

**ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ
ЕКОНОМІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТУ —
40 РОКІВ**

336(075 8)
4959

ФІНАНСИ

Підручник

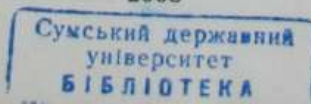
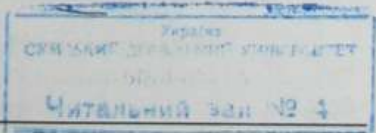
За редакцією
доктора економічних наук, професора С.І. Юрія,
доктора економічних наук, професора В.М. Федосова

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України*

11/8

Київ
"Знання"
2008

479552

УДК 336(075.8)
ББК 65.9(4)26я73
Ф59

Затверджено Міністерством освіти і науки України (лист № 1.4/18-Г-671 від 20 березня 2008 р.)

Авторський колектив — викладачі Тернопільського національного економічного університету: С.І. Юрій, доктор економічних наук, професор, ректор університету, заслужений діяч науки і техніки України (передмова, підрозд. 1.1, 1.2, 1.5, 2.1, 3.1, 3.2, 4.1, 6.3, 6.4, 8.1, 12.1, 12.5, 14.2, 16.1, 18.1, 18.2, 19.1, 19.4, 19.5); Л.М. Алексєєнко, доктор економічних наук, професор кафедри фінансів суб'єктів господарювання і страхування (підрозд. 14.1, 14.3, 14.5); Л.В. Зятковський, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів суб'єктів господарювання і страхування (підрозд. 11.1, 11.3, 11.4, 11.5, 11.6); О.П. Кириленко, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів (розд. 9); А.Г. Крисоватий, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри податків і фіскальної політики (підрозд. 3.6, 5.2); Л.М. Безгубенко, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів суб'єктів господарювання і страхування (підрозд. 1.3, 1.4, 15.1, 15.2, 15.6); И.М. Бєсид, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів (розд. 7); В.Г. Дем'янишин, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів (підрозд. 3.3, 3.4, 3.5, 6.1, 6.2, 6.5); А.Ю. Дерлиця, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів (підрозд. 18.3, 18.4, 18.5, 18.6, 18.7, 19.3); О.М. Десятнюк, кандидат економічних наук, доцент кафедри податків і фіскальної політики (підрозд. 5.1); Н.П. Зелюк, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів (підрозд. 5.3, 10.4); Т.О. Кізіма, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів (підрозд. 4.3, 11.2, 12.3, 12.4, 14.4); О.В. Кнейслер, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів суб'єктів господарювання і страхування (підрозд. 4.2, 15.3, 15.4, 15.5, розд. 13); Н.Я. Кравчук, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів (підрозд. 8.2, 8.3, 8.4, 16.2, 16.3, 19.2, 19.6, розд. 17); О.Ю. Сидорович, кандидат економічних наук, старший викладач кафедри податків і фіскальної політики (підрозд. 12.2); М.М. Тріпак, кандидат економічних наук, старший викладач кафедри фінансів (підрозд. 6.6, 6.7); М.П. Шаварина, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів (підрозд. 2.2, 10.1, 10.2, 10.3)

Рецензенти: М.І. Крупка, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів, грошового обігу і кредиту Львівського національного університету імені Івана Франка, заслужений діяч науки і техніки України; Л.О. Омелянович, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів Донецького національного університету економіки і торгівлі імені М. Туган-Барановського; О.П. Чернякський, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів Одеського державного економічного університету

Фінанси: Підручник / За ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. — К.: Знання, Ф59 2008. — 611 с.

ISBN 978-966-346-477-0

У підручнику викладено теоретичні основи функціонування фінансів відповідно до вимог освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів галузі знань "Економіка і підприємництво". Розкрито історичні етапи становлення і розвитку фінансів та фінансової науки, сутність фінансів як економічної категорії та їх роль у процесі суспільного відтворення. Розглянуто особливості функціонування фінансової, бюджетної та податкової систем, роль фінансового механізму в реалізації фінансової політики. Ґрунтовно висвітлено зміст і призначення фінансів суб'єктів господарювання, міжнародних фінансів, фінансового і страхового ринків, фінансів домогосподарств. По-новаторськи охарактеризовано фінансову безпеку держави, механізм державного кредиту та функціонування соціальних позабюджетних фондів. Значну увагу приділено характеристиці фінансових систем зарубіжних країн. Матеріали підручника допоможуть студентам зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки радикальних змін, що відбувалися і відбуваються в економіці України.

Для студентів економічних спеціальностей, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, працівників фінансових органів і установ, всіх, хто бере активну участь у зміцненні економічної могутності держави України.

УДК 336(075.8)
ББК 65.9(4)26я73

Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу авторів заборонено

© С.І. Юрій, В.М. Федосов, Л.М. Алексєєнко
та ін. автори, 2008

© Видавництво "Знання", 2008

ISBN 978-966-346-477-0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	11
РОЗДІЛ 1. ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ ЯК ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ФІНАНСІВ	15
1.1. Предмет фінансової науки	15
1.2. Сутність фінансів	19
1.3. Необхідність та характерні особливості фінансів	25
1.4. Функції фінансів.....	26
1.5. Фінансова система.....	30
ПРАКТИКУМ.....	40
РОЗДІЛ 2. ГЕНЕЗИС І ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ	42
2.1. Фінанси як економічна категорія	42
2.2. Історичний характер фінансів.....	45
ПРАКТИКУМ.....	55
РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ.....	57
3.1. Історичні передумови виникнення фінансової науки та її роль у суспільстві	57
3.2. Сутність та структура фінансової науки	59

3.3. Зміст системи фінансових наукових знань та інструментарій фінансової науки.....	64
3.4. Розвиток фінансової науки у XV—XIX ст.	71
3.5. Світова фінансова наука у XX ст.	74
3.6. Розвиток фінансової науки у сучасний період.....	77
ПРАКТИКУМ.....	78
РОЗДІЛ 4. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА І ФІНАНСОВЕ ПРАВО	80
4.1. Фінансова політика, її сутність, види і значення	80
4.2. Фінансовий механізм та його роль у реалізації фінансової політики	85
4.3. Поняття та система фінансового права	97
ПРАКТИКУМ.....	101
РОЗДІЛ 5. ПОДАТКИ. ПОДАТКОВА СИСТЕМА	103
5.1. Сутність, необхідність та види податків.....	103
5.2. Податкова політика і податкова система України	113
5.3. Організація податкової роботи та діяльність державної податкової служби	131
ПРАКТИКУМ.....	139
РОЗДІЛ 6. БЮДЖЕТ. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА.....	141
6.1. Соціально-економічна сутність, необхідність та призначення бюджету	141
6.2. Бюджетна політика і бюджетний механізм	146
6.3. Бюджетний устрій та бюджетна система.....	152
6.4. Економічна сутність і склад доходів бюджету.....	158
6.5. Видатки бюджету, їх сутність, склад і класифікація	165
6.6. Бюджетні права та бюджетна ініціатива.....	173
6.7. Бюджетний процес	177
ПРАКТИКУМ.....	187
РОЗДІЛ 7. БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ.....	190
7.1. Поняття стану бюджетного фонду та дефіциту бюджету.....	190
7.2. Соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту	197
7.3. Джерела фінансування дефіциту бюджету та їх класифікація.....	201
7.4. Методи обмеження та шляхи скорочення дефіциту бюджету.....	208
ПРАКТИКУМ.....	214

РОЗДІЛ 8. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ	216
8.1. Економічна природа та роль державного кредиту	216
8.2. Форми державного кредиту та класифікація державних позик	221
8.3. Державний борг: сутність та соціально-економічні наслідки	227
8.4. Управління державним боргом	236
ПРАКТИКУМ.....	245
РОЗДІЛ 9. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ. БЮДЖЕТНИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ І ФІНАНСОВЕ ВИРІВНЮВАННЯ	248
9.1. Основи теорії місцевих фінансів	248
9.2. Сутність, функції та принципи організації місцевих фінансів	251
9.3. Місцеві фінансові інститути та їх характеристика	255
9.4. Роль місцевих фінансів в економічній системі держави	259
9.5. Бюджетний федералізм і фінансове вирівнювання	262
ПРАКТИКУМ.....	269
РОЗДІЛ 10. СОЦІАЛЬНІ ПОЗАБЮДЖЕТНІ ФОНДИ	271
10.1. Необхідність, зміст і роль соціальних позабюджетних фондів	271
10.2. Становлення та розвиток соціальних позабюджетних фондів	276
10.3. Загальна характеристика соціальних позабюджетних фондів	279
10.4. Вітчизняна практика функціонування соціальних позабю- джетних фондів	281
ПРАКТИКУМ.....	295
РОЗДІЛ 11. ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ	298
11.1. Поняття суб'єкта господарювання, ознаки його іденти- фікації. Класифікація суб'єктів господарювання.....	298
11.2. Основи організації фінансів суб'єктів підприємництва (підприємств) реального сектору економіки	302
11.3. Основи організації фінансів суб'єктів підприємництва — фінансових установ	316
11.4. Фінанси організацій і установ, створених органами виконавчої влади	328
11.5. Фінанси некомерційних організацій — об'єднань громадян	333
11.6. Фінансова діяльність підприємців — фізичних осіб	336
ПРАКТИКУМ.....	339
РОЗДІЛ 12. ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ	341
12.1. Домогосподарство як інституційна економічна одиниця та суб'єкт фінансових відносин	341

12.2. Теоретичні основи фінансів домогосподарств	345
12.3. Бюджет домогосподарства, його структура. Сукупні ресурси і сукупні витрати домогосподарства	352
12.4. Заощадження домогосподарств, їх класифікація, мотиви та чинники.....	358
12.5. Особисті фінанси, їх розвиток в умовах ринку	363
ПРАКТИКУМ.....	368
РОЗДІЛ 13. СТРАХУВАННЯ ТА СТРАХОВИЙ РИНОК	370
13.1. Об'єктивна необхідність і сутність страхового захисту. Страхові фонди як джерело забезпечення страхового захисту	370
13.2. Економічна природа і сутність страхування	373
13.3. Функції і принципи страхування	378
13.4. Класифікація страхування	381
13.5. Поняття страхового ринку, його структура	384
13.6. Державне регулювання у сфері страхування	388
ПРАКТИКУМ.....	390
РОЗДІЛ 14. ФІНАНСОВИЙ РИНОК	392
14.1. Фінансовий ринок у системі економічних відносин	392
14.2. Сегментація фінансового ринку.....	395
14.3. Характеристика інструментів фінансового ринку	398
14.4. Суб'єкти фінансового ринку	400
14.5. Фінансові посередники: класифікація та функціональне призначення.....	405
ПРАКТИКУМ.....	408
РОЗДІЛ 15. ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ	410
15.1. Сутність фінансового менеджменту	410
15.2. Фінансові рішення, їх розробка, прийняття та реалізація ...	413
15.3. Мета й основні завдання фінансового менеджменту.....	417
15.4. Стратегія і тактика фінансового менеджменту	419
15.5. Принципи і функції фінансового менеджменту, їх характеристика	424
15.6. Механізм фінансового менеджменту, його сутність та складові	428
ПРАКТИКУМ.....	433

РОЗДІЛ 16. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ	435
16.1. Сутність та функціональне призначення міжнародних фінансів	435
16.2. Міжнародний ринковий механізм перерозподілу фінансових ресурсів і капіталу	442
16.3. Міжнародний неринковий перерозподіл фінансових ресурсів	453
ПРАКТИКУМ	464
РОЗДІЛ 17. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ	467
17.1. Економічна безпека як багаторівнева система: поняття та базові елементи	467
17.2. Фінансова безпека: сутність і місце в системі економічної безпеки	478
17.3. Механізм та системи забезпечення фінансової безпеки держави	484
ПРАКТИКУМ	495
РОЗДІЛ 18. ФІНАНСИ КРАЇН З РОЗВИНЕНОЮ РИНКОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ	497
18.1. Еволюція та сучасні риси фінансових систем країн з розвинутою ринковою економікою	497
18.2. Фінансова система Сполучених Штатів Америки	502
18.3. Фінансова система Федеративної Республіки Німеччини	508
18.4. Фінансова система Великої Британії	513
18.5. Фінансова система Франції	519
18.6. Фінансова система Японії	525
18.7. Загальна характеристика фінансів Скандинавських країн	529
ПРАКТИКУМ	536
РОЗДІЛ 19. ФІНАНСИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	538
19.1. Етапи економічної інтеграції в Європі. Фінансова політика у контексті поглиблення європейської інтеграції	538
19.2. Валютно-фінансова конвергенція та особливості організації фінансів Європейського Союзу	546
19.3. Бюджет Європейського Союзу. Бюджетна стратегія і бюджетний процес	552

19.4. Гармонізація та уніфікація податкової політики в межах Європейського Союзу.....	561
19.5. Валютна інтеграція. Спільна валютна політика та запрова- дження євро	571
19.6. Основні інституції ЄС та їх роль у формуванні єдиної фінансової політики	575
ПРАКТИКУМ.....	584
ГЛОСАРІЙ.....	587

ПЕРЕДМОВА

Історія розвитку людства яскраво підтверджує незаперечну істину — діалектика духовного і матеріального становить квінтесенцію буття на Землі. Маючи глибоку філософську природу, така діалектика постійно відтворює майбутнє. Майбутнє будь-якого суспільства залежить від законів, які сформовані амальгамою моральних і побутових досягнень, створюють гармонію життя у Всесвіті і є передумовами для здоров'я, довголіття, розвитку духовності людства. Ця гармонія у вирі тисячоліть висвітлила один вічний постулат: вся попередня історія людства — це історія трагічного незбігання вимог людської природи і можливостей їх реалізації у суспільстві. І чим вищою суспільною цінністю визнається людина, тим швидшим стає поступовий рух такого суспільства до вдосконалення, до побудови найефективніших взаємовідносин.

Приходять нові ери, змінюються епохи, утверджуються традиції, однак який би еволюційний відрізок часу не брався для емпіричного дослідження, аналіз свідчить, що причинами суспільних зрушень завжди були і залишаються технічні та політичні фактори. Діалектичний підхід не поділяє цивілізації на передові чи відсталі, кращі чи гірші, а диференціює їх за ступенем розвитку та якістю життєдіяльності, тобто принципове значення має їх різноплановість. Протилежним є традиційний підхід, за якого розвиток розглядається як однолінійний процес, тобто кожна наступна формація вища від попередньої і втілює завтрашній день для менш розвинутої. Завдяки осмисленню досягнень минулого і нерозривного зв'язку всіх епох та часів виразно окреслюється парадигма стратегії розвитку, зміст якої базується на економічних чинниках, що є най-

визначальнішими у загальній сутності суспільного поступу. Суспільний рух — це природно-історичний процес, яким керують закони, що не тільки не залежать від людини, а й власне самі визначають її волю, свідомість і наміри. Отже, окрему особу можна вважати відповідальною за ті умови, продуктом яких у соціальному розумінні вона залишається, хоч би як високо не підносилася над ними суб'єктивно.

Збагачуючись знаннями з вітчизняної та світової скарбниці, наповнюючись всім, що підносить і вивищує людину як гармонійно розвинену особистість, життя завжди готове давати індивідууму стільки, наскільки він сам себе оцінює. Цій ідеї повинно слугувати господарське життя держави. Валовий продукт проходить етапи розподілу, обміну і найголовніший для виробництва етап споживання — умову функціонування та розвитку людини. Отже, задоволення потреб людини для її різнобічного розвитку є природним кінцевим призначенням суспільного виробництва. У цьому аспекті мова йде про виробництво взагалі, без урахування соціально-економічної форми. Порушення такого закономірного зв'язку, підпорядкування виробництва іншим цілям є проти-природним і означає відхід від загальних принципів економічного розвитку, свідчить про деформації самої системи, тобто відхилення від домінантної складової еволюції економічного прогресу суспільства як умови розвитку людини.

У країнах з розвинутою економікою відтворювальні фактори мають менші обмеження і надають більші можливості для саморозвитку особистості. Ці об'єктивні фактори, доповнені суб'єктивними обставинами та відповідними умовами, стають барометром відкритості суспільства. Саме рівень індивідуального і суспільного обмеження відтворення характеризує ступінь використання державою надбань цивілізації.

Основним атрибутом держави, що використовується нею в ринковій економіці і за допомогою якого регулюються економічні чинники, є фінанси. Фінанси — основа, фундамент, на якому трансформуються економічні процеси. Одночасно фінанси започатковують господарські зміни у житті країни і найбільш відчутно реагують на результати таких змін. Фінанси є досить потужною, іноді навіть небезпечною, зброєю в руках державної влади. Використовуючи їх, держава може активно впливати на економічний, соціальний і навіть політичний розвиток країни як у позитивному, так і в негативному плані. Як об'єктивна категорія фінанси дедалі більше залежать від суб'єктивних дій державних органів, охоплюючи усі стадії відтворення сукупного продукту суспільства. Фінанси є динамічним чинником, що відображає рух грошей, процеси мобілізації, розміщення та інвестування відповідних ресурсів, формування доходів та здійснення витрат. Відображаючи абстрактний рух вартості при розподілі та перерозподілі валового внутрішнього продукту для розширеного відтворення виробництва, фінанси — єдиний цілісний організм, у якому всі елементи взаємопов'язані і, як правило, доповнюють один одного, а тому зміна хоча б одного елемента або його складової зазвичай спричиняє відчутні перетворення всієї системи, що суттєво впливає на вектори економічного розвитку країни.

Система категорій розвивається від початкових, найпростіших форм до складніших, насичених новими поняттями та смисловими відтінками. У системі вартісних категорій фінанси займають особливе місце. Для розуміння цієї винятковості необхідне комплексне дослідження всіх її складових. Початковим у розумінні суті фінансів є знання економічної функції держави, адже від того, наскільки реально надаються населенню правові гарантії та суспільні блага, зі збереженням при цьому свободи вибору, залежать демократичний статус держави та характеристика результативності дії фінансів.

За нинішнього рівня знань про фінанси необхідно подавати цілісну систему знань про сутність і форми вияву фінансів, оптимізацію фінансових ресурсів у суспільстві, склад і структуру фінансової системи та функціонування окремих сфер і ланок такої системи.

Побудова і логіка викладу матеріалу дають можливість розкрити взаємозалежність змін, що відбуваються у фінансовій сфері, їх цільове спрямування, можливі альтернативні варіанти рішення і реалізації конкурсних фінансових проектів. Одночасно це дає змогу критично осмислити глибинну соціально-економічну сутність різних фінансових інститутів, а також досягнути теоретичні основи фінансової діяльності держави та її відповідних установ. Саме взаємозв'язок прийняття загальнодержавних рішень, з одного боку, та інтересів суб'єктів господарювання, з іншого, свідчить про ефективність фінансового законодавства. Сьогодні в Україні фінансові питання постають на всіх щаблях влади, в кожному регіоні, будь-якій громаді, мабуть, у кожній сім'ї відповідно до реальних можливостей та прагнення користуватись надбаннями цивілізації.

Підручник призначено для вивчення дисципліни "Фінанси" у процесі підготовки фахівців галузі знань "Економіка та підприємництво" з напрямку "Фінанси і кредит" за спеціальністю "Фінанси", яка останнім часом набула актуальної популярності як серед студентства, так і серед керівництва вищих навчальних закладів. Нині за умов бурхливих економічних та політичних процесів в Україні та різноманіття господарських операцій, з більшості фінансових проблем необхідно приймати єдино правильні рішення, обов'язково нести відповідальність за їхню реалізацію, що не можливо без належної компетентності та професіоналізму відповідних працівників. Тому матеріал викладено векторіально: один напрямок допомагає ознайомитись із фінансами тим студентам, які вивчають цей курс; інший — сприяє поглибленню вивченню матеріалу тим, хто вже ознайомився із загальнотеоретичними економічними дисциплінами. Генеральною ідеєю підручника є те, що фінанси розкриваються двозначно: як елемент ринкових відносин і як обов'язковий атрибут державного регулювання соціально-економічних процесів у суспільстві.

Підручник буде корисний як для студентів і слухачів курсів підвищення кваліфікації, аспірантів, фахівців-учених і практиків, так і для непрофесіоналів — усіх, хто бажає зрозуміти природу, суть форми, дію фінансів та мріє стати справжнім фінансистом.

Авторський колектив підручника висловлює глибоку вдячність рецензентам: Михайлу Івановичу Крупці, доктору економічних наук, професору, завідувачу кафедри фінансів, грошового обігу і кредиту Львівського національного університету імені Івана Франка, заслуженому діячу науки і техніки України; Лідії Олександрівні Омелянович, доктору економічних наук, професору, завідувачу кафедри фінансів Донецького національного університету економіки і торгівлі імені М. Туган-Барановського; Олександрю Павловичу Чернявському, доктору економічних наук, професору, завідувачу кафедри фінансів Одеського державного економічного університету за висловлені рекомендації та конструктивні пропозиції стосовно поданого у підручнику матеріалу. Авторський колектив висловлює також подяку Світлані Василівні Стецюк за допомогу в підготовці матеріалів підручника до друку.

Автори будуть щиро вдячні за відгуки і пропозиції щодо вдосконалення структури та змісту підручника, які можна надсилати за адресою: кафедра фінансів, Тернопільський національний економічний університет, вул. Львівська, 11, Тернопіль, 46020, Україна. Тел./факс +380 (352) 43-61-33; Тел. +380 (352) 43-59-45; E-mail: academ@tneu.edu.ua, <http://www.tneu.edu.ua>

Розділ 1

ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ ЯК ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ФІНАНСІВ

1.1. Предмет фінансової науки

Розробка наукових підходів до трактування сутності фінансів є однією з найскладніших проблем фінансової науки і практики, оскільки сутність глибоко захована за зовнішніми формами її вияву, за допомогою яких різноманітні фінансові явища проявляються у розвитку соціально-економічних процесів.

Наукове обґрунтування сутності фінансів можна досягнути методом наукової абстракції, а саме шляхом відкидання часткових ознак, характерних для кожного окремо взятого фінансового явища, і визначення узагальнених характеристик для фінансів властивостей, які у сукупності становлять предмет фінансової науки. У цілому фінанси асоціюються з процесами розподілу певної вартості, який здійснюється у різних формах (розподіл доходів, сплата податків тощо) та обов'язково супроводжується рухом грошових коштів. У процесі такого розподілу спостерігається виокремлення різних за обсягом і цільовим характером частин вартості в одного власника, або передача частини вартості у грошовій формі одним власником іншому. Спільною для таких фінансових операцій є їхня основа — суспільні відносини, які за своїм характером в економічній науці називаються виробничими, або економічними, відносинами.

Економічні відносини спостерігаються на різних стадіях відтворювального процесу, у всіх сферах суспільного життя, на різних рівнях господарювання та управління тощо. Дослідження особливостей цих відносин дає змогу глибоко розкрити властивості, специфічні ознаки різних об'єктів та суб'єктів власності, з'ясувати соціально-економічну природу різних економічних категорій у певних соціально-економічних системах. Особливостями економічних відно-

син є їхній розподільний характер (вони пов'язані з розподілом та перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту) та вартісне вираження (ці відносини завжди грошові, оскільки їх носієм є гроші).

Отже, за допомогою економічних відносин забезпечується розподіл валового внутрішнього продукту. При цьому однорідні економічні відносини представлені в узагальнюючому абстрактному вигляді, утворюють економічні категорії, такі як гроші, фінанси, кредит, ціна, зарплата тощо. Всі ці категорії є теоретичним відображенням, абстракцією суспільних відносин. Вони відображають реально існуючі у суспільстві економічні відносини, що мають об'єктивний характер та соціальне суспільне призначення.

Маючи багато спільних ознак, економічні категорії відрізняються суспільним призначенням. На відміну від грошей, кредиту, зарплати, цін, основною метою фінансових відносин є формування та використання фондів грошових коштів для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства.

У цілому фінансові відносини є такою формою суспільних відносин, яка виникає на основі руху вартості у її грошовому вираженні, безпосередньо пов'язана з існуванням грошей. Розподіл валового внутрішнього продукту за допомогою фінансових відносин здійснюється виключно у грошовій формі, внаслідок чого формуються та використовуються різноманітні цільові грошові фонди усіма суб'єктами цих відносин. Отже, однією з найважливіших ознак фінансів як об'єктивної економічної категорії є грошовий характер фінансових відносин, а гроші — необхідною умовою існування фінансів.

Виникнення фінансів було можливе на порівняно високій стадії розвитку суспільства, яка характеризується широким застосуванням державою грошей і відносно відокремленим існуванням вартості у її грошовій формі. У фінансах використовується лише властивість грошей — бути вищою формою вартості. На відміну від грошей, де субстанція не уособлена, фінанси як об'єктивна економічна категорія завжди пов'язані з відносинами володіння вартістю різними конкретними суб'єктами. Економічною основою функціонування фінансових відносин є не гроші самі собою, а рух вартості у її грошовій формі. Фінанси виконують роль інструменту розподілу, який дає можливість визначити частку кожного суб'єкта у виробленому валовому внутрішньому продукті.

Отже, предмет фінансової науки становить сукупність фінансових відносин, що виникають на різних етапах розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, різних рівнях економічної системи, між різними суб'єктами відносин та економічною основою яких є рух вартості у її грошовій формі.

У фінансовій науці розрізняють три характерні риси фінансових відносин:

1) фінансові відносини — це розподільні відносини, які виникають у відтворювальному циклі на стадії розподілу, безпосередньо пов'язані з розподілом і перерозподілом валового внутрішнього продукту та за допомогою розподілу впливають на всі інші стадії відтворювального циклу (виробництво, обмін, споживання);

2) фінансові відносини — це грошові відносини, носієм яких є гроші;

3) кінцева мета фінансових відносин — формування і використання централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів усіх суб'єктів для забезпечення відповідного рівня соціально-економічного розвитку суспільства та задоволення економічних інтересів членів суспільства.

Розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту передбачає розмаїття грошових відносин, зокрема:

— внутрішньогосподарські відносини між окремими підрозділами суб'єктів господарювання;

— міжгосподарські відносини між різними суб'єктами господарювання;

— внутрішньогалузеві відносини між суб'єктами господарювання окремих галузей та галузевими органами управління;

— між суб'єктами господарювання та робітниками і службовцями;

— між суб'єктами господарювання та акціонерами, учасниками, співвласниками та іншими фізичними особами;

— між суб'єктами господарювання і державою;

— між суб'єктами господарювання та фінансово-кредитними установами;

— між суб'єктами господарювання та їхніми об'єднаннями;

— міжгалузеві відносини;

— міжтериторіальні відносини;

— відносини між державою і населенням;

— відносини між державою, галузевими органами управління та органами місцевого самоврядування;

— відносини між державою та іншими державами, міждержавними об'єднаннями, міжнародними організаціями, іноземними юридичними і фізичними особами.

Сукупність цих грошових відносин становить зміст фінансів як об'єктивної економічної категорії.

Дослідження предмета фінансової науки базується на підходах та методологічних принципах, які охоплюють весь хід пізнання фінансових явищ, процесів, механізмів та структур. Пояснення фактів, процесів фінансової діяльності, виявлення сутнісних аспектів фінансових явищ і процесів, розкриття закономірностей і тенденцій у відносинах людини з природою, державою, між людьми у процесі трудової діяльності завжди спиралось на філософські категорії і принципи.

Філософія є методологічною основою дослідження фінансових явищ і процесів (а також їх глибинного пізнання), виявлення фінансових проблем, особливостей виникнення, тенденцій розвитку, функціонування, їх рушійних сил та загроз.

Як ключовий підхід у розумінні предмета фінансової науки використовується антропологічний, згідно з яким визначальними у детермінації соціально-економічної, фінансової діяльності є людина, її потреби та інтереси. В основі аналізу фінансових відносин лежить фундаментальне положення, що основ-

ний суб'єкт діяльності, рушійну силу суспільного життя становить особистість. За допомогою філософсько-соціологічної інтерпретації фінансової поведінки індивіда як платника податків, інвестора, власника, працівника, споживача суспільних благ, громадянина обґрунтовуються морально-етичні аспекти, орієнтири, деформації, проблеми та визначаються шляхи їх вирішення.

Антропологічний підхід дослідження предмета фінансової науки забезпечує розкриття сутності поняття соціально орієнтованої економіки внаслідок дослідження соціальних змін у суспільстві, специфіки діяльності політичних і управлінських структур, виявлення характеру соціально-політичних перетворень, соціального, економічного осмислення постановки та реалізації завдання духовно-морального оздоровлення суспільства — виробленні, реалізації національної ідеї.

Фінансова наука — система знань про фінансові явища і процеси, з виявленими достовірними передумовами виникнення, механізмами та принципами функціонування, доказовими, обґрунтованими положеннями та висновками про їх вплив на людину, господарство, суспільство, цивілізацію, оцінкою здобутків, вигод, втрат.

Ускладнення та урізноманітнення фінансових явищ та процесів на різних рівнях та у сфері людської діяльності зумовили необхідність поглибленого їх вивчення. Така соціалізація фінансової науки, потреба у пізнанні глибинного змісту фінансових процесів, що відбуваються у житті індивідів, діяльності організацій, регіонів, держав, міжнародної спільноти, формування, розподілу та використання фінансових ресурсів, капіталу, грошових та фінансових потоків спричинили концентрацію уваги дослідників на явищах та процесах у суспільстві.

Складність проблем, продиктованих вимогою часу у пізнанні особливостей фінансових відносин у сучасний період стало першопричиною посиленої уваги науковців до дослідження як економічних, так і позаекономічних аспектів фінансової політики, фінансового менеджменту, бюджетного менеджменту, податкового менеджменту, фіскального адміністрування, корпоративного управління.

Предмет фінансової науки потрапляє у сферу наукових досліджень представників інших наук та наукових напрямів. Процес інтеграції наук викликав небувалий інтерес до використання математичних методів та економіко-математичного прогнозування і моделювання для дослідження фінансових явищ і процесів. Філософське осмислення фінансів, фінансової політики, управління фінансами, вивчення психологічних, соціологічних, правових аспектів збагатили світову фінансову науку.

Фінанси віддзеркалюють складну ієрархічну структуру із субординацією, взаємозалежністю категорій і понять, що їх виражають. Обслуговуючи відносини власності, систему економічних зв'язків як способу господарювання з характерними для нього відносинами, методами та формами впливу на виробництво, розподіл, обмін і споживання, фінанси є чинником і результатом економічних процесів як на національному (макро-, мікро-, субмікрорівні), так і на міжнародному рівнях.

1.2. Сутність фінансів

Теоретичне осмислення сутності фінансів є складним та відповідальним творчим процесом, оскільки лише на основі пізнання глибинних основ явища або процесу можна виявити чинники, що впливають на нього, дослідити причинно-наслідкові зв'язки та використовувати здобуті знання у практичній діяльності.

Для отримання найбільш повної системи знань про предмет фінансової науки, що дасть підстави стверджувати про максимально можливе пізнання його сутності, слід використовувати відомі науковому пізнанню підходи та методи.

Філософський підхід до пояснення сутності фінансів як суспільного явища озброює дослідників методологією пізнання. З філософських позицій, категорій, поняття є абстракцією, продуктом розумової діяльності людини, результатом руху думки від конкретного до абстрактного, теоретичним виразом реальних відносин.

Формулюючи концептуальні підходи до трактування фінансів, використаємо такі філософські категорії як "сутність" і "явище", "зміст" і "форма", прослідкуємо, яким чином вони дають можливість пізнати особливості фінансів, зрозуміти їхнє призначення як об'єктивної економічної категорії та інструменту регулювання соціально-економічного розвитку суспільства.

За сутністю фінанси є об'єктивною економічною категорією. Вони відображають сукупність економічних відносин, пов'язану із розподілом та перерозподілом ВВП, а в окремих випадках й національного багатства країни з метою формування фінансових ресурсів та створення фондів грошових коштів і їхнього використання для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства.

Процес розподілу й перерозподілу ВВП за допомогою фінансів супроводжується рухом грошових коштів, що набувають особливих різноманітних форм у вигляді доходів, нагромаджень, відрахувань, надходжень, що у сукупності становлять фінансові ресурси суспільства, які є матеріальними носіями фінансових відносин. Використання цих ресурсів здійснюється через фонди грошових коштів, які мають цільове призначення. Аналіз фінансових ресурсів, що використовуються у фондовій формі, як матеріальних носіїв фінансових відносин, дає можливість виокремити фінанси із загальної сукупності економічних категорій і виділити таку специфічну ознаку фінансів — фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням фінансових ресурсів, утворенням і використанням грошових фондів цільового призначення.

Глибоке пізнання сутності фінансів дає можливість сформулювати оптимальну теоретичну модель розподілу ВВП, яка б створювала рівні можливості у реальному задоволенні економічних інтересів усіх учасників розподільного процесу. За допомогою такої теоретичної моделі, законів та інших нормативних

актів суспільство може розробляти практичну модель, максимально наближену до теоретичної. Якщо теоретична модель — динамічна, то вона змінюється з урахуванням певного рівня соціально-економічного розвитку суспільства та завдань, які стоять перед ним на перспективу. Порівняння цих двох моделей дає можливість без особливих зусиль виявити “вузькі місця”, проблеми та розробляти реальні дієві шляхи їхнього подолання. Отже, розуміння сутності фінансів суб’єктами розподілу є необхідною запорукою вирішення усіх питань фінансової практики.

Протилежною категорією сутності фінансів є їхнє явище. *За явищем* фінанси як об’єктивна економічна категорія за умови прийняття законодавчих та нормативних актів набувають матеріального вираження у русі розподіленої вартості як за допомогою конкретних видів доходів, надходжень, нагромаджень, відрахувань, видатків, витрат тощо, так і за допомогою руху фінансових ресурсів у загальному. Зважаючи на неперервність відтворювальних та розподільних процесів, рух фінансових ресурсів, який називають грошовими потоками, в усіх суб’єктах розподілу теж є неперервним.

Отже, фінанси як явище відображають грошові потоки суб’єктів розподільних відносин, які характеризуються обсягами (наповненістю), спрямованістю і часом. У фінансовій теорії та практиці розрізняють вхідні, внутрішні та вихідні потоки. Множинність грошових потоків, розмежованих за часовими інтервалами, різноспрямованих і відмінних за видами грошових фондів (фінансових ресурсів) та обсягами, забезпечує належний рівень соціально-економічного розвитку країни та суб’єктів господарювання, реалізацію визначених цілей і завдань.

Важливою умовою успішного господарювання є синхронізація грошових потоків — узгодженість у часі вхідних та вихідних грошових потоків, що забезпечує виконання зобов’язань кожного суб’єкта розподільних відносин, необхідну платоспроможність.

На мікрорівні відбуваються рух капіталу (фінансового, фізичного та людського), рух ресурсів (фінансових, матеріальних, трудових), здійснюються товарні та грошові потоки. На макрорівні рух фінансових ресурсів та грошові потоки ізольовані від руху матеріальних ресурсів та товарних потоків.

Між сутністю фінансів та їхнім явищем послідується тісний взаємозв’язок та суперечності, обумовлені законом єдності і боротьби протилежностей. Основні суперечності полягають у невідповідності якісної характеристики фінансів, визначеної теоретичною моделлю, та практичної реалізації цієї моделі за допомогою грошових потоків.

Наступними філософськими категоріями, які дають можливість сформулювати концептуальні підходи до трактування фінансів, є зміст і форма.

За змістом фінанси відображають кінцеву мету розподільних і перерозподільних процесів — формування і використання фондів грошових коштів. Отже, грошові фонди є матеріальним змістом фінансів. Саме ці фонди є тією специфічною ознакою, яка відрізняє фінанси від усіх інших економічних категорій.

У фінансовій науці виділяють такі основні ознаки, характерні для фондів грошових коштів:

- наявність грошових фондів у суб'єктів розподільних відносин, які здійснюють свою діяльність в умовах суспільної власності (формування фондів грошових коштів для індивідуального споживання неможливе);
- законодавче та нормативно-правове забезпечення процесів формування і використання грошових фондів;
- односторонній рух грошових коштів у процесі формування і використання грошових фондів (немає еквівалентного обміну);
- цільовий характер коштів кожного грошового фонду;
- динамічність кожного фонду (кошти грошових фондів не нагромаджуються, а використовуються у міру надходження);
- мобільність (кошти грошових фондів використовуються насамперед на найнеобхідніші потреби);
- можливість поступової мобілізації та використання одних і тих самих коштів одним грошовим фондом декілька разів, або декількома грошовими фондами у процесі кругообігу цих коштів.

Фонди грошових коштів поділяються на централізовані і децентралізовані. До централізованих грошових фондів належать фонди, які держава створює у централізованому порядку і використовує їхні кошти для виконання своїх функцій (зокрема, державний і місцеві бюджети, пенсійний фонд, державні цільові фонди соціального страхування). Децентралізованими вважаються грошові фонди суб'єктів господарювання усіх форм власності та рівнів підпорядкування (зокрема, фонди в основних засобах, оборотні фонди, фонди обігу, фонди заробітної плати, резервні фонди, інвестиційно-інноваційні фонди, фонди матеріального заохочення, фонди соціально-культурного призначення, добродійні фонди тощо). В умовах ієрархічної системи управління (державна та комунальна форма власності) та громадських об'єднань суб'єктів господарювання із сукупності децентралізованих грошових фондів виділяють умовно-централізовані, які формують та використовують органи управління вищого рівня або керівництво громадських об'єднань.

Протилежною категорією змісту є *форма* фінансів. В економічній науці розрізняють такі форми фінансів як доходи, надходження, нагромадження, відрахування, видатки, витрати, тобто елементи, які характеризують рух фондів грошових коштів. Ці форми є матеріальним вираженням фінансових відносин.

Між формою і змістом простежуються тісний взаємозв'язок та суперечності, визначені особливостями дії закону єдності і боротьби протилежностей. Одночасно зміст і форма фінансів обумовлені їхніми сутністю та явищем. Діалектичний взаємозв'язок та відмінності між цими категоріями дають можливість глибоко пізнати теоретичні і практичні засади фінансів суспільства, досягнути єдності теорії і практики, забезпечити ефективне використання фінансів у забезпеченні належного рівня соціально-економічного розвитку суспільства та задоволенні економічних інтересів усіх його членів.

Фінанси виступають основним важелем, за допомогою якого здійснюються регулятивні азимути економічних факторів. Саме фінанси свідчать про успіхи чи недоліки трансформації економічних процесів. Тому розроблення ефективних методів фінансової політики, їх реалізація на практиці змушують кардинально змінювати сталі погляди на фінанси та визначати їх фундаментальність у контексті стратегічних завдань економічної розбудови держави.

Визначальною складовою економіки будь-якої країни є її фінансово-кредитна сфера, завдяки якій реалізуються інтереси кожної людини, кожного суб'єкта господарювання та держави загалом. Більше того, саме через фінансову сферу діють економічні стимули. Потреби людини — стимул економічної діяльності, що забезпечує участь людини в господарських зв'язках. Оскільки економічний інтерес — форма усвідомлення потреб, то інтереси трактуються також як причини, що спонукають до економічної діяльності.

Як складне суспільне явище фінанси наділені різними багатоплановими сутнісними ознаками і формами прояву. Одна із найбільш наочних — грошова форма. Саме гроші є квінтесенцією форм розподілу вартості створеного валового продукту, надають фінансам кількісного визначення та якісної суті. Проте не вся маса грошей є фінансами. Відмінність полягає, насамперед, в об'єктивній історичній потребі виникнення цієї категорії у розвитку суспільства. Якщо гроші є продуктом розвитку суспільного поділу праці й товарних відносин, то фінанси — продукт розвитку держави.

На рівні держави фінанси забезпечують належний рівень виконання нею своїх конституційних функцій, що супроводжується зростанням обсягів державних витатків. З удосконаленням системи державного устрою різко збільшувались витатки на оборону, захист певних інтересів, соціальну сферу, охорону навколишнього середовища, а також на економіку тощо.

Значні розміри державних витатків зумовили збільшення дохідної частини бюджетів різних рівнів. Основним джерелом поповнення таких коштів стали податки — фінансова клітина, що виникла задовго до появи таких фінансових категорій, як бюджет, державний кредит, державний борг та ін.

На основі податку розвивається вся складна структура фінансів, особливо державних. Саме фінанси зумовлюють рух частин чистого доходу в грошовій формі, для якої характерний нееквівалентний обмін. У сфері фінансів дія закону вартості обмежується законодавчо встановленими нормами розподілу чистого доходу, що впливає із суспільних потреб. Перерозподільні важелі чистого доходу за допомогою фінансів значно оперативніші, не піддаються впливові закону вартості, а тому мають значно ширші можливості. Крім того, фінанси забезпечують узгоджену взаємодію нееквівалентного перерозподілу із системою економічного стимулювання.

Враховуючи те, що фінанси є вагомою інституційною складовою економічної інфраструктури суспільства, а їх ознаки (грошова форма, розподільний і перерозподільний статус) властиві всім сферам і ланкам господарського процесу, фінанси ототожнюють із грошовими потоками, що опосередковують рух

валового внутрішнього продукту на всіх стадіях відтворювального циклу: виробництва, розподілу, обміну та споживання. Фінанси — не лише невід'ємна зв'язкова ланка між створенням і використанням валового внутрішнього продукту, а також головний важіль конституційного впливу держави на розподіл та перерозподіл валового внутрішнього продукту. Тому об'єктивно фінанси — епіцентр економічної, соціальної та міжнародної політики держави. Отже, чітко простежується фінансове наповнення базису структури відтворювальних процесів та їх надбудови — ланок управління фінансовою системою. Водночас господарські суб'єкти, формуючи грошові ресурси, перебувають у певних відносинах з контрагентами відтворювального процесу. Залежно від їхньої ролі в суспільному відтворенні (чи вони безпосередні учасники виробництва, чи лише здійснюють регулювання розподільними важелями) визначають належність або до базисних структур, або до надбудовчого каркаса.

Отже, фінанси виражають відповідні грані відтворювального процесу, кожна з яких формується у процесі взаємодії окремих елементів.

Основними елементами фінансових відносин у техніко-економічних зв'язках відтворювального процесу є забезпечення грошовими коштами, поглиблення спеціалізації, кооперації, комбінування виробництва, його концентрація та автоматизація.

Організаційно-економічні відносини відтворювального процесу потребують забезпечення грошовими коштами процесу взаємодії маркетингової та управлінської діяльності як на мікро-, так і на макрорівні.

При аналізі функціонування фінансів щодо економічної природи власності слід вказати на обов'язкове забезпечення грошовими коштами різних галузей суспільного відтворення та об'єктів привласнення.

У сфері міжнародних фінансів, крім національних суб'єктів (держави, підприємств, громадян), виділяють наднаціональні суб'єкти — міжнародні організації та міжнародні фінансові інституції. На основі такого умовного поділу окремі автори звужено трактують міжнародні фінанси, вважаючи, що вони відображають тільки діяльність міжнародних організацій і фінансових інститутів.

Теорія та набутий досвід підтверджують, що під час трансформаційних процесів фінанси реструктуризуються не тільки за простором їх функціонування, а й за походженням суб'єктів, які умовно можна поділити на національно-державні та міжнародні. Так, національно-державні, як правило, циркулюють у межах території однієї держави без залучення іноземних суб'єктів, на основі національного законодавства, і є тільки внутрішньонаціональними.

Міжнародні фінанси включають міждержавні та транснаціональні кредитно-фінансові відносини, для яких характерний іноземний елемент. До того ж міжнародні фінанси є не лише результатом відносин держав як цілісних блоків. Вони передбачають співробітництво з метою раціонального розміщення внутрішніх сил для вироблення раціональних зовнішньоекономічних і політичних рішень.

Отже, фінансові відносини реалізуються у двох діалектичних формах: національно-державні й міжнародні фінанси. Хоча національно-державна форма є первинною щодо міжнародної, останню можна розглядати як вищу, доконалішу та краще системно структуровану. Проте це твердження є доволі дискусійним. Опосередкованість усіх економічних, культурних, спортивних та інших відносин у світових господарських процесах зумовлює об'єктивне існування фінансів, особливістю котрих, як економічної категорії, є грошова форма. Зростання зовнішньоекономічних зв'язків будь-якої країни, як засвідчує практика, базується на її належності до певного регіонального економічного угруповання. Досвід західноєвропейської інтеграції, створення Європейського Союзу, впровадження євро вказують на те, що основи цих процесів закладено на мікрорівні у вигляді взаємовигідного співробітництва конкретних компаній, банків, фінансово-промислових груп, їхніх спільних інвестиційних проектів, спільних підприємств тощо.

Активізація Європейського Союзу та налагодження світових взаємозв'язків, спрямованих на вирішення глобальних проблем людства, зумовлює формування принципово нової структури економічних, культурних, політичних та інших відносин, однак цьому перешкоджатиме функціонування традиційної структури фінансів.

Фінанси як вартісний результат господарської діяльності є в цілому узагальненим інтегрованим вираженням вартості. Розвиток інформаційних технологій, використання електронних носіїв економічних операцій дають змогу більше і ґрунтовніше здійснювати фінансове оцінювання, повніше використовуючи при цьому математичний апарат. Відображаючи результати ринкової конкуренції, фінанси дедалі більше сприяють вирішенню людських проблем, об'єднують різні економічні інтереси, що потребує регулювання, тобто втручання держави через фінансові агрегати в економічні процеси.

Фінанси виражають складну ієрархічну структуру, цілісність якої визначає субординацію окремих фінансових відносин і категорій, котрі її відображають. Обслуговуючи насамперед систему економічних зв'язків щодо способу господарювання із властивими йому відносинами, формами й методами впливу на процес виробництва, розподіл і споживання, фінанси в ринкових відносинах є основою господарського механізму, що зумовлює економічні процеси як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Отже, вітчизняна наука розглядає фінанси як економічну категорію, яка відображає створення та використання грошових фондів у процесі розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту. Фінанси пронизують всю економіку, а вказані їхні характерні ознаки притаманні всім сферам та ланкам фінансової системи.

1.3. Необхідність та характерні особливості фінансів

Фінанси як об'єктивне явище тісно пов'язані з життєдіяльністю людини, умовами господарювання та розвитком суспільства загалом.

Задоволення різноманітних потреб суспільства у межах національної держави є надзвичайно важливим завданням, яке значною мірою реалізується за допомогою фінансів як вартісного інструменту розподілу та перерозподілу валевого внутрішнього продукту.

Необхідність існування фінансів як історичної та економічної категорії зумовлена низкою факторів, головні з яких такі: наявність товарного виробництва і розвиток товарно-грошових відносин, виникнення та функціонування держави, дія об'єктивних економічних законів розвитку суспільства.

Виникнення фінансів більшість дослідників пов'язують з появою держави і виконанням нею відповідних функцій. Розвиток товарного виробництва та товарно-грошових відносин зумовив ускладнення господарських зв'язків між суб'єктами господарювання, виникнення та функціонування системи ринків, зростання конкурентної боротьби в різних формах як за ринки збуту, так і за інвестиційні ресурси, передові технології, інформацію, знання, досвід. Поява грошей як вартісного еквівалента спричинила зміни у формуванні та використанні ресурсів державної скарбниці з натурально-речової на грошову. Зміна суспільно-політичних устроїв, економічних систем суттєво впливала на функції держави, частку державного сектору, державне управління, а отже, і на фінанси загалом.

Неврахування чи ігнорування дії об'єктивних економічних законів розвитку суспільства також негативно впливають на фінансову діяльність учасників суспільного життя не тільки у поточному періоді, а й можуть мати катастрофічні за своїм рівнем наслідки у майбутньому. Об'єктивною реальністю сучасного етапу розвитку людської цивілізації стали міжнародне співробітництво, інтеграція та глобалізація, що змінюють світ, звичні уявлення, руйнують стереотипи мислення, активізують конкурентну боротьбу. Особливо витончених форм конкуренція набуває на міжнародному фінансовому ринку, де з кожним роком зростають обсяги спекулятивних фінансових операцій.

Розглядаючи сутність фінансів, слід виділити їхні характерні ознаки, водночас пам'ятаючи про спільні риси, притаманні більшості економічних категорій. Зокрема, фінанси є продуктом еволюції суспільних відносин, а однією з передумов їх виникнення і розвитку є наявність інституту держави. Отже, фінанси — історична категорія. Фінанси також є об'єктивно існуючою категорією, оскільки впливають на виробництво, розподіл, обмін та споживання і саме тому мають об'єктивний характер та належать до базисних категорій.

Як і будь-якій економічній категорії, фінансам притаманні певні особливості, зокрема:

— фінанси — *грошова категорія*, адже вони завжди мають грошову форму вираження. Реальний рух грошей є обов'язковою умовою виникнення та існування фінансів, проте не всі грошові відносини можна вважати фінансовими, хоча всі фінансові відносини є грошовими. Грошові відносини за своїм змістом і складом значно ширші фінансових. Наприклад, грошовий обіг, реалізація товарів через торговельну мережу, кредит, ціноутворення опираються на використання грошей як загального еквівалента, проте не виражають фінансових відносин;

— фінанси — *розподільна категорія*, оскільки саме за допомогою фінансів здійснюється розподіл та перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту. Тобто за допомогою фінансів відбувається виокремлення у складі виручки від реалізації коштів для відшкодування матеріальних витрат, фонду оплати праці, амортизаційних відрахувань тощо. Через податки та обов'язкові збори у розпорядження держави вилучається частина доходів суб'єктів господарювання і населення;

— фінанси — *ресурсоутворююча категорія*, тому що фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням та використанням фінансових ресурсів, тобто грошових коштів, які утворюються в процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту. Фонди фінансових ресурсів створюються на підприємствах, у галузевих органах управління, а також на загальнодержавному рівні і використовуються за цільовим призначенням (фонд виплати дивідендів, фонд матеріального заохочення, резервний фонд, державні цільові фонди).

1.4. Функції фінансів

Функції економічної категорії є її внутрішніми властивостями, які виявляються у процесі практичної діяльності.

Переважаюча більшість вітчизняних науковців і практиків визнають, що фінансам притаманні дві основні функції: розподільна і контрольна.

Розподільна функція є головною і виявляється в процесі розподілу валового внутрішнього продукту у вигляді утворення фондів грошових коштів та використання їх за цільовим призначенням.

У процесах вартісного розподілу валового внутрішнього продукту можуть брати участь різні вартісні інструменти, зокрема фінанси, кредит, ціни і тарифи, заробітна плата, кожен з яких має свої особливості та власну історію. Фінанси як інструмент вартісного розподілу виокремлюється серед інших масштабністю, всеохопним характером та можливостями активного впливу на всі складові суспільного життя.

Генезис та еволюція вартісного розподілу за допомогою фінансів супроводжувались зміною форм вартісного розподілу, пріоритетів у формуванні та ви-

користанні фінансових ресурсів, інвестування капіталу, наповненості та спрямованості грошових і фінансових потоків. Це у свою чергу суттєво впливало на історію розвитку людської цивілізації, зростання могутності чи занепад держав, створення, розподіл і споживання благ, розвиток виробництва, творчі та інтелектуальні здобутки тощо.

Фінанси як інструмент вартісного розподілу використовуються на всіх стадіях суспільного відтворення: виробництві, розподілі, обміні та споживанні. На вартісний розподіл за допомогою фінансів суттєво впливає розмежування економічної власності.

Об'єкти розподілу за допомогою фінансів такі:

- валовий внутрішній продукт, тобто вартість кінцевих продуктів (благ), вироблених суспільством за певний період часу (переважно рік);
- національне багатство, тобто сукупність створених та нагромаджених благ, якими володіє суспільство, а також природні ресурси, залучені в економічний оборот. Національне багатство залучається у розподільні відносини лише у виняткових випадках (війни, катастрофи, стихійні лиха тощо);
- зовнішні надходження у вигляді фінансової допомоги, зовнішніх державних позик, іноземних інвестицій, а також інших міждержавних трансфертів від зарубіжних країн, міжнародних фінансових інституцій та іноземних юридичних і фізичних осіб.

Суб'єктами розподілу є:

- держава;
- юридичні особи (суб'єкти господарювання різних форм власності, рівня підпорядкування та місця знаходження);
- домогосподарства та фізичні особи;
- міжнародні організації;
- інші держави.

Оскільки об'єкт фінансових відносин — обмежена величина, а суб'єкти розподілу доволі численні, то таким відносинам, звичайно, притаманний доволі суперечливий характер, оскільки кожен суб'єкт прагне отримати від розподілу якомога більше вигід, проте зробити це можна лише за рахунок інших суб'єктів, які мають такі самі інтереси. Звідси впливає необхідність збалансування інтересів усіх суб'єктів фінансових відносин, якого можна досягти насамперед шляхом встановлення оптимальних пропорцій розподілу валового внутрішнього продукту. На жаль, науково встановлених показників оптимальних пропорцій розподілу валового внутрішнього продукту на практиці немає, тому для оцінки ситуації використовують два основних макроекономічних показники: рівень ВВП на одну особу та темпи зростання ВВП.

Обсяг ВВП на одну особу є одним із основних критеріїв суспільного добробуту. Світовий банк поділяє країни за цим показником на чотири групи:

- I група: країни з низьким рівнем доходів (менше 735 дол. США на одну людину);
- II група: країни з рівнем доходів, нижчим від середнього (736—2935 дол. США);

— III група: країни з рівнем доходів, вищим від середнього (2936—9075 дол. США);

— IV група: країни з високим рівнем доходів (більше 9076 дол. США).

Розмір ВВП на одну особу серед держав світу дуже коливається. У високо-розвинених країнах він становить від 25 до 40 тис. дол. США, а в окремих (в основному в Скандинавських країнах та Японії) перевищує цю суму. За підсумками 2006 р. перші місця рейтингу за рівнем життя населення зайняли Люксембург (більше 50 тис. дол. США), Бермуди, Ліхтенштейн, Норвегія. Лідерами також є США, Китай, Японія, Німеччина, Велика Британія, Індія. У найменш розвинених країнах цей показник становить близько 100 дол. США. В Україні ВВП на одну особу у 2006 р. становив 1950 дол. США, що на 10 % більше, ніж у 2005 р. За цим показником Україна посіла 131-ше місце серед 183 країн світу.

Динаміку фінансових відносин характеризують темпи зростання ВВП: чим вони вищі, тим більше задовольняються потреби суб'єктів фінансових відносин у доходах. Загальновідомо, що навіть незначне сповільнення темпів зростання доходів (незалежно від того, яким є абсолютний розмір цих доходів) сприймається суспільством досить негативно, а постійне зростання доходів створює сприятливий суспільно-політичний клімат у державі.

Механізм реалізації розподільної функції фінансів включає декілька етапів: первинний розподіл, перерозподіл, вторинний розподіл.

Первинний розподіл — розподіл доданої вартості і формування первинних доходів суб'єктів, які беруть участь у створенні ВВП. Первинними доходами на цьому етапі є такі:

- у фізичних осіб — заробітна плата;
- у юридичних осіб — прибуток;
- у держави — прибуток державного сектору економіки, надходження від державних послуг, ресурсів, угідь, а також непрямі податки.

Перерозподіл полягає у створенні й використанні централізованих фондів. За рівнем централізації їх можна поділити на загальнодержавні (державний бюджет і державні цільові фонди), регіональні (місцеві бюджети), відомчі (фонди, створювані міністерствами і відомствами) та корпоративні (централізація частини доходів структурних підрозділів корпоративних об'єднань).

Вторинний розподіл є завершальною стадією реалізації розподільної функції фінансів і передбачає використання загальнодержавних фондів на розвиток пріоритетних галузей економіки, соціально-культурні заходи, соціальний захист, оборону, управління тощо. Кінцевим результатом перерозподільного циклу є те, що одна частина перерозподілених грошових ресурсів через механізм бюджетного фінансування знову переходить у сферу матеріального виробництва, щоб почати новий цикл первинного розподілу з подальшим перерозподілом, а інша частина — у сферу споживання (освіта, наука, культура, охорона здоров'я, державне управління, оборона тощо).

Отже, фінанси, беручи активну участь у розподілі і перерозподілі створеної вартості, сприяють трансформації пропорцій, які виникають під час її первинного розподілу, в пропорції кінцевого використання.

Окрім того, що фінансам внутрішньо притаманна властивість активної участі у процесах вартісного розподілу як одного із найактивніших його вартісних інструментів, такою самою рівноцінною за своєю значимістю є і контрольна функція фінансів.

Всі ресурси вичерпні, кількісно обмежені, а отже, дефіцитні (що повною мірою стосується фінансових ресурсів та капіталу), тому нагальною є потреба контролювати їхній рух, грошові та фінансові потоки, за всіма видами діяльності, на різних рівнях, за різними сферами та ланками фінансових систем національних держав та світової фінансової системи. Реалізація контрольної функції фінансів має забезпечити раціональне, цільове та ефективне використання всіх видів ресурсів, у тому числі фінансових, ефективне управління грошовими та фінансовими потоками, забезпечення фінансової рівноваги, тобто синхронізації у часі вхідних та вихідних грошових потоків (доходів та зобов'язань).

Контрольна функція фінансів зумовлюється об'єктивно притаманною їм здатністю кількісно відображати рух фінансових ресурсів (який відбувається у фондовій та нефондовій формах) і забезпечувати контроль за дотриманням пропорцій у розподілі валового внутрішнього продукту, правильністю формування, розподілу та використання фінансових ресурсів держави і суб'єктів господарювання. Контрольна функція фінансів на практиці реалізується в діяльності осіб, які проводять фінансовий контроль. В Україні до органів, що здійснюють фінансовий контроль, належать: Міністерство фінансів, Державне казначейство, Державна контрольно-ревізійна служба, Державна податкова служба, Державний митний комітет, Пенсійний фонд, Фонди загальнодержавного обов'язкового соціального страхування, Рахункова палата Верховної Ради України та ін. Саме завдяки контрольній функції фінансів суспільство контролює повноту і своєчасність забезпечення фінансовими ресурсами різних суб'єктів фінансових відносин.

Деякі вчені стверджують, що фінансам притаманні й інші функції: регулююча, стимулююча, відтворювальна, стабілізаційна тощо. Проте без применшення значення таких підходів можна стверджувати, що фінанси відіграють важливу роль у процесі суспільного відтворення саме завдяки розподільній функції.

Отже, надзвичайно важливе значення фінансів у житті суспільства зумовлене тим, що вони: забезпечують розподіл валового внутрішнього продукту та фінансові потреби юридичних та фізичних осіб і держави; здійснюють перерозподіл фінансових ресурсів між галузями економіки, регіонами, соціальними верствами населення, юридичними і фізичними особами; забезпечують кругообіг фінансових ресурсів і безперервність відтворювального процесу; а також здійснюють контроль за процесами формування і використання фінансових ресурсів як на рівні держави, так і на рівні суб'єктів господарювання.

1.5. Фінансова система

Ефективність організації фінансів та прагматизм реалізації фінансових відносин і фінансової політики у державі залежать насамперед від оптимальної побудови та дієздатності фінансової системи.

Термін “система” (з грец. — “поєднання”, “утворення”) найчастіше трактується як сукупність визначених елементів, між якими є закономірний зв'язок чи взаємодія.

Групування окремих суб'єктів фінансових відносин у загальну фінансову систему держави може здійснюватися за багатьма ознаками, що зумовлює дискусійність самого поняття фінансової системи та проблеми її структурування. Теоретично та методологічно сутність фінансової системи можна розглядати як за внутрішньою будовою, так і за організаційно-інституційною структурою. Обидва підходи відображені у науковій фінансовій літературі.

За організаційно-інституційною структурою *фінансова система* — сукупність фінансових органів та інституцій, які здійснюють управління грошовими потоками та фондами грошових коштів. При цьому у фінансовій системі держави виділяють систему органів управління фінансами (Міністерство фінансів, Державна податкова служба, Рахункова палата Верховної Ради України, Державне казначейство, Контрольно-ревізійна служба), а також фінансових інститутів, задіяних у розподільних процесах (Національний банк України, банківські та небанківські фінансові установи, фондові і валютні біржі, страхові компанії, інвестиційні фонди тощо).

При вивченні внутрішньої (змістової) сутності фінансової системи у вітчизняній фінансовій науці соціально-економічна природа фінансів розглядається як досить складне суспільне явище, що охоплює широкий спектр розподільних відносин, які ззовні відображаються у різноманітних грошових потоках. За єдиної сутності цих відносин вони мають конкретні форми вияву, характерні ознаки, а також певні особливості щодо організації фінансової діяльності, формування і використання фінансових ресурсів, які зосереджені у розпорядженні держави, підприємницьких структур, певних фінансових інституцій для фінансового забезпечення їх діяльності.

За внутрішньою будовою фінансова система — сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних сфер (узагальнена за певною ознакою складова) та ланок (відособлена складова) фінансових відносин, які мають певні особливості в мобілізації та використанні фінансових ресурсів, а також відповідний апарат управління та нормативно-правове забезпечення.

Найчастіше фінансову систему структурують відповідно до форм власності (рис. 1.1), основних суб'єктів фінансових відносин (рис. 1.2) та рівнів економічної системи (рис. 1.3).

Рис. 1.1. Структуризація фінансової системи відповідно до форм власності

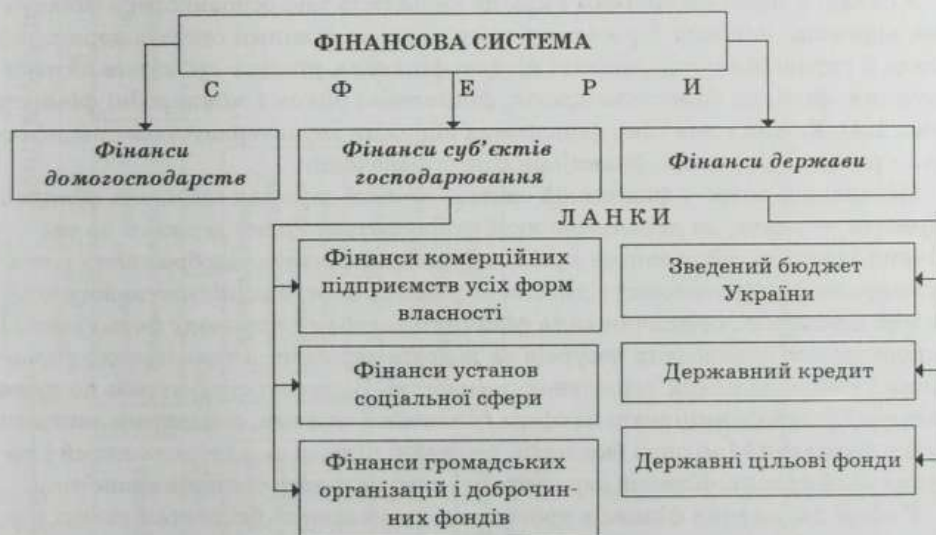

Рис. 1.2. Структуризація фінансової системи відповідно до суб'єктів фінансових відносин

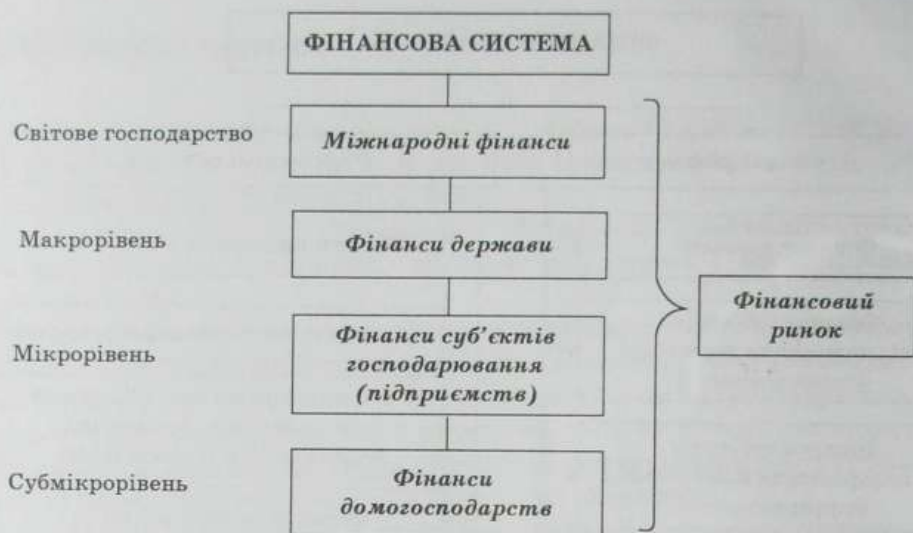

Рис. 1.3. Структуризація фінансової системи за рівнями економічної системи

У складі фінансової системи України виділяють такі основні сфери фінансових відносин: *фінанси держави* (у тому числі за рівнями органів державної влади й управління — державні і місцеві фінанси), *фінанси суб'єктів господарювання*, *фінанси домогосподарств*, *фінансовий ринок* і *міжнародні фінанси* (рис. 1.4). Кожна з цих сфер фінансових відносин характеризується специфічними рисами і має певне функціональне призначення.

Центральне місце у фінансовій системі кожної держави займають *фінанси держави* — сфера, за допомогою якої здійснюється вплив держави на економічний і соціальний розвиток країни. Державні фінанси відображають розгалужену систему фінансових відносин на різних рівнях адміністративного поділу між державою, юридичними та фізичними особами з приводу формування і використання фінансових ресурсів та доходів держави, а також щодо управління і розпорядження державною власністю. За своєю структурою це дуже складна і багатофункціональна сфера фінансової системи, основними ланками якої є державний і місцеві бюджети, державні цільові фонди, державний і комунальний кредит, фінанси державного і комунального секторів економіки.

У сфері державних фінансів провідне місце належить бюджетам різних рівнів, сукупність яких утворює бюджетну систему. В умовах командно-адміністративної системи господарювання державний бюджет був не просто основною ланкою фінансової системи, що забезпечувала ресурсами функціонування і розвиток економіки, а домінуючою структурою, без якої не могли належним чином функціонувати інші ланки фінансової системи. Тут зосере-

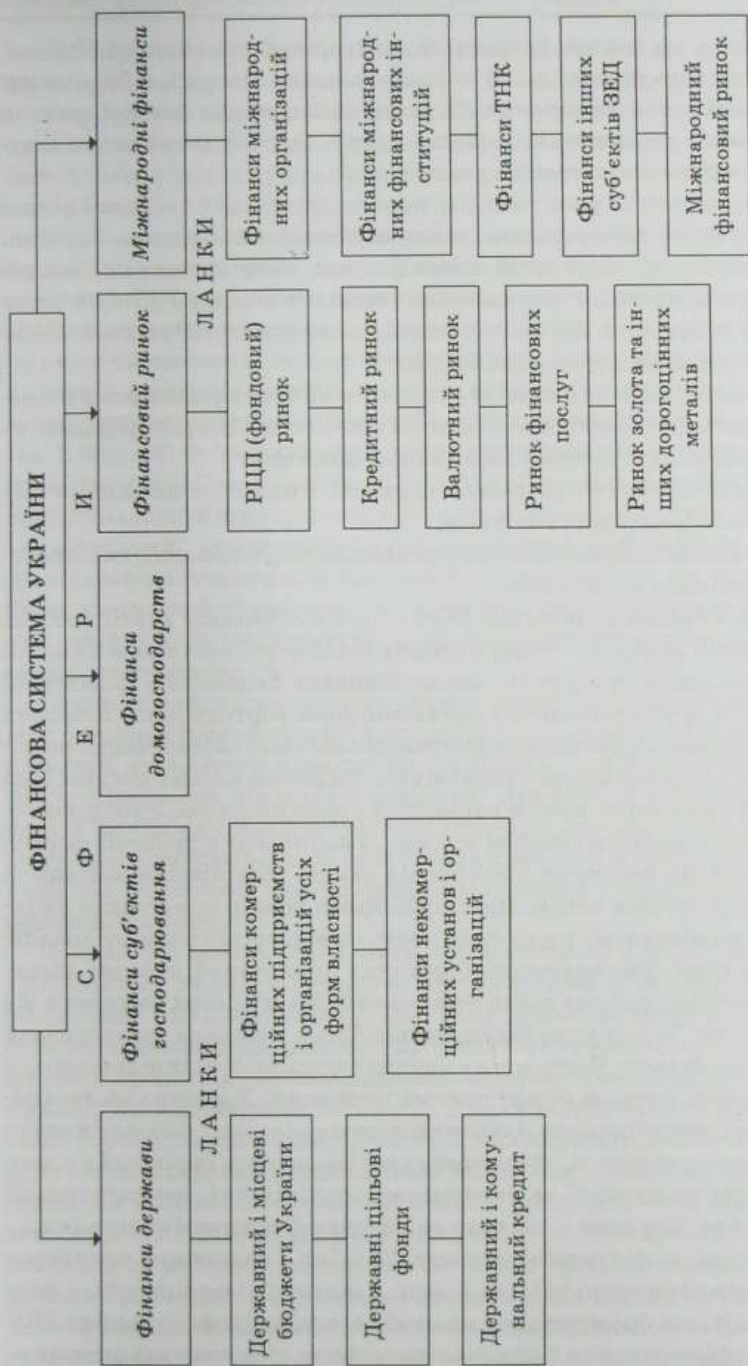

Рис. 1.4. Структура фінансової системи України

джувалася основна маса доходів (у бюджеті централізувалося більше 50 % валового внутрішнього продукту і до 75 % національного доходу), а без асигнувань з бюджету практично неможливим було функціонування значної частини підприємств, установ соціально-культурної сфери, будівництво житла, існування житлово-комунального господарства тощо.

З переходом до ринкових умов господарювання державний бюджет і надалі продовжує залишатися центральною ланкою фінансової системи України. Значення державного бюджету обумовлено не лише обсягом коштів, зосереджених у ньому, а й найбільш розвиненою системою взаємозв'язків з усіма іншими ланками та сферами. Як один із найважливіших інститутів економічного суверенітету держави державний бюджет:

- забезпечує акумулювання коштів (головним чином через податкові і неподаткові надходження), необхідних для фінансування потреб держави та проведення державної внутрішньої і зовнішньої політики;

- є невід'ємним атрибутом ринкових відносин і водночас важливим інструментом реалізації державної політики;

- виступає важелем активного впливу на економічні, соціальні, національні, регіональні процеси у суспільстві.

З приєднанням України у листопаді 1996 р. до Європейської хартії про місце самоврядування відбулося реформування бюджетної системи в Україні, що передбачало не лише зміну ролі і місця місцевих бюджетів у фінансовій системі держави, а й удосконалення організаційної вертикальної побудови бюджету за рівнями влади, зміцнення джерел фінансового забезпечення реалізації прав місцевих органів влади і управління. Водночас власна дохідна база місцевих бюджетів в Україні поки залишається вкрай низькою. Упродовж останніх років виявляється суперечлива тенденція відставання процесів формування доходів місцевих бюджетів України від темпів розширення завдань та обов'язків місцевих органів влади. Внаслідок цього розмір податкових та інших надходжень на місцевому рівні дуже часто не відповідає розміру локальних бюджетних витрат. Великомасштабним став прихований дефіцит місцевих бюджетів. Постійно зростає дотаційна залежність місцевих бюджетів від державного бюджету. За цих умов фінансові проблеми місцевих органів влади набули політичної гостроти. Часто вони є причиною ускладнення відносин між "центром" і регіонами, а також між окремими регіонами. Хронічна нестача фінансових ресурсів і нестабільність доходних джерел місцевих бюджетів стали загальнодержавною проблемою, що потребує невідкладного вирішення у контексті забезпечення політичної та економічної стабільності, демократизації суспільного життя та побудови соціально-орієнтованої ринкової економіки.

Самостійною ланкою фінансової системи України і важливим елементом державних фінансів є державні цільові фонди. *Державні цільові фонди* — фонди грошових коштів, які формуються у процесі розподілу і перерозподілу ВВП за рахунок сплати фізичними та юридичними особами обов'язкових внесків та

інших надходжень. Кошти державних цільових фондів використовуються на фінансування державних економічних та соціальних програм і перебувають у розпорядженні центральних та місцевих органів влади. На сучасному етапі роль державних цільових фондів в Україні є значною — їх бюджети становлять близько однієї чверті обсягу фінансових ресурсів, якими розпоряджається держава.

Існування державних цільових фондів пов'язане з необхідністю задоволення певних економічних та соціальних потреб, які мають особливо важливе значення. Відокремлення державних цільових фондів (повне відокремлення від бюджету або виокремлення державного цільового фонду у складі бюджету) та чітке визначення джерел їх формування і напрямів використання акумульованих ними фінансових ресурсів сприяє підвищенню рівня задоволення суспільних потреб та ефективності контролю за цільовим використанням коштів. В Україні найбільші державні цільові фонди мають переважно соціальну спрямованість: Пенсійний фонд України; Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням; Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття; Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, що спричинили втрату працездатності.

Одним із напрямів розвитку та реструктуризації державних фінансів у період ринкової трансформації економіки і формування фінансової системи став розвиток державного кредиту як суспільної позикової системи і невід'ємної сфери фінансової діяльності держави. Державний кредит відіграє важливу роль у функціонуванні фінансової системи: використання державних позик пов'язано з регулюванням фінансових процесів, у тому числі з певними завданнями податкового регулювання економіки і державного впливу на стан фінансового ринку.

Державний кредит — рух позикового капіталу у формі кредитних угод, що здійснюється за участю держави щодо передачі фінансових ресурсів у борг з розрахунком на певну вигоду. При цьому держава традиційно виступає у ролі позичальника коштів, рідше — кредитора або гаранта. Основною формою державного кредиту є державні позики. За правом емісії розрізняють державні і місцеві позики. Зокрема, державні позики випускаються центральними органами управління, а надходження від них спрямовуються у центральний бюджет. Місцеві позики випускаються місцевими органами управління і спрямовуються у відповідні місцеві бюджети. У розвинутих країнах місцеві позики є важливою складовою фінансів місцевого самоврядування, оскільки дають можливість мобілізувати тимчасово вільні грошові кошти для потреб регіонального розвитку. Натомість в Україні місцеві позики не набули поширення, однак у перспективі можуть стати важливим фінансовим інструментом забезпечення формування інвестиційної складової місцевих бюджетів.

Фінанси державного сектору економіки відображають грошові відносини, пов'язані з діяльністю держави як суб'єкта господарювання. У зв'язку з роздержавленням і приватизацією державний сектор економіки в Україні останніми роками значно скорочується. При цьому державні підприємства переходять на ті самі принципи організації фінансів, що й акціонерні та приватні. Як наслідок, істотно скорочується фінансова діяльність держави в реальному секторі економіки, відбувається чітке розмежування державного фінансового господарства і фінансів державного сектору економіки.

Фінанси комунального сектору економіки відображають грошові відносини, пов'язані з діяльністю місцевих органів влади як суб'єкта господарювання. Комунальний сектор економіки пов'язаний з комунальною власністю, яка є власністю відповідної територіальної громади, тобто спільності громадян — жителів міста, села, селища або їх об'єднань. Підприємства комунального господарства в основному функціонують у таких сферах, як житлове господарство, транспорт (автобусні парки, трамвайні та тролейбусні депо, метрополітен), комунальна енергетика (електричні, газові та теплові мережі), комунальне обслуговування (готелі), міські шляхи тощо.

Чільне місце у фінансовій системі держави відведено *фінансам суб'єктів господарювання*, які відображають економічні відносини, що пов'язані з рухом грошових потоків і виникають у процесі формування, розподілу та використання фінансових ресурсів і доходів на мікрорівні.

Фінансова діяльність суб'єктів господарювання може бути організована за такими трьома методами:

- 1) комерційний розрахунок;
- 2) неприбуткова діяльність;
- 3) кошторисне фінансування.

Відмінність між окремими методами полягає у схемі організації фінансової діяльності, тобто у встановленні взаємозалежності між фінансовими ресурсами, джерелами їх формування, доходами, витратами і фінансовими результатами. Відповідно до зазначеного до складу фінансів суб'єктів господарювання належать такі ланки: фінанси комерційних підприємств і організацій, фінанси некомерційних установ і організацій.

Фінанси комерційних підприємств (суб'єктів підприємницької діяльності) є вихідною ланкою фінансової системи, оскільки саме тут створюється більша частка ВВП. Від стану фінансів комерційних підприємств багато в чому залежить загальне фінансове становище в країні, адже комерційні підприємства є основним платником податків до бюджету, а також внесків у державні цільові фонди. Особливістю фінансів комерційних підприємств є те, що в умовах ринкових відносин ці підприємства діють на засадах комерційного розрахунку, який передбачає отримання прибутку, відшкодування за рахунок власних коштів всіх затрат на основну діяльність, а також на її розширення та розвиток. Для таких підприємств прибуток є головним джерелом виробничого і соціального розвитку.

Комерційний розрахунок є раціональним і високоефективним методом фінансової діяльності. Він спонукає підприємство до пошуку достатніх і дешевих фінансових ресурсів, раціонального їх розміщення, мінімізації витрат і максимізації доходів та прибутку. Визначальну роль у формуванні фінансових ресурсів відіграють власні кошти підприємства, які покривають значну частину витрат, а також є фінансовим забезпеченням отриманих кредитів. Бюджетні асигнування і надходження з цільових фондів виконують допоміжну роль, а збалансування потреб у фінансових ресурсах здійснюється за допомогою кредиту. Саме в умовах ринку комерційні підприємства отримали реальну фінансову незалежність, стали вільними від дріб'язкової опіки з боку держави, але водночас підвищилася їх відповідальність за економічні та фінансові результати діяльності.

Некомерційними вважаються установи, які надають послуги або виконують роботи безкоштовно чи за символічну плату, що не відшкодовує їхніх затрат. Тобто головна мета функціонування неприбуткових установ і організацій — забезпечити певні потреби суспільства, а не отримати прибуток. Виділення неприбуткової діяльності цілком логічне в умовах ринкової економіки, тому що завжди є певні сфери, які або не можуть бути прибутковими і тому не цікавлять підприємницькі структури, або повинні бути доступними широким верствам населення.

До некомерційних установ і організацій належать:

— бюджетні установи та організації, головним джерелом фінансування видатків яких є бюджетні кошти (лікарні, школи, дитячі садки, музеї, бібліотеки тощо);

— добровільні громадські формування (громадські організації, політичні партії, благодійні фонди), які об'єднують громадян на основі єдності інтересів та уподобань для спільної реалізації своїх прав і свобод, сприяння здійсненню добродійної благодійницької діяльності. Головним джерелом доходів громадських організацій є вступні і членські внески, добровільні і спонсорські пожертвування.

У соціально орієнтованій ринковій економіці (шляхом розвитку якої йде Україна) однією із важливих сфер фінансової системи держави є *фінанси домогосподарств*, що відображають рівень життя та фінансового забезпечення населення. Отже, стан розвитку та організації фінансів домогосподарств вказує на ефективність функціонування фінансової системи в цілому. На жаль, фінанси домогосподарств в Україні ще не мають належним чином організованих та юридично забезпечених засад функціонування. Саме людина як найвища цінність є фундаментальною опорою і носієм загальносуспільних інтересів та важливим суб'єктом фінансових відносин. Громадяни є платниками податків і, водночас, отримувачами суспільних благ, наданих державою; саме вони в умовах демократії через своє право голосувати можуть впливати на суспільне життя — визначати ефективність прийнятих рішень у сфері політики та економіки, через суспільний вибір приймати рішення щодо кількісних і якісних

параметрів державних видатків і доходів. Не менш важливо враховувати людський фактор і в контексті реалізації принципу солідарності та забезпечення суспільного добробуту.

Основним джерелом формування доходів населення в Україні є заробітна плата працюючих членів сім'ї, яка становить близько 40 % доходів домогосподарств. Все ще велике значення у бюджетах сімей відіграють натуральні надходження від особистого підсобного господарства. Натомість не виконують належної ролі ринкові складові — доходи від підприємницької діяльності та від операцій з цінними паперами і нерухомістю.

Переважну частку витрат домогосподарств в Україні становлять витрати на харчування, одяг і речі повсякденного вжитку, на оплату комунальних послуг. Така структура витрат бюджетів сімей свідчить про низький рівень життя населення. Обмеженість фінансових ресурсів домогосподарств не дає можливості реалізувати соціально-культурні потреби кожної людини, одержати якісне медичне обслуговування тощо.

В умовах розвинутої ринкової економіки важливу роль у фінансовій та економічній системі держави відіграють фінансові ринки і фінансове посередництво. Фінансовий ринок як забезпечуюча сфера фінансової системи має винятково важливе значення для ефективного розвитку економіки.

Фінансовий ринок — механізм перерозподілу фінансових активів між окремими суб'єктами підприємницької діяльності, державою і населенням, а також міжнародними фінансовими інститутами. Фінансовий ринок через посередників, фірми та інституції, що надають фінансові послуги, реалізує фінансові рішення домогосподарств, приватних компаній та урядових організацій.

Тривалий час вітчизняні вчені не виділяли у складі фінансової системи таких складових, як фінансовий ринок і фінансове посередництво, мотивуючи це тим, що порівняно невисокий розвиток фінансових посередників та проблеми становлення і функціонування фінансового ринку в Україні не дають підстав для виділення відповідних секторів у складі фінансової системи України. Однак такий підхід був виправданим лише на початкових етапах ринкових трансформацій української економіки. У результаті реформування банківської системи і переведення банків на ринкові засади діяльності, формування конкурентного середовища, становлення та функціонування ринку цінних паперів на основі відкриття фондових бірж, створення акціонерних товариств, інституційних інвесторів, відповідної інфраструктури ринку було створено організаційні і правові засади функціонування фінансового ринку в Україні. Це дає підстави для виокремлення цієї дуже складної структури (як за змістовим наповненням — грошовими потоками, так і за організаційною будовою — сукупністю різноманітних інституцій) як невід'ємного компонента і забезпечуючої сфери фінансової системи.

Трансформаційні перетворення в Україні торкнулися не лише формування ринкової економіки і демократичних форм державності, а й відкритого суспільства. Однією з основних складових фінансової стратегії України є по-

глиблення її інтеграції в міжнародний фінансовий простір. Необхідність цього визначається об'єктивними закономірностями розвитку сучасної світової економіки.

Міжнародні фінанси є інтегрованою сферою фінансової системи України. Процеси регіоналізації та глобалізації з різною інтенсивністю впливають на національні фінансові системи держав, різних за рівнем соціально-економічного розвитку, суспільного добробуту та зайнятості, за політичним та економічним устроєм. У свою чергу економічний та фінансовий потенціали національних держав впливають на світове господарство.

Світове господарство — складна, структурована, ієрархічна система, що включає систему ринків (інформаційний, товарний, фінансовий, робочої сили), систему міжнародних відносин, інтернаціоналізацію господарського механізму та міжнародну конкуренцію.

Злам тисячоліть ознаменував початок нової гео економічної епохи. У світовому господарстві та міжнародних фінансах відбуваються новітні процеси формування та функціонування принципово нової фінансової архітектури глобальної економіки (геофінансів), яка розчленовується на самостійні національні фінансові системи, незважаючи на державні кордони, нарощує концентрацію власності, збільшує обсяги транснаціональних фінансових потоків, зміцнює конкурентну позицію транснаціональних корпорацій та посилює вплив на національні фінансові системи міжнародних фінансових інститутів.

Світове господарство пройшло тривалий шлях розвитку: від обміну товарів та переказу грошових коштів до нинішньої чіткої системи міжнародних виробничих зв'язків, системи ринків, насамперед потужного міжнародного фінансового ринку, масштабних фінансових та грошових потоків, формування транснаціональної економічної власності, зростання мобільності чинників виробництва.

Поєднання міжнародного фінансового та інформаційного ринків стало передумовою формування єдиного глобального фінансового простору, змінило відносну цінність ресурсів, надавши пріоритет фінансам та інформації, вплинуло на структуру розподілу власності, співвідношення державного та корпоративного управління, суспільного та індивідуального вибору.

В умовах глобалізації подальший розвиток фінансової системи України можливий тільки на основі інтеграційних процесів. За роки незалежності у сфері інтеграції України в міжнародну фінансову систему зроблено чимало. Взаємодія українських громадян, приватних підприємців, фірм, корпорацій, державних закладів з іншими країнами набула бурхливого розвитку, що зумовило потребу в активізації міжнародних валютно-фінансових відносин. Україна стала членом головних міжнародних фінансових інституцій — Міжнародного валютного фонду і Міжнародного банку реконструкції і розвитку, інтегрувалася у міжнародну платіжну систему. Створено дієву систему валютного регулювання з використанням ринкових механізмів курсоутворення. Важливим напрямом інтеграційних процесів став вихід на світові фінансові ринки.

Ефективна участь України у світових економічних процесах вимагає посилення відкритості національної економіки. До цього, зокрема, спонукають вступ України до СОТ, розширення ЄС, інтеграційні процеси на пострадянському просторі, динаміка кон'юнктури світових ринків та посилення конкурентного тиску на традиційних ринках українського експорту.

Все це доводить, що концепція реформування фінансової системи держави без урахування впливу міжнародних фінансів в умовах глобалізації є необґрунтованою і неповною.

Трансформаційні процеси в Україні вимагають чіткої координації дій в усіх сферах та ланках фінансової системи, що є концептуальною основою нової моделі економічного і соціального розвитку держави. Ця модель має поєднати постійне підвищення добробуту нації і кожного громадянина та становлення в Україні конкурентоспроможної національної економіки, яка була б органічно включена в глобальні економічні процеси і посіла в них гідне місце.

Отже, фінансова система — не просто набір окремих взаємопов'язаних елементів, а надзвичайно складна за внутрішньою будовою фінансова архітектура, від ефективності побудови якої залежить можливість збалансування інтересів і суперечностей, узгодження прагматизму фінансової політики з раціональністю економіки.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Предмет фінансової науки, фінанси, фінансові відносини, фінансові ресурси, об'єкти і суб'єкти фінансових відносин, необхідність існування фінансів, характерні особливості фінансів, функції фінансів, фінансова система, сфери і ланки фінансової системи.

Контрольні запитання і завдання

1. Що є предметом фінансової науки?
2. Сформулюйте визначення сутності фінансів.
3. Назвіть характерні особливості фінансів.
4. Які ви знаєте інструменти вартісного розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту?

5. Назвіть функції фінансів.
6. Охарактеризуйте прояви контрольної функції фінансів.
7. Вкажіть чинники, що зумовлюють необхідність існування фінансів.
8. Що є об'єктом вартісного розподілу та перерозподілу за допомогою фінансів?
9. Дайте визначення фінансової системи.
10. Назвіть сфери фінансової системи України.
11. Дайте загальну характеристику фінансів суб'єктів господарювання.
12. Назвіть ланки державних фінансів та з'ясуйте їх зв'язок з іншими ланками фінансової системи України.

Рекомендована література

1. *Кравчук Н.Я.* Фінансова система держави: теоретична концептуалізація та проблеми структурування // Світ фінансів. — 2006. — № 3.
2. *Леоненко П.М., Юхименко П.І., Ільєнко А.А. та ін.* Теорія фінансів: Навч. посіб. / За заг. ред. О.Д. Василика. — К.: Центр навч. л-ри, 2005. — 480 с.
3. *Опарін В.* Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти): Монографія. — К.: КНЕУ, 2005. — 240 с.
4. *Федосов В., Опарін В., Львовичкін С.* Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями: Монографія / За ред. В. Федосова. — К.: КНЕУ, 2002. — 432 с.
5. *Финансы* / Под ред. М. Романовского. — М.: Перспектива, 2000. — 520 с.
6. *Фінанси: вишкіл студії: Навч. посіб.* / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С.І. Юрія. — Т.: Карт-бланш, 2002. — 357 с.
7. *Юрій С.І., Іванух Р.А., Дусановський С.Л.* Економічні та соціальні аспекти розвитку господарського комплексу України. — Т.: Збруч, 2003. — 468 с.

Розділ 2

ГЕНЕЗИС І ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ

2.1. Фінанси як економічна категорія

Фінанси — важлива, складна та багатогранна економічна категорія. Поняття “фінанси” походить від лат. *finansia* — “платіж”. Вперше цей термін був застосований в Італії у XIII ст., зокрема у Флоренції, Венеції, Генуї, де були добре розвинені торгівля, грошові розрахунки та банківська справа. Цим поняттям позначалися платежі та внески, що здійснювалися на користь держави. Надалі поняття набуло поширення в інших країнах і використовувалося у зв’язку з системою грошових відносин між державою і населенням з приводу формування централізованого фонду грошових коштів. Як об’єктивна економічна категорія фінанси — абстракція, що виявляється у грошових відносинах, тобто матеріальною основою існування фінансів є грошові кошти. Фінанси виражають економічні відносини, оскільки пов’язані з рухом грошової форми вартості. Це означає, що фінанси базуються на економічних відносинах, відносинах власності як первинних.

Суспільне відтворення передбачає наявність таких стадій, як виробництво, розподіл, обмін і споживання. Фінанси виражають не всі економічні відносини, а лише ті, що виникають на стадії розподілу. Кожний суб’єкт ділить дохід на дві частини: споживання і нагромадження. У розподільному процесі бере участь держава, яка централізує частину коштів через податки, обов’язкові платежі, позики, а потім їх перерозподіляє між територіями, галузями, сферами діяльності, підприємствами, фізичними особами. Підприємства, отримавши дохід від своєї діяльності, сплачують податки в бюджети, обов’язкові внески — у позабюджетні фонди. З особистих доходів громадяни оплачують

різні послуги, сплачують податки, погашають позички банків. У суспільстві перерозподільні відносини відбуваються неперервно.

На першій стадії розподілу суспільного продукту виділяється вартість використаних засобів виробництва у вигляді амортизаційних відрахувань, придбання нових матеріалів, палива, електроенергії. Відшкодування цих витрат є необхідною умовою виробництва і фінанси тут мають лише опосередкований вплив. На другій стадії розподілу національний дохід поділяється на фонд нагромадження і фонд споживання, співвідношення між якими залежить від суспільного устрою, економічного розвитку, стратегії уряду тощо. Вкладення коштів у розширене відтворення може відбуватися за рахунок коштів бюджетів, кредитів банку, приватних доходів, іноземних інвестицій. Частково кошти нагромаджуються у резервних і страхових фондах з метою фінансування непередбачених витрат.

Фонд споживання складається із суспільних фондів споживання і фонду особистого споживання, співвідношення між якими залежить від соціальної політики країни. Фінанси обслуговують процес формування і використання суспільних фондів споживання, які в основному проходять через бюджетні видатки на утримання установ соціального забезпечення, здійснення соціального захисту населення, надання безплатних послуг соціальної сфери. Особисте споживання включає отримання таких доходів: заробітна плата, соціальні допомоги, дивіденди, відсотки за депозитними вкладками тощо. У ринковій економіці переважає обсяг фонду особистого споживання, тому що це дає стимули до активної трудової діяльності, посилює відповідальність особи за свій матеріальний добробут. Однак держава повинна здійснювати регулюючий вплив на ринок праці з метою створення нових робочих місць, використовуючи для цього кошти бюджетів та відповідних соціальних позабюджетних фондів. Частина доходів громадян може бути інвестована в акції, облігації, що сприятиме розвитку підприємницької діяльності та слугуватиме джерелом додаткових надходжень у вигляді дивідендів і відсотків.

Основні пропорції між складовими національного доходу у процесі його розподілу й перерозподілу встановлюються законодавчою і виконавчою владою з урахуванням дії економічних законів, суспільного устрою, стану економіки, соціальної ситуації, національних особливостей тощо. Так, надмірне зростання обсягу фонду споживання спричинює зростання інфляції, обезцінення грошей, падіння реального рівня життя населення, внаслідок чого держава має збільшувати обсяги соціальних виплат, заробітної плати працівникам бюджетних установ, що ускладнює збалансування бюджетів. Зростання видатків зумовлює збільшення і податкових надходжень. Якщо держава буде стягувати у вигляді податків більше 30 % національного доходу, то не залишить суб'єктам господарювання коштів, необхідних для модернізації та розширення виробництва.

Отже, фінанси як економічна категорія виражають розподільні відносини, що виникають з приводу розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту та національного доходу у грошовому вираженні.

Фінансові відносини супроводжуються рухом грошових коштів у процесі розподілу й обміну. На стадії розподілу відбувається односторонній рух грошової форми вартості, а під час обміну — двосторонній рух вартостей, коли вартість у грошовій формі обмінюється на товарну.

Матеріальними носіями фінансових відносин виступають фінансові ресурси, які формуються у суб'єктів господарювання, держави, домогосподарств за рахунок грошових доходів і надходжень, а використовуються на розширене відтворення, соціальні та інші суспільні потреби.

У розподілі валового внутрішнього продукту використовуються не лише фінанси, а й інші економічні категорії — ціна, заробітна плата, кредит. Всі ці важелі застосовуються по-різному, кожний з них має свої особливості, однак ефективність суспільного розвитку залежить від їхнього узгодженого функціонування. Так, ціна є грошовим вираженням вартості будь-якого товару, виступає вихідним інструментом розподілу вартості валового внутрішнього продукту і створює умови для його подальшого перерозподілу. В умовах вільного ціноутворення держава закладає в ціни податки та обов'язкові платежі в бюджети, внески в соціальні позабюджетні фонди, через норми амортизації регулює суму відрахувань. Введення нових податків або зміна порядку сплати чинних може привести до зменшення чи збільшення ціни. З метою регулювання виробництва або споживання окремих товарів, послуг уряд застосовує фінансові важелі: дотації, субсидії, субвенції за рахунок бюджетних коштів. За реалізації товару на його ціну впливає співвідношення попиту і пропозиції, що відображається на фінансових результатах суб'єкта господарювання, доходах бюджету і фінансовій безпеці держави.

Дія фінансів як розподільної категорії ширша, тому що вони охоплюють не тільки первинний розподіл вартості валового внутрішнього продукту, а й перерозподіл через бюджети, позабюджетні фонди, фінансовий ринок, централізовані фонди і резерви міністерств.

Заробітна плата є важливою складовою фонду споживання. Вона підлягає державному регулюванню шляхом встановлення розміру мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму, посадових окладів, надбавок і доплат працівникам державних організацій та установ. Податки з доходів фізичних осіб вилучають частину заробітної плати в бюджети на суспільні потреби та здійснюють перерозподіл доходів окремих громадян. Формування фонду заробітної плати залежить від певних виробничих та фінансових показників. Фактичні витрати на оплату праці є об'єктом оподаткування та нарахування обов'язкових внесків у соціальні позабюджетні фонди. Отже, заробітна плата пов'язана з розподілом частини вартості валового внутрішнього продукту і тісно взаємодіє з фінансами.

Кредит здійснює перерозподіл вільних грошових коштів. За нестачі власних фінансових ресурсів суб'єкт (підприємство, організація, держава) залучає кредитні ресурси, а за надлишку — тимчасово розміщує в кредитній установі. Кредиту притаманні такі ознаки: платність, строковість, повернення, двосто-

ронній рух вартості. Діяльність кредитних установ проводиться на засадах комерційного розрахунку. Кредит сприяє переміщенню коштів між суб'єктами розподілу, тісно взаємодіючи з фінансами.

Отже, фінанси виявляють свої особливості й переваги у розподільних процесах разом із ціною, заробітною платою та кредитом і тільки їх комплексне використання може забезпечити ефективне господарювання суб'єкта.

2.2. Історичний характер фінансів

Виникнення фінансів пов'язане з існуванням держави і товарно-грошових відносин. Держава для виконання покладених на неї функцій потребувала певних грошових коштів, які могла отримати в результаті розподілу суспільного продукту.

Фінанси як об'єктивна економічна категорія виражають економічні відносини з приводу розподілу й перерозподілу валового внутрішнього продукту. Суть фінансів незмінна, однак форми їх використання постійно вдосконалюються. З розвитком товарно-грошових відносин і посиленням ролі держави застосовуються все більш досконалі форми фінансів, що дають змогу забезпечити учасників розподільного процесу достатнім обсягом фінансових ресурсів.

Зародкові форми фінансів виникли в період розпаду первісного ладу у вигляді натуральних податків, зборів, повинностей на користь князя, імператора, короля. Податки з часом почали сплачувати в грошовому вираженні. Отже, вони виступають найпростішою первинною формою фінансових відносин між громадами і владою у процесі утворення централізованого фонду грошових коштів. З розвитком держави сформувалися державні доходи і державні видатки, які склали більш загальну фінансову категорію — державний бюджет, і доповнилися категоріями “позабюджетні фонди”, “державний кредит”. Розвиток суспільного відтворення викликав необхідність включення до складу фінансових категорій фінансів підприємств, організацій, а це в свою чергу вимагало перерозподілу фінансових ресурсів і сприяло виникненню фінансових ринків, міжнародних фінансів.

Історичний характер фінансів виявляється не тільки у створенні нових форм фінансових відносин із розвитком суспільства, а й в еволюції кожної форми зокрема.

В окремих країнах розвиток фінансів має свої особливості залежно від економічної політики, ролі та функцій держави, пропорцій розподілу валового внутрішнього продукту, економічного та соціального стану, національних традицій тощо.

Розглянемо важливу первинну форму фінансів — еволюцію податку.

У Київській Русі, першому державному утворенні предків сучасних українців, виникли зародкові форми фінансів, необхідні для утримання верховної

князівської та помісної влади. Система оподаткування була примітивною і здебільшого представлена даниною, що сплачувалася як у натуральному (хутром, шкірою, медом, зерном, худобою), так і в грошовому вираженні. Спочатку данина виступала у формі воєнної контрибуції, тобто характер фіску мав риси “фінансового насилля” і застосовувався до підкорених і поневолених народів.

З часом данина набула форм прямого державного податку з переорієнтацією державного скарбу на внутрішні джерела доходів. Одиницею оподаткування були “плуг”, “рало”, “дим”, що вказувало на основних платників — землеробів. З кінця XI ст. об'єктом обкладання стає кожне господарство (дим, соха). (Соха означала розмір земельного наділу, до якого приписувалися селяни. Господарства, включені в соху, несли колективну відповідальність за сплату податків.)

Важливим видом доходів було мито, що пов'язано зі значним розвитком внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Для цього історичного етапу розвитку нашої країни характерна заміна прямих податків натуральними повинностями на будівництві доріг, мостів, фортець, що свідчило про нерозвинутість товарно-грошових відносин.

Подальший розвиток податків характеризувався такими особливостями:

- 1) збільшення кількості податків та багаторазовість їх стягнення (наприклад мита);
- 2) запровадження різних об'єктів оподаткування на окремих територіях (поголовщина, воловщина, подимщина);
- 3) встановлення диференційованих ставок податків залежно від платника (привілейовані особи платили менше);
- 4) наявність доменів як важливого джерела доходів держави, альтернативи оподаткування.

Домені були доходом від державної власності та експлуатації земель, лісів, надр, ведення торгівлі, рибної ловлі, тобто вони надходили від усіх ресурсів, що знаходилися у власності короля, правителя.

Система, у якій формування доходів держави відбувається за рахунок доходів від власності короля (держави), отримала назву доменіального устрою. Крім доменів, королі збирали з населення добровільні тимчасові збори — субсидії, які поступово трансформувалися в примусові збори (податки).

Доменіальний устрій був необхідним і важливим в умовах недостатньо розвинутих грошових відносин та державного управління. З часом він занепадав у результаті продажу державної власності через династичне дроблення чи марнотратство, а також під тиском буржуазії, яка вимагала переведення державної (королівської) власності у приватну. Поступове зменшення державної (королівської) власності привело до скорочення доходів від експлуатації доменів, а тому королі компенсували нестачу коштів у державній скарбниці введенням спеціальних зборів (плата за проїзд мостами, річками), монопольних цін на продукцію та торгівлю, яку вони монополізували. Якщо раніше король продавав продукцію з власного господарства на загальних підставах, отримуючи лише середній прибуток, подібно до будь-якого іншого підприємця, зайнятого

цією діяльністю, то монополізація діяльності в руках держави давала можливість формувати додаткові монопольні прибутки.

Методи формування доходів державної казни, що базувалися на особливих привілеях і правах держави, отримали назву регалій. Держава мала виключне право на експлуатацію землі, надр, повітря, виробництво окремих товарів, що давало їй право на отримання доходів від цього. Найбільш поширеними були такі регалії: судова, митна, лісова, монетна, мисливська, річкова, морська, поштова, телеграфна, гірнична, винна, тютюнова та ін. Регаліям властиві риси податків (мають примусовий характер) і зборів (збираються за певну послугу, іноді мають цільове призначення). Однак за своєю економічною природою *regalii* — державні монополії на ведення певної діяльності або торгівлі окремими видами товарів. Їх існування стає можливим лише завдяки застосуванню державного примусу щодо обмеження конкуренції та прав власності. У подальшому багато видів регалій трансформувалися у непряме оподаткування (акцизи на сіль, сірники, тютюн, цукор тощо).

Характеристика доходів січового скарбу свідчить, що на Запоріжжі, як і в Європі в той час, стягувалися домени — доходи від промислової експлуатації загальновійськових земель і сільськогосподарських угідь. З розвитком грошових відносин домени поступово перейшли у регалії як форму отримання доходу з тих типів господарської діяльності держави, які мають монопольне становище і не допускають приватної конкуренції. Кіш як центральний уряд Запорізької Січі мав монопольне право щорічно розподіляти між куренями найприбутковіші угіддя. Однак була незначна конкуренція між січовим, курінним та приватними господарствами. Кіш і курені могли отримати середній дохід від промислів, який мала і будь-яка приватна особа. Регалії використовувалися як особлива форма отримання кошом доходів і майже не відрізнялися від доменів, але були вже перехідним елементом до податків.

З поступовим розвитком капіталістичного способу виробництва такі форми доходів держави, як домени і регалії, стали перешкоджати конкуренції й розвитку приватного підприємництва. Відбувся перехід до податків — основного джерела державних доходів.

На етапі доменіального устрою державна влада вдавалася до добровільних зборів, дарів, пожертв, що мали назву субсидій. Щорічно король скликав представників основних верств населення з метою погодження розмірів субсидій. Після схвалення субсидій суспільні стани самі розкладали загальну суму платежу між окремими територіями, містами та особами переважно відповідно до майнового достатку або просто поголовно (прообраз подушного і майнового податків). Первинними формами оподаткування були саме майнове і подушне, оскільки вони не потребували додаткових витрат на адміністрування.

На початковому етапі розвитку сфери оподаткування існувало багато пільг, які встановлювалися для найбільш впливових осіб (духовенство, дворянство).

У Запорізькій Січі застосовувалися податкові пільги у вигляді повного або часткового звільнення від сплати податків за особливі заслуги в козацькій

службі, у зв'язку зі старістю або через низькі доходи. Однак ці пільги в основному надавалися козакам, у той час як більшість податків покладалися на не козаків, а на посполитих та населення, що проживало у паланках. Такий стан вказує на суспільну неуніверсальність оподаткування в Січі.

У податковій системі XVII—XVIII ст. регалії змінюються непрямими податками, переважно на товари широкого вжитку, які сплачували всі соціальні групи населення без урахування податкового імунітету. У Російській імперії непрямі податки займали більше половини доходів державного бюджету і включали акцизи на сіль, цукор, тютюн, сірники, гас та багато інших товарів. Політика уряду полягала в тому, що на дешеві товари встановлювалися вищі ставки акцизу, ніж на дорогі.

Із розвитком капіталістичного господарства вдосконалюються інші форми оподаткування. На початку XX ст. у Росії нарешті був запроваджений податок замість подушного. У цьому самому столітті продовжуються кардинальні зміни у податкових системах всіх країн щодо зміни ставок податків, їх диференціації залежно від доходів, застосовуються неоподаткований мінімум, окремі пільги тощо.

Так, із приходом до влади більшовиків у Росії податкова система розвивалася за такими напрямками: широке застосування одноразових надзвичайних революційних податків (контрибуцій), перебудова системи непрямих податків шляхом підвищення ставок і запровадження нових, організація строгого обліку і контролю за стягненням прямих податків. Податкова політика була спрямована на досягнення централізації грошових коштів, встановлення нових принципів розподілу національного доходу, економічну боротьбу з приватними підприємцями. До 1929 р. налічувалося 86 платежів у бюджет, що ускладнювало їх стягнення. Податкова реформа 1930—1931 рр. запровадила двоканальну систему платежів у бюджет і дала змогу вдало поєднати прямі та непрямі податки: для державних підприємств — податок з обороту і відрахування від прибутку, для кооперативних організацій — податок з обороту і податок з обороту. Нова система платежів у бюджет дала стійкий дохід державі у формі податку з обороту, в якому було уніфіковано 53 платежі, стимули підприємствам у розвитку госпрозрахунку, а також можливості проведення ефективного фінансового контролю. Податок з обороту зберігся майже на 60 років, маючи на це реальні підстави: адміністративне управління і тверді ціни.

У роки Другої світової війни уряд активно залучав податки з метою поповнення доходів державного бюджету. Так, на початку війни до податкового і сільськогосподарського податків була встановлена 100-відсоткова надбавка, яку з січня 1942 р. замінили військовим податком, що мав подушний характер. Були введені податок з холостяків, одиноких і малосімейних громадян СРСР, податок з видовищ, збільшені ставки інших податків. Крім податків, основними формами залучення коштів населення були добровільні внески і пожертвування у фонди оборони та армії, використання коштів за ненадані відпустки, вклади в ощадкаси, військові позики. Податки з населення викона-

ли своє фінансове призначення і дали близько 30 % від усіх надходжень у державний бюджет.

Соціалістичний спосіб виробництва і розподілу національного фонду, всезагальність державної форми власності, адміністративно-командне управління не давали реальних підстав для економічного зростання і забезпечення добробуту населення. Влада з певною періодичністю проводила економічні реформи, які стосувалися і внесення змін у систему оподаткування. Так, рішеннями господарської реформи 1965 р. були запроваджені нові прями податки з юридичних осіб у бюджет: плата за фонди (прообраз податку на нерухомість), фіксовані (рентні) платежі, вільний залишок прибутку. У 70-ті роки розпочалися економічні експерименти, які змінили механізм розподілу прибутку і платежі в бюджет. Однак поверхові зміни і доповнення проблему наповнення дохідної частини бюджетів вирішували частково та не могли зрушити основи соціалістичного ладу.

З проголошенням незалежності України розпочалося реформування її податкової системи. Так, податок з обороту було скасовано, а в умовах розвитку ринкових відносин та вільного ціноутворення запроваджено податок на додану вартість і акцизний збір. З прямих податків найбільше значення мають податок з прибутку підприємств і податок з доходів фізичних осіб. В Україні сформована податкова система, яка відповідає сучасному етапу суспільного розвитку, а механізм нарахування і сплати окремих податків потребує подальшого удосконалення.

Податки разом з іншими надходженнями формують державні доходи, які мають бути достатніми, щоб забезпечити виконання державою своїх повноважень, тобто відповідати державним видаткам. Ці фінансові категорії утворюють категорію бюджету, що пройшла складний та тривалий процес становлення і розвитку. Термін "бюджет" поширився в офіційних документах на початку XIX ст. і використовувався у значенні законодавчого акта, офіційного звіту.

Розглянемо еволюцію бюджету залежно від історичних етапів розвитку суспільства.

Державні доходи Київської Русі зосереджувалися у скарбниці київського князя і склалися з данини, судових зборів, мита, прибутків з княжих маєтностей, воєнної здобичі та дарунків князям. Існувала система доходів і видатків окремих князівств, які входили до складу Русі.

Види податків, їх розміри та порядок сплати встановлював князь. Приватні доходи князя не були віокремлені від державних, а також не було контролю за їх використанням.

Державні видатки відповідали історичним умовам та соціально-економічному устрою країни і спрямовувалися на утримання княжого двору, дружини, апарату управління, будівництво мостів, доріг, церков тощо. Кожен князь проводив свою фінансову політику, яку закріплював у певних нормативних документах. Так, Ярослав Мудрий видав збірник законів "Руська правда", у якому регламентувалися і фінансові питання. Для збирання данини, мита і

контролю за виконанням повинностей князь призначав особливих чиновників — митників, вирників, металників, мостників, городників.

На території українських земель у XV—XVI ст. було запроваджено адміністративне та фінансове право тих держав, до складу яких вони входили, а саме: Великого князівства Литовського, Речі Посполитої і Росії. Державні доходи включали податки, натуральні платежі та повинності. Всі податки надходили до державної скарбниці, а їх обліком займався скарбник. Видатки спрямовувалися на утримання княжого двору, уряду й армії, ведення війн, спорудження замків і оборонних укріплень, викуп із татарського полону.

Особливістю фінансових відносин на місцевому рівні у XIV—XV ст. було їх формування під впливом Магдебурзького права, однак воно обмежувалося литовськими князями і польськими королями.

Державні фінанси Запорізької Січі були сформовані під впливом законодавства Литви і Польщі та пристосовані до конкретних умов і часу. Скарб був сховищем грошей і цінностей, архівом, складом військових клейнодів і оздоб, арсеналом бойових припасів і зброї. Шафар як державний казначей приймав доходи, видавав гроші й речі, вів облік коштів та інших цінностей. До фінансової старшини ще входили два підшафарія і кантаржі (хранитель мір і ваг).

До державних доходів січового скарбу належать кошові домени і регалії, мито, внутрішні податки, грошове і матеріальне забезпечення з боку Польщі, Росії та Гетьманщини, військова здобич та ін. Державні видатки здійснювалися за такими напрямками:

- внутрішні (утримання церков, адміністрації, забезпечення козацької служби, поточне утримання січового господарства);
- зовнішні (утримання війська інших держав під час бойових дій, дари іноземним правителям та ін.)

У управлінні Запорізької Січі й Гетьманщини найбільшими повноваженнями володів гетьман, який очолював виконавчу та військову владу, мав право вводити податки і розподіляти кошти державної скарбниці, конфіскувати і дарувати маєтки. Для здійснення своїх повноважень він видавав універсали.

У розвитку державних фінансів України виділяють два періоди Гетьманщини. У перший за гетьманства Б. Хмельницького (1648—1657 рр.) державні доходи формувалися за польським зразком. Державні витрати у шість разів перевищували доходи. У другий період, що почався з моменту укладання Андрусівського миру (1667 р.), державні доходи включали натуральні й грошові податки, основу яких становили податки на споживання і промисли.

Спочатку приватні гетьманські та державні доходи були з'єднані. З розвитком господарства відбувалося реформування державного скарбу і відокремлення особистих гетьманських доходів. Вперше цю реформу було проведено за гетьмана І. Брюховецького. Пізніше такий принцип організації державних фінансів був продовжений П. Орликом, Д. Апостолом та К. Розумовським.

У 1710 р. були проголошені “Пакти й Конституція прав і вольностей Запорізького Війська”, у яких сформульовані такі напрями організації бюджет-

них відносин: чітка і зрозуміла структура управління бюджетними коштами; компетентність, порядність і добровільна згода на виконання роботи підскарбів; боротьба з корупцією за організації функціонування урядового апарату; розмежування доходів урядовців та військового скарбу; чіткі ставки податків, контроль за ухиленням від сплати зборів; підзвітність за використані кошти.

Удосконаленням скарбового діловодства займались гетьмани Д. Апостол і К. Розумовський. Д. Апостол встановив точний бюджет, який у 1731 р. досяг 144 тис. крб на рік.

У Росії регулярне складання державного бюджету почалося з 1803 р. На початку XIX ст. стан державних фінансів був нестабільним. Державні видатки щорічно в середньому на третину перевищували державні доходи. Джерелом покриття бюджетного дефіциту були емісія грошей та позики державних кредитних установ.

Бюджетне право Росії базувалося на двох основних принципах — секретність і безконтрольність, що породжувало неефективне використання державних коштів. До 1862 р. державний бюджет не публікувався і затверджувався царем у секретному порядку.

У зв'язку з наявними проблемами у державних фінансах М.М. Сперанському доручили скласти розпис на 1810 р. і розробити основи бюджетного законодавства. У роботі "План фінансів" він запропонував реформувати податкову систему, відмовитися від непродуктивних видатків бюджету та дефіциту. М.М. Сперанський вважав за необхідне запровадити принцип гласності у бюджетному процесі, надати бюджету силу закону, встановити відповідність між державними доходами і видатками, заборонити грошову емісію. Основну причину кризи державних фінансів Росії він бачив у перевищенні видатків над доходами бюджету.

У 1862 р. уряд провів фінансову реформу, згідно з якою запроваджувалися принципи єдності і гласності бюджету, система державного контролю, заміна винних відкупів акцизом на вино. Ця реформа мала непослідовний, компромісний характер і не змогла забезпечити зміцнення державних фінансів, як того вимагали нові капіталістичні умови господарювання.

Бюджет Росії у другій половині XIX ст. характеризувався постійним зростанням абсолютних розмірів, що відповідало світовим тенденціям, однак таке зростання було формальним.

Особливою рисою державних фінансів цього періоду була наявність двох бюджетів: звичайного і надзвичайного. Останній формувався за рахунок коштів, отриманих за позиками і використовувався на військові цілі, будівництво залізниць, надкошторисні витрати відомств. Бюджет з 1862 по 1897 р. виконувався з дефіцитом, який покривався з надзвичайного бюджету.

Характеристика державного бюджету Росії у другій половині XIX ст. свідчить про те, що запровадження бюджетної єдності не було повністю реалізовано. Уряд використовував надзвичайний бюджет для приховування реального фінансового стану в країні. Надлишок коштів, які залишалися по надзвичай-

ному бюджету, спрямовували на покриття дефіциту звичайного бюджету. Із бюджетних залишків була створена вільна готівка казначейства, за рахунок якої фінансувалися надзвичайні видатки. Дійсним джерелом нагромадження вільної готівки були державні позички.

На початку XX ст. державні фінанси Росії характеризувалися особливою нестійкістю. Державні видатки зростали, а доходи не наповнювалися в планових обсягах.

У 1917 р. до влади прийшли більшовики з новою фінансовою і бюджетною політикою. Перший бюджет був затверджений у березні 1918 р. з великим бюджетним дефіцитом, що покривався за рахунок емісії грошей.

У період іноземної інтервенції та громадянської війни державний бюджет з грошового був перетворений на матеріальний. До цього призвели натуралізація господарських зв'язків та система централізованого розподілу продуктів. З відновленням грошових відносин він повернув своє призначення.

Бюджетна система СРСР пройшла кілька етапів реформування. У 1921 р. із загальнодержавного бюджету були виділені місцеві бюджети. Зі створенням Союзу РСР у грудні 1922 р. вона була представлена союзним бюджетом і державними бюджетами союзних республік, у складі яких рахувались місцеві бюджети. У 1924 р. сформувалась система місцевих бюджетів, до яких належали: регулюючі (губернські, обласні, республіканські, окружні); міські, низові (волосні, районні, сільські). У СРСР мала місце значна централізація коштів у союзному бюджеті, обсяг якого у 1924—1925 рр. становив 78,1 % від загального обсягу державного бюджету.

Доходи і видатки державного бюджету неперервно зростали. Бюджетний дефіцит офіційно мав місце у 1941—1943 рр. Однак наявність у дохідній частині державного бюджету такого джерела, як державні позики, свідчить про традиційне джерело покриття розриву між доходами і видатками бюджету.

Державний бюджет незалежної України займає основну частку у зведеному бюджеті. Бюджетні відносини регулюються Бюджетним кодексом України, прийнятим у 2002 р. Склад бюджетної системи з часу його введення в дію був змінений, і до місцевих бюджетів віднесено бюджет Автономної Республіки Крим.

До особливостей слід віднести виділення з 2000 р. у складі доходів і видатків бюджетів загального і спеціального фондів. Починаючи з 1 січня 2000 р. всі позабюджетні кошти установ і організацій, що утримуються за рахунок бюджетів, включаються до спеціального фонду відповідного бюджету.

У бюджетному процесі важливе значення має бюджетне вирівнювання. До 1997 р. використовувався метод розщеплення податків між державним і місцевими бюджетами з метою збалансування їх доходів і видатків. З 1997—1998 рр. закладено розподіл податків між бюджетами. До державного бюджету надходять непрямі податки, які дають стійкі, значні надходження. Місцеві бюджети не мають достатніх власних доходів і отримують значні суми міжбюджетних трансфертів, що послаблюють самостійність органів місцевого самоврядування.

Державний бюджет є дефіцитним, на його покриття спрямовуються внутрішні й зовнішні запозичення.

Дослідження еволюції державних фінансів показало, що кошти на забезпечення виконання державою своїх повноважень в основному зосереджувалися у бюджетах. Позабюджетні фонди почали формуватися у XIX ст. у Франції, Японії, Великій Британії, Німеччині, що було пов'язано із розширенням сфери підприємницької діяльності держави. Наявність спеціальних (позабюджетних) фондів давала можливість уряду здійснювати видатки, які не затверджувалися парламентом. У XX ст. у зв'язку з подальшим зростанням ролі держави збільшилася кількість і обсяги спеціальних фондів.

У другій половині цього століття у Великій Британії обсяг спеціальних фондів становив третю частину державного бюджету, а у Франції валові витрати за спеціальними фондами у своєму обсязі дорівнювали видаткам державного бюджету. У США було 60 спеціальних фондів, у Японії — 30—46, у Великій Британії — 80. За рахунок коштів спеціальних фондів фінансувалися військові видатки, зовнішньоекономічна діяльність, соціальні потреби, заходи із регулювання економічних процесів.

До спеціальних фондів належали різні автономні та приєднані бюджети, позабюджетні фонди, спеціальні кошториси та рахунки. Так, у Великій Британії існував фонд головного казначея, який створювався із залишків фондів міністерств для підтримання рівноваги у всіх фондах. У Японії формувався спеціальний фонд, через який відбувався перерозподіл податкових надходжень між місцевими бюджетами.

Після Другої світової війни у Франції був сформований фонд модернізації, який після об'єднання у 1955 р. з іншими фондами трансформувався у фонд економічного і соціального розвитку. Цей фонд поповнювався за рахунок позичок та бюджетних коштів, а використовувався на фінансування інвестиційних програм. Кошти надавалися у формі кредитів тим підприємствам, які проводили інвестиції згідно з державними програмами розвитку. Велике значення для фінансування капітальних вкладень мав спеціальний кон'юнктурний фонд, який поповнювався в умовах економічного піднесення, а використовувався при спаді виробництва.

Різноманітні економічні фонди діяли у Японії: інвестиційний бюджет або програма державних інвестицій і позик, спеціальні рахунки (автономні бюджети центрального уряду та місцевої влади). Інвестиційний бюджет формувався за рахунок коштів ощадних, страхових, пенсійних, довірчих фондів і використовувався для фінансування державного сектору економіки у формі безповоротних субсидій і пільгових кредитів.

Кожна країна створювала позабюджетні фонди, виходячи з конкретних соціально-економічних процесів, які відбувалися на певному історичному етапі розвитку суспільства, з урахуванням національних особливостей.

В Україні, яка входила до складу Російської імперії, а потім Радянського Союзу, мала місце значна централізація фінансових ресурсів у бюджетах, у

зв'язку з чим практика створення позабюджетних фондів не була поширеною. З проголошенням незалежності відбулося становлення позабюджетних фондів, розвиток яких триває до цього часу. Особливі ознаки державних цільових фондів: збереження фондів соціального спрямування, що функціонують на страхових засадах; надмірна залежність цільових фондів від доходів державного бюджету, яка виявляється у включенні фондів до складу бюджету або встановленні значних розмірів дотації з бюджету до цільових фондів; високий ступінь централізації коштів позабюджетних фондів на загальнодержавному рівні із наступним перерозподілом.

Формування державних фінансів, поряд із державним бюджетом та позабюджетними фондами, передбачало становлення державного кредиту, який дає змогу залучати додаткові фінансові ресурси на державні програми.

На ранніх етапах розвитку державності в Київській Русі кредитні відносини мали примітивний характер: кредити надавалися державою купцям з метою надходження додаткових доходів до княжої скарбниці. Державний кредит існував на Січі: кіш як центральний уряд позичав кошти купцям із січового скарбу.

У XIX ст. ситуація змінилася у зв'язку зі зростанням потреби уряду в грошових коштах. Російська імперія робила постійні зовнішні запозичення для покриття бюджетного дефіциту. Державний борг збільшувався не тільки в абсолютних обсягах, а й відносно розміру бюджету. Якщо на початку XIX ст. сума державного боргу дорівнювала майже чотирьом річним бюджетам Росії, то напередодні селянської реформи 1861 р. державний борг перевищував щорічний державний бюджет вже приблизно у вісім разів. З середини 80-х років XIX ст. Росія за величиною державного боргу займала третє місце після Франції та Великої Британії, а за виплатою відсотків за борги — друге.

На початку XX ст. у Росії розвивалися різні форми місцевого кредиту: облігаційні й безоблігаційні позики, кредити державного, земельних, комерційних і громадських банків, емісійний курс міських позик був нижчий від курсу державних позик внаслідок низки несприятливих чинників (незручної системи тиражів, роздрібності позик, нестійкості курсу).

Міські облігації не входили до складу боргу Росії, оскільки не гарантувалися державою, яка тільки контролювала емісію муніципальних облігацій, приймала їх для оплати за казенними підрядами, а також видавала грошові позики через Держбанк під заставу цих цінних паперів. На розсуд уряду була представлена можливість конвертації муніципальних позик у державні, що збільшувало видатки державного бюджету. З початком Першої світової війни розвиток муніципального кредиту перервався. Для фінансування військових потреб Росія залучала державні позики. Політику царського уряду продовжив Тимчасовий, який за час свого існування отримав чотири позики від США.

Анулювання державних позик, отриманих царським урядом, було одним із фінансових рішень більшовиків у 1918 р., що дало їм можливість стримати збільшення видатків державного бюджету. Державний кредит СРСР офіційно

був запроваджений з 1922 р. й активно використовувався як форма мобілізації додаткових грошових коштів на загальнодержавні програми і для збалансування доходів і видатків державного бюджету, оскільки бюджетний дефіцит законодавчо не був визнаний. В Україні державний кредит набув подальшого розвитку і використовувався з метою покриття дефіциту державного бюджету.

На певних історичних етапах розвитку суспільства під фінансами розуміли форми і методи залучення державою грошових коштів на фінансування соціальних та економічних програм. У кінці XIX ст. фінанси визначали як відносини, що виникають у процесі утворення централізованих грошових коштів і призначені на суспільні потреби. З розвитком товарно-грошових відносин до фінансів, крім державних, стали відносити фінанси суб'єктів господарювання, фінансовий ринок, міжнародні фінанси. Ринкова економіка, наявність різних форм власності, інтеграційні процеси вимагають залучення нових форм і методів перерозподілу валового внутрішнього продукту для забезпечення всіх суб'єктів фінансовими ресурсами, достатніми для ефективної діяльності.

Так, у Радянському Союзі фінанси підприємств характеризувалися такими ознаками: суворе регулювання фінансових відносин із затвердженням виробничих і фінансових показників; лише фондова форма формування і використання грошових коштів; значна участь держави через бюджети у фінансуванні капітальних вкладень, приросту нормативу власних оборотних коштів, покриття планових збитків; значний перерозподіл коштів у межах об'єднання, галузі, держави. Соціалістичний спосіб виробництва і розподілу національного доходу в Союзі РСР виявився неефективним і криза в економіці, фінансах, політиці призвела до його руйнування.

З проголошенням переходу до ринкової економіки в Україні відбувається застосування нових більш досконалих форм фінансових відносин, які відповідають суспільному розвитку.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Фінанси, економічні відносини, об'єкти і суб'єкти розподілу, податок, данина, домени і регалії, фіск і скарб, бюджет, державні доходи, державні видатки, спеціальні фонди, державний кредит.

Контрольні запитання і завдання

1. На якій стадії суспільного відтворення виникають фінанси?
2. Які грошові відносини виражають фінанси?
3. Як фінанси взаємодіють з іншими економічними категоріями?
4. З чим пов'язане виникнення фінансів?
5. Що було первинною формою фінансів?
6. Що таке доменіальний устрій?
7. Коли офіційно почав використовуватися термін "бюджет"?
8. Як розвивались позабюджетні фонди?
9. З чим пов'язані становлення і розвиток державного кредиту?
10. Назвіть чинники, що впливають на фінанси та їх розвиток в Україні.

Рекомендована література

1. Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. — К.: Заповіт, 1995. — 173 с.
2. Кириленко О.П. Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика). — К.: НІОС, 2000. — 384 с.
3. Пасічник Ю.В. Бюджетна система України та зарубіжних країн. — К.: Знання-Прес, 2003. — 523 с.
4. Романенко О.Р. Фінанси: Підручник. — К.: Центр навч. д-ри, 2006. — 312 с.
5. Шаварина М.П. Історія фінансів: Навч. посіб. — Т.: ТДЕУ, 2006. — 247 с.

Розділ 3

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ

3.1. Історичні передумови виникнення фінансової науки та її роль у суспільстві

Фінансова наука є невід'ємною складовою науки як системи знань. Під наукою розуміють різні поняття, у неї вкладають відповідний зміст. Враховуючи багатоаспектність та розмаїття підходів до трактування науки, її розглядають як одну з форм суспільної свідомості, систему знань, сферу людської діяльності, окрему галузь наукового знання, мистецтво і творчу діяльність.

Термін “наука” використовувався давньогрецькими мислителями Платоном і Арістотелем, вживався Архімедом та іншими відомими філософами. До початку другого тисячоліття економічні погляди (включаючи й фінанси) викладалися у філософії.

У XV ст. з остаточним відокремленням політичної економії від філософії фінансова наука розглядалася як складова економічної науки, що продовжувалося до XVIII ст.

Термін “фінанси”, що у перекладі з латинської мови означає “платіж”, використовувався з метою розкриття механізму мобілізації матеріальних і фінансових ресурсів для потреб утримання монархів, державних структур та оборони країни. Для цього безконтрольно вводилися податки, різні збори і платежі. З розвитком торгівлі термін “фінанси” використовували для позначення платежів (внесків), які здійснювалися на користь держави.

Безпосередньо у науковий обіг термін “фінанси” ввів французький вчений і політик Жан Боден у 1577 р. у праці “Шість книг про республіку” для виділення сукупності ресурсів, необхідних для задоволення потреб держави.

У XVI—XVII ст. відбулося відокремлення державної казни від казни сімей монархів, внаслідок чого виникли поняття “державні фінанси”, “державний

бюджет”, “державний кредит”. Платники податків почали офіційно визнавати право держави на оподаткування замість надання платникам певних суспільних послуг. Фінансові потоки стали прозорими, змінилося бачення сутності фінансів.

У XVIII ст. з розвитком державного господарства та демократичних засад з’явилося фінансове право. У 1784 р. Жак Неккер (міністр фінансів Франції) представив королю звіт про фінансовий стан нації. Таким чином вперше було оприлюднено офіційний документ, що містив дані за декілька років про доходи і видатки Франції. Цей період характеризувався виділенням фінансової науки як самостійної галузі наукових знань.

XIX ст. характеризується розвитком капіталізму, поглибленням розуміння і трактування фінансів, розширенням сфера фінансових відносин. Фінанси використовуються як вагомий чинник політичного і соціально-економічного життя суспільства.

Із розвитком товарно-грошових відносин розширилися і вдосконалилися функції держави, відбулися глобалізаційні процеси, об’єднання економічних систем, створення потужних міждержавних фінансових структур, змінилося місце фінансових у сфері економічних відносин, їхня роль у внутрішньому житті країни та на світовому рівні.

Найвищого рівня розвитку досягли фінанси у XXI ст. З посиленням глобалізаційних процесів фінансові відносини вийшли далеко за межі окремих держав, стали домінуючими у світовій економіці і політиці.

Сьогодні фінансова наука є рушійною силою у розвитку фінансових відносин. З її допомогою моделюються фінансові стосунки національного і міжнародного масштабу, приймаються доленосні політичні та економічні рішення.

Фінансова наука як самостійна галузь наукових знань тісно пов’язана з усіма економічними науками. Вона використовує спільну інформаційну базу, користується спільними принципами, методами і прийомами, має спільний об’єкт — суспільство. Результати фінансових наукових досліджень тісно пов’язані з результатами досліджень інших галузей економічних наук і спрямовані на удосконалення суспільних відносин, підвищення ефективності функціонування економіки і соціальної сфери, зміцнення економічної могутності держави. Фінансова наука розглядається як вчення про сутність і роль фінансів у суспільстві, закономірності їх виникнення та розвитку на різних історичних етапах розвитку суспільно-економічних формацій.

Сутність фінансів, їхній зміст та форма, принципи організації фінансових відносин, характер їх використання, закономірності розвитку обумовлені характером та функціями держави. Відповідно фінансова наука включає вчення про фінанси рабовласницького, феодального, капіталістичного суспільства, сучасних модифікацій суспільного розвитку. Вона виявляє загальні риси фінансів усіх формацій, розкриває відмінності, особливості функціонування у різних державах, які знаходяться на одному або різних рівнях соціально-економічного розвитку. Розглядаючи фінанси як особливу сферу економічних

відносин і як складову всієї системи цих відносин, фінансова наука доводить підпорядкування фінансів закономірностям розвитку суспільства, розкриває їх особливості, характерні для відповідного рівня соціально-економічного розвитку, виявляє зворотний вплив фінансів на економіку, роль фінансів у становленні і розвитку відповідного суспільного і політичного устрою.

Фінансова наука вивчає діяльність держави, підприємницьких структур, організацій, установ, громадян, пов'язаних зі створенням і використанням фондів грошових коштів і фінансових ресурсів у конкретних історичних умовах, а також закони й закономірності фінансових явищ і процесів у їхній взаємодії та взаємозв'язку. Зважаючи на обмеження фінансових ресурсів у суспільстві, фінансова наука має дати відповідь на питання, як і в яких формах доцільно створювати та використовувати грошові фонди з метою оптимального вирішення загальнодержавних потреб, потреб суб'єктів господарювання і населення з урахуванням закономірностей всіх фінансових явищ, їхньої об'єктивної необхідності, а також різних суспільних інтересів.

Фінансова наука — суспільно-економічна наука, що вивчає сукупність фінансових явищ, пов'язаних з розподілом і перерозподілом ВВП. Це потребує використання певного методологічного підходу. Одним з найважливіших завдань фінансової науки є теоретичне обґрунтування моделі розподільчих процесів, яка дала б можливість гармонізувати інтереси всіх суб'єктів фінансових відносин.

Загальна мета фінансової науки — пізнання дії об'єктивних економічних законів і закономірностей розвитку суспільства у сфері фінансів, передання результатів наукових досліджень для практичної реалізації. Об'єктивними законами у фінансовій сфері є найстійкіші сутнісні, причинно-наслідкові зв'язки та взаємозалежності фінансових явищ і процесів. Наприклад, ставки податків впливають на розвиток виробництва. Однак відповідь на питання, у яких випадках вони впливають негативно, а в яких набувають лише фіскального характеру і не шкодять виробничій діяльності, має дати лише фінансова наука.

3.2. Сутність та структура фінансової науки

У суспільно-історичних реаліях фінансова наука постає у трьох виявах:

- як певна сукупність знань, відомостей, інформації про фінанси;
- діяльність, пов'язана з продукуванням знань про фінанси;
- сукупність колективів, інститутів, установ і підрозділів, які забезпечують здійснення фінансової наукової діяльності.

Розглядаючи фінансову науку як сукупність знань, відомостей, інформації про фінанси, до її складу включають гіпотези, теорії, закони, тенденції, принципи, постулати, методи, категорії, поняття, наукові проблеми, наукові факти, завдання тощо.

Характеризуючи фінансову науку як діяльність, пов'язану з продукуванням знань про фінанси, до її складу відносять суб'єкти (вчені-фінансисти, спеціалісти), цілі (дослідження теоретичних і практичних засад функціонування фінансів у суспільстві), функції (опис, пояснення, прогноз), засоби (інформація, обладнання, устаткування), методи (правила, прийоми, понятійний апарат, теорії, концепції тощо), форми (теоретизування, експериментування тощо), об'єкти (грошові фонди, фінансові ресурси, грошові доходи і нагромадження, видатки, витрати), результати фінансової наукової діяльності (сукупність наукових знань і наукові прогнози).

Розглядаючи фінансову науку як сукупність колективів, інститутів і підрозділів, які забезпечують здійснення фінансової наукової діяльності, розуміють ті суб'єкти, які безпосередньо виконують наукові дослідження. В Україні такими суб'єктами є наукові підрозділи Національної академії України, Науково-дослідний фінансовий інститут при Міністерстві фінансів України, науково-дослідні установи і підрозділи міністерств, відомств, вищих навчальних закладів тощо, фінансова наукова робота яких є функціональним завданням, а для їхніх працівників — професійною діяльністю.

Таким чином, *фінансова наука* — спеціалізована галузь наукових знань, наукова діяльність, спрямована на вивчення фінансів у теоретичному і практичному аспектах, а також форм організації і функціонування їхніх окремих інститутів.

Структура фінансової науки:

- історико-теоретичні науки (історія фінансів, теорія фінансів тощо);
- науки управлінського циклу (управління фінансами, фінансовий менеджмент тощо);
- прикладні науки (бюджетна система, податкова система, казначейська система, фінанси підприємств, фінансовий ринок, місцеві фінанси, фінансовий контроль тощо).

Особливість фінансової науки — її теоретико-прикладний характер. Вона покликана формулювати теоретичні концепції і моделі фінансів, обґрунтовувати відповідні фінансові явища, обслуговувати практичні потреби регулювання суспільних відносин, сприяти удосконаленню фінансового законодавства і фінансової практики. Тому фінансові наукові знання відрізняються конкретністю, точністю, виражаються у логічно пов'язаних, формалізованих поняттях, категоріях, наукових конструкціях.

Суб'єкти фінансової науки — вчені, наукові працівники, науково-педагогічні працівники, наукові установи, наукові організації, вищі навчальні заклади III—IV рівнів акредитації, громадські організації у сфері фінансової наукової діяльності.

Об'єкт фінансової науки, як й інших економічних наук, — суспільство. Під час визначення об'єкта пізнання необхідно враховувати те, що будь-яке фінансове явище, процес або відношення об'єктивної фінансової реальності може

бути об'єктом дослідження. Отже, *об'єкт дослідження фінансової науки* — це процес або явище фінансової теорії і практики, що породжує проблемну ситуацію і обране для вивчення. Безпосередніми об'єктами фінансової науки можуть бути:

- фонди грошових коштів (централізовані — державні і місцеві бюджети, Пенсійний фонд України, державні соціальні фонди, державні резерви, державний кредит; децентралізовані — фонди і резерви міністерств, відомств, центральних установ, відділів та управлінь місцевих державних адміністрацій, виконавчих комітетів місцевих рад, підприємств, організацій та установ усіх форм власності);

- капітал та фінансові ресурси суспільства, держави, суб'єктів господарювання, адміністративно-територіальних формувань;

- грошові доходи і нагромадження (виручка від реалізації продукції, надання послуг, грошові надходження від інших видів діяльності, прибуток, амортизація тощо);

- конкретні види податків, обов'язкових зборів, неподаткових надходжень до бюджетів;

- всі види видатків, витрат;

- всі види фінансових планів та їхні показники тощо.

Таким чином, усе те, на що спрямована діяльність дослідника і що протистоїть йому як об'єктивна фінансова реальність, є об'єктом фінансового дослідження.

Предмет фінансового дослідження — теоретичне відтворення об'єктивної фінансової дійсності, тих суттєвих зв'язків та відношень, які підлягають безпосередньому вивченню у процесі фінансового наукового дослідження і є головними, визначальними для конкретного дослідження. При визначенні предмета фінансової науки в об'єкті пізнання виділяється певна його частина, яка входить у предмет науки не цілком, а лише тією її стороною, що визначається особливостями фінансової науки, тоді як всі інші сторони розглядаються як другорядні. Якщо об'єкт науки відображає реальне фінансове явище, яке має конкретне матеріальне вираження (обсяг, вартість, ціну тощо), то предмет науки — це філософська абстракція, яка відображає окремі сторони та особливості об'єкта, котрі реально помітити неможливо.

Предмет фінансової науки:

- сутність фінансів (розподільні, або економічні, або грошові відносини, пов'язані з розподілом і перерозподілом ВВП, частини національного багатства з метою формування та використання фондів грошових коштів і фінансових ресурсів держави та суб'єктів господарювання);

- специфічні для фінансової науки принципи, закони і закономірності;

- особливі форми прояву та механізми дії цих принципів, законів і закономірностей;

- фінансова техніка;

- фінансова практика.

Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом дослідження і на яку спрямовується основна увага науковця. Саме предмет дослідження визначає його тематику і напрям.

Фінансові явища і процеси наука досліджує на різних рівнях, зокрема на міжнародному (глобальному рівні), загальнодержавному (макрорівні), регіональному (рівні адміністративно-територіальних утворень), на рівні окремих суб'єктів господарювання (мікрорівні). На глобальному і макрорівнях досліджуються, як правило, макроекономічні, інтегральні показники, у той час на мікрорівні — децентралізовані фінансові ресурси і чинники, котрі впливають на їхнє формування і використання.

У результаті досліджень встановлюються закономірності явищ і процесів, пов'язані з формуванням доходів та їх використанням, а також параметри, що забезпечують найефективніше функціонування фінансів та їхній вплив на соціально-економічні процеси.

Суспільне призначення, місце та роль фінансової науки у суспільстві найбільш повно розкриваються через функції. Функції фінансової науки дають можливість простежити шляхи розвитку системи знань про фінанси, їх вплив на систему суспільних зв'язків, наукове і практичне значення результатів фінансових наукових досліджень, завдання, які стоять перед фінансовою наукою. У результаті ознайомлення з функціями фінансової науки стає зрозумілим її суспільне призначення та практична цінність, визначаються основні напрями її впливу на соціально-економічні процеси. Фінансова наука виконує як загальнонаукові, так і конкретно-наукові функції.

Загальнонаукові функції:

— *гносеологічна (пізнавальна)* забезпечує суспільство необхідними знаннями про фінанси для правильного вирішення проблем, зокрема теоретичне відображення фінансів на рівні загальних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування, констатацію існуючого стану функціонування та розвитку фінансів;

— *функція соціальної пам'яті* — накопичення, збереження, трансляція досвіду функціонування фінансів у попередньому історичному періоді;

— *інтерпретаційна* забезпечує пояснення сутності фінансів та фінансових явищ, висвітлення їхнього причинного зв'язку, структурної організації, суспільного призначення;

— *прогностична* відображає здатність фінансової науки на підставі виявлених закономірностей та тенденцій розвитку фінансів і фінансової системи, шляхом висунення гіпотез, прогнозів, аналізу різних варіантів та альтернатив, визначити перспективи їхнього розвитку;

— *евристична* за своїм характером подібна до пізнавальної, але, на відміну від неї, означає не теоретичне опанування дійсності та поширення, систематизацію існуючих фінансових знань, а виявлення нових, раніше невідомих властивостей фінансів та фінансових явищ;

— *нормативна* встановлює, організовує та регулює відносини між науковими структурами за допомогою відповідних норм, правил етики;

— *комунікативна* забезпечує взаємозв'язок та взаємодію всіх видів фінансової науки, удосконалення фінансових знань, використання фінансовою наукою наукових знань інших галузей науки, запобігання дублюванню наукових досліджень та прогалин у фінансових знаннях, подолання неконструктивних та необґрунтованих дискусій; реалізується за допомогою наукової мови як зрозумілого та важливого засобу спілкування;

— *прикладна* сприяє вирішенню практичних завдань соціально-економічних перетворень і реалізується через розробку практичних заходів вирішення проблемних фінансових питань, проектів нормативно-правових актів з фінансів, концепцій реформування державних фінансових інститутів тощо;

— *аксіологічна (ціннісна)* формує у суспільстві ціннісні орієнтації, які спрямовують результати фінансових наукових досліджень на благо людей;

— *креативна (творча)* реалізується за допомогою створення потужного, інтелектуального потенціалу людства із числа вчених-фінансистів;

— *ідеологічна* відображає роль фінансової науки у формуванні суспільної ідеології, зокрема окремі фінансові явища та ідеї є складовими суспільної ідеології, закріплюють загальнолюдські цінності та ідеали, відображають інтереси та волю певних соціальних груп населення, використовуються для складання партійних програм, визначення основних засад внутрішньої та зовнішньої політики тощо;

— *виховна* конкретизує роль науки у фінансовій освіті, фінансовому вихованні різних верств населення, формування у членів суспільства певних фінансових орієнтирів і фінансової грамотності.

Спеціальні функції фінансової науки розкривають особливості, зумовлені спрямованістю науки на дослідження фінансів як особливого суспільного явища, що має власну природу та тенденції розвитку. Такими функціями є:

— *фінансово-орієнтуюча* відображає роль фінансів у визначенні орієнтирів, цінностей, ідей та принципів, шляхів удосконалення фінансових відносин та фінансового законодавства, фінансового регулювання, фінансового забезпечення, створення надійного фінансового механізму тощо;

— *інструментальна* визначає значення фінансової науки як інструменту суспільства і держави щодо наукового забезпечення фінансової практики;

— *критично-експертна* полягає у критичному осмисленні теоретичних положень фінансової науки, фінансової практики, стану фінансового законодавства, організації та діяльності фінансового апарату суспільства, їх відповідність загальноприйнятим нормам і демократичним принципам, а також у проведенні наукової експертизи різних фінансових проектів, нормативно-правових актів з фінансів, фінансової практики.

3.3. Зміст системи фінансових наукових знань та інструментарій фінансової науки

Фінансова наука — дуже розгалужена і диференційована система наукових знань, видів і форм наукової діяльності. Кожна її структурна частина зумовлена потребами пізнавальної і практичної фінансової діяльності та відображає багатоаспектне і багатоцільове призначення фінансів як науки.

У цілому зміст фінансової науки складають такі блоки наукових фінансових знань:

- фундаментальні теоретичні й історичні основи фінансів;
- методологія фінансів (парадигми, методи побудови наукових знань, теоретичних та емпіричних досліджень);
- системи наукових фінансових знань галузевого і проблемного характеру;
- системи фінансових наукових знань прикладного характеру, що відображають порядок, форми, методи, прийоми, засоби різноманітних видів фінансової діяльності.

Зміст системи наукових фінансових знань складають теорії, фінансова наука, фінансова думка, вчення, доктрини, концепції, наукові закони, судження, умовиводи, постулати та аксіоми, проблеми, гіпотези, наукові парадигми, методи, поняття та категорії, наукові факти, наукові результати.

Галузеві та прикладні системи фінансових наукових знань, які допускають емпіричну перевірку за допомогою фактів, як правило, мають містити такі елементи: вихідні принципи або аксіоми, на підставі яких базуються висновки для прояснення або попередження специфічних фінансових явищ; сукупність логічних правил, що вводяться для оперування поняттями, термінами у межах цих систем знань; спосіб побудови логічних висновків, які дають можливість передбачити специфічні фінансові факти тощо.

Охарактеризуємо складові системи наукових фінансових знань.

Теорія — система ідей, поглядів, положень, тверджень, логічних принципів, висунутих гіпотез, сформованих наукових концепцій та прийнятих постулатів, за допомогою яких узагальнюється досвід, отримуються достовірні знання, відображається закономірний розвиток природи, суспільства, мислення. Теорії спрямовані на тлумачення та пояснення будь-якого явища, включаючи фінансове. Це форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення щодо закономірностей та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності. Теорія — система достовірних знань про діяльність, яка описує, пояснює, передбачає явища конкретної предметної галузі.

Під *фінансовою теорією* розуміють об'єднаний єдиною внутрішньою пізнавальною логікою, взаємопов'язаний у його частинах, закінчений на певний момент комплекс пояснень фактів і осмислень фінансової дійсності. Фінансова

теорія вирізняється різносторонністю поглядів. Часто певні фінансові теорії є відірваними від реальної практики, а тому лише в ідеалізованому варіанті відображають фінансову практику.

Фінансова наука — впорядкований процес одержання знань, їхньої організації та систематизації у світлі певної парадигми, а також сума знань про явища міжнародних, державних та приватних фінансів і достовірно встановлені закономірності їх функціонування. На відміну від теорії, фінансова наука характеризується доказовістю і достовірністю щодо змісту, систематизованістю щодо форми, обґрунтованістю положень і висновків.

Фінансова думка — інтелектуальний процес у будь-якій стадії пізнання фінансових явищ та з будь-яким результатом — від гіпотези до достовірного знання. Фінансова думка однаково працює на фінансову теорію і фінансову науку. Фінансова думка відображає сукупність наукових тем, порушених проблем, відкритих істин та способів їхнього доведення.

Під *вченням про фінанси* розуміють сукупність теоретичних положень щодо фінансів, систему поглядів мислення на фінанси.

Фінансову доктрину трактують як систематизоване вчення про фінанси, цілісну концепцію, сукупність принципів. На відміну від майже тотожних понять вчення, концепція, теорія, частіше використовується для позначення фінансових поглядів з відтінком схоластичності та догматизму, тобто впливу суб'єктивного чинника на трактування об'єктивних понять.

Фінансова концепція — певний спосіб розуміння, тлумачення, інтерпретації фінансових положень, ідей, явищ, процесів, головний погляд на них, сукупність ідей їх системного висвітлення. Отже, під концепцією розуміють систему доказів певного положення або систему поглядів на те чи інше фінансове явище. Концепція може базуватися на загальноприйнятих теоріях певної наукової школи або бути й авторською і розкривати власні теоретичні міркування дослідника. В обох випадках викладені положення мають бути логічно обґрунтованими, а не штучним набором окремих різнопланових тверджень. З огляду на це концептуальність — це визначення змісту, сутності, смислу того, про що йде мова.

Наукові закони — внутрішні суттєві зв'язки фінансових ідей, явищ, що зумовлюють їхній закономірний розвиток. Закони характеризуються загальністю, необхідністю і повторюваністю за певних умов. Наукові закони у фінансовій сфері відтворюють істотні, необхідні зв'язки фінансових явищ і процесів у їхній суспільній обумовленості. Ці закони відрізняються за часом дії (постійні і тимчасові); за ступенем спільності (загальні і специфічні), за способом прояву (динамічні і статичні або схоластичні), за формою обумовлення (причинні і функціональні), за формою зв'язків між суспільними і правовими явищами (наукові закони, що відображають незмінність цих зв'язків чи тенденцій розвитку, або встановлюють функціональну залежність чи фіксують причинний зв'язок).

Для доведення закону наука використовує судження. *Судження* — думка, у якій за допомогою зв'язку фінансових явищ, понять чи процесів стверджуєть-

ся або заперечується що-небудь. Судження про предмет, явище або процес можна отримати або безпосередньо за допомогою спостереження, або опосередковано за допомогою умовиводу.

Умовивід трактують як розумову операцію, за допомогою якої з певної кількості заданих суджень виводиться інше судження, яке певним чином пов'язане з вихідним.

Постулати та аксіоми — вихідні, незалежні, несуперечливі і повні твердження або положення наукових теорій, які за аксіоматичної або дедуктивної побудови теорій сприймаються як істинні і з яких виводяться, за прийнятими у них правилами виводу, всі інші положення (основні абстракції). Отже, хоча правильність постулатів теоретично чи практично не доведена, вони приймаються науковою теорією як істинні.

Гіпотеза — наукове припущення або допущення, висунуте для пояснення фінансових явищ, процесів або їхніх причин, які зумовлюють певний наслідок. Іншими словами, гіпотеза — таке наукове припущення, істинність якого не доведена і потребує експериментальної перевірки. Доведена гіпотеза стає істиною.

Наукові проблеми виникають тоді, коли визрівають необхідні для цього умови. Наукова проблема як суб'єктивне уявлення об'єктивної дійсності є видом знання, яке виявляє межі незнання. Якщо проблема сформульована і поставлена правильно, то окреслені її сфери можливих наукових відповідей, варіанти її потенційного вирішення.

Наукова парадигма становить теоретико-методологічну основу фінансової науки і наукових досліджень. Парадигма — той чи інший приклад або показовий випадок концепцій чи теоретичного підходу. Під парадигмою розуміють:

- визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають модель постановки проблем та їх вирішення науковому співтовариству;
- одну або декілька фундаментальних теорій, котрі користуються загальним визнанням і впродовж певного часу спрямовують наукові дослідження;
- панівний для певного історичного періоду в науковому співтоваристві усталений взірець, еталон мислення або постановки та вирішення проблеми, який уможливує достовірність результатів наукового пошуку;
- систему ідей і уявлень, здатних розв'язати суперечності, що виникли в науці, дати пояснення накопиченому емпіричному матеріалу і відкрити шлях до подальшого поглиблення знань.

Метод — спосіб відображення і відтворення у мисленні досліджуваного предмета. Уміле застосування методів є важливою передумовою одержання нових істинних наукових знань. Головні елементи методу: принципи, правила, прийоми, способи і засоби. Наукові методи поділяються на: загальні методи вищого (філософського) рівня, загальнонаукові методи, конкретно наукові методи, спеціальні методи.

Поняття та категорії, якими оперує фінансова наука, є логічним вираженням знань про її об'єкт, предмет і мету. Фінансове наукове поняття — дум-

ка, відображена в узагальненій формі. Під цими поняттями розуміють змістовні, необхідні ознаки фінансових явищ і процесів, предметні уявлення, що відтворюють у мисленні об'єктивну суть таких явищ і процесів, існують у ній, виражають специфічну фінансову визначеність цих процесів і явищ. Якщо поняття увійшло до наукового обігу, його виражають одним словом або використовують сукупність слів, які називають термінами. Фінансова наука має власну термінологію, котра виділяє її з сукупності інших наук, наприклад фонди грошових коштів, фінансові ресурси, фінансове планування, фінансове регулювання, фінансові резерви, фінансовий механізм, фінансовий контроль, грошові доходи, грошові нагромадження, видатки, бюджетне фінансування, кошторисне фінансування, бюджетне інвестування, міжбюджетні трансферти тощо. Окремі терміни, які є граничними за рівнем узагальнення і відображають об'єктивні фундаментальні абстрактні найсуттєвіші поняття фінансової теорії, називають *фінансовими категоріями*. До категорій фінансової науки належать бюджет, фінанси підприємств, податки, державний кредит, прибуток, основні фонди, оборотні кошти та ін.

Поняття та категорії, з одного боку, завершують процес наукового дослідження, закріплюють його результати, а з іншого — є інструментом наукових досліджень. Сукупність основних понять і категорій фінансової науки складають її понятійний апарат, який окремо не є ні теорією, ні практикою. Об'єктивна істина досягається тільки тоді, коли фінансовий понятійний апарат представлений у системі, тобто є взаємозалежним і формулює наукову систему знань (фінансову теорію, концепцію тощо).

Науковий факт (науковий результат) — нове знання, здобуте у процесі фінансових наукових досліджень та зафіксоване на носіях наукової інформації. Під науковим фактом розуміють відображену у висловлюванні об'єктивну реальність. Результат фінансової науки має багатовимірну (у гносеологічному значенні) структуру, у якій можна виділити чотири складові: об'єктивну (реальні фінансові явища, процеси, події, які є похідною основою для фіксації пізнавального результату, що називається фактом); інформаційну (інформаційні посередники, які забезпечують передачу фінансової інформації від джерела до адресата — засобу фіксації факту); практичну (зумовленість факту наявними якісними і кількісними можливостями спостереження, вимірювання та експерименту); когнітивну детермінацію факту (залежність способів фіксації та інтерпретації фактів від системи похідних абстракцій фінансової теорії, теоретичних схем, психологічних установлень).

Таким чином, серед сукупності системи фінансових наукових знань *центральне місце відводиться фінансовій теорії*, яка не безпосередньо, а ідеалізовано відображає дійсність. *Фінансову теорію* розглядають як сукупність узагальнюючих положень, що утворюють фінансову науку або її розділ. Вона є формою синтетичного знання, у межах якої окремі поняття, гіпотези, закони та всі інші складові системи фінансових наукових знань втрачають колишню автономність і перетворюються на елементи цілісної системи. Отже, за своєю

побудовою фінансова теорія є внутрішньо диференційованою, але цілісною системою знань, яку характеризують логічна залежність одних елементів від інших, можливість виведення змісту теорії сукупністю тверджень та понять за певними логіко-методологічними принципами і правилами.

Фінансовій теорії як найвищій формі вираження наукових знань *властиві відповідні функції*, основні з яких — пояснювальна, передбачувальна, синтезуюча, методологічна, практична.

Пояснювальна функція полягає у розкритті закономірностей розвитку об'єктів фінансової теорії, науковому обґрунтуванні цих закономірностей. Пояснення може здійснюватися багатьма методами, зокрема за допомогою суджень, що містяться у структурі фінансової теорії. Це може стосуватися вихідних і похідних положень, поданих як поняттєво-категорійний апарат фінансової теорії. У процесі реалізації пояснювальної функції розкриття змісту фінансової теорії як сукупності взаємопов'язаних і взаємозалежних складових дає можливість наукового передбачення.

Суть передбачувальної функції виявляється у тому, що фінансова теорія дає змогу визначити тенденції розвитку фінансових явищ і процесів, передбачити майбутні події. Передбачувальна функція тісно пов'язана з пояснювальною, оскільки кожне пояснення містить у собі передбачення, а передбачення неможливе без пояснення. Використання на практиці цієї функції дає можливість оптимізувати фінансові плани та прогнози, розробляти і коригувати стратегічні і тактичні засади фінансової політики.

Синтезуюча функція розкриває закономірні зв'язки між окремими частинами та елементами теоретичної системи, що дає змогу визначити принципові нові інтеграційні якості, властиві фінансовій теорії як цілісній системі на противагу окремим частинам та елементам або простій їхній сукупності. Одночасно систематизація знань у фінансовій теорії забезпечує принципове їх спрощення, усуває розрізненість (наприклад, теорія фінансів — теорія державних фінансів — теорія бюджету держави та ін.).

Зміст методологічної функції полягає у тому, що за певних умов фінансова теорія після відповідних змін перетворюється на метод пізнання, а окремі методи фінансового наукового дослідження набувають якостей фінансової теорії, теоретичного значення.

Практична функція свідчить про орієнтацію фінансової теорії на практику, оскільки розроблення теорії не є самоцільлю фінансової науки. Сама по собі теорія не мала б великого значення, якби не була потужним засобом розвитку наукових знань, а також науковою, методологічною основою фінансової практичної діяльності. З цього приводу поширеними є вислови, що найважливішим критерієм теорії є практика і немає нічого практичнішого, ніж хороша теорія.

Інструментарій фінансової науки визначається її методологією як вченням про принципи, форми і способи наукового пізнання. У науковій літературі розглядають багато концептуальних підходів до змісту методології, її

трактування, які у цілому зводяться до того, що поняття методологія має два найважливіших значення: по-перше, це сукупність засобів, методів, прийомів, які застосовують у певній науці; по-друге, це галузь знань, яка вивчає засоби, принципи організації пізнавальної і практично-перетворюючої діяльності людини.

За основу будемо брати визначення, згідно з яким *методологія* — система наукових принципів, на основі яких базується фінансове дослідження, здійснюється вибір мети, змісту, сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження, котрі забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про фінансові процеси та явища.

Методологія фінансової науки виконує такі функції:

- визначає способи здобуття фінансових наукових знань, які відображають динамічні фінансові процеси та явища;
- спрямовує, передбачає особливий шлях, завдяки якому досягається мета фінансового дослідження;
- забезпечує всебічність отримання інформації щодо фінансових процесів і явищ, що досліджуються;
- допомагає введенню нової інформації до фонду теорії фінансової науки;
- забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у фінансовій науці;
- створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент фінансового наукового пізнання.

Методологія фінансової науки як вчення про систему наукових принципів, форм і способів наукової діяльності має чотирирівневу структуру. Перший і другий рівні — фундаментальні і загальнонаукові принципи, а третій і четвертий — конкретно-наукові і спеціальні методи і техніки.

Найвищим рівнем методології фінансової науки, який визначає загальну стратегію принципів пізнання, особливостей фінансових явищ, процесів, сфер діяльності, є філософська або фундаментальна методологія, до якої належать діалектичні, гносеологічні та логічні методи.

Сутність діалектичного методу полягає у використанні фінансовою наукою категорій та законів діалектики. Під категоріями розуміють найбільш загальні та важливі поняття будь-якої науки (сфери знання); вони фіксують якісні характеристики предмета пізнання, а тому у певній сфері знання не можна правильно міркувати, не вживаючи категорій.

Виявляючи три сфери проявів буття, філософська наука сформувала три розділи його категоріальних визначень:

1) сфера буття (буття та якість): входять категорії буття і ніщо, кількість і якість; існує перехід однієї категорії в іншу; діє діалектичний закон переходу кількісних змін у якісні;

2) сфера сутності (буття як відношення): входять категорії сутність та явище, необхідність та випадковість, можливість і дійсність, форма та зміст, причина та наслідки; діє закон єдності і боротьби протилежностей;

3) сфера поняття (буття як поняття): входять категорії одиничного, особливого, всезагального; діє закон заперечення заперечення.

Діалектичний метод характеризується:

— орієнтацією процесу дослідження щодо пізнавальних завдань та можливостей. Вказує, що саме слід виявляти у пізнаванні фінансових явищ і процесів та на які результати можна сподіватися;

— можливістю використовувати не всі, а лише частину діалектичної логіки;

— виконанням упорядкування, систематизації здобутих знань. Вказує, наприклад, відмінності сутності та явища, змісту і форми і надає вказівки щодо їхнього розпізнання.

Використовуючи категорії сутності і явища у фінансовій науці, досліджуючи категорію фінансів, можна зробити висновок, що сутність фінансів є скритою від нас і характеризується розподільчими відносинами, які бачити не можливо. Ця сутність виявляється за допомогою категорії явища, що вказує на видимі ознаки цих відносин: формування, розподіл доходів, грошових нагромаджень, прибутку, грошових фондів; оподаткування, фінансування, доування, субсидіювання тощо, які реалізуються за допомогою відповідних грошових потоків. Використовуючи категорію змісту як сукупності певних елементів можна зробити висновок, що змістом фінансів є грошові фонди і фінансові ресурси, а за категорією форми як способу зв'язку між окремими елементами форма фінансів реалізується за допомогою фінансових планів.

За допомогою діалектичного методу можна обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки фінансових процесів і явищ, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, формою і змістом, можливістю і дійсністю, об'єктивно оцінити фінансову дійсність, обґрунтувати перспективи розвитку фінансових відносин і можливі наслідки прийняття певних фінансових рішень.

Загальнонаукова методологія передбачає використання таких принципів: історичний, порівняльний, логічний, герменевтичний, термінологічний, системний, синергетичний, діяльнісний, інформаційний, поведінковий (біхевіористський), гуманістичний, культурологічний, аксіологічний (ціннісний), пізнавальний (когнітивний), кібернетичний, інституціональний, структурний, функціональний, комплексний, системно-функціональний, функціонально-структурний та інші.

Загальні методи фінансового наукового дослідження об'єднуються у три групи:

1) методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент, метод опису, експертних оцінок);

2) методи, що використовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях (абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, узагальнення, моделювання, аналогія та інші);

3) методи, що використовуються на теоретичному рівні (сходження від конкретного до абстрактного і навпаки, ідеалізація, формалізація, аксіоматичний та інші).

До *конкретно-наукових і спеціальних методів* належать: теоретико-спеціальний; конкретно-соціологічний; економіко-математичний; статистичні; власні спеціальні методи, які розроблені і використовуються тільки у певному дослідженні; спеціальні методи інших наук, які використовуються у фінансових дослідженнях.

3.4. Розвиток фінансової науки у XV—XIX ст.

До XV ст. фінансової науки як окремої галузі наукових знань не існувало, хоча окремі її аспекти розглядалися філософією, зокрема представниками античної науки Аристотелем, Платоном, Ксенофонтом, Цицероном та іншими. Практичні питання фінансів за часів рабовласницького ладу вирішувалися державною елітою у контексті задоволення державних потреб. Поширеними на той час були натуральні повинності, податки і збори у грошовій формі. Ставлення до податків більшості членів суспільства було негативним, хоча у Флоренції і Венеції можна було спостерігати успішну організацію практичних фінансів.

XIV ст. пов'язане з появою великих монархій, необхідністю утримання великих армій, розширенням сфери і функцій правлячих структур, що зумовило зростання потреби у великих обсягах коштів. Вирішення цих завдань було можливим за умови пошуку додаткових джерел доходів. Саме на цей час припадає розквіт фінансової науки, налагодження її зв'язку із фінансовою практикою.

У 1577 р. французький науковець Ж. Боден опублікував працю "Фінансові нерви держави", яку вважають початком публічної фінансової науки. З того часу фінансова наука набула нової якості. З'являються цікаві наукові праці з фінансів таких італійських вчених, як Дж. Баторо, Н. Макиавеллі, Ф. Петрарки та ін. Хоча опубліковані праці характеризувалися практичним спрямуванням, однак для фінансової науки вони мали дуже велике значення.

У XVII ст. були опубліковані наукові праці з проблем оподаткування англійськими вченими Т. Гоббсом, Дж. Локком, Т. Меном. Більшість вчених того часу підтримували ідеї непрямого оподаткування, рекомендували спростити чинну і побудувати нову систему оподаткування на раціональних засадах.

У цей час В. Петті опублікував працю "Трактат про податки і збори", яка за своїм змістом розкривала засади політичної економії, що стало підставою для присвоєння автору звання першого професійного економіста. Заслугою В. Петті є наукові трактування про багатство держави, значення грошей в економіці, методи їхнього використання, про ціну речей, яка визначається кількістю затраченого на її виробництво часу. Він підкреслював, що праця — це батько багатства, а земля — його мати. Наукові здобутки В. Петті суттєво вплинули на розвиток економічної науки загалом і фінансової зокрема.

У XVII—XVIII ст. вагомий внесок у розвиток фінансової науки зробили німецькі вчені — представники німецької школи камералістики — Л. фон Секондорф, Ф. Юсті, І. Зоннефельд. Вони акцентували увагу на системі управління фінансами, взаємозв'язку фінансів з економікою, залежності добробуту населення від платоспроможності щодо податків.

У 1746 р. була опублікована основна праця Ф. Юсті “Система фінансового господарства”, у якій вперше викладено основи фінансової науки. Його погляди на фінанси і фінансову науку мали істотний вплив на розвиток фінансової теорії і практики у багатьох країнах.

З працями Ф. Юсті, Ж. Неккера (“Про стан фінансів нації”) пов'язується створення нової самостійної галузі економічної науки — фінансової, яка виділилася із політичної економії. Вони дали поштовх до розширення сфери фінансових наукових досліджень.

Пошвавлення фінансової науки сприяли ідеї Великої французької революції. Завдяки новим поглядам Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, Д. Канта світ змінив своє ставлення до питань державотворення, економіки, фінансів, політики.

На той період припадає опублікування праць у галузі фінансової науки французьких вчених-фізіократів Д. Кене, А. Тюрго, О. Мірабо. Їхні ідеї про справедливе оподаткування, джерела доходів, розмір участі кожного, зокрема, у витратах держави підтримувалися прихильниками у багатьох країнах Європи. Важливим теоретичним висновком фізіократів у фінансовій теорії є те, що лише земля дає чистий дохід, тому держава може одержувати його частину у формі плати за землю. Таке твердження було помилковим, оскільки чистий дохід створюється найманою працею.

Позитивними результатами фінансових наукових досліджень фізіократів, зокрема Ф. Кене, є розроблення економічної таблиці, у якій чітко проглядається схема взаємозв'язку фінансів, їхні ролі у процесі суспільного відтворення. Проте найбільшою заслугою фізіократів є те, що вони, критикуючи тодішню фінансову систему, вплинули позитивно на розвиток класичної школи політичної економії.

Відповідний внесок у розвиток фінансової науки зробили класики політичної економії А. Сміт і Д. Рікардо. Вони розробили положення, які безпосередньо стосуються сутності фінансів держави, показали, що держава зобов'язана захищати свої кордони, приватну власність і вільну конкуренцію, а фінанси є необхідною матеріальною базою для утримання державного апарату і відображають непродуктивне використання коштів.

Позитивним у роботах А. Сміта є обґрунтування поділу витрат на загальнодержавні і місцеві, а також формулювання принципів оподаткування, наприклад таких: податки повинні сплачувати всі відповідно до одержаних доходів; податки повинні бути визначені завчасно; податок повинен сплачуватися у зручний для платника час; стягнення податків повинно бути дешевим. Ці положення є актуальними і сьогодні. Цікавими з позиції практичних фінансів є

погляди А. Сміта про обмеження підприємницької діяльності держави, що відповідало інтересам капіталістів, які бажали монополізувати своє місце в економіці.

Праці А. Сміта "Дослідження про багатство народів" та Д. Рікадо "Початок політичної економії і оподаткування" сприяли формуванню нових підходів до фінансової теорії і практики, використовувалися у процесі прийняття важливих державних рішень у галузі фінансів.

Друга половина XIX ст. характеризується політичними та економічними перетвореннями радикального характеру: у більшості європейських країн монархічні режими були змінені демократичними органами влади; відбулися революційні зміни в економіці; започаткувався розвиток правових основ державного управління, включаючи фінансове право.

Досягла великих успіхів і фінансова наука. Розширилися обсяги безпосередніх наукових досліджень у фінансовій галузі, почали формуватися центри фінансової науки у великих європейських університетах, створювалися кафедри фінансів, на яких працювали провідні вчені-фінансисти, розпочалася підготовка фінансових кадрів.

Німецьким вченим К.Г. Рау був опублікований перший підручник з фінансів "Основні начала фінансової науки", який майже півстоліття перевидавався і був основним не тільки у Німеччині, а й у всіх європейських країнах. Зміст цього підручника був класичним: вступ, державні доходи, державні видатки, державний кредит, бюджет, організація управління фінансами.

До відомих фінансистів XIX ст. належать: Ж. Сімонді (швейцарець), Е. Сакс (австрієць), Ф. Нітті (італієць), Е. Селігман (американець) та ін.

У Росії термін "фінанси" з'явився наприкінці XVIII ст. внаслідок запозичення з французької літератури. До цього використовувався термін "казна".

Наукові і практичні фінансові проблеми розглядалися у працях І. Посошкова ("Книга о скудности и богатстве", XVIII ст.), О. Радищева ("Записки о податях", XVIII ст.), М. Тургенева ("Досвід теорії податків, XIX ст.), І. Горлова, Д. Толстого, М. Орлова, Н. Мордвінова, І. Янджула, Л. Хомського, М. Капустіна та ін.

Значний внесок у розвиток фінансової науки, у тому числі світової, зробив російський фінансист І. Озеров, підручник "Основи фінансової науки" якого і нині є суттєвим науковим доробком із детальним висвітленням фундаментальних положень фінансової теорії і практики.

Серед видатних українських представників фінансової науки чільне місце займає І. Франко, який присвятив фінансовим проблемам більше 40 праць. Актуальність багатьох порушених І. Франком фінансових проблем не викликає сумнівів і сьогодні. Досить цікавою є його праця "Сила податкова Галичини", у якій досліджується податкова система Австро-Угорської імперії.

Вагомий внесок у розвиток фінансової науки в Україні зробив М. Туган-Барановський, який виступав проти запровадження прогресивного оподаткування, досліджував фінансові можливості держави, підприємців, працівників.

3.5. Світова фінансова наука у ХХ ст.

Найвищого рівня розвитку фінансова наука досягла у ХХ ст. У цей час формуються фінансові наукові школи, розробляються нові теоретичні положення, доктрини, фінансова наука набуває особливого забарвлення. Її результатами керуються підприємці, вчені, державні і політичні діячі, керівники міждержавних інституцій.

У світовій практиці сформувалися два пізнавально-дослідні підходи до наукових досліджень, які отримали назву позитивного і нормативного методів. Предметом дослідження позитивної науки були факти та емпіричні реалії. Нормативна, або регулятивна, й емпірична науки зосереджувалися на питанні “Що повинно бути”. Якщо нормативна наука має прикладний та етичний характер, то позитивна — описовий і теоретичний. Професор Р. Ліпсі (Канада) зазначав, що можливість відокремити позитивні дослідження від нормативних зумовила одну з головних причин успіхів науки за останні 300 років.

До позитивістської школи належали Й. Шумпетер, Ф. Хайек, М. Фрідмен та ін. Прихильниками нормативного методу були Дж. Граафф, Е. Мішену, А. Вагнер, Б. Баррі, Д. Ролз, Н. Калдор, Р. Ноузик та ін.

Е. Мішену зазначав, що повністю позитивну науку вважали б дуже престижним інтелектуальним заняттям, але вона б не завоювала прихильності суспільства, а імперативна теорія активно використовується усіма цивілізованими суспільствами.

У А. Вагнера значення державних фінансів і науки про них підвищується до статусу першочергової дисципліни, призначеної для обґрунтування раціональної фінансово-економічної політики, корегування економічних процесів, вирішення соціальних проблем суспільства. Ідеї А. Вагнера відобразилися у Конституції ФРН і втілилися у принципи соціального ринкового господарства та держави добробуту.

Держава добробуту — одне з найзначніших досягнень зарубіжної науки — характеризується такими ознаками:

- значні масштаби перерозподілу ВВП через бюджетну систему (до 50 % ВВП);
- велике значення зовнішньої торгівлі (20—25 % від обсягів ВВП);
- соціальний захист видаткової частини бюджетів: фінансування інвестицій у людській капітал (освіта, охорона здоров'я), соціальні компенсації з безробіття та низьких доходів;
- формування бюджетних доходів переважно за рахунок прибуткового оподаткування фізичних осіб;
- бюджетне субсидювання окремих галузей промисловості та сільськогосподарського виробництва.

Класикою нормативної теорії суспільного вибору стали праці В. Парето, Л. Робінса, А. Бергсона, Н. Калдора, А. Лянера, А. Пігу, П. Самуельсона, Дж. Грааффа та ін.

В. Парето запропонував етичний ідеал суспільного добробуту — оптимум за Парето, згідно з яким умовою зростання суспільного добробуту є покращення добробуту одних людей без одночасного погіршення стану інших. Цей стан рівноваги увійшов у науку під назвою умови або ефективності за Парето. Водночас В. Парето вважається родоначальником так званої нової теорії добробуту за формулою “найвище щастя — для найбільшої кількості людей”.

У цілому світова фінансова наука у ХХ ст. розвивалася за двома напрямками: класичним і неокласичним.

Класичний напрям (В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо, Дж.С. Мілль) включав такі наукові школи:

- камералісти;
- меркантилісти;
- фізіократи;
- марксистки;
- китайські соціалісти;
- австрійська (Е. Сакс та ін.);
- історична (А. Вагнер та ін.).

Неокласичний напрям (Л. Вальрас, Ф. Візер, І. Джевонс, А. Маршалл, К. Менгер, В. Парето, П. Самуельсон, М. Фрідмен) включає такі фінансові школи і напрями;

- фінансова думка країн Східної Європи і СНД (включаючи українську фінансову думку);
- кейнсіанство і його епігони;
- сучасні напрями фінансової думки Заходу (А. Пігу, Дж. Б'юкенен, Р. Масгрейв та ін.);
- італійська школа (Е. Бароне, М. Пантелеоні та ін.);
- шведська школа (К. Вексель, Е. Ліндаль, Г. Мюрдаль).

Найбільш поширеними у ХХ ст. були такі класичні теорії державних фінансів:

- соціально-етична теорія оподаткування, закон підвищення державних витратків — “закон Вагнера” (А. Вагнер, Німеччина);
- концепція розподілу державних доходів і витратків з позиції суб'єктивістської теорії вартості (М. Пантелеоні, Італія);
- теорія фінансової системи як продукту історичних умов, інтерпретація податків як продукту конституційного суспільства (Л. Штейн, Німеччина);
- теорія ціноутворення суспільних благ з позиції маржиналізму (У. Мадзола, Італія);
- теорія справедливого оподаткування як складова теорії економіки добробуту і політичного процесу (К. Віксель, Швеція);
- теоретизація державних фінансів як механізму установлення рівноваги між приватними і суспільними благами через політичний процес (Д. Монте-мартіні, Італія);

- теорія суспільних потреб з позицій суб'єктивної вигоди (Е. Бароне, Італія);
- соціологічна інтерпретація державних фінансів з позицій теорії фіскальної експлуатації (Р. Гольдштейн, Австрія);
- теорія максимізації вигоди через баланс індивідуальних практичних корисностей приватних і суспільних потреб (Ф. Візер, Австрія);
- теорія державних фінансів в інтерпретації соціальної солідарності (Г. Рітгль, Німеччина);
- теорія оподаткування з позицій суб'єктивної вартості (Б. Сакс, Австрія);
- теорія практичної корисності для обґрунтування параметрів державного бюджету, розроблення теорії фіскального обміну (Е. Ліндаль, Швеція);
- інтерпретація податків як страхової премії та форми колективного заощадження (П. Леруа-Больє, Франція);
- “чиста” формалізована теорія оподаткування на основі маржиналізму (Д. Еджворт, Англія);
- теорія прогресивного оподаткування з позиції граничної корисності доходу (А. Кохен-Стюард, Голландія).

В умовах командно-адміністративної системи фінансова наука практично не розвивалася, хоча одна з найвидатніших фінансових робіт ХХ ст. — наукова праця А. Буковецького “Вступ до фінансової науки” (1929 р.) вважалася найкращим навчальним посібником не тільки у колишньому СРСР, а й в окремих європейських країнах. У посібнику автор аргументував зміст фінансової науки, розвинув вчення про доходи, видатки, державний кредит, бюджет, фінансовий контроль, фінансове управління, місцеві фінанси тощо.

Відтоді до 70-х років фінансова наука перетворилась у коментар праць класиків марксизму-ленінізму, рішень з'їздів, пленумів ЦК КПРС, постанов ЦК КПРС, займалася критикою різноманітних “буржуазних” теорій, про які ніхто не знав, оскільки західна література для ознайомлення в СРСР була забороною. Переважну більшість вчених-фінансистів було репресовано, дехто виїхав за кордон.

У 1965 р. вперше за соціалістичну добу була видана праця А. Александрова “Фінанси соціалізму”, у якій з перших сторінок стверджувалося, що всі питання стосовно вчення про фінанси вже розглянуті у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, матеріалах КПРС і досліджувати більше вже немає чого. Автор взяв на себе відповідальність стверджувати, що фінанси — це суспільна, а не самостійна, наука і органічна складова політичної економії.

Інші радянські вчені, зокрема Г. Точильников, В. Дьяченко, Е. Вознесенський, А. Бірман, Б. Болдарев, П. Жовтяк, Е. Брегель, М. Азарх, Д. Аллавердян, А. Зверев, І. Злобін, Є. Ровінський, розглядали фінанси суто з партійних позицій, дискусія проходила тільки стосовно функцій фінансів, що для фінансової теорії і практики суттєвого значення не мало. Фактично в умовах командно-адміністративної системи фінансової науки не існувало. Елементи цієї науки з'явилися напередодні розпаду СРСР.

Разом із цим вчені-марксистичні у своїх роботах значно розширили сфери фінансових відносин, включивши до неї фінанси підприємств, кредит, страхування, резервні фонди, фінансовий контроль, що позитивно відобразилося на сучасних фінансових наукових дослідженнях.

3.6. Розвиток фінансової науки у сучасний період

Сучасна фінансова наука, маючи міцну теоретичну базу, вирішує дуже складні питання суспільного життя. Розширилась сфера досліджень, ускладнилися завдання науки.

Сучасні науковці основну увагу приділяють розв'язанню проблем, пов'язаних із пошуком додаткових джерел доходів, які можна спрямувати на подолання бідності, безробіття, зростання обсягів та якості суспільних благ.

Особливостями сучасної фінансової науки є відсутність ідеологічного тиску. Сучасні наукові дослідження базуються не на ідеологічних засадах політичних партій, а на основі глибокого аналізу теоретичних положень, статистичної інформації, практичних даних.

Посилюються морально-етичні аспекти фінансової науки, які набувають глибшого змісту. Одночасно фінансова наука стає проміжним і дуже важливим інструментом впливу на економіку і політику, на співвідношення між центром, регіонами і місцевим самоврядуванням.

Характерною рисою сучасної фінансової науки є плюралізм поглядів, дискусія, постійний прагматизм досліджень з позицій суспільних інтересів.

Досить складним і важливим завданням сучасної фінансової науки є напрацювання дефініцій і понять, які б відповідали рівню розвитку фінансів, особливостям їхнього функціонування в умовах глобалізації.

Основні теоретичні напрями сучасної фінансової науки сконцентровані на дослідженні проблем сучасного стану і розвитку соціально-економічних процесів, зокрема на:

— теорії суспільного добробуту, основний зміст якої полягає у тому, що будь-які зміни у фінансовій сфері мають сенс лише тоді, коли добробут окремих соціальних груп покращується без погіршення інших (засновник — В. Парето);

— теорії суспільного вибору в умовах демократичного середовища (засновник — Дж. Б'юкенен);

— теорії фіскального обміну "податки-блага" (засновники: К. Віксель, Е. Ліндаль, Дж. Б'юкенен).

У центрі фінансової науки ХХІ ст. перебувають не тільки проблеми глобальні й макрорівневі, а й вивчаються фінансові проблеми, пов'язані з поведінкою окремих громадян, соціальних і політичних груп, партій при прийнятті рішень щодо параметрів державних доходів і видатків.

Сучасна парадигма західної фінансової науки, як зазначає В. Андрущенко, характеризується такими ознаками:

— за способом дослідження — методологічним індивідуалізмом, що передбачає аналіз фінансових явищ через призму поглядів, поведінки, інтересів індивідуумів;

— за розумінням природи фінансів — інтерпретацією державних фінансів як грошової субстанції, двоединої у своїй схожості й відмінності щодо інших грошових форм;

— за соціальною спрямованістю — відмовою від старомодних уявлень про фіскальну експлуатацію народних мас державою;

— за етикою наукової полеміки — визнанням суперечливості й багатоманітності наукового пізнання дійсності, толерантним ставленням до протилежних поглядів.

На особливості сучасної фінансової науки впливають регіональні, національні та глобальні проблеми.

Найскладнішими глобальними проблемами, що потребують посилення фінансових наукових розробок, є поляризація у рівнях розвитку між багатими і бідними державами, боротьба з бідністю, стихійними лихами, старіння населення у багатих, економічно розвинутих країнах, швидкі темпи зростання населення у бідних країнах, екологічні проблеми (забруднення навколишнього природного середовища, глобальне потепління тощо), урбанізація.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Фінансова наука, фінансове дослідження, функції фінансової науки, фінансова теорія, фінансова думка, фінансова доктрина, фінансова концепція, наукові закони, наукові проблеми, наукова парадигма, фінансова категорія, методологія фінансової науки, класичний напрям фінансової науки, неокласичний напрям фінансової науки, теорія суспільного добробуту, теорія суспільного вибору, теорія фіскального обміну, парадигма фінансової науки.

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть історичні передумови виникнення фінансової науки.
2. Яка роль фінансової науки у суспільстві?
3. У яких трьох проявах розглядають фінансову науку?
4. Що ви розумієте під фінансовою наукою?
5. Хто виступає суб'єктом фінансової науки?
6. Що ви розумієте під об'єктом і предметом фінансової науки? Які між ними відмінності та у чому полягає взаємозв'язок?
7. Які функції виконує фінансова наука?
8. Які блоки фінансових наукових знань становлять зміст фінансової науки?
9. Охарактеризуйте складові системи наукових фінансових знань.
10. Чому фінансовій теорії відводиться центральне місце у системі фінансових наукових знань?
11. Які функції властиві фінансовій теорії?
12. Що ви розумієте під методологією фінансової науки та які її функції?
13. Які методи наукових досліджень використовуються фінансовою наукою?
14. У чому полягають особливості діалектичного методу фінансової науки?
15. Які особливості розвитку фінансової науки на різних історичних етапах?

Рекомендована література

1. Андрущенко В.Л. Західна фінансова думка про природу державних фінансів // Фінанси України. — 1996. — № 9.
2. Андрущенко В.Л. Камералістика: витоки фіскально-адміністративної науки // Вісник податкової служби України. — 2003. — Квітень — травень.
3. Андрущенко В.Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: (теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів). — Л.: Каміляр, 2000. — 303 с.
4. Василик О.Д. Теорія фінансів: Підручник. — К.: НІОС, 2003. — 416 с.
5. Економічна енциклопедія: У 3 т. / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Вид. центр "Академія", 2000.
6. Леоненко П.М., Юхименко П.І., Ільєнко А.А. та ін. Теорія фінансів: Навч. посіб. / За заг. ред. О.Д. Василика. — К.: Центр навч. л-ри, 2005. — 480 с.
7. Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Устенко О.А., Юрій С.І. Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. / За заг. ред. С.В. Мочерного. — Л.: Світ, 2005.
8. Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — 742 с.

Розділ 4

ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА І ФІНАНСОВЕ ПРАВО

4.1. Фінансова політика, її сутність, види і значення

У кожній державі реалізується певна економічна політика, яка впливає на всі стадії суспільного відтворення. Важливою складовою економічної політики держави є *фінансова політика* — сукупність розподільних і перерозподільних заходів, які держава здійснює через фінансову систему, щодо організації та використання фінансових відносин з метою забезпечення зростання валового внутрішнього продукту країни і підвищення добробуту всіх членів суспільства.

Залежно від рівня економічної системи виділяють:

- фінансову політику держави (макрорівень);
- фінансову політику суб'єктів господарювання — підприємств, установ, організацій та домогосподарств (мікрорівень);
- фінансову політику міжнародних організацій і фінансових інституцій (рівень світового господарства).

Отже, фінансову політику можна розглядати як цілеспрямовану діяльність держави та інших суб'єктів господарювання у сфері формування, розподілу і використання фінансових ресурсів задля досягнення поставленої мети.

Головна мета фінансової політики полягає у підвищенні рівня суспільного добробуту шляхом оптимального розподілу ВВП між галузями національної економіки, соціальними групами населення та окремими територіями.

Сутність фінансової політики виявляється у поєднанні конкретних цілей та відповідних засобів, за допомогою яких вирішуються поставлені завдання. Цілі фінансової політики зумовлені потребами економічного розвитку і досягненням високого рівня індивідуального й суспільного добробуту. Основний вектор фінансової політики — забезпечення економічного зростання в країні через механізми фінансового впливу на попит і пропозицію, споживання, заощадження та інвестиції. Фінансова політика неодмінно має конкретне спрямування, а її реалізація завжди пов'язана зі знаходженням компромісу між певними потребами і реальними можливостями.

Основні засади та напрями фінансової політики на практиці відображаються у:

- фінансовому законодавстві;
- системі форм і методів мобілізації фінансових ресурсів;
- перерозподілі фінансових ресурсів між окремими верствами населення, галузями, регіонами;
- структурі доходів і видатків бюджетів.

Залежно від характеру заходів і часу, на який вони розраховані, виділяють фінансову стратегію і фінансову тактику.

Фінансова стратегія — основні напрями використання фінансів на тривалу перспективу. Прикладами стратегічних завдань є: оптимізація пропорцій між індивідуальним та суспільним споживанням, розвиток і формування ефективного фінансового ринку, створення сприятливого інвестиційного клімату, формування і нарощування національного капіталу тощо.

Фінансова тактика спрямована на вирішення завдань окремого етапу розвитку країни. Яскравими прикладами фінансової тактики можуть слугувати: удосконалення системи оплати праці (у тому числі збільшення її частки у ВВП), територіальний перерозподіл фінансових ресурсів через бюджетну систему, вдосконалення системи пенсійного забезпечення, надання пільг окремим платникам тощо.

Найважливішими умовами результативності фінансової політики є врахування дії об'єктивних економічних законів розвитку суспільства, специфіки сучасних умов, змін у зовнішній та внутрішній політиках, використання досвіду попередніх етапів суспільного будівництва та комплексність розроблення заходів щодо вдосконалення фінансових відносин. За дотримання зазначених вище умов фінансова політика сприятиме вдосконаленню продуктивних сил, забезпеченню сталого соціально-економічного розвитку країни, вирішенню національних і міжнародних проблем.

Головне завдання фінансової політики держави — забезпечення реалізації тієї чи іншої державної програми необхідними фінансовими ресурсами. Відповідно державна фінансова політика сприяє вирішенню таких стратегічних завдань:

- формування максимально можливого обсягу фінансових ресурсів, що надходять у розпорядження держави;

- забезпечення раціонального розподілу фінансових ресурсів між галузями і сферами економіки та регіонами;
- концентрація фінансових ресурсів на найважливіших напрямках економічного і соціального розвитку;
- створення ефективної системи управління фінансами держави та інших суб'єктів економічних відносин.

Основні складові фінансової політики держави такі.

1. *Бюджетна політика* — діяльність державних органів влади і управління стосовно формування, виконання та регулювання державного бюджету країни з метою забезпечення соціально-економічного розвитку та стратегічних пріоритетів держави. Бюджетна політика виражається у формах і методах мобілізації бюджетних ресурсів та використанні їх на різні потреби держави (включно з податками і податковими пільгами, санкціями, бюджетними стимулами у вигляді дотацій та субвенцій), визначенні джерел фінансування бюджетного дефіциту, принципів взаємовідносин між окремими ланками бюджетної системи тощо.

2. *Податкова політика* характеризує діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави. Формуючи свою податкову політику, держава шляхом збільшення або скорочення частки податкових надходжень, зміни форм оподаткування та податкових ставок, тарифів, звільнення від оподаткування окремих галузей виробництва, територій, груп населення сприяє зростанню або спаду господарської активності, створенню сприятливої кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, реалізації збалансованої соціальної політики.

3. *Грошово-кредитна політика* — комплекс дій і заходів держави у сфері грошового та кредитного ринків, наприклад регулювання інфляції і курсу національної грошової одиниці, забезпечення своєчасних розрахунків шляхом регламентації функціонування банківської системи та стабільності грошового обігу через управління емісією, подальше розширення безготівкових форм розрахунків банківських установ із фізичними особами у різних сферах їх обслуговування тощо. Основні складові грошово-кредитної політики: емісійна, цінова, валютна та безпосередньо кредитна політики. Грошово-кредитна політика забезпечує економіку повноцінною та стабільною національною валютою, регулює грошовий обіг відповідно до потреб економіки з метою стимулювання економічного зростання за низького рівня інфляції і безробіття та сприяє залученню кредитних інституцій до фінансування інвестиційних проектів.

4. Завдяки *митній політиці* держава захищає свої інтереси у сфері розширення чи скорочення експорту або імпорту, застосовуючи систему митних платежів або певний митний режим. Митна політика може реалізовуватися у формі протекціонізму (політики, спрямованої на захист та стимулювання розвитку вітчизняної економіки) і вільної торгівлі (політики, спрямованої на скасування обмежень у сфері зовнішньоекономічної діяльності та сприяння безпере-

шкодній міграції капіталів і робочої сили) з використанням тарифних та нетарифних інструментів регулювання.

5. *Боргова політика* передбачає систему дій та заходів щодо уникнення або врегулювання боргових проблем держави, забезпечення чи відновлення її платоспроможності та отримання максимального ефекту від фінансування за рахунок запозичених коштів. Боргова політика визначає межі та умови державного запозичення, співвідношення між його формами, кредиторами, а також порядок і механізм погашення боргу.

6. Головне завдання *інвестиційної політики* полягає у створенні привабливого інвестиційного середовища для поживлення інвестиційної діяльності та нарощування обсягів інвестицій у національну економіку. У випадку активної інвестиційної політики держава широко застосовує усі можливі прямі методи регулювання, і доволі часто сама стає безпосереднім інвестором. За реалізації пасивної інвестиційної політики максимальна свобода і самостійність суб'єктів господарювання під час формування власної інвестиційної політики лімітується державою через податкову, амортизаційну, грошово-кредитну політики, систему пільг та санкцій, які мають бути адекватними інвестиційній політиці.

Крім перерахованих вище самостійних складових, фінансова політика включає певні напрями державної діяльності у галузі страхування, соціальній сфері, сфері фінансового ринку та ін.

Фінансова політика у *сфері фінансового ринку* відображається у прийнятті законодавчих та нормативно-правових актів щодо фінансових питань діяльності учасників ринку, регулюванні випуску та обігу фінансових активів, створенні системи захисту прав інвесторів і здійсненні фінансового контролю за дотриманням цих прав емітентами фінансових активів і особами, які здійснюють професійну діяльність на фінансовому ринку.

Фінансова політика держави в *галузі страхування* полягає у законодавчому та нормативно-правовому регулюванні страхової діяльності, залученні страхового ринку до вирішення важливих фінансових питань соціального страхування, створенні цільових резервів для компенсації неспроможності окремих страхових компаній виконати зобов'язання за договорами страхування життя, здійсненні державного нагляду за фінансовою діяльністю страховиків.

Фінансова політика у *соціальній сфері* визначається державним нормативно-правовим регулюванням соціального страхування, встановленням та затвердженням розмірів страхових внесків, видів та розмірів соціальних виплат, обов'язкових вимог щодо створення страхових резервів, здійсненням фінансового контролю за дотриманням законодавства та нагляду за діяльністю державних цільових фондів.

Крім держави, будь-який інший суб'єкт господарювання (підприємство, установа, організація) також розробляє і здійснює свою фінансову політику, дотримуючись вимог чинного законодавства.

Фінансова політика суб'єктів господарювання — система заходів, форм і методів, які використовуються для фінансового забезпечення їхньої діяльності та досягнення поставлених завдань.

Основні завдання фінансової політики суб'єктів господарювання такі:

- забезпечення фінансової стійкості;
- оптимізація грошового обігу і підтримка постійної платоспроможності;
- максимізація чистого прибутку;
- мінімізація фінансових ризиків;
- зростання ринкової вартості суб'єкта господарювання та максимізації добробуту власників його капіталу.

Складові фінансової політики суб'єкта господарювання:

- політика формування капіталу;
- емісійна політика;
- кредитна політика;
- інвестиційна політика;
- політика формування активів;
- політика у сфері управління ризиками;
- дивідендна політика.

Політика формування капіталу полягає в забезпеченні найбільш ефективних форм залучення капіталу з різних джерел та досягнення необхідного рівня самофінансування господарської діяльності суб'єкта згідно із потребами його розвитку. У розрізі цього виду фінансової політики можна виділити кредитну, емісійну та дивідендну політики.

Кредитна політика вирішує питання фінансового забезпечення діяльності підприємства в контексті визначення потреби у позиковому капіталі, необхідності залучення довгострокових кредитів з позиції зміцнення фінансової стійкості.

Емісійна політика забезпечує залучення необхідного обсягу власних фінансових ресурсів за рахунок випуску і розміщення на фондовому ринку власних акцій підприємства.

Дивідендна політика — сукупність принципів і методів визначення частки чистого прибутку для виплати дивідендів власникам капіталу відповідно до основних завдань діяльності суб'єкта господарювання на певний період.

Інвестиційна політика підприємства полягає у виборі і реалізації найбільш ефективних форм вкладення капіталу, спрямованих на розширення фінансового потенціалу суб'єкта господарювання.

Політика управління активами пов'язана із визначенням і задоволенням потреб в окремих їх видах для здійснення операційного процесу та оптимізація їх складу для забезпечення умов ефективного господарювання.

Політика у сфері управління ризиками представляє собою розроблення системи заходів з виявлення, оцінки, профілактики та страхування ризиків, вибору найбільш конструктивних і оптимальних способів нейтралізації їх негативних наслідків у випадку виникнення ризикової події у кожному конкретному випадку.

Фінансова політика домогосподарств — діяльність громадянина чи його сім'ї, яка ґрунтується на створенні і використанні фондів фінансових ресурсів з метою задоволення особистих потреб. Фінансова політика таких суб'єктів полягає у формуванні доходів від заробітної плати, продажу та здавання в оренду майна, у вигляді безоплатних послуг від держави та здійсненні витрат на придбання продуктів харчування, оплату послуг, купівлю цінних паперів тощо.

Міжнародні організації та фінансові інститути також розробляють і реалізують свою фінансову політику у сфері міжнародного співробітництва. *Фінансова політика у сфері міжнародних фінансів* пов'язана із налагодженням фінансових відносин держави з міжнародними організаціями та фінансовими інституціями шляхом участі держави як у формуванні доходів (фінансових ресурсів) міжнародних організацій, так і в отриманні державою коштів від цих суб'єктів на фінансування проектів і програм у формі кредитів.

4.2. Фінансовий механізм та його роль у реалізації фінансової політики

Свою фінансову політику держава реалізує за допомогою фінансового механізму, склад і структура якого визначаються рівнем розвитку економіки, відносинами власності, історичними та національними особливостями окремої країни.

Фінансовий механізм у широкому розумінні — комплекс фінансових методів і важелів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

За допомогою конкретних фінансових форм і методів здійснюються розподільні та перерозподільні відносини, утворюються доходи суб'єктів економічної діяльності і відповідні фонди грошових коштів. При цьому функціонування фінансового механізму ґрунтується на організаційно-правових положеннях та фінансовій інформації, які забезпечують практичне використання фінансів для досягнення визначених цілей і завдань.

Фінансовий механізм у вузькому розумінні — сукупність конкретних фінансових методів та важелів впливу на формування і використання фінансових ресурсів з метою забезпечення функціонування й розвитку державних структур, суб'єктів господарювання і населення.

До складу фінансового механізму входять такі основні елементи (рис. 4.1):

- фінансові методи;
- фінансові важелі;
- фінансові інструменти;
- нормативно-правове, інформаційне та організаційне забезпечення.

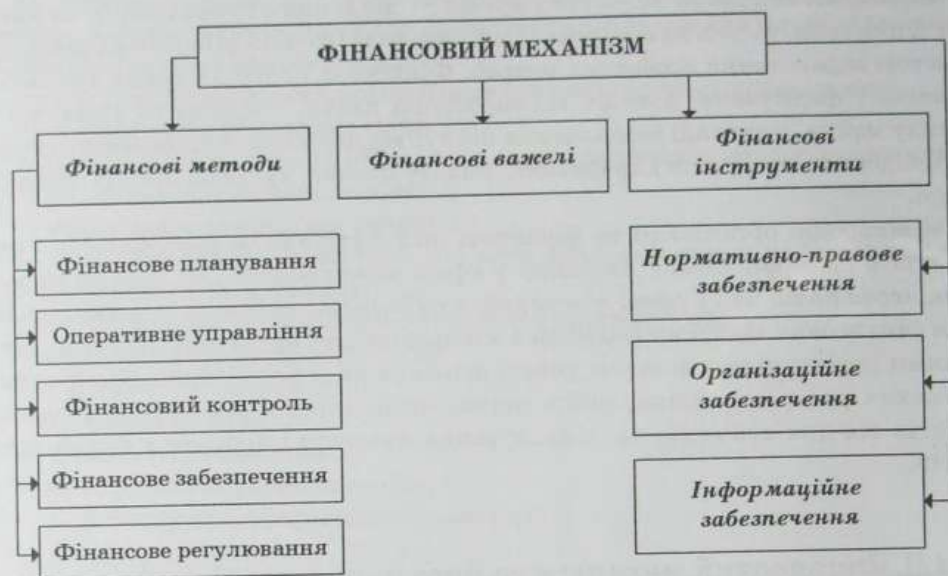

Рис. 4.1. Склад фінансового механізму

Фінансові методи є способом впливу фінансових відносин на господарський процес. У господарській практиці широко застосовують такі фінансові методи: фінансове планування, оперативне управління, фінансовий контроль, фінансове забезпечення і фінансове регулювання.

Процес розподілу і перерозподілу виробленого у суспільстві валового внутрішнього продукту, утворення і використання грошових фондів починається, в першу чергу, із застосування такого фінансового методу, як фінансове планування.

Фінансове планування — діяльність зі складання планів формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарювання, їх об'єднань, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць та країни в цілому, спрямована на досягнення поставлених цілей і вирішення певних завдань. У процесі фінансового планування кожен суб'єкт господарювання оцінює свій фінансовий стан, виявляє резерви збільшення фінансових ресурсів та направи їх ефективного використання. За допомогою фінансового планування здійснюється економічне обґрунтування фінансових рішень та вибір їх альтернативних варіантів.

Основні завдання фінансового планування визначаються фінансовою політикою. Серед них можна виокремити такі:

- втілення розроблених стратегічних завдань у конкретні фінансові показники;
- забезпечення відтворювального процесу необхідними джерелами фінансування;

- виявлення внутрішніх резервів збільшення доходів і їх мобілізація;
- обґрунтування найбільш вигідних напрямів інвестиційної політики;
- контроль за оптимальним формуванням та ефективним використанням фінансових ресурсів тощо.

Об'єктом фінансового планування є фінансова діяльність держави, суб'єктів господарювання та інших учасників суспільного життя.

Суб'єктами фінансового планування є окремі підприємства, установи, організації, відомства, фінансові органи, органи державного управління на місцевому рівні та ін.

Фінансове планування ґрунтується на таких принципах:

- наукової обґрунтованості, згідно з яким розрахунок планових показників має базуватися на основі певних методик з урахуванням передового досвіду, використанням засобів обчислювальної техніки, економіко-математичних методів, які передбачають багатоваріантність розрахунків і вибір найоптимальнішого з них;

- комплексності, який полягає у єдності фінансової політики, єдиній методології фінансових розрахунків;

- безперервності, який передбачає взаємозв'язок перспективних, поточних та оперативних фінансових планів;

- стабільності, що означає незмінність показників фінансових планів;

- оптимальності, який потребує найбільш раціонального використання усіх фінансових ресурсів.

Результатом фінансового планування є розрахунок фінансових показників, які відображають формування, розподіл і використання фінансових ресурсів та втілюються у спеціальному документі — фінансовому плані. Особливість фінансового плану — він складається лише у грошовій формі.

Фінансове планування включає:

- фінансове прогнозування (перспективне планування) — дослідження та розроблення на довгострокову перспективу ймовірних шляхів розвитку фінансів суб'єктів господарювання і держави, які забезпечують їхнє стабільне фінансове положення у майбутньому (перспективні фінансові плани складають на період, більший одного року);

- поточне фінансове планування — процес визначення майбутніх доходів та напрямів використання фінансових ресурсів суб'єктів економічної діяльності, що має на меті реалізацію їх фінансової стратегії у більш короткостроковому періоді (поточні фінансові плани складають на один рік);

- оперативне фінансове планування — процес синхронізації у часі грошових надходжень і витрат з метою реалізації поточних фінансових планів і конкретизації їх показників (оперативні фінансові плани складають на строк до одного року: квартал, місяць).

При визначенні фінансових показників використовують такі методи планування (рис. 4.2).

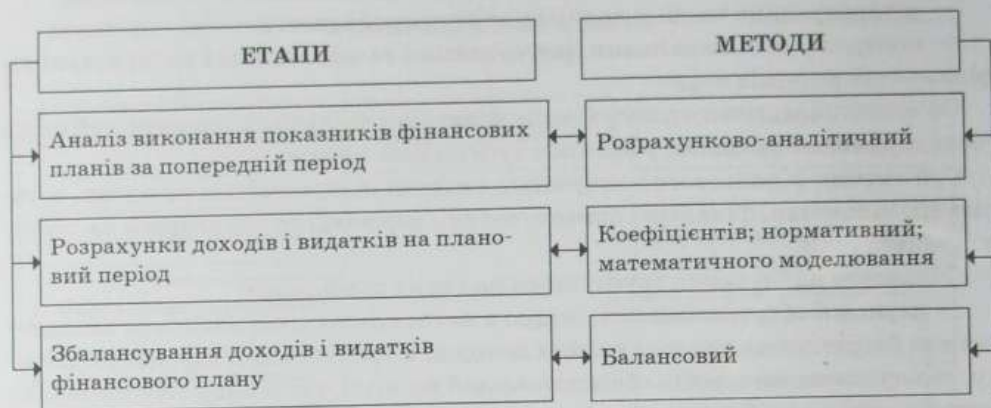

Рис. 4.2. Етапи і методи фінансового планування

1. Метод коефіцієнтів передбачає поширення встановлених раніше тенденцій на майбутній період або перенесення вибірових даних на іншу частину сукупності досліджуваних об'єктів. Цей метод надзвичайно простий у застосуванні, але має і суттєвий недолік: разом з коефіцієнтом на наступний період механічно переносяться всі негативні явища, які мали місце у попередньому періоді. Внутрішні резерви, як правило, не вишуковуються. Метод коефіцієнтів використовують при індексації основних засобів, дооцінці товарно-матеріальних цінностей у зв'язку з інфляцією, плануванні прибутку, величині власних оборотних активів тощо.

2. Нормативний метод передбачає розрахунок фінансових показників на основі встановлених норм і нормативів (нормативи утворення фондів грошових коштів, норми амортизаційних відрахувань, нормативи розподілу прибутку, норми витрат у бюджетних установах тощо). Цей метод є більш ефективним за умови, що норми і нормативи відповідають таким вимогам: є науково обґрунтованими, прогресивними (тобто орієнтованими на кращий досвід) і стабільними.

3. Балансовий метод передбачає відповідність видатків джерелам їхнього покриття та узгодженість усіх розділів фінансового плану, в результаті чого досягається збалансованість плану.

4. Метод математичного моделювання дає змогу з певною ймовірністю визначити динаміку показників залежно від зміни факторів, які впливають на розвиток фінансових процесів у майбутньому.

5. Розрахунково-аналітичний метод передбачає розрахунок планових показників шляхом корегування фінансових показників базового періоду на ймовірні зміни в плановому періоді та визначення впливу різних факторів на ці показники.

Фінансові плани складають, як правило, усі суб'єкти господарювання. При цьому форма фінансового плану, склад його показників відображають специфіку відповідної ланки фінансової системи, до якої належить суб'єкт господарювання.

При виконанні фінансових планів виникає потреба в *оперативному управлінні* як діяльності, пов'язаній із необхідністю втручання в розподільчі процеси з метою ліквідації диспропорцій, подолання недоліків, своєчасного перерозподілу коштів, забезпечення досягнення запланованих результатів.

Об'єктами фінансового управління є фінансові відносини, централізовані і децентралізовані фінансові ресурси усіх ланок фінансової системи; найважливіші об'єкти управління — фінанси підприємств, організацій і установ, фінанси домогосподарств, загальнодержавні фінанси.

Суб'єктами фінансового управління є держава в особі законодавчих і виконавчих органів (у тому числі фінансових), а також фінансові служби підприємств, організацій і установ.

Сукупність усіх організаційних структур, які здійснюють управління фінансами, утворює фінансовий апарат. Тобто управління фінансами — система методів і форм організації фінансових відносин, які застосовує фінансовий апарат для ефективного формування, розподілу і використання фінансових ресурсів суб'єктів економічної діяльності з метою досягнення поставлених цілей та запланованих результатів.

Стратегічне управління в Україні (управління фінансами на тривалу перспективу) здійснюють найвищі органи державної влади і управління: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, апарат Президента.

Оперативне управління фінансами здійснює безпосередньо фінансовий апарат, який включає фінансові органи управління (Рахункову палату Верховної Ради України, Міністерство фінансів, Державне казначейство, Державну контрольно-ревізійну службу, Державну податкову службу, Пенсійний фонд, Фонди соціального страхування тощо) і фінансові інститути (Національний банк України, банки і небанківські кредитні установи, страхові компанії, фондові біржі, інститути спільного інвестування тощо).

Під час складання й виконання фінансових планів, а також по закінченні певних періодів проводиться *фінансовий контроль*, спрямований на перевірку правильності вартісного розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту та цільового витрачання коштів із відповідних фондів, порівняння фінансових результатів від використання фінансових ресурсів з плановими та виявлення резервів їх збільшення. Іншими словами, фінансовий контроль — цілеспрямована діяльність уповноважених органів щодо забезпечення законності і доцільності виконання фінансових операцій та реалізації на цій основі завдань фінансової політики.

Основна мета фінансового контролю:

— дотримання чинного фінансово-господарського законодавства у процесі здійснення фінансової діяльності та окремих фінансових операцій;

— реалізація стратегії фінансування, тобто передбачення змін умов фінансової діяльності і своєчасне пристосування до них.

Фінансовий контроль може проводитися як на рівні держави (макрорівень), так і на рівні суб'єктів господарювання (мікрорівень).

На макрорівні об'єктом фінансового контролю є фінансово-господарські операції, пов'язані з формуванням і використанням державних фінансових ресурсів на соціально-економічний розвиток, суб'єктами — державні органи влади і управління в особі постійних комісій Верховної Ради України, Національного банку України, органи податкової та контрольно-ревізійної служб, аудиторські фірми тощо.

Фінансовий контроль держави спрямований на раціональне використання бюджетних коштів, дотримання фінансової дисципліни в державних господарських структурах, повне та своєчасне виконання фінансових зобов'язань юридичними і фізичними особами перед бюджетом.

На мікрорівні об'єктом фінансового контролю є фінансово-господарська діяльність підприємств, організацій і установ. Суб'єктами — фінансові менеджери, керівники підприємств, засновники, незалежні аудиторські організації тощо.

Основні принципи фінансового контролю такі:

- незалежність (не враховуються матеріальна чи моральна зацікавленість перевіряючого);
- гласність (результати перевірок публікуються для широкого загалу);
- превентивність (попереджувальний характер фінансового контролю);
- дієвість (за результатами контрольної перевірки завжди вживаються певні заходи);
- регулярність (контроль проводиться з певною періодичністю);
- об'єктивність (контроль проводиться згідно з вимогами чинного законодавства);
- всеохопний характер (якщо можливо, фінансовий контроль має охоплювати всі сторони фінансово-господарської діяльності).

Фінансовий контроль класифікується за певними ознаками (рис. 4.3).

Залежно від суб'єктів, що здійснюють фінансовий контроль, виділяють такі види.

Державний фінансовий контроль призначений для реалізації фінансової політики держави (розроблення, затвердження і виконання бюджетів всіх рівнів, контроль за фінансовою діяльністю державних підприємств, установ і організацій, виконанням фінансових зобов'язань перед державою суб'єктів господарювання недержавної форми власності, організацією грошових розрахунків та веденням фінансового обліку і звітності тощо). Його проводять органи державної влади і управління.

Державний фінансовий контроль поділяють на загальнодержавний і відомчий. Загальнодержавний фінансовий контроль здійснюють Міністерство фінансів України, Державна податкова служба, Державна контрольно-ревізійна

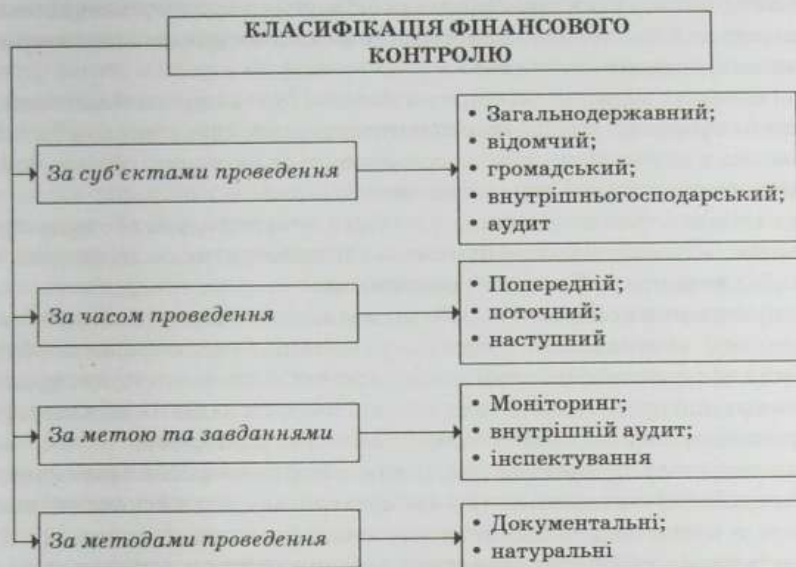

Рис. 4.3. Класифікація фінансового контролю за певними ознаками

служба, Державний митний комітет та інші структури. Відомчий фінансовий контроль проводиться підрозділами міністерств і відомств, державних комітетів та інших органів і застосовується тільки до підвідомчих підприємств та організацій. Останніми роками у зв'язку з ліквідацією окремих міністерств, виникненням та розвитком нових форм власності, масштаби відомчого фінансового контролю значно скоротилися.

Громадський фінансовий контроль полягає у виявленні і попередженні різних порушень у фінансовій діяльності підприємств, організацій та установ з ініціативи органів місцевого самоврядування або окремих груп громадян. Його здійснюють: громадські організації (партії, рухи, профспілки, що стежать за виконанням умов трудового договору), засоби масової інформації, окремі фахівці (фізичні особи) на основі добровільності та без жодних матеріальних і фінансових відшкодувань.

Внутрішньогосподарський фінансовий контроль спрямований на перевірку своєчасності зарахування коштів на рахунки в банківських установах, правильності складання і ведення фінансової звітності тощо. Такий вид контролю здійснюють структурні підрозділи підприємств — бухгалтерія, фінансовий відділ, служба фінансового менеджера.

Аудит — незалежний зовнішній фінансовий контроль, що здійснюється на комерційних засадах. В Україні аудит як вид фінансового контролю функціо-

нує з квітня 1993 р., коли був прийнятий Закон України "Про аудиторську діяльність", що визначив правові засади здійснення аудиторської діяльності і був спрямований на створення системи незалежного фінансового контролю з метою захисту інтересів власника.

Закон визначає аудит як перевірку публічної бухгалтерської звітності, обліку та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству.

Аудит здійснюється незалежними особами — аудиторами або аудиторськими фірмами. Аудиторські перевірки можуть проводитися з ініціативи керівництва або власників суб'єкта господарювання.

Крім проведення контрольної роботи, аудиторські послуги можуть надаватися у вигляді консультацій з питань організації бухгалтерського обліку та проведення ефективної фінансово-господарської діяльності. Аудиторські фірми — комерційні організації, і тому всі свої послуги надають за плату, розмір якої обумовлюється в договорі між замовником і аудитором.

Залежно від часу проведення виділяють такі форми фінансового контролю.

1. *Попередній фінансовий контроль* проводиться до здійснення фінансової діяльності з метою недопущення незаконних фінансових операцій. Наприклад, бухгалтерія підприємства перед тим, як виписати документи на використання коштів, перевіряє доцільність витрат, їх відповідність потребам згідно з нормами тощо. На макрорівні прикладом такого контролю є процес складання і затвердження бюджетів усіх рівнів.

2. *Поточний фінансовий контроль* застосовують у ході проведення фінансових операцій (наприклад, перерахування податків, здійснення виплат). Здійснюється бухгалтерськими службами підприємств з метою забезпечення режиму економії у використанні ресурсів та мобілізації внутрішніх резервів.

3. *Наступний фінансовий контроль* проводять після закінчення певного періоду (за підсумками місяця, кварталу, року) під час розгляду бухгалтерської і статистичної звітності шляхом аналізу та ревізії. Така форма контролю спрямована на узагальнення підсумків виконання фінансових операцій і розроблення фінансової стратегії на майбутнє.

Залежно від мети та завдань фінансового контролю виділяють такі його форми.

1. *Моніторинг* — система заходів, які здійснюються суб'єктами фінансового контролю, що пов'язана зі спостереженням за фінансовими явищами і процесами і використовується для прийняття оперативних рішень.

2. *Внутрішній аудит* — форма контролю, що забезпечує функціонально незалежну оцінку діяльності органів державного сектору і дає впевненість центральним фінансовим органам виконавчої влади, керівництву органів державного сектору в тому, що система державного управління функціонує у спосіб, який максимально знижує ризик шахрайства, марнотратства, допущення помилок чи нерентабельності.

3. *Інспектування* — подальший контроль за дотриманням законодавства органами державного сектору при використанні і розпорядженні фінансовими та матеріальними ресурсами, формуванні бюджетних зобов'язань, веденні бухгалтерського обліку і складанні фінансової звітності, що здійснюється у формі ревізії і перевірок.

Відмінністю інспектування від внутрішнього аудиту є його фіскальна спрямованість.

Методами фінансового контролю є конкретні прийоми проведення фінансового контролю. Їх поділяють на:

— *натуральні*, коли перевіряється наявність товарно-матеріальних цінностей та їх відповідність документам (інвентаризація, лабораторний аналіз, контрольний замір, контрольний запуск сировини у виробництво, перевірка фактично виконаних робіт тощо);

— *документальні*, коли контроль здійснюється за наявними документами (ревізії, перевірки).

Перевірка — обстеження окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємств або їх підрозділів на основі документації та видаткових документів і визначення можливості виправлення виявлених порушень. Наслідки перевірки оформляються довідкою або доповідною запискою.

Ревізія — метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи чи організації на предмет дотримання законодавства з фінансових питань, достовірності обліку і звітності, а також спосіб документального викриття недостач, витрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, попередження фінансових зловживань. Ревізії проводять державні та недержавні органи фінансового контролю. За результатами ревізії складається акт, який є підставою для вжиття заходів щодо виправлення порушень, відшкодування збитків тощо. Ревізії бувають: плановими і позаплановими; повними і частковими (залежно від повноти охоплення ревізією фінансово-господарської діяльності підприємства); суцільними, вибірковими і комбінованими (залежно від обсягу аналізованих даних та повноти залучення документів); комплексними і тематичними (залежно від організації проведення); документальними (контроль здійснюється на підставі документів) та фактичними (перевіряється наявність товарно-матеріальних цінностей).

Кожна перевірка і ревізія мають бути ретельно підготовленими. Для цього вивчаються відповідні закони, постанови, інструкції; проводиться ознайомлення з матеріалами попередніх ревізій і перевірок; вивчаються особливості основної діяльності тощо. За результатами підготовчої роботи складається програма ревізії і на її основі розробляється робочий план.

Проведення ревізії здійснюється в такій послідовності: представлення повноважень; проведення організаційних зборів з відповідальними працівниками підприємства; проведення інвентаризації (встановлення відповідності матеріальних цінностей і грошових коштів їх документам); особисте ознайомлен-

ня з ревізованим об'єктом; попередній аналіз господарської діяльності; безпосередньо документальна ревізія чи перевірка; систематизація матеріалів ревізії чи перевірки; складання акта чи довідки; реалізація матеріалів ревізії чи перевірки; перевірка усунення виявлених недоліків.

При цьому важливо зазначити, що завдання ревізії та перевірки схожі із завданнями аудиту, а саме: визначення достовірності інформації, що перевіряється, та відповідність чинному законодавству здійснених фінансово-господарських операцій. Водночас між ними є і суттєві відмінності:

— аудиторська діяльність спрямована на захист інтересів клієнтів, а ревізійна діяльність насамперед захищає інтереси держави;

— зв'язки між організацією, що проводить перевірку, і об'єктом контролю при аудиті — горизонтальні і здійснюються на добровільній основі, а при ревізії — вертикальні, тобто здійснюються в порядку адміністративного призначення;

— аудиторські послуги оплачує клієнт або за його згодою орган, який потребує аудиторського висновку; ревізії оплачуються вищестоящим органом або державою;

— і аудитор, і ревізор можуть проводити перевірки вибіркоким методом, але за умови виявлення порушень аудитор має право обмежитись вибірковою перевіркою і надати можливість клієнту самому виправити помилки за весь період, а ревізор повинен провести суцільну перевірку за весь період для визначення розміру шкоди і встановлення винних;

— ефективність аудиту визначається клієнтом як співвідношення затрат на проведення аудиту і результатів аудиторської перевірки; ефективність ревізії визначається відповідним контролюючим органом, що кількісно відображається розмірами донарахованих у бюджет податків та інших надходжень;

— результати аудиторської перевірки відображаються в аудиторському висновку і рекомендаціях для клієнта; за результатами ревізії складається акт, що містить організаційні висновки, обов'язкові вказівки, виконання яких пізніше контролюється;

— аудитори зобов'язані забезпечити конфіденційність отриманої інформації і результатів аудиту; ревізори мають право їх висвітлити перед громадськістю.

Фінансове забезпечення і фінансове регулювання є узагальнюючими методами фінансового механізму, оскільки включають окремі часткові методи фінансового впливу на соціально-економічний розвиток суспільства. Ці два методи тісно взаємопов'язані між собою і взаємодоповнюють один одного. Зокрема, встановлення системи фінансового забезпечення потребує відповідного фінансового регулювання.

Фінансове забезпечення — формування цільових грошових фондів суб'єктів господарювання у достатньому розмірі та їх ефективне використання.

Основні елементи фінансового забезпечення суб'єктів господарської діяльності:

— самофінансування (відшкодування витрат на основну діяльність та її розвиток за рахунок власних джерел);

- кредитування (надання коштів на принципах поворотності, платності, строковості і забезпеченості);
- бюджетне фінансування (надання коштів з бюджету на безповоротних засадах);
- оренда (передавання майна у користування на певний строк і за певну плату);
- інвестування (вкладання коштів у певні об'єкти з метою отримання прибутку або соціального ефекту).

Фінансове регулювання — метод фінансового впливу, пов'язаний із регулюванням економічних процесів. Фінансове регулювання здійснюється через систему норм і нормативів, лімітів та фінансових резервів.

Основні елементи фінансового регулювання:

- оподаткування (вилучення частини доходів підприємств і населення до бюджету та державних цільових фондів);
- бюджетні трансферти (виділення коштів з бюджету на безоплатних і безповоротних засадах: дотації, субвенції, субсидії).

Фінансові важелі та інструменти — прийоми дії фінансових методів, конкретні форми розподілу і перерозподілу ВВП. До *фінансових важелів* належать: доходи, нагромадження, податки та обов'язкові платежі, неподаткові надходження, міжбюджетні трансферти, витрати, видатки, фінансові резерви, фінансові стимули, фінансові санкції. *Фінансовими інструментами* є: ставки податків і обов'язкових платежів, податкові пільги, норми амортизації, норми видатків у бюджетних установах, фінансові нормативи, відсотки за користування кредитом, ставки орендної плати, штрафи, пеня, ліміти, ставки заробітної плати, пенсій, стипендій тощо.

Для зацікавлення суб'єктів господарювання в досягненні кращих результатів використовують *фінансові стимули*:

- заохочувальні фонди підприємств, які утворюються з прибутку і є головним джерелом коштів для матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних потреб та виробничого розвитку;
- бюджетне фінансування ефективних напрямів розвитку економіки (у тому числі дотації підприємствам, діяльність яких має важливе значення для держави; використання державного замовлення; бюджетні кредити; фінансування за рахунок державних коштів державних програм, підготовки і підвищення кваліфікації кадрів, науково-дослідних робіт, природоохоронних заходів тощо);
- спеціальні фінансові пільги (повне або часткове звільнення від сплати податків, застосування диференційованих ставок оподаткування, виключення певних сум з оподатковуваних доходів, надання права на проведення прискореної амортизації).

Серед фінансових важелів вагоме місце займають також *фінансові санкції* як особливі форми організації фінансових відносин, що мають посилити матеріальну відповідальність суб'єктів господарювання за виконання взятих

зобов'язань. До фінансових санкцій належать: санкції за порушення податкового законодавства, санкції за нецільове використання бюджетних коштів, зменшення або призупинення бюджетного фінансування, скасування наданих раніше пільг тощо. В умовах ринку роль фінансових санкцій значно зростає. Найбільш поширеними є штраф і пеня. Штраф — це міра матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, угод або діючих правил. Накладається, як правило, у твердій грошовій сумі. Пеня застосовується за несвоєчасного виконання грошових зобов'язань і нараховується за кожен день прострочення. Розмір пені встановлюється у відсотках від суми простроченого платежу.

Для нормального функціонування фінансового механізму необхідним є його відповідне *нормативно-правове забезпечення*, представлене передусім Конституцією України, численними законами, а також підзаконними нормативно-правовими актами. Закони приймаються Верховною Радою України, є обов'язковими до виконання і мають вищу юридичну силу стосовно інших нормативних актів. Велике значення в регламентації фінансових відносин в Україні відіграють такі закони: “Про власність”, “Про систему оподаткування”, “Про місцеве самоврядування в Україні”, “Про цінні папери і фондову біржу”, Господарський кодекс України, Бюджетний кодекс України тощо.

Підзаконні нормативно-правові акти приймаються компетентними державними органами на підставі чинних законів. До таких документів належать: укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів, інструкції, накази міністерств, міжнародні договори, укладені і ратифіковані Верховною Радою України тощо.

Ефективність функціонування фінансового механізму залежить також від якості його *інформаційного забезпечення*. Вичерпна, достовірна, своєчасна і зрозуміла інформація є запорукою прийняття оптимальних фінансових рішень, спрямованих на забезпечення економічного розвитку і соціальних потреб громадян. Інформаційне забезпечення складається з різних видів економічної, фінансової та іншої інформації.

До джерел фінансової інформації належать показники, що характеризують макроекономічний розвиток країни, окремих галузей, кон'юнктуру фондового і грошового ринків, повідомлення про фінансову діяльність контрагентів і конкурентів, фінансова звітність суб'єктів господарювання тощо.

Організаційне забезпечення реалізації фінансової політики через фінансовий механізм полягає у створенні відповідної системи фінансових органів та інституцій, визначенні їх функцій і повноважень з метою забезпечення повноти здійснення фінансової політики та досягнення координації дій усіх суб'єктів. Кожен з фінансових органів та інституцій має власну сферу діяльності і несе відповідальність за реалізацію фінансової політики в певному напрямі.

У сучасних умовах реформування економіки України відбувається вдосконалення фінансового механізму. Найважливішими проблемами, які вирішуються при цьому, є такі:

- забезпечення раціональних пропорцій розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту;
- забезпечення необхідних темпів економічного зростання;
- науково обґрунтоване фінансове планування і прогнозування обсягів централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, їх розподілу і використання;
- підвищення результативності фінансового контролю;
- вдосконалення механізму дії фінансових важелів, стимулів і санкцій;
- адекватне нормативно-правове, інформаційне і організаційне забезпечення функціонування усього фінансового механізму.

Стан фінансового механізму та ступінь його довершеності залежать від удосконалення господарського механізму в цілому та окремих його елементів зокрема (механізму ціноутворення, механізму економічного стимулювання, кредитного механізму тощо).

4.3. Поняття та система фінансового права

Забезпечення цілеспрямованого функціонування фінансового механізму і відповідно реалізації фінансової політики здійснюється за допомогою норм фінансового права.

Фінансова діяльність держави як діяльність уповноважених органів щодо утворення, розподілу і використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів потребує врегулювання прав, обов'язків та відповідальності суб'єктів, які беруть участь у такій діяльності. У цьому і полягає основне призначення фінансового права: за допомогою його норм формується правове поле для здійснення фінансової діяльності та реалізації фінансової політики.

Фінансове право — самостійна галузь публічного права, яка містить сукупність юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, котрі виникають у процесі створення, розподілу і використання фондів грошових коштів держави та органів місцевого самоврядування, необхідних для реалізації їхніх завдань та функцій.

Норми фінансового права регулюють відносини, що виникають під час: становлення і функціонування бюджетної, податкової і грошово-кредитної систем; складання, розгляду, затвердження та виконання бюджетів; розподілу доходів і видатків між ланками бюджетної системи; збирання податків та обов'язкових платежів з підприємств і організацій різних форм власності, а також населення; державного фінансування та кредитування; державного обов'язкового майнового й особистого страхування, державних позик та організації ощадної справи; регулювання грошово-кредитної та валютної систем. Врегулюючи ці відносини, норми фінансового права закріплюють права та

обов'язки державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та громадян.

Для фінансового права властивою є різноманітність та складність об'єкта правового регулювання, що зумовлено багатовекторністю і динамічністю самої фінансової системи, її зв'язками з усіма структурами суспільного виробництва.

Предметом фінансового права є сукупність суспільних відносин, що виникають, змінюються та припиняються у сфері фінансової діяльності держави та її місцевих утворень. У цих відносинах завжди виявляється владно-організуюча роль держави у розподілі валового внутрішнього продукту і національного доходу, тому вони мають владно-майновий (владно-грошовий) характер.

Важливими ознаками предмета фінансового права є такі:

— організаційний характер, тобто ці відносини існують у сфері публічної фінансової діяльності з метою утворення необхідних суспільству грошових фондів;

— владний характер, тобто у цих відносинах беруть участь уповноважені державою органи, наділені відповідними владними повноваженнями (фінансовою компетенцією) стосовно інших суб'єктів відносин;

— грошовий характер, тобто об'єктом відносин є гроші або грошові зобов'язання, пов'язані з утворенням і використанням фондів грошових коштів.

Метод фінансово-правового регулювання — сукупність засобів впливу з боку держави на учасників фінансово-правових відносин. Основним методом фінансового права є *метод владних приписів*, який за своєю структурою є органічно цілісною системою безперервного впливу на учасників фінансово-правових відносин з метою реалізації ними своїх функцій.

Метод владних приписів характерний для публічних галузей права — конституційного, адміністративного, кримінального. Однак у кожній галузі він застосовується залежно від предмета правового регулювання. Оскільки фінансове право пов'язане з фінансовою діяльністю держави, метод владних приписів становить органічну систему, що уособлює цілісність юридичних фактів, з якими пов'язані виникнення, зміна та припинення фінансових правовідносин, юридичний статус їхніх суб'єктів, розподіл прав та обов'язків між ними, встановлення санкцій за порушення приписів фінансових правових норм та порядок їх застосування.

Беручи до уваги специфічний зміст фінансової діяльності, метод владних приписів виявляється у змісті конкретних фінансових правовідносин та у складі їх учасників. Владні приписи стосуються забезпечення фінансової діяльності держави: визначення розміру та порядку справляння податків, інших обов'язкових платежів до бюджетів різних рівнів; визначення повноважень розпорядників бюджетних коштів; встановлення порядку розподілу компетенції між учасниками бюджетних відносин; здійснення бюджетних трансфертів; порядку використання фінансових ресурсів, у тому числі шляхом кошторисно-бюджетного фінансування; правового забезпечення державного боргу; здійснення грошово-кредитної діяльності тощо.

Крім методу владних приписів, для фінансового права характерні метод субординації, метод погодження, метод рекомендації, які все більшого поширення набувають у сучасних умовах, що зумовлено ускладненням суспільних взаємозв'язків, зростанням рівня самостійності суб'єктів фінансових відносин. Але найчастіше ці методи застосовуються не самостійно, а в поєднанні з основним методом фінансово-правового регулювання — методом владних приписів — і доповнюють його.

Суб'єктами фінансового права виступають юридичні або фізичні особи, поведінка яких регулюється нормами фінансового права за наявності у них ознак правоздатності та дієздатності. Суб'єктами фінансового права є держава, адміністративно-територіальні утворення, юридичні особи (підприємства, установи, організації усіх форм власності, громадські організації), тобто колективні суб'єкти, та громадяни (індивідуальні суб'єкти). Держава як суб'єкт фінансового права виступає в особі уповноваженого органу державної влади або місцевого самоврядування. Це можуть бути органи загальної компетенції (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України) або органи спеціальної компетенції у сфері фінансової діяльності (Державне казначейство, Державна податкова служба, Національний банк тощо).

Фінансове право, як зазначалося вище, складається з великої кількості фінансово-правових норм, сукупність яких виражається складною цілісною системою. Під *системою фінансового права* мається на увазі об'єктивно зумовлена внутрішня його побудова, об'єднання і розміщення фінансово-правових норм у певному взаємозв'язку і послідовності. Є також визначення системи фінансового права як сукупності, взаємозв'язку і взаємодії всіх фінансово-правових інститутів.

Аналогічно до інших галузей права, фінансове право поділяється на два великих блоки фінансово-правових норм — Загальну та Особливу частини. Така побудова системи фінансового права дає можливість здійснювати дослідження загальних і спеціальних питань теорії цієї галузі права, полегшує користування відповідним законодавством, сприяє вирішенню актуальних завдань систематизації фінансового законодавства.

До Загальної частини фінансового права входять фінансово-правові норми, що закріплюють:

- загальні принципи, правові форми та методи фінансової діяльності держави і місцевих утворень (адміністративно-територіальних одиниць);
- систему державних органів, що здійснюють фінансову діяльність; їх ієрархію, компетенцію, правовий статус, завдання і функції, форми і методи роботи;
- основні риси фінансово-правового становища інших суб'єктів, з якими ці органи вступають у фінансово-правові відносини;
- зміст, форми і методи фінансового контролю.

Норми Загальної частини фінансового права конкретизуються у фінансово-правових нормах Особливої частини, яка складається з розділів (підгалузей) і

фінансово-правових інститутів. Розділи об'єднують фінансово-правові норми, які регулюють суспільні відносини у сфері державного і місцевих бюджетів, позабюджетних цільових фондів, фінансів державних підприємств, загальнодержавних і місцевих податків та інших обов'язкових платежів, державних видатків, державного та місцевого кредиту; обов'язкового державного страхування, грошового обігу; валютного регулювання та контролю.

Джерелами фінансового права є правові акти державних органів законодавчої, виконавчої влади та місцевого самоврядування, в яких містяться норми фінансового права. Головне джерело фінансового права — Конституція України, в якій закріплено основи правової організації фінансової діяльності держави, її суб'єктний склад у цілому і за окремими напрямками зокрема. Найбільшу увагу конституційне законодавство приділило бюджетній діяльності, що пояснюється вагомим значенням бюджету як центральної ланки фінансової системи.

На сьогодні є підстави говорити про наявність в Україні сформованого фінансового права. Підтвердженням цієї тези слугує нормотворча діяльність Верховної Ради України, зокрема прийняття Господарського та Бюджетного кодексів, законів у сфері грошово-кредитної системи, закріплення на рівні законів компетенції спеціальних фінансових органів, розгляд проекту Податкового кодексу тощо. Таким чином, фінансове право не лише відображає суспільні відносини, а й регулює та активно впливає на них.

Зовнішньою формою фінансового права, що відображає його внутрішню структуру, є *фінансове законодавство*, тобто система усіх упорядкованих відповідним чином нормативно-правових актів, що регулюють фінансові відносини в державі.

Фінансове законодавство охоплює усі сфери і ланки фінансової системи й усі форми і методи фінансової діяльності, які підлягають правовій регламентації. Загалом його можна поділити на дві частини: законодавчі акти, що безпосередньо регулюють фінансові відносини, та закони з інших сфер діяльності, в яких виділено фінансові засади їх функціонування.

Фінансові закони можуть мати характер прямої дії або доповнюватися інструкціями. У першому випадку їхні положення є безпосередньою основою для здійснення фінансових операцій. Такий підхід потребує досить глибокої деталізації законів з урахуванням усіх особливостей фінансової діяльності різних суб'єктів. У другому випадку закон визначає тільки загальний порядок фінансових відносин, а його деталізація здійснюється у відповідних інструкціях, які є лише доповненням до закону і не суперечать йому.

В Україні пряму дію має переважна більшість фінансових законів. Водночас абсолютно всі деталі фінансової діяльності передбачити неможливо та й не завжди доцільно, тому закони досить часто доповнюються різного роду інструкціями та положеннями. Наприклад, закон про банки і банківську діяльність відображає лише загальні засади функціонування банківських установ. Конкретні види банківських операцій можуть регламентуватися відповідними

інструкціями з кредитування, безготівкових розрахунків, касових операцій тощо. При використанні законів непрямої дії важливо, щоб інструкції не тільки не суперечили законам, а й не коригували їхню дію, адже це може призвести до викривлення фінансової політики.

Дієвість фінансового законодавства, його відповідність конкретним умовам і завданням значною мірою залежить від узгодженості дій законодавчої та виконавчої гілок влади. Саме на основі детального узгодження ними законопроектів можливе формування дієздатної системи фінансового права.

Таким чином, виступаючи інструментом законодавчого оформлення та практичної реалізації фінансової політики, фінансове право здійснює активний, але опосередкований (через фінансову політику та фінансовий механізм) вплив на соціально-економічний розвиток держави та суспільства в цілому.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Фінансова політика, фінансова стратегія, фінансова тактика, фінансовий механізм, фінансові методи, фінансові важелі, стимули та санкції, фінансове забезпечення, фінансове регулювання, нормативно-правове, організаційне та інформаційне забезпечення, фінансове планування, управління фінансами, фінансовий контроль, фінансове право, фінансове законодавство.

Контрольні запитання і завдання

1. Що є головною метою і головним завданням державної фінансової політики?
2. Які види та складові фінансової політики ви знаєте?
3. Назвіть приклади фінансової стратегії та фінансової тактики.
4. Охарактеризуйте складові фінансової політики суб'єкта господарювання.
5. Дайте визначення фінансового механізму та характеристику його складових.
6. Які фінансові методи є найбільш поширеними у господарській практиці?
7. Що є об'єктами та суб'єктами управління фінансами?

8. Які органи державної влади та управління здійснюють стратегічне та оперативне управління фінансами?
9. У чому полягає основна мета фінансового контролю?
10. Охарактеризуйте види, форми та методи фінансового контролю.
11. Що є спільного та відмінного між ревізією та аудитом?
12. Назвіть основні елементи фінансового забезпечення та фінансового регулювання.
13. Які фінансові стимули та санкції вам відомі?
14. Які групи відносин становлять предмет фінансового права?
15. Що таке джерела фінансового права?

Рекомендована література

1. Засади формування бюджетної політики держави: Наук. монографія / За наук. ред. д-ра екон. наук, проф. М.М. Єрмоленка. — К.: НАУ, 2003. — 284 с.
2. *Лагутін В.Д.* Бюджетна та монетарна політика: координація в трансформаційній економіці: Монографія. — К.: КНТЕУ, 2007. — 248 с.
3. *Леоненко П.М., Юхименко П.І., Ільєнко А.А. та ін.* Теорія фінансів: Навч. посіб. / За заг. ред. О.Д. Василика. — К.: Центр навч. л-ри, 2005. — 480 с.
4. *Опарін В.М.* Фінанси (Загальна теорія): Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2007. — 240 с.
5. *Федосов В., Опарін В., Львовчкін С.* Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями: Монографія / За ред. В. Федосова. — К.: КНЕУ, 2002. — 432 с.
6. Фінансове право / Кер. авт. кол. і відп. ред. Л.К. Воронова. — Х.: Консул, 1999. — 495 с.
7. Фінансове право України. Стан та перспективи розвитку / А.Т. Ковальчук. — К.: Знання, 2007. — 488 с.

Розділ 5

ПОДАТКИ. ПОДАТКОВА СИСТЕМА

5.1. Сутність, необхідність та види податків

Податки — дуже складна фінансова категорія, яка здійснює вплив на всі економічні явища та процеси. Це обов'язковий елемент економічної системи будь-якої держави незалежно від моделі економічного розвитку та політичних сил при владі. Відсутність податків паралізує фінансову систему держави в цілому, робить її недієздатною і, в кінцевому підсумку, позбавленою будь-якого сенсу.

Історія цивілізації свідчить, що в різні періоди розвитку суспільства вводились різноманітні податки — на землю, майно, доходи, цінні папери, спадщину та дарування, додану вартість, заробітну плату, акцизи, збори й відрахування на автомобілі, коней, собак, продуктивну худобу та птицю, бджіл, подушні податки і податки на неодружених чоловіків, податки на бороду, вікна, двері та ін.

На різних етапах історичного розвитку податки відповідали особливостям самого історичного періоду, зокрема: способу виробництва, формам оподаткування, видам джерел доходів, напрямам витрат тощо.

Головними передумовами виникнення податків вважається перехід від натурального господарства до грошового та виникнення держави.

На найдавніших етапах державної організації початковою формою оподаткування можна вважати жертвоприношення, яке не було основане лише на добровільних засадах. Жертвоприношення було неписаним законом і, таким чином, ставало примусовою виплатою чи збором.

Найдавнішим джерелом державних доходів були домени, або державне майно, землі, ліси, які спочатку належали до власності монарха, доходи якого

служували одночасно й доходами держави. Це були приватноправові, а не публічно-правові доходи. Іншим джерелом державних доходів виступали регалії — дохідні прерогативи казни, певні галузі виробництва, види діяльності, що приймалися у виключне користування казни і виключалися з суспільного обороту, зі сфери діяльності населення.

Основні види регалій:

— “безхазяйна регалія” — все, що не мало хазяїна, оголошувалось таким, що належить казні. Це природні явища, як, наприклад, вітер, вода, надра, що тягло за собою встановлення державної монополії на вітряні млини;

— митна регалія, яка реалізовувалася шляхом встановлення зборів за право проїзду територією і стала прообразом митних платежів;

— судова регалія — здійснення правосуддя тільки державою (судові штрафи, мито, доходи від конфіскацій);

— монетарна регалія — право карбувати монету.

Регалії були перехідним етапом до податків.

З розвитком держави виникла “світська” десятина, яка утримувалась на користь впливових князів разом із десятиною церковною. Така практика існувала в різних країнах протягом багатьох століть: від Стародавнього Єгипту до середньовічної Європи. Так, у Стародавній Греції в VI—VII ст. до н. е. представники знаті ввели податки на доходи у розмірі однієї десятої чи однієї двадцятої частини доходів. Це давало можливість концентрувати і витратити кошти на утримання найманих армій, побудову, храмів, водопроводів, доріг, укріплень навколо міст-держав, влаштування святкувань, роздавання продуктів і грошей біднякам і на інші суспільні цілі.

Фінансова система Київської Русі почала формуватися після об’єднання Давньоруської держави в кінці IX ст. Основним джерелом доходів княжої казни була данина, по суті, спочатку нерегулярний, а потім все більш систематичний прямиий податок. Князь Олег після свого утвердження в Києві зайнявся встановленням данини з підвласних племен. Данина утримувалась двома способами: “повозом”, коли вона привозилась у Київ, і “полюдям”, коли князі чи княжі дружини самі їздили за даниною.

Щодо непрямого оподаткування, то воно існувало у формі торгових і судових мит. Мито “мит” утримувалось за провезення товарів через гірські застави, мито “перевезення” — за переправу через річку, “гостьове” — за право мати склади, “торговельне” — за право влаштовувати ринки. Мита “вага” і “міра” встановлювались відповідно за зважування і вимірювання товарів, що було в ті часи досить складною справою. Судове мито “віра” утримувалось за вбивство, а “продаж” — за інші злочини. Судові мита становили зазвичай від 5 до 80 гривень.

Стійкої системи управління державними фінансами на руських землях не існувало довго. Більшість прямих податків збирав у Росії Приказ великого приходу, одночасно з яким обкладанням населення займалися і територіальні прикази. Отже фінансова система Росії в XV—XVII ст. була надто складною і заплутаною.

Дещо упорядкувалась вона в час царювання Олексія Михайловича, який у 1655 р. створив Рахунковий приказ. Перевірка фінансової діяльності приказів, аналіз прихідних і розхідних книг дали змогу досить точно визначити бюджет держави.

Протягом XIX ст. основним джерелом доходів залишались державні прямі і непрямі податки, основним прямим податком була подушна подать; кількість платників визначалась згідно з контрольними переписами.

Починаючи з 1863 р. з міщан замість подушної податі став утримуватись податок з міських будівель. Скасування подушної податі почалось у 1882 р. Друге місце серед прямих податків займав оброк — плата казенних селян за користування землею. Ставка оброку диференціювалась за класами губерній.

Купецтво платило гільдійську подать — процентний збір з об'явленого капіталу, введений ще Катериною II у 1775 р. для купців I, II і III гільдій замість подушної податі. Розмір капіталу записувався "по совісті кожного". Крім того, діяла патентна система обкладання торгівлі і промисловості, були введені білети на лавки, тобто плата за кожен торговельний заклад.

Поряд з основними ставками за прямими податками вводились надбавки цільового призначення — на будівництво великих державних доріг, влаштування водних сполучень, тимчасові на прискорення виплати державних боргів та ін. Крім державних прямих податків, функціонували земські (місцеві) збори. Земським закладам надавалось право визначати збори з землі, фабрик, заводів, торговельних закладів.

Серед непрямих податків у XIX ст. високі доходи Російській державі давали акцизи на тютюн, цукор, гас, сіль, сірники, пресовані дріжджі, освітлювальні і нафтові масла та інші товари. Значними були надходження від виробництва і торгівлі алкогольними напоями. Система акцизів, як і митні збори, мала не тільки фіскальний характер, а й забезпечувала державну підтримку вітчизняних підприємців, захищала їх у конкурентній боротьбі з іноземцями.

Як свідчить історія, зростання податків у багатьох країнах значною мірою зумовлено затратами на милітаризацію економіки. З'являлись нові державні витрати на охорону навколишнього середовища, подолання економічної відсталості окремих районів, надання субсидій і кредитів країнам, що розвиваються.

Великі витрати викликали необхідність збільшення податків — головного фінансового методу мобілізації ресурсів у державний і місцеві бюджети. Податки перетворились у важливий інструмент перерозподілу національного доходу.

Однак незважаючи на підвищення податків, доходів бюджету не вистачало на покриття всіх видатків держави, які постійно зростали. Бюджети капіталістичних країн у післявоєнні роки характеризувалися хронічними дефіцитами, які покривалися державними позиками, що приводило до зростання державного боргу.

Після Другої світової війни різко розширилась сфера фінансових відносин. Значний розвиток отримали місцеві (регіональні) фінанси, позабюджетні спеціальні урядові фонди, фінанси державних підприємств.

У 80-ті роки у провідних країнах світу пройшла переоцінка методів і засобів державного регулювання внаслідок їх недостатньої ефективності. Поширилась і отримала визнання бюджетна концепція, яка ґрунтувалася на тому, що податкові надходження є продуктом двох основних факторів: податкової ставки і податкової бази.

У другій половині 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. провідні країни світу (США, Велика Британія, Німеччина, Франція, Японія, Швеція) та деякі інші провели податкові реформи, спрямовані на прискорення нагромадження капіталу і стимулювання ділової активності. З цією метою використовувалось зниження ставки податку на прибуток корпорацій.

Початок 90-х років став також періодом відродження і формування податкових систем нових держав, які утворилися на території колишнього СРСР. Вони пішли шляхом ринкових реформ, взявши курс на приватизацію підприємств державного сектору. При цьому практично повністю припинилось управління державним сектором.

В умовах розвитку ринкової економіки податки стають об'єктивним елементом фінансових відносин між державою та юридичними й фізичними особами. Формується завершена модель податкової системи кожної держави. Змінюються не тільки види податків і форми їх справляння, а й саме ставлення до них. За допомогою податків здійснюється перерозподіл валового внутрішнього продукту в територіальному та галузевому аспектах, а також між різними соціальними групами. Цей перерозподіл згладжує вади ринкового саморегулювання, створює додаткові стимули для ділової та інвестиційної активності, мотивації до праці, підтримання рівня зайнятості.

Податок — універсальна вихідна категорія, яка виражає основні суттєві ознаки і властивості фінансів у будь-якій економічній системі ринкового типу.

Економічна теорія характеризує податок як специфічну форму економічних відносин держави з суб'єктами господарювання, різними групами населення і фактично з кожним членом суспільства. Специфіка цих відносин полягає в тому, що держава є визначальною діючою особою, а платник податку — виконавцем вимог держави. Хоча податки та механізм оподаткування будуються на певному фундаменті правових відносин, сторони не скріплюють ці відносини у формі певного договору, контракту. Стягнення податку виступає одностороннім процесом і має безвідплатний та обов'язковий характер для конкретного платника. Податкові відносини мають односторонню спрямованість — від платника до держави. Повернення переплат не можна розглядати як зворотний рух, оскільки воно пов'язане не з сутністю цих відносин, а з конкретним механізмом розрахунків з бюджетом.

Стягнення державою на користь суспільства певної частки вартості ВВП у вигляді обов'язкового внеску становить сутність податку. Економічний зміст податків відображається взаємовідносинами суб'єктів господарювання та громадян, з одного боку, та держави — з іншого, з приводу формування державних фінансів. Незалежно від об'єкта оподаткування загальним джерелом по-

даткових надходжень є ВВП, який формує первинні грошові доходи основних учасників суспільного виробництва і держави як організатора господарської діяльності у національному масштабі.

Однак процес вартісного розподілу валового продукту не обмежується утворенням первинних грошових доходів, а продовжується в розподілі грошових доходів основних учасників суспільного виробництва на користь держави: від працівників — у формі прибуткового податку і внесків у пенсійний фонд, а від суб'єктів господарювання — у формі податку на прибуток та інших податкових платежів і зборів. Тобто за своїм економічним змістом податки — основний інструмент державного розподілу і перерозподілу доходів та фінансових ресурсів.

Джерелом податків є нова вартість національного доходу. Податки мобілізують значну частину вартості додаткового продукту і частину вартості необхідного продукту, яка призначена на відтворення робочої сили. Державна частка національного доходу перетворюється у фонд грошових коштів держави, який використовується не тільки для досягнення загальнодержавної мети, а й для підтримки приватного сектору. Ця мобілізація національного доходу через податки здійснюється у сфері перерозподілу й обміну. Присвоєння державою частки нової вартості здійснюється на основі не об'єктивно діючих економічних законів, а юридичних законів, шляхом примусу. Держава стає власником частки національного доходу не як учасник процесу виробництва, а як орган, який володіє політичною владою. Суспільний зміст податків дає політичній владі можливість впливу на сферу економічних відносин суспільства.

Отже, виходячи із сутності категорійного поняття, *податки* — фінансові відносини між державою і платниками податків з приводу примусового відчуження частини знову створеної вартості з метою формування централізованих фондів грошових ресурсів, необхідних для виконання державою її функцій.

Основні характерні особливості податку, порівняно з іншими обов'язковими платежами до бюджету:

— справляння на умовах безповоротності. Повернення податку можливе тільки у разі його переплати або якщо законодавством передбачені пільги щодо цього податку;

— односторонній характер встановлення. Оскільки податок сплачується з метою покриття суспільних потреб, які в основному відокремлені від індивідуальних потреб конкретного платника, то він є індивідуально безповоротний. Сплата податку не породжує зустрічного зобов'язання держави вчиняти будь-які дії на користь конкретного платника;

— сплачується лише до бюджету, а не до іншого грошового централізованого або децентралізованого фонду;

— не має цільового призначення;

— є виключно атрибутом держави і базується на актах вищої юридичної сили.

Таким чином, *податки* — обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами в процесі

розподілу та перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Відповідно до сутності податків, ця категорія розглядається як не тільки економічна, а й суспільно-соціальна. Процес стягнення податків пов'язаний із соціальним статусом (рівнем добробуту) конкретних платників податків. Через сплату податків реальні доходи понижуються, але при отриманні від держави суспільних благ та трансфертних платежів реальний добробут покращується.

Отже, суспільна ціна податків визначається втратою частини особистого прибутку конкретними платниками, яку через бюджет перерозподіляють між усіма членами суспільства. Тому, використовуючи податки як інструмент врівноваження соціального добробуту, держава має враховувати суспільно-соціальний характер податків та податкових платежів. Цей характер виявляється під час обміну податків на суспільні блага і трансфертні платежі.

Таким чином, податки відображають складні економічні відносини і тому мають бути адекватними цим відносинам. У протилежному випадку вони не зможуть повною мірою виконувати покладені на них функції.

Для вивчення природи податку важлива роль відводиться дослідженню конкретних функцій цієї категорії, без визначення яких неможливе розкриття суспільного призначення податків.

Функції податку — вияв сутності податку в дії, спосіб вираження його властивостей.

Виходячи із сутності податку як категорійного поняття та враховуючи, що податки виступають необхідним елементом централізації частини вартості національного продукту в бюджеті для державних суспільних благ і засобом перерозподілу цієї вартості, можна визначити дві функції цієї категорії: фіскальну і розподільно-регулюючу, які мають об'єктивний характер та існують з моменту виникнення податків. Конкретні вияви їх рис пов'язані з умовами суспільного розвитку.

Спочатку податки у всіх державах вводились з метою виконання фіскальної функції, тобто забезпечення держави джерелами грошових коштів для фінансування державних витрат. Пізніше держави більшою або меншою мірою почали використовувати податкові ставки і податкові пільги з метою регулювання соціально-економічних процесів, і податки стали виконувати регулюючу функцію, тобто впливати на відновлення (стимулювати чи стримувати його темпи, збільшувати чи зменшувати нагромадження капіталу і платоспроможний попит населення) і сприяти вирішенню різноманітних соціальних завдань (таких як захист низькооплачуваних осіб, перерозподіл доходів для забезпечення соціально незахищених верств населення, здійснення ефективної демографічної політики).

Зміст фіскальної функції полягає в тому, що за допомогою податків формуються фінансові ресурси держави. Фіскальна функція забезпечує об'єктивні

умови для утворення матеріальної основи функціонування суспільства. За її допомогою реалізується велика частина суспільного призначення податків, виявляються конкретні форми утворення грошових фондів держави, які забезпечують виконання покладених на неї функцій. Податки виступають основним (найважливішим) джерелом доходів бюджетів різних рівнів. Об'єктивне існування податків як основного джерела доходів передбачає:

- надходження їх рівномірно в календарному розрізі (рівнонапруженість);
- стабільність надходження;
- рівномірне надходження за всіма територіальними рівнями.

Розподільно-регулююча функція полягає в тому, що за допомогою податків відбувається перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту між державою та її суб'єктами і через елементи податку (об'єкт, суб'єкт оподаткування, ставка податку, податкові пільги та ін.) держава має змогу регулювати вартісні пропорції такого розподілу. Змінюючи пропорції функціонування ресурсів в економіці, оподаткування суттєво впливає на процес виробництва, нагромадження капіталу, інвестування, платоспроможний попит і пропозицію. Завдяки податкам держава отримує можливість регулювати різні аспекти соціально-економічного життя на макрорівні, впливати на конкретну поведінку платника податків на мікрорівні. Так, маніпулюючи пропорціями та режимами вилучення в суб'єктів господарювання або домогосподарств частки їх доходів, податок може відповідно змінювати напрями їхньої діяльності.

Варто зазначити, що специфічне суспільне призначення податків виражається не в існуванні кожної функції окремо, а лише в їх єдності.

Соціально-економічний характер податку виявляється в одночасному існуванні податку як фіскального інструменту формування доходної частини бюджету та як інструменту економічного регулювання вартісних пропорцій розподілу ВВП та національного продукту. У цьому і виявляється *природа податку*.

Труднощі пізнання природи податку пояснюються тим, що податок — одночасно економічне, господарське і політичне явище. Російський економіст М.М. Алексєєнко в XIX ст. визначив цю особливість податку: "З одного боку податок — один із елементів розподілу та перерозподілу. З другого боку, запровадження, справляння та використання податків є однією із функцій держави".

Теоретично економічна природа податку полягає у визначенні призначення податку, об'єкта оподаткування і джерела сплати, а також визначення того впливу, який чинить податок у кінцевому підсумку на суб'єктів оподаткування і на всю економіку як одне ціле. Тому основне завдання пізнання природи податків — прослідкувати еволюцію уявлень про природу податку під впливом учення про державу.

Для пізнання природи податку необхідно чітко визначити основні елементи, які характеризують внутрішній зміст цього категорійного поняття.

До основних елементів податку належать:

- 1) *суб'єкт податку* — учасник процесу справляння податку (платник, держава, державні органи);
- 2) *об'єкт оподаткування* — явище, предмет чи процес, внаслідок наявності яких сплачується податок;
- 3) *предмет оподаткування* — різновид предметів матеріального світу, з якими законодавство пов'язує виникнення податкового обов'язку;
- 4) *ставка податку* — законодавчо встановлений розмір податку або збору, виходячи з об'єкта або одиниці оподаткування.

Іншими елементами податку, які конкретизують зміст основних елементів або мають самостійне значення, є:

- 1) *джерело сплати* — фонд, явище чи предмет, з якого сплачується податок;
- 2) *база оподаткування* — законодавчо закріплена частина доходів чи майна платника податків (за вирахуванням пільг), яка враховується під час розрахунку суми податку. Податкова база — кількісний вимір об'єкта оподаткування;
- 3) *одиниця оподаткування* — частина об'єкта оподаткування, стосовно якої відбувається встановлення нормативів і ставок обкладення, тобто та одиниця, яка покладається в основу виміру об'єкта оподаткування. Вона залежить від об'єкта оподаткування, виражається в грошовій або натуральній формі і має переважно розрахунковий характер;
- 4) *податкові пільги* — законодавчо встановлені винятки з загальних правил оподаткування, які надають платникові можливість зменшити суму податку (збору), що підлягає сплаті, або звільняють його від виконання окремих обов'язків та правил, пов'язаних з оподаткуванням;
- 5) *порядок сплати податку* — методи, строки та засоби сплати податку в державі, які залежать від принципів побудови податкової системи;
- 6) *податковий звіт* — документ, що подається до податкової інспекції зі звітними даними про розрахунки з бюджетом;
- 7) *податковий період* — строк, протягом якого завершується процес формування податкової бази, остаточно визначається розмір податкового зобов'язання;
- 8) *звітний період* — строк складання та надання органу Державної податкової служби податкової звітності.

Таким чином, в елементах податку конкретно виражаються вимоги, що лежать в основі побудови податкової системи держави. Законодавчі акти про кожен податок і збір мають містити вичерпну інформацію, яка б дала змогу конкретно встановити всі елементи податку чи збору.

Для з'ясування місця та ролі кожного податку в суспільному виробництві важливою є класифікація, яка здатна сприяти досконалому відображенню специфічних особливостей окремих груп податків.

Податки можна класифікувати за певними ознаками (рис. 5.1).

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОДАТКІВ

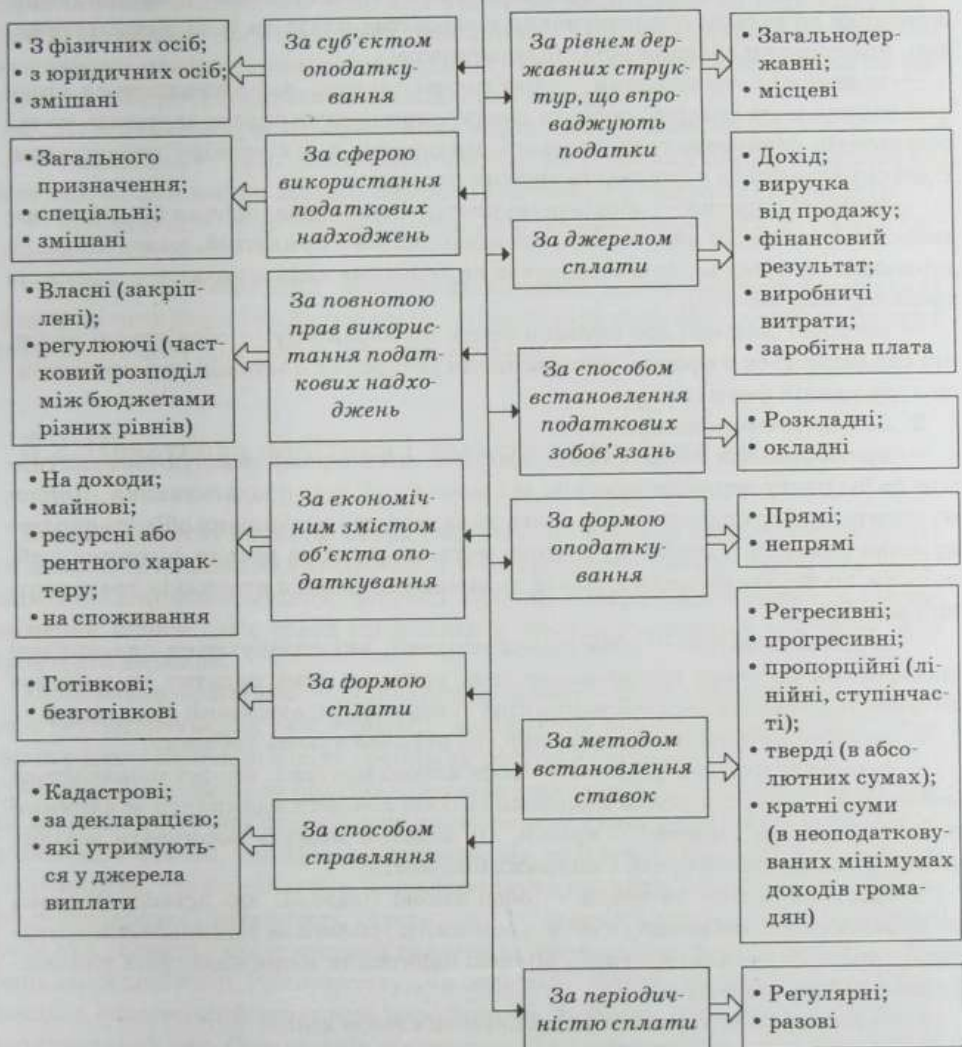

Рис. 5.1. Класифікація податків

Основними з них є такі.

1. За економічним змістом об'єкта оподаткування:

— податки на доходи та прибутки — обов'язкові платежі, які справляються з чистого доходу з фізичних і юридичних осіб в момент його отримання. Безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата та інші доходи громадян, прибуток чи валовий дохід підприємства;

— податки на споживання — обов'язкові платежі, які справляються в процесі споживання товарів, робіт та послуг, причому їх сплата залежить не від результатів фінансово-господарської діяльності, а від розміру споживання. Вони справляються у вигляді непрямих податків;

— майнові податки — обов'язкові платежі, які справляються внаслідок наявності конкретного виду майна, що знаходиться в приватній, колективній та державних формах власності (податок на нерухоме майно, податок з власників транспортних засобів);

— ресурсні платежі або платежі рентного характеру — обов'язкові збори, які справляються в процесі використання ресурсних платежів, які знаходяться в державній формі власності.

2. За формою оподаткування:

— прямі податки — обов'язкові платежі, які напряму сплачуються платником до бюджету держави залежно від розміру об'єкта оподаткування. Причому сплата такого податку призводить до вартісного зменшення об'єкта оподаткування (податок з прибутку підприємств, податок на доходи фізичних осіб, податок на нерухоме майно, плата за землю, податок з власників транспортних засобів);

— непрямі податки — обов'язкові платежі, які сплачуються платниками опосередковано через цінові механізми, причому сума податку не зменшує об'єкта оподаткування, а збільшує ціну товару (ПДВ, акцизний збір, мито).

3. За рівнем державних структур, що впроваджують податки:

— загальнодержавні податки — обов'язкові платежі, які встановлюються найвищими органами влади в державі і є обов'язковими до сплати за єдиними ставками на всій території України. Ці податки можуть формувати дохідну частину як державного, так і місцевих бюджетів;

— місцеві податки та збори — обов'язкові платежі, які встановлюються місцевими органами влади і є обов'язковими до сплати за встановленими ставками тільки на певній території. Місцеві податки та збори надходять виключно до місцевих бюджетів.

4. За способом встановлення податкових зобов'язань:

— розкладні (розкладкові) податки — обов'язкові платежі, які визначаються як розподілення загальної суми на певну кількість платників (подушні податки). Такі податки широко використовувались на ранній стадії розвитку оподаткування. Їх розмір визначали, виходячи з потреби здійснити конкретні витрати: викупити короля з полону, побудувати захисну стіну тощо. Суми витрат розподілялись між платниками — на кожного платника припадала кон-

кретна сума податку. Нині розкладні податки використовуються рідко, в основному в місцевому оподаткуванні;

— окладні (квотарні, пайові, кількісні) податки — обов'язкові платежі, які справляються за певними ставками від чітко визначеного об'єкта оподаткування. На відміну від розкладних, виходять не з потреби покриття витрат, а з можливості платника заплатити податок. Такі податки безпосередньо чи непрямо враховують майновий стан платника податку.

5. *За повнотою прав використання податкових надходжень:*

— закріплені — обов'язкові платежі, які на тривалий період повністю чи частково закріплені як дохідне джерело конкретного бюджету (бюджетів);

— регулюючі — обов'язкові платежі, які можуть надходити до різних бюджетів.

Таким чином, еволюція податкових відносин відображається в існуванні різноманітних форм і видів податків, які залежать від особливостей побудови і функціонування податкової системи держави.

5.2. Податкова політика і податкова система України

Історія розвитку оподаткування свідчить, що податки можуть бути не тільки джерелом поповнення бюджетів, а й інструментом регулювання тих чи інших соціально-економічних процесів. Свідоме використання податків для досягнення відповідних цілей проходить у рамках податкової політики, яку проводить держава.

Податкова політика — діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави.

Формуючи податкову політику, держава шляхом збільшення або зменшення державного обсягу податкових надходжень, зміни форм оподаткування та податкових ставок, тарифів, звільнення від оподаткування окремих галузей виробництва, територій, груп населення може сприяти зростанню чи спаданню господарської активності, створенню сприятливої кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, реалізації збалансованої соціальної політики. Використовуючи податкові пільги, держава регулює пропорції в економічній структурі виробництва й обміну, пропорції у розвитку продуктивних сил. Організація оподаткування здійснює значний вплив на реалізацію суспільного продукту, темпи нагромадження капіталу і технічного оновлення виробничого потенціалу держави.

Податкова політика має бути спрямована на вирішення поставлених перед суспільством завдань, серед яких виділяють довгострокові і короткострокові. Перед керівництвом розвинутих країн стоять такі довгострокові цілі: еконо-

мічне зростання, максимальний рівень зайнятості і благополуччя населення. Короткостроковими цілями стосовно податкової політики можуть бути поповнення державного бюджету, його збалансованість на певному рівні щодо внутрішнього валового продукту, стимулювання інвестиційної діяльності.

Напрями проведення податкової політики концентруються на основі виваженого, науково обґрунтованого підходу, найтісніше пов'язаного з особливостями сучасного перехідного стану економічного розвитку. Без визначення довгострокової орієнтації податкової політики стає зрозумілою і безперспективність подальшої стратегії податкових реформувань з метою реалізації виключно фіскальної політики уряду України.

Першочерговим слід вважати максимізацію функції соціального добробуту шляхом створення таких умов фінансово-господарської діяльності, які б стали каталізатором довгострокового зростання національного виробництва з одночасним збереженням помірних темпів інфляції та поступового покращання стану платіжного балансу. По суті, на противагу іншим, в основі нашої концепції лежить стратегія органічного поєднання невіддільних одне від одного завдань: зростання добробуту громадян та стійкого інноваційного зростання економіки.

Податкова політика є однією з найважливіших основ макроекономічної політики будь-якої країни, оскільки має здатність впливати на сукупний попит. Рішення уряду підвищити процентні ставки призводить до скорочення витрат приватного сектору на інвестиції. Падіння рівня інвестиційних витрат призводить до того, що податкова політика може скоротити норму накопичення. Таким чином, відбувається ефект заміщення, який має місце в тому випадку, коли виникає бюджетний дефіцит і уряд змушений збільшувати борги для покриття своїх видатків. Збільшення державних видатків підвищує сукупний попит і приводить до того, що набирає силу тенденція до збільшення виробництва, що підвищує відсоткову ставку на ринках активів і тим самим пом'якшує вплив податкової політики на виробництво. Найбільш ефективна податкова політика за стабільного обмінного курсу і стійкого руху капіталів.

Тобто надзвичайно важливою умовою ефективності податкової політики є її стабільність і передбачуваність, що, з одного боку, викликає в усіх суб'єктах господарювання стабільний інтерес до перспективної фінансової політики, а з іншого — забезпечує високий рівень роботи податкової служби на основі нормативно-правових актів із питань оподаткування, які розробляються, та освоєння механізмів стягнення того чи іншого податку.

Проблема формування ефективної податкової політики — одна з найактуальніших у період становлення в Україні ринкових відносин та інтегрування української економіки у міжнародний ринок. Її розв'язання має здійснюватися шляхом вивчення, аналізу і творчого осмислення як наявної в країні законодавчої бази, так і здобутого у світі досвіду у сфері оподаткування, у напрямі запровадження такої податкової політики, яка б гарантувала або хоча б не гальмувала розвиток економіки.

Векторами макроекономічної ефективності податкової політики є:

- можливість податкової політики збільшити джерела доходів бюджету;
- здатність податкової політики визначати прийнятну податкову базу;
- спрямованість політики податків на мінімізацію витрат на їх сплату.

Таким чином, податкова політика як складова економічної політики базується на діяльності держави у сфері запровадження, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів до централізованих фондів грошових ресурсів держави. Кожна конкретна податкова система, тобто сукупність податків, зборів (обов'язкових платежів) у взаємозв'язку і взаємодії з платниками й органами контролю, є відображенням податкової політики, що проводиться державою, і критерієм її ефективності.

Податкова політика, яка проводиться у державі і формується відповідними державними структурами, на практиці виявляється у податковій системі країни.

При визначенні податкової системи важливо розмежувати два підходи до її розуміння. По-перше, податкова система — це сукупність податків і податкових платежів, які законодавчо закріплені в державі. По-друге, податкова система включає механізми нарахування, сплати податків та організації контролю і відповідальності за порушення податкового законодавства (рис. 5.2).

Рис. 5.2. Структура податкової системи України

Отже, *податкова система* — сукупність податків і зборів, механізмів і способів їх розрахунку та сплати, а також суб'єктів податкової роботи, які забезпечують адміністрування і надходження податків і зборів до бюджету та інших державних цільових фондів.

Зміст і структура податкової системи визначаються податковою політикою, що є виключним правом держави, яка проводить її самостійно, відповідно до завдань соціально-економічного розвитку. Через основні складові податкової системи — податки, пільги і фінансові санкції, принципи, форми і методи оподаткування, обов'язки і відповідальність — держава ставить єдині вимоги до ефективного господарювання в державі.

Важливою складовою податкової системи є принципи її побудови (рис. 5.3), які розробляються на основі загальних принципів оподаткування, вироблених фіскальною теорією і практикою.

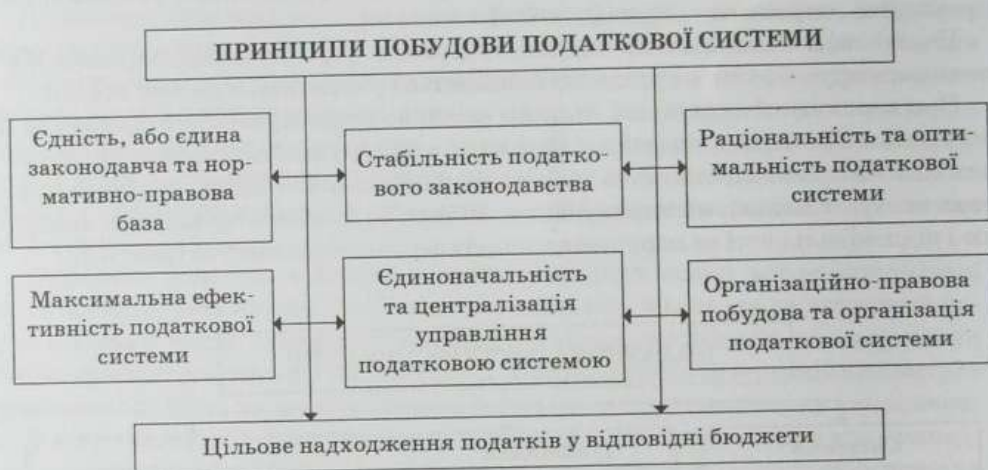

Рис. 5.3. Основні принципи побудови податкової системи

Суттєві умови оподаткування, що характеризують податкову систему держави в цілому:

- порядок встановлення і введення в дію податків і зборів;
- види податків і зборів;
- права та обов'язки платників податків;
- порядок розподілу податків між бюджетами різних рівнів;
- відповідальність учасників податкових відносин.

Податкові системи не однакові в різних країнах. Кожна з них має свої особливості, оскільки створювались і розвивались вони у різні історичні періоди в різних економічних умовах. Але є загальні показники, які характеризують податкові системи. Найбільш узагальнюючим з них є податковий тиск — відношення загальної суми податкових зборів до сукупного національного продукту; тобто податковий тиск показує, яка частина виробленого суспільством продукту перерозподіляється за допомогою бюджетних механізмів.

Відомий американський економіст Р. Масгрейв сформулював основні вимоги до функціонування податкової системи:

- розподіл податкового тиску має бути рівномірним;
- тиск на економічні рішення зробити мінімальним;
- якщо податкова політика має на меті стимулювання інвестицій, звести до мінімуму можливе порушення рівноваги між соціальною справедливістю та економічною ефективністю;

- сприяти стабілізації економіки та економічному зростанню;
- оподаткування має бути зрозумілим для платника податків, а управління ним — справедливим і таким, що ґрунтується на законах;

- затрати на управління податковою системою повинні бути мінімальними.

Науковий підхід до побудови раціональної податкової системи передбачає, по-перше, системність, по-друге, встановлення основобудовної бази цієї системи і, по-третє, формування правової бази.

Потреба системності полягає в тому, що всі податки мають бути взаємопов'язані й органічно доповнювати один одного, не суперечити системі оподаткування в цілому і окремим її елементам.

Основоположною базою побудови податкової системи є обсяг бюджетних видатків. Податки — не самоціль, а засіб для виконання державою своїх функцій, і з цих позицій вони походять від державних видатків.

Податкова система — продукт податкового законодавства. Вона створюється в результаті прийняття низки законодавчих актів, які затверджують відповідні принципові положення, види податків, порядок нарахування й утримання кожного з них, обов'язки для всіх суб'єктів оподаткування.

Світова фінансова наука сформулила принципи, які визначають науковий підхід до характеристики внутрішньої сутності і суспільного призначення податкової системи.

1. *Принцип вигоди та адміністративної зручності.* Цей принцип наголошує на тому, що втрати добробуту в результаті сплати податків мають бути співмірними для платників з тими вигодами, котрі вони отримують за рахунок фінансованих з податкових надходжень потреб і суспільних благ. Суть адміністративної зручності полягає в тому, що податкова система має бути максимально зручною для платників і для державних структур з погляду змісту податкової роботи і податкового законодавства, механізму збирання податків та контролю над податковими процесами. Причому на організацію справляння податків необхідно витратити якомога меншу суму податкових надходжень.

2. *Принцип платоспроможності.* Цей принцип декларує, що тягар оподаткування має розподілятися відповідно до платоспроможності платника податків (розміру доходу, обсягу споживання, вартості майна тощо). З принципом платоспроможності пов'язані питання горизонтальної і вертикальної рівності в оподаткуванні. Горизонтальна рівність передбачає, що платники податків з однаковою платоспроможністю і податковою базою за доходом чи майном сплачують однакові суми податків протягом певного періоду. Вертикальна рівність досягається в тому випадку, коли платники податків з різною плато-

спроможністю сплачують різні за величиною суми податків, що диференціюються відповідно до певних етичних принципів соціальної справедливості.

3. *Принцип визначальної бази.* В основу побудови певної податкової системи має бути покладена соціально-економічна доктрина держави. Економічна доктрина держави може базуватись на одному з напрямів економічної думки — класичному і неокласичному, кейнсіанському і посткейнсіанському, марксистському і немарксистському. Кожний напрям економічної теорії передбачає свою модель економічної, фінансової і податкової політики. Проте суть не стільки в положеннях самої теорії, скільки в її наявності. Визначивши свою економічну доктрину на основі того чи іншого напрямку теорії, держава розробляє стратегію і тактику досягнення поставленої мети.

Виходячи з вибраної соціально-економічної доктрини держави, в країні має формуватись середній рівень оподаткування, тобто та частина валового внутрішнього продукту, що перерозподіляється через бюджет за допомогою податків та податкових платежів шляхом побудови конкретної податкової системи.

Проявом соціально-економічної доктрини держави на практиці виступає прогнозована величина видатків бюджетів. Якраз ця прогнозована (але в жодному разі не запланована) величина і виступає визначальною базою для встановлення норми оподаткування в державі.

Основною складовою податкової системи є *система оподаткування* — сукупність встановлених чинним законодавством держави податків і зборів, а також механізмів і способів їх розрахунку і сплати до бюджету та інших державних цільових фондів.

Вітчизняна система оподаткування має досить складну структуру, яка включає різні види податків. Різноманітність форм податків пов'язана з бажанням врахувати розбіжності в платоспроможності платників податків, зробити оподаткування в цілому психологічно легшим, відобразити різноманітність форм доходів, вплинути на споживання і нагромадження.

Принципи оподаткування, які вперше були сформульовані А. Смітом у праці “Дослідження природи і причин багатства народів” і з якими пізніше, як правило, погоджувались вчені, зводяться до чотирьох понять: загальність, справедливість, визначеність, зручність. Ці загальні принципи оподаткування поступово розширювалися під впливом соціально-економічних і політичних перетворень у світі.

Принципи побудови та призначення системи оподаткування України визначені Законом “Про систему оподаткування” від 25 червня 1991 р. № 1251:

— *стимулювання науково-технічного прогресу, технологічного оновлення виробництва, виходу вітчизняного товаровиробника на світовий ринок високотехнологічної продукції;*

— *стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності* — введення пільг щодо оподаткування прибутку (доходу), спрямованого на розвиток виробництва;

— *обов'язковість* — впровадження норм щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), визначених на основі достовірних даних про об'єкти оподаткування за звітний період; встановлення відповідальності платників податків за порушення податкового законодавства;

— *рівнозначність і пропорційність* — справляння податків з юридичних осіб, що здійснюється у відповідній частці від отриманого прибутку; забезпечення сплати рівних податків і зборів (обов'язкових платежів) на рівні прибутки і пропорційно більших податків і зборів (обов'язкових платежів) — на більшій доходи;

— *рівність, недопущення будь-яких виявів податкової дискримінації* — забезпечення однакового підходу до суб'єктів господарювання за визначення обов'язків щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів);

— *соціальна справедливість* — забезпечення соціальної підтримки малозабезпечених верств населення шляхом запровадження економічно обґрунтованого неоподатковуваного мінімуму доходів громадян та застосування диференційованого і прогресивного оподаткування громадян, які отримують високі та надвисокі доходи;

— *стабільність* — забезпечення незмінності податків і зборів (обов'язкових платежів), їх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року;

— *економічна обґрунтованість* — встановлення податків і зборів (обов'язкових платежів) на підставі показників розвитку національної економіки та фінансових можливостей з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його доходами;

— *рівномірність сплати* — встановлення строків сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), виходячи з необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджету для фінансування витрат;

— *компетенція* — встановлення і скасування податків і зборів (обов'язкових платежів), а також пільг їх платникам здійснюються відповідно до законодавства про оподаткування виключно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і сільськими, селищними та міськими радами;

— *єдиний підхід* — забезпечення єдиного підходу до розроблення податкових законів з обов'язковим визначенням платника податку і збору (обов'язкового платежу), об'єкта оподаткування, джерела сплати, податкового періоду, ставок податку і збору (обов'язкового платежу), підстав для надання податкових пільг;

— *доступність* — забезпечення дохідливості норм податкового законодавства для платників податків і зборів (обов'язкових платежів).

Таким чином, система оподаткування буде ефективною тоді, коли в державі будуть дотримуватися всі принципи оподаткування і коли вона буде зручною як для того, хто сплачує податки, так і для того, хто здійснює контрольні функції.

Загальнодержавні податки і збори (обов'язкові платежі) встановлюються Верховною Радою України і справляються на всій території України. Порядок

їх зарахування до Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів і державних цільових фондів визначається згідно із законами України.

Законом України “Про систему оподаткування” від 25 червня 1991 р. № 1251 передбачено справляння на території України 28 загальнодержавних податків і зборів (обов’язкових платежів). Проте не всі зазначені в законі податки і збори сьогодні справляються (рис. 5.4).

Крім того, в Україні справляються ще два загальнодержавних податки, які передбачені не Законом України “Про систему оподаткування”, а іншими нормативно-правовими актами:

— єдиний податок, введений як альтернативна система оподаткування для суб’єктів малого підприємництва з 1 січня 1999 р. Указом Президента України “Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб’єктів малого підприємництва” від 3 липня 1998 р. № 727/98;

— фіксований прибутковий податок, передбачений Декретом Кабінету Міністрів України “Про прибутковий податок з громадян” як варіант альтернативного оподаткування фізичних осіб — суб’єктів підприємницької діяльності.

Серед загальнодержавних податків особливе місце в податковій системі займають податки, якими обкладаються процеси споживання, та податки на доходи і прибутки.

Оподаткування процесів споживання в Україні здійснюється через використання акцизів і мита. Акциз — це непрямий податок, який становить надбавку до ціни. Акцизи мають дві форми: специфічну та універсальну.

Формою універсального акцизу є *податок на додану вартість*, специфіка нарахування і сплати якого полягає в тому, що ця форма універсального акцизу нараховується та сплачується на кожному етапі руху товару від виробника до споживача. Характерною ознакою справляння ПДВ є те, що не вся нарахована сума, виходячи з оборотів з реалізації, сплачується до бюджету, а лише різниця між нарахованою сумою і сумою ПДВ, яка сплачена або підлягає сплаті конкретним платником при купівлі сировини, матеріалів, товарів. Це забезпечує оподаткування не всіх оборотів, а лише величини вартості, що додається до матеріальних затрат та закупівельних цін.

Податок на додану вартість є непрямим, а тому сплачується за рахунок покупця, а не за рахунок доходів підприємства, яке реалізує відповідні товари чи послуги.

Згідно із Законом України “Про податок на додану вартість” від 3 квітня 1997 р. № 168/97-ВР платником податку на додану вартість визначена особа, яка згідно із законодавством зобов’язана здійснювати утримання та внесення до бюджету податку, що сплачується покупцем, або особа, яка ввозить (пересилає) товари на митну територію України.

Всі платники ПДВ поділені на три групи:

1) будь-які особи, які здійснюють або планують здійснювати господарську діяльність та реєструються добровільно як платники цього податку;

ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНІ ПОДАТКИ І ЗБОРИ В УКРАЇНІ

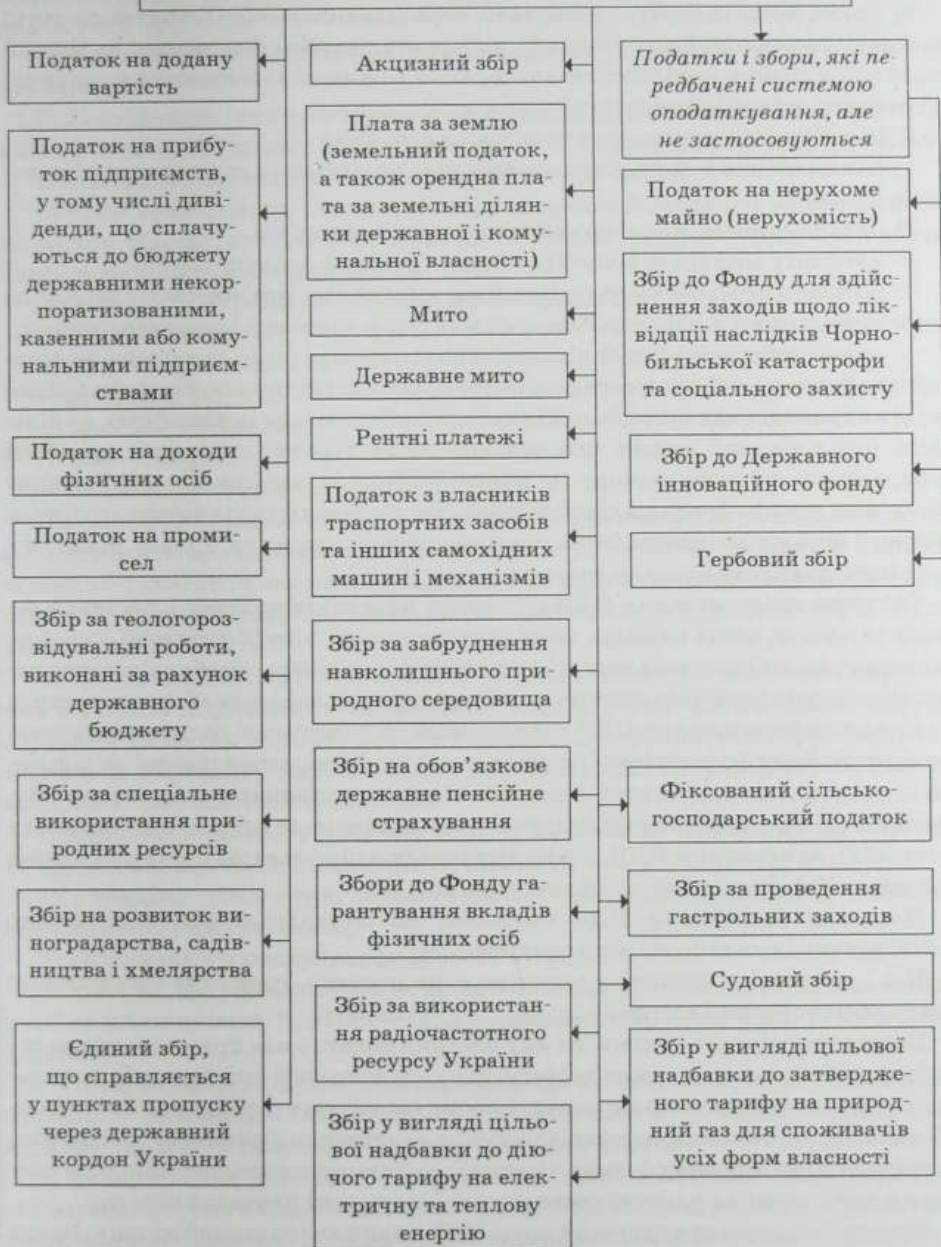

Рис. 5.4. Перелік загальнодержавних податків і зборів в Україні

2) особи, які підлягають обов'язковій реєстрації як платники податку на додану вартість;

3) особи, котрі імпортують (ввозять, пересилають) товари (супутні послуги) на митну територію України для їх використання або споживання на митній території України, незалежно від того, який режим оподаткування вони використовують згідно із законодавством.

ПДВ в Україні розраховується за двома ставками:

- 1) базова ставка — 20 % бази оподаткування. Податок додається до ціни товарів (послуг);
- 2) нульова ставка, яка застосовується щодо операцій з:
 - експорту товарів та супутніх такому експорту послуг;
 - поставки переробним підприємствам молока та м'яса живою вагою сільськогосподарськими товаровиробниками всіх форм власності і господарювання;
 - поставки товарів (крім підакцизних) та послуг (крім грального та лотерейного бізнесу), які безпосередньо виготовляються підприємствами та організаціями громадських організацій інвалідів, майно яких є їх власністю, де кількість інвалідів, які мають там основне місце роботи, становить протягом попереднього звітного періоду не менше 50 % загальної чисельності працюючих, і за умови, що фонд оплати праці таких інвалідів становить протягом звітного періоду не менше 25 % суми загальних витрат на оплату праці, що належать до складу валових витрат.

Об'єктом оподаткування ПДВ є операції платників податку з поставки товарів та послуг, місце надання яких знаходиться на митній території України; ввезення товарів (супутніх послуг) у митному режимі імпорту або реімпорту; вивезення товарів (супутніх послуг) у митному режимі експорту або реекспорту.

Механізм нарахування ПДВ побудований на визначенні бази оподаткування відповідно до їх договірної (контрактної) вартості, встановленої за вільними цінами, але не нижчими за звичайні ціни, з урахуванням акцизного збору, ввізного мита, інших загальнодержавних податків та зборів (обов'язкових платежів), за винятком ПДВ, що включаються в ціну товарів (послуг) згідно із законами України з питань оподаткування.

Механізм обчислення ПДВ базується на зіставленні сум податкового зобов'язання і сум податкового кредиту.

Податкове зобов'язання — загальна сума податку, одержана (нарахована) платником податку в звітному (податковому) періоді.

Податковий кредит — сума, на яку платник податку має право зменшити податкове зобов'язання звітного періоду. Він складається із сум податків, нарахованих (сплачених) платником податку протягом звітного періоду у зв'язку з придбанням або виготовленням товарів та послуг, а також придбанням (будівництвом, спорудженням) основних фондів з метою їх подальшого використання в оподатковуваних операціях у межах господарської діяльності платника податку.

Базовим податковим періодом щодо ПДВ є один календарний місяць. Разом з тим, чинне законодавство передбачає можливість застосування подовженого

(квартального) податкового періоду для платника податку, обсяг оподатковуваних операцій якого за минулі 12 місячних податкових періодів не перевищував 300 000 грн.

Звітним податковим документом з податку на додану вартість є податкова декларація.

Будь-якій особі, яка реєструється як платник ПДВ, присвоюється індивідуальний податковий номер, що використовується для справляння цього податку.

Формою специфічних акцизів в Україні є *акцизний збір*.

Сучасне трактування акцизного збору визначає його як непрямий податок на окремі товари (продукцію), визначені законом як підакцизні, який включається до ціни товарів (продукції).

На сьогодні в Україні *підакцизними товарами є:*

- алкогольні напої;
- спирт етиловий;
- тютюнові вироби;
- транспортні засоби;
- пиво солодове;
- бензини, дистилати, паливо.

Платниками акцизного збору можуть бути будь-які суб'єкти підприємницької діяльності, які виготовляють або імпортують на митну територію України підакцизні товари, а також нерезиденти, які здійснюють виготовлення підакцизних товарів (послуг) на території України безпосередньо або через їх постійні представництва.

Об'єктом оподаткування акцизним збором є обороти з реалізації вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції), у тому числі з давальницької сировини та митна вартість товарів (продукції), які імпортуються на митну територію України, у тому числі в межах бартерних операцій або без оплати їх вартості чи з частковою оплатою.

Відповідно до Декрету Кабінету Міністрів України "Про акцизний збір" від 26 грудня 1992 р. № 18-92 податок обчислюється:

1) у твердих сумах у гривнях або в євро з одиниці реалізованих (переданих, ввезених в Україну) товарів;

2) за ставками у процентах до обороту з продажу:

— товарів, що реалізуються за вільними цінами, — виходячи з їхньої вартості за цими цінами, без урахування акцизного збору, без податку на додану вартість;

— товарів, що реалізуються за державними фіксованими та регульованими цінами, — виходячи з їхньої вартості за цими цінами без урахування торговельних знижок, а також сум податку на додану вартість;

— імпортованих товарів — виходячи з митної (закупівельної) вартості, збільшеної на суму ввізного мита, без урахування акцизного збору. При визначенні вказаної вартості іноземна валюта перераховується у гривні за курсом НБУ, що діє на день подання митної декларації;

3) комбіновано, тобто за ставками у процентах до обороту з ціни реалізації, але не менше встановленої твердої суми з одиниці реалізованого товару (продукції).

Платники акцизного збору щомісячно не пізніше 20 числа місяця, наступного за звітним, до органів ДПС за місцем реєстрації складають Розрахунок акцизного збору. Дані, наведені в Розрахунку, повинні підтверджуватись первинними документами, даними бухгалтерського обліку.

Сплата акцизного збору суб'єктами підприємницької діяльності, громадянами України, іноземними громадянами та особами без громадянства які ввозять (пересилають) предмети (товари) на митну територію України, здійснюється одночасно зі сплатою інших митних платежів, тобто до або під час подання митної декларації (проведення митних процедур).

Строки сплати акцизного збору не є однаковими для всіх платників податків і залежать від виду підакцизних товарів і об'єкта оподаткування.

Таким чином, є розбіжності між механізмом нарахування та сплати вітчизняного акцизного збору (що сплачується виробниками підакцизних товарів) та імпортного підакцизного збору (сплата якого пов'язана із ввезенням підакцизних товарів на територію України).

Переміщення товарів через митницю України підлягає митному оформленню працівниками митниці з метою забезпечення митного контролю, яке передбачає обов'язкове декларування товару та сплату мита і митних платежів.

Мито — непрямий податок, який стягується при перетині митного кордону, тобто при імпорті, експорті та транзиті товарів. Цей податок, як і акцизний збір, включається в ціни товарів, сплачується за рахунок покупця, його ставки диференційовані за групами товарів, перелік яких значно ширший, ніж перелік підакцизних товарів.

Мито сплачується в національній валюті України за встановленими ставками відповідно до митної вартості товару. Митна вартість — ціна товару, яка фактично сплачена або підлягає сплаті на момент перетину митного кордону України. До митної вартості включається ціна товару, зазначена в рахунку-фактурі, а також такі фактичні витрати, якщо вони не включені до рахунку-фактури:

- на транспортування, навантаження, розвантаження та страхування до пункту перетину митного кордону;
- комісійні та брокерські;
- плата за використання об'єктів інтелектуальної власності, яка належить до цих товарів і має сплачуватися як умова їх ввезення (вивезення).

Порядок оплати і ставки мита визначаються Митним тарифом України. Згідно із законодавством *митний тариф* — систематизований звід ставок мита, яким обкладаються товари та інші предмети, що ввозяться на митну територію України або вивозяться за межі цієї території.

Ставки митного тарифу затверджує Верховна Рада України за поданням Кабінету Міністрів України.

Оподатковувані товари зводяться в товарну класифікаційну схему, яка базується на Гармонізованій системі опису і кодування товарів.

Нарахування мита на товари та інші предмети, що підлягають митному обкладенню, провадиться на базі їхньої митної вартості, тобто ціни, яка фактично сплачена або підлягає сплаті на момент перетину митного кордону України.

Нараховані суми мита обов'язково записуються у вантажні митні декларації і підлягають сплаті платником з поточного рахунку (якщо перетин кордону не дозволяється без сплати мита) або шляхом виписки векселів (якщо імпорт або експорт дозволяється з відстрочкою платежу до 90 днів).

Основні податки на доходи і прибутки в Україні:

- податок на прибуток підприємств;
- податок з доходів фізичних осіб.

Платниками податку на прибуток є суб'єкти господарської діяльності, які здійснюють діяльність, спрямовану на отримання прибутку як на території України, так і за її межами, а також нерезиденти України — фізичні та юридичні особи, створені у будь-якій організаційно-правовій формі, які отримують доходи з джерелом їх походження з України.

Згідно із Законом України "Про оподаткування прибутку підприємств" від 22 травня 1997 р. № 283/97-ВР базова ставка податку на прибуток встановлена у розмірі 25 % від об'єкта оподаткування. Об'єктом оподаткування є оподатковуваний прибуток за податковий (звітний) період (ОП), який у загальному вигляді визначається так:

$$ОП = ВД_0 - ВР - А, \quad (5.1)$$

де $ВД_0$ — сума скоригованого валового доходу за відповідний податковий період; $ВР$ — сума валових витрат за відповідний податковий період; $А$ — сума амортизаційних відрахувань за цей же період.

Валовий дохід — загальна сума доходу платника податку від всіх видів діяльності, отриманого (нарахованого) протягом звітного періоду в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах як на території України, так і за її межами.

Валові витрати виробництва та обігу — сума будь-яких витрат у грошовій, матеріальній, нематеріальній та інших формах, що здійснюються як компенсація вартості товарів (робіт, послуг), які придбаваються (виготовляються) для їх подальшого використання у власній господарській діяльності.

Амортизація — поступове віднесення витрат з придбання, виготовлення або поліпшення основних фондів і нематеріальних активів на зменшення скоригованого прибутку платника податку у межах норм амортизаційних відрахувань.

Сума амортизаційних відрахувань звітного періоду визначається як сума амортизаційних відрахувань, нарахованих для кожного з календарних квар-

талів, що входять до такого звітнього періоду. Сума амортизаційних відрахувань кварталу визначається шляхом застосування норм амортизації до балансової вартості груп основних фондів на початок розрахункового кварталу.

Платники податку самостійно визначають суми податку, що підлягають сплаті. По податку на прибуток використовують такі податкові періоди:

- календарний квартал;
- календарне півріччя;
- календарні три квартали;
- календарний рік.

Податок, що підлягає сплаті до бюджету, визначається за формулою

$$\Sigma_{\text{м}} = ОП \cdot C_{\text{м}} - АВ - П_{\text{п}}, \quad (5.2)$$

де $\Sigma_{\text{м}}$ — сума податку з прибутку, яка підлягає сплаті до бюджету; $ОП$ — оподатковуваний прибуток; $C_{\text{м}}$ — ставка податку на прибуток; $АВ$ — авансовий внесок, що сплачується за виплати дивідендів; $П_{\text{п}}$ — плата за патент (якщо підприємство здійснює види діяльності, які підлягають патентуванню).

Податок на прибуток за звітний період сплачується до відповідного бюджету у строк, визначений законом для квартального податкового періоду. Платники податків зобов'язані у строки, визначені законом, подати до податкового органу податкову декларацію про прибуток за звітний період, розраховану наростаючим підсумком з урахуванням від'ємного значення об'єкта оподаткування минулих податкових періодів у разі його наявності. За звітні квартал, півріччя та три квартали платники подають спрощену декларацію, а за результатами звітного року — повну.

Податок з доходів фізичних осіб справляється з 1 січня 2004 р. згідно із Законом України “Про податок з доходів фізичних осіб” від 22 травня 2003 р. № 889-IV.

Платниками податку є резиденти, які отримують як доходи з джерелом їх походження з території України, так і іноземні доходи; нерезиденти, які отримують доходи з джерелом їх походження з території України.

Об'єктом оподаткування податком з доходів фізичних осіб є загальний оподатковуваний дохід — будь-які доходи, які підлягають оподаткуванню, нараховані (виплачені) на користь платника податку протягом звітнього податкового періоду. Він складається з доходів, які підлягають кінцевому оподаткуванню за їх нарахування (виплати), доходів, які підлягають оподаткуванню у складі загального річного оподаткованого доходу, а також доходів, які оподатковуються за наслідками інших податкових періодів.

Загальний оподатковуваний дохід поділяється на загальний місячний оподатковуваний дохід та загальний річний оподатковуваний дохід, відповідно до звітнього податкового періоду, за наслідками якого вони підлягають оподаткуванню. Звітнім податковим періодом виступає проміжок часу, який розпочи-

нається з першого календарного дня звітного місяця або року та закінчується останнім календарним днем такого місяця або року.

Платник податку має право на зменшення суми загального місячного оподатковуваного доходу, отримуваного з джерел на території України від одного працедавця у вигляді заробітної плати, на суму податкової соціальної пільги у таких розмірах:

1) у розмірі, що дорівнює одній мінімальній заробітній платі (у розрахунку на місяць), встановленій законом на 1 січня звітного податкового року, — для будь-якого платника податку;

2) у розмірі, що дорівнює 150 % суми пільги, — для платника податку, який:

- є самотньою матір'ю або самотнім батьком (опікуном, піклувальником);
- у розрахунку на кожну дитину віком до 18 років;
- утримує дитину-інваліда — у розрахунку на кожну дитину віком до 18 років;
- має троє чи більше дітей віком до 18 років — у розрахунку на кожну таку дитину;
- є вдівцем або вдовою;
- є особою, віднесеною законом до 1-ї або 2-ї категорії осіб, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, включаючи осіб, нагороджених грамотами Президії Верховної Ради УРСР у зв'язку з їх участю в ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи;

- є учнем, студентом, аспірантом, ординатором, ад'юнктом;
- інвалідом I або II групи, у тому числі з дитинства;
- є особою, якій присуджено довічну стипендію як громадянину, що зазнав переслідувань за правозахисну діяльність, включаючи журналістів;

3) у розмірі, що дорівнює 200 % суми пільги, — для платника податку, який є:

- особою, що є Героєм України, Героєм Радянського Союзу, Героєм соціалістичної праці або повним кавалером ордена Слави чи ордена Трудової Слави;
- учасником бойових дій під час Другої світової війни або особою, яка у той час працювала в тилу, на яких поширюється дія Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту";
- колишнім в'язнем концтаборів, гетто та інших місць примусового утримання під час Другої світової війни або особою, визнаною репресованою чи реабілітованою та ін.

Слід зазначити, що податкова соціальна пільга застосовується до доходу, нарахованого на користь платника податку протягом звітного податкового місяця як заробітна плата (інші прирівняні до неї відповідно до законодавства виплати, компенсації та відшкодування), якщо його розмір не перевищує суми, яка дорівнює сумі місячного прожиткового мінімуму, діючого для працездатної особи на 1 січня звітного податкового року, помноженої на 1,4 та округленої до найближчих 10 грн.

Принципово новим моментом у механізмі оподаткування фізичних осіб є податковий кредит.

Податковий кредит — сума (вартість) витрат, здійснених платником податку — резидентом у зв'язку з придбанням товарів (робіт, послуг) у резидентів — фізичних або юридичних осіб протягом звітного року (крім витрат на сплату податку на додану вартість та акцизного збору), на суму яких дозволяється зменшення суми його загального річного оподатковуваного доходу, одержаного за наслідками такого звітного року, у випадках, визначених Законом № 889-IV.

Підстави для нарахування податкового кредиту із зазначенням конкретних сум відображаються платником податку у річній податковій декларації.

До складу податкового кредиту включаються фактично здійснені витрати, підтверджені платником податку документально — фіскальним або товарним чеком, касовим ордером, товарною накладною, іншими розрахунковими документами або договором, які ідентифікують продавця товарів (робіт, послуг) та визначають суму таких витрат.

Платник податку має право включити до складу податкового кредиту звітного року такі витрати, фактично здійснені ним протягом такого звітного року:

- 1) частину суми відсотків за іпотечним кредитом, сплачених платником податку, яка розраховується за встановленими правилами;
- 2) суму коштів або вартість майна, переданих платником податку у вигляді пожертвувань або благодійних внесків неприбутковим організаціям, зареєстрованим в Україні, у розмірі від 2 до 5 % від суми його загального оподатковуваного доходу такого звітного року;
- 3) суму коштів, сплачених платником податку на користь закладів освіти для компенсації вартості середньої професійної або вищої форми навчання такого платника податку, іншого члена його сім'ї першого ступеня споріднення, але не більше граничного розміру доходу, який дає право на отримання податкової соціальної пільги у розрахунку за кожний повний або неповний місяць навчання протягом звітного податкового року;
- 4) суму власних коштів платника податку, сплачених на користь закладів охорони здоров'я для компенсації вартості платних послуг з лікування такого платника податку або члена його сім'ї першого ступеня споріднення, у тому числі для придбання ліків, донорських компонентів, протезно-ортопедичних пристосувань у розмірах, що не покриваються виплатами з фонду загальнообов'язкового медичного страхування;
- 5) суму витрат платника податку на сплату за власний рахунок страхових внесків, страхових премій та пенсійних внесків страховику-резиденту, недержавному пенсійному фонду, установі банку за договорами довгострокового страхування життя, недержавного пенсійного забезпечення, за пенсійним контрактом з недержавним пенсійним фондом, а також внесків на банківський пенсійний депозитний рахунок, на пенсійні вклади як платника податку, так і членів його сім'ї першого ступеня споріднення.

Слід зазначити, що податковий кредит може бути нарахований виключно резидентом, який має індивідуальний ідентифікаційний номер.

Крім того, загальна сума нарахованого податкового кредиту не може перевищувати суми загального оподаткованого доходу платника податку, одержаного протягом звітного року як заробітна плата.

Якщо платник податку не скористався правом на нарахування податкового кредиту за наслідками звітного податкового року, то таке право не переноситься на наступні податкові роки.

Ставка податку з доходів фізичних осіб становить 15 % від об'єкта оподаткування.

Ставка податку становить 5 % від об'єкта оподаткування, нарахованого податковим агентом як:

- відсоток на поточний або депозитний (вкладний) банківський рахунок (у тому числі картковий рахунок);
- відсотковий або дисконтний дохід за іменним ощадним (депозитним) сертифікатом;
- відсоток на вклад (внесок) до кредитної спілки, створеної відповідно до закону;
- інвестиційний дохід, який виплачується компанією, що управляє активами інституту спільного інвестування, відповідно до закону;
- дохід за іпотечним сертифікатом участі, іпотечним сертифікатом з фіксованою дохідністю, відповідно до закону.

Ставка податку становить подвійний розмір визначеної ставки від об'єкта оподаткування, нарахованого як виграш чи приз (крім виграшів у державну лотерею у грошовому вираженні) на користь резидентів або нерезидентів, та від будь-яких інших доходів, нарахованих на користь нерезидентів — фізичних осіб.

Податок підлягає сплаті (перерахуванню) до бюджету під час виплати оподаткованого доходу єдиним платіжним документом.

В Україні місцеве оподаткування здійснюється на основі Декрету Кабінету Міністрів України "Про місцеві податки і збори" від 20 травня 1993 р. № 56-93, а також Закону України "Про систему оподаткування" від 25 червня 1991 р. № 1251-ХІІ зі змінами і доповненнями.

Місцеві податки і збори — обов'язкові податки і збори, які встановлюються органами влади базового рівня управління згідно з чинним законодавством України, є обов'язковими до сплати на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць і зараховуються в їх бюджети.

Місцеві податки і збори самостійно встановлюються органами місцевого самоврядування в межах переліку і граничних розмірів ставок, затверджених Верховною Радою України.

Місцеві ради в межах своєї компетенції мають право вводити пільгові податкові ставки, повністю скасовувати окремі місцеві податки і збори, обов'язковість введення яких не встановлена чинним законодавством, а також

звільняти від їх сплати певні категорії платників чи надавати відстрочення окремим платникам.

Згідно з чинним законодавством в Україні справляються такі місцеві податки і збори (рис. 5.5).

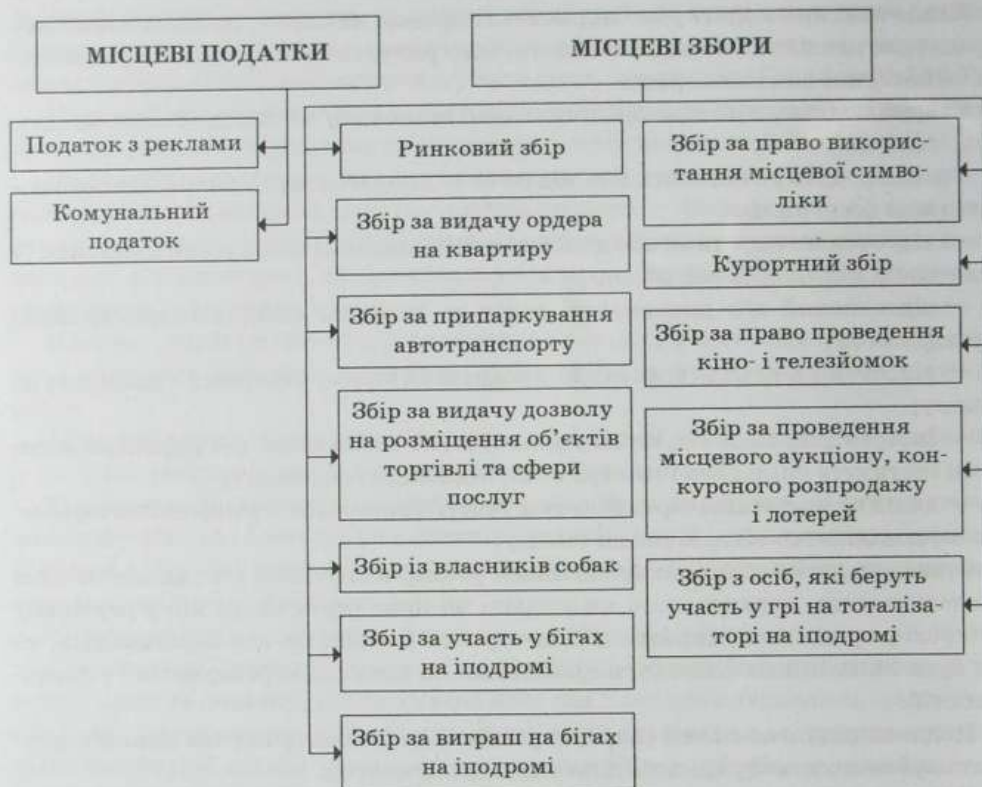

Рис. 5.5. Місцеві податки і збори, що справляються в Україні

Комунальний податок справляється з юридичних осіб, крім бюджетних установ, організацій, планово-дотаційних та сільськогосподарських підприємств. Його граничний розмір не повинен перевищувати 10 % річного фонду оплати праці, обчисленого з урахуванням розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Об'єктом оподаткування є розрахункова величина річного фонду оплати праці, яка визначається як добуток середньоспискової чисельності працівників і одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Комунальний податок нараховується та сплачується щомісячно в строки, передбачені законодавством. Один раз на квартал у податкову інспекцію подається розрахунок комунального податку.

Податок з реклами є обов'язковим до справляння місцевими органами самоврядування за наявності об'єкта оподаткування.

Платниками є юридичні та фізичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності: рекламодавці чи виробники і поширювачі реклами, якщо вони є рекламодавцями, рекламна діяльність яких проводиться на території органу місцевого самоврядування.

Об'єктом справляння податку з реклами є визначена вартість послуг за встановлення та розміщення реклами.

Податок з реклами сплачується з усіх видів оголошень і повідомлень, які передають інформацію з комерційною метою.

Граничний розмір податку з реклами не повинен перевищувати 0,1 % вартості послуг з розміщення одноразової реклами та 0,5 % за розміщення реклами на тривалій час.

Податок з реклами сплачується рекламодавцями під час оплати послуг з установами і розміщення реклами. Рекламні агентства стосовно податку з реклами виконують функції податкових агентів, тобто отримують суму податку від платників та перераховують її до бюджету у встановлені строки. Найбільш поширеним є застосування місячного базового податкового періоду.

Перелік та основні елементи справляння місцевих зборів в Україні наведені в табл. 5.1.

5.3. Організація податкової роботи та діяльність державної податкової служби

Податкова робота — це діяльність держави, її органів, платників податків у процесі правового регламентування, нарахування, сплати та зарахування податків і податкових платежів, а також контролю за своєчасністю та повнотою їх надходження до бюджету.

Суб'єктами податкової роботи в Україні є:

1) *Верховна Рада України* — приймає закони загальної та спеціальної дії в сфері оподаткування;

2) *органи виконавчої влади* (Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів, Державне казначейство, Міністерство економіки) — забезпечують дію механізмів справляння податків і податкових платежів;

3) *органи податкової служби* — здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, розробляють нормативно-правову базу дії законів про оподаткування, здійснюють облік платників і податкових надходжень, здійснюють нарахування та стягнення окремих податків, проводять роз'яснення податкового законодавства, притягують до відповідальності його порушників;

4) *платники податків* — нараховують і сплачують податки та податкові

Таблиця 5.1. Місцеві збори в Україні

№ з/п	Збори	Платники	Об'єкт оподаткування	Ставка
1	Збір за паркування автотранспорту	Юридичні і фізичні особи, які паркують автомобілі	Паркування автомобілів у спеціально обладнаних або відведених місцях	Не більше 3 % НМДГ* у спеціально обладнаних місцях і 1 % НМДГ у відведених місцях
2	Ринковий збір	Юридичні і фізичні особи, які реалізують товари на ринках	Здійснення торгової діяльності на ринках	0,05—0,15 НМДГ для фізичних осіб; 0,2—2 НМДГ для юридичних осіб
3	Збір за видачу ордера на квартиру	Отримувачі ордера	Отримання ордера на квартиру	30 % НМДГ на час оформлення ордера
4	Курортний збір	Фізичні особи	Тимчасове перебування в курортній місцевості	Не більше 10 % НМДГ
5	Збір за участь у бігах на іподромі	Юридичні і фізичні особи — власники коней	Виставлення коней на змаганнях комерційного характеру	Не більше 3 НМДГ
6	Збір з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі	Учасники гри, які придбали білети	Вартість білетів на участь у грі в тоталізаторі	Не більше 5 % суми плати за участь у грі
7	Збір за виграш на бігах на іподромі	Особи, які виграли у грі на тоталізаторі	Сума виграшу на бігах на іподромі	Не більше 6 % суми виграшу
8	Збір за право виставлення місцевої символіки	Юридичні і фізичні особи, які використовують місцеву символіку з комерційною метою	Вартість виготовленої продукції, виконаних робіт, наданих послуг	Для юридичних осіб — 0,1 % вартості продукції (робіт, послуг); для громадян, що займаються підприємницькою діяльністю, — 5 НМДГ
9	Збір за право виставлення кіно-і телезйомок	Комерційні кіно-і телеорганізації, які проводять зйомки	Фактичні витрати на виставлення місцевими органами влади необхідних для зйомок заходів	Не більше фактичних затрат на виставлення зазначених заходів

№ з/п	Збори	Платники	Об'єкт оподаткування	Ставка
10	Збір за право про- ведення місцевого аукціону, конкурс- ного розпродажу й лотерей	Юридичні і фізичні особи, які мають відповідний до- звіл	Вартість товарів, виходячи з їх початкової ціни (для аукціонів), чи сума, на яку випускається лоте- рея	0,1 % вартості заявлених товарів чи суми, на яку випускається лоте- рея, але не більше 3 НМДГ з кожного учасника
11	Збір за видачу дозволу на розмі- щення об'єктів торгівлі сфери послуг	Юридичні і фізичні особи, які реалізують товари у спеціально відведених місцях	Розміщення об'єктів торгівлі	Не більше 20 НМДГ для суб'єктів, які постійно здійснюють торгівлю; 1 НМДГ у день — за одноразову тор- гівлю
12	Збір із власників собак	Громадяни — власники собак	Утримання собак	Не більше 10 % НМДГ на момент нарахування збору

* Неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

платежі, подають податкову звітність, несуть відповідальність за порушення податкового законодавства.

Податкова робота містить такі основні елементи:

- встановлення правової бази (законодавчої бази та інструктивно-методичного забезпечення);
- нарахування та обчислення податків і податкових платежів, їх облік;
- визначення способів утримання та стягнення податків (з джерела сплати, за платіжним повідомленням, за податковою декларацією);
- розрахунки із бюджетом — визначення форм (авансові платежі, платежі за фактом) і способів (готівкові, безготівкові).

Основою податкової роботи є правове регламентування порядку встановлення і справляння податків і зборів. Функцію прийняття законодавчих актів у податковій сфері здійснюють вищі органи державної влади. Підготовкою законопроектів з питань оподаткування в Україні займаються Кабінет Міністрів України та Державна податкова адміністрація України, приймає закони Верховна Рада України.

Правовою базою щодо оподаткування є законодавчі акти загальної і спеціальної дії (рис. 5.6).

Основними законами загальної дії є закони України “Про систему оподаткування” та “Про порядок погашення зобов’язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами”.

Закон України “Про систему оподаткування” визначає принципи системи оподаткування, порядок встановлення податків і зборів, компетенцію органів державної влади щодо оподаткування в державі, права і обов’язки платників податків тощо. Будь-які податки і збори, не передбачені цим законом, не можуть бути обов’язковими до сплати на території України. Зміни та доповнення до цього закону вносяться не пізніше ніж за шість місяців до початку нового бюджетного року і набувають чинності з початку нового бюджетного року.

Закон України “Про порядок погашення зобов’язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами” визначає цілісну систему процедур, пов’язаних із забезпеченням боргових зобов’язань платників податків перед державою, регулює відносини між платниками податків, контролюючими органами та органами стягнення. Закон визначає порядок подання податкових декларацій, узгодження податкового зобов’язання, порядок адміністративного оскарження нарахованих контролюючим органом податків, зборів і обов’язкових платежів, установлює норми, пов’язані з нарахуванням пені та штрафних санкцій, визначає механізм стягнення податкового боргу для юридичних та фізичних осіб, надання відстрочок у сплаті податкового боргу, порядок списання безнадійного боргу тощо.

Законодавчі акти спеціальної дії здійснюють правове регулювання окремих податків, зборів і податкових платежів. У них регламентується порядок нарахування і сплати конкретних податків, зборів і податкових платежів за елементами справляння. Наприклад, Закони України “Про податок на додану вар-

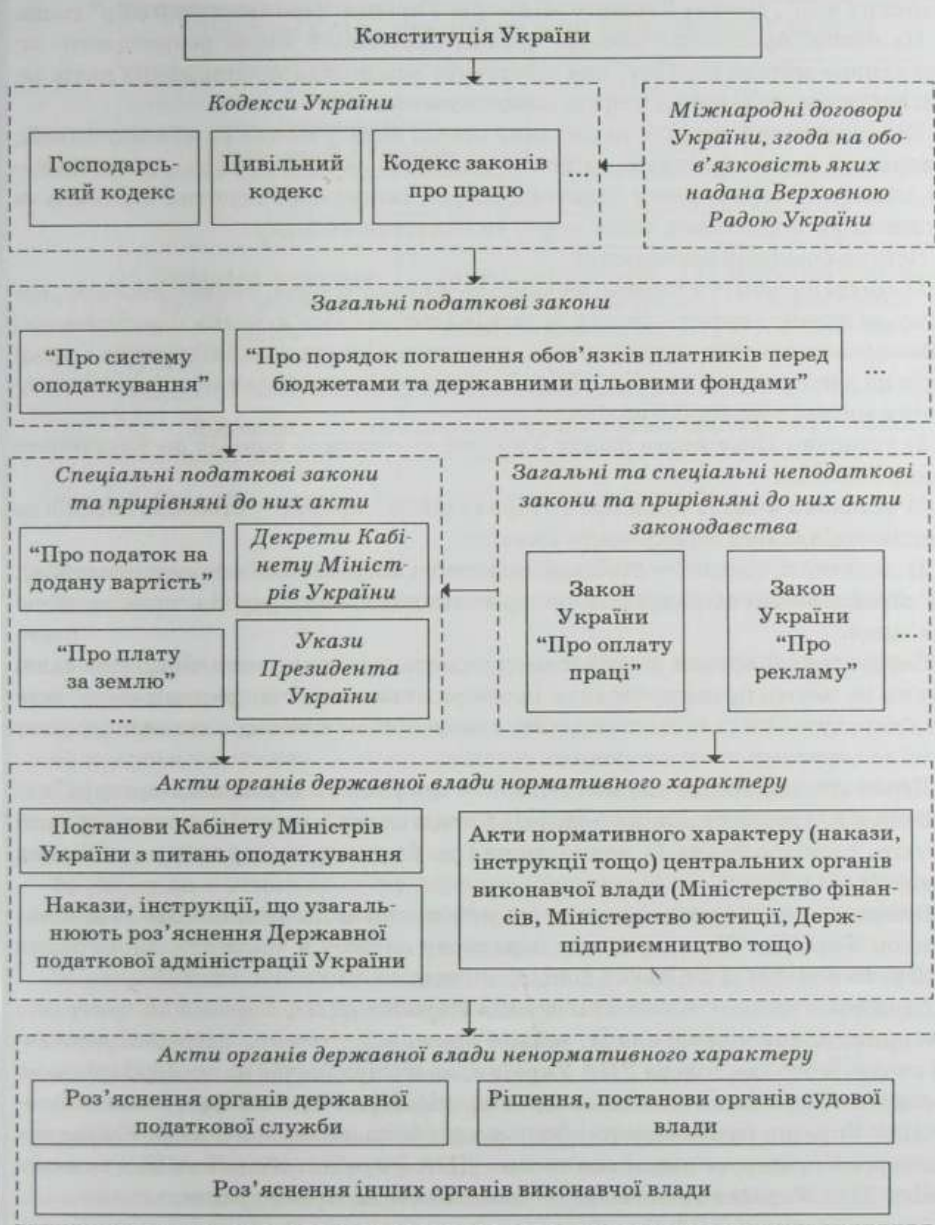

Рис. 5.6. Законодавче й інформаційне забезпечення оподаткування

тість”, “Про оподаткування прибутку підприємств”, “Про податок з доходів фізичних осіб”, Декрет Кабінету Міністрів України “Про акцизний збір” тощо.

На основі прийнятих законів органи виконавчої влади розробляють інструктивно-методичну базу, яка забезпечує виконання законодавчих актів загальної та спеціальної дії у сфері оподаткування.

Контролюючий орган — державний орган, який у межах своєї компетенції, визначеної законодавством, здійснює контроль за своєчасністю, достовірністю, повнотою нарахування податків, зборів, інших обов’язкових платежів та погашенням податкових зобов’язань чи податкового боргу.

Контролюючими органами є:

1) митні органи — стосовно ввізного та вивізного мита, акцизного збору, податку на додану вартість, інших податків і зборів (обов’язкових платежів), які відповідно до законів справляються при ввезенні (пересиланні) товарів і предметів на митну територію України або вивезенні (пересиланні) товарів і предметів з митної території України;

2) установи Пенсійного фонду України — стосовно внесків до Пенсійного фонду України;

3) установи Фондів соціального страхування України — стосовно внесків до Фондів соціального страхування України;

4) податкові органи — стосовно податків і зборів (обов’язкових платежів), які справляються до бюджетів та державних цільових фондів, крім зазначених вище.

Перераховані органи є суб’єктами податкового контролю. Інші державні органи не мають права проводити перевірки своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати податків і зборів (обов’язкових платежів), у тому числі за запитами правоохоронних органів.

Державна податкова служба (ДПС) — сукупність державних органів, які здійснюють адміністрування податків і податкових платежів, а також організують і контролюють їх надходження до бюджету та державних цільових фондів (рис. 5.7).

Основним законодавчим актом, що регулює функціонування ДПС України, є Закон України “Про державну податкову службу в Україні” від 4 грудня 1990 р. № 509-ХІІ зі змінами і доповненнями.

Державна податкова адміністрація України (ДПА України) є центральним органом виконавчої влади, займає рівень міністерства в ієрархії державної влади. Її очолює голова ДПА України, якого призначає на посаду і звільняє Президент України за поданням Прем’єр-міністра України. Заступники голови ДПА України призначаються на посаду і звільняються з посади Кабінетом Міністрів України за поданням голови ДПА України. Кількість заступників голови ДПА України визначається Кабінетом Міністрів України.

Основні функції ДПА України:

1) розробка нормативно-методичного забезпечення механізму дії законів про окремі податки;

Рис. 5.7. Структура органів державної податкової служби

- 2) координування діяльності всієї податкової служби;
- 3) роз'яснення окремих норм законодавчих актів про податки, інші платежі;
- 4) затвердження методик розрахунку податку та податкових платежів, а також форм податкової звітності;
- 5) контроль за діяльністю низових рівнів податкової служби;
- 6) кадрова політика;
- 7) прогноз, аналіз надходження податків, інших платежів, джерел податкових надходжень, розроблення пропозицій щодо їх збільшення та зменшення втрат бюджету;
- 8) внесення в установленому порядку пропозицій щодо вдосконалення податкового законодавства, розроблення проектів міжнародних договорів стосовно оподаткування;
- 9) розроблення основних напрямів, форм і методів проведення перевірок додержання податкового та валютного законодавства;
- 10) інші функції згідно із Законом України "Про державну податкову службу в Україні".

Основним призначенням ДПА в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі є інформаційний і правовий зв'язок між низовою ланкою і ДПА України. Очолюють їх голови, які призначаються на посаду і звільняються з посади Кабінетом Міністрів України за поданням голови ДПА України.

Основні функції ДПА в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі такі:

- 1) роз'яснення правової бази щодо оподаткування;
- 2) контроль за діяльністю низової ланки;
- 3) здійснення перевірок та переперевірок діяльності окремих платників;
- 4) кадрова політика;
- 5) інші функції згідно із Законом України "Про державну податкову службу в Україні".

Первинна ланка ДПС України — Державна податкова інспекція (ДПІ) — безпосередньо виконує податкову роботу. ДПІ очолюють начальники, які призначаються на посаду і звільняються з посади головою ДПА України за поданням голів відповідних державних податкових адміністрацій в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі.

Основні функції ДПІ:

- 1) контроль за дотриманням податкового законодавства;
- 2) облік платників податків і податкових платежів, їх реєстрація;
- 3) облік податкових надходжень до бюджету, цільових бюджетних та позабюджетних фондів;
- 4) роз'яснення правової бази щодо оподаткування і робота з платниками податків;
- 5) прийняття та опрацювання податкової звітності;
- 6) притягнення до адміністративної відповідальності порушників податкового законодавства;
- 7) ведення перевірки фактів приховування і заниження сум податків, інших платежів;
- 8) контроль за законністю валютних операцій;
- 9) проведення роботи, пов'язаної з виявленням, обліком, оцінкою та реалізацією безхазяйного майна, майна, що перейшло за правом успадкування до держави, скарбів і конфіскованого майна;
- 10) кадрова політика тощо.

У складі органів державної податкової служби діють відповідні спеціальні підрозділи з боротьби із податковими правопорушеннями — податкова міліція.

Основна стратегічна функція Державної податкової служби — контроль за правильністю і своєчасністю надходження податкових коштів, боротьба з порушниками податкового законодавства.

Тактику боротьби з порушниками податкового законодавства диктує сама природа фіскальних порушень. Це заходи етично-виховного, профілактичного, контрольного і карально-репресивного характеру. Вистежуючи податкових зловмисників, які ухиляються від сплати податків, представники податкової служби змушені реагувати на мотиви їхньої поведінки та зміст їхніх дій. Узагальнюючи цю проблему, необхідно зазначити, що такий аспект включає два основні напрями роботи податкової служби: контрольний та соціально-психологічний. Головне у цій справі — організаційний потенціал, компетентність і професіоналізм представників податкових органів.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

База оподаткування, загальнодержавні податки, майнові податки, місцеві податки і збори, непрямі податки, об'єкт оподаткування, одиниця оподаткування, податки, податки на споживання, податкова політика, податкова робота, податкова система, податковий звіт, податковий період, податкові пільги, прямі податки, система оподаткування, ставка податку, суб'єкт податку.

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке податок? Назвіть характерні особливості податку, які вирізняють його з-поміж інших видів обов'язкових платежів.
2. Які функції виконують податки? У чому проявляється зміст функцій податків?
3. Назвіть основні елементи податку.
4. Що таке податкові пільги?
5. Що таке ставка податку?
6. На які види поділяють податки за економічним змістом об'єкта оподаткування?
7. Дайте визначення прямих та непрямих податків.
8. Що таке податкова політика?
9. Що таке податкова система та система оподаткування?
10. Назвіть принципи побудови ефективної податкової системи.
11. Які непрямі податки справляються в Україні?
12. Що таке місцеві податки і збори? Які місцеві податки і збори запроваджені в Україні?
13. Що таке податкова робота? Хто є суб'єктами податкової роботи в Україні?
14. Які органи входять до структури Державної податкової адміністрації України?
15. Назвіть основні функції Державної податкової адміністрації України.

Рекомендована література

1. *Бланкарт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки. — К.: Либідь, 2000. — 654 с.
2. *Василик О.Д.* Податкова система України: Навч. посіб. — К.: Поліграфкнига, 2004. — 478 с.
3. *Гарасим П.М., Десятнюк О.М., Журавель Г.П., Крисоватий А.І. та ін.* Система оподаткування та її інформаційно-облікове забезпечення: Навч. посіб. — К.: Видав. дім “Професіонал”, 2006. — 736 с.
4. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про систему оподаткування” від 18 лютого 1997 р. № 77/97-ВР (зі змінами і доповненнями) // Податкова система. Хрестоматія: Зб. систематиз. законодавства. — К.: Бліц-Інформ, 2006. — Вип. 1. — С. 13—17.
5. *Іванов Ю.Б.* Альтернативні системи оподаткування: Монографія. — Х.: ХДЕУ: Торнадо, 2003. — 517 с.
6. *Іванов Ю.Б., Крисоватий А.І., Десятнюк О.М.* Податкова система: Підручник. — К.: Атіка, 2006. — 920 с.
7. *Крисоватий А.І.* Теоретико-організаційні домінанти та практика реалізації податкової політики в Україні: Монографія. — Т.: Карт-Бланш, 2005. — 371 с.
8. *Крисоватий А.І., Десятнюк О.М.* Податкова система: Навч. посіб. — Т.: Карт-Бланш, 2004. — 331 с.
9. Податкова система України: Підручник / В.М. Федосов, В.М. Опарін, Г.О. П’ятаченко; За ред. В.М. Федосова. — К.: Либідь, 1994. — 404 с.
10. *Соколовська А.М.* Податкова система держави: теорія і практика становлення. — К.: Знання-Пресс, 2004. — 454 с.
11. *Суторміна В.М. та ін.* Держава — податки — бізнес. Із світового досвіду фіскального регулювання ринкової економіки: Монографія / В.М. Суторміна, В.М. Федосов, В.Л. Андрущенко. — К.: Либідь, 1992. — 328 с.

Розділ 6

БЮДЖЕТ. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

6.1. Соціально-економічна сутність, необхідність та призначення бюджету

Бюджет держави — центральна ланка фінансової системи суспільства. У фінансовій теорії і практиці його розглядають з двох позицій:

- за сутністю економічної категорії;
- за матеріальним вираженням цієї категорії.

Як об'єктивна економічна категорія бюджет відображає частину розподільних відносин, пов'язану з формуванням і використанням основного централізованого фонду грошових коштів держави. Бюджетним відносинам властиві такі ознаки:

— розподільний характер. За допомогою цих відносин здійснюються розподіл і перерозподіл ВВП та національного багатства країни з метою забезпечення держави таким обсягом бюджетних ресурсів, який вона потребує для повноцінного виконання своїх функцій;

— вартісне вираження відносин, тобто носієм бюджетних відносин виступають гроші;

— формування і використання централізованого фонду грошових коштів держави, як кінцева мета бюджетних відносин.

Основним джерелом формування бюджету держави є ВВП. Держава як учасник розподільних процесів організовує розподіл і перерозподіл ВВП в інтересах усіх членів суспільства та суб'єктів суспільного відтворення. З одного боку, держава як власник засобів виробництва має право на певну частку ВВП на стадії його первинного розподілу. З іншого — держава виконує суспільні функції (управлінську, соціальну, економічну), конституційно закріплені за нею, які без необхідного обсягу грошових коштів виконати неможливо. Тому

держава організовує перерозподільні процеси з метою централізації частини ВВП у відповідному бюджетному фонді, що по суті є платою суспільства за виконання державою своїх функцій.

Бюджетним відносинам властивий всеохопний характер; вони є дуже складними, багатогранними, масштабними і включають такі види розподілу та перерозподілу:

— між окремими суб'єктами господарювання (за допомогою бюджетних відносин держава в одних суб'єктів вилучає частину доходів у процесі оподаткування, а іншим у процесі фінансування чи бюджетного кредитування виділяє бюджетні кошти);

- внутрішньогалузевий;
- міжгалузевий;
- між виробничою сферою та сферою послуг;
- між окремими адміністративно-територіальними формуваннями;
- між окремими ланками бюджетної системи;
- між окремими категоріями населення;
- між Україною та іншими державами;
- між Україною та міждержавними фінансовими об'єднаннями тощо.

Серед розмаїття бюджетних відносин можна виділити такі основні групи грошових відносин:

- між державою та підприємствами, організаціями та установами державної форми власності;
- між державою та підприємствами й організаціями змішаної форми власності (акціонерні товариства, спільні підприємства тощо);
- між державою та підприємствами, організаціями й установами, що знаходяться у приватній власності;
- між державою та громадськими організаціями;
- між державою і населенням;
- між Україною та іншими державами і міждержавними організаціями.

Сукупність перерахованих вище відносин характеризує бюджет як економічну категорію і матеріально відображається в основному централізованому фонді грошових коштів. Враховуючи наявність в Україні різноманітних ланок фінансової системи, яким відведена специфічна роль у розподільному процесі, бюджету належить центральне місце. Це зумовлено тим, що через бюджет здійснюється розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту у всій його повноті. Іншої ланки, яка б могла забезпечити у такому масштабі розподільні та перерозподільні процеси, у державі немає.

Окрім ВВП джерелом основного централізованого фонду є національне багатство, а також зовнішні надходження.

У цілому суб'єктами бюджетних відносин виступають, з одного боку, держава, з іншого — юридичні і фізичні особи; об'єктом — ВВП і національне багатство. Отже, бюджетними відносинами охоплюються всі юридичні особи, кожен громадянин держави і кожна державна структура, при цьому відносини

можуть мати двосторонній або односторонній характер. Характер і масштаби участі держави у розподільних процесах залежить від моделі фінансових відносин у суспільстві.

Таким чином, *бюджет держави як об'єктивна економічна категорія — сукупність грошових відносин, пов'язаних з розподілом і перерозподілом ВВП і національного багатства, з метою формування і використання основного централізованого фонду грошових коштів, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій.*

Економічна сутність бюджету держави як економічної категорії не буде повною, якщо не розглянути функції, які він виконує. Економічна думка останніх років така, що *бюджет держави виконує дві функції — розподільну і контрольну.* Вони об'єктивно притаманні бюджету як фінансовій категорії. Через розподільну функцію проходить процес концентрації грошових коштів в руках держави і їх використання з метою задоволення загальнодержавних потреб; контрольна функція дає змогу регулювати і слідкувати, наскільки своєчасно і повно фінансові ресурси надходять у розпорядження держави, як фактично складаються пропорції в розподілі бюджетних коштів, чи ефективно вони використовуються.

Особливості бюджету як економічної категорії відображаються і на функціях, які він виконує. Зміст функцій, сфера й об'єкт їх дії характеризуються відповідною специфікою. Так, зміст *розподільної функції бюджету* визначається процесами розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів між різними підрозділами суспільного виробництва. Жодна інша ланка фінансової системи не здійснює такого багатогранного (міжгалузевого, міжтериторіального та ін.) і багаторівневого (обласний, міський, районний та ін.) перерозподілу коштів, як бюджет. Специфіка розподільної функції заключається ще й у масштабності операцій, багатоканальності грошових коштів і великій різноманітності цільових фондів, які утворюються. Розподіляючи майже половину всього валового внутрішнього продукту, бюджет формує численні фонди різноманітного цільового призначення. З бюджетом держави пов'язані всі підрозділи суспільного виробництва і сфери послуг. Таким чином, розподільна функція бюджету характеризується багатократністю розподілу, проявляється у всіх сферах суспільних відносин і використовується державою для регулювання економічного і соціального розвитку.

Контрольна функція полягає в тому, що бюджет об'єктивно через формування і використання централізованого фонду грошових коштів держави відображає економічні процеси, які протікають у структурних ланках економіки. Завдяки цій якості бюджет може дати відповідь на те, як надходять у розпорядження держави фінансові ресурси від різних суб'єктів господарювання, чи відповідає розмір централізованих ресурсів держави обсягу її потреб та ін. Основу контрольної функції становить рух бюджетних коштів, які відображаються у відповідних показниках бюджетних надходжень і видаткових призначень. Особливістю контрольної функції бюджету є високий рівень цент-

ралізації фінансових ресурсів у руках держави, а централізація завжди означає підзвітність і створює передумови для організації державного фінансового контролю зверху до низу.

Як об'єктивна економічна категорія за умови її матеріалізації бюджет набуває конкретних речових форм. Як матеріальне вираження категорії бюджет розглядається:

- за змістом;
- формою;
- організаційною будовою;
- правовим характером.

За матеріальним змістом бюджет є основним централізованим фондом грошових коштів держави. Поряд з такими централізованими фондами, як Пенсійний фонд, державні соціальні фонди, державні резерви, бюджету відводиться основна роль.

Бюджет як основний централізований фонд грошових коштів держави характеризується такими ознаками:

- виключним правом держави на розпорядження коштами фонду. Крім держави, в особі органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування ніхто не має права приймати рішення про наповнення чи використання коштів фонду;
- державно-правовим регулюванням процесу формування і використання коштів фонду. Держава при цьому регулює процес використання коштів фонду за напрямками та відповідно до своїх потреб і фінансових можливостей;
- одностороннім рухом грошових коштів у процесі формування і використання коштів фонду;
- строго цільовим призначенням фонду. Використання коштів за цільовою ознакою та цільовим спрямуванням є основною умовою діяльності органів державної влади, державного управління, місцевого самоврядування та їхніх структурних підрозділів;
- динамічністю. Фонд перебуває у постійному русі. У ньому кошти не нагромаджуються, а у міру надходження використовуються для фінансування видатків;
- мобільністю і масштабністю. За своїми масштабами та мобільністю бюджетний фонд не може зрівнятися з жодним централізованим чи децентралізованим грошовим фондом, оскільки у ньому зосереджуються близько половини ВВП держави.

За формою бюджет є основним фінансовим планом держави, займає центральне місце серед інших фінансових планів, які існують у країні. У бюджеті як основному фінансовому плані відображені результати розподільних процесів, що здійснюються за допомогою бюджетних відносин, передбачені джерела та обсяги надходжень, напрями розподілу та використання коштів централізованого грошового фонду держави. Бюджет як фінансовий план має власну форму, є збалансованим, його показники тісно взаємопов'язані з інши-

ми фінансовими планами. Вертикальна структура цього плану відповідає структурі бюджетного устрою. Хоча зведений бюджет України відповідно до Бюджетного кодексу України не затверджується (у процесі бюджетного планування його показники розраховуються), з позиції фінансового плану бюджет держави розглядається як сукупність Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим і місцевих бюджетів. Складовими бюджету як фінансового плану є поточний бюджет, бюджет розвитку, загальний фонд бюджету і спеціальний фонд бюджету.

За організаційною будовою бюджет України є центральною ланкою фінансової системи суспільства та основною ланкою державних фінансів, яка має власну структуру, відображену у бюджетній системі. Бюджет держави включає державний бюджет та місцеві бюджети, за допомогою яких реалізується весь обсяг бюджетних відносин, причому у кожній з цих ланок бюджетні відносини визначаються місцем відповідного бюджету в ієрархічній структурі бюджетної системи.

За правовим характером бюджет держави є юридичним актом. Так, закон про Державний бюджет України є одним з основних законів України економічного спрямування, визначає основну спрямованість фінансової політики держави, зміст і структурні основи фінансової діяльності країни, органів державної влади та державного управління. Рішення Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад є основними нормативними документами місцевого значення. Як закон, так і рішення про бюджет є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами відносин, пов'язаних з формуванням доходів і використанням коштів бюджетів.

В умовах утвердження в Україні економіки ринкового типу бюджет виступає одним із найголовніших інститутів економічного суверенітету держави. Він забезпечує не тільки акумулювання коштів, необхідних для фінансування держави, використовується не лише для часткового перерозподілу доходів із метою підтримання сприятливого соціального становища у державі, а й активно впливає на економічні, соціальні, національні, політичні та регіональні процеси у суспільстві і впровадження вищими органами влади відповідної національної стратегії розвитку, спрямованої на зміцнення державної безпеки. Економічна природа бюджету виявляється саме в тому, що за його допомогою держава надає суспільству блага й послуги, які істотно впливають на рівень добробуту та якість життя. До таких благ належать оборона країни, національна безпека й правопорядок, благоустрій, захист довкілля, освіта, охорона здоров'я, наука, культура тощо.

Призначення бюджету — забезпечити фінансовими ресурсами потреби економічного й соціального розвитку на основі розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту в державі. Таке забезпечення має свої особливості. Фінансові ресурси, сконцентровані в бюджеті, не є основним джерелом розвитку економіки і соціальної сфери. На зазначені цілі спрямовуються насамперед власні ресурси й накопичення підприємницьких структур і населення. Кошти,

сконцентровані в бюджеті, виступають як елемент регулювання, стимулювання і гарантії фінансової системи держави. Держава впливає на розвиток економіки шляхом прямої участі чи завдяки посередницькому регулюванню. Основними формами прямої участі є бюджетне фінансування конкретних загальнодержавних інвестиційних програм і кредитування за рахунок коштів бюджету.

Світовий досвід показує, що без належної організації бюджетних відносин відповідний обсяг бюджету сформувати неможливо. В Україні, економіка якої базувалась на командно-адміністративних методах управління, система бюджетних відносин мала недосконалий характер. Це пов'язано з тим, що держава регламентувала зміст цих відносин без урахування інтересів виробника та населення. Такі відносини були пов'язані в першу чергу із задоволенням кон'юнктурних інтересів адміністративно-управлінського апарату в умовах функціонування єдиної загальнодержавної власності.

Реформування економіки України, пов'язане із функціонуванням різних форм власності, потребує перегляду характеру і змісту бюджетних відносин. Станом на сьогодні виникають труднощі як із формуванням основного централізованого фонду грошових коштів держави, так і з його використанням, зумовлені недосконалістю законодавства України та традиційними застарілими підходами організації бюджетних відносин. У такій ситуації командно-адміністративні методи управління повністю не вдалось усунути, а нові перебувають у процесі становлення.

6.2. Бюджетна політика і бюджетний механізм

Бюджетна політика є складовою економічної політики держави та фінансової політики. *Основа бюджетної політики* — розроблення напрямів використання бюджету відповідно до засад соціально-економічного розвитку суспільства. У процесі такого розроблення держава визначає конкретні форми, методи і види організації бюджетних відносин. Практична реалізація бюджетної політики полягає у сукупності заходів довгострокового (стратегічного) та короткострокового (тактичного) характеру, які здійснює держава через бюджетну систему. Отже, в узагальненому вигляді політика — діяльність держави з використання бюджетних відносин для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства.

Теоретична концептуалізація бюджетної політики полягає у тому, що ця політика є категорією надбудови. Вона обумовлюється економічними відносинами, економічним базисом, безпосередньо пов'язана з економікою. Співвідношенням між базисом і надбудовою визначаються відмінності і взаємозв'язок таких понять, як бюджет і бюджетна політика. Бюджет як об'єктивна економічна категорія і частина економічних відносин є елементом базису, тоді як бюджетна політика, як і політика взагалі, становить надбудову.

Бюджетні відносини є основою бюджетної політики, визначають її зміст. Ці відносини об'єктивні, не залежать від свідомості; бюджетна політика є формою свідомої діяльності людей. Таким чином, бюджетна політика не може змінювати зміст бюджетних відносин.

Бюджетна політика тісно пов'язана з економікою. Так, політика може впливати на економіку як позитивно, так і негативно. У зв'язку з цим держава, формуючи бюджетну політику, зобов'язана дотримуватись таких основних умов: урахування вимог всіх об'єктивних економічних законів і закономірностей розвитку суспільства; вивчення і врахування попереднього досвіду господарського, фінансового і бюджетного розвитку; вивчення і врахування досвіду інших країн; врахування конкретного етапу розвитку суспільства, особливостей внутрішньої та міжнародної обстановки; дотримання комплексного підходу до розроблення і реалізації заходів бюджетної політики, політики у галузі фінансів, ціноутворення, кредиту, заробітної плати тощо.

На практиці *бюджетна політика потребує правового оформлення*. Держава визначає методи, обсяги та форми формування бюджетного фонду, відображає їх у законодавчих і нормативних актах. Фінансовий апарат держави, органи місцевого самоврядування на основі чинного законодавства розробляють і видають нормативні документи, які дають можливість встановити єдині у державі правила формування і використання коштів бюджетного фонду держави. Від якості та повноти правового регулювання залежить успішність проведення бюджетної політики.

Зміст бюджетної політики полягає у визначенні курсу, завдань і напрямів діяльності держави у сфері формування і використання коштів бюджетного фонду. Відповідно до змісту вітчизняною фінансовою наукою сформульовані *найважливіші завдання бюджетної політики*:

— розроблення науково обґрунтованої концепції розвитку бюджету як важливого інструменту регулювання соціально-економічних процесів. Ця концепція формується на основі вивчення потреб сучасного стану суспільного розвитку, всебічного аналізу стану розвитку економіки і соціальної сфери глобальних тенденцій соціально-економічного розвитку та стратегічних пріоритетів держави;

— визначення основних напрямів мобілізації й використання бюджетних ресурсів на перспективу і поточний період; при цьому виходять із шляхів досягнення поставлених цілей, передбачених економічною політикою, враховуючи зовнішні і внутрішні чинники, можливості зростання бюджетних ресурсів;

— здійснення практичних дій, спрямованих на досягнення поставлених цілей.

Завдання бюджетної політики як сукупності заходів держави щодо організації та використання бюджетних відносин для забезпечення соціально-економічного розвитку полягають у реалізації основної мети — забезпечення належ-

ного життєвого рівня населення відповідно до соціальних стандартів. Ця мета досягається шляхом оптимізації розподілу валового внутрішнього продукту між галузями економіки, територіями, соціальними групами.

На бюджетну політику впливають внутрішні і зовнішні чинники. До зовнішніх чинників відносять залежність держави від економічних взаємовідносин з іншими державами, експертних можливостей самих держав, її інтеграції зі світовими економічними системами. Внутрішніми чинниками вважають стан розвитку економіки, соціальної сфери, організація грошового обігу, стабільність грошової одиниці, стан розвитку кредитування тощо.

Бюджетна політика має об'єктивне і суб'єктивне начала. Об'єктивне начало полягає у тому, що ця політика функціонує у реальних економічних процесах, зумовлених об'єктивними економічними відносинами. Суб'єкт політики не може обійтися без бюджетної політики, її уникнути. Тому під час формування політики суб'єкт має детально ознайомитися з характером розподільних процесів, освоїти їхні особливості, розробити віртуальну модель політики, яка базувалася б на об'єктивних процесах. Без такої роботи практичні заходи бюджетної політики будуть неефективними або шкідливими.

Суб'єктивне начало бюджетної політики полягає у розробленні конкретних пріоритетів, напрямів, завдань і засобів реалізації бюджетних відносин на практиці. Об'єктивне та суб'єктивне начала є, з одного боку, важливими взаємопов'язаними складовими єдиної бюджетної політики, а з іншого — самостійними елементами, перший з яких функціонує у базисі, а другий — у надбудові. Ігнорування цих складових може мати негативні наслідки як для суб'єкта, так і для суспільства в цілому.

Залежно від періоду і характеру завдань, що вирішуються, бюджетну політику ділять на бюджету стратегію та бюджетну тактику.

Бюджетна стратегія — тривалий курс бюджетної політики, розрахований на перспективу, що передбачає вирішення глобальних завдань, визначених економічною стратегією. Такий курс передбачає прогнозування світових тенденцій розвитку бюджетного механізму, формування концепції створення і використання бюджетних ресурсів, окреслення принципів організації бюджетних відносин. Таким чином, *бюджетна стратегія* — цілісна система дій держави, спрямована на реалізацію мети, завдань та пріоритетів тривалого курсу бюджетної політики, розрахованого на тривалу перспективу, що передбачає вирішення глобальних завдань, визначених економічною стратегією. Бюджетна стратегія має бути складовою економічної стратегії і корелювати з політичною, соціальною, гуманітарною, військовою та іншими стратегіями держави.

Метою стратегії має бути забезпечення відповідних цілей держави, незважаючи на втручання з боку зовнішніх сил чи обставин. В іншому випадку стратегія може бути зведена до конкретного плану дій або послідовності їхнього виконання, що не дасть можливості такий документ назвати стратегічним.

Розроблення бюджетної стратегії — складний творчий процес. Він має

включати такі складові: можливість бюджетної системи (визначення реалістичності завдань і відповідності наявних ресурсів); врахування та встановлення особливостей внутрішніх і зовнішніх зв'язків між елементами системи (визначення дійсних причинно-наслідкових зв'язків і резервів); визначення наявних загроз здійсненню бюджетної стратегії та об'єктивних її обмежень.

Якщо бюджетна стратегія пов'язана з вирішенням перспективних завдань, то бюджетна тактика охоплює переважно поточні питання і спрямована на вирішення завдань конкретного етапу розвитку суспільства шляхом своєчасної зміни засобів організації бюджетних взаємовідносин, переорієнтації бюджетного механізму, перерозподілу фінансових ресурсів.

Бюджетна тактика — форма реалізації бюджетної стратегії, комплекс адаптивних заходів впливу держави на стан функціонування конкретних бюджетних взаємовідносин з метою надання їм параметрів, визначених завданнями бюджетної стратегії. Головною функціональною характеристикою та критеріальною ознакою тактики є саме адаптивність. Межі та орієнтири такої адаптивності задаються стратегією.

Якщо стратегія формується, як правило, під впливом політичних та ідеологічних засад, то тактика безпосередньо залежить від дій держави і може мати самостійний характер. У такому випадку тактика гальмує бюджетну стратегію або обмежує її, спричинює неузгодженість у діях окремих інститутів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування.

Тактичні дії держави відображаються у бюджетному законодавстві, нормативних актах Кабінету Міністрів України, інших органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, щорічних бюджетах, бюджетних програмах (короткострокових). Такі нормативні акти й документи конкретизують зміст бюджетної політики та механізм її реалізації. Тактичні дії мають бути гнучкими відповідно до зміни поточних соціально-економічних умов і завдань.

У цілому бюджетна стратегія в діалектичній єдності з бюджетною тактикою становить бюджетну політику держави. Таким чином, *бюджетна політика держави* — діяльність органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування з визначення стратегічної мети, напрямів, завдань і пріоритетів розвитку бюджетних відносин, засобів бюджетної тактики для їхнього досягнення, а також застосування цих засобів.

Реалізація бюджетної політики, успішне її впровадження до життя забезпечується за допомогою бюджетного механізму. Бюджетний механізм є найдинамічнішою частиною бюджетної політики.

Формування бюджетного механізму здійснюється державою відповідно до бюджетної стратегії. Зміни окремих елементів механізму відбуваються у зв'язку з вирішенням різноманітних тактичних завдань, тому бюджетний механізм чуттєво реагує на всі особливості стану в економіці і соціальній сфері. Відповідно до основних положень бюджетної політики за допомогою бюджетного механізму здійснюються широкомасштабні розподіл і перерозподіл ВВП.

У цілому бюджетний механізм можна розглядати як систему встановлених державою форм і методів організації бюджетних відносин. Він є зовнішньою оболонкою бюджету, що виявляється у бюджетній практиці. У практичному плані бюджетний механізм — це налагоджена економічна структура, яка відображає послідовність і способи дій відповідних державних органів у процесі мобілізації і використання бюджетних коштів. Механізм мобілізації бюджетних ресурсів називають податковим механізмом. Призначення механізму використання бюджетних коштів полягає у виконанні двох найважливіших функцій — фінансового забезпечення та фінансового регулювання соціально-економічних процесів у державі.

Структура бюджетного механізму є досить складною. До неї входять різні елементи, що відповідають розмаїттю бюджетних відносин. Саме множина бюджетних взаємозв'язків передбачає застосування великої кількості видів, форм, методів, важелів та інструментів їхньої організації як елементів бюджетного механізму. До структури бюджетного механізму входять різноманітні організаційні форми, форми бюджетного забезпечення, методи та інструменти бюджетного регулювання, бюджетні стимули та санкції, які можна об'єднати у відповідні підсистеми.

До таких підсистем можна віднести (рис. 6.1):

- забезпечуючі (використовуються під час прогнозування та бюджетного планування);
- оперативні (використовуються у процесі виконання бюджетів);
- ретроспективні (використовуються на заключних стадіях бюджетного процесу).

У структурі бюджетного механізму можна виділити такі складові: організаційні форми, форми бюджетного забезпечення, методи та інструменти бюджетного регулювання, бюджетні стимули і санкції.

До організаційних форм бюджетного механізму належать бюджетне прогнозування, бюджетне програмування, бюджетне планування, оперативне управління і бюджетний контроль.

До форм бюджетного забезпечення відносять кошторисне фінансування, бюджетне інвестування, бюджетне кредитування, бюджетне субсидіювання, бюджетне дотування, бюджетне резервування.

Методами (важелями) бюджетного регулювання вважають податки, обов'язкові збори, неподаткові платежі, міжбюджетні трансферти, бюджетні призначення, бюджетні зобов'язання, бюджетні асигнування. До інструментів належать ставки податків, зборів, норми амортизаційних відрахувань, проценти за кредит, бюджетні нормативи, бюджетні норми, норми витрат, тарифи тощо.

Під бюджетними стимулами і санкціями розуміють бюджетне фінансування, пільги, штрафи, пеню, бюджетні відшкодування тощо.

Формуючи бюджетний механізм, держава повинна намагатися забезпечити його найповнішу відповідність до вимог бюджетної політики того чи іншого

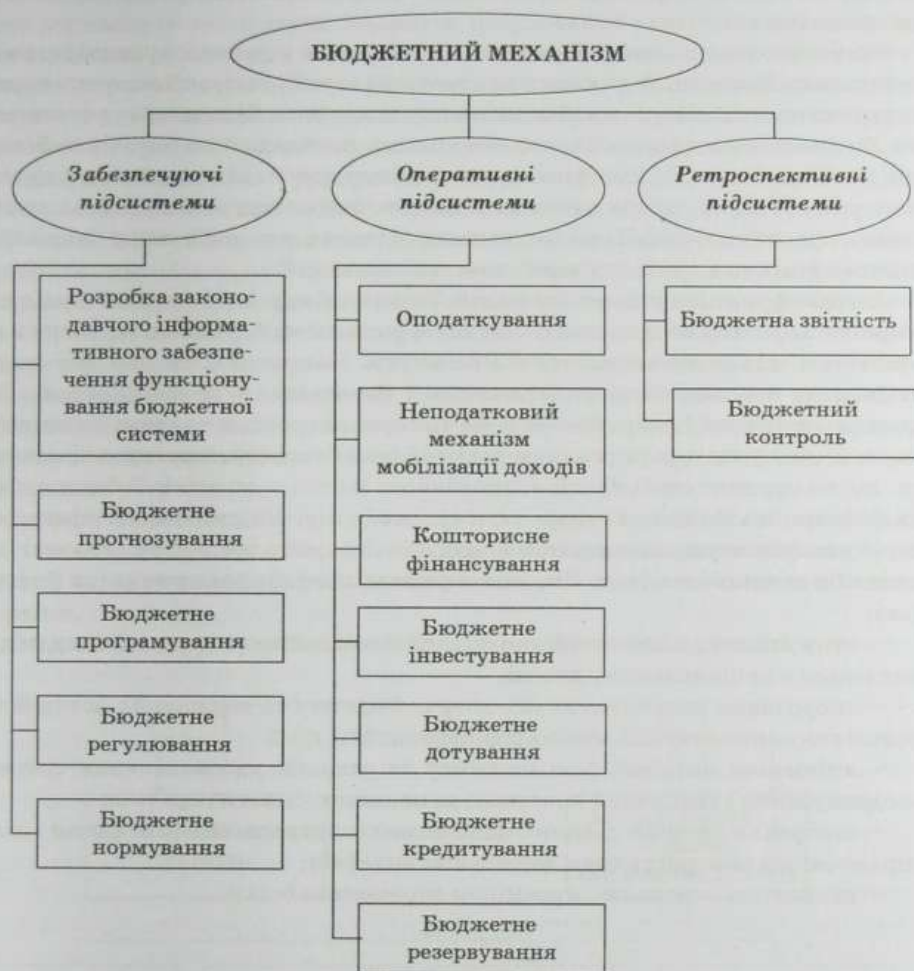

Рис. 6.1. Підсистеми бюджетного механізму

періоду, що є запорукою повноти реалізації її мети й завдань. При цьому має зберігатися постійне прагнення до найбільш повного об'єднання бюджетного механізму, його окремих елементів з особистими та суспільними інтересами, що є запорукою ефективності.

Бюджетний механізм діє ефективно, якщо злагоджено функціонують усі його складові. Приводячи їх у дію, держава може спрямувати економічний і соціальний розвиток на своїй території відповідно до потреб її громадян. Цієї

мети досягають за допомогою створення і використання централізованого фонду грошових коштів.

Бюджетний механізм відіграє визначальну роль у функціонуванні бюджетної системи України. Від належних якості та рівня організації законодавчого і нормативного забезпечення, бюджетного планування, бюджетного регулювання, бюджетного нормування, оподаткування, неподаткових методів мобілізації доходів, кошторисного фінансування, бюджетного інвестування, бюджетного резервування, міжбюджетних відносин, бюджетного контролю залежить рівень практичної реалізації бюджетних відносин у кожній ланці бюджетної системи і якість виконання державою своїх функцій.

Аналіз функціонування бюджетного механізму і бюджетної політики України за роки її незалежності свідчить, що вони не сприяли позитивним результатам соціально-економічного розвитку. Наприклад, за цей час жоден бюджет не був своєчасно затвердженим і виконаним у повному обсязі. Бюджетне законодавство приймалося без урахування реального стану економіки. Закони, пов'язані з формуванням дохідної бази бюджету, щорічно змінювалися, що не сприяло стабілізації економічного життя в державі. У багатьох випадках прийняті закони суперечили один одному. Не розроблена ефективна методика фінансування видатків за рахунок бюджету тощо. Тому головні завдання бюджетної політики України в умовах поглиблення ринкових реформ такі:

- стимулювання інвестиційної активної, збільшення частки фонду нагромадження в національному доході;
- скорочення непродуктивних витрат бюджету та державних дотацій окремим галузям матеріального виробництва;
- зміцнення дохідної бази бюджету за рахунок удосконалення системи оподаткування і зміцнення контролю за повнотою сплати податків;
- створення системи дійового фінансового контролю за ефективним і цілеспрямованим використанням державних видатків;
- посилення контролю за розміром державного боргу.

6.3. Бюджетний устрій та бюджетна система

Бюджетний устрій — організація і принципи побудови бюджетної системи, її структури, розподіл доходів і видатків між окремими ланками, правові основи функціонування бюджетів, встановлення характеру взаємовідносин між бюджетами, взаємозв'язок між окремими ланками бюджетної системи. Бюджетний устрій України визначається державним устроєм та адміністративно-територіальним поділом України.

Бюджетна система — сукупність самостійних відокремлених взаємопов'язаних між собою ланок, у яких функціонують бюджетні відносини.

У Бюджетному кодексі України бюджетна система трактується як сукупність державного та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіального устроїв і врегульована нормами права. Бюджетна система як сукупність окремих ланок, юридично пов'язаних між собою, базується на загальноприйнятих принципах. В унітарних країнах бюджетна система складається з двох ланок: центрального і місцевих бюджетів. У федеративних країнах (США, Німеччина, Росія) до цих ланок додаються ще бюджети членів федерації.

У червні 2001 р. Верховна Рада України прийняла Бюджетний кодекс, який визначив основні засади бюджетної системи України, її структуру, принципи та правові аспекти функціонування. У Бюджетному кодексі проголошується, що бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами та адміністративно-територіальними утвореннями. Бюджетна система України — сукупність державного та місцевих бюджетів (яких в Україні близько 13 тис.), побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіального устроїв.

Сукупність всіх бюджетів, які входять до складу бюджетної системи України, є зведеним бюджетом України. Зведений бюджет використовується для реалізації засад державного регулювання економічного і соціального розвитку України.

Схематично структура бюджетної системи зображена на рис. 6.2.

Рис. 6.2. Склад бюджетної системи України

Бюджетна система України ґрунтується на таких принципах.

1. *Принцип єдності.* Єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності. Акумуляція коштів бюджетів всіх рівнів на єдиному казначейському рахунку свідчить про єдність коштів у межах бюджетної системи України. Загальне визначення бюджетного процесу, його стадій, бюджетної класифікації, що застосовується до всіх ланок бюджетної системи, забезпечують її єдність. Матеріальний зміст цього принципу посилюється і відображається нормою ст. 92 Конституції України щодо встановлення державного бюджету, бюджетної системи України виключно законами України.

2. *Принцип збалансованості.* Повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період. Цей принцип деталізує одне з положень ст. 95 Конституції України, базується на раціональному співвідношенні обсягу доходів і витрат, забезпечення фінансування окремих функцій та завдань за рахунок фактично мобілізованих коштів від податків та інших податкових надходжень. Дотримання цього принципу створює умови для уникнення дефіциту та профіциту бюджету.

3. *Принцип самостійності.* Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади та органи місцевого самоврядування коштами відповідних бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування на визначення напрямів використання коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим та відповідних рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати і затверджувати відповідні бюджети.

4. *Принцип повноти.* До складу бюджетів підлягають включенню всі надходження до бюджетів і витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування. Цей принцип вимагає обліку та включення до бюджету всіх без винятку доходів і витрат, які мають акумулюватись на єдиному казначейському рахунку та інших бюджетних рахунках згідно з бюджетною класифікацією. Цей принцип застосовується на всіх стадіях бюджетного процесу, але не виключає і певної спеціалізації використання коштів, цільової спрямованості їх використання (згідно зі ст. 13 Бюджетного кодексу України у рамках бюджету існує спеціальний фонд).

5. *Принцип обґрунтованості.* Бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку держави та розрахунках над-

ходжень до бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик і правил. Формування бюджетних показників здійснюється на підставі затверджених постановою Верховною Радою України Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період, а також затверджених постановою Кабінету Міністрів України стратегічних напрямків розвитку бюджетної системи на середньострокову перспективу, які містять найсуттєвіші обґрунтовані бюджетні показники.

6. *Принцип ефективності.* При складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути до досягнення запланованих цілей за умови залучення мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату за використання визначеного бюджетом обсягу коштів. Реалізація цього принципу спрямована на досягнення найбільш повної та своєчасної реалізації завдань держави. Його додержання дає змогу перейти до контролю за досягненням кінцевого результату при витраті бюджетних коштів, забезпечити їх ефективне використання, найбільш повне задоволення потреб за рахунок централізованих грошових фондів.

7. *Принцип субсидіарності.* Розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами має ґрунтуватися на максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача. Цей принцип формує засади найефективнішого надання суспільних послуг безпосередньо споживачам. Децентралізація видатків у бюджетах забезпечує найбільш точне закріплення коштів відповідного бюджету за отримувачами бюджетних коштів, ефективніше виконання видаткових повноважень на місцях. Метою розмежування видатків між ланками бюджетної системи є підвищення ефективності їх використання. Однаковий рівень бюджетної забезпеченості на різних рівнях обумовлюється закріпленням відповідних доходів за ланками бюджетної системи та наданням міжбюджетних трансфертів. Утім посилення на принцип субсидіарності не відповідає на питання, чому видатки розділено між місцевими бюджетами саме на три групи: 1) видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують необхідне першочергове надання соціальних послуг, гарантованих державою, і які розташовані найближче до споживачів; 2) видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують надання основних соціальних послуг, гарантованих державою для всіх громадян України; 3) видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують гарантовані державою соціальні послуги для окремих категорій громадян, або фінансування програм, потреба в яких є в усіх регіонах України. Натомість ефективний розподіл має ґрунтуватися на законодавчому розмежуванні функціональних повноважень територіальних органів влади, що, на жаль, не відбувається.

8. *Принцип цільового використання бюджетних коштів.* Бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями. Тобто бюджетні кошти використовуються їх розпорядниками та одержувачами для чітко визначеної мети, на яку спрямовані бюджетні видатки. За нецільове

використання бюджетних коштів, бюджетні правопорушення встановлена фінансова та адміністративна відповідальність для розпорядників коштів.

9. *Принцип справедливості та неупередженості.* Бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами. За рахунок бюджетної системи гарантується та забезпечується однаковий доступ усіх громадян України до соціальних програм, освіти, охорони здоров'я незалежно від місця їх проживання як на стадії формування надходжень доходів відповідних бюджетів, так і при розподілі трансфертів, збалансуванні бюджетів.

10. *Принцип публічності та прозорості.* Інформація про бюджет має бути оприлюднена. Міністерство фінансів України забезпечує доступність для публікації:

- проекту закону про державний бюджет;
- закону про Державний бюджет України на відповідний період з додатками, що є його невід'ємною частиною;
- інформації про виконання Державного бюджету України за підсумками кварталу та року;
- інформації про показники виконання зведеного бюджету України;
- іншої інформації про виконання Державного бюджету України.

Проект закону про державний бюджет підлягає обов'язковій публікації в газеті "Урядовий кур'єр" не пізніше ніж через сім днів після його подання Верховній Раді України. Рішення про місцевий бюджет має бути оприлюднене не пізніше ніж через 10 днів з дня його прийняття. Норми бюджетного кодексу гарантують доступність інформації щодо кожної стадії бюджетного процесу, показників проекту бюджету, прийнятого бюджету, звіту про його виконання, проекту щодо основних напрямів бюджетної політики. Відповідними процесуальними нормами забезпечуються гарантії гласності, оприлюднення закону та рішень про бюджет, етапів підготовки та розгляду звітів про виконання бюджету тощо.

11. *Принцип відповідальності учасників бюджетного процесу.* Кожен учасник бюджетного процесу несе відповідальність за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу. Відповідно до цього закріплюються повноваження учасників бюджетного процесу щодо дотримання бюджетного законодавства, вводиться поняття бюджетного правопорушення та відповідальності за нього.

Отже, бюджетна система України включає чотири рівні, які відповідають адміністративно-територіальному поділу держави:

- 1) загальнодержавний;
- 2) Автономної Республіки Крим, обласний та міський міст державного підпорядкування (Києва і Севастополя);
- 3) міський міст обласного підпорядкування і районний;
- 4) базовий — міський міст районного підпорядкування, сільський і селищний.

Взаємозв'язок між усіма ланками бюджетної системи забезпечується за допомогою зведених бюджетів.

Склад основних ланок бюджетної системи України та їх взаємозв'язок представлений на рис. 6.3.

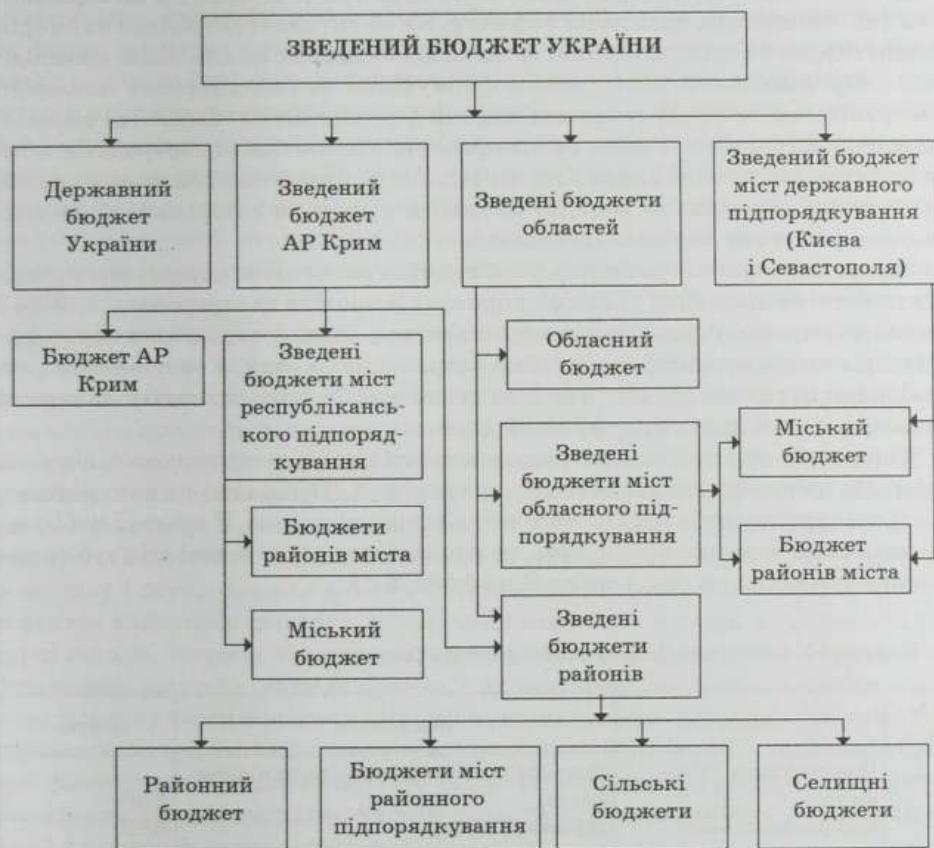

Рис. 6.3. Склад ланок бюджетної системи України та їх взаємозв'язок

Найбільшим за обсягом є Державний бюджет України, за рахунок якого фінансується 63,3 % видатків усіх бюджетів (2005 р.), причому спостерігається стабільна тенденція до збільшення цієї частки.

Частка усіх місцевих бюджетів знижується і в 2005 р. становила: за бюджетом Автономної Республіки Крим, обласними, міськими (міст Києва та Севастополя) бюджетами — 9,4 %, міст республіканського Автономної Республіки Крим та обласного підпорядкування — 14,7, районними — 9,7, міст районного підпорядкування — 0,5, селищними — 0,6, сільськими бюджетами — 1,8 %.

6.4. Економічна сутність і склад доходів бюджету

Доходи бюджету держави, їхній зміст доцільно розглядати з використанням тих же підходів, що й зміст бюджету. Як об'єктивна економічна категорія бюджет держави відображає такі грошові відносини, котрі пов'язані з розподілом і перерозподілом ВВП з метою формування та використання основного централізованого фонду грошових коштів держави. Отже, бюджетні відносини охоплюють, з одного боку, процес формування основного централізованого фонду грошових коштів держави, а з іншого — процес використання коштів цього фонду. У першому випадку бюджетні відносини виступають у вигляді доходів, у другому — у вигляді видатків.

Таким чином, *дохід бюджету* — об'єктивне економічне явище, пов'язане з сукупністю економічних відносин з приводу розподілу та перерозподілу ВВП з метою формування основного централізованого фонду грошових коштів держави. За своєю сутністю доходи бюджету, з одного боку, є результатом розподільних процесів, а з іншого — об'єктом подальшого розподілу на окремі цільові фонди відповідно до функцій держави.

Форми і методи мобілізації грошових коштів до бюджету залежать від умов і методів господарювання, завдань, які вирішує суспільство на конкретному етапі свого розвитку, стану економіки та інших чинників. У процесі мобілізації держава може використовувати як загальні методи, властиві всім суб'єктам фінансовим відносин, так і специфічні (табл. 6.1).

Таблиця 6.1. Методи формування доходів бюджету

№ з/п	Метод	Вид доходів	Джерело
1	Продуктивна діяльність: підприємницька; державні послуги	Частина прибутку державних підприємств; державне мито; компенсаційні доходи	ВВП ВВП ВВП
2	Від майна і майнових прав	Постійні (від здавання в оренду і корпоративних прав держави); разові (від реалізації майна)	ВВП національне багатство
3	Від державних утідь	Платежі за ресурси; концесії	Національне багатство
4	Податковий	Податки	ВВП, зовнішні
5	Позичковий	Внутрішні позики; зовнішні позики	ВВП, зовнішні
6	Емісійний	Емісійний дохід	—

Загальними методами вважаються мобілізація доходів від продуктивної діяльності, від майна та державних угідь, запозичення. До спеціальних методів належать податковий та емісійний.

Отже, доходи бюджету — частка централізованих ресурсів держави, які потрібні для виконання нею відповідних функцій. Вони виражають економічні відносини, що виникають у процесі формування основного централізованого фонду грошових коштів і надходять у розпорядження органів державної влади та управління. Доходи бюджету відображають економічні відносини держави з підприємствами, установами, організаціями, фізичними установами, які виникають у процесі стягнення бюджетних платежів. Вони є фінансовою базою діяльності держави. Їх склад, форми мобілізації залежать від системи і методів господарювання, а також від економічних завдань, які вирішує суспільство у певний період. Доходи бюджету утворюються за рахунок надходжень на безповоротній основі, справляння яких передбачене законодавством України.

Доходи бюджету доцільно розглядати як істотний фактор, що здійснює вплив на сукупне споживання та заощадження через рівень дохідності різних видів економічної діяльності. Високий рівень вилучення коштів у підприємств і населення призводить до зменшення підприємницької активності, сукупного попиту, що відповідно впливає на зменшення обсягів виробленої продукції і, зрештою, призводить до зменшення обсягу новоствореної вартості та, відповідно, до зменшення надходжень до бюджетів. У дохідній частині бюджету зосереджується та частина вартості валового внутрішнього продукту, яка у процесі розподілу і перерозподілу доходів і нагромаджень може бути спрямована на розвиток економіки держави, соціальний захист населення, соціально-культурні заходи, потреби оборони, управління. Основним джерелом формування фінансових ресурсів, акумульованих у державному бюджеті, є податки, суть яких у першу чергу полягає у примусовому відчуженні державою частини новоствореної вартості. Основне джерело доходів — ВВП, який створюється працею фізичних осіб та діяльністю суб'єктів господарювання у виробничій сфері. Складовою доходів виступає чистий дохід державного сектору господарства, який є власністю самої держави.

Відповідно до Бюджетного кодексу України доцільно розрізняти такі кошти бюджетів:

— доходи бюджету — усі податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, дарунки, гранти);

— надходження до бюджету — доходи бюджету та кошти, залучені в результаті взяття боргових зобов'язань органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування;

— кошик доходів бюджетів місцевого самоврядування — податки і збори (обов'язкові платежі), що закріплені Бюджетним кодексом на постійній основі

за бюджетами місцевого самоврядування та враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів.

Доходи бюджету можна класифікувати за різними ознаками відповідно до вимог чинного законодавства (рис. 6.4).

За групами і видами доходи бюджету поділяють на: податкові надходження, неподаткові надходження, доходи від операцій з капіталом, міжбюджетні трансферти.

Податкові надходження — передбачені податковими законами України загальнодержавні і місцеві податки, збори та інші обов'язкові платежі. *Неподатковими надходженнями* є: доходи від власності та підприємницької діяльності; адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного та побічного продажу; надходження від штрафів та фінансових санкцій; інші неподаткові надходження. *Доходи від операцій з капіталом* становлять незначну частку доходів державного бюджету (приблизно 1 %) і включають: надходження від продажу землі та нематеріальних активів, надходження коштів від реалізації безгосподарного майна, скарбів, надходження коштів від Державного фонду дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, надходження від реалізації матеріальних цінностей державного резерву; інші надходження, визначені законодавством. *Міжбюджетні трансферти* — кошти, одержані від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі.

З метою збалансування бюджетів та забезпечення принципу самостійності кожної ланки бюджетної системи усі доходи розмежовуються між відповідними видами бюджетів. У процесі такого розмежування мають вирішуватися такі завдання:

- забезпечення збалансованості кожного бюджету;
- забезпечення рівномірності надходжень коштів протягом бюджетного року до усіх бюджетів.

В основі розмежування доходів між ланками бюджетної системи мають бути такі основні принципи:

- *територіальний*, сутність якого полягає у тому, що на чий адміністративній території знаходиться платник, у той бюджет будуть спрямовуватися як доходи сплачувані ним платежі;
- *відомчий*, який означає зарахування у відповідний бюджет надходжень від суб'єктів відносин за рівнем підпорядкованості;
- *значимості*, сутність котрого полягає у тому, що зарахування доходів здійснюється у той бюджет, якого значення цей платіж і хто його встановив.

Стратегія формування доходів бюджетів держави визначається Бюджетним кодексом України, який має відповідати соціально-економічній доктрині держави. До доходів Державного бюджету України належать податкові надходження; неподаткові надходження; доходи від операцій з капіталом; міжбюджетні трансферти.

<i>За відношенням до бюджетної системи</i>	Доходи, які зараховуються до державного бюджету; доходи, які зараховуються до місцевих бюджетів; змішані доходи, одна частина яких надходить у державний бюджет, а інша — у місцеві бюджети
<i>За групами і видами</i>	Податкові надходження; неподаткові надходження; доходи від операцій з капіталом; міжбюджетні трансфери
<i>За призначенням територіального формування джерел</i>	Власні доходи; закріплені доходи бюджетів; регулюючі доходи бюджетів
<i>За відношенням до джерел сплати</i>	Доходи, джерелом яких є ціна товарів (робіт, послуг); доходи, джерелом яких є прибуток чи дохід; доходи, джерелом яких є собівартість продукції
<i>За методами стягнення</i>	Прямі податки; непрямі податки
<i>Залежно від методів акумулювання грошових ресурсів</i>	Від продуктивної діяльності; від майна, майнових прав і державних угідь; податковий; позичковий; емісійний
<i>За відношенням до суб'єкта оподаткування</i>	Податки, які сплачують юридичні особи; податки, які сплачують фізичні особи
<i>За змістом</i>	Доходи загального фонду; доходи спеціального фонду
<i>За значенням</i>	Державні; місцеві
<i>За періодичністю зарахування</i>	Систематичні; разові
<i>За повнотою зарахування до бюджету</i>	Доходи, які зараховуються повністю; доходи, які зараховуються частково

Рис. 6.4. Класифікаційне групування доходів бюджету

1. Податкові надходження.

Податки на доходи, податки на прибуток, податки на збільшення ринкової вартості: податок на прибуток підприємств (крім підприємств комунальної власності); податок з доходів фізичних осіб, що утримується з фонду оплати праці в іноземній валюті працівників закордонних дипломатичних установ України під час їх перебування у довгостроковому закордонному відрядженні тощо.

Збори за спеціальне використання природних ресурсів: збір за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду; збір за спеціальне використання водних ресурсів та збір за користування водами для потреб гідроенергетики і водного транспорту; платежі за користування надрами; збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету.

Внутрішні податки на товари та послуги: податок на додану вартість; акцизний збір із вироблених в Україні товарів; акцизний збір із ввезених на територію України товарів; плата за ліцензії на певні види господарської діяльності; плата за видачу ліцензій та сертифікатів, плата за видачу ліцензій на право використання радіочастот; плата за торговий патент на деякі види підприємницької діяльності.

Податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції: ввізне мито; вивізне мито.

2. Неподаткові надходження.

Доходи від власності та підприємницької діяльності: надходження від перевищення валових доходів над видатками Національного банку України; рентна плата.

Адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного та побічного продажу: плата за оренду цілісних майнових комплексів та іншого державного майна; державне мито; митні збори.

Надходження від штрафів та фінансових санкцій.

Власні надходження бюджетних установ.

Інші неподаткові надходження: надходження сум кредиторської та депонентської заборгованості підприємств, організацій та установ, щодо яких минув строк позовної давності; надходження коштів від реалізації надлишкового озброєння, військової та спеціальної техніки, іншого майна Збройних Сил України та інших, утворених згідно з законодавством військових формувань тощо.

3. Доходи від операцій з капіталом: надходження від продажу основного капіталу; надходження від реалізації державних запасів товарів; надходження від продажу землі та нематеріальних активів.

4. Міжбюджетні трансферти, тобто кошти, що надходять з місцевих бюджетів.

Доходи місцевих бюджетів становлять основу фінансів місцевого самоврядування. За своїм змістом доходи бюджетів локального рівня формуються у

процесі суспільного відтворення і мобілізуються органами місцевої влади як доходи відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Вони є підсистемою державних доходів і поділяються відповідно до ланок бюджетної системи, зокрема, на доходи:

- бюджету Автономної Республіки Крим;
- обласних бюджетів;
- бюджетів міст Києва та Севастополя;
- районних бюджетів;
- бюджетів міст обласного підпорядкування;
- бюджетів місцевого самоврядування.

Доходи місцевих бюджетів згідно з чинним законодавством поділяються на доходи місцевих бюджетів, які враховуються при визначенні офіційних трансфертів (закріплені) та на доходи, які не враховуються при визначенні офіційних трансфертів (власні). Поділ доходів на ті, що враховуються і не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів, створює стимули для місцевого самоврядування до нарощення обсягу фінансових надходжень, що допоможе місцевим органам влади фінансувати надання послуг, за які вони відповідають.

Доходи місцевих бюджетів зараховуються до спеціального та загального фондів. Загальний фонд акумулює кошти, які мають загальнодержавний характер і в подальшому перерозподіляються. У спеціальному фонді зосереджуються кошти бюджетних установ, у тому числі спеціальні державні цільові фонди, які не підлягають перерозподілу і використовуються за цільовим призначенням.

Бюджет розвитку місцевих бюджетів є складовою спеціального фонду місцевих бюджетів і призначений для проведення інвестиційної та інноваційної діяльності. Надходження до бюджету розвитку місцевих бюджетів включають: кошти від відчуження майна, яке знаходиться у комунальній власності, у тому числі від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення; надходження дивідендів, нарахованих на акції (частки, паї) господарських товариств, що є у власності відповідної територіальної громади; кошти від повернення позик, які надавалися з відповідного бюджету та відсотки, сплачені за користування ними; кошти, які передаються з іншої частини місцевого бюджету за рішенням відповідної ради; запозичення, здійснені у порядку, визначеному Бюджетним кодексом та іншими законами України; субвенції з інших бюджетів на виконання інвестиційних проектів.

Власними вважаються доходи, які за чинним законодавством належать до місцевих податків і зборів, а також виникають внаслідок рішень, прийнятих органами місцевого самоврядування. Закріпленими є доходи, які на стабільній основі повністю передаються до місцевих бюджетів. Звичайно, за своєю природою закріплені доходи — загальнодержавні податки, збори та інші обов'язкові платежі. Закріплені доходи місцевих бюджетів становлять основу для визначення податкової спроможності території, їх обсяги впливають на

розміри бюджетних трансфертів, які надаються місцевим бюджетам з Державного бюджету України.

В умовах функціонування ринкової економіки у системі формування доходів бюджетів держави провідною і основною стає податкова форма фінансових взаємовідносин держави та її суб'єктів. На сьогодні податки забезпечують близько 80 % всіх доходів зведеного бюджету України.

Планування доходів бюджету здійснюється за допомогою таких методів: прямого розрахунку, нормативного, аналітичного, екстраполяції. Основою кожного з цих методів є економічний аналіз, завдяки якому визначається рівень виконання бюджетних показників за минулі періоди та чинники, що впливали на них. *Метод прямого розрахунку* полягає у здійсненні детальних планових розрахунків кожного елемента доходів бюджету. Планування ведеться за алгоритмом, який відображає формування цього показника. Наприклад, планування акцизного збору передбачає здійснення розрахунків за кожним видом підакцизних товарів. Метод прямого розрахунку досить трудомісткий, потребує значного інформаційного забезпечення, але саме він є найнадійнішим і найдостовірнішим. Як правило, саме цей метод використовується під час планування проекту бюджету на один рік. *Нормативний метод* передбачає планування окремих показників на основі встановлених нормативів. Однак використання лише одного цього методу не є досконалим, оскільки встановлені нормативи потребують постійного перегляду й уточнення. Сутність *аналітичного методу* полягає в тому, що визначається не загальна величина певного показника, а його зміна в плановому періоді під впливом певних факторів порівняно з базовим періодом. Такий метод має порівняно точний характер і не потребує значних затрат часу. *Метод екстраполяції* ґрунтується на визначенні бюджетних показників на основі встановлення стійкої динаміки їх розвитку. Розрахунок бюджетних показників здійснюється на основі досягнутого рівня у попередньому періоді і його коригування на стабільний розвиток країни. У процесі щорічного бюджетного планування екстраполяцію використовують як допоміжний засіб для попередніх розрахунків, оскільки цей метод має значні недоліки. По-перше, він не дає змоги врахувати можливості значного збільшення чи зменшення бюджетних доходів, різне зростання чи зменшення виробничих показників, зміни у податковому законодавстві. По-друге, він негативно впливає на економічне використання бюджетних коштів, оскільки їх планування здійснюється з огляду на досягнутий у попередньому році рівень.

6.5. Видатки бюджету, їх сутність, склад і класифікація

Видатки бюджету відіграють провідну роль у фінансовому забезпеченні потреб соціально-економічного розвитку суспільства. На обсяги, склад і структуру видатків впливають обсяги і характер функцій держави, адже в умовах товарно-грошових відносин будь-яка держава повноцінно зможе виконувати свої функції, маючи для цього необхідну суму бюджетних ресурсів.

Відповідно до Бюджетного кодексу України видатки бюджету — це кошти, що спрямовуються на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом, за винятком коштів на погашення основної суми боргу та повернення надміру сплачених до бюджету сум. Поняття “видатки” у кодексі розкривається за допомогою витрат, а витрати — за допомогою видатків, зокрема підкреслюється, що витрати бюджету — це видатки бюджету та кошти на погашення основної суми боргу.

На перший погляд, видатки і витрати характеризують одні й ті самі процеси. Однак насправді між видатками й витратами є суттєві відмінності.

Так, термін “видатки” використовується для найменування тих розподільних відносин, які пов’язані з використанням централізованого грошового фонду держави. Вони здійснюються на стадії розподілу ВВП, характеризуються одностороннім рухом грошових коштів ($G \rightarrow$) і не обмінюються на відповідні еквіваленти. Суб’єкт відносин виділяє видатки (видає гроші зі свого фонду) для їхнього подальшого використання без одночасного отримання еквівалентної вартості товарів чи послуг.

На відміну від видатків бюджету, витрати здійснюються відповідними суб’єктами на стадії обміну, характеризуються двостороннім рухом вартостей ($G \rightarrow T$), тобто обмінюються на необхідний еквівалент вартості товарів чи послуг. Крім цього, витрати є елементом формування собівартості продукції і послуг, що виділяються і реалізуються розпорядниками бюджетних коштів. Тому проведення витрат виходить за межі сфери бюджетних відносин і стосується кінцевого використання бюджетних ресурсів держави. Отже, видатки бюджету за певних умов перетворюються на витрати (виплата зарплати, оплата вартості товарно-матеріальних цінностей, комунальних послуг тощо). Однак окремі видатки можуть не набувати форм витрат, а виділені бюджетні кошти продовжуватимуть свій рух (виплата стипендій, соціальних допомог, погашення позик тощо). У цілому зв’язок видатків бюджету із витратами наведено на рис. 6.5, на якому зображено рух бюджетних коштів у процесі здійснення видатків від держави до розпорядників бюджетних коштів. Отже, розпорядники бюджетних коштів є суб’єктами бюджетних відносин, через яких забезпечується виконання видаткової частини бюджету. *Розпорядниками бюджетних коштів* виступають керівники бюджетних установ, уповноважені на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних

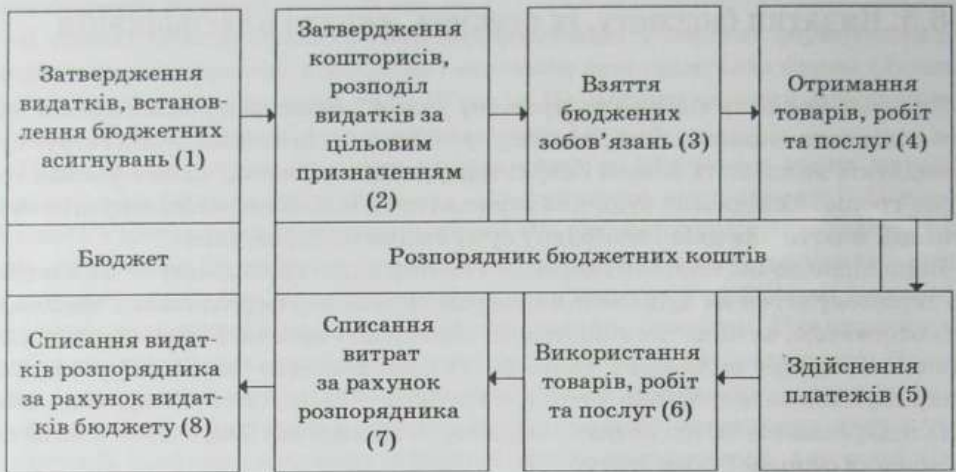

Рис. 6.5. Взаємозв'язок видатків бюджетів з витратами розпорядників бюджетних коштів

зобов'язань та здійснення видатків бюджету. За обсягами наданих прав розпорядники бюджетних коштів поділяються на головних і розпорядників нижчого рівня (другого, третього ступеня). *Головними розпорядниками бюджетних коштів* виступають керівники міністерств, відомств, центральних установ, управлінь та відділів місцевих державних адміністрацій і виконавчих комітетів місцевих рад. *Розпорядниками коштів другого ступеня* є керівники установ, які підпорядковуються головному розпоряднику й одночасно мають у своєму підпорядкуванні керівників нижчого рівня. *Розпорядниками коштів третього ступеня* є керівники низових ланок, бюджетних установ базового рівня, які не мають у підпорядкуванні суб'єктів господарювання нижчого рівня.

Наведена схема наочно характеризує рух бюджетних коштів у процесі виконання видаткової частини бюджету, завершуючи його списанням видатків. Так, видатками бюджету будуть вважатися кошти, затверджені у бюджеті відповідним правовим актом, встановлені обсяги бюджетних асигнувань розпорядникам бюджетних коштів на основі затвердженого бюджетного розпису (1), а також видатки розпорядника бюджетних коштів, затверджені у кошторисі (2). Процес використання бюджетних коштів на виконання бюджетних програм (3, 4, 5, 6) слід вважати витратами, які списуються за рахунок видатків розпорядника бюджетних коштів (7). Після закінчення звітного періоду видатки за кошторисом розпорядника бюджетних коштів списуються на видатки бюджету. Така схема є спрощеною, оскільки у процесі виконання бюджету беруть участь розпорядники коштів різних рівнів, однак вона дає мож-

ливість визначити межі використання термінів “видатки бюджету” та “витрати”, прослідкувати логічний взаємозв’язок між ними.

У процесі розкриття сутності видатків доцільно виходити з позицій, що бюджетні видатки мають певний економічний зміст, зумовлений суспільним способом виробництва, природою та функціями держави, відіграють вирішальну роль у задоволенні потреб соціально-економічного розвитку країни.

Розподільні процеси, пов’язані з видатками бюджетів, характеризуються різноманітністю та взаємозв’язком. Вони охоплюють розмаїття відносин з приводу розподілу і використання коштів бюджетного фонду держави і відображають напрями розподілу бюджетних ресурсів держави. В основі такого розподілу лежать функції держави, їх обсяг і характер, визначені Конституцією України. Причому є тісний діалектичний взаємозв’язок між видатками бюджетів і функціями держави, який полягає у тому, що збільшення функцій зумовлює збільшення видатків, і навпаки. Функції держави є визначальним чинником, який впливає на обсяги видатків бюджетів та їх розподіл і використання, адже без достатнього рівня бюджетних ресурсів такі функції якісно виконати не можливо. Тому в теорії і на практиці під час складання бюджету, визначення його параметрів держава зобов’язана виходити не з обсягів доходів, а з потреби у видатках. Це підтверджується світовим історичним досвідом та фінансовою наукою.

У процесі використання коштів бюджетного фонду держава вступає у відносини з:

- підприємствами, організаціями та установами з приводу їхнього фінансування;
- фізичними особами, громадянами країни з приводу виплат, пов’язаних із соціальними гарантіями;
- юридичними і фізичними особами, іноземними державами, міждержавними об’єднаннями з приводу повернення державних позик і сплати відсотків;
- органами місцевого самоврядування з приводу бюджетного регулювання;
- іншими суб’єктами відповідно до чинного законодавства.

Сукупність цих грошових відносин становить зміст видатків бюджетів як об’єктивного економічного поняття.

У результаті прийняття законодавчих актів видатки бюджетів як об’єктивне економічне поняття набувають конкретних матеріальних форм, зокрема кошторисного фінансування, бюджетних інвестицій, державних трансфертів, бюджетних кредитів, бюджетних резервів. Саме цим забезпечується єдність теоретичних основ і практики організації видатків бюджетів.

Видатки бюджетів виявляються за допомогою конкретних видів, які характеризуються *якісно* та *кількісно*. Якісна характеристика дає змогу встановити економічну природу і суспільне призначення кожного виду бюджетних видатків, а кількісна — їх величину. Кількісна і якісна сторони можуть вступати у суперечність, причому гострота таких суперечностей може бути суттєвою, мати руйнівні наслідки. Наприклад, потреби Української держави, що визначають

ся якісною характеристикою, значно перевищують кількісну сторону, тобто суму видатків, необхідну для задоволення відповідних потреб суспільства. Це супроводжується постійним недофінансуванням (більше половини) усіх галузей економіки та соціально-культурної сфери, одним з найнижчих рівнів життя громадян серед європейських країн, інфляцією, бюджетним дефіцитом, соціально-економічною нестабільністю, зростанням недовіри до влади, скороченням чисельності населення тощо. У таких випадках держава зобов'язана регулювати ці процеси, приймати оптимальні рішення, навіть якщо вони будуть непопулярними, мати розроблену стратегію поведінки.

Видатки бюджетів характеризуються певними ознаками. Наукову класифікацію видатків доцільно здійснювати за такими ознаками: роллю у виробництві ВВП, роллю у відтворюючих процесах суспільним призначенням, рівнями бюджетної системи, рівнями повноважень, функціональним призначенням, відомчим призначенням, цільовим призначенням, програмним призначенням, формами фінансування.

Так, за роллю і місцем видатків у виробництві ВВП видатки бюджетів можна поділити на дві групи: 1) видатки, пов'язані з розвитком виробничої сфери; 2) видатки, за допомогою яких забезпечується функціонування і розвиток сфери суспільних послуг. Обидва напрями для держави мають важливе значення і є об'єктивно необхідними. Держава у ролі організатора відносин у виробничій сфері та власника виробничих засобів зобов'язана вкладати кошти у розвиток тих підприємств та галузей, які визначають її могутність, оскільки такі затрати швидко окуповуються, сприяють значному збільшенню ВВП, що є матеріальною основою бюджету.

Водночас значну частину бюджетних коштів держава змушена вкладати у розвиток сфери суспільних послуг, що є основною умовою її функціонування. Освіта, охорона здоров'я, культура, соціальне забезпечення, оборона, управління є тими підвалинами, які забезпечують існування та розвиток держави, якісне виконання нею своїх функцій.

Таким чином, за допомогою видатків бюджетів держава має можливість:

- регулювати розподіл грошових коштів між виробничою сферою і сферою суспільних послуг;
- впливати на вартісну структуру виробництва;
- стимулювати розвиток пріоритетних, нових галузей та виробництв, суттєво впливаючи на зміцнення своєї економічної могутності.

За роллю у відтворюючих процесах видатки бюджетів поділяють на поточні і капітальні. Поточними вважаються видатки, які спрямовані на забезпечення простого відтворення і стосуються фінансування поточної діяльності перехідної мережі підприємств, організацій та установ. Капітальні видатки — це видатки розвитку, пов'язані з розширенням відтворенням і фінансуванням інвестиційної та інноваційної діяльності. За використання такого поділу видатків Бюджетний кодекс України передбачає можливість формування поточного бюджету і бюджету розвитку.

Використовуючи поділ видатків *за суспільним призначенням* можна виділити чотири групи: видатки на економіку, видатки на соціальні заходи, видатки на оборону та видатки на управління. Це дасть можливість забезпечити бюджетними ресурсами всі напрями суспільної діяльності держави (економічної, соціальної, оборонної та управлінської) і створити базу для розроблення функціональної класифікації видатків.

За рівнями бюджетної системи можна виділити видатки Державного бюджету України та видатки місцевих бюджетів. Обсяги та спрямування видатків першої групи визначаються щорічними законами про Державний бюджет України, а другої — рішеннями Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад.

Враховуючи різні види повноважень органів державної влади, управління та місцевого самоврядування видатки бюджетів ділять на три групи: видатки на здійснення неделегованих державних повноважень (які не можуть бути передані місцевому самоврядуванню), видатки на здійснення делегованих повноважень і видатки на здійснення власних повноважень.

За функціональним призначенням видатки бюджетів відповідно до функцій держави згідно з Бюджетним кодексом України та функціональної класифікації поділяються на десять груп (до 2001 р. таких груп нараховувалось 25), зокрема, на: загальнодержавні функції, оборону, громадський порядок, безпеку та судову владу, економічну діяльність, охорону навколишнього природного середовища, житлово-комунальне господарство, охорону здоров'я, духовний та фізичний розвиток, освіту, соціальний захист та соціальне забезпечення. Співвідношення видатків між цими групами визначається спрямованістю бюджетної політики. У зв'язку з необхідністю соціального захисту громадян з низьким рівнем доходів у сучасних умовах найбільша частка видатків спрямовується на соціальний захист та соціальне забезпечення.

Розроблення та виконання бюджетних програм потребують у процесі наукової класифікації застосування такої ознаки, як відомче призначення. Класифікація видатків за відомчим призначенням здійснюється відповідно до відомчої класифікації, де кількість груп залежить від кількості головних розпорядників бюджетних коштів.

За цільовим призначенням видатки бюджетів поділяються на конкретні види відповідно до економічної класифікації. Такий підхід дає можливість забезпечувати ефективний фінансовий контроль за цільовим використанням коштів бюджетів.

Програмне призначення передбачає поділ видатків за відповідними програмами. Такі програми можуть бути довго-, середньостроковими і річними. Перелік програм та обсяг річних видатків на їх виконання визначаються щорічно законом про Державний бюджет України, рішеннями місцевих рад про відповідні бюджети.

Згідно з чинним законодавством України всі видатки бюджетів розподіляються між ланками бюджетної системи. Такий складний і суперечливий про-

цес розмежування видатків має базуватися на наукових принципах і регулюватися чинним законодавством.

Розподіл видатків між окремими ланками бюджетної системи доцільно здійснювати за такими принципами:

— *значимості*, який полягає у тому, що заходи державного значення фінансуються з Державного бюджету України, заходи місцевого значення — з місцевих бюджетів, тобто якого значення проводяться заходи, з бюджету такого рівня вони мають фінансуватися;

— *територіальний*, суть якого полягає в тому, що фінансування підприємств, організацій та установ має здійснюватися з бюджету тієї громади (чи регіону), на території якої вони знаходяться;

— *відомчий*, який означає забезпечення фінансування підприємств, організацій та установ з відповідного бюджету за підпорядкуванням;

— *субсидіарний*, за яким розподіл видатків має ґрунтуватися на максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до безпосереднього споживача. (На відміну від попередніх цей принцип закріплений у Бюджетному кодексі України.)

Однією з проблем, пов'язаних з функціонуванням механізму бюджетного фінансування, є необхідність чіткого визначення і розподілу сфери фінансування державного і місцевих бюджетів. На загальнодержавному рівні доцільно фінансувати видатки, які мають вирішальне значення для економіки України. На рівні місцевих органів влади доцільно залишити видатки, спрямовані на вирішення соціальних питань і підтримку їхнього економічного становища щодо комунальної власності. Інакше кажучи, при здійсненні механізму бюджетного фінансування необхідно чітко розподілити компетенцію між центральними органами влади та органами місцевого самоврядування і законодавчо закріпити її за ними. Оскільки бюджетне фінансування є складовою бюджетного механізму, за допомогою якого здійснюється реалізація бюджетних функцій, то можна дійти висновку, що саме за допомогою бюджетного інвестування та фінансування відбувається надання коштів, які завдяки розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту спрямовуються державою на економічні і соціальні потреби країни.

Практичне спрямування видатків відповідно до затвердженого бюджету здійснюється за допомогою *бюджетного фінансування*. Бюджетне фінансування розглядається, з одного боку, як форма бюджетного механізму, а з іншого — як форма фінансового забезпечення суб'єктів бюджетних відносин.

Держава за допомогою бюджетного фінансування як форми бюджетного механізму забезпечує фінансування всіх заходів, пов'язаних з виконанням своїх функцій. Залежно від оптимального поєднання важелів, інструментів цього механізму, вмілого використання усіх наявних елементів можна досягти відповідного рівня соціально-економічного розвитку суспільства, забезпечити досягнення стратегічних цілей. З іншого боку, за допомогою бюджетного фінансування як форми фінансового забезпечення створюються достатні

фінансові можливості для функціонування і розвитку конкретних підприємств, організацій, установ, а також задовольняються мінімальні, гарантовані державою матеріальні потреби соціально незахищених громадян.

У цілому бюджетному фінансуванню властиві такі *ознаки*:

— бюджетне фінансування є однією з найважливіших форм фінансування видатків бюджету;

— його зміст виявляється у безповоротному наданні бюджетних коштів юридичним і фізичним особам;

— надання цих коштів здійснюється на проведення заходів, передбачених бюджетом;

— перелік цих заходів відповідає функціям держави;

— бюджетне фінансування з боку держави є формою бюджетного механізму, а з боку суб'єктів господарювання — однією з форм фінансового забезпечення.

Бюджетне фінансування доцільно розглядати як об'єктивне економічне поняття, з одного боку, та матеріальне вираження цього поняття, з іншого.

Бюджетні відносини у частині розподілу і використання централізованого фонду грошових коштів держави супроводжуються рухом розподілення вартості у напрямі держава — суб'єкт отримання. Без таких відносин розподільні процеси не можуть бути завершеними, що не відповідатиме змісту категорії “державний бюджет”. Отже, це завершення є об'єктивною умовою функціонування державного бюджету як економічної категорії і забезпечується за допомогою бюджетного фінансування. Бюджетне фінансування характеризується об'єктивністю та існує незалежно від бажання суб'єктів відносин. Завдання суб'єктів полягає у пізнанні цього об'єктивного поняття і використанні його у практичній діяльності.

За умов законодавчого та нормативного оформлення бюджетне фінансування набуває відповідного матеріального вираження. На практиці бюджетне фінансування виступає як процес, дія, елемент бюджетного механізму, форма фінансового забезпечення.

Отже, *бюджетне фінансування* — сукупність грошових відносин, пов'язаних з розподілом і використанням коштів централізованого грошового фонду держави, які реалізуються шляхом безповоротного і безоплатного надання бюджетних коштів юридичним і фізичним особам на проведення заходів, передбачених бюджетом. Основою для бюджетного фінансування є затверджений бюджет та бюджетний розпис. Процес бюджетного фінансування здійснюється у встановленому Бюджетним кодексом України порядку органами Державного казначейства України.

Бюджетне фінансування базується і здійснюється на основі *наукових принципів*. Враховуючи сутність бюджетного фінансування, його внутрішні якісні характеристики, до принципів цього фінансування відносять: безповоротність, безоплатність, безстроковість, плановість, цільовий характер, фінансування не під план, а в міру виконання планів за виробничими показниками, мережею, штатами і контингентами, ефективного використання коштів, фінансування у

міру надходження доходів, оптимальне поєднання усіх джерел фінансування, дотримання режиму економії, повнота, справедливість і неупередженість, публічність та прозорість, контрольованість. Під час формування цих принципів, їхнього трактування доцільно спиратися на принципи бюджетної політики, адже бюджетне фінансування є інструментом її реалізації.

У теорії і практиці бюджетного фінансування важливе значення має правильний вибір й обґрунтування відповідних його форм. *Форми бюджетного фінансування* — способи надання бюджетних коштів на заходи, передбачені у бюджеті відповідно до наукових принципів. За наведеними критеріями можна виділити три найважливіші форми: кошторисне фінансування, бюджетне інвестування та державні трансферти.

Кошторисне фінансування — виділення державою бюджетних коштів відповідно до затверджених бюджетів та бюджетних розписів суб'єктам господарювання (бюджетним установам) на цілі, передбачені їхніми основними фінансовими планами — кошторисами. У визначенні вказується джерело коштів (затверджений бюджет), документ, який регулює розподіл коштів (бюджетний розпис), отримувачі коштів (суб'єкти господарювання, які належать до бюджетних установ, включаючи різні галузі виробничої сфери та сфери послуг) та основний документ, який відображає цілі, на які виділяються кошти (кошторис бюджетної установи).

Другою формою бюджетного фінансування вважається *бюджетне інвестування*, пов'язане з виділенням бюджетних коштів на інвестиційну чи інноваційну діяльність. Бюджетні інвестиції можуть здійснюватися у вигляді фінансування державних капітальних вкладень, проектного фінансування конкретних інвестиційних проектів, придбання частки акцій чи прав участі в управлінні підприємством. У процесі ринкових перетворень ця форма має використовуватися у першу чергу для структурної перебудови економіки, а також для створення потужної матеріально-технічної бази для соціально-культурної сфери, оборони країни та управління.

Третя форма бюджетного фінансування полягає у наданні *державних трансфертів* шляхом державного субсидіювання (державні субсидії, державні субвенції, державні дотації) та державної допомоги населенню. Державні трансферти — невідплатні і безповоротні платежі з бюджету юридичним і фізичним особам, не призначені для придбання товарів чи послуг, надання кредиту або на виплату непогашеного боргу.

Нині при утвердженні в Україні економіки ринкових відносин визріла потреба в удосконаленні форм бюджетного фінансування. При цьому до існуючих форм бюджетного фінансування не можна застосовувати однаковий підхід, а перспективи розвитку кожної з форм мають пов'язуватись з тими цілями, яким вони слугують. Цілі можуть бути поділені на загальні та спеціальні. Загальні втілюються за допомогою тих форм фінансування, які відповідають системі управління економікою в цілому. Спеціальні пов'язані з особливими умовами господарювання згідно із завданнями економічної політики держави на

відповідному етапі розвитку. Форми бюджетного фінансування, зумовлені загальними цілями, надалі мають удосконалюватись, аби повніше відповідати потребам розвитку ринкової економіки. Їхнє удосконалення, з одного боку, має провадитись у напрямку посилення стимулюючих факторів певних форм фінансування, а з іншого — у напрямку запровадження нових умов надання бюджетних коштів.

У сучасних умовах застосовується такий метод бюджетного фінансування — *метод єдиного казначейського рахунку*. Він використовується для фінансування заходів з державного бюджету України та місцевих бюджетів. Це система бюджетних рахунків органів Державного казначейства, відкритих в установах банків за відповідними балансовими рахунками, з яких органами Державного казначейства здійснюються платежі безпосередньо суб'єктам діяльності.

6.6. Бюджетні права та бюджетна ініціатива

Бюджетні права — сукупність юридичних норм, які визначають бюджетний устрій країни, права органів державної влади, державного управління і місцевого самоврядування у процесі складання, розгляду, затвердження і виконання бюджетів, а також складання і затвердження звітів про виконання бюджетів.

Основу бюджетно-правового статусу державних органів влади, органів управління та їх територіальних підрозділів, органів місцевого самоврядування становить право на самостійний бюджет. Бюджетно-правовий статус державних і місцевих органів влади узагальнено є сукупністю таких прав:

- право на власний бюджет;
- право на отримання бюджетних доходів і включення їх до складу певного бюджету;
- право на використання бюджетних коштів на потреби держави, місцевих органів влади за призначенням;
- право розподілу бюджетних доходів між бюджетами певної території;
- право утворення і використання в межах бюджету цільових або резервних фондів.

Найбільшим обсягом бюджетних прав наділені органи державної влади та управління. Місце кожного із суб'єктів у системі адміністративно-територіального поділу впливає на конкретний перелік наданих їм бюджетних прав. Обласні, районні і міські органи влади (міст з районним поділом), безперечно володіють більш широким колом бюджетних прав, оскільки вступають у відносини не тільки з керівними, а й підпорядкованими органами влади. Тому деякі бюджетні права відсутні у нижчій ланці місцевих органів влади (сільських, селищних), наприклад право на розподіл доходів між бюджетами, нагляд за виконанням підпорядкованих бюджетів.

Бюджетна ініціатива — право членів законодавчого органу вносити зміни у представлений виконавчою владою проект бюджету. Користуються такими правами Президент, народні депутати, депутати місцевих рад.

Бюджетні права регулюються Конституцією України, Конституцією Автономної Республіки Крим, законами України “Про Кабінет Міністрів України”, “Про місцеві державні адміністрації”, “Про місцеве самоврядування в Україні”, Бюджетним кодексом України.

Президент України як глава держави підписує закон про Державний бюджет України на кожний бюджетний рік, закон про внесення змін і доповнень до закону про державний бюджет, інші закони, які стосуються питань бюджету і фінансів. До бюджетних прав Президента України належить також застосування права вето щодо прийнятого Верховною Радою України закону про Державний бюджет України на відповідний рік та законів про внесення доповнень до закону про державний бюджет, а також інших законів, які стосуються бюджету, із наступним поверненням на повторний розгляд Верховної Ради України із зауваженнями та пропозиціями.

Органи влади (представницькі органи), до яких належать Верховна Рада України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні, районні, сільські, селищні, міські та районні ради у містах, наділені такими основними бюджетними правами: розгляд і затвердження бюджетів, внесення змін до затверджених бюджетів, розгляд і затвердження звітів про виконання бюджетів, прийняття стратегічних рішень щодо своїх бюджетів, контроль за виконанням рішень відповідної ради про бюджет.

Верховна Рада України як найвищий орган законодавчої влади приймає закони, у тому числі з фінансових питань, схвалює Основні напрями бюджетної політики на наступний бюджетний період, затверджує державний бюджет і приймає закон про Державний бюджет України на плановий рік, вносить зміни до нього, здійснює контроль за виконанням державного бюджету, визначає перелік податків і зборів, а також засади внутрішньої і зовнішньої політики України, затверджує звіти про виконання Державного бюджету України. Свою роботу Верховна Рада України виконує за допомогою Комітету з питань бюджету, інших комітетів, які наділені відповідними повноваженнями.

Рахункова палата Верховної Ради України здійснює:

— організацію і контроль за своєчасним виконанням дохідної та видаткової частини Державного бюджету України, витрачанням бюджетних коштів, у тому числі коштів державних цільових фондів за обсягами, структурою та їх цільовим призначенням;

— контроль за утворенням і погашенням внутрішнього і зовнішнього боргів України;

— визначення ефективності та доцільності використання державних коштів, валютних та кредитно-фінансових ресурсів.

Рахункова палата Верховної Ради України виступає в ролі експертного органу Верховної Ради України, даючи відповідні заключення і рекомендації з питань фінансової діяльності органів управління.

Органи державної виконавчої влади (Кабінет Міністрів України, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, районні, міські державні адміністрації) та виконавчі комітети місцевих рад наділені такими основними бюджетними правами: організація роботи зі складання проектів бюджету, подання проекту бюджету відповідній раді для розгляду і затвердження, організація роботи з виконання бюджетів, складання і представлення відповідній раді звітів про виконання бюджетів, використання коштів своїх бюджетних резервів, прийняття тактичних рішень стосовно своїх бюджетів.

Кабінет Міністрів України як найвищий орган державної виконавчої влади має такі бюджетні права:

1) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики у сферах праці і зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки, культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

2) розробляє та подає Верховній Раді України:
— основні прогностичні макроекономічні показники соціально-економічного розвитку України;

— проект Основних напрямів бюджетної політики на наступний рік;

— проект закону про Державний бюджет України на наступний бюджетний період;

3) забезпечує виконання закону про Державний бюджет України;

4) готує та подає Верховній Раді України звіти про виконання Державного бюджету України;

5) розраховує показники зведеного бюджету України та готує звіти про його виконання;

6) надає інформацію щодо прийняття законодавчих і нормативних актів на виконання закону про Державний бюджет України;

7) приймає рішення про використання коштів резервного фонду Державного бюджету України;

8) приймає рішення про здійснення державних запозичень в обсягах і на умовах, визначених законом про Державний бюджет України на відповідний рік.

Міністерство фінансів країни як центральний орган державної виконавчої влади, підвідомчий Кабінету Міністрів України, наділене такими повноваженнями: складає проект державного бюджету, організовує виконання державного бюджету, проводить методичну роботу з питань бюджетного планування, розробляє стратегію щодо внутрішніх та зовнішніх запозичень держави, погашення та обслуговування державного боргу, контролює виконання державного бюджету, складає звіт про його виконання, розробляє пропозиції з удосконалення податкової політики тощо.

Державна контрольно-ревізійна служба здійснює державний контроль за витрачанням коштів і матеріальних цінностей, станом і достовірністю бухгалтерського обліку і звітності в міністерствах, відомствах, державних комітетах,

державних фондах, бюджетних установах, а також на підприємствах і організаціях, які отримують кошти з бюджетів усіх рівнів та державних фондів, а також здійснює розробку пропозицій щодо усунення виявлених недоліків і порушень та запобігання їм у майбутньому.

Державне казначейство як орган державної виконавчої влади наділене такими бюджетними повноваженнями:

— організація касового виконання державного і місцевих бюджетів та контроль за цим процесом;

— управління наявними коштами державного і місцевих бюджетів, у тому числі в іноземній валюті, та коштами державних цільових фондів у межах видатків, установлених на відповідний період;

— фінансування видатків державного і місцевих бюджетів;

— облік касового виконання державного і місцевих бюджетів та складання звіту про їх виконання;

— керування державним внутрішнім та зовнішнім боргом відповідно до чинного законодавства;

— здійснення розподілу між державним бюджетом та бюджетами Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя відрахувань від загальнодержавних податків, зборів і платежів за нормативами, затвердженими Верховною Радою України;

— розроблення нормативно-методичних документів з питань бухгалтерського обліку, звітності та організації виконання бюджетів усіх рівнів, які є обов'язковими для всіх підприємств, установ і організацій, що використовують бюджетні кошти.

Державна податкова служба здійснює контроль за дотриманням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати податків і зборів; розробляє пропозиції щодо вдосконалення податкового законодавства, приймає нормативні акти і методичні рекомендації з питань оподаткування, проводить роз'яснювальну роботу серед платників податків з питань оподаткування, попереджає та розкриває злочини та інші правопорушення у сфері оподаткування.

Органи місцевого самоврядування відповідно до чинного законодавства:

— самостійно розробляють, затверджують і виконують відповідні місцеві бюджети;

— самостійно розпоряджаються коштами місцевих бюджетів, визначають напрями їх використання;

— використовують вільні бюджетні кошти, додатково отримані у процесі виконання місцевих бюджетів;

— випускають місцеві позики, лотереї та цінні папери, а також отримують кредити в банківських установах;

— можуть виступати гарантами під надання кредитів підприємствам і установам, що належать до комунальної власності;

— розміщують належні їм кошти в банках інших суб'єктів права власності, отримують відсотки від доходів і зараховують їх до доходної частини відповідного місцевого бюджету тощо.

Правове призначення та функціонування бюджету полягає в тому, що він надає органам влади, які його затверджують, можливість ефективного керівництва в галузі фінансової діяльності держави та місцевого самоврядування, контролю виконавчих та розпорядчих органів влади, які складають і виконують бюджет.

6.7. Бюджетний процес

Процедура, за якою відбувається бюджетний процес, визначається бюджетним регламентом. *Бюджетний регламент* — документ, у якому встановлюється порядок, строк складання, розгляду та затвердження бюджету, а також організація його виконання. Бюджетний регламент визначає:

- чітке розмежування функцій між органами державної влади та державного управління;
- форми документів, що використовуються у бюджетному процесі;
- особливий порядок виконання бюджету в разі його несвочасного затвердження;
- відповідальність органів влади за порушення бюджетного регламенту.

Бюджетний регламент затверджується Верховною Радою України та є основою для організації бюджетного процесу. *Бюджетний процес* — регламентована норма права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням і виконанням бюджетів, контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що складають бюджетну систему України. Бюджетний кодекс України визначає такі *стадії бюджетного процесу*:

- 1) складання проектів бюджетів;
- 2) розгляд та прийняття закону про Державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети;
- 3) виконання бюджету, в тому числі у разі необхідності внесення змін до закону про Державний бюджет України, рішення про місцеві бюджети;
- 4) підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Від початку складання бюджетів до затвердження звітів про їх виконання весь бюджетний процес проходить під контролем Верховної Ради України. Тривалість стадій бюджетного процесу різна в окремих країнах, але в більшості випадків весь процес триває в середньому близько двох років. Бюджет складається на рік. Цей період має назву бюджетного періоду. В Україні він збігається з календарним роком, проте є держави, у яких бюджетний рік не збігається з календарним, наприклад у США бюджетний рік триває з 1 жовтня

по 30 вересня, у Швеції — з 1 липня по 30 червня, в Японії — 1 квітня по 31 березня.

Велика роль у бюджетному процесі відводиться *бюджетному плануванню*, яке охоплює складання проектів бюджетів, їхній розгляд і затвердження, оскільки від правильного визначення планових показників бюджету залежить якість його виконання. Наприклад, за сутністю бюджетне планування можна охарактеризувати як науково-обґрунтований процес визначення обсягів і джерел формування та напрямів використання централізованого фонду грошових коштів держави. За змістом бюджетне планування — це особлива сфера фінансової діяльності держави, пов'язана з обґрунтуванням певних управлінських рішень стосовно її фінансового забезпечення, тобто специфічна сфера управління. За формою бюджетне планування виступає як процес складання, розгляду і затвердження основного фінансового плану — державного бюджету.

Особливостями бюджетного планування є те, що держава використовує його для визначення рівня централізації фінансових ресурсів у процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту, методів мобілізації грошових коштів до централізованого фонду, напрямів використання бюджетних коштів відповідно до засад економічної політики держави. Саме за допомогою бюджетного планування можна забезпечити належне функціонування бюджетної системи держави, поступове зростання темпів соціально-економічного розвитку, якщо таке передбачено соціально-економічною стратегією. Організація бюджетного планування передбачає проходження трьох стадій: складання, розгляд і затвердження бюджетів.

1. Складання проекту бюджету.

Це перша і дуже важлива стадія бюджетного процесу в цілому і бюджетного планування зокрема. У теоретичному аспекті бюджетне планування проходить три етапи:

- аналіз показників виконання бюджету за попередній період;
- розрахунки показників за кожним видом доходів та видатків;
- збалансування дохідної та видаткової частин бюджету.

Такі етапи характерні для процесу складання кожного бюджету, що є обов'язковою умовою та запорукою успішної організації бюджетного планування в цілому. Так, на *першому етапі* фінансові органи аналізують звітні дані про виконання державного та місцевих бюджетів за попередній звітний період, виявляють тенденції у виконанні дохідної і видаткової частин бюджетів, визначають фактори, які вплинули на їхні показники, розраховують очікувані дані. При цьому детально аналізуються надходження кожного виду податків, неподаткових платежів, їхній вплив на виконання доходної частини бюджетів, визначаються резерви збільшення доходів. Аналогічно аналізується виконання видаткової частини бюджетів у розрізі підрозділів бюджетної класифікації, визначаються резерви скорочення витрат. *Другий етап* пов'язаний із розрахунками конкретних видів доходів та видатків, які здійснюються у розрізі підрозділів бюджетної класифікації з вибором та використанням найбільш

оптимальних способів і прийомів проведення розрахунків (предметно-цільового, прямого розрахунку, нормативного, коефіцієнтів, статистичних, економіко-математичних тощо). На *третьому етапі* здійснюється збалансування дохідної і видаткової частин залежно від результатів розрахунків на другому етапі. У тому випадку, якщо дохідна частина бюджету буде перевищувати видаткову, то суми перевищення можна спрямувати на додаткове фінансування окремих видатків бюджету. За рівності дохідної і видаткової частин жодних додаткових розрахунків не проводиться і бюджет приймається у розрахованих обсягах. Однак найчастіше під час збалансування трапляється ситуація, коли видаткова частина перевищує дохідну частину бюджету. У такому випадку з метою збалансування бюджету виконуються послідовно такі розрахунки: спочатку вишукуються резерви збільшення доходів, потім вивчаються можливості збільшення обсягів трансфертів та інших джерел і в кінцевому результаті, за нестачі коштів для збалансування бюджету, скорочуються окремі суми видатків.

Формуванню проекту бюджету держави передують аналітична робота, що проводиться Міністерством економіки, Міністерством фінансів, Національним банком України, іншими органами управління за такими напрямками:

- розроблення основних макропоказників економічного і соціального розвитку України на наступний бюджетний період;
- аналіз виконання бюджету у минулому році та очікуване виконання в поточному бюджетному періоді;
- визначення загального рівня доходів і видатків бюджету, оцінка обсягу фінансування бюджету для складання пропозицій щодо проекту Державного бюджету України;
- методично-нормативна робота щодо особливостей складання розрахунків до проекту бюджету на наступний рік;
- визначення Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період.

Національний банк України до 1 квітня року, що передуює плановому, подає до Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України:

- проект основних засад грошово-кредитної політики на наступний бюджетний період;
- проект кошторису доходів та видатків Національного банку України на наступний бюджетний період.

Не пізніше 1 червня у Верховній Раді України відбуваються парламентські слухання з питань бюджетної політики на наступний бюджетний період. З доповіддю про Основні напрями бюджетної політики на наступний бюджетний період виступає Прем'єр-міністр України або за його дорученням міністр фінансів України.

Проект Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період подає до Верховної Ради України Кабінет Міністрів України не пізніше ніж за чотири робочі дні до початку проведення парламентських слухань з питань бюджетної політики на наступний бюджетний період. Цей проект ґрун-

тується на прогнозних макропоказниках економічного і соціального розвитку України на наступний бюджетний період із зазначенням показників обсягу валового внутрішнього продукту, індексів споживчих та оптових цін, прогнозованого офіційного обмінного курсу гривні у середньому за рік та на кінець року, прогнозованого рівня безробіття. Проект Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період містить пропозиції Кабінету Міністрів України щодо:

- 1) граничного розміру дефіциту (профіциту) Державного бюджету України у відсотках до прогнозного річного обсягу валового внутрішнього продукту;
- 2) частки прогнозного річного обсягу валового внутрішнього продукту, що перерозподіляється через зведений бюджет України;
- 3) граничного обсягу державного боргу та його структури;
- 4) частки обсягу міжбюджетних трансфертів у видатках Державного бюджету України і коефіцієнта вирівнювання для місцевих бюджетів;
- 5) частки капітальних вкладень у видатках Державного бюджету України та пріоритетних напрямів їх використання;
- 6) взаємовідносин Державного бюджету України з місцевими бюджетами в наступному бюджетному періоді;
- 7) змін до законів, прийняття яких є необхідним для реалізації бюджетної політики держави;
- 8) переліку головних розпорядників коштів Державного бюджету України;
- 9) захищених статей видатків бюджету;
- 10) обґрунтування необхідності поділу бюджету на загальний та спеціальний фонди.

За результатами парламентських слухань Верховна Рада України приймає постанову про схвалення або взяття до відома Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період.

Процес розробки місцевих бюджетів має відповідати загальнодержавним засадам формування бюджету, напрямам бюджетної політики держави, враховувати макроекономічну ситуацію та перспективи соціально-економічного розвитку. Складання місцевих бюджетів має ґрунтуватись на прогнозі соціально-економічного розвитку, прогнозі фінансового балансу для відповідної території на наступний бюджетний рік. Для формування місцевих бюджетів особливе значення мають такі складові загальнодержавної бюджетної політики:

- особливості взаємовідносин державного та місцевих бюджетів у наступному бюджетному періоді;
- частка обсягу міжбюджетних трансфертів у видатках державного бюджету, значення коефіцієнта вирівнювання для місцевих бюджетів;
- перелік захищених статей видатків бюджету;
- зміни до законодавства, прийняття яких є необхідним для реалізації бюджетної політики держави.

Згідно з принципом єдності бюджетної системи України держава реалізує загальнодержавну соціальну політику на рівні адміністративно-територіаль-

них одиниць через місцеві бюджети. Умовно бюджетну політику в частині формування і використання бюджетів місцевого самоврядування можна поділити на державну та місцеву. Державна політика реалізується на основі законодавства про місцеве самоврядування, бюджетного законодавства, загальнодержавних фінансових нормативів бюджетної забезпеченості для місцевих бюджетів тощо. Місцева бюджетна політика складається із заходів на регіональному рівні (напрями соціально-економічного розвитку області, району; принципи відносин між бюджетами області, районів, міст, сіл, селищ) та заходів конкретного органу місцевого самоврядування.

Для підготовки пропозицій щодо проекту Державного бюджету України Міністерство фінансів України розробляє і доводить до головних розпорядників бюджетних коштів інструкції щодо підготовки бюджетних запитів. Головні розпорядники бюджетних коштів організовують розроблення бюджетних запитів для подання Міністерству фінансів України, несуть відповідальність за своєчасність, достовірність і зміст поданих бюджетних запитів, які мають містити всю інформацію, необхідну для аналізу показників проекту Державного бюджету України. Міністерство фінансів України на будь-якому етапі складання і розгляду проекту Державного бюджету України проводить аналіз бюджетних запитів, поданих головними розпорядниками бюджетних коштів, з погляду його відповідності меті, пріоритетності, а також ефективності використання бюджетних коштів, розглядає та вживає заходів щодо усунення розбіжностей з головними розпорядниками бюджетних коштів.

Міністр фінансів України приймає рішення про включення бюджетних запитів до проекту Державного бюджету України перед поданням його на розгляд Кабінету Міністрів України. Міністерство фінансів України подає проект Державного бюджету на розгляд Кабінету Міністрів України. Кабінет Міністрів України приймає постанову щодо схвалення проекту закону про Державний бюджет України та подає його разом з відповідними матеріалами Верховній Раді України не пізніше 15 вересня року, що передусє плановому. Разом з проектом закону про Державний бюджет України, схваленим Кабінетом Міністрів України, подаються:

- пояснювальна записка до проекту закону про Державний бюджет України;
- прогнози показники зведеного бюджету України відповідно до бюджетної класифікації, а також зведений баланс фінансових ресурсів України;
- перелік пільг за податками, зборами, іншими обов'язковими платежами з розрахунком втрат доходів бюджету від їх надання;
- зведення та структура фінансових зобов'язань з державного боргу та державних гарантій на поточний і наступний бюджетні періоди до повного погашення боргових зобов'язань, включаючи суми на обслуговування державного боргу;
- доповідь про хід виконання Державного бюджету України у поточному бюджетному періоді;
- інші матеріали, обсяг і форму яких визначає Кабінет Міністрів України.

Головні розпорядники бюджетних коштів організують розроблення бюджетних запитів для подання місцевим фінансовим органам у строки та порядку, встановлені цими органами. Головні розпорядники бюджетних коштів несуть відповідальність за своєчасність, достовірність і зміст поданих місцевим фінансовим органам бюджетних запитів, які мають містити всю інформацію, необхідну для аналізу показників проекту місцевого бюджету, згідно з вимогами місцевих фінансових органів. Місцеві фінансові органи проводять аналіз бюджетного запиту з погляду його відповідності меті, пріоритетності, а також дієвості та ефективності використання бюджетних коштів. На основі результатів аналізу керівник місцевого фінансового органу приймає рішення про включення бюджетного запиту до пропозиції проекту місцевого бюджету перед поданням його на розгляд відповідно Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевим державним адміністраціям та виконавчим органам відповідних рад. Виконавчі органи сільських, селищних, міських (міст районного призначення) рад, районні державні адміністрації в містах Києві та Севастополі подають відповідним фінансовим органам пропозиції щодо показників проектів відповідних бюджетів. Процедура інформування Кабінетом Міністрів України Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій та виконавчих органів відповідних рад передбачає:

— доведення розрахунків прогностичних обсягів міжбюджетних трансфертів, методики їх визначення та інших показників, необхідних для складання проектів місцевих бюджетів, а також пропозицій щодо форми проекту рішення про місцевий бюджет (типова форма рішення) — після схвалення проекту державного бюджету Кабміном;

— доведення положень та показників міжбюджетних відносин (обсяги міжбюджетних трансфертів для відповідних бюджетів і текстові статті, що визначають особливості міжбюджетних відносин на наступний бюджетний період) — у тижневий термін після ухвалення закону про Державний бюджет України в другому читанні.

Проект рішення про місцевий бюджет, що готується місцевими фінансовими управліннями, схвалюється Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевою державною адміністрацією чи виконавчим органом відповідної ради. Проект рішення про місцевий бюджет на наступний рік розглядається на сесії Верховної Ради Автономної Республіки Крим, відповідної ради (подається на розгляд не пізніше 10 грудня поточного року). Процедура бюджетного планування місцевих бюджетів базового рівня (районних, міських, селищних, сільських) аналогічна процедурі бюджетного планування місцевих бюджетів централізованого рівня, за винятком строку подання проекту бюджету на розгляд: для бюджетів базового рівня не пізніше 25 грудня. До проекту відповідного бюджету додають:

1) пояснювальну записку, що містить:

— інформацію про соціально-економічне становище відповідної адміністра-

тивно-територіальної одиниці і прогноз її розвитку на наступний бюджетний період, які покладено в основу проекту місцевого бюджету;

— оцінку надходжень доходів з урахуванням втрат доходів у результаті наданих відповідною радою податкових пільг;

— пояснення основних положень проекту рішення про місцевий бюджет, включаючи аналіз запропонованих обсягів видатків щодо функцій і програм. Обґрунтування включають бюджетні показники за попередній, поточний, наступний бюджетні періоди в розрізі класифікації видатків бюджету;

— обґрунтування особливостей міжбюджетних взаємовідносин та надання субвенцій на виконання інвестиційних проектів;

— інформацію щодо погашення боргу Автономної Республіки Крим та місцевого самоврядування, обсягів та умов погашення;

2) прогноз показників відповідного бюджету за основними видами доходів, видатків та фінансування на наступні три бюджетні періоди;

3) проект показників зведеного бюджету району, міста з районним поділом, міста, що об'єднує бюджети села, селища, міста районного значення;

4) показники видатків, необхідні на наступні бюджетні періоди для завершення проектів, що враховані в бюджеті, за умови, якщо реалізація проекту триває більше одного бюджетного періоду;

5) перелік інвестиційних програм на наступний бюджетний період та наступні три бюджетні періоди;

6) інформацію про хід виконання відповідного бюджету у поточному бюджетному періоді;

7) пояснення головних розпорядників бюджетних коштів до проекту відповідного бюджету (подаються до бюджетної комісії відповідної ради);

8) інші матеріали.

2. Розгляд і затвердження бюджету.

Не пізніше ніж через п'ять днів після подання Кабінетом Міністрів України проекту закону про Державний бюджет України до Верховної Ради України міністр фінансів доповідає на пленарному засіданні Верховної Ради України. Голова Комітету Верховної Ради України з питань бюджету доповідає про відповідність проекту закону про Державний бюджет України вимогам Кодексу, Основним напрямам бюджетної політики на наступний бюджетний період та пропозиціям Верховної Ради України до Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період. У разі відхилення проекту закону про Державний бюджет України Кабінет Міністрів України зобов'язаний у тижневий строк з дня набрання чинності рішенням про відхилення подати проект закону про Державний бюджет України на повторне подання з обґрунтуванням внесених змін, пов'язаних з відповідним рішенням Верховної Ради України. Міністр фінансів повторно представляє проект закону про Державний бюджет України не пізніше трьох днів після його повторного подання до Верховної Ради України. Представлений проект Закону до 1 жовтня підлягає попередньому розгляду комітетами Верховної Ради України. Після цього проект розгля-

дається у трьох читаннях на пленарних засіданнях Верховної Ради і приймається Верховною Радою України до 1 грудня року, що передує плановому. Закон України “Про Державний бюджет України” на відповідний рік та Постанова Верховної Ради про порядок введення його в дію публікуються в пресі для загального відома.

Проекти відповідних місцевих бюджетів розглядають постійні комісії, які готують висновки та зауваження щодо показників доходів і видатків бюджету. З доповіддю про проект відповідного бюджету виступають:

- міністр фінансів Автономної Республіки Крим та голова комісії з питань бюджету — на засіданні Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- начальник фінансового управління та голова комісії з питань бюджету — на сесії обласної, районної та міської рад.

Розгляд і затвердження місцевих бюджетів здійснюється місцевими радами.

Місцеві бюджети затверджуються на сесіях відповідних рад:

— бюджет Автономної Республіки Крим, обласні і районні бюджети, міські (міст Києва та Севастополя, міст республіканського Автономної Республіки Крим та міст обласного значення) — рішенням Верховної Ради Автономної Республіки Крим, відповідної обласної, районної чи міської ради не пізніше ніж у двотижневий строк після офіційного опублікування закону про Державний бюджет України;

— міські (міст районного значення) бюджети, районні у містах (якщо такі створено), селищні та сільські бюджети — рішеннями міської, районної в місті, селищної або сільської ради не пізніше ніж у двотижневий строк після затвердження районного чи міського бюджету.

Місцевий бюджет може бути затверджений тільки після затвердження державного бюджету. Якщо місцевий бюджет не буде прийнято до 30 грудня, то вступають в силу показники бюджету, який передано на затвердження.

Якщо до початку нового бюджетного періоду не набрав чинності закон про Державний бюджет України, Кабінет Міністрів України має право здійснювати витрати Державного бюджету України з наступними обмеженнями:

1) витрати Державного бюджету України можуть здійснюватись лише на цілі, визначені у законі про Державний бюджет України на попередній бюджетний період та одночасно передбачені у проекті закону про Державний бюджет України на наступний бюджетний період;

2) щомісячні видатки Державного бюджету України не можуть перевищувати 1/12 обсягу видатків, визначених законом про Державний бюджет України на попередній бюджетний період;

3) до прийняття закону про Державний бюджет України на поточний бюджетний період провадити капітальні видатки забороняється.

До прийняття закону про Державний бюджет України на поточний бюджетний період податки, збори (обов'язкові платежі) та інші надходження справляються відповідно до закону про Державний бюджет України на попередній бюджетний період та інших нормативно-правових актів.

Характерною особливістю бюджетного процесу в сучасних умовах є систематичне порушення бюджетної дисципліни. Аналізуючи окремі стадії бюджетного процесу в Україні (підготовка проекту бюджету, розгляд та ухвалення проекту бюджету Верховною Радою України) упродовж 1991—2007 р., можна констатувати факт недотримання строків прийняття бюджету Верховною Радою України. Навіть у разі формального своєчасного першого подання проекту строки розгляду і прийняття бюджету виходили за законодавчо встановлені строки (табл. 6.2).

Таблиця 6.2. Фактичні дати бюджетного процесу в Україні

Бюджетний рік	Подання проекту державного бюджету до Верховної Ради України	Прийняття Закону України "Про Державний бюджет України"
1992	Грудень 1991 р. — червень 1992 р.	18 червня 1992 р.
1993	18 березня — 3 квітня 1993 р.	9 квітня 1993 р.
1994	15 січня 1994 р.	1 лютого 1994 р.
1995	7 березня 1995 р.	7 квітня 1995 р.
1996	4 грудня 1995 р.	22 березня 1996 р.
1997	14 вересня 1996 р. — 4 червня 1997 р.	27 червня 1997 р.
1998	15 вересня 1997 р.	30 грудня 1997 р.
1999	15 вересня — 23 жовтня 1998 р.	31 грудня 1998 р.
2000	15 вересня 1999 р.	17 лютого 2000 р.
2001	15 вересня 2000 р.	7 грудня 2000 р.
2002	19 вересня 2001 р.	20 грудня 2001 р.
2003	14 вересня 2002 р.	26 грудня 2002 р.
2004	9 вересня 2003 р.	27 листопада 2003 р.
2005	14 вересня 2004 р.	23 грудня 2004 р.
2006	14 вересня 2005 р.	20 грудня 2005 р.
2007	21 вересня 2006 р.	22 грудня 2006 р.

Аналіз бюджетного процесу в Україні впродовж останніх 15 років свідчить про таке:

— існують значні розходження між значеннями показників бюджету, які обґрунтовуються Кабінетом Міністрів України у проекті, і тими, що приймаються Верховною Радою України;

— макроекономічні показники, які є підґрунтям бюджетних розрахунків (валовий внутрішній продукт, рівень інфляції, валютний курс тощо), демонструють дуже великий розрив між прогнозними значеннями і фактичними — до 1996 р. відхилення щодо величини валового внутрішнього продукту становили від 22 до 1000 %, а з 1996 р. коливання були в межах від 3 до 18 %;

— негативним у бюджетному процесі також є те, що значна частина показників державного бюджету приймається під нормативи, яких вимагають міжнародні фінансові організації, що надають Україні реабілітаційні позики для стабілізації економічної ситуації.

Таким чином, зосередження уваги на внутрішніх проблемах бюджетотворчого процесу (яке досягає апогею під час розгляду чергового проекту державного бюджету в парламенті) не має відволікати урядовців від справжніх проблем бюджетної політики та економічної стратегії держави. Кінцевим критерієм успіху просування шляхом реформ має бути не мінімальний рівень інфляції чи дефіциту бюджету, а ті можливості, які економіка (ринок) надає для зростання виробництва. Бюджет як інструмент економічної та соціальної політики залежить від економічних умов і у свою чергу має впливати на ці самі економічні умови.

3. Виконання бюджету.

Це забезпечення своєчасного і повного надходження запланованих доходів, а також повного і безперервного фінансування передбачених бюджетом заходів. Участь у виконанні бюджетів беруть підприємства, організації та установи усіх форм власності, а також населення, які пов'язані з доходами і видатками бюджетів. Виконання Державного бюджету України забезпечує Кабінет Міністрів України. Міністерство фінансів України здійснює загальну організацію та управління виконанням Державного бюджету України, координує діяльність учасників бюджетного процесу з питань виконання бюджету.

В Україні застосовується казначейська форма обслуговування державного і місцевих бюджетів України, яка передбачає здійснення Державним казначейством України:

- операцій з коштами державного бюджету;
- розрахунково-касового обслуговування розпорядників бюджетних коштів;
- контролю бюджетних повноважень під час зарахування надходжень, прийняття зобов'язань та проведення платежів;
- бухгалтерського обліку та складання звітності про виконання державного і місцевих бюджетів.

В основу діяльності Державного казначейства покладено принцип "єдиної каси", що в поєднанні з централізованою казначейською телекомунікаційною системою дає змогу мати вичерпну інформацію про щоденний стан державних фінансів і забезпечує можливість гнучкого маневрування державними грошовими ресурсами. Безпосередньо касове виконання бюджету здійснюється через банківські установи. Банківські установи здійснюють приймання та зарахування на відповідні рахунки бюджету податків та зборів, приймання і видачу коштів спеціального фонду установ, розрахункове і касове обслуговування установ і організацій, які фінансуються з місцевих бюджетів. Державний бюджет України виконується за розписом, який затверджується міністром фінансів України відповідно до бюджетних призначень у місячний строк після набрання чинності законом про Державний бюджет України.

4. *Складання і затвердження звітності* про виконання бюджетів є завершальним етапом бюджетного процесу. Тому бюджетну звітність відносять до вищого етапу узагальнення інформації про виконання бюджетів. За характером показників бюджетна звітність — сукупність упорядкованих взаємопов'язаних даних, що характеризують умови, кількісні та якісні результати виконання бюджетів. Показники звітності базуються на інформації поточного бухгалтерського обліку, тобто на даних, які зумовлюють їхню реальність та достовірність. Значення звітності про виконання бюджетів в економічній літературі сумнівам не піддається. З одного боку, за допомогою показників бюджетної звітності можна дати оцінку стану виконання бюджетів з кількісної та якісної сторони, визначити тенденції та закономірності, що мають місце у суспільстві. З іншого — у процесі аналізу показників виконання бюджету можна розрахувати рівень позитивного та негативного впливу окремих чинників на відхилення окремих показників по доходах і видатках, на підставі чого визначити шляхи збільшення дохідної частини та економії видаткової частини бюджетів. Результати такого аналізу використовуються під час складання проєктів бюджетів на наступний рік. Таким чином, як завершальна стадія бюджетного процесу складання, затвердження та аналіз звітності про виконання бюджетів є невід'ємною і важливою складовою робіт, пов'язаних із початковою, першою стадією бюджетного процесу, що впливає надалі на якість наступних його етапів. Цим і визначається роль та місце бюджетної звітності у бюджетному процесі.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Бюджет держави, бюджетна політика, бюджетна стратегія, бюджетна тактика, бюджетний механізм, бюджетний устрій, бюджетна система, доходи бюджету, видатки бюджету, бюджетне фінансування, міжбюджетні трансферти, бюджетні права, бюджетний регламент, бюджетний процес, бюджетне планування, виконання бюджету, бюджетна звітність, бюджетна класифікація, бюджетне прогнозування, бюджетне регулювання, бюджетний розпис.

Контрольні запитання і завдання

1. Які ознаки властиві бюджетним відносинам?
2. Сукупність яких грошових відносин характеризує бюджет держави як об'єктивну економічну категорію?
3. У чому полягає сутність бюджету як економічної категорії?
4. Які функції виконує бюджет держави як економічна категорія? У чому їхні особливості?
5. У чому виявляються особливості бюджету держави за змістом, формою, організаційною побудовою та правовим характером?
6. Яке основне призначення бюджету держави?
7. Що ви розумієте під бюджетною політикою?
8. Що розуміють під бюджетною стратегією та бюджетною тактикою?
9. У чому полягає сутність бюджетного механізму?
10. Що ви розумієте під бюджетним устроєм країни?
11. Дайте визначення бюджетної системи і поясніть його.
12. Які ланки входять до бюджетної системи і який між ними взаємозв'язок?
13. На яких принципах ґрунтується бюджетна система України?
14. Що ви розумієте під доходами бюджетів?
15. Назвіть методи формування доходів бюджету та охарактеризуйте їх.
16. Як класифікуються доходи бюджету?
17. Які особливості формування доходів місцевих бюджетів?
18. Яке визначення видатків бюджету наведено у Бюджетному кодексі України?
19. Які відмінності між видатками бюджету і витратами?
20. Сукупність яких грошових відносин становить зміст видатків?
21. За якими ознаками класифікуються видатки бюджету?
22. Що ви розумієте під бюджетним фінансуванням?
23. Що ви розумієте під бюджетними правами?
24. Що ви розумієте під бюджетним регламентом?
25. У чому полягає зміст бюджетного процесу?

Рекомендована література

1. Бюджетний кодекс України: закон, засади, коментар / За ред. О.В. Турчинова і Ц.Г. Огня. — К.: Парлам. вид-во, 2002. — 320 с.
2. Бюджетний менеджмент: Підручник / В. Федосов, В. Опарін, Л. Сафонова та ін.; За заг. ред. В. Федосова. — К.: КНЕУ, 2004. — 864 с.

3. *Василик О.Д., Павлюк К.В.* Бюджетна система України: Підручник. — К.: Центр навч. л-ри, 2004. — 544 с.
4. *Дем'янишин В.Г.* Бюджетний механізм держави: сутність та роль у регулюванні соціально-економічних процесів // Формування ринкових відносин в Україні. — 2007. — № 11.
5. *Дем'янишин В.Г.* Складання проекту бюджету держави: прагматика, проблематика та шляхи удосконалення // Світ фінансів. — 2007. — № 4.
6. *Дем'янишин В.Г.* Теоретична концептуалізація бюджету держави // Актуальні проблеми економіки. — 2007. — № 9.
7. *Дем'янишин В.Г.* Теоретичні засади бюджетної політики // Світ фінансів. — 2007. — № 1.
8. *Павлюк К.В.* Бюджет і бюджетний процес в умовах транзитивної економіки України: Монографія. — К.: НДФІ, 2006. — 584 с.
9. *Пасічник Ю.В.* Бюджетний потенціал економічного зростання в Україні: Монографія. — Донецьк: ТОВ "Юго-Восток ЛТД", 2005. — 642 с.
10. *Фінанси: вишкіл студії: Навч. посіб. / За ред. д. е. н., проф. С.І. Юрія.* — Т.: Карт-бланш, 2002. — 357 с.
11. *Чечетов М.В., Чечетова Н.Ф., Бережна А.Ю.* Бюджетний менеджмент: Навч. посіб.: У 2 ч. — Ч. 1. — Х.: Видав. дім "ІНЖЕК", 2004. — 560 с.
12. *Чугунов І.Я.* Бюджетний механізм регулювання економічного розвитку: Монографія / Ред. кол.: Ю.О. Лупенко, Н.І. Костіна, І.О. Луїна. — К.: НІОС, 2003. — 485 с.
13. *Юрій С.І., Бескид Й.М. та ін.* Бюджетна система України: Навч. посіб. — К.: НІОС, 2000. — 400 с.
14. *Юрій С.І., Дем'янишин В.Г., Буздуган Я.М.* Антологія бюджетного механізму: Монографія. — Т.: Екон. думка, 2001. — 250 с.
15. *Юрій С.І., Іванух Р.А., Дусановський С.Л.* Економічні та соціальні аспекти розвитку господарського комплексу України. — Т.: Збруч, 2003. — 327 с.
16. *Юрій С.І., Стоян В.І., Даневич О.С.* Казначейська система: Підручник. — 2-ге вид., змін. і доп. — Т.: Карт-бланш, 2006. — 818 с.

Розділ 7

БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ

7.1. Поняття стану бюджетного фонду та дефіциту бюджету

Бюджетний фонд як об'єктивна обумовлена економічна форма руху частини вартості валового продукту, що пройшла відповідні стадії розподілу і надійшла в розпорядження держави для задоволення суспільних потреб, виступає у вигляді централізованого фонду грошових коштів. Характеризується великими масштабами, складною внутрішньою структурою, цільовим спрямуванням. Конкретний обсяг бюджетного фонду, джерела надходження та напрями використання коштів визначаються щорічними законами про Державний бюджет України, рух коштів фонду відображається в основному фінансовому плані України. Таким чином, державний бюджет, як і всі інші фінансові плани, має бути збалансованим, тобто обсяг доходів — дорівнювати обсягу видатків.

У процесі збалансування бюджету шляхом зіставлення його дохідної і видаткової частин визначаються *показники стану бюджету*, до яких належать: рівновага доходів і видатків бюджету (баланс бюджету), бюджетний профіцит (перевищення доходів над видатками бюджету), бюджетний дефіцит (перевищення видатків над постійними доходами бюджету).

Показник рівноваги доходів і видатків свідчить про збалансованість бюджету, тобто про достатність дохідних джерел для фінансування потреб держави у плановому році. Такий стан вважається оптимальним, а його досягнення — найважливішим завданням бюджетного планування.

Бюджетний профіцит — відносний показник, який свідчить про перевищення доходів над видатками. Специфічність цього показника полягає у тому, що “зайвих” грошей у держави немає і держава завжди може знайти потребу,

на яку необхідно спрямувати нерозподілені бюджетні кошти. Отже, профіцит створюється не з метою виявлення надлишку коштів бюджетного фонду, а відповідно до Бюджетного кодексу України лише для погашення основної суми боргу.

Показник бюджетного дефіциту свідчить про перевищення передбачених у бюджеті видатків над постійними доходами, до яких відносять податки, збори й обов'язкові платежі, що відповідно до бюджетної класифікації вважаються доходами бюджету. Наявність бюджетного дефіциту свідчить, що у плановому бюджетному році до бюджету включені такі видатки держави, які не мають грошового забезпечення. Таке явище є негативним. Однак бюджетний дефіцит не свідчить про незбалансованість бюджету у цілому, оскільки у процесі складання і затвердження бюджету визначаються необхідні джерела фінансування дефіциту.

Показники дефіциту (як і профіциту) розраховуються під час складання бюджету, записуються окремим рядком у законі про Державний бюджет України на плановий рік, тобто мають стосунок до бюджету як основного фінансового плану. За результатами виконання бюджету такі показники розраховуються за спеціальною методикою і відображаються у звітності про виконання бюджету.

Фінансова теорія передбачає *три класичних концептуальних підходи до збалансування державного бюджету*, кожен з яких має характерні риси та економічні наслідки:

- 1) збалансування на щорічній основі;
- 2) збалансування в ході економічного циклу;
- 3) збалансування на основі функціонування фінансів.

Збалансування бюджету на щорічній основі означає, що витрати держави мають вирівнюватися з доходами у межах кожного року. Такий підхід є найбільш доцільним і обґрунтованим.

Однак глибше дослідження такої концепції свідчить про її недоліки, оскільки вступає в суперечності зі стабілізаційною функцією бюджетної політики. Якщо економіка країни увійшла у фазу падіння, ВВП скорочується, то автоматично зменшуються надходження податків, а державний бюджет набуває дефіцитних ознак. В умовах збалансування бюджету на щорічній основі держава змушена або збільшити податки, або обмежити власні видатки, або поєднати ці заходи. Оскільки перераховані заходи мають стримуючий характер, кожний з них зменшує ділову активність, сукупний попит, що погіршує коливання економічного циклу і збільшує обсяг дефіциту бюджету. Отже, ця концепція за певних умов є економічно неефективною і не може забезпечити соціально-економічну стабільність у тривалому періоді.

Концепція збалансування бюджету на циклічній основі частково усуває проблеми, що виникають у процесі збалансування на щорічній основі і характеризуються протилежними підходами. Відповідно до цієї концепції уряд балансує бюджет не щорічно, а в межах економічного циклу, реалізуючи при

цьому засади антициклічної політики. Зокрема, під час падіння виробництва з метою стимулювання ділової активності і підприємництва держава зменшує податки і збільшує державні закупівлі (видатки), цілеспрямовано збільшуючи дефіцит. Протягом інфляційного піднесення держава підвищує податки і скорочує державні витрати, що дає можливість вилучити з обігу частину грошової маси, створити бюджетний надлишок, за допомогою якого можна буде покрити державні борги, що з'явилися в період спаду. Однак, крім позитивних, ця концепція має негативні якості, оскільки за глибиною і тривалістю зростання та падіння цикли нееквівалентні між собою. Отже, у межах економічного циклу не досягається гармонії між надлишком і дефіцитом, внаслідок чого бюджет у цілому залишається незбалансованим.

Третя концепція збалансування бюджетів на основі функціонування фінансів передбачає підпорядкування збалансування як на щорічній, так і на циклічній основі питанням стабілізації та оздоровлення економіки. Отже, макроекономічна стабілізація є кінцевою метою бюджетної політики, а державний бюджет — інструмент її досягнення. Ця концепція допускає можливість існування дефіцитного бюджету, якщо такий дефіцит є необхідною умовою стабілізації економіки.

Бюджетний дефіцит — дуже складне економічне явище, у якому віддзеркалюються різні аспекти соціально-економічного розвитку суспільства, ефективність економічної політики держави. Він має різні вияви, характеризується розмаїттям причин, чинників і наслідків.

Сучасна фінансова наука передбачає класифікацію бюджетного дефіциту за такими ознаками:

- строком виникнення;
- місцем виникнення;
- формою вияву;
- причинами виникнення;
- напрямами дефіцитного фінансування;
- критерієм визначення складових;
- строком дії;
- зв'язком із державним боргом.

За *строком виникнення* розрізняють плановий і звітний бюджетний дефіцит. *Плановий дефіцит* — затверджений у законі про Державний бюджет України обсяг перевищення видатків над доходами, тобто дефіцит бюджету відповідно до основного фінансового плану держави. *Звітний бюджетний дефіцит* — фактичний обсяг дефіциту відповідно до річного звіту про виконання Державного бюджету України. Як правило, величина планових та звітних обсягів не збігається у різних співвідношеннях. Наприклад, за підсумками виконання Державного бюджету України у 2001 та 2004 рр. фактичні суми дефіциту були більші за планові, а у 2002, 2003, 2005, 2006 рр. — менші.

За *місцем виникнення* бюджетний дефіцит поділяється на зовнішній і внутрішній. *Зовнішній дефіцит* — різниця між зовнішніми видатками та надхо-

дженнями від зовнішніх джерел. *Внутрішній дефіцит* характеризує перевищення обсягів загального дефіциту над зовнішнім.

За *формою вияву* розрізняють відкритий, прихований і квазіфіскальний бюджетний дефіцит. *Відкритий дефіцит* — офіційно затверджений стан бюджету у законі про Державний бюджет України на плановий рік чи у рішеннях сесій місцевих рад про відповідний місцевий бюджет. У цих документах не тільки фіксуються загальні обсяги дефіциту, а й конкретизуються джерела його фінансування. *Прихований бюджетний дефіцит*, на відміну від відкритого, офіційними документами не визнається. На практиці є кілька варіантів прихованого і напівприхованого дефіциту, пов'язаних зі свідомим завищенням планових обсягів доходів, включенням до складу доходів таких джерел, які використовують не для фінансування планових видатків, а для покриття бюджетного дефіциту.

Квазіфіскальний (квазібюджетний) *дефіцит* — прихований дефіцит бюджету, обумовлений квазіфіскальною діяльністю держави. Такими видами діяльності є:

— фінансування державними підприємствами надлишкової зайнятості у державному секторі і виплата ними зарплати за ставками, вищими від ринкових, за рахунок банківських позик чи шляхом нагромадження взаємної заборгованості;

— нагромадження у комерційних банках, які відокремилися від державного банку на початкових стадіях економічних реформ, великого портфелю непрацюючих позик;

— окремі операції, пов'язані з державним боргом, а також фінансування Національним банком України збитків від заходів зі стабілізації обмінного курсу валюти, безпроцентних і пільгових кредитів уряду, кредити рефінансування комерційним банкам на обслуговування окремих видів боргів, а також рефінансування сільськогосподарських, промислових і житлових програм за пільговими ставками.

Наявність прихованого і квазіфіскального дефіциту бюджету є негативним і небезпечним для суспільства явищем, оскільки фальсифікує показники основного фінансового плану країни та можливості держави.

За *причинами виникнення* бюджетний дефіцит буває вимушеним і невимушеним. *Вимушений дефіцит* пов'язаний із необхідністю витратити коштів більше, ніж їх можна мобілізувати. Він є наслідком стихійних лих, епідемій, воєн, розрухи, економічної кризи, супроводжується дефіцитом фінансових ресурсів, якого уникнути неможливо. *Невимушений бюджетний дефіцит* (іноді його називають свідомим) виникає внаслідок проведення неефективної фінансової політики та некваліфікованого керівництва фінансовою системою.

За *напрямами дефіцитного фінансування* розрізняють активний і пасивний бюджетний дефіцит. У цілому різниця між цими видами дефіциту полягає у тому, що активний дефіцит дає змогу підштовхнути, активізувати подальший розвиток економіки і зростання капіталу, а пасивний — підкоряється законам інфляції.

Активний бюджетний дефіцит пов'язаний із нестачею бюджетних ресурсів для фінансування капітальних видатків (інвестицій). Дефіцитне фінансування інвестицій у цілому можна вважати позитивним явищем, оскільки воно передбачає активний вплив бюджету на економічні процеси у суспільстві. Теоретичні засади дефіцитного фінансування інвестицій базуються на кейнсіанстві, зокрема на його постулатах "бюджетного мультиплікатора". *Пасивний бюджетний дефіцит* характеризується спрямуванням дефіцитних коштів на фінансування поточних видатків, зокрема на соціальний захист населення, соціально-культурні заходи, оборону, управління. Таке витрачання коштів означає їхнє поглинання, що відображає пасивне реагування держави на складне фінансове становище у суспільстві.

За *критеріями визначення складових дефіциту* виділяють три його види: фактичний, структурний і циклічний. *Фактичний дефіцит* — це різниця між поточними видатками і поточними доходами держави. *Циклічний бюджет* — результат дії "вмонтованих" стабілізаторів, тобто механізмів, які дають можливість знизити амплітуду циклічних коливань рівнів зайнятості і випуску, не застосовуючи частих змін економічної політики, а *структурний* відображає різницю між видатками і доходами бюджету в умовах повної зайнятості.

Характеризуючи взаємозв'язок між цими видами, можна зробити висновок, що фактичний дефіцит є зовнішнім виявом розбалансованості дохідної та видаткової частин бюджету, а структурний і циклічний — його внутрішніми складовими. Якщо фактичний дефіцит відображає реальні доходи і видатки бюджету та дефіцит за відповідний рік, то структурний — дефіцит за умови повної або високої зайнятості потенціальних виробничих і трудових ресурсів, а циклічний — результат недонадходження доходів бюджету внаслідок циклічних коливань в економіці. За допомогою циклічного бюджету можна виявити вплив ділового циклу на бюджет та визначити зміни видатків, надходжень, які виникають через те, що економіка не працює за потенційного обсягу виробництва, а перебуває у стані піднесення чи спаду.

Обсяг циклічного дефіциту визначається як різниця між фактичним і структурним дефіцитом. Основні відмінності між структурним і циклічним бюджетами пов'язані з відмінностями між автоматичними і дискреційними стабілізаторами. Якщо структурні надходження і видатки в основному складаються з дискреційних програм, встановлених законодавством, то циклічні видатки і дефіцити включають такі податки і видатки, які автоматично пристосовуються до стану економіки. У разі спаду виробництва, у зв'язку зі скороченням податкових надходжень і зростанням державної допомоги з безробіття, кожний відсотковий пункт зменшення норми безробіття на відповідну суму збільшує циклічний дефіцит.

На практиці існує також тісний зв'язок зі структурним і фактичним дефіцитом. Наприклад, коли уряд ставить за мету скоротити дефіцит бюджету шляхом підвищення ставок податків і зменшення видатків, то відповідно й зменшується структурний дефіцит. За збільшення державою соціальних виплат зростають структурні видатки і збільшується структурний дефіцит.

У країнах з перехідною економікою проблеми структурного дефіциту бюджету ускладнюються маніпулюванням його розмірами, зокрема за допомогою таких інструментів впливу:

- податкова “амнісія”;
- стягнення прострочених платежів;
- відстрочення розрахунків з постачальниками;
- запровадження додаткових чи тимчасових податків;
- відстрочення виплат зарплати працівникам державного сектору;
- відстрочення індексації зарплати відповідно до темпів інфляції;
- розширення практики приватизації державної власності тощо.

За *строками дії* бюджетний дефіцит поділяється на стійкий і тимчасовий. *Стойкий дефіцит* спостерігається у довгостроковому періоді, а *тимчасовий* — у короткостроковому. Тимчасовий дефіцит, як правило, пов’язаний з касовими розривами у бюджеті, зокрема з незбіганням строків здійснення видатків зі строками надходження доходів. Тимчасовий дефіцит ще називають касовим.

За *зв’язком із державним боргом* розрізняють первинний та операційний бюджетний дефіцит. *Первинний дефіцит* — різниця між величиною дефіциту бюджету і виплатою відсотків за борг. Цей дефіцит дорівнює різниці між сумою трансфертів та державних закупівель товарів і послуг та податковими надходженнями до бюджету за формулою

$$\text{Дефіцит} = (\text{державні закупівлі товарів і послуг бюджету} + \text{трансферти} + \text{виплати з обслуговування боргу}) - \text{податкові надходження.}$$

У випадку випуску урядом державних цінних паперів для фінансування первинного бюджетного дефіциту зростають основна сума державного боргу і коефіцієнт його обслуговування.

Отже, в національній економіці збільшується тягар боргу. Сума відсотків за державний борг дорівнює добуткові державного боргу та реальної відсоткової ставки. У випадку перевищення у національній економіці реальної відсоткової ставки над темпами зростання ВВП, весь приріст останнього буде спрямовуватися на виплату відсотків з обслуговування державного боргу. Для зменшення цього співвідношення, з одного боку — темпи зростання реального ВВП мають перевищувати величину реальної відсоткової ставки, а з іншого — збільшення частки первинного бюджетного надлишку має бути постійним.

Операційний дефіцит — дефіцит державного бюджету із вирахуванням інфляційної частини відсоткових платежів з обслуговування державного боргу.

У цілому основною причиною виникнення бюджетного дефіциту є випередження темпів зростання бюджетних видатків порівняно зі зростанням доходів бюджету. Конкретні причини можна об’єднати у такі групи: об’єктивні (або вимушені), суб’єктивні (невимушені або свідомі).

У результаті об’єктивних причин, пов’язаних з вимушеними діями держави виникає необхідність збільшувати видатки бюджету за відсутності необхідного обсягу доходів, зокрема:

— надзвичайними обставинами (війни, епідемії, стихійні лиха тощо);
 — необхідністю здійснення великих державних вкладень у розвиток економіки з метою її структурної перебудови, що у майбутньому може забезпечити приріст валового внутрішнього продукту, зміцнити економічну могутність держави та підвищити матеріальний і культурний рівень життя населення. Це явище відображає не кризу в економічному житті суспільства, а державне регулювання економіки, спрямоване на забезпечення прогресивних зрушень у суспільстві;

— необхідністю підвищення рівня доходів громадян у зв'язку з відставанням їхнього обсягу від прожиткового мінімуму та ін.

До суб'єктивних причин, пов'язаних з невимушеними, свідомими діями держави, у результаті яких виникає бюджетний дефіцит, належать:

— кризові явища в економіці, її розвал, що супроводжується скороченням обсягів валового внутрішнього продукту, різким зниженням ефективності виробництва, інфляційними процесами;

— неефективність внутрішніх та зовнішніх фінансово-кредитних зв'язків;

— наявність значного тіньового сектору в економіці та низька податкова дисципліна;

— значне зростання і нераціональна структура бюджетних видатків;

— надмірне зростання соціальних видатків порівняно з темпами зростання валового внутрішнього продукту;

— надмірні витрати на утримання апарату управління;

— надмірні витрати на оборону та милітаризацію економіки у мирний час;

— нездатність влади тримати під контролем фінансову ситуацію у державі;

— недосконалість, неузгодженість і часті зміни фінансового законодавства;

— ігнорування та свідоме ухилення від виконання чинного законодавства суб'єктами фінансових відносин;

— корупція в органах державної влади, державного управління, місцевого самоврядування, судової влади та правоохоронних органах.

Якщо об'єктивні причини є вимушеними, не залежать від бажання чи небажання держави і не свідчать про низький рівень державного фінансового менеджменту, то суб'єктивні причини безпосередньо пов'язані з неефективним державним фінансовим менеджментом і за бажанням державної влади можуть бути усунені повністю.

Отже, бюджетний дефіцит у цілому як особливе фінансове явище не обов'язково є негативним і надзвичайним. Сьогодні у світі практично немає жодної держави, яка б не стикалася з бюджетним дефіцитом. Звичайно, за умов ідеального становища в економіці дефіцит відсутній і держава може оптимально зіставляти обсяг своїх доходів відповідно до фінансових можливостей без будь-якої шкоди для суспільства. Однак насправді це буває дуже рідко, оскільки економічні кризи є поширеним явищем.

7.2. Соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту

Світова фінансова наука неоднозначно підходить до оцінки наслідків впливу бюджетного дефіциту на соціально-економічні процеси у суспільстві. Тому, розглядаючи соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту, необхідно враховувати різні чинники та способи впливу дефіциту на розвиток економіки, соціальної сфери, рівень соціального захисту населення з урахуванням конкретних ситуацій. Зважаючи на такі підходи, *наслідки можуть бути позитивними, негативними або взагалі наслідків може не бути*.

Так, спроба позитивної оцінки впливу бюджетного дефіциту на соціально-економічний розвиток суспільства була започаткована у роки Великої французької революції, ідеологи якої називали дефіцит “багатством нації”. Підставою для цього вважалось твердження, що дефіцити активізують суспільство, впливаючи на напрями наукової думки, стимулюючи законодавчу діяльність, змушуючи економити державні кошти, попереджувати і викривати зловживання.

У цілому бюджетний дефіцит в умовах демократичного суспільства за певних умов може бути додатковим стимулом соціально-економічного розвитку, якщо цей дефіцит спонукатиме до пошуку ефективних шляхів раціонального використання бюджетних коштів, посилення бюджетної дисципліни, збільшення доходів бюджету у майбутньому.

Тезу про позитивний вплив бюджетного дефіциту на економіку підтримував Дж. Кейнс. Розвиваючи теорію Дж. Кейнса, новокейнсіанці стверджували про необхідність збалансованого бюджету в часі, тобто потребу у заміні бюджетного дефіциту під час війн і криз активним бюджетом під час економічних піднесень. Отже, дефіцит бюджету вважався антикризовим чинником. Після Другої світової війни кейнсіанські теорії застосовувалися практично всіма промислово розвинутими країнами, у результаті чого бюджетний дефіцит перетворився у вагомий інструмент фінансової політики, використовувався під час вирішення різнопланових завдань і зайняв важливе місце в теорії економічного зростання і в теорії циклічного регулювання економіки.

На основі кейнсіанської теорії виникли і розвинулися різноманітні теоретичні концепції, зокрема дефіцитного фінансування. Окремі теоретики і практики вважали бюджетну збалансованість анахронізмом, а боязнь бюджетних дефіцитів і зростання державного боргу — шкідливим забобоном. Таким чином, дефіцит державного бюджету перетворився на один із реальних способів регулювання економіки. Як свідчить світова практика, неконтрольоване зростання бюджетного дефіциту стало причиною економічних криз.

Однак переважна більшість теоретиків і практиків світу схиляються до думки, що бюджетний дефіцит має негативний вплив на соціально-економічні процеси у суспільстві. Він є свідченням марнотратства уряду, чинником макрофінансової нестабільності та підвищення ризику економічної діяльності дер-

жави. Зростання бюджетного дефіциту спричиняє посилення інфляційних процесів у суспільстві, кризу державних фінансів, грошової системи, зростання диференціації в доходах. Дефіцит бюджету є причиною зниження ефективності податкової системи, послаблення стимулів до праці, підриву впевненості членів суспільства у майбутньому.

У більшості країн світу, у тому числі в Україні, бюджетні дефіцити набули хронічного характеру, що сприяло поглибленню фінансової нестабільності. Вони дають поштовх інфляційним процесам і відволікають значні обсяги фінансових ресурсів з приватного сектору. Неконтрольованість і зняття питання про бюджетне обмеження дефіциту є причиною погіршення фінансової дисципліни у країні та поглиблення фінансової безвідповідальності урядів.

В умовах глобалізації економічного розвитку та інтернаціоналізації світогосподарських зв'язків бюджетні дефіцити є чинником підвищення ризику економічної діяльності, несуть потенційний ризик монетизації і дефолту. Національні уряди вже не можуть належним чином визначати ефективність своїх економічних заходів, оскільки у зв'язку з відкритістю національних економік суспільне відтворення відбувається одночасно як всередині країни, так і за її межами. Якщо додатково збільшувати за рахунок бюджетного дефіциту платоспроможний попит населення, то в умовах відкритої економіки це призведе не до поживавлення національного виробництва, а до зростання внутрішніх цін і до імпорту товарів, а бюджетне субсидювання вітчизняних підприємств однаково сприятиме як внутрішньому інвестуванню, так і вивезенню капіталу за кордон.

Наявність хронічних бюджетних дефіцитів у світовій практиці свідчить про існування певного причинно-наслідкового механізму. Причинно-наслідкова діалектика бюджетних дефіцитів така. У першу чергу бюджетний дефіцит впливає на скорочення обсягу заощаджень у загальнонаціональному масштабі, яке зумовлює зростання відсоткової ставки, меншу доступність кредитних ресурсів для приватного сектору. У результаті підвищується обмінний курс національної валюти, що спричиняє зменшення обсягів інвестицій та експорту, збільшення імпорту. Такий стан зумовлює дефіцит зовнішньоторгового балансу, внаслідок чого виникає дефіцит платіжного балансу. Ці негативні наслідки мають поточний характер і виявляються протягом бюджетного року.

Однак зменшення обсягів інших видів діяльності, зумовлене дефіцитами, може мати й більш віддалені негативні побічні ефекти. Наприклад, спад інвестиційної діяльності спричиняє скорочення акціонерного капіталу, виробничих потужностей, обсягів виробництва. Таке скорочення є причиною зниження рівня продуктивності праці й реальної зарплати, що негативно впливає на відсотки, ренту, прибутки за рахунок національного капіталу, які відходять до нерезидентів. Відповідно, продовжує нарощуватися державна заборгованість, внаслідок чого знижується довіря інвесторів, скорочуються іноземні інвестиції, а нерезиденти вивозять свій капітал за кордон. У результаті формується надмірний державний борг, який створює ризик дефолту.

Дефолт провокує згубні для економіки країни і престижу держави наслідки, зумовлені згоранням інвестицій, збуванням акцій та облігацій нерезидентів, що спричиняє падіння вартості цінних паперів, зростання відсоткових ставок. Відбувається подальше зниження обсягів виробництва і рівня заробітної плати, зумовлене скороченням інвестицій, внаслідок чого зменшуються споживчі витрати домогосподарств. Далі знижується обмінний курс у зв'язку з падінням попиту на національну валюту, запускаються інфляційні процеси. У випадку кредитування уряду центральним банком посилюється інфляція, у результаті чого настає загальна фінансова криза, масові банкрутства у реальному і фінансовому секторах економіки.

Таким чином, розглядаючи причинно-наслідкову діалектику бюджетних дефіцитів, можна побачити, що вони у цілому спричиняють десятки негативних соціально-економічних і фінансових ефектів, кінцевими і найгіршими з яких є фінансова та економічна кризи.

В Україні динаміка дефіциту державного бюджету за 1992—2006 рр. характеризується даними табл. 7.1.

Таблиця 7.1. Показники дефіциту Державного бюджету України у 1992—2006 рр.

Рік	Доходи		Видатки		Дефіцит (+) / профіцит (-)	
	млн грн	у % до ВВП	млн грн	у % до ВВП	млн грн	у % до ВВП
1992	6	12,8	15	30,1	9	17,3
1993	271	18,3	373	25,2	102	6,9
1994	3 559	29,6	4 682	38,9	1 123	9,3
1995	12 244	22,5	15 952	29,3	3 708	6,5
1996	19 632	24,1	23 608	29,0	3 976	1,9
1997	16 796	18,0	23 099	24,7	6 303	6,7
1998	16 266	15,9	18 380	17,9	2 114	2,1
1999	19 982	15,3	21 947	16,8	1 965	1,5
2000	36 230	21,3	35 533	20,9	-697	-0,4
2001	39 726	19,5	40 407	19,8	681	0,3
2002	45 467	20,1	44 348	19,6	-1 119	-0,5
2003	55 077	20,8	56 120	21,2	1 043	0,4
2004	70 330	20,4	79 471	23,0	9 141	2,6
2005	105 300	25,2	114 503	27,4	9 203	2,2
2006	133 522	24,9	137 299	25,6	3 777	0,7

Як свідчать наведені у табл. 7.1 дані, за роки незалежності у політиці дефіцитного фінансування можна умовно виділити декілька етапів. *Перший етап* (1992—1999 рр.) характеризується тенденцією до скорочення бюджетного дефіциту з 17,3 до 1,5 % ВВП. Цей період пов'язаний з глибокою економічною кризою і негативним її впливом на обсяги дефіциту, з одного боку, та негативним впливом бюджетного дефіциту на соціально-економічні процеси у суспільстві, з іншого боку.

Негативні соціально-економічні наслідки дефіциту на цьому етапі характеризуються:

- катастрофічним зменшенням обсягів ВВП (до 80 % порівняно з 1990 р.), обсягів державного і місцевих бюджетів;

- суттєвим погіршенням фінансового становища суб'єктів підприємницької діяльності (крім комерційних банків), що виявилось у зростанні дебіторської та кредиторської заборгованості підприємств (що значно перевищила обсяги ВВП) і звуженні дохідної бази бюджетів;

- обвальною інфляцією, зокрема зменшенням наявних грошей (у більше ніж 10 050 разів), та підвищенням цін;

- тотальним абсолютним зубожінням населення країни, катастрофічно низьким рівнем заощаджень населення, послабленням основи фінансово-банківської системи країни;

- величезними обсягами та зростанням державного боргу країни, а також витрат з його обслуговування й погашення. Так, у 1999 р. зовнішній борг перевищував 13 млрд дол.; Україна мала виплачувати щомісяця кредиторам 550 млн дол., що дорівнювало місячному обсягу ВВП;

- створення фінансової піраміди облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП), що призвело до катастрофічного зменшення валютних резервів. Тримачам ОВДП виплачувались здирницькі відсотки (до 120 % річних), причому більшість облігацій (до 60 %) розміщувалися серед нерезидентів;

- нераціональним, під надто високі відсотки запозиченням НБУ на зовнішньому ринку — крім облігацій ОВДП, насамперед розміщення єврооблігацій у сумі 1,5 млрд дол. (під 49 % річних), які значно перевищували валютні резерви України;

- непродуманою лібералізацією зовнішньоекономічної діяльності, відкриттям кордонів, які сприяли вивезенню до 40 млрд дол. капіталу новоформованою буржуазією (щороку з країни вивозилось понад 5 млрд дол.);

- величезними втратами державних коштів від непродуманих пільг (у 1999 р. майже 20 млрд грн);

- неефективним управлінням бюджетними коштами;

- надмірними витратами на утримання державного апарату за одночасного скорочення витрат на розвиток соціально-культурної сфери (освіти, культури, охорони здоров'я тощо);

- орієнтацією комерційних банків на самозбагачення і зростаюче їх відчуження від потреб національного товаровиробника;

— доларизацією української економіки та національним впровадженням гривні (за 1996—1999 рр. вона знецінилась у 3 рази) тощо.

Другий етап (2000—2002 рр.) характеризується зведенням Державного бюджету України з профіцитом, що позитивно відобразилося на усіх показниках соціально-економічного розвитку країни.

Третій етап (2003—2004 рр.) пов'язаний з проголошенням політики пріоритетного соціального розвитку та реалізацією соціальних програм, внаслідок чого спостерігається тенденція до зростання обсягів дефіциту бюджету та його частки у ВВП з 0,4 до 2,6 %.

На *четвертому етапі* (2005—2006 рр.) обсяги та частка бюджетного дефіциту у ВВП скоротилися. Одночасно кількісні і якісні показники соціально-економічного розвитку держави зросли, що свідчить про позитивні зрушення в економіці та соціальній сфері.

У цілому, оцінюючи соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту, можна зробити висновок, що дефіцитне фінансування економіки та інших сфер державної діяльності може бути вигідним, раціональним і виправданим за умови, коли темпи приросту ВВП будуть випереджувати приріст обсягів бюджетів, бюджетних дефіцитів і видатків на обслуговування державного боргу. Позитивними наслідками можна вважати також отриманий ефект від зміцнення економіки за рахунок дефіцитного фінансування, створення реального фундаменту та ефективної фінансової системи, вигідних майбутнім поколінням. За інших умов соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту будуть негативні.

7.3. Джерела фінансування дефіциту бюджету та їх класифікація

У сучасній теорії і практиці фінансів у зв'язку з бюджетними дефіцитами вживають такі поняття: фінансування бюджету, джерела фінансування (покриття) бюджетного дефіциту, дефіцитне фінансування. Два останніх поняття були відомі в Україні, а перше — запозичене на Заході та введене в українську фінансову практику з прийняттям Бюджетного кодексу. За Кодексом *фінансування бюджету* — надходження та витрати у зв'язку зі зміною обсягу боргу, а також залишку готівкових коштів за бюджетом, які використовуються для покриття різниці між доходами і видатками бюджету.

На практиці фінансуванням бюджету вважають групу певних фінансових операцій, джерелами фінансування бюджетного дефіциту — види фінансових ресурсів, а дефіцитним фінансуванням — тип фінансової політики.

Фінансування бюджету характеризується такими ознаками:

— операції з фінансування бюджету включають як надходження, так і витрачання бюджетних ресурсів;

— у бюджеті фінансування відображається окремо, оскільки не належить ні до доходів, ні до видатків;

— на відміну від бруutto-основи відображення показників доходів і видатків бюджету, фінансування має чисту основу;

— так само як бюджетне сальдо може набувати форми не тільки дефіциту, а й надлишку, так і фінансування бюджету може бути як “позитивним”, так і “від’ємним”;

— операції з фінансування бюджету мають на меті: профінансувати бюджетний дефіцит, погасити державний борг, покрити тимчасові касові розриви при виконанні бюджету, забезпечити ліквідність бюджетного фонду;

— розмір бюджетного дефіциту (або надлишку) дорівнює розміру нетто-фінансування (перевищення позитивного фінансування над від’ємним — дефіциту, а інакше — профіциту).

Перераховані ознаки свідчать, що фінансування бюджету є ширшим і складнішим поняттям, ніж джерела фінансування бюджетного дефіциту. У фінансуванні бюджету враховуються не тільки залишки готівки, що використовуються для покриття бюджетного дефіциту, а й операції з іншими активами, призначені для управління ліквідністю бюджетного фонду.

Стосовно джерел фінансування бюджетного дефіциту, то їх розрізняють за кредиторами, інструментами залучення, економічним впливом (інфляційні і неінфляційні, виходячи з впливу на чисту вартість уряду, з огляду на мультиплікаційний ефект тощо).

Міжнародний валютний фонд пропонує для використання дві класифікації фінансування: за типом кредитора і за типом боргового зобов’язання (табл. 7.2). Аналогічні класифікаційні ознаки встановлені також Бюджетним кодексом України. Для фінансування дефіциту в Україні призначені внутрішні і зовнішні запозичення. При цьому емісійні кошти НБУ не можуть бути джерелом фінансування дефіциту.

Таблиця 7.2. Класифікація фінансування бюджету: підхід МВФ

Фінансування за типом кредитора	Фінансування за типом боргового зобов’язання
<p>1. Внутрішнє фінансування: від інших суб’єктів сектору державного управління; від органів грошово-кредитного регулювання; від депозитних банків; інше внутрішнє фінансування; коригування.</p> <p>2. Зовнішнє фінансування: від міжнародних інститутів розвитку; від іноземних урядів; інші запозичення за кордоном; зміни готівки, депозитів і цінних паперів, які утримуються з метою управління ліквідністю</p>	<p>1. Довгострокові облігації. 2. Короткострокові облігації та векселі. 3. Інші довгострокові позики. 4. Інші довгострокові позики й аванси. 5. Інші зобов’язання. 6. Зміни залишків готівки, депозитів і цінних паперів, які уряд утримує з метою управління ліквідністю</p>

За результатами співпраці з МВФ Україна уклала Технічний меморандум із взаєморозуміння, у якому визначено, що фінансування дефіциту консолідованого уряду включає:

- чисту суму казначейських векселів;
- чисту суму позик уряду, наданих національною банківською системою;
- загальну суму приватизаційних надходжень;
- різницю між надходженнями від розміщення і погашення будь-яких облігацій, емітованих урядом або НБУ для нерезидентів з метою фінансування дефіциту;
- різницю між отриманням і погашенням урядом іноземних кредитів (включаючи проектні кредити і кредити, отримані з метою подальшого кредитування підприємств);
- чисту зміну депозитів уряду в банках-нерезидентах та інших інститутах-нерезидентах;
- чисті надходження від розміщення інших боргових зобов'язань або інших фінансових інструментів, емітованих урядом.

У цілому операції з фінансування бюджету мають на меті забезпечити не лише покриття дефіциту, а й управління ліквідністю бюджету, про що свідчать дані табл. 7.3.

Таблиця 7.3. Призначення фінансування бюджету

Управління ліквідністю бюджету	Покриття бюджетного дефіциту
<i>Мета</i>	
Подолання тимчасових касових труднощів, які за оцінкою мають ліквідуватися до закінчення бюджетного періоду	Покриття розриву між річною сумою бюджетних доходів і видатків
<i>Джерела покриття (за інструментами)</i>	
1. Короткострокові (до 1 року) боргові інструменти (векселі та облігації). 2. Короткострокові (до 1 року) позики. 3. Використання депозитів, грошових резервів, інших ліквідних активів, зменшення залишків готівки на бюджетних рахунках	1. Довгострокові (більше 1 року) боргові інструменти (облігації). 2. Довгострокові позики (кредитні угоди строком більше 1 року). 3. Реалізація акцій, утримувачем яких є уряд. 4. Використання депозитів, грошових резервів, інших ліквідних активів, зменшення залишків готівки на бюджетних рахунках

Наведені у табл. 7.3 завдання мають різну специфіку, яка вимагає адекватного підходу до них у ході бюджетного планування і виконання бюджету.

Основний обсяг операцій, пов'язаний із залученням джерел фінансування бюджетного дефіциту в ринкових економіках здійснюється на фінансових рин-

ках. Емітуючи ринкові боргові інструменти, держава виступає великим позичальником фінансових ресурсів. Необхідність фінансування бюджетного дефіциту і використання з цією метою фінансових інструментів започаткували один із важливих механізмів існування фінансового ринку. Державні цінні папери дають змогу трансформувати державний борг у фінансовий актив кредиторів, який приносить їм прибутки.

Таким чином, розкриваючи зміст фінансування бюджету як групу фінансових операцій, пов'язаних з покриттям дефіциту бюджету, ми охарактеризували це економічне явище, зосереджуючи увагу на його класифікації за двома ознаками: типом кредитора, що характеризує категорію кредитора або власника боргового зобов'язання; типом боргового зобов'язання, що характеризує вид фінансового інструмента запозичення коштів.

Класифікаційна ознака фінансування бюджету за типом кредитора передбачає, що джерела покриття дефіциту (фінансування) поділяються на внутрішні і зовнішні. *Внутрішні джерела* — це надходження від сектору державного управління, тобто обсяг запозичень за рахунок емісії цінних паперів, що здійснює Міністерство фінансів України, надходження від органів грошово-кредитного регулювання і банківських установ та інші внутрішні джерела. *Зовнішні джерела* включають позики, отримані від міжнародних організацій та іноземних комерційних банків та ін.

Класифікація фінансування бюджету за типом боргового зобов'язання передбачає, що фінансові зобов'язання держави включають такі види: облігації внутрішньої та зовнішньої державної позики та інші державні цінні папери, довго-, середньо- і короткострокові позики та кредити, зміна обсягів готівкових коштів, депозитів і цінних паперів, що використовуються для управління ліквідністю у розрізі внутрішніх і зовнішніх джерел фінансування.

Такі ознаки безпосередньо стосуються класифікації джерел фінансування бюджетного дефіциту як виду фінансових ресурсів. Ці джерела класифікують за способом залучення, за характером впливу на інфляційні процеси і за рівнем управління.

Так, за *способом залучення джерела фінансування бюджетного дефіциту* поділяють на емісійні та неемісійні. *Емісійні джерела* пов'язані з додатковим залученням грошової маси для покриття державних видатків і супроводжуються емісією грошей. *Неемісійні джерела* відображають взаємовідносини між державою як позичальником і юридичними та фізичними особами, урядами інших країн та міжнародними фінансовими організаціями як кредиторами і не мають безпосереднього відношення до емісії грошей.

За *характером впливу на інфляційні процеси* джерела фінансування дефіциту бюджету бувають інфляційні і неінфляційні. *Інфляційним джерелом* виступає монетизація дефіциту, яка відбувається за надання урядові позик центрального банку, купівля центральним банком державних цінних паперів, а також завдяки додатковій емісії грошей. Кредитна емісія використовувалася в Україні з 1991 до 1995 р. і була практично єдиним джерелом покриття

бюджетного дефіциту. Внаслідок використання інфляційних джерел розвивається неконтрольована інфляція, знецінюються гроші, відбувається зuboжіння населення. *Неінфляційні джерела* суттєво не впливають на інфляційні процеси і включають запозичення на внутрішніх і зовнішніх фінансових ринках, залишки бюджетних коштів, трансферти (у вигляді безоплатної і безповоротної фінансової допомоги), накопичення заборгованості (прострочення платежів за борги або куплені товари, підвищення податків тощо).

За *рівнями управління* розрізняють центральні і місцеві джерела фінансування бюджетного дефіциту. *Центральні джерела* — це емісійні і неемісійні джерела, які використовуються урядом для покриття дефіциту державного бюджету. *Місцевими* вважаються неемісійні джерела, які використовуються органами місцевого самоврядування для фінансування дефіцитів місцевих бюджетів. Як правило, до останніх належать внутрішні місцеві запозичення, кредити комерційних банків, вільні залишки коштів місцевих бюджетів тощо.

У цілому теоретично можливі три основних варіанти фінансування бюджетного дефіциту: продаж державних активів, державні запозичення та монетизація дефіциту.

Продаж державних активів для покриття дефіциту вважається досить рідкісним явищем. Воно характерне для перехідних економік. Враховуючи обмеженість, цей метод не є універсальним, а разовим.

Державні запозичення є найпоширенішим методом покриття бюджетного дефіциту, оскільки не має інфляційного характеру, та здійснюється у вигляді зовнішнього та внутрішнього фінансування.

Зовнішнє фінансування може забезпечуватися на загальних або пільгових умовах. Держави — позичальники найбільш зацікавлені у пільговому зовнішньому кредитуванні (отримання безповоротних субсидій із-за кордону, безвідсоткових позик, пільгових позик з низькими ставками та тривалими строками погашення), оскільки завдяки йому дефіцит не тільки не впливатиме негативно на економіку, а й може бути позитивним, якщо фінансування буде пов'язане з продуктивним використанням ресурсів. Загалом зовнішнє фінансування є найменш інфляційним.

Внутрішнє боргове фінансування бюджетного дефіциту часто розглядають як антиінфляційну альтернативу монетизації. Однак за його допомогою інфляцію можливо тільки віддалити, а не уникнути. У випадку розміщення облігацій державних позик серед населення, інфляційне напруження слабшатиме. Якщо центральний банк скупить такі облігації, то зможе розширити свої квазіфіскальні операції, що сприятиме зростанню інфляційного тиску. За обов'язкового розміщення позик внутрішнє боргове фінансування перетворюється у додатковий податковий тягар. Зростання внутрішнього боргу зумовлює збільшення видатків на його обслуговування, що сприяє збільшенню бюджетного дефіциту і державної заборгованості.

Отже, державні запозичення, з одного боку, розширюють фінансові можливості держави, є ефективним інструментом вилучення зайвих коштів з обігу, на відміну від підвищення податків психологічно не викликають опору. З іншого боку, вони перетворюють взяті урядом позики у національний борг, витісняють частину приватних інвестицій, державний бюджет обтяжується видатками на обслуговування боргу, а критичні його розміри загрожують державі дефолтом.

Монетизація бюджетного дефіциту використовується тоді, коли за наявності дефіциту держава має великий зовнішній борг, внаслідок якого залучення зовнішніх позик неможливе, а всі внутрішні джерела вичерпані. Цей метод є вимушеним і вважається доцільним, коли всі офіційні валютні резерви центрального банку використані, у зв'язку з чим врегулювання платіжного балансу залишається першочерговим завданням, причому передбачається, що економіка витримає високу інфляцію. За ініціативою центрального банку запускається механізм друкування нічим не забезпечених грошей, що вирішує проблему дефіциту бюджетних ресурсів. Цей метод покриття дефіциту, незважаючи на простоту, приховує велику небезпеку, оскільки додаткова емісія збільшує пропозицію грошей в обігу і порушує пропорції, описані рівнянням Фішера:

$$MV = PQ,$$

де M — пропозиція грошей; V — швидкість обороту грошей; P — середні ціни; Q — пропозиція продукту.

У короткостроковому періоді ні швидкість обороту грошей, ні динаміка продукту не можуть компенсувати приріст грошової маси. Тому найоперативніше у цьому випадку реагують ціни, зростання яких відвернути не можливо. Так запускається механізм інфляції. Уряд певний час матиме зиск з цього (сеньйораж), якщо друкуватиме гроші швидше, ніж на це сподіваються громадяни. Але в міру того, як населення позбуватиметься готівки, щоб “втекти” від інфляції, грошова маса збільшується до критичного рівня, а інфляція досягне гіперрозмірів. Ця обставина змусила більшість країн, включаючи й Україну, на законодавчому рівні заборонити емісію як джерело фінансування бюджетного дефіциту.

Отже, *сеньйораж* — дохід від друкування грошей, який виникає в умовах перевищення приросту грошової маси над приростом реального ВВП, наслідком чого є зростання середнього рівня цін. У сучасних умовах сеньйораж також реалізується за допомогою створення резервів комерційних банків. Однак ці операції мають незначний розмір і не надто руйнівні наслідки для економіки. Але якщо уряд надмірно покладатиметься на механізм сеньйоражу як спосіб оплати своїх видатків, то кількість грошей, що перебувають в обігу, зростатиме занадто швидко, породжуючи некероване зростання інфляції.

З огляду на це всі економічні агенти змушені сплачувати так званий *інфля-*

ційний податок, який за допомогою вищих цін перерозподіляє частину їхніх доходів на користь держави. При цьому обсяг інфляційного податку розраховується за формулою

$$IP = T \left(\frac{M}{P} \right),$$

де IP — інфляційний податок; T — річний темп інфляції, %; $\left(\frac{M}{P} \right)$ — рівень запасів грошових коштів економічних агентів у реальному вираженні.

У процесі сплати інфляційного податку платники поводяться по-різному. Так, домашні господарства сплачують інфляційний податок автоматично, оскільки через збільшення цін вони втрачають більше своїх грошових доходів і заощаджень. У платників державних та місцевих податків і зборів в умовах зростання рівня інфляції спостерігається ефект Олівера-Танзі, який виявляється у свідомому затримуванні ними строків сплати податків та обов'язкових платежів до бюджетів. Зростання інфляційного напруження створює економічні стимули для відстрочення сплати податків до бюджету, оскільки за час такого відтягування відбувається знецінення грошей, від якого виграє платник податків. У результаті таких дій дефіцит бюджету і загальна нестабільність фінансової системи можуть зростати.

Під час інфляції населення прагне позбутися грошових заощаджень. У випадку, якщо темпи скорочення грошових запасів починають випереджати темп інфляції, відбувається зменшення інфляційного податку і збільшення дефіциту. Таким чином, інфляційний податок — це свого роду “прибуток”, що може отримати держава за визначених темпів інфляції і який дорівнює втратам капіталу власниками коштів за збільшення пропозиції грошей.

У цілому монетизація дефіциту, крім емісії грошей, може здійснюватися шляхом розширення сфери кредитування центральним банком уряду для підтримки державних підприємств на пільгових умовах та шляхом відстрочення платежів уряду за його борговими зобов'язаннями.

Отже, монетизація бюджетного дефіциту є вимушеним, неефективним і небажаним способом його фінансування, який використовується за значних обсягів зовнішньої заборгованості і якщо всі можливості внутрішнього боргового фінансування вичерпані.

Охарактеризовані способи фінансування бюджетного дефіциту підтверджують той факт, що кожен з них має відповідні позитивні і негативні якості, а ідеального методу покриття дефіциту немає.

У цілому фінансування бюджету розраховують на чистій основі, тобто з обсягів валових надходжень запозичених коштів вираховуються платежі з погашення основної суми боргу за формулою

$$ФД = З - ПБ + ЗЗ,$$

де $ФД$ — фінансування дефіциту; $З$ — запозичення; $ПБ$ — погашення боргу; $ЗЗ$ — зміна залишків.

Між дефіцитом бюджету та його фінансуванням має бути рівновага, яку визначають за формулою

$$БДЦ = В - Д = ФД,$$

де *БДЦ* — бюджетний дефіцит; *В* — видатки бюджету; *Д* — доходи бюджету; *ФД* — фінансування дефіциту.

Отже, з одного боку, джерела фінансування дефіциту є симетричним поняттям стосовно самого дефіциту. При цьому величина бюджетного дефіциту дорівнює обсягу необхідного його покриття. З іншого боку, залучення таких грошових надходжень, які належать до джерел фінансування дефіциту, свідчить про від'ємну розбалансованість бюджету. Якщо уряд не вживатиме заходів щодо її подолання і разом з цим не вдаватиметься до залучення джерел фінансування дефіциту, відбуватиметься нагромадження платежів.

7.4. Методи обмеження та шляхи скорочення дефіциту бюджету

У світовій практиці одним із найважливіших методів боротьби з хронічними дефіцитами, основним видом діяльності, спрямованої на зниження обсягів державного боргу, інфляції і досягнення сталого розвитку, було застосування спеціальних *фіскальних правил*. Це правила і процедури, за допомогою яких політичні діячі приймають рішення у сфері фіскальної політики стосовно величини і розподілу державних видатків і джерел їхнього фінансування (податкового чи боргового). Ці правила набувають форми законодавчих норм, процедур бюджетного процесу і цифрових задач (граничних показників).

У різних країнах фіскальні правила мають свої особливості. Усі правила можна об'єднати у певні групи.

1. *Правила збалансованого бюджету*, серед яких центральне місце займає “золоте правило” державних фінансів, що передбачає збалансованість поточних бюджетних доходів і видатків (застосовується у Німеччині, Японії, щодо місцевих бюджетів у США), циклічний бюджетний баланс (Нідерланди, Швейцарія), встановлення граничних розмірів частки бюджетного дефіциту у ВВП (країни Європейського Співтовариства).

2. *Правила запозичень*, щодо обмежень або заборони використання окремих джерел державних запозичень. Серед цих правил можна виділити: заборону внутрішніх державних запозичень (використовується у країнах з недостатньо розвинутими фінансовими ринками, наприклад в Індонезії), заборону державних запозичень у центрального банку (країни ЄС, США, Японія, Канада, Аргентина, Угорщина) або обмеження їхнього розміру у відсотках до минулорічних доходів чи видатків уряду (Бразилія, Єгипет, Марокко).

3. *Боргові та резервні правила*, які полягають у встановленні лімітів щодо акумулювання валового (або чистого) державного боргу у відсотках до ВВП (країни ЄС), а також пов'язані з формуванням спеціальних резервних фондів для запобігання фінансової кризи у несприятливі періоди, коли виникає необхідність підтримувати соціальні виплати на фоні зменшення доходів.

Однак у сфері фіскальних правил не має уніфікованих вимог. Кожна країна сама встановлює свої фінансові обмеження, враховує власні потреби й враховує особливості свого бюджетного процесу.

У країнах ЄС, до якого прагне вступити Україна, правове регламентування бюджетного дефіциту включає:

- маастрихтські критерії;
- фінансові санкції за їх порушення;
- моніторинг з боку Єврокомісії (із застосуванням скоригованого дефіциту для своєчасного виявлення негативних тенденцій, а також для вжиття запобіжних заходів);
- процедуру надмірного дефіциту, за результатом якої можуть вживатися фінансові санкції до країн — порушниць маастрихтських критеріїв.

Відповідно до Маастрихтського договору для країн ЄС встановлено два основних критерії, які стосуються державних фінансів, зокрема, державний борг не повинен перевищувати 60 % ВВП, а бюджетний дефіцит — 3 % ВВП. Відповідно до цього всі країни ЄС розробили і реалізували програми з фіскальної консолідації, центральним завданням яких було досягнення встановлених обсягів боргу і дефіциту. У 1997 р. країни ЄС ухвалили Пакт про стабільність і зростання, основна ідея якого полягала у скороченні бюджетного дефіциту і досягнення у довгостроковому періоді бюджетної позиції, наближеної до балансу чи надлишку. При цьому може допускатися поява дефіциту в результаті дії вбудованих автоматичних стабілізаторів, але у розмірі не більше 3 % ВВП. Таким чином, бюджетна позиція кожної країни має бути збалансованою протягом економічного циклу, а якщо перед країною стоїть проблема високого рівня державного боргу, уряд має турбуватися про формування бюджетного надлишку.

Для України накладання самообмежень у бюджетній політиці є новим. Бюджетна дисципліна з боку держави є вагомим економічним і політичним чинником у досягненні сталого розвитку. Вітчизняне законодавство, зокрема, Бюджетний кодекс України, закони про Державний бюджет України останніх років містять окремі положення, які регламентують бюджетну збалансованість і безпосередньо стосуються фінансової дисципліни органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування. До них належать такі:

- недопущення дефіциту по спеціальному фонду бюджету;
- недопущення дефіциту місцевих бюджетів (за винятком бюджету Автономної Республіки Крим і міських бюджетів);
- ухвалення бюджетного дефіциту під час прийняття закону про державний бюджет лише у разі наявності обґрунтованих джерел фінансування;

- допущення дефіциту бюджету Автономної Республіки Крим лише у частині бюджету розвитку;
- заборону використовувати емісійні кошти НБУ як джерела фінансування дефіциту;
- здійснення державних запозичень у межах встановлених граничних розмірів державного боргу;
- заборону використання державних запозичень для покриття поточних видатків держави (за винятком видатків, коли це необхідно для збереження загальної економічної рівноваги);
- тимчасове обмеження бюджетних асигнувань із загального фонду у разі недоотримання бюджетних надходжень за місячними звітами або скорочення бюджетних видатків (окрім захищених статей), якщо за результатами квартальних звітів недоотримання бюджетом доходів перевищує 15 % від передбачених бюджетним розписом сум.

Перераховані норми стосуються питань збалансування бюджетів та обмеження деяких джерел фінансування, а також заходів щодо дотримання затверджених показників бюджетного балансу протягом бюджетного року. Однак вони не відповідають вимогам ЄС, оскільки не забезпечують попередження ухилень від жорстких бюджетних обмежень, нічого не говорять про контрольні санкції за недотримання бюджетних вимог. З метою удосконалення методів боротьби за скорочення бюджетного дефіциту доцільно вітчизняне законодавство привести у відповідність до загальноєвропейських вимог і стандартів. Для цього у вітчизняному законодавстві слід звернути увагу на:

- встановлення граничного розміру бюджетного дефіциту у відсотках до ВВП;
- визначення його для сектору державного управління;
- виділення у системі моніторингу державного бюджету окремого блоку моніторингу бюджетного дефіциту;
- розроблення фінансових санкцій до уряду за порушення ним граничного розміру дефіциту.

Наступним кроком у боротьбі за скорочення дефіциту бюджету в Україні може стати *розроблення оптимальної моделі фіскального правила*, яка б відповідала критеріям чіткості визначення, прозорості, адекватності, сумісності, простоти, гнучкості, обов'язковості виконання, підтримки з боку інших напрямів економічної політики. Без таких правил боротьба з бюджетним дефіцитом має хаотичний, нецілеспрямований і безсистемний характер. Українська модель фіскального правила, враховуючи надбання світової фінансової науки і практики і євростандартів, могла б розкрити такі позиції:

- вибір виду фіскального правила;
- постановку загальної мети введення фіскального правила;
- встановлення строків досягнення поставлених завдань (це потрібно для контролю ефективності дій фіскальних обмежень);
- визначення нормативно-правового інструменту, який закріпить правило і регламентуватиме його застосування (це може бути Конституція, закон тощо);

— деталізацію суб'єктів (органів державної влади, державного управління, місцевого самоврядування), а також операцій (окремих статей доходів, видатків, запозичення тощо) щодо яких застосовується фіскальне правило;

— встановлення граничних значень для конкретних контрольних показників;

— умови відхилень від дотримання вимог, встановлених фіскальним правилом;

— чітке визначення стадії контролю за дотриманням правила (під час складання, затвердження, за фактом виконання бюджету);

— призначення суб'єктів контролю застосування фіскального правила;

— розроблення санкцій за порушення правила.

Відповідно до фіскальних правил щорічно у процесі складання, розгляду, затвердження і виконання бюджету доцільно проводити *комплекс тактичних заходів*, пов'язаних зі збалансуванням бюджету, скороченням бюджетного дефіциту. До таких заходів відносять:

— удосконалення нормативно-правового забезпечення бюджетного процесу, своєчасне внесення необхідних змін у закони та нормативні акти, які б забезпечили якісне збалансування бюджету на всіх стадіях бюджетного процесу;

— пошук реальних резервів збільшення доходів бюджету, створення платникам податків сприятливих умов для розвитку своєї діяльності, збільшення об'єктів оподаткування;

— щорічне уточнення бюджетних нормативів та норм видатків, які б, з одного боку, забезпечували якісне виконання суб'єктами бюджетних відносин своїх функцій, а з іншого — сприяли економному, раціональному та ефективному використанню бюджетних коштів;

— використання прогресивних технологій бюджетного планування та бюджетного регулювання, спрямованих на визначення реальних показників обсягів доходів і видатків, оптимальне збалансування бюджетів усіх рівнів;

— удосконалення планування і розвиток системи платних послуг у соціально-культурній сфері, що сприятиме збільшенню надходжень спеціального фонду бюджету і зміцненню фінансової бази відповідних бюджетних установ;

— наукове обґрунтування річних бюджетних програм, які підлягають фінансуванню з бюджету, своєчасне внесення корективів у перехідні середньо- і довгострокові бюджетні програми;

— удосконалення трансфертної політики, зменшення непродуктивних трансфертних виплат окремим галузям реального сектору економіки, підвищення ефективності трансфертних платежів;

— складання щорічних бюджетів на багатоваріантній основі, внаслідок чого можна сформувати оптимальну структуру доходів і видатків;

— поступова відмова від концепції пріоритету бюджетних видатків і дефіцитного фінансування (видатки, що перевищують заплановані доходи, відображати у бюджеті розвитку і фінансувати у межах додатково отриманих доходів та залучених неінфляційних джерел);

- постійний розвиток ринку державних цінних паперів, що сприятиме фінансуванню видатків бюджету без збільшення грошової маси в обігу;
- оптимальне збалансування поточного бюджету у процесі складання бюджетного розпису;
- відмова від адміністративного тиску на платників податків у процесі виконання бюджету, удосконалення чинного податкового механізму;
- скорочення системи податкових пільг, особливо малоефективних;
- попередження виникнення у суб'єктів господарювання податкового боргу, ефективна протидія відмиванню “брудних” грошей та дієва підтримка Державної програми детінізації економіки;
- удосконалення системи податкового контролю, підвищення його ефективності;
- запровадження жорсткого режиму економії бюджетних коштів;
- скорочення витрат на управління;
- ліквідація необґрунтованих економічних і соціальних пільг;
- посилення відповідальності керівників усіх ланок управління за нецільове використання бюджетних коштів.

Одним із тактичних загальноприйнятих у світовій практиці методів боротьби з бюджетним дефіцитом вважається застосування механізму *секвестру видатків бюджету*. Необхідність секвестру видатків пов'язана, з одного боку, із невиконанням планів мобілізації доходів та суттєвим скороченням надходжень дохідних джерел бюджету, а з іншого — перевищенням граничного рівня дефіциту. Секвестр бюджету полягає у пропорційному зниженні бюджетних видатків за всіма статтями бюджету протягом часу, який залишився до закінчення поточного бюджетного року. Не підлягають секвестру захищені статті бюджету, перелік яких в Україні затверджує Верховна Рада України у законі про Державний бюджет України на поточний бюджетний рік.

Під час розроблення стратегічних напрямів боротьби з бюджетним дефіцитом необхідно враховувати, що, по-перше, подолання дефіциту в умовах недостатньо розвинутої економіки приречене на невдачу; по-друге, бюджетний дефіцит не завжди є злом, яке необхідно викорінювати; по-третє, за будь-яких умов бажано уникати емісії грошової маси для фінансування дефіциту. Отже, боротьба з бюджетним дефіцитом має починатися з оздоровлення економіки, забезпечення її позитивної динаміки, підвищення ефективності. Саме міцна економічна основа є запорукою фінансової стабільності країни, джерелом зростання фінансових ресурсів. Таким чином, стратегічні напрями подолання дефіциту бюджету будуть включати заходи, пов'язані з розвитком економіки, збільшенням доходів та раціональним використанням видатків бюджетів.

У першу чергу стратегічним завданням держави є підвищення ефективності суспільного виробництва, яке сприятиме зростанню обсягів фінансових ресурсів суспільства, що є основним джерелом збільшення доходів бюджетів.

Наступним важливим напрямом є сприяння розвитку і зміцненню ринкових відносин, проведенню ринкових реформ, внаслідок чого можна досягти

раціонального скорочення сфери державної економіки, її оптимізації. Такий захід забезпечить скорочення бюджетного фінансування економіки, підвищення ефективності використання бюджетних ресурсів.

Суттєве значення для скорочення обсягів бюджетного дефіциту має проведення адміністративно-територіальної реформи, розширення повноважень органів місцевого самоврядування і розвиток територіально-регіонального господарства. Розширення самостійності регіонів і територіальних громад дає можливість суттєво збільшити обсяги місцевих бюджетів, зміцнити фінансову основу місцевого самоврядування, передати частину видатків державного бюджету місцевим, переглянути сферу впливу місцевих бюджетів на соціально-економічні процеси.

Позитивний вплив на збалансування бюджетів і зміцнення їхньої дохідної бази має удосконалення податкової системи, забезпечення оптимального рівня податкових вилучень, розширення кола платників податків. Стратегічним завданням податкової системи має бути гарантування надходжень податків до бюджетів і стабільні перспективи господарювання платників. Для цього потрібно розробити на новій основі Податковий кодекс, який сприяв би зниженню податкового навантаження у державі, спрощенню системи адміністрування податків, стабільності нормативно-правової бази.

Важливим стратегічним завданням скорочення дефіциту є оптимізація і реструктуризація видатків бюджетів. Бюджетне фінансування економіки має вирішувати завдання її структурної перебудови, концентруватися у перспективних галузях, які визначають науково-технічний прогрес, рівень економічної могутності держави. Видатки на соціально-культурні заходи необхідно спрямовувати на виконання бюджетних програм в обсягах, які забезпечували б якісне виконання державою своїх функцій.

Важливе місце серед стратегічних напрямів має відводитися удосконаленню міжбюджетних відносин і механізму їхнього регулювання. Міжбюджетні відносини мають здійснюватися на стабільній і прозорій основі, сприяти вирівнюванню соціально-економічного розвитку регіонів і територіальних громад та реальному збалансуванню бюджетів усіх рівнів.

Потребує удосконалення механізм управління бюджетним дефіцитом і державним боргом відповідно до стратегічних завдань держави. Політика у сфері бюджетного дефіциту має бути антиінфляційною, відкритою і зрозумілою суспільству та сприяти розвитку економіки і соціальної сфери.

Важливим напрямом є також удосконалення бюджетного процесу в цілому та кожної його стадії зокрема. Він має відповідати бюджетній доктрині держави, бути ефективним, вирішувати всі завдання, пов'язані з виконанням державою своїх функцій.

Загалом стратегічні напрями подолання бюджетного процесу мають здійснюватися за спеціально розробленою програмою, яка могла б бути складовою державної стратегії соціально-економічного розвитку країни.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Бюджетний дефіцит, бюджетний профіцит, баланс бюджету, державний борг, дефіцитне фінансування, дефолт, монетизація бюджетного дефіциту, секвестр бюджету, фінансування бюджету, сеньйораж.

Контрольні запитання і завдання

1. За якими показниками оцінюється стан бюджету?
2. Що ви розумієте під бюджетним профіцитом?
3. Про що свідчить показник бюджетного дефіциту?
4. Які класичні концептуальні підходи до збалансування державного бюджету вам відомі? Назвіть їхні переваги та недоліки.
5. За якими класифікаційними ознаками групуються види бюджетного дефіциту?
6. Які вам відомі причини виникнення бюджетного дефіциту?
7. Якими можуть бути соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту?
8. Назвіть наслідки бюджетного дефіциту в Україні.
9. У чому полягає причинно-наслідкова діалектика бюджетних дефіцитів?
10. Що ви розумієте під фінансуванням бюджету? Назвіть його основні риси.
11. Як класифікуються джерела фінансування бюджетного дефіциту за Бюджетним кодексом України?
12. Яка різниця між зовнішнім та внутрішнім фінансуванням бюджетного дефіциту?
13. Що ви розумієте під монетизацією бюджетного дефіциту?
14. Що таке сеньйораж?
15. Що ви розумієте під інфляційним податком і які його особливості?
16. Як визначається рівновага між дефіцитом бюджету та його фінансуванням?
17. Що таке фіскальні правила і яка їхня роль у боротьбі з бюджетними дефіцитами?
18. У чому полягає правове регламентування бюджетного дефіциту у країнах ЄС?
19. Назвіть фіскальні обмеження, встановлені Бюджетним кодексом України, та їхні недоліки.

20. Якою має бути оптимальна модель фіскального правила в Україні?
21. Які тактичні заходи може використовувати держава з метою скорочення бюджетного дефіциту?
22. У чому полягає секвестр видатків бюджету?
23. Які можливі стратегічні напрями боротьби з бюджетним дефіцитом?

Рекомендована література

1. Бюджетний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 37—38.
2. Бюджетний менеджмент: Підручник / В. Федосов, В. Опарін, Л. Сафонова та ін.; За заг. ред. В. Федосова. — К.: КНЕУ, 2004. — 864 с.
3. *Василик О.Д., Павлюк К.В.* Бюджетна система України: Підручник. — К.: Центр навч. л-ри, 2004. — 544 с.
4. *Дем'янишин В.Г.* Бюджетний дефіцит та його вплив на кризову ситуацію в Україні // Вісник ТНЕУ. — 2007. — № 5.
5. *Колісник О.* Управління бюджетним дефіцитом // Світ фінансів. — 2005. — № 3—4.
6. *Кравчук Н.* Бюджетний дефіцит: теоретична концептуалізація та сучасний прагматизм // Вісник ТАНГ. — 2004. — № 6.
7. *Сова О.* Особливості зв'язку дефіциту бюджету та інфляції // Світ фінансів. — 2005. — № 3—4.
8. Фінанси у запитаннях і відповідях / За заг. ред. О.Д. Данілова. — К.: Видав. дім "Комп'ютерпрес", 2006. — 444 с.
9. *Чечетов М.В., Чечетова Н.Ф., Бережна А.Ю.* Бюджетний менеджмент: Навч. посіб.: У 2 ч. — Ч. 1. — Х.: Видав. дім "ІНЖЕК", 2004. — 560 с.
10. *Юрій С.І., Бескид Й.М. та ін.* Бюджетна система України: Навч. посіб. — К.: НІОС, 2000. — 400 с.
11. *Юрій С.І., Дем'янишин В.Г., Буздуган Я.М.* Антологія бюджетного механізму: Монографія. — Т.: Екон. думка, 2001. — 250 с.

Розділ 8

ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ

8.1. Економічна природа та роль державного кредиту

Питання державного кредиту, дослідження державного боргу мають давню традицію як у зарубіжній, так і у вітчизняній фінансовій науці. Батьківщиною державного кредиту вважається Англія. Зокрема, вмiле використання державного кредиту для фінансування державних потреб підняло Англію у XVII ст. до великої слави, могутності і величі. Розквіт економіки і динамічний розвиток Англії, незважаючи на зростання державного боргу, став прикладом, який почали наслідувати всі держави світу. Поява і розвиток у XVII ст. державних кредитних операцій спонукали уряди різних країн до залучення коштів для покриття своїх потреб шляхом позик і кредитів, які стали відігравати надзвичайно важливу роль у забезпеченні державних органів додатковими фінансовими ресурсами та у фінансуванні бюджетних дефіцитів.

Державний кредит в умовах повноцінної ринкової економіки і демократичних форм державності — досить розвинена ланка державних фінансів, що відіграє важливу роль у функціонуванні фінансової системи. Ця роль доволі багатогранна і вже давно не зводиться лише до проблеми пошуку і залучення коштів, яких бракує, а пов'язується з регулюванням соціально-економічних процесів.

Державний кредит як специфічна ланка державних фінансів — досить складне і багатогранне явище у суспільстві, своєрідна суспільна позикова система. Розкриваючи економічну природу державного кредиту, доцільно проаналізувати основні сутнісні характеристики цього поняття. Система таких найважливіших характеристик передбачає з'ясування сутності державного кредиту в таких аспектах:

- за економічним змістом;
- матеріально-речовим втіленням;
- формою прояву;
- юридично-правовим статусом.

Як відомо, кожна економічна категорія має свій зміст, понятійне навантаження, займає відведене їй місце. У зв'язку з цим слід підкреслити, що державний кредит є самостійною економічною категорією, яка будучи невід'ємною складовою фінансів, характеризується ознаками, притаманними фінансам у цілому, але одночасно має свої особливості, які відрізняють її від інших сфер і ланок фінансових відносин.

Як економічна категорія державний кредит — сукупність економічних відносин між державою в особі органів влади і управління, з одного боку, і резидентами (фізичними та юридичними особами) та нерезидентами (у тому числі іноземними державами й міжнародними фінансовими інституціями), з іншого, при яких держава традиційно виступає у ролі позичальника (рідше кредитора і гаранта).

У класичному розумінні державний кредит безпосередньо обслуговує економічні інтереси держави, опосередковує зв'язки між державним бюджетом і всіма сферами економіки і при цьому держава, зазвичай, відіграє роль позичальника, а юридичні і фізичні особи — роль кредиторів. Споконвічно за допомогою державного кредиту залучаються тимчасово вільні фінансові ресурси юридичних і фізичних осіб, які використовуються для задоволення постійно зростаючих державних потреб. Проте у сфері міжнародних економічних відносин держава може виступати одночасно і кредитором, і позичальником. У тих випадках, коли держава бере на себе відповідальність за погашення позик чи виконання інших зобов'язань, взятих фізичними і юридичними особами, вона є гарантом. У кількісному співвідношенні переважає діяльність держави як позичальника коштів, натомість, обсяги операцій, у яких вона виступає у ролі кредитора і гаранта, значно менші.

Матеріально-речовим втіленням державного кредиту є рух позичкового капіталу у результаті вторинного перерозподілу валового внутрішнього продукту. Особливістю такого руху є те, що кошти, які мобілізуються за допомогою державного кредиту, не формують окремого фонду, а перерозподіляються, як правило, через бюджет. Тобто державний кредит забезпечує формування і використання централізованих грошових фондів держави. З одного боку, держава мобілізує вільні грошові кошти юридичних і фізичних осіб у тимчасове користування; а з іншого — ціною позикового капіталу для держави є відсоток за позику, джерелом сплати якого виступають кошти бюджету.

Конкретними *формами прояву державного кредиту* є державні позики (забезпечені випуском цінних паперів чи залучені на підставі угод) та гарантії. На відміну від державних позик, які відразу впливають на величину централізованого грошового фонду — бюджету, гарантування погашення зобов'язань не обов'язково призводить до зміни останнього. Якщо боржник своєчасно і в пов-

ному обсязі розрахувався за своїми зобов'язаннями, то гарант (у нашому випадку держава) не несе будь-яких додаткових витрат.

За юридично-правовим статусом державний кредит можна трактувати як врегульований нормами права механізм залучення додаткових коштів державою або сукупність особливих фінансових правовідносин, передбачених нормативно-правовими актами, що обумовлюються політико-економічними прерогативами держави у процесі залучення нею тимчасово вільних коштів на засадах добровільності, зворотності, платності і строковості. Юридичною основою державних позик є договір/угода. Навіть у випадку залучення державних позик шляхом випуску цінних паперів, кредитори (замість надання у розпорядження держави на певний строк коштів) отримують документи — державні цінні папери, які надають їм певні фінансово-правові переваги. Зазвичай угодами оформляються кредити від урядів інших країн та міжнародних організацій, тоді як за допомогою цінних паперів мобілізуються кошти на фінансовому ринку.

У традиційному розумінні державний кредит виникає як реакція на бюджетні дефіцити, зумовлені неекономічним, нераціональним використанням коштів, або додатковими з економічних, соціальних і політичних причин державними видатками, що виходять за межі фіскальних можливостей оподаткування. Саме тому об'єктивна необхідність використання державного кредиту для задоволення суспільних потреб зумовлена постійною суперечністю між обсягом цих потреб і можливостями держави щодо їх задоволення за рахунок коштів єдиного централізованого фонду держави — бюджету. За сучасних функцій держави і потенційних фіскальних можливостях ефективної ринкової економіки державний кредит має особливе значення у зосередженні, з'єднанні й використанні розрізнених капіталів в інтересах суспільства. Державний кредит набув вражаючих масштабів за умов розвинутого фінансового сектору економіки та демократичних форм державності, оскільки уряди щоразу намагаються проводити політику “щедрих” видатків у поєднанні з невідчутними методами мобілізації доходів, у тому числі за допомогою державного кредиту. Таким чином, сучасні фінансові системи побудовані на двох фіскальних засадах: податковій і кредитній. Податки і позики є свого роду взаємодоповнюючими інструментами державних фінансів, за допомогою яких держава мобілізує кошти для фінансування своїх постійно зростаючих потреб. З приводу оптимального поєднання податків і позик ще у 1832 р. декабрист, суспільний діяч і вчений М.Ф. Орлов у праці “Все про державний кредит” писав: “Вся наука фінансів полягає у тому, щоб обидва інструменти — податки і позики — урівноважити так, щоб податки не перешкоджали позикам, а позики полегшували податки”.

Державний кредит — специфічна інтегрована категорія, яка за внутрішньою сутністю та економічною природою поєднує характерні особливості двох видів грошових відносин — фінансів і кредиту. Усе це зумовлює багатоплановий характер взаємодії державного кредиту із державним бюджетом, безпосередній зв'язок із системою оподаткування та рухом позикового капіталу.

Державний кредит як фінансова категорія і метод мобілізації коштів для тимчасового поповнення бюджетного фонду має низку особливостей, що відрізняють його від класичних фінансових категорій і, зокрема, податків.

По-перше, податкам притаманний односторонній безеквівалентний рух вартості — від платника до бюджету або у державні цільові фонди (зворотний рух можливий тільки у випадку повернення переплачених або помилково стягнених сум) (рис. 8.1).

Рис. 8.1. Рух грошових потоків в умовах податкових відносин

Для державного кредиту характерний двосторонній рух вартості на принципах строковості, поворотності, платності — через певний період часу внесена сума повертається з відсотками (рис. 8.2). Тобто державний кредит, з одного боку, є джерелом формування додаткових фінансових ресурсів держави, а з іншого — джерелом збільшення доходів власників цінних паперів шляхом виплати відсотків і виграшів за державними позиками.

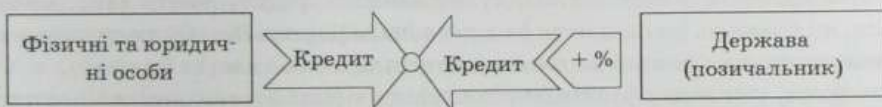

Рис. 8.2. Рух грошових потоків в умовах державного кредиту

По-друге, на відміну від податків, що відображають процес примусового відчуження частки доходів юридичних осіб і громадян на загальносуспільні потреби і характеризуються примусовим характером стягнення, державний кредит має добровільний характер (хоча в історії окремих держав відомі випадки відходу від принципу добровільності при розміщенні позик). Іншими словами, податки — це імперативні грошові відносини, тоді як кредит — це відносини, що базуються на довірі, високій репутації і відповідальності.

По-третє, якщо в організаційно-правовому аспекті податок — обов'язковий платіж, який надходить у бюджет у визначених законом розмірах і встанов-

лені строки, то державні запозичення, як правило, здійснюються тоді, коли вичерпано інші джерела мобілізації фінансових ресурсів держави або коли доцільно обмежити рівень оподаткування.

По-четверте, призначення державного кредиту виявляється насамперед у тому, що він є засобом мобілізації державою додаткових фінансових ресурсів, тоді як податки — основне фінансове підґрунтя існування держави.

Разом з тим, за своєю соціально-економічною сутністю державний кредит має безпосередній зв'язок із системою оподаткування. Зокрема, податки є основним джерелом погашення боргу і виплати відсотків у майбутньому. Тобто державний кредит є свого роду антиципацією податків, іншими словами податками, взятими наперед, авансом.

Як економічна категорія державний кредит поєднує особливості кредитних відносин і, зокрема, здійснюється на принципах зворотності, терміновості і платності. Проте між державним і банківським кредитом, як класичною формою кредитних відносин, є суттєві відмінності.

По-перше, банківський позиковий фонд використовується для кредитування підприємств (з метою забезпечення безперебійності процесу розширеного відтворення і підвищення його ефективності) чи приватних осіб (для вирішення тимчасових індивідуальних фінансових проблем). Коли мова йде про державний кредит, то отримані через державну позику кошти надходять у розпорядження органів державної влади, перетворюючись у додаткові фінансові ресурси держави.

По-друге, характерною ознакою банківського кредитування суб'єктів господарювання є продуктивне використання позикового фонду з метою збільшення вартості додаткового продукту, що є джерелом погашення кредиту і виплати відсотків за ним. У випадку державного кредиту кошти використовуються, як правило, на покриття бюджетного дефіциту. Згодом джерелом погашення державних позик і виплати відсотків за ними є кошти бюджету.

По-третє, у випадку банківського кредиту у ролі позичальника і платника виступає одна і та сама юридична чи фізична особа. Особливістю державного кредиту є те, що безпосереднім позичальником є держава в особі органів державної влади, а виплати кредиторам (власникам державних цінних паперів) забезпечуються переважно за рахунок бюджетних надходжень, зокрема податкових. При цьому коло платників податків (які опосередковано є платниками за державним кредитом) не збігається з колом власників державних цінних паперів.

Як фінансова категорія державний кредит виконує *дві функції* фінансів — розподільну і контрольну.

За допомогою *розподільної функції* державного кредиту забезпечується формування коштів єдиного централізованого фонду держави — бюджету, а інколи (рідко) і державних цільових фондів. Як позичальник, держава акумулює додаткові кошти для фінансування своїх витрат. У промислово розвинутих

країнах державні внутрішні позики є основним джерелом фінансування бюджетного дефіциту і разом з тим другим після податків методом фінансування витрат бюджету. Зокрема, частка внутрішнього боргу в загальній сумі державного боргу становить: у США — 86 %, у Великій Британії — 92, в Італії — 96, у Німеччині — 61, у Данії — 74, в Австрії — 71 %. Окрім цього, розподільна функція державного кредиту дає можливість більш рівномірно розподілити у часі і між поколіннями податковий тягар. Цей ефект особливо посилюється у випадку фінансування за рахунок запозичених коштів витрат капітального характеру, що мають загальносуспільне призначення.

Контрольна функція державного кредиту органічно поєднується із контрольною функцією фінансів, однак має свої специфічні риси, породжені особливостями цієї категорії та її внутрішньою сутністю. Вона забезпечує контроль у процесі залучення державних позик і розміщення позикових коштів, дає можливість контролювати напрями та цільове використання позик, строки їх повернення і своєчасність сплати відсотків, проводити моніторинг і забезпечувати платоспроможність та ліквідність держави.

Окрім розподільної та контрольної функцій, державному кредиту притаманна *регулююча функція*. Держава, свідомо використовуючи державний кредит як інструмент регулювання економіки, може проводити певну фінансову політику. Розміри державного кредиту, його форми, методи розміщення і погашення прямо чи опосередковано впливають майже на всі процеси економічного життя держави: рівень оподаткування і масштаби бюджетного фінансування, економічне зростання і розподіл доходів, бюджетний дефіцит і розмір грошової маси в обігу (що тісно пов'язано з темпами інфляції), звуження чи розширення сукупного попиту і пропозиції, рівень споживання і нагромадження, баланс поточних зовнішніх рахунків, міжнародну платоспроможність та кредитний рейтинг держави.

Отже, функції державного кредиту розкривають його об'єктивну необхідність, доцільність використання та функціональне призначення у розвитку держави і суспільства.

8.2. Форми державного кредиту та класифікація державних позик

Державний кредит є невід'ємною складовою економічної і фінансової системи держави. У теорії і на практиці його прийнято поділяти на внутрішній і міжнародний державний кредит, кожен з яких у свою чергу має свої особливості і форми вияву.

При *внутрішньому державному кредиті* держава зазвичай виступає позичальником грошових коштів, а її кредиторами є банківські установи, підпри-

ємства, страхові компанії, населення та ін. Внутрішній державний кредит може виступати у таких формах: державні позики, використання частини вкладів населення в ощадних установах, грошово-речові лотереї, використання коштів державного позикового фонду.

У випадку міжнародного державного кредиту однією зі сторін кредитної угоди виступає держава, яка причому може виступати і як боржник, і як кредитор, а може бути боржником і кредитором одночасно. Найбільш типовими формами такого кредиту є зовнішні державні позики, забезпечені випуском цінних паперів, позики, що надаються на підставі угод на двосторонній та багатосторонній основі, державна гарантія (рис. 8.3).

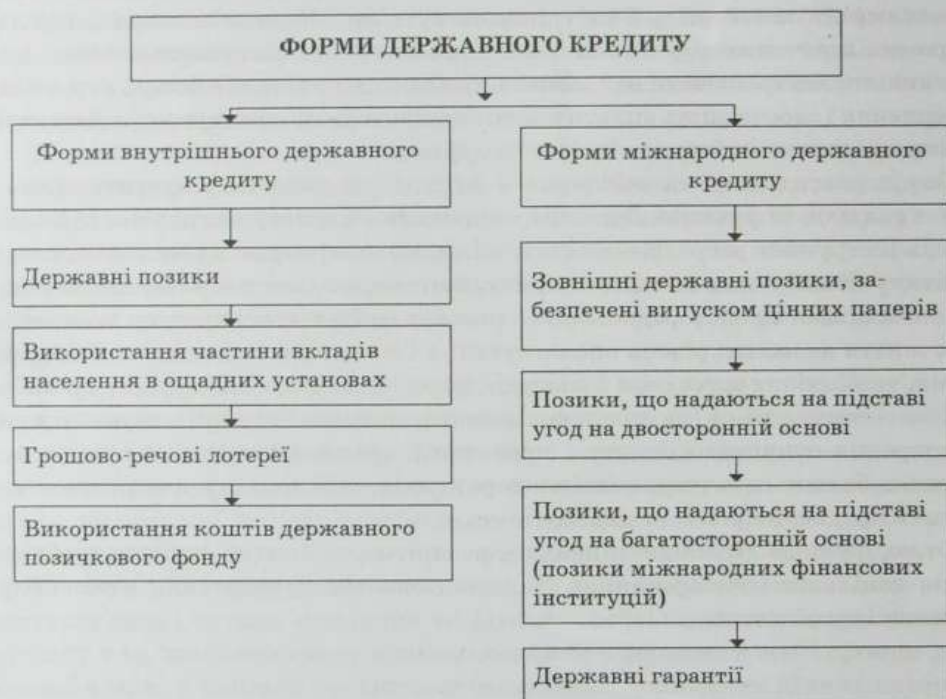

Рис. 8.3. Форми державного кредиту

Основною формою державного кредиту є державні позики, які прийнято класифікувати за певними ознаками (табл. 8.1).

За правовим оформленням розрізняють:

— державні позики, що надаються на підставі угод (безоблігаційні). Як правило, угодами оформляються кредити від урядів інших країн (міжурядові позики на двосторонній основі), а також кредити від міжнародних організацій (зовнішні позики на багатосторонній основі);

Таблиця 8.1. Ознаки класифікації та види державних позик

Ознака класифікації	Вид позики
За правовим оформленням	На підставі угод (безоблігаційні); забезпечені випуском цінних паперів
За місцем розміщення	Внутрішні; зовнішні
Залежно від статусу позичальника (емітента)	Державні; місцеві
Залежно від термінів погашення	Короткострокові (поточні, як правило, до 1 року); середньострокові (від 1 до 5 років); довгострокові позики (понад 5 років)
За видами дохідності	Відсоткові позики; безвідсоткові (дисконтні) позики; виграшні позики
За характером обігу цінних паперів	Ринкові; неринкові
За формою випуску	Готівкові; безготівкові
За способом погашення	Ординарні; серійні; з достроковим погашенням
За видами забезпеченості	Заставні; беззаставні

— державні позики, *забезпечені випуском цінних паперів*, за допомогою яких мобілізуються кошти на фінансовому ринку.

За місцем розміщення позики поділяються на:

— *внутрішні* (облігації, казначейські зобов'язання), що розміщуються в певній країні на внутрішньому фінансовому ринку і зазвичай у національній валюті. У процесі розміщення внутрішніх державних позик можуть брати активну участь і нерезиденти. У такому випадку допуск нерезидентів до ринку державних цінних паперів розширює фінансові можливості останнього;

— *зовнішні* (облігації, фідучіарні позики), які розміщуються на міжнародному фінансовому ринку переважно в іноземній валюті чи безоблігаційні позики, що надаються на підставі угод і надходять ззовні від урядів інших країн, міжнародних організацій та нерезидентів.

Залежно від статусу позичальника (точніше емітента) позики поділяються на:

— *державні*, що випускаються центральними органами управління (в Україні Міністерством фінансів за рішенням Кабінету Міністрів України). Кошти, акумульовані від їх розміщення, спрямовуються у державний бюджет;

— *місцеві*, що випускаються місцевими органами управління, а кошти від них спрямовуються у відповідні місцеві бюджети. У розвинутих країнах ринок муніципальних цінних паперів є одним із динамічних і значних за обсягом елементів національного фондового ринку, а місцеві позики є важливою складовою фінансів місцевого самоврядування. Місцеві позики дають змогу мобілізувати тимчасово вільні грошові кошти для потреб розвитку конкретних регіонів і є однією з форм залучення інвестицій. Разом з тим, вони мають дивовижну властивість задовольняти фінансові інтереси усіх учасників: емітенти отримують позикові кошти для втілення своїх програм і проєктів, у результаті чого у них немає потреби збільшувати місцеві податки для фінансування локальних суспільних потреб; інвестори не мають збитків, бо стають власниками цінних паперів, які приносять хоч і невеликий, але стабільний дохід; населення регіону одержує важливі для нього об'єкти у сферах виробництва, торгівлі й обслуговування, не відчуваючи підвищення податкового тягаря.

В Україні місцеві позики ще не набули поширення, однак у перспективі можуть стати важливим фінансовим інструментом економічного розвитку.

Залежно від строків погашення державою своїх боргових зобов'язань розрізняють: *короткострокові* (поточні, як правило, до одного року), *середньострокові* (від одного до п'яти років) і *довгострокові* позики (понад п'ять років).

За видами дохідності державні позики поділяються на:

— *відсоткові*, коли виплата доходу за державними позиками здійснюється у вигляді позикового відсотка. При цьому власники державних цінних паперів можуть отримувати дохід як за фіксованою на весь період позики ставкою, так і плаваючою, яка регулярно переглядається і може змінюватися відповідно до певних чинників. Наприклад, основою визначення відсоткових ставок за єврооблігаціями чи фідучіарними позиками є плаваючі відсоткові ставки, які розраховуються на базі облікової ставки — LIBOR (London Inter Bank Official Rate, або лондонська ставка пропозиції за міжбанківськими депозитами), SIBOR (сінгапурська ставка пропозиції за міжбанківськими депозитами), "прайм рейт" — американська. До цих ставок додається спред, що залежить від кредитного рейтингу держави-позичальниці і становить 0,50—2,50 %;

— *безвідсоткові (дисконтні)*, які характерні тим, що державні цінні папери реалізуються зі знижкою, а погашаються за номінальною вартістю. Відсотки за такою облігацією не нараховують, а дохід (інтерес) кредитора виникає внаслідок її погашення за ціною, вищою від ціни придбання;

— *виграшні*, які реалізуються без встановлення фіксованих відсотків, а виплата доходу здійснюється на підставі проведення тиражів вигравів. Власники отримують дохід за умови включення номера їхньої облігації у вигравний тираж погашення, причому дохід отримують лише ті кредитори, чиї облігації виграли.

За характером обігу цінних паперів державні позики поділяють на:

— *ринкові*, які вільно купуються і продаються на ринку цінних паперів;

— *неринкові*, які мають обмеження щодо купівлі і продажу, або не допускають виходу цінних паперів на ринок, тобто їх власники не можуть їх перепродати.

За формою випуску державних позик розрізняють *готівкові* (супроводжують емісією державних цінних паперів) і *безготівкові* позики (шляхом записів на відповідних рахунках в електронному депозитарії).

За способом погашення позики поділяються на: *ординарні* (погашення може проходити одночасно для всіх випущених позик); *серійні* (погашення здійснюється деякими частинами через певні проміжки часу); з *достроковим погашенням* (до дострокового погашення державних позик держава може вдатися лише за наявності коштів).

Залежно від *забезпеченості* державні позики поділяються на: *заставні* (забезпечуються державним майном чи конкретними доходами) і *беззаставні* (не мають конкретного матеріального забезпечення, а їх надійність визначається авторитетом держави).

У практиці країн з ринковою економікою оформлення внутрішніх державних позик здійснюється двома видами цінних паперів — *облігаціями і казначейськими зобов'язаннями*. Ці боргові цінні папери, символізують боргове зобов'язання держави, з одного боку а з іншого — засвідчують внесення їхніми власниками коштів до бюджету, гарантують повернення основної суми боргу після визначеного строку, а також дають право власникам на отримання доходу. Разом з тим, є певні ідентифікаційні ознаки, що відрізняють їх (рис. 8.4).

В Україні дефіцит державного бюджету найчастіше покривається за рахунок випуску облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП). Активне використання ОВДП як форми державного кредиту розпочалося в Україні у 1995 р. Цінні папери уряду України почали випускатись відповідно до Постанови Кабінету Міністрів від 23 серпня 1994 р. № 586. 10 березня 1995 р. вперше в історії України відбулись торги з розміщення державних облігацій внутрішньої позики. Перша емісія ОВДП 1995 р. була здійснена безготівковим шляхом — через записи на рахунках інвесторів; розміщення облігацій проводилося на строк 3—6 місяців (хоча за світовими стандартами державними облігаціями вважаються цінні папери зі строком обігу понад 5 років); номінальна вартість однієї облігації становила 100 млн крб, а відсоткова ставка дохідності — 140 % річних. Такі якісні характеристики ОВДП були зумовлені нестабільною фінансовою кон'юнктурою в умовах становлення ринку цінних паперів, високою ставкою рефінансування НБУ (50 % річних), недовірою населення до держави.

Одним із перспективних джерел залучення позикового капіталу державою є вихід на світові фінансові ринки. Акумуляувати кошти із зовнішніх джерел можна шляхом розміщення єврооблігацій, залучення фідучіарних позик, емісії облігацій державної зовнішньої позики. *Єврооблігації* — це боргові зобов'язання, що є одним із видів цінних паперів, котрі випускаються позичальниками з метою отримання довгострокових кредитів на євrorинку. Єврооблігації мають всі ознаки облігацій, а також деякі особливості:

Рис. 8.4. Ідентифікаційні ознаки облігацій і казначейських зобов'язань

- розміщуються одночасно на ринках кількох країн, а не однієї;
- валюта єврооблігації, зазвичай, як для кредитора, так і для боржника є іноземною (за винятком банків США);
- переважно єврооблігації розміщуються емісійним синдикатом, що створюється банками кількох країн, котрий виступає гарантом з позики.

Фідуціарні позики — позики, що випускаються одними суб'єктами (переважно іноземними комерційними банками), а відповідальність за них несе інший суб'єкт (Україна в особі Міністерства фінансів).

Дебютний вихід України на міжнародний фінансовий ринок відбувся у 1997 р. в умовах значного дефіциту державного бюджету. У зв'язку з вкрай низьким кредитним рейтингом Україна зіткнулася з проблемою кризи довіри з боку кредиторів, яка виявилася в емісії українських єврооблігацій та фідуціарних позик, строковість та дохідність яких засвідчили високий рівень ризикованості операцій із ними.

Першу фідуціарну позику на суму 450 млн дол. США Україна залучила 11 серпня 1997 р. на підставі розпорядження Президента України (від 24 липня 1997 р. № 267/97-РП). Ця короткострокова позика (на 12 місяців) була роз-

міщена через банк (фідуціарій) “Bankers Trust Luxembourg S.A.” та японську компанію “Nomura International” під 12 % річних, і за мінусом комісійних відсотків Україна отримала близько 397 млн дол. США на фінансування поточних витрат Державного бюджету України на 1997 р. У жовтні 1997 р. уряд отримав комерційну позику від “Chase Manhattan Bank” на загальну суму 109 млн дол. США (комісійна винагорода банку — 0,75 % суми). Строк погашення — 1 рік. Ще більш наочним прикладом може бути емісія євроблігацій. 25 лютого 1998 р. підписано угоду про позику, згідно з якою лід-менеджерами виступали Merrill Lynch і Commerzbank. Облігації були номіновані у німецьких марках на суму 750 млн німецьких марок зі строком погашення через три роки (тобто 26 лютого 2001 р.). Ставка дохідності позики становила 16,2 % (плюс 1,75 % — комісійна винагорода). Ця ставка виявилася рекордною за фінансовими інструментами, номінованими в німецьких марках, за всю повесну історію розвитку світового фінансового ринку (Росія, наприклад, дебютувала на ринку євроблігацій із позикою 5 млрд дол. США і ставкою дохідності на рівні 9 %).

Наведена класифікація і, зокрема, визначені в ній критерії ознак, форми і методи випуску та реалізації державних позик, застосовуються у практиці більшості країн і разом з тим дають змогу максимально врахувати різносторонні інтереси юридичних і фізичних осіб та держави. Однак кожна держава залежно від соціально-політичних, економічних та інших обставин обирає найдоцільніший і прийнятний для неї спосіб реалізації специфічного виду фінансових відносин — державного кредиту.

8.3. Державний борг: сутність та соціально-економічні наслідки

Неминучим і закономірним наслідком застосування державного кредиту є державний борг. З'ясування суті та економічної природи державного боргу має важливе теоретичне й практичне значення. Ще донедавна поняття “державний борг” у вітчизняній фінансовій науці трактувалося однозначно як “негативне явище”, притаманне лише капіталістичній економіці, з негативними наслідками для країн, що брали у борг. Переконливий досвід багатьох країн світу свідчить про те, що бюджетний дефіцит, державний кредит і державний борг у певних допустимих межах не продукують негативних наслідків для економіки. Разом з тим, надмірний державний борг може призвести до серйозних небажаних наслідків, що супроводжуються виплатою значних сум відсотків, а відповідно, скороченням заощаджень, витісненням приватних інвестицій державними запозиченнями, що уповільнює економічне зростання і призводить до зменшення доходів населення. Саме тому, незважаючи на тривалу історію, державний кредит і державний борг і нині інтерпретують у категоріях добра і

зла, то як запоруку процвітання, то як загрозу національним інтересам, а ставлення науковців до боргів держави було і залишається неоднозначним.

У сучасному науковому лексиконі державний борг — така сама загально-визнана економічна категорія, як фінанси, бюджет, податки; відіграє не менш важливу роль в економічному житті суспільства та вимагає чіткої концептуальної, законодавчої й організаційно-правової регламентації, перш за все, з позицій необхідності забезпечення ефективного управління ним.

Державний борг — сума прямих договірних зобов'язань органів державного управління перед економічними суб'єктами інших секторів економіки (резидентами) і зарубіжними кредиторами.

Державний борг виникає у результаті запозичень у грошовій формі, випуску боргових зобов'язань, прийняття боргів інших економічних суб'єктів, безготівкового випуску боргових зобов'язань. Іншими словами, *державний борг* — сума усіх випущених і непогашених боргових зобов'язань держави перед внутрішніми і зовнішніми кредиторами, а також відсотків за ними (включаючи гарантії за кредитами, що надаються іноземними позичальниками державним підприємствам).

Розрізняють *первинний борг*, який дорівнює сумі основного боргу без нарахованих відсотків і *непогашений борг*, який складається із основної суми боргу і нарахованих відсотків.

З наукового погляду, важливо усвідомити семантичну різницю між термінами “борг” і “заборгованість”. Передусім етимологічно *борг (debt)* — грошова сума, що взята в позику на строк на певних умовах і підлягає поверненню. Варто наголосити, що борг — поняття статичне, фіксований параметр, який визначає запаси грошових коштів на певну дату (останній день місяця чи фінансового року). *Заборгованість (indebtedness)* — сума приростів чистої заборгованості за минулі періоди плюс початковий стан заборгованості. При цьому суму приростів чистої заборгованості можна розрахувати за формулою

$$\Delta Z = \Pi_n - ВП, \quad (8.1)$$

де ΔZ — приріст заборгованості, якщо нові позики (Π_n) перевищують відсоткові платежі ($ВП$) за раніше нагромадженим боргом.

На відміну від боргу, заборгованість визначає не запаси грошових коштів, а потоки, що мають схильність до постійної зміни у часі. Динаміка заборгованості залежить від величини чистих потоків (*net flows*), що є різницею між отриманими новими кредитами (*disbursements*) і платежами щодо обслуговування боргу (*debt service payments*), які у свою чергу є сумою виплати основної частини боргу (*principal*) і відсотків (*interest*); а також від запасів, тобто величини існуючого боргу.

Різницю між боргом і заборгованістю у державному (бюджетному) секторі економіки можна трактувати так: державний борг, досягнувши певної величини, перетворюється у мультиплікатор власноручного збільшення. У резуль-

таті зростання державної заборгованості сума на виплату відсотків збільшується набагато швидше, ніж зростає сам борг.

Враховуючи часовий горизонт і відсоткові зобов'язання, динаміку зростання фінансової заборгованості (мова йде про класичну заборгованість, яка виникає у результаті покриття бюджетного дефіциту шляхом державних позик) можна відобразити формулою

$$D'(t) = G^r(t) - T(t) + iD(t), \quad (8.2)$$

де $G^r(t)$ — реальні “чисті” державні видатки, пов'язані з наданням благ, послуг та із трансфертами; $T(t)$ — державні доходи (від податків, зборів і т. ін.); $iD(t)$ — реальні витрати за відсотковими платежами (нарахування відсотків здійснюється на реальний борг (D) за реальною відсотковою ставкою (i)).

На основі $G^r(t)$ і $T(t)$ можна визначити первинний бюджет (без урахування виплат з обслуговування державного боргу). Якщо різниця $G^r(t) - T(t)$ позитивна, то первинний бюджет є дефіцитним, якщо негативна — профіцитним. Із цього порівняно простого рівняння випливає важлива закономірність: навіть якщо первинний бюджет збалансований, за наявності початкового боргу $D(t) > 0$ рівень заборгованості зростає на суму відсоткових виплат.

Грунтуючись на наведених вище положеннях, можна зробити такі узагальнення. Перш за все вихідною категорією є категорія “борг” як результат позичкових операцій. Першопричиною боргу є позики в умовах нестачі або дефіциту коштів, а вже після формування первинного боргу виникає проблема заборгованості, на величину якої впливає динаміка норми відсотка та низка інших факторів.

Таким чином, заборгованість — явище похідне від боргу, відрізняється кумулятивним ефектом, тобто виступає результатом нагромадження боргів та платежів на їх обслуговування. Іншими словами, заборгованість — це початкова сума боргу із нагромаженою сумою приросту відсоткових грошей та чистої поточної величини знову залученого боргу. У кінцевому результаті прослідковується взаємозв'язок і трансформація різних за природою категорій: позика (кредит) — борг — заборгованість, які у свою чергу породжують з позицій боржників і кредиторів спільні проблеми: позичок, боргів та боргової залежності.

Розрізняють поточний і капітальний державний борг. *Поточний борг* — сума основного боргу, що підлягає погашенню в поточному році, й належних до сплати у цей період відсотків за усіма випущеними на цей момент позиками. *Капітальний борг* — загальна сума боргу й відсотків, що мають бути сплачені за позиками.

Державний борг поділяється на *внутрішній* і *зовнішній*. Разом з тим, дискусійним залишається питання щодо визначення ознаки класифікації боргу на внутрішній і зовнішній. У світовій практиці відомі такі класифікаційні ознаки:

- резидентність кредитора;
- валюта позики;
- місце запозичення;
- тип боргового зобов'язання;
- поєднання кількох ознак.

Наприклад, у Британській енциклопедії подано таке трактування зовнішнього боргу: “Зовнішній борг, у загальному і цілому, визначається як борг, що знаходиться у власності нерезидентів, іноземних кредиторів чи держав. Дуже часто, однак, різниця між зовнішнім і внутрішнім боргом базується на валюті, в якій борг виражений”.

Формально зовнішніми позиками можна вважати практично усі позики в іноземній валюті. І це буде справедливо майже для усіх країн в сучасних умовах фінансової глобалізації, яка веде до послаблення валютних перспектив країн периферії. Зокрема, у сучасних умовах, використовується механізм надання зовнішніх позик у твердих валютах (американському доларі, євро об'єднаної Європи і японській єні). Суть цього механізму полягає в тому, що “добрий борг” — той, що наданий у твердій валюті. Відповідно для країн периферії цей борг автоматично є зовнішнім боргом, вираженим в іноземній валюті. З високою точністю ймовірності можна припустити, що валютний критерій зможе ігноруватися лише у випадку, коли національні валюти країн-боржників будуть як мінімум виступати лише технічним представником світових валют (через систему *currency board*), а як максимум будуть повністю витіснені із обігу і замінені, наприклад, американським доларом чи іншою твердою валютою (за умови моновалютності), або за умови повної конвертованості національних грошових одиниць країн-боржників.

Найчастіше ознаку класифікації використовують резидентність кредитора (або джерело запозичення). Тобто *внутрішній борг* — зобов'язання, що виникають перед внутрішніми кредиторами (резидентами); тоді як *зовнішній борг* — зобов'язання, що виникають перед іноземними кредиторами (нерезидентами). Останній формується сумарними зобов'язаннями, що знаходяться у руках іноземців-кредиторів, незалежно від валюти вираження і місця придбання. Цей момент заслуговує уваги і передбачає можливість формальної трансформації внутрішньої позики у зовнішню, і навпаки. У такому контексті важливо наголосити на матеріальній стороні доцільності чіткої класифікації боргу на внутрішній і зовнішній за ознакою резидентності. Науково обґрунтовано, що внутрішній борг, як правило, є більш вигідним і менш небезпечним, ніж зовнішній, оскільки сплата відсотків за внутрішнім боргом залишається в межах своєї країни, а в умовах помірних відсоткових ставок і суттєвого залучення коштів населення він не є тягарем для майбутніх поколінь. Фактично (у випадку внутрішнього боргу) населення різних вікових груп позичає один в одного грошові ресурси. У результаті рівень споживання в країні не зменшується, а відбувається лише перерозподіл доходу. Деяко іншої оцінки заслуговують зовнішні позики, які перебувають у власності нерезидентів, і сума від-

соткових платежів за якими вивозиться за кордон, надовго обтяжуючи платіжний баланс та створюючи залежність країни-боржника від країни-кредитора.

Кожна держава має право самостійно визначити класифікаційну ознаку і законодавчо її закріпити. В Україні, зокрема, у Бюджетному кодексі (ст. 12 “Класифікація боргу”) законодавчо закріплено, що борг класифікується *за типом кредитора* (мова іде про категорію кредитора або власника боргових зобов’язань) та *за типом боргового зобов’язання* (відповідно до засобів, що використовуються для фінансування бюджетного дефіциту).

Окрім цього, в Україні борг класифікується у фінансовій та статистичній звітності на: *державний прямий* (внутрішній і зовнішній) та *державний гарантований* (внутрішній і зовнішній). Згідно з прийнятою в світі методологією гарантії оплати боргів підприємств такі борги, а також інші умовні зобов’язання не враховуються до того моменту, поки державні органи не вимушені розпочати виплати з метою погашення боргу. У цьому контексті в англійській термінології для більш чіткого розмежування державного боргу в розрізі боргів органів центрального державного управління та боргів державного сектору господарства використовують поняття: *public debts* (суспільний борг) і *national debts* (національний борг). При цьому національний борг формують лише борги центрального уряду, як зовнішні, так і внутрішні. Суспільний борг (у вітчизняній термінології — “державний”) формується шляхом симбіозу національного боргу і боргу державного сектору господарства.

Борг, гарантований державою, під яким розуміють боргові зобов’язання резидентів в особі державних органів та державних підприємств і організацій, а також сукупність боргів приватних фірм, виконання яких гарантовано державою, має неоднозначну оцінку у фахівців. З одного боку, платежі щодо обслуговування такого боргу здійснюються із власних ресурсів позичальника, а з іншого — у випадку неплатоспроможності позичальника — це додатковий тягар на державний бюджет. З цієї позиції заслуговує уваги трактування державного боргу (*government debt*) як сукупності прямих зобов’язань уряду перед внутрішньою економікою і зовнішнім сектором, акумульованих у результаті бюджетних операцій у минулому, котрі мають бути покриті за рахунок бюджету у майбутньому. З цього погляду в поняття державного боргу доцільно включати лише борг, що визнається урядом і реально до нього належить. Натомість гарантований урядом борг не є боргом уряду. Тобто у такому випадку державним (урядовим) боргом вважається лише борг, нагромаджений тими структурними елементами уряду, витрати і доходи яких відображаються у державному бюджеті. Але на практиці у більшості випадків держава не несе відповідальності лише за тією частиною боргу, за якою вона не давала спеціальних гарантій.

Немає також однозначної позиції щодо меж статистичного охоплення та кількісного відображення в офіційній звітності сумарної величини державної заборгованості. Скажімо, в Україні фактично є два типи державного боргу:

— офіційно визнаний державний борг;

— заборгованість, що в складі державного боргу не враховується, проте за економічною природою є державною.

Офіційно визнаний державний борг (іншими словами борг класичного типу) — борг, оформлений кредитними угодами або держаними цінними паперами, що передбачає погашення основної суми боргу та виплату відсотків у чітко визначені строки. До офіційного державного боргу належить заборгованість перед юридичними особами за внутрішніми державними позиками, заборгованість перед Національним банком України за прямими кредитами, зовнішня заборгованість за кредитами міжнародних фінансових інституцій (окрім позик МВФ) та урядів іноземних держав, за товарними поставками країн СНД, заборгованість за позиками іноземних комерційних банків, за міждержавними кредитними лініями та за облігаціями зовнішньої державної позики.

Другий тип боргу включає невиконані фінансові зобов'язання держави перед суб'єктами економіки (неоплачені державні замовлення, заборгованість із заробітної плати перед працівниками бюджетної сфери, невідшкодований податок на додану вартість і найбільшою мірою, гарантії держави щодо компенсації знецінених заощаджень громадян в установах Ощадного банку). Іншими словами, це прийняті державою певні зобов'язання без документального оформлення строків їх погашення, які формують заборгованість, що в складі офіційно визнаної державної не враховується, проте є державною за внутрішньою природою та економічним змістом.

Констатація факту існування державного боргу не дає чіткої оцінки реального фінансово-економічного стану держави та ефективності її фінансової політики у тому числі боргової. Поява і зростання державного боргу — складне явище, зумовлене низкою факторів, яке в умовах окремої держави може мати свою специфіку.

Слід зазначити, що боргова політика давно вже не зводиться тільки до проблеми пошуку і залучення коштів, яких бракує. Державний борг є одним із важливих інструментів макроекономічної та фіскальної політики держави. Ще у 30—60-ті роки ХХ ст. під впливом розвитку державно-монополістичного капіталізму в основу фінансової політики більшості країн світу було закладено кейнсіанські та некейнсіанські доктрини. Цілком протилежна класичній фінансова концепція Дж. Кейнса, заперечуючи саморегулювання економіки, основним інструментом державного регулювання вбачала бюджетну політику. Основним інструментом урядового впливу на циклічний розвиток і подолання криз передбачалися державні видатки. Власне їх формування, структуру і зростання Дж. Кейнс вважав достатньо важливим фактором досягнення ефективного попиту. Урядовий попит, забезпечений податками і позиками, має “оживити” підприємницьку діяльність і зумовити зростання національного доходу і зайнятості. Особливої уваги заслуговує запропоноване Дж. Кейнсом у теорії державних фінансів положення про необхідність збільшення державних витрат, які фінансувалися б за допомогою позик. Послідовники Дж. Кейнса назвали його принципом дефіцитного фінансування, а сам підхід отримав назву ком-

пенсаційних боргових фінансів. На думку Дж. Кейнса, державні інвестиції і поточні витрати можна фінансувати у борг. Урядові інвестиції, акумульовані шляхом позик, призведуть до розширення "схильності до інвестування", а фінансування поточних витрат збільшить схильність до споживання. Кейнсіанська доктрина покінчила із концепцією "здорових фінансів", а гіпотеза про обов'язкове збалансування бюджетних видатків і доходів вважалася у той час свого роду анархізмом. Ринок позикових капіталів став одним із інструментів досягнення ефективного попиту, а дефіцит державного бюджету перетворився в один із методів державного регулювання. Таким чином, Дж. Кейнс розробив принципово нову теорію фінансів, спрямовану на регулювання економіки.

У розвиток цієї концепції значний внесок зробили: американський економіст Г. Моультон (розробивши так звану теорію "нової філософії державного боргу", висунув гіпотезу про те, що у ситуації, коли запозичення для покриття бюджетних дефіцитів використовуються на кредитну підтримку державних інвестицій, то вони здійснюють на економіку мультиплікаційний ефект) та Р. Масгрейв (висунув гіпотезу про оптимальний розподіл боргового тягаря між поколіннями за умови еквівалентного нагромадження боргу і зростання інвестицій публічного сектору. Паралельно з цим він розширив сферу боргового фінансування і на видатки соціального характеру, аргументуючи тим, що населення країн, особливо тих, що переживають економічні труднощі, потребує насамперед задоволення нагальних соціальних і побутових потреб як умови подальшого розвитку). Інший представник "нової ортодоксії", один із найвизначніших теоретиків державних фінансів А. Пігу, вказуючи на обмежені регулюючі можливості ринкової конкуренції, вважає за необхідне доповнити її державним регулюванням. При цьому в ролі ринкових регуляторів він розглядає податки і позики. А. Пігу в основу "здорових фінансів" закладає принцип співіснування податків і позик, вказуючи на необхідність чіткого розмежування видатків на поточні (соціальні виплати, адміністративні затрати і т. ін.), які мають фінансуватися лише за рахунок податків; разом із тим, застосування позик він виправдовує лише в екстраординарних обставинах.

Боргова політика є важливою складовою фіскальної політики уряду, а тому використання державних позик пов'язано з певними тактичними та стратегічними завданнями податкового та бюджетного регулювання економіки, фінансування бюджетного дефіциту та управління державним боргом. На стадії залучення державні позики за своєю природою здійснюють макроекономічну функцію регулювання податкового навантаження на суспільство, що особливо важливо у період реформ, які супроводжуються пошуком фінансових джерел для постійно зростаючих державних витрат, зумовлених необхідністю соціального прогресу суспільства та поліпшення якісної сторони суспільних благ, що продукуються державою. У цьому випадку державний борг і податки розглядаються як своєрідна, економічна система альтернативного вибору при вирішенні дилеми: збільшувати податковий тягар чи залучати державні позики. У поточному бюджетному періоді зазвичай надають перевагу борговому фінансу-

ванню видатків, послаблюючи навантаження на податкові та інші доходні джерела. Іншими словами, у короткостроковому періоді інтерес фіскальної політики може полягати в тому, щоб з метою збільшення програмних видатків бюджету залучити якнайбільший обсяг фінансових ресурсів за мінімальною вартістю. При цьому американський економіст Р. Барро у теоремі нейтральності доводить, що внутрішні (але не зовнішні!) позики — рівноцінний податкам спосіб залучення коштів без реального перенесення тягара бюджетних видатків поточного періоду на платників податків у майбутньому. Разом з тим, такий вибір перешкоджає різкому падінню сукупного попиту у поточному періоді, слугуючи цілям стабілізації економіки, а також дає змогу більш гнучко маневрувати на всіх стадіях бюджетного процесу.

Для державного бюджету у триланковому циклі “залучення → використання → погашення” негативні наслідки боргової політики в основному виявляються на стадії обслуговування і погашення державного боргу. Наявність державного боргу потребує здійснення щорічних відсоткових платежів, які фінансуються за рахунок доходів бюджету, зазвичай, податкових надходжень. Відповідно, у довгостроковому періоді зростання боргу порушує збалансованість бюджету і провокує бюджетний дефіцит із його негативними економічними, соціальними і фінансовими наслідками. Небезпека великих боргових виплат полягає у тому, що за їх здійснення звужуються джерела внутрішнього інвестування і зменшуються можливості для підтримання внутрішнього споживання, а це врешті-решт може призвести до боргової кризи держав.

За стрімкого зростання видатків, пов'язаних із обслуговуванням заборгованості, держава змушена компенсувати їх або за рахунок скорочення інших видатків, що, як правило, підвищує соціальну напруженість в суспільстві та загострює економічні проблеми або збільшувати свої доходи. Збільшення доходів бюджету можна досягнути за рахунок встановлення нових податків та інших обов'язкових платежів чи підвищення чинних податкових ставок. Найімовірніше, посилення податкового тягара підірве стимули до економічної активності й сприятиме розширенню тіньового сектору економіки.

У контексті зазначеного вище справедливим є твердження про те, що надмірний державний борг опосередковано сповільнює економічне зростання країни і перекладає тягар оподаткування на майбутнє, оскільки за наявності початкового боргу $D(t) > 0$ рівень заборгованості зростає, як відомо, на суму відсоткових виплат. Тому в довгостроковому періоді тягар заборгованості погасити буде дуже важко (практично неможливо). Для цього як мінімум первинний бюджет має бути профіцитним. Реальний профіцит бюджету може мати лише та держава, економіка якої має стійку тенденцію до реального зростання. В умовах економічного зростання підвищується ймовірна спроможність обслуговувати державний борг за рахунок розширення бази оподаткування; при цьому необхідно зберігати на незмінному рівні не абсолютний розмір державного боргу, а його відносну величину, або, іншими словами, рі-

вень заборгованості — $\frac{D(t)}{Q(t)}$, де $Q(t)$ — ВВП. Чим довше країна затягуватиме виплату основного боргу і відсотків за ним за рахунок доходів бюджету, тим важче буде збалансувати бюджет і уникнути боргової кризи в майбутньому.

Окремого розгляду заслуговує питання соціально-економічних наслідків зовнішнього державного боргу. Так, зовнішні державні позики у поточному періоді пом'якшують вплив змін бюджетно-податкової політики на рівень споживчих витрат, заощадження та інвестиції, розширюючи цим самим фінансовий потенціал економічного зростання. Водночас держава, що залучає іноземний компенсаційний капітал, стає боржником інших країн. А це означає, що у довгостроковій перспективі обсяг національного продукту так чи інакше зменшиться, а частка у ньому зовнішнього боргу зростає. Необхідність обслуговування зовнішнього боргу призведе до прямого зменшення національного доходу країни-боржника. Цей аспект інтелектуально відобразився у теоретичних концепціях американського економіста А. Лернера, який практично вперше провів диференціацію між внутрішнім і зовнішнім боргом, вказуючи на те, що внутрішній державний борг не покладає фінансового тягаря на майбутні покоління, оскільки внутрішній державний борг є суспільним активом, а виплати відсоткових платежів — суто трансферна проблема: одні члени суспільства сплачують податки, інші — отримують цю суму грошей у вигляді відсоткових платежів. Одночасно шляхом зовнішніх державних позик можна перенести борговий тягар на майбутні покоління, оскільки за залучення зовнішніх кредитів відмова від споживання відбувається за кордоном, у країні-кредиторі, однак у майбутньому виникає тягар для країни-боржника, у зв'язку із виплатою суми основного боргу і відсоткових платежів. Отже, згідно з "новою ортодоксією" А. Лернера є альтернатива вибору не між податками і позиками, а між внутрішнім і зовнішнім боргом.

У цілому стратегічні цілі боргової політики держави полягають у створенні умов для довгострокового розвитку внутрішнього фінансового ринку, що дав би можливість на ринкових засадах здійснювати запозичення в обсягах, за вартістю та у строки, необхідні, з одного боку, для безперервного фінансування виваженого дефіциту державного сектору, а з іншого — достатні для фінансування недержавного сектору економіки. При цьому ефективна боргова політика держави забезпечує перерозподіл податкового тягаря у часі, забезпечуючи податковій системі статус "надійного партнера" не лише держави, а й бізнесу, здатного у перспективі збільшити фінансові можливості держави.

Проте довгостроковим економічним наслідком функціонування накопичувальної системи боргоутворення виступає загальне суттєве звуження інвестиційних можливостей економіки, а міжнародний досвід свідчить, що наявність надмірного зовнішнього державного боргу гальмує економічне зростання. Він унеможливує проведення економічної політики, яка б враховувала національні інтереси, виснажує бюджет та економіку держави здійсненням значних виплат іноземним кредиторам.

Кінцевим соціальним підсумком системи перерозподілу доходів через інструменти державного боргу є те, що життя сучасного покоління покращиться, але тягар наслідків поточного бюджетного дефіциту ляже в основному “на плечі майбутніх поколінь” — вони будуть народжені громадянами країни з меншими потенційними можливостями нагромадження капіталу і великим державним боргом.

Таким чином, державний борг, його розміри, методи розміщення і погашення прямо чи опосередковано впливають майже на всі процеси економічного життя держави: економічне зростання і розподіл доходів, бюджетний дефіцит і розмір грошової маси в обігу (що тісно пов’язано з темпами інфляції), зростання чи розширення сукупного попиту і пропозиції, рівень споживання і нагромадження, баланс поточних зовнішніх рахунків, міжнародну платоспроможність та кредитний рейтинг держави. Тому держава не повинна категорично відмовлятися від залучення державного боргу як макроекономічного інструменту у процес реформ. Однак при його використанні доцільно пам’ятати, що, як будь-який економічний інструмент, державний борг може здійснювати як позитивний, так і негативний вплив на економіку. Залучення зовнішніх позик означає надходження додаткових ресурсів, що можуть дати поштовх економічному зростанню, а зовнішня заборгованість дає можливість країні здійснювати більші сукупні витрати, ніж вироблений національних доходів та фінансувати інвестиції, що не забезпечуються внутрішніми заощадженнями. Проте поруч із надмірними державними витратами, незбалансованістю бюджету, неефективною податковою політикою, помилками у валютній політиці, зовнішній борг може спровокувати надзвичайно важкі фінансові кризи, обмежити інвестиційну активність у державі. Таким чином, державний борг може виступати як засіб забезпечення безпеки або, навпаки, як фактор посилення загроз і ризиків. Тому лише застосування ефективної стратегії управління державним боргом сприятиме ефективному використанню запозичень і створить необхідні умови для оптимізації боргового навантаження.

8.4. Управління державним боргом

Виникнення державного боргу і накопичення заборгованості зумовлюють необхідність забезпечення ефективного управління ним.

Управління державним боргом — комплекс заходів, що здійснюються державою в особі її уповноважених органів щодо визначення обсягів та умов залучення коштів, їх розміщення і погашення, а також забезпечення платоспроможності держави.

У широкому розумінні управління державним боргом передбачає формування одного із напрямів фінансової політики держави, пов’язаної з її діяльністю у ролі позичальника і гаранта, що потребує комплексного підходу, коор-

динації грошово-кредитної (монетарної) та фіскальної політики, узгоджених взаємовідносин уряду та Національного банку з питань боргової політики; розроблення ефективних форм і методів зниження боргового тягаря у контексті переходу від антикризового менеджменту (тобто реструктуризації боргових зобов'язань) до стратегічного боргового менеджменту із застосуванням інструментів активного управління державним боргом. Управління боргом у вузькому розумінні варто розглядати як сукупність дій, пов'язаних з підготовкою до випуску, розміщенням боргових зобов'язань держави, наданням гарантій, а також проведенням операцій з обслуговування та погашення боргових зобов'язань.

Відповідно до зазначеного вище державну політику у сфері управління державним боргом можна поділити на *боргову стратегію* і *боргову тактику*. Під борговою стратегією у світовій теорії та практиці розуміють систему дій і заходів щодо уникнення (або врегулювання) боргових проблем держави та забезпечення (чи відновлення) її платоспроможності. Боргова стратегія окреслює кінцеву мету політики управління державним боргом, яка зводиться до отримання найвищого ефекту від фінансування за рахунок запозичених коштів та забезпечення платоспроможності держави. Боргова тактика визначає межі та умови державного запозичення, співвідношення між його формами, між кредиторами держави, а також порядок і механізм погашення державного боргу. Відповідно боргова тактика акцентує увагу на врегулюванні поточних проблем, зумовлених труднощами щодо обслуговування боргових зобов'язань (іншими словами, на вирішенні проблем тимчасової ліквідності) і визначає основні завдання, які вирішуються у процесі управління державним боргом.

За твердженням С. Фішера світ досі не розробив вичерпної теорії управління державним боргом, а тому в науковій літературі підходи до визначення цілей управління ним є досить різними. Про диференціацію позицій можна судити хоча б із такого короткого переліку концептуальних підходів і міркувань із цього питання.

По-перше, управління державним боргом у контексті реалізації стратегії максимізації суспільного добробуту має зводитися до мінімізації витрат на його обслуговування та уникнення макроекономічних труднощів і проблем фінансування соціальних програм у майбутньому.

По-друге, управління державним боргом має забезпечити оптимізацію його рівня та структури, щоб це не відображалось негативно на темпах економічного зростання і платіжному балансі у довгостроковій перспективі.

По-третє, управління державним боргом, з погляду використання останнього як інструмента макроекономічного регулювання, має зводитися до мінімізації впливу фінансування державного боргу на стан фінансового ринку.

По-четверте, з позицій забезпечення національної безпеки, управління державним боргом має сприяти уникненню політичної та економічної залежності від іноземних кредиторів.

У процесі управління державним боргом вирішуються такі завдання:

- пошук ефективних умов запозичення коштів з погляду мінімізації вартості боргу;
- недопущення неефективного та нецільового використання запозичених коштів;
- забезпечення своєчасної та повної сплати суми основного боргу та нарахованих відсотків;
- визначення оптимального співвідношення між внутрішніми та зовнішніми запозиченнями за умови збереження макрофінансової рівноваги;
- забезпечення стабільності валютного курсу та фондового ринку.

Політика ефективного управління державним боргом має базуватися на певних принципах (рис. 8.5).

Управління державним боргом варто розглядати як циклічний і багатостадійний процес, що послідовно включає три стадії: залучення — використання — погашення. На етапі залучення позик управління державним боргом здійснюється в контексті бюджетного процесу. Зокрема, Законом України “Про державний бюджет України” на відповідний рік установлюються граничні розміри боргу, вказуються обсяги державних запозичень із чіткою класифікацією на внутрішні і зовнішні. У період залучення позик необхідно основну увагу акцентувати на мінімізації затрат при погашенні боргу, враховуючи такі основні аспекти:

- обсяги позик;
- форми і умови запозичення (відсоткові ставки і валюта; строки погашення і пільговий період; можливі загальноекономічні і політичні умови);
- структура позик (за кредиторами й формами позик).

Управління розміщенням запозичених коштів є основним елементом усієї системи управління державним боргом. Воно має базуватися на принципі максимізації доходу від залучених позик та створення джерел його погашення. Використання позик може бути:

— *фінансовим*, коли державні позики та кредити виступають джерелом фінансування інвестиційних проектів і використовуються на розвиток національного виробництва. Цей спосіб є найпрогресивнішим видом використання державного боргу. При цьому надзвичайно важливим є відбір конкурентних високоефективних інвестиційних проектів, які б забезпечували повернення одержаних ресурсів;

— *бюджетним*, за якого залучені ресурси спрямовуються на поточне споживання, шляхом фінансування поточних бюджетних витрат, у тому числі на покриття дефіциту бюджету. Цей спосіб використання ресурсів є найменш ефективним з існуючих;

— *фінансово-бюджетним*, коли запозичення використовуються як на фінансування поточних бюджетних потреб, так і на інвестиційний розвиток економіки в цілому.

ПРИНЦИПИ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМ БОРГОМ

Безумовності — забезпечення безумовного виконання державою всіх зобов'язань перед інвесторами і кредиторами, які державна як позичальник взяла на себе

Збереження фінансової незалежності — підтримання оптимальної структури боргових зобов'язань держави між резидентами і нерезидентами, поступове замінювання зовнішнього запозичення внутрішнім

Оптимізація структури — підтримання оптимальної структури боргових зобов'язань за строками обертання і погашення, згладжування "пікових платежів"

Мінімізація вартості державного боргу — у тому числі за рахунок довгострокового викупу боргових зобов'язань держави з дисконтом

Мінімізація ризиків — диверсифікація та оптимізація джерел запозичень таким чином, щоб максимально знизити вплив коливань кон'юнктури світового ринку капіталів і спекулятивних тенденцій ринку цінних паперів на ринок державних зобов'язань

Прозорості — дотримання відкритості і повної прозорості запозичень, починаючи від розгляду доцільності їх залучення до остаточного погашення, забезпечення доступу міжнародних рейтингових агентств до достовірної інформації про економічний стан у державі для підтримки високої кредитної репутації і рейтингу держави-позичальниці

Рис. 8.5. Основні принципи управління державним боргом

В Україні більшість державних позик спрямовується на: фінансування бюджетного дефіциту — 84 % державних запозичень, формування валютних резервів і підтримку національної валюти — 14; інвестиційні проекти — 2 %. Тому стратегічна мета політики управління державним боргом в Україні має бути зорієнтована на досягнення оптимальної структури та найвищого ефекту від використання позикових коштів.

Останнім етапом управління державним боргом є його погашення та обслуговування, яке здійснюється шляхом проведення платежів з виконання боргових зобов'язань перед кредиторами щодо погашення основної суми боргу, сплати відсотків та супутніх витрат, передбачених умовами випуску державних цінних паперів, угодами про позику, державними гарантіями та іншими документами. Важливо враховувати суттєву відмінність між:

— *погашенням боргу*, яке варто розглядати як виконання боргових зобов'язань перед кредиторами щодо сплати основної суми боргу, тобто суми позики, визначеної угодою про позики або номінальної вартості державних цінних паперів;

— *обслуговуванням боргу*, що передбачає виплату відсотків за позиками (доходу, що сплачується на користь кредитора згідно з умовами угоди про позику або про випуск державних цінних паперів).

На етапі погашення позик проводиться ранжування усіх можливих варіантів між повним погашенням боргу і абсолютним дефолтом (відмова від погашення і обслуговування боргу).

Обслуговування і погашення державного боргу здійснюється у процесі виконання державного бюджету. Безпосередню оплату здійснює Державне казначейство України через банківську систему.

Фінансово-правові і бюджетно-процедурні засади управління державним боргом регламентуються чинним законодавством України. Правовою основою управління державним боргом є Конституція, в якій передбачено, що лише законами України встановлюються порядок утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргів, порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види та типи. Проте слід зазначити, що і нині в Україні належним чином не відпрацьовані законодавчі акти з питань правового регламентування процедури державних запозичень і державного боргу. Зокрема основні параметри та граничні розміри державного боргу визначено у проекті Закону України “Про державний борг”. У проекті цього Закону передбачається, що щорічний граничний розмір державного боргу як внутрішнього, так і зовнішнього на кінець року, розміри надання державних внутрішніх та зовнішніх гарантій упродовж року не повинні перевищувати відповідних граничних розмірів, затверджених Верховною Радою України у Законі України “Про державний бюджет України” на відповідний рік. Натомість граничний обсяг величини основної суми державного боргу регламентується ст. 18 Бюджетного кодексу України, а права та обов'язки органів управління державною заборгованістю визначені в Конституції України.

Згідно з Конституцією України Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади в Україні й уповноважена затверджувати:

— державний бюджет України та вносити зміни до нього в частині внутрішнього та зовнішнього боргів;

— рішення про надання Україною позики та економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Законом України "Про Державний бюджет України", здійснення контролю за їх використанням.

Управління державним боргом здійснюється за тісної взаємодії і співпраці різних міністерств і відомств, які несуть відповідальність за розроблення та реалізацію ефективної боргової стратегії держави. В Україні в управлінні державним боргом беруть участь:

- Кабінет Міністрів України;
- Міністерство фінансів України (Департамент державного боргу);
- Національний банк України;
- Державне казначейство України.

У залученні та розміщенні коштів беруть участь Міністерство фінансів України та Національний банк України, а функцію погашення та обслуговування державного боргу безпосередньо виконує Державне казначейство України.

На Департамент державного боргу Міністерства фінансів України покладено такі функції:

- розроблення стратегії та боргової політики держави;
- розрахунок планових показників, а також проведення моніторингу державного боргу;
- визначення доцільності залучення коштів на внутрішніх та зовнішніх ринках капіталів;
- аналіз і супроводження кредитних проектів та визначення доцільності укладення гарантійних угод.

Відповідно до наказу Міністерства фінансів України "Про порядок ведення Міністерством фінансів України державного боргу та операцій, пов'язаних з ним" від 22 січня 2001 р. № 42 Департамент відповідає за:

- оперативний облік та надання оперативної звітності щодо стану державного боргу;
- підготовку та обґрунтування розрахунків до проекту державного бюджету за операціями, пов'язаними з державним боргом.

При управлінні державним (особливо зовнішнім) боргом важливе значення має розрахунок коефіцієнтів платоспроможності держави та її ліквідної позиції. У міжнародній практиці з цією метою використовують різноманітні показники. Зокрема, для аналізу боргової безпеки держави Світовий банк пропонує використовувати Мінімальну стандартну модель (табл. 8.2) і відповідно до неї визначати основні боргові індикатори.

Таблиця 8.2. Мінімальна стандартна модель Світового банку для оцінки боргової безпеки держави

Назва	Формула, %	Економічний зміст
Відношення валового зовнішнього боргу до експорту товарів і послуг	EDT / XGS	Демонструє відносну довгострокову спроможність держави акумулювати валютні надходження без додаткового пресингу на сальдо платіжного балансу
Відношення валового зовнішнього боргу до ВВП	EDT / GNP	Показує загальний рівень боргової складової економіки
Відношення загальних платежів щодо обслуговування боргу до експорту товарів і послуг	TDS / XGS	Коефіцієнт обслуговування боргу, що показує, яка частина валютних надходжень спрямовується у сферу погашення боргу
Відношення відсоткових платежів до ВВП	INT / GNP	Визначає можливість обслуговування зовнішнього боргу
Відношення відсоткових платежів до експорту товарів і послуг	INT / XGS	Визначає частину валютних надходжень, які використовуються на обслуговування боргу
Відношення міжнародних резервів до валового зовнішнього боргу	RES / EDT	Показує, чи може країна використовувати свої резерви (і яку їх частину) для погашення зовнішнього боргу
Відношення міжнародних резервів до імпорту товарів і послуг	RES / MGS	Відображає запас фінансової міцності держави
Відношення короткострокового боргу до валового зовнішнього боргу	$Short-term / EDT$	Показує, яку частку становить короткостроковий борг у загальній сумі зовнішнього боргу
Відношення боргу міжнародним організаціям до валового зовнішнього боргу	$Multilateral / EDT$	Відображає частку заборгованості міжнародним фінансовим організаціям у загальній сумі зовнішнього боргу або свого роду залежність держави від фінансування цими організаціями

Однак необхідно зважено підходити до визначення цих параметрів, оскільки не може існувати універсальних показників боргової безпеки держав. Для різних країн, які відрізняються за темпами розвитку економічної системи, показники боргової безпеки також різні. Зокрема, за вимогою Маастрихтської угоди державний борг не повинен перевищувати 60 % ВВП країни. Натомість відповідно до методики Світового банку критичним рівнем державного зовнішнього боргу є 50 % від ВВП. Для характеристики ліквідної

позиції країни-боржника використовується показник співвідношення платових платежів щодо обслуговування боргу до валютних надходжень держави (експорту). Граничною межею показника (коефіцієнт обслуговування боргу) вважається значення 25 %. Про рівень довгострокової платоспроможності країни можна судити з урахуванням показника співвідношення дисконтної вартості боргу й експорту, критичний рівень якого не має перевищувати 200—250 %.

На жаль, і нині в Україні не має загально визнаної методики розрахунку боргового тягара, хоч уже зроблені перші кроки. Зокрема, у законопроекті “Про державний борг України” зроблено спробу визначити процедуру управління державним боргом на основі переліку таких основних показників: відношення державного боргу до ВВП, відношення валового зовнішнього боргу до обсягу експорту товарів і послуг, відношення загальної суми річних боргових платежів до валютної виручки від експорту товарів і послуг, а також відношення загальної суми річних боргових платежів до ВВП. Це, звичайно, не повний перелік індикаторів боргової безпеки (вони можуть дати лише часткове уявлення про рівень обтяжливості борговими зобов’язаннями, покладеними як на бюджетну, так і платіжну системи держави), але це вже спроба переходу від неконтрольованого нарощування державних боргів до виваженого управління і контролю за динамікою державного боргу.

Враховуючи специфіку стану державної заборгованості України (левава частка зовнішнього боргу України — державний борг, обслуговування якого проводиться з державного бюджету), дуже важливо розробити комплексну систему показників, які, окрім загальної платоспроможності та тимчасової ліквідності, включали б також індикатори граничнобезпечного боргового навантаження на бюджет. Необхідність розрахунку таких індикаторів зумовлена тим, що рівень державної заборгованості значно впливає на бюджетно-податкову політику держави, обмежуючи можливість управління видатками бюджету для досягнення цілей макроекономічної стабілізації у майбутньому.

З метою ефективного управління державним боргом, розв’язання проблеми зниження боргового навантаження та ризику невиконання боргових зобов’язань, а також забезпечення платоспроможності держави використовують реструктуризацію як метод врегулювання проблеми державної заборгованості. *Реструктуризація боргу* — угода кредитора з позичальником, який має труднощі з погашенням своїх фінансових зобов’язань, про нову схему їх погашення. Реструктуризація боргу може проводитись за допомогою таких методів/схем управління державним боргом (рис. 8.6).

Пролонгація боргу — форма добровільної згоди кредиторів на відстрочення виплат за зобов’язаннями боржника. Як правило, проводиться тоді, коли випуск нових позик на обслуговування раніше випущених є фінансово недоцільним.

Списання/анулювання частини боргу — відмова уряду від погашення бор-

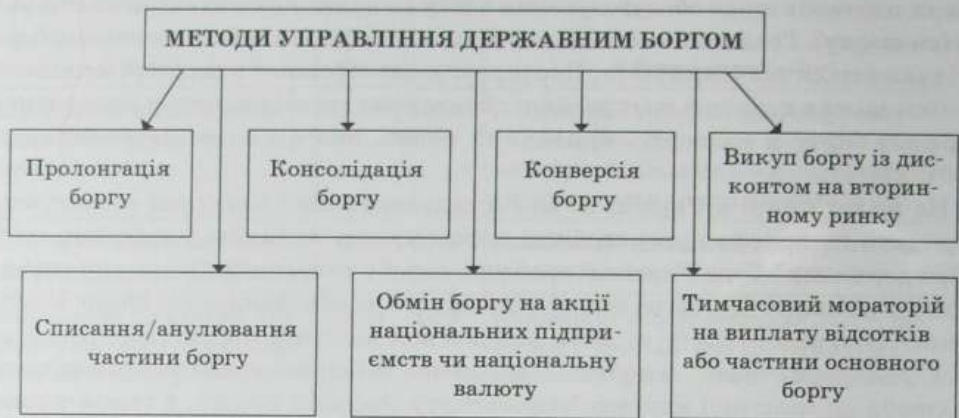

Рис. 8.6. Методи управління державним боргом

гу. Анулювання боргів може бути зумовлене фінансовою неспроможністю держави, її банкрутством або політичними мотивами. Найчастіше подібний механізм застосовується до найменш розвинутих країн, нездатних погасити свої зобов'язання навіть у віддаленій перспективі. За певних умов часткове списання боргу економічно вигідне і кредиторам.

Викуп боргу з дисконтом на вторинному ринку — скорочення обсягу державного боргу через викуп власних боргів із дисконтом (знижкою) на вторинному ринку. Такий метод реструктуризації боргу можуть собі дозволити лише деякі країни-боржники, які мають у своєму активі значні обсяги золотовалютних резервів.

Обмін боргу на акції національних підприємств чи національну валюту — одна із найпоширеніших ринкових схем реструктуризації державного боргу. Передбачає надання кредиторам права продажу боргів з дисконтом за національну валюту, на яку в результаті можна придбати акції національних компаній. Частіше використовується безпосередній обмін (своп) боргів на акції компаній, що перебувають у державній власності.

Тимчасовий мораторій на виплату відсотків або частини основного боргу — відстрочення сплати внутрішніх або зовнішніх боргових зобов'язань, що оголошується спеціальними актами державної влади на певний строк чи до закінчення певних надзвичайних подій.

Конверсія боргу — зміна початкових умов державної позики, зокрема зміна строків позики, часу виплати, способу погашення позики, а найчастіше — зміна величини позикового відсотка (зміна дохідності позик).

Консолідація боргу — зміна умов позики щодо часу її чинності (тривалості) з можливою зміною величини позикового відсотка, зокрема перетворення ко-

роткострокових державних позик у довгострокові, об'єднання кількох державних позик попередніх років в одну позику. Консолідація і конвертація можуть проводитись одночасно.

Реструктуризація зовнішнього боргу проводиться у рамках Паризького клубу офіційних кредиторів (реструктуризація міжурядових позик і позик, гарантованих урядом) та Лондонського клубу приватних кредиторів (реструктуризація комерційного боргу). Борг перед МВФ і Світовим банком реструктуризації не підлягає.

Однозначного способу розв'язання проблеми заборгованості немає. Будь-яка програма реструктуризації потребує проведення відповідних розрахунків стосовно кожного випадку. При цьому аналіз можливих варіантів має враховувати не лише економічні, а й політичні наслідки певних дій щодо суверенного боргу.

Управління державною заборгованістю є одним із ключових факторів забезпечення макроекономічної стабільності в державі. Від характеру врегулювання боргової проблеми залежить бюджетна дієздатність країни, стан її валютних резервів, а відповідно і стабільність національної валюти, рівень відсоткових ставок, інвестиційний клімат, характер поведінки всіх сегментів фінансового ринку. Тому управління державним боргом має бути зорієнтоване на застосування ефективної боргової стратегії, а не базуватися на короткострокових ситуативних орієнтирах. Лише ефективний менеджмент державного боргу є запорукою зростання економіки, інвестиційної привабливості, фінансової стабільності, підвищення кредитного рейтингу держави.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Державний кредит, державні позики, облігація, казначейське зобов'язання, державний борг, внутрішній державний борг, зовнішній державний борг, державна заборгованість, поточний державний борг, капітальний державний борг, управління державним боргом, обслуговування державного боргу, погашення державного боргу, реструктуризація.

Контрольні запитання і завдання

1. Розкрийте суть державного кредиту за економічним змістом, матеріально-речовим втіленням, зовнішньою формою вияву і юридично-правовим статусом.
2. У чому полягає об'єктивна необхідність державного кредиту? Розкрийте роль державного кредиту за умов розвинутої ринкової економіки і демократичних форм державності.
3. Розкрийте особливості державного кредиту як фінансової категорії. Що спільного і відмінного між державним кредитом і податками як фінансовими категоріями?
4. Які функції виконує державний кредит? Охарактеризуйте дію регулюючої функції державного кредиту на розвиток фінансового ринку, рівень оподаткування і масштаби бюджетного фінансування, економічне зростання і розподіл доходів, бюджетний дефіцит і розмір грошової маси в обігу.
5. Які є форми державного кредиту?
6. За якими ознаками класифікуються державні позики?
7. Що таке державний борг? Розкрийте відмінності між державним боргом і державною заборгованістю.
8. За якими ознаками класифікується державний борг? Що таке поточний і капітальний борг? Що лежить в основі класифікації державного боргу на внутрішній і зовнішній?
9. Розкрийте соціально-економічні наслідки державного боргу.
10. У чому полягає сутність системи управління державним боргом? Які завдання вирішуються у процесі управління державним боргом? На яких принципах базується політика управління державним боргом?
11. Що передбачає процедура обслуговування і погашення державного боргу? Які є джерела обслуговування і погашення державного боргу?
12. Які є показники оцінки платоспроможності та ліквідності держави як суверенного боржника? Назвіть основні методики оцінки боргового тягаря.
13. Що таке реструктуризація боргу? Охарактеризуйте основні шляхи реструктуризації боргових зобов'язань.
14. Проаналізуйте причини виникнення та сучасний стан зовнішнього державного боргу України.

Рекомендована література

1. Андрущенко В.Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів. — Л.: Каменяр, 2000. — 303 с.
2. Карапетян О. Вплив державного боргу на макроекономічний розвиток: концептуальні підходи // Світ фінансів. — 2005. — № 3—4.
3. Кравчук Н.Я. Зовнішня заборгованість держави: емпіричні гіпотези та концептуальні підходи // Світ фінансів. — 2005. — № 2.
4. Кучер Г.В. Управління державним боргом: Підручник. — К.: КНТЕУ, 2002. — 342 с.
5. Міжнародні фінанси: Навч. посіб. / О.М. Мозговий, Т.Є. Оболенська, Т.В. Мусієць та ін.; За заг. ред. О.М. Мозгового. — К.: КНЕУ, 2005.
6. Опарін В.М. Фінанси (Загальна теорія): Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2007. — 240 с.
7. Романенко О.Р. Фінанси: Підручник. — К.: Центр навч. л-ри, 2006. — 312 с.
8. Федосов В., Опарін В., Львовчкін С. Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями: Монографія / За наук. ред. В. Федосова. К.: КНЕУ, 2002. — 432 с.

Розділ 9

МІСЦЕВІ ФІНАНСИ. БЮДЖЕТНИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ І ФІНАНСОВЕ ВИРІВНЮВАННЯ

9.1. Основи теорії місцевих фінансів

Наука про місцеві фінанси бере свій початок з другої половини XIX ст., саме тоді відбувся процес остаточного оформлення місцевого самоврядування. Протягом XIX—XX ст. розвиток поглядів на сутність місцевих фінансів, їх склад та принципи організації проходив від представлення їх як *фінансового господарства* територіальних одиниць (господарства місцевих спілок), *сукупності умов для задоволення потреб місцевих самоврядних одиниць*, матеріальних засобів місцевого самоврядування, доходів і видатків органів місцевого самоврядування і до *системи економічних відносин*.

Перші згадки про місцеві фінанси, об'єктивність їх існування, поряд із державними фінансами, можна зустріти у роботах таких корифеїв економічної науки як А. Сміт, К. Штейн, Л. Штейн, Р. Гнейст, К. Рау, А. Вагнер та ін. У своїх працях вони досліджували господарство територіальних громад, зазначали про необхідність надання їм автономії, у тому числі у сфері фінансів.

Процес формування теорії місцевих фінансів у Росії розпочався пізніше, ніж у європейських країнах, а точніше після земської реформи 1864 р., у результаті якої відбулося організаційне, правове та фінансове зміцнення земств як виборних органів місцевого самоврядування. Перші дослідження сутності місцевих фінансів, бюджетів місцевих спілок, їх місця у державних і місцевих фінансах, принципів місцевого оподаткування з'явилися у другій половині XIX — на початку XX ст., їх авторами були такі вчені: М. Курчинський, В. Лебедев, А. Марков, І. Озеров, В. Твердохлебов, Л. Ходський, М. Цитович, І. Янжул та ін.

На початкових етапах існування радянської держави науковий інтерес до вказаної проблематики значно зріс у зв'язку з відновленням у 20-х роках ХХ ст. інституту місцевих фінансів. У цей період багато економістів досліджували теоретичні засади та практику організації місцевих фінансів: Н. Белькович, Б. Веселовський, Є. Гловінський, С. Котляревський, Б. Криńska, Х. Лебідь-Юрчик, М. Леонт'єв, С. Лепський, М. Мітіліно, П. Озеров, М. Сірінов, М. Соколов, Г. Тіктін, В. Целевич, Є. Яніцький та ін.

У наступні десятиліття виходять у світ підручники і навчальні посібники з місцевих фінансів (Н. Ровінського, І. Смірнова, В. Шаврина), у яких було проведено теоретичне обґрунтування суті і ролі місцевих фінансів, місцевих бюджетів, узагальнена практика їх функціонування за роки радянської влади. В економічній літературі другої половини ХХ ст. з'являється низка наукових робіт з питань складання місцевих бюджетів, використання бюджетних коштів, вдосконалення міжбюджетних відносин, у тому числі бюджетного регулювання. Ці проблеми розглядалися у працях багатьох вчених, зокрема А. Александрової, М. Васильєвої, Л. Величко, С. Вишнякова, В. Демченкова, А. Колесникова, Р. Кудряшова, Г. Лалаєва, Г. Поляка, М. Ужвенко, Я. Хесіна, Б. Філімонова, Н. Ширкевич та ін.

Не зважаючи на досить активне дослідження проблематики місцевих фінансів протягом усього часу існування радянської влади, наприкінці 1980-х років сформувався погляд на місцеві фінанси як на категорію, притаманну розвинутих капіталістичним країнам і країнам, що розвиваються. За умов адміністративної системи таке уявлення стало закономірним, адже воно базувалося на жорсткій централізації економіки і відсутності інституту місцевого самоврядування. Проте визнання у 1990 р. місцевого самоврядування як територіальної самоорганізації громадян для самостійного вирішення усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі чинного законодавства та власної фінансової бази, спричинило становлення відповідної системи економічних відносин, які лежать в основі місцевих фінансів.

Нині питання місцевих фінансів перебувають у центрі уваги багатьох дослідників пострадянського простору, зокрема вони досліджувалися у роботах вітчизняних авторів (С. Буковинський, О. Василик, В. Кравченко, І. Луніна, Ц. Огонь, К. Павлюк, В. Федосов, І. Чугунов та ін.). Активно досліджується проблематика місцевих фінансів, місцевих бюджетів, міжбюджетних відносин у російській економічній літературі, зокрема у працях таких вчених і практиків: Н. Альвіанська, А. Бабич, О. Богачова, Л. Гринкевич, А. Ігудін, В. Лексін, Л. Павлова, В. Пансков, Л. Проніна, В. Садков, С. Соляннікова, А. Улюкаєв, М. Ходорович, С. Хурсевич, А. Швецов та ін.

У сучасній українській фінансовій літературі вперше поняття місцевих фінансів згадується в навчальному посібнику "Державні фінанси" (1991 р.) за редакцією відомих науковців В.М. Федосова, С.Я. Огородника та В.М. Суторміної. Розвиток української економічної науки в умовах незалежності, вивчення теоретичних надбань західної фінансової думки, приєднання України до Євро-

пейської хартії місцевого самоврядування закономірно позначилося на поглядах вітчизняних вчених щодо місцевих фінансів. Все частіше і впевненіше висловлювались думки щодо об'єктивності існування цієї категорії в умовах ринку, її вирішального впливу на повноцінне функціонування інституту місцевого самоврядування як необхідної підвалини кожного демократичного режиму.

Так, визнаний український вчений О.Д. Василик, який одним з перших почав досліджувати теоретичні і практичні питання місцевих фінансів, підкреслював, що місцеві фінанси — явище об'єктивне, оскільки для здійснення покладених на місцеве самоврядування функцій потребує наявності відповідних фондів фінансових ресурсів у їхньому розпорядженні.

Вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки про місцеві фінанси зробив В.І. Кравченко (автор першого українського навчального посібника з місцевих фінансів), який доповнив низку теоретичних положень, окреслив склад місцевих фінансових інститутів, обґрунтував перспективи їх розвитку та вдосконалення. За трактуванням науковця, місцеві фінанси представляють систему формування, розподілу і використання грошових та інших фінансових ресурсів для забезпечення місцевими органами влади покладених на них функцій і завдань, як власних, так і делегованих. Такий підхід відповідає загальнопоширеним уявленням про категорію фінансів загалом, а також дає можливість з'ясувати місце у фінансовій системі країни місцевих фінансів та їх тісний та взаємозумовлений зв'язок з інститутом місцевого самоврядування.

Слід зазначити, що на таких концептуальних засадах засновані й підходи багатьох російських економістів, зокрема А.М. Бабица та Л.М. Павлової, до тлумачення поняття місцевих фінансів як сукупності соціально-економічних відносин, що виникають з приводу формування, розподілу і використання фінансових ресурсів для вирішення завдань місцевого значення.

Український вчений В.М. Опарін у своєму визначенні категорії місцевих фінансів, крім особливостей, на які вказують зазначені вище автори, підкреслює зв'язок місцевих фінансів з фінансовою діяльністю підприємств муніципального господарства.

На думку М.А. Гапонюка, В.П. Яцюти, А.Є. Буряченко та А.А. Славкової (авторів навчального посібника "Місцеві фінанси" (К., 2002)), місцеві фінанси є об'єктивною формою економічних відносин, пов'язаних з розподілом і перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту, у процесі яких відбувається формування та використання фондів грошових коштів, призначених для задоволення потреб регіонів країни.

Місцеві фінанси як система економічних відносин функціонують на основі певних вихідних засад, закріплених у відповідних законодавчих документах, що регламентують діяльність органів місцевого самоврядування. До найважливіших законодавчих актів слід віднести Конституцію України, Бюджетний кодекс України, закони України "Про місцеве самоврядування в Україні", "Про систему оподаткування", щорічні закони про Державний бюджет України, Декрет Кабінету Міністрів України "Про місцеві податки і збори" та ін.

У Конституції України, прийнятій Верховною Радою України 28 червня 1996 р., дається тлумачення місцевого самоврядування, окреслюються складові матеріальної і фінансової бази місцевого самоврядування, вказуються основні підходи до формування і використання коштів місцевих бюджетів.

У Законі України "Про місцеве самоврядування в Україні", прийнятому 21 травня 1997 р. на розвиток положень Конституції України та відповідно до вимог ратифікованої Україною у 1996 р. Європейської хартії місцевого самоврядування, визначено систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади його організації та діяльності, правовий статус і відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

У Бюджетному кодексі України від 21 червня 2001 р. визначено низку концептуальних положень, які стосуються місцевих фінансів: розподіл доходів і видатків між бюджетами всіх рівнів і видів, процедура розрахунку бюджетних трансфертів — дотацій вирівнювання місцевим бюджетам з державного бюджету, порядок здійснення місцевих запозичень, джерела формування та напрями використання бюджету розвитку місцевих бюджетів, встановлено відповідальність всіх учасників бюджетного процесу і контрольні повноваження владних органів, у тому числі органів місцевого самоврядування.

Щорічними законами про Державний бюджет України уточнюється склад доходів загального та спеціального фонду місцевих бюджетів, визначається механізм надання додаткових дотацій місцевим бюджетам з державного бюджету, встановлюються розміри коефіцієнтів вирівнювання для надання дотацій вирівнювання місцевим бюджетам з державного бюджету. Чинне законодавство України у сфері оподаткування визначає перелік місцевих податків і зборів, механізм їх справляння, граничні ставки і права органів місцевого самоврядування щодо їх запровадження.

9.2. Сутність, функції та принципи організації місцевих фінансів

Місцеві фінанси займають важливе місце у фінансовій системі країни поряд з державними фінансами, фінансами суб'єктів господарювання і фінансами домогосподарств. Головною передумовою існування місцевих фінансів як окремої і специфічної ланки фінансової системи країни є конституційне закріплення інституту місцевого самоврядування — права територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення відповідно до чинного законодавства. Повноцінне функціонування місцевого самоврядування потребує розмежування завдань, повноважень і відповідальності між державою в особі її владних структур і органами місцевого самоврядування. Таке розмежування передбачає відповідний поділ джерел і забезпечення адекватними обсягами фі-

нансових ресурсів, які надходять у розпорядження органів державної і місцевої влади.

Місцеві фінанси як економічна категорія — система економічних відносин, пов'язаних з формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них завдань. Таким чином, у запропонованому визначенні можна виділити такі характерні особливості:

1) зв'язок із більш загальною і вихідною категорією — фінансами, яка, як зазначалося у попередніх розділах, є системою економічних відносин, пов'язаних з розподілом і перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту;

2) у процесі здійснення цих відносин відбуваються формування, розподіл і використання централізованих фінансових ресурсів, які головним чином функціонують у фондовій формі;

3) цільова підпорядкованість цієї системи відносин — це забезпечення органів місцевого самоврядування фінансовими ресурсами, необхідними для виконання покладених на них функцій і завдань.

Проте правильність такого визначення потребує свого практичного підтвердження, а саме з'ясування таких питань: наскільки незалежні органи місцевого самоврядування від центральної влади, чи володіють вони достатніми фінансовими ресурсами для виконання своїх завдань, чи можуть вони самостійно ними розпоряджатися.

У сучасній науковій літературі України та країн пострадянського простору місцеві фінанси досліджуються в контексті функцій, завдань і ролі органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим важливими є питання про розмежування повноважень органів державної влади і місцевого самоврядування; обґрунтування доцільності надання окремих державних повноважень органам місцевого самоврядування і гарантування відповідного фінансового забезпечення їх виконання; окреслення складу і визначення обсягів фінансових ресурсів, які надходять у розпорядження органів місцевого самоврядування; забезпечення самостійності й ефективності у їхньому використанні; державна фінансова підтримка місцевої влади.

Зміст місцевих фінансів як системи економічних відносин, пов'язаних з формуванням, розподілом та використанням фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них завдань, детальніше виявляється у *функціях*, які вони виконують. Як відомо, функції — вияв суті кожної економічної категорії. Говорячи про функції, тим самим розкривається призначення і роль певної категорії.

Оскільки місцеві фінанси не можна розглядати відокремлено від фінансів загалом, а місцеві фінанси виступають як складова фінансової системи країни, то функції фінансів і місцевих фінансів тісно пов'язані між собою, а призначення останніх зумовлено сутністю, функціями і роллю фінансів як однієї з найважливіших економічної категорії ринкового господарства. Місцевим фінансам притаманні такі функції: розподільна, контрольна та стимулююча.

Розподільна функція місцевих фінансів виявляється у порядку формування доходів і видатків місцевих бюджетів, цільових фондів органів місцевого самоврядування, за допомогою яких проходить складний процес забезпечення їх фінансовими ресурсами, необхідними для виконання покладених на місцеве самоврядування завдань. Кошти, що акумулюються у місцевих бюджетах і цільових фондах, розподіляються і використовуються на задоволення різноманітних місцевих потреб. Крім того, через систему міжбюджетних відносин фінансові ресурси, зосереджені на загальнодержавному, обласному і районному рівні, перерозподіляються між окремими адміністративно-територіальними одиницями з метою проведення фінансового вирівнювання.

Контрольна функція місцевих фінансів реалізується, зокрема, в діяльності органів місцевого самоврядування при складанні проектів місцевих бюджетів, їх розгляді і затвердженні, а також виконанні і складанні звіту про виконання місцевих бюджетів. Сфера дії контрольної функції не обмежується місцевими бюджетами, а включає інші фонди грошових коштів та загалом усі фінансові ресурси та майно, які знаходяться у розпорядженні місцевого самоврядування. Контрольна функція місцевих фінансів спрямована на забезпечення передбачених пропорцій розподілу і перерозподілу фінансових засобів, їх цільове та економне використання.

Стимулююча функція місцевих фінансів полягає у створенні таких умов, за яких органи місцевого самоврядування стають безпосередньо зацікавленими у збільшенні обсягів доходів бюджетів, додатковому залученні надходжень як загальнодержавних, так і місцевих податків і зборів, пошуку альтернативних джерел доходів, ефективному використанні фінансових ресурсів, які надходять у їх розпорядження. Реальним втіленням стимулюючої функції є чинний порядок формування власних доходів місцевих бюджетів, заохочення перевиконання запланованих показників надходжень загальнодержавних податків і зборів, самостійність у використанні додатково залучених коштів та ін.

Аналіз чинної законодавчої бази, яка регламентує функціонування місцевого самоврядування в Україні, дає можливість виділити такі основні *принципи організації* місцевих фінансів, що передбачають:

- обов'язкове розмежування функцій і повноважень між державною владою та місцевим самоврядуванням;
- чіткий поділ доходних джерел, а також видатків між державним і місцевими бюджетами;
- надання відповідних власних доходів місцевому самоврядуванню;
- самостійність у формуванні та використанні фінансових ресурсів;
- державну фінансову підтримку несамодостатніх територіальних громад, проведення фінансового вирівнювання;
- стимулювання збільшення доходів як державного, так і місцевих бюджетів;

- раціональне та економне використання матеріальних і фінансових ресурсів;
- здійснення постійного контролю за використанням наявних ресурсів;
- гласність та відкритість у формуванні та використанні фінансових ресурсів місцевого самоврядування;
- залучення широких верств громадськості до прийняття рішень щодо формування та використання фінансових ресурсів.

Таким чином, головним призначенням місцевих фінансів є забезпечення фінансовими ресурсами діяльності органів місцевого самоврядування, пов'язаної зі здійсненням ними своїх функцій і повноважень; найбільш повне задоволення потреб населення територіальних громад та якісне надання локальних суспільних послуг; формування стимулюючого механізму щодо раціонального використання наявних матеріальних і фінансових ресурсів, пошуку додаткових джерел доходів.

Місцеві фінанси взаємодіють зі всіма іншими ланками і суб'єктами фінансової системи країни в процесі розподілу і перерозподілу валового національного продукту. Найбільш тісний взаємозв'язок спостерігається з державними фінансами, а в їх складі — з державним бюджетом, оскільки він є основним джерелом, з якого надається фінансова допомога місцевим бюджетам у випадках, коли заплановані видатки перевищують доходи, що надходять у розпорядження органів місцевого самоврядування. Крім того, згідно з чинним законодавством місцеві бюджети значною мірою формуються за рахунок загальнодержавних податків і зборів, які повністю або частково зараховуються до їх дохідної частини.

Населення адміністративно-територіальних одиниць, суб'єкти господарювання всіх форм власності, що там діють, виступають платниками податків та інших обов'язкових платежів, які також формують дохідну базу місцевих бюджетів. За рахунок видатків з місцевих бюджетів проводиться фінансування місцевого господарства, утримуються соціально-культурні заклади та органи управління, які надають громадянам локальні суспільні послуги.

Місцеві фінанси в межах фінансової системи взаємодіють з фінансовим, у тому числі фондовим ринком, — при здійсненні органами місцевого самоврядування місцевих запозичень, а саме у процесі випуску, розміщення, обслуговування та погашення місцевих позик. На етапі становлення і розвитку ринкових відносин така діяльність органів місцевого самоврядування набуває все більшого поширення.

9.3. Місцеві фінансові інститути та їх характеристика

Сутність місцевих фінансів як економічної категорії та зміст їх основного призначення виявляються у складі місцевих фінансових інститутів, до яких належать: місцеві бюджети, місцеві податки і збори, цільові фонди органів місцевого самоврядування, комунальний кредит, місцеві позики.

Центральне місце у системі місцевих фінансів займають *місцеві бюджети*, яких нині налічується понад 12 тис. До їх складу належать: бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування (бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань).

У місцевих бюджетах протягом останніх років зосереджується приблизно третина бюджетних ресурсів країни; за їх рахунок проводиться задоволення потреб населення відповідних територіальних формувань. Дохідна частина місцевих бюджетів формується за рахунок власних і закріплених доходів, а також міжбюджетних трансфертів.

Перелік власних і закріплених доходів визначений у Бюджетному кодексі України на тривалу перспективу, що створює необхідні передумови для розвитку адміністративно-територіальних одиниць і здійснення перспективного планування. Надходження власних доходів не враховуються під час визначення обсягів міжбюджетних трансфертів місцевим бюджетам, що сприяє встановленню безпосередньої заінтересованості органів місцевого самоврядування у нарощуванні дохідної бази. Закріплені доходи місцевих бюджетів становлять основу для визначення податкової спроможності території, їх обсяги впливають на розміри бюджетних трансфертів, що надаються місцевим бюджетам з Державного бюджету України.

За економічною природою власні доходи місцевих бюджетів — доходи, які формуються внаслідок дій і рішень, прийнятих органами місцевого самоврядування. Власними можна вважати лише доходи місцевих бюджетів, які одночасно відповідають таким вимогам: територіальна локалізованість, безпосередня залежність від діяльності місцевої влади, яка повністю їх контролює і використовує на свій розсуд. Найбільш характерними прикладами власних доходів є: місцеві податки і збори; платежі, запроваджені органами місцевого самоврядування; доходи від комунального майна та підприємств комунальної власності; штрафи та санкції, пов'язані зі справлянням власних доходів.

Закріпленими є доходи, які на довготривалій основі передаються до місцевих бюджетів у повному розмірі або у визначеній єдиній для усіх бюджетів частині. За своєю сутністю це загальнодержавні податки, збори або доходи, що традиційно формують дохідну частину місцевих бюджетів (податок з доходів фізичних осіб, державне мито, плата за ліцензії та торгові патенти тощо). Відповідно до чинної бюджетної практики найбільш вагому частку закріплених

доходів становить податок з доходів фізичних осіб, надходження якого розподіляються між місцевими бюджетами окремих видів.

У доходи місцевих бюджетів надходять кошти з державного бюджету у вигляді дотацій і субвенцій, які призначені для фінансування делегованих повноважень органів місцевого самоврядування і проведення фінансового вирівнювання. Крім цього, надання міжбюджетних трансфертів спричинено недостатністю власних і закріплених доходів для фінансування видатків органів місцевого самоврядування. У сучасній бюджетній практиці застосовуються такі види міжбюджетних трансфертів: дотації вирівнювання, субвенції, кошти, що передаються до Державного бюджету України та місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів, інші дотації.

Частина доходів місцевих бюджетів обов'язково формується за рахунок *місцевих податків і зборів*, перелік яких визначений у чинному законодавстві і нині включає 2 місцеві податки (з реклами і комунальний) і 12 місцевих зборів (за паркування автотранспорту; ринковий; за видачу ордеру на квартиру; курортний; за участь у бігах на іподромі; за виграш на бігах на іподромі; з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі на іподромі; за право використання місцевої символіки; за право проведення кіно- і телезйомок; за право проведення місцевого аукціону, конкурсного розпродажу і лотерей; за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі та сфери послуг; з власників собак).

Органи місцевого самоврядування мають певні права щодо запровадження місцевих податків і зборів, встановлення розмірів ставок і надання пільг окремим платникам. Проте незважаючи на доволі великий перелік місцевих податків і зборів в Україні, вони не відіграють відчутної ролі у формуванні як доходів місцевих бюджетів, так і загалом фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування.

Доходи місцевих бюджетів становлять основу фінансової бази органів місцевого самоврядування, тобто є підґрунтям його фінансової незалежності. У зв'язку з цим на сучасному етапі розвитку нашої держави особливого значення набувають питання зміцнення доходної бази місцевих бюджетів, яке можна досягти перш за все шляхом реформування місцевого оподаткування, запровадження місцевого податку на нерухоме майно, суттєвого розширення прав органів місцевого самоврядування у сфері місцевого оподаткування.

У процесі витрачання коштів місцевих бюджетів яскраво виявляється зміст основних функцій і завдань, що виконують органи місцевого самоврядування. Склад, структура і динаміка бюджетних видатків віддзеркалюють державні, регіональні та місцеві пріоритети соціально-економічного розвитку. Бюджетні видатки дають можливість розкрити економічну сутність місцевих бюджетів як фінансової бази місцевого самоврядування, існування якого підпорядковано вирішенню основного завдання — забезпечення населення суспільними послугами, всебічний і гармонійний розвиток всіх територій країни.

Структура видатків місцевих бюджетів підтверджує їх чітко окреслену соціальну спрямованість, тому що на соціальний захист і соціальне забезпечен-

ня, утримання об'єктів соціально-культурної сфери витрачається більше ніж 70 % коштів місцевих бюджетів України. Не менш важливим напрямом використання коштів місцевих бюджетів є видатки, пов'язані з економічною діяльністю місцевої влади у сфері промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку та інших галузей місцевого господарства, охороною навколишнього природного середовища.

На сучасному етапі розвитку нашої держави поставлено завдання реформування місцевих бюджетів, перетворення їх у ефективний інструмент соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних формувань. Вирішити це завдання можна шляхом зміцнення фінансової основи місцевого самоврядування, вдосконалення регулювання міжбюджетних відносин, запровадження середньострокового планування місцевих бюджетів, посилення їх інвеститційної складової, децентралізації бюджетної системи, підвищення ефективності управління і посилення контролю за формуванням і використанням коштів місцевих бюджетів, забезпечення прозорості бюджетного процесу на місцевому рівні.

Наступним місцевим фінансовим інститутом є *цільові фонди* органів місцевого самоврядування, практика функціонування яких за роки незалежності була досить суперечливою. Річ у тому, що у законодавчих актах, які ознаменували відродження місцевого самоврядування на початку 1990-х років, було передбачено право органів місцевого самоврядування утворювати і використовувати позабюджетні фонди. Проте у наступні роки відбувалося поступове згортання сфери їх функціонування шляхом включення до відповідних бюджетів. Згідно з Бюджетним кодексом України створення позабюджетних фондів органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування та іншими бюджетними установами не допускається.

Протягом останніх років лише приблизно 1 % сукупних доходів місцевих бюджетів України формувалася за рахунок відрахувань до цільових фондів: фонди охорони навколишнього природного середовища; інші цільові фонди місцевих рад; цільові фонди, утворені Верховною Радою Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування і місцевими органами виконавчої влади.

Самостійним інститутом місцевих фінансів є *комунальний кредит* — сукупність економічних відносин, що виникають між органами місцевого самоврядування, з одного боку, та фізичними і юридичними особами — з іншого боку, за яких місцеве самоврядування виступає частіше у ролі позичальника, рідше — кредитора. Чинне законодавство передбачає можливість створення місцевими радами комунальних банків та інших фінансово-кредитних установ.

Найбільш поширеною формою комунального кредиту є *місцеві запозичення*. У зарубіжних країнах практика місцевих запозичень досить поширена, а облігації органів місцевої влади користуються попитом і довірою у населення, держава всемірно сприяє здійсненню місцевих запозичень.

В Україні випуск місцевих позик поки що має не систематичний, а епізодичний характер. Діяльність місцевих рад у цій сфері не набула значного поширення, що спричинено: нестабільністю умов господарювання, недосконалістю і суперечливістю законодавчої бази; недостатнім розвитком вітчизняного фондового ринку і, зокрема, відсутністю необхідної інфраструктури; негативним попереднім досвідом у практиці випуску місцевих позик і небажанням органів місцевого самоврядування брати на себе відповідальність за розміщення і погашення позик. Проте незважаючи на такі несприятливі передумови для здійснення місцевих запозичень, протягом останніх років спостерігається позитивна тенденція відновлення і поширення випуску облігацій місцевих позик.

Виокремлюють дві основні групи муніципальних позик, що виконують різні функції, але доповнюють одна одну: 1) позики, призначені для покриття тимчасових касових розривів, що виникають під час виконання місцевих бюджетів; 2) запозичення до бюджетів розвитку органів місцевого самоврядування. Основні вимоги Бюджетного кодексу України щодо другої групи місцевих запозичень:

- внутрішні запозичення мають право здійснювати Верховна Рада Автономної Республіки Крим і міські ради;
- зовнішні запозичення можуть здійснювати лише міські ради міст з чисельністю населення понад 800 тис. осіб;
- надходження від запозичень Автономної Республіки Крим та місцевого самоврядування поступають у бюджет розвитку місцевих бюджетів;
- запозичення здійснюються лише на визначену мету і підлягають обов'язковому поверненню;
- держава не несе відповідальності за зобов'язаннями за запозиченнями до місцевих бюджетів;
- видатки на обслуговування боргу здійснюються за рахунок коштів загального фонду бюджету;
- видатки на обслуговування боргу місцевих бюджетів не можуть щорічно перевищувати 10 % видатків від загального фонду відповідного місцевого бюджету протягом будь-якого бюджетного періоду, коли планується обслуговування боргу;
- при порушенні графіка погашення боргу з вини позичальника відповідна рада позбавляється права здійснювати нові запозичення протягом наступних п'яти років.

Запозичення до бюджету розвитку, як правило, надають можливість розширити комунальну інфраструктуру та зміцнити матеріально-фінансову базу муніципалітетів за рахунок реалізації прибуткових проектів. Ці запозичення спрямовуються не стільки на розв'язання локальних проблем, як на вирішення стратегічних завдань, що дають змогу досягти якісно вищого рівня фінансового забезпечення органів місцевого самоврядування.

Органи місцевого самоврядування діють на засадах правової та організаційної самостійності, основу якої становить їх матеріальна і фінансова база. Од-

вією з її складових є об'єкти, на які виникає право *комунальної власності*, це зокрема — рухоме і нерухоме майно, земля, природні ресурси, підприємства, установи та організації, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування тощо. Більшість цих об'єктів (головним чином соціально-культурного призначення) утримується за рахунок коштів місцевих бюджетів; окремі об'єкти (комунального і житлового господарства) одержують дотації з місцевих бюджетів. Суб'єкти господарювання комунальної форми власності є платниками як загальнодержавних, так і місцевих податків і зборів, тобто наповнюють дохідну частину місцевих бюджетів.

Світовий та вітчизняний досвід підтверджує, що вирішальною умовою функціонування місцевого самоврядування є забезпечення принципу *фінансової незалежності* у здійсненні ним своїх функцій і завдань, адже саме від фінансових можливостей залежить виконання реальних владних повноважень органами місцевого самоврядування. Самостійність буде завжди лише формальною, якщо залишатиметься залежність у фінансовому відношенні. Тому під фінансовою незалежністю органів місцевого самоврядування слід розуміти незалежність їх від загальнодержавних органів влади у прийнятті певних рішень щодо місцевих проблем і, головне, забезпечення їхнього вирішення відповідними ресурсами.

9.4. Роль місцевих фінансів в економічній системі держави

Місцеві фінанси відіграють надзвичайно вагомую і багатопланову роль в економічній системі кожної держави, де визнається і діє фінансово спроможне місцеве самоврядування. Місцеві фінанси, як специфічна сфера економічних відносин, впливають на соціально-економічне становище країни та її фінансову безпеку, сприяють розвитку демократії в суспільстві, визначають умови життєдіяльності громадян та рівень їх добробуту.

Протягом останніх років до 12 % вартості валового внутрішнього продукту України перерозподіляється через систему місцевих фінансів; закономірно, що основна частина цих коштів акумулюється у місцевих бюджетах. Зосередження досить значних грошових засобів у місцевих бюджетах відповідає новим більш широким і складним завданням, які постають перед органами місцевого самоврядування на сучасному етапі розвитку держави. Кошти, які надходять до місцевих бюджетів, використовуються на утримання установ соціально-культурної сфери, підприємств житлово-комунального господарства, спрямовуються на виплати допомог із соціального захисту і соціального забезпечення. Таким чином, місцеві фінанси, у тому числі місцеві бюджети, виступають як інструменти перерозподілу суспільного продукту між різними сферами діяльності, соціальними верствами населення, окремими адміністративно-територіальними формуваннями.

В умовах ринкових трансформацій місцеві фінанси і місцеві бюджети стають основними фінансовими гарантими існування і розвитку демократії та надання населенню суспільних послуг і благ, які недоцільно і неефективно задовольняти за рахунок державного бюджету. Місцеві бюджети перетворилися на основне джерело фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них функцій відповідно до чинного в державі розподілу повноважень між рівнями і гілками влади. У зв'язку з цим особливої ваги набувають проблеми забезпечення місцевого самоврядування фінансовими ресурсами адекватними новим завданням, які стоять перед ними.

Місцеві фінанси відіграють важливу роль у забезпеченні в державі фінансової безпеки, яка є однією з найважливіших складових економічної безпеки країни. Фінансова безпека має вирішальне значення у функціонуванні економічної системи загалом, впливає на всі сфери суспільного життя; без її забезпечення неможливе досягнення як поточних, так і перспективних загальнонаціональних цілей розвитку.

Фінансова безпека — порівняно нова і надзвичайно широка за своїм змістом категорія, яка протягом останніх років активно досліджується у вітчизняній економічній літературі. До основних індикаторів фінансової безпеки належать, перш за все ступінь виконання зведеного і державного бюджету, дефіцит державного бюджету та його фінансування, формування і використання позабюджетних фондів, рівень перерозподілу валового внутрішнього продукту через зведений бюджет тощо. Дослідження цих показників дає можливість зробити висновок щодо безпосереднього впливу на їх розмір загального стану місцевих фінансів і місцевих бюджетів, їх збалансованості, забезпечення власними доходними джерелами, механізму надання бюджетних трансфертів з державного бюджету. Оскільки місцеві бюджети є складовою зведеного бюджету України і впливають на його характеристики, то параметри, які характеризують їх функціонування, слід відносити до найважливіших критеріїв фінансової безпеки.

Місцевим фінансам відводиться належне місце у втіленні загальних національних цілей, визначених програмними документами розвитку українського суспільства, перш за все це: поліпшення життя народу, підвищення конкурентоспроможності України в глобальній системі, зміцнення основ демократії.

Центральний інститут системи місцевих фінансів — місцеві бюджети, які є інструментом фінансування державних видатків, головним чином тих, які безпосередньо пов'язані з вирішенням проблем економічного і соціального розвитку територій. За рахунок коштів місцевих бюджетів здійснюється переважна частина державних видатків на житлово-комунальне господарство, охорону здоров'я, освіту, фізичну культуру і спорт, культуру, мистецтво та засоби масової інформації, соціальний захист і соціальне забезпечення населення, транспорт, дорожнє господарство, зв'язок та інформатику.

Майже 3/4 усіх коштів місцевих бюджетів спрямовується на соціальні цілі, а саме: соціальний захист і соціальне забезпечення населення, утримання за-

кладів і об'єктів, що належать до соціально-культурної сфери. На місцеві бюджети лягає достатньо відчутний тягар соціальних видатків, спрямованих на вирішення в складних умовах перехідного періоду соціальних конфліктів і проблем, що виникають внаслідок різкого розшарування суспільства, зростання кількості безробітних, необхідності захисту найбільш вразливих верств населення — дітей, самотніх матерів, пенсіонерів, малозабезпечених громадян тощо.

Місцеві бюджети в сучасних умовах значною мірою зумовлюють рівень суспільного добробуту, є одним із основних джерел задоволення життєвих потреб громадян. За рахунок їх коштів здійснюється оплата праці працівникам бюджетної сфери, проводяться додаткові виплати населенню на покриття витрат з оплати житлово-комунальних послуг, допомог і пільг ветеранам війни та праці, сім'ям з дітьми, малозабезпеченим верствам населення, самотнім перестарілим громадянам, які потребують догляду та ін. За допомогою місцевих бюджетів забезпечується надання суспільних послуг населенню, гарантованих Конституцією України: освіта, охорона здоров'я, медична допомога, соціальний захист тощо. З коштів місцевих бюджетів утримуються заклади культури, фізичної культури і спорту, фінансуються молодіжні програми.

Приблизно 1/4 коштів у цілому за місцевими бюджетами України використовується на розвиток економіки адміністративно-територіальних одиниць і сприяє забезпеченню нормального функціонування промисловості, сільського господарства, транспорту, дорожнього, житлового і комунального господарства. Стабільно зростають видатки місцевих бюджетів на утримання земельних ресурсів, водне, лісове і риболовецьке господарство, мисливство, вирішення екологічних проблем, благоустроїв міст, сприяння науково-технічному прогресу.

За рахунок бюджетних коштів забезпечується розвиток стратегічно важливих регіонів і територій, проводиться структурна перебудова народного господарства, фінансується капітальне будівництво. Як показує досвід, фінансова підтримка конкретних підприємств найбільш ефективна саме на місцевому рівні, оскільки тим самим створюються можливості для обґрунтованого підходу, контролю за витрачанням виділених коштів.

Через місцеві бюджети реалізуються загальнодержавні програми, пов'язані з розвитком галузей народного господарства, у першу чергу сільського господарства, здійснюється підтримка вітчизняних виробників, фінансуються програми з підвищення життєвого рівня населення, створення нових робочих місць, реабілітації та працевлаштування інвалідів, виплачуються допомоги реабілітованим, незаконно депортованим особам, біженцям; фінансуються проведення превентивних, оздоровчих, спортивних, культурних заходів.

Місцеві фінанси і місцеві бюджети стали головним інструментом реалізації регіональної економічної політики, основними завданнями якої є: децентралізація влади і передача додаткових функцій з управління економічним розвитком органам місцевого самоврядування, ліквідація значних диспропорцій і підвищення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, забезпечення

державних соціальних стандартів та гарантій соціального захисту населення, незалежно від економічних можливостей територій та ін.

Місцеві фінанси сприяють досягненню пропорційності у розвитку регіонів, є одним з інструментів міжтериторіального перерозподілу виробленого валового внутрішнього продукту і здійснення фінансового вирівнювання. На практиці це завдання реалізується шляхом надання бюджетних трансфертів (дотацій та субвенцій) з Державного бюджету України місцевим бюджетам. У процесі бюджетного регулювання проводиться вирівнювання бюджетної забезпеченості територій і поступове усунення відмінностей. В останні роки відбувається збільшення абсолютних розмірів бюджетних трансфертів, зокрема дотацій вирівнювання та цільових субвенцій.

Отже, місцеві фінанси як цілісна і складна система економічних відносин мають відіграти важливу роль у реформуванні вітчизняної економіки, створенні основ ринкового господарювання, формуванні демократичної соціально-орієнтованої держави. Сучасні зміни у сфері місцевих фінансів спрямовані на їх подальшу розбудову і вдосконалення з метою досягнення таких цілей: стабілізація економічної системи; адаптація суб'єктів господарювання, зокрема малих і середніх підприємств, до ринкових перетворень; формування інвестиційно-інноваційної моделі суспільного розвитку; забезпечення фінансової незалежності органів місцевого самоврядування; формування самодостатніх територіальних утворень; реалізація завдань державної регіональної політики; стимулювання підприємницької діяльності та інвестиційної активності; вирішення соціальних, демографічних, екологічних, національних та інших проблем регіонів.

9.5. Бюджетний федералізм і фінансове вирівнювання

Згідно з концепцією суспільних благ держава надає населенню певні блага або послуги, які ним колективно споживаються. Перелік таких благ зумовлений основними функціями і завданнями держави. Окремі послуги мають суто локальний характер, а місцева влада здатна їх надавати з більшою ефективністю та економією на затратах, оскільки вона наближена до споживачів і володіє необхідною інформацією. Місцеве населення має змогу виявляти свої уподобання і домагатися певної кількості та якості локальних суспільних послуг через механізм впливу на прийняття рішень (вибори до органів місцевої влади і контроль за їх діяльністю). При цьому місцеві податки і збори для жителів територіальної громади постають як ціна благ, що надаються на локальному рівні.

Відповідно до положень концепції суспільних благ головною функцією місцевої влади є ефективне забезпечення населення місцевими суспільними послугами, які за своїм змістом можна поділити на: послуги економічного характеру, соціальні послуги, послуги, пов'язані з управлінням господарством

адміністративно-територіальної одиниці, послуги щодо охорони правопорядку, навколишнього природного середовища, забезпечення безпеки громадян.

Розподіл функцій і завдань держави і місцевого самоврядування у сфері надання суспільних послуг передбачає розмежування фінансових ресурсів, які надходять у розпорядження органів влади всіх рівнів, кожен з яких наділений самостійними правами щодо формування і використання належних їм коштів. При цьому постає питання забезпечення такого розподілу фінансових ресурсів, який би давав змогу за допомогою бюджетно-податкових важелів ефективно вирішувати загальнодержавні і місцеві проблеми, раціонально використовувати завжди обмежені ресурси, не обмежуючи самостійності владних структур, оптимізувати міжрегіональні зв'язки, протистояти можливим непередбачуваним обставинам.

Окрім раціонального розподілу фінансових ресурсів, виникає потреба їх подальшого перерозподілу у зв'язку з необхідністю підтримки тих територій країни, де за об'єктивних обставин не вистачає власних дохідних джерел. Механізм перерозподілу фінансових, у тому числі бюджетних, ресурсів має узгоджувати інтереси територій-донорів і територій-реципієнтів, тобто стимулювати перших за надану допомогу і попереджати розвиток споживацьких настроїв з боку других.

Весь комплекс проблем, пов'язаних з розмежуванням повноважень і відповідальності між рівнями влади, а на цій підставі розподілом доходів і видатків бюджетної системи з метою забезпечення економічної доцільності, політичної стабільності і соціальної справедливості вирішується в умовах бюджетного федералізму.

Поняття *бюджетного федералізму* охоплює широке коло політичних, економічних і фінансових питань. Важливим призначенням бюджетного федералізму стає забезпечення витрачання завжди обмежених бюджетних коштів на тому рівні державної влади, де вони дають максимальний ефект за умови адекватних пропорцій розподілу зібраних податків.

Бюджетний федералізм не обмежується лише територіальним перерозподілом ресурсів у вигляді фінансової допомоги, його метою також є забезпечення самодостатності територіальних формувань, стимулювання власних зусиль громад до нарощування економічного потенціалу. Бюджетний федералізм виконує важливу політичну і соціальну функції. Рух бюджетних ресурсів у напрямку від територій до центру об'єднує регіони з різним фінансово-економічним потенціалом у єдиний державний організм і тим згуртовує націю.

Динамічний розвиток і всемірне зміцнення місцевого самоврядування в розвинутих країнах світу, зокрема європейських, зумовили все більше поширення принципів бюджетного федералізму у побудові бюджетних систем, одним з яких є відповідність доходів бюджетів тим функціям, що покладаються на органи влади певного рівня. Бюджетний федералізм передбачає самостійність органів місцевої влади у прийнятті рішень щодо якості і переліку місцевих послуг, у сфері оподаткування і розміщення ресурсів, в управлінні комунальним майном, у залученні альтернативних джерел доходів тощо.

Бюджетний федералізм передбачає проведення *бюджетної децентралізації*, основною метою якої є покращення якості суспільних послуг, що надаються громадянам за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів. Причому відповідальність за надання таких послуг несуть загальнодержавні або місцеві органи влади. За змістом бюджетна децентралізація становить передачу повноважень, функцій і компетентності від центрального уряду до органів місцевого самоврядування, що супроводжується передачею відповідних фінансових ресурсів.

Практичне втілення бюджетної децентралізації, як підтверджує досвід розвинутих країн, означає, що органи місцевого самоврядування набувають більшої відповідальності і в їх розпорядження надходить більше коштів. Щодо розподілу владних повноважень, то слід зазначити, що в Україні спостерігається тенденція передачі все більшої частини функцій і завдань від центрального до місцевого рівня. Практично всі питання місцевого життя органи місцевого самоврядування змушені вирішувати власними силами. Проте не завжди таке розширення переліку функцій і завдань місцевих владних структур супроводжується передачею їм адекватних фінансових ресурсів.

У результаті виникла і неухильно заглиблюється суперечність між обсягами доходів, які зосереджуються на рівні місцевих бюджетів, і обсягами видатків, що згідно з чинним законодавством мають фінансуватися з цих бюджетів. Нині розміри видатків місцевих бюджетів перевищують закріплені за ними і їхні власні доходи майже удвічі.

Проведення бюджетної децентралізації має супроводжуватися суттєвими зрушеннями у структурі видаткової частини місцевих бюджетів у контексті виконання органами місцевого самоврядування делегованих і власних повноважень. Становище, яке склалося на сьогодні, значно обтяжує місцеву владу необхідністю виконання державних функцій, адже більше 90 % видатків місцевих бюджетів України пов'язано із виконанням органами місцевого самоврядування делегованих і лише 10 % — власних повноважень.

У загальному фонді місцевих бюджетів переважають закріплені доходи над власними (у співвідношенні 85 до 15 %), що також суперечить принципам бюджетного федералізму і бюджетної децентралізації. Невелика частка власних доходів свідчить про неможливість повною мірою задовольнити всі ті різноманітні потреби, які виникають на місцевому рівні і пов'язані зі створенням нормальних умов для життєдіяльності громадян. Більше того, склалась ситуація, за якої органи місцевого самоврядування використовують частину власних доходів на фінансування делегованих повноважень, тобто тих, які держава має повністю фінансувати за рахунок загальнодержавних коштів.

Нестача фінансових ресурсів змушує органи місцевого самоврядування майже всі наявні кошти направляти на фінансування поточних потреб установ, що утримуються з місцевих бюджетів, а також на соціальний захист населення. Водночас для вирішення потреб розвитку залишається обмаль коштів. Невеликими є капітальні видатки місцевих бюджетів і їх бюджети розвитку, у багатьох бюджетах місцевого самоврядування їх узагалі немає.

Останніми роками відбувається посилення залежності місцевих бюджетів від фінансової допомоги з центру, що також суперечить принципам бюджетної децентралізації. Так, протягом останніх п'яти років щорічні темпи приросту обсягів трансфертів з державного бюджету місцевим бюджетам значно випереджали темпи збільшення їхніх доходів; у цілому за місцевими бюджетами України частка трансфертів у сукупних доходах наближається до 50 %; для бюджетів багатьох сіл і селищ вона може перевищувати 90 %.

Спостерігається значна регіональна диференціація частки міжбюджетних трансфертів у складі доходів місцевих бюджетів, яка спричинена відмінностями в рівнях соціально-економічного розвитку окремих територій, різним податковим потенціалом і, відповідно, неоднаковими можливостями наповнення місцевих бюджетів.

Як відомо, важливим надбанням Бюджетного кодексу України стало впорядкування міжбюджетних відносин і, зокрема, вдосконалення порядку надання трансфертів місцевим бюджетам з державного бюджету на основі використання прозорих формалізованих процедур, що сприяло більш повній реалізації принципу справедливості і гласності у розподілі бюджетних ресурсів та суттєво зменшило гостроту міжбюджетних відносин. Такі позитивні зрушення були досягнені у практиці розрахунку головного виду міжбюджетних трансфертів — дотацій вирівнювання, які надаються органам місцевого самоврядування для фінансування делегованих повноважень.

Проте накопичений досвід застосування формульних розрахунків виявив також і невирішені проблеми:

- відсутність безпосереднього зв'язку між розмірами дотацій вирівнювання і основними макроекономічними показниками розвитку адміністративно-територіальних одиниць;

- у механізмі розрахунку дотацій вирівнювання не повною мірою враховується регіональна специфіка територій.

Позитивні зміни практично не торкнулися порядку виділення цільових субвенцій місцевим бюджетам; субвенційний механізм залишається непрозорим, залежним від суб'єктивних чинників, внаслідок чого кошти безсистемно розподіляються по території країни, посилюючи тим самим диспропорції соціально-економічного розвитку, створюючи різні інвестиційні можливості для органів місцевого самоврядування.

Надання фінансової допомоги з державного бюджету має базуватися на глибокому та всесторонньому аналізі соціально-економічного розвитку населених пунктів, районів, областей; застосуванні гласних, науково обґрунтованих та єдиних для всіх підходів у визначенні конкретних розмірів трансфертів. Водночас мають враховуватися цілі регіональної політики, спрямованої на подолання депресивності окремих територій.

Основною метою надання субвенцій інвестиційного характеру має бути зменшення міжрегіональних диспропорцій у можливостях здійснювати бюджетні інвестиції. При цьому велике значення має запровадження обґрунтова-

них і випробуваних на практиці правил розподілу, побудованих на засадах справедливості, неупередженості та об'єктивності.

Теперішня система формування дохідної бази місцевих бюджетів, у тому числі порядок надання бюджетних трансфертів, не створює стимулів для збільшення власних доходів органів місцевого самоврядування, не сприяє пошуку додаткових резервів і залученню альтернативних джерел, а заохочує споживацькі настрої. Справа у тому, що в сучасних умовах:

- немає дієвих стимулів до збільшення надходжень як до державного, так і місцевих бюджетів;

- порядок надання трансфертів не враховує кращі результати діяльності місцевих фінансових органів;

- органи місцевого самоврядування не мають реального впливу на формування власних доходів;

- не працює повноцінно інститут місцевого оподаткування;

- не створено механізмів відмови від не забезпечених фінансовими ресурсами делегованих державою повноважень органам місцевого самоврядування.

Зміна пропорцій у розподілі бюджетних ресурсів на користь місцевих бюджетів, а також демократизація бюджетного процесу і забезпечення бюджетної прозорості є важливими умовами здійснення процесу бюджетної децентралізації в Україні.

Перерозподіл фінансових ресурсів за умов бюджетного федералізму проводиться з метою вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів країни, специфіка якого безпосередньо впливає на формування фінансового потенціалу територій. У зв'язку з цим доходи і видатки місцевих бюджетів окремих регіонів України мають досить значні відмінності. Тому виникає потреба у проведенні фінансового вирівнювання, спрямованого на нівелювання (у певних межах) таких відхилень, оскільки їх існування створює неоднакові умови для надання державними органами економічних, соціальних, адміністративних та інших послуг. Як відомо, в Конституції України закріплені рівні можливості для всіх громадян у здійсненні своїх прав, незалежно від території їх проживання. Сплачуючи однакові податки, громадяни мають право розраховувати на однаковий рівень надання суспільних послуг, фінансування яких забезпечується головним чином за рахунок бюджетних коштів.

Фінансове вирівнювання — приведення витрат бюджетів (за економічною і функціональною класифікацією) у відповідність до гарантованого державою мінімального рівня соціальних послуг на одного мешканця, ліквідація значних диспропорцій у здійсненні бюджетних видатків у розрізі окремих територій. Але враховуючи, що на сьогодні у нас не розроблені й законодавчо не визначені державні соціальні гарантії, то метою фінансового вирівнювання є наближення видатків місцевих бюджетів у розрахунку на одну особу наявного населення до середнього рівня видатків, який склався по країні.

З'ясування суті і механізму здійснення фінансового вирівнювання, як у нашій, так і в зарубіжних країнах, свідчить, що його слід розглядати не лише як

діяльність у межах бюджетної системи, пов'язану з перерозподілом бюджетних ресурсів. У широкому розумінні фінансове вирівнювання відображає процеси політичного, економічного і соціального значення, за допомогою яких вирішуються загальнодержавні завдання щодо забезпечення динамічного зростання економіки, розвитку продуктивних сил, покращення добробуту населення, усунення розбіжностей у рівнях розвитку окремих територій, фінансового забезпечення місцевого самоврядування, вирішення національних проблем тощо. Все це надає фінансовому вирівнюванню виняткового значення і зумовлює його особливе місце у фінансовій системі, у тому числі у міжбюджетних відносинах.

Гарантування усім громадянам рівних прав і свобод, зокрема права на соціальний захист, достатній життєвий рівень, освіту, охорону здоров'я тощо, потребує фінансування відповідних видатків з бюджетів усіх адміністративно-територіальних одиниць із застосуванням єдиних підходів щодо їх кількісного визначення. Показником, за допомогою якого можна проаналізувати територіальні особливості у фінансуванні певних суспільних потреб, є розміри видатків з місцевих бюджетів (сукупних, і в тому числі за розділами функціональної класифікації) у зіставленні з кількістю населення, яке проживає на території місцевого самоврядування, тобто видатки в розрахунку на одного мешканця.

Аналіз доходів і видатків місцевих бюджетів у розрахунку на одну особу наявного населення дає підставу стверджувати, що в Україні не проводиться ефективного вирівнювання бюджетної забезпеченості, хоча необхідність його здійснення неодноразово підкреслювалась на державному рівні. Протягом останніх років відмінності у розмірах видатків місцевих бюджетів не тільки не були ліквідовані або принаймні послаблені, а відбулося подальше їх поглиблення. Амплітуда коливань граничних значень видатків у розрахунку на одного мешканця залишається досить значною, розбіжності між максимальним та мінімальним рівнями постійно зростають.

Фінансування соціально значущих видатків з місцевих бюджетів здійснюється з істотними відхиленнями від середніх показників по країні, що є наслідком відмінностей в економічному і соціальному розвитку територій, у наявній мережі об'єктів соціально-культурної сфери, яка формувалася протягом тривалого історичного періоду. Коливання розмірів видатків у розрахунку на одного мешканця означає, що потреби місцевого населення задовольняються по-різному в різних територіальних утвореннях.

Виняткове значення фінансового вирівнювання для досягнення позитивної економічної динаміки в країні, реалізації завдань регіональної політики, забезпечення соціальної справедливості і політичної стабільності в суспільстві зумовлює доцільність дотримання таких підходів при його здійсненні:

— врахування об'єктивно існуючих розбіжностей в економічному та соціальному розвитку регіонів, окремих населених пунктів, особливості їх місцезнаходження, природно-кліматичні, екологічні, демографічні та інші умови, які спричинюють диференціацію бюджетних видатків;

— механізм фінансового вирівнювання має бути узгоджений із визначеними у чинному законодавстві цілями та пріоритетами регіональної політики, враховувати встановлені критерії та перелік депресивних територій країни, які потребують додаткових фінансових ресурсів;

— вирівнюванню видатків місцевих бюджетів має передувати вирівнювання їх доходної бази як необхідної передумови для створення рівних можливостей функціонування всіх територіальних громад, тобто для здійснення ними однакових видатків;

— визначення ступеня вирівнювання доходів місцевих бюджетів з метою забезпечення заінтересованості органів місцевого самоврядування у збільшенні доходних джерел;

— кінцевою метою вирівнювання видатків бюджетів органів місцевого самоврядування має бути забезпечення надання суспільних послуг населенню кожної територіальної громади на єдиному рівні, який гарантується законами країни.

Вирішення завдань фінансового вирівнювання досягається за допомогою певної системи форм і методів державної підтримки, проте центральне місце в ній займають процедури бюджетного регулювання і фінансової допомоги територіям у вигляді бюджетних трансфертів.

Зазначені засади фінансового вирівнювання реалізуються у процесі формування механізмів надання фінансової допомоги місцевим бюджетам у формі міжбюджетних трансфертів. Вихідною умовою забезпечення ефективності таких механізмів є застосування єдиних, прозорих, науково обґрунтованих підходів щодо державної фінансової підтримки розвитку територій.

Принципи бюджетного федералізму і цілі фінансового вирівнювання реалізуються у державній регіональній політиці. У 2001 р. в Україні було розроблено Концепцію державної регіональної політики, у 2005 р. прийнято Закон України “Про стимулювання розвитку регіонів”, а в 2006 р. — Державну стратегію регіонального розвитку на період до 2015 року. У цих документах визначено правові, економічні та організаційні засади державної регіональної політики, її пріоритетні напрями та фінансове забезпечення, механізм державного регулювання і стимулювання розвитку регіонів та подолання депресивності територій. Досягнення визначених цілей державної регіональної політики неможливе без цілісної і ефективної організації місцевих фінансів та їх інститутів.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Місцеві фінанси, функції місцевих фінансів, фінансова незалежність місцевого самоврядування, місцеві бюджети, власні і закріплені доходи місцевих бюджетів, місцеві податки і збори, цільові фонди місцевого самоврядування, комунальний кредит, місцеві позики, бюджетний федералізм, бюджетна децентралізація, фінансове вирівнювання.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягає сутність місцевих фінансів? Назвіть спільні і відмінні риси місцевих фінансів і економічної категорії "фінанси".
2. Яку роль відіграють місцеві фінанси в реалізації соціально-економічної і регіональної політики, зміцненні демократичних засад суспільного життя, розвитку місцевого самоврядування?
3. Назвіть основні нормативно-правові документи, що регламентують місцеві фінанси в Україні.
4. У чому сутність фінансової незалежності органів місцевого самоврядування? Вкажіть основні напрями її зміцнення.
5. Яку роль відіграють місцеві бюджети в системі місцевих фінансів? Дайте оцінку діючого порядку формування та використання коштів місцевих бюджетів.
6. Як реалізуються функції місцевих фінансів за допомогою бюджетних видатків?
7. Вкажіть основні недоліки діючої практики місцевого оподаткування в Україні та обґрунтуйте шляхи їх подолання.
8. Які цільові фонди формують органи місцевого самоврядування в сучасних умовах?
9. Як розвиваються комунальний кредит і місцеві запозичення в Україні?
10. Які економічний зміст і взаємозв'язок бюджетного федералізму, бюджетної децентралізації і фінансового вирівнювання?

Рекомендована література

1. Дем'янишин В.Г., Малярчук А.К. Концептуальні засади місцевих бюджетів // Світ фінансів. — 2006. — № 1.
2. Кириленко О.П. Державні фінанси в умовах формування демократичного суспільства // Світ фінансів. — 2004. — № 1.
3. Кириленко О.П. Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика). — К.: НІОС, 2000. — 384 с.
4. Луніна І.О. Державні фінанси та реформування міжбюджетних відносин. — К.: Наук. думка, 2006. — 432 с.
5. Лучка А. Оптимальні межі фінансової незалежності місцевого самоврядування: в пошуках компромісу // Світ фінансів. — 2006. — № 4.
6. Місцеві фінанси: Підручник / За ред. О.П. Кириленко — К.: Знання, 2006. — 677 с.
7. Огонь Ц.Г. Доходи бюджету України: теорія та практика: Монографія. — К.: КНТЕУ, 2003. — 580 с.
8. Павлюк К.В. Бюджет і бюджетний процес в умовах транзитивної економіки України: Монографія. — К.: НДФІ, 2006. — 584 с.
9. Пасічник Ю.В. Бюджетний потенціал економічного зростання в Україні: Монографія. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток ЛТД», 2005. — 642 с.
10. Юрій С.І. Фінансова парадигма місцевого самоврядування // Світ фінансів. — 2004. — № 1.

Розділ 10

СОЦІАЛЬНІ ПОЗАБЮДЖЕТНІ ФОНДИ

10.1. Необхідність, зміст і роль соціальних позабюджетних фондів

Позабюджетні фонди — важлива складова державних фінансів і самостійна ланка фінансової системи країни. Їх виникнення та функціонування пов'язане з наявністю товарно-грошових відносин.

Державні фонди були запроваджені задовго до формування бюджету як єдиного централізованого грошового фонду й існували у вигляді спеціальних фондів та особливих рахунків. Із розширенням сфери діяльності держава потребувала все більших грошових коштів, що зосереджувалися в особливих фондах і мали спеціальне призначення. Таким фондам притаманний, як правило, тимчасовий характер. Після виконання запланованих заходів і припинення їх фінансування спеціальні фонди ліквідувалися. Множинність таких фондів створювала певні фінансові незручності й потребувала додаткових коштів на управління.

Із розвитком і зміцненням держави спеціальні фонди було уніфіковано і створено на основі їх об'єднання державний бюджет, який після розгляду і схвалення парламентом набував статусу закону, обов'язкового до виконання.

У сучасних умовах через державні фінанси здійснюється важливий вплив на соціальні та економічні процеси, які відбуваються в суспільстві. Виконуючи властиві для конкретного етапу розвитку функції, держава забезпечує фінансування заходів щодо соціального захисту населення, підтримки державного сектору національної економіки, реалізації пріоритетних загальнодержавних програм. Основну роль у перерозподілі фінансових ресурсів між територіями, галузями, сферами діяльності, юридичними, фізичними особами відіграють державний та місцеві бюджети. Обсяги видатків бюджетів зале-

жать від їх дохідної частини, а також не мають чинити надмірний вплив на підприємницьку діяльність.

З метою вирішення окремих загальнодержавних програм залучаються інші форми перерозподілу централізованих фінансових ресурсів, до яких належать позабюджетні фонди. Ринкові умови господарювання і наявність різних форм власності створюють об'єктивні умови для функціонування позабюджетного механізму розподілу грошових коштів, який надає можливість залучати додаткові фінансові ресурси від підприємств, установ, організацій, фізичних осіб і спрямовувати їх на суспільні потреби.

Позабюджетні фонди мають певні переваги. Зміни, які відбуваються в економіці та соціальному житті суспільства, потребують прийняття оперативних управлінських рішень. Формування і використання бюджетних коштів регламентується нормативно-правовими актами на рік, а в позабюджетних фондах, що регулюються органами виконавчої влади, можливі зміни впродовж звітного періоду. Так, за наявності додаткових надходжень коштів можуть бути збільшені розміри соціальних виплат. Кошти, інвестовані в цінні папери, приносять додатковий дохід. Позабюджетні фонди підлягають управлінню та контролю на засадах трипартизму.

Дослідження теоретичних засад позабюджетних фондів виявило різні підходи до їх визначення. Їх розглядають як: державні цільові фонди, що є формою перерозподілу і використання фінансових ресурсів, залучених державою для фінансування суспільних потреб; фонди фінансових ресурсів цільового призначення, які використовуються для задоволення економічних і соціальних потреб держави, підприємницьких структур та окремих громадян; загальнодержавні фонди цільового призначення.

Поняття "*фонд*" означає кошти, акумульовані на спеціальному рахунку і призначені на конкретні цілі. Фінансові ресурси можуть використовуватись у фондовій та нефондовій (потоковій) формах. Позабюджетні фонди належать до першої групи, а їх назва вказує на цільове призначення. У перспективі фінансова наука може запропонувати нове поняття або використати іноземний досвід з визначенням їх як спеціальних фондів.

До спеціальних фондів у світовій практиці належать різноманітні автономні і приєднані бюджети, позабюджетні фонди, спеціальні кошториси і рахунки, які виконують, у першу чергу, економічну та соціальну функції. За рахунок коштів таких фондів держава надає соціальні послуги населенню, субсидії та кредити підприємствам, регулює національну економіку тощо.

У фінансових системах більшості країн світу спеціальні фонди займають вагоме місце. Обсяг акумульованих у них коштів є досить значним. У Франції спеціальні фонди за розміром наближаються до державного бюджету країни, в Японії зі спеціальних фондів фінансується більше половини державних видатків, у Великобританії — понад третина.

Позабюджетні фонди різняться один від одного за правовим статусом, строком дії, цілями використання тощо (рис. 10.1).

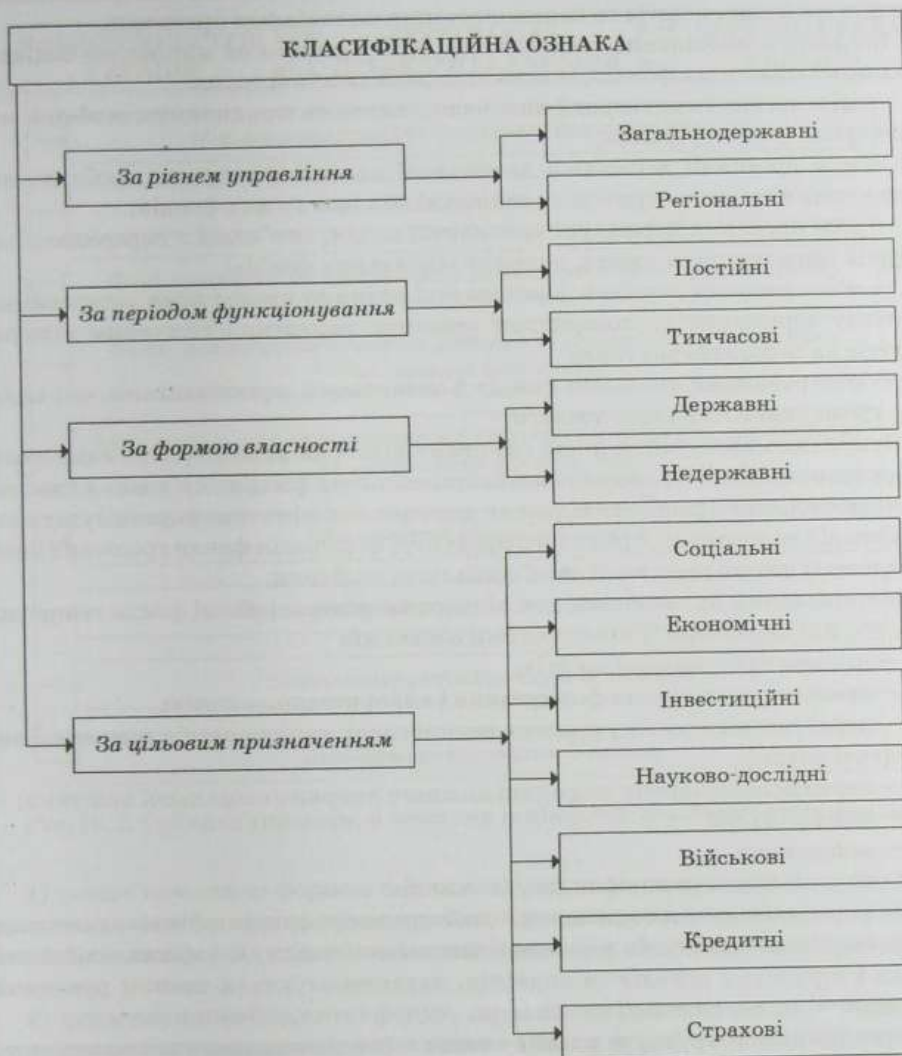

Рис. 10.1. Класифікація позабюджетних фондів

В Україні найбільшого поширення набули загальнодержавні соціальні позабюджетні фонди, що мають постійний характер.

Соціальні позабюджетні фонди доцільно розглядати як особливе явище товарно-грошових відносин. Вони є формою перерозподілу валового внутрішньо-

го продукту у грошовому вираженні з метою формування централізованих фондів грошових коштів та їх використання на соціальні програми.

Всі види розподільних відносин, які здійснюються за допомогою соціальних позабюджетних фондів, можна виокремити в такі групи:

- між органами державної виконавчої влади та юридичними особами, які сплачують внески у фонди;
- між органами державної виконавчої влади і фізичними особами, які сплачують внески та отримують соціальні допомоги з цих фондів;
- між органами державної виконавчої влади, пов'язані з перерозподілом коштів державного бюджету, окремих соціальних фондів;
- між органами державної виконавчої влади та кредитними установами з приводу отримання та повернення кредитів, вкладення тимчасово вільних коштів на депозитні рахунки;
- між робочими органами фондів й установами, організаціями, які надають громадянам соціальні послуги.

Сукупність зазначених вище грошових відносин характеризує зміст позабюджетних фондів. Об'єктивна необхідність таких фондів пов'язана з тим, що в умовах товарно-грошових відносин держава має ефективно організувати перерозподіл валового внутрішнього продукту, формуючи фонди грошових коштів з метою повної реалізації своєї соціальної політики.

Матеріальним вираженням цих відносин є централізовані фонди грошових коштів, які характеризуються такими ознаками:

- цільове призначення коштів;
- правове регулювання формування і використання коштів;
- перебування коштів у розпорядженні спеціальних органів державної виконавчої влади;
- перерозподіл коштів всередині кожного напрямку соціальної політики;
- динамічність;
- мобільність;
- наявність резервних фондів у їх складі.

За формою бюджету соціальних позабюджетних фондів є фінансовими планами спеціальних органів державної виконавчої влади, які мають особливий склад і структуру доходів та видатків, характеризуються певним порядком складання, затвердження і виконання.

Організаційна структура позабюджетних фондів складається з правлінь та виконавчих дирекцій, що розпоряджаються коштами цільового призначення.

Робочі органи позабюджетних фондів взаємодіють із законодавчою владою, між собою, з фінансовими та кредитними організаціями (рис. 10.2).

Основним призначенням соціальних позабюджетних фондів є забезпечення спеціальних органів державної виконавчої влади таким обсягом фінансових ресурсів, який був би достатнім для виконання ними своїх повноважень.

Соціальні позабюджетні фонди відіграють важливу роль, яка виявляється у тому, що:

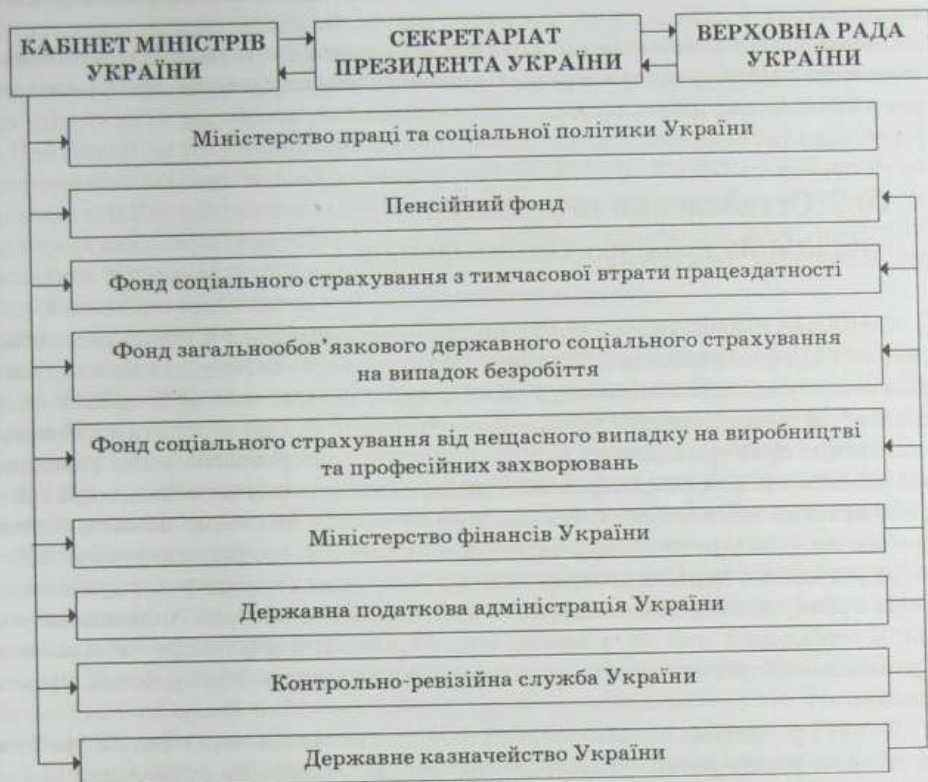

Рис. 10.2. Суб'єкти управління коштами соціальних позабюджетних фондів

1) вони є важливою формою перерозподілу валового внутрішнього продукту, яка активно застосовується державою в умовах ринкових перетворень. Обсяг соціальних фондів становить близько половини обсягу доходів державного бюджету;

2) формуючи позабюджетні фонди, держава використовує додаткові до бюджетних канали надходження грошових коштів у формі обов'язкових внесків для своєї соціальної політики, закріплюючи за страховими внесками конкретні соціальні виплати й послуги;

3) соціальні позабюджетні фонди функціонують на страхових засадах, що передбачає солідарний перерозподіл коштів між учасниками; за мінімальних платежів забезпечуються грошові виплати у зв'язку з настанням страхових випадків;

4) вони є інструментом соціального захисту населення. Держава гарантує громадянам матеріальну підтримку в разі настання пенсійного віку,

втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, народження дитини тощо;

5) соціальні позабюджетні фонди є важливим інструментом державного впливу на ринку праці при вирішенні демографічних проблем, організації охорони праці на підприємствах.

10.2. Становлення та розвиток соціальних позабюджетних фондів

Соціальні позабюджетні фонди постійно розвиваються й удосконалюються залежно від фінансової та соціальної політики держави, яка на кожному етапі розвитку суспільства застосовує певні форми, методи та важелі впливу на соціальні процеси. Держава забезпечує проведення єдиної політики у цій сфері, реалізацію прав громадян на соціальний захист, дотримання всіма учасниками законів і нормативно-правових актів, адаптацію вітчизняних соціальних стандартів до міжнародних. Регулювання у сфері соціальних позабюджетних фондів полягає у розробленні та прийнятті законів, що регламентують відносини учасників; перегляді страхових внесків, норм і порядку формування доходів з урахуванням поточної соціально-економічної ситуації; підвищенні розмірів соціальних виплат з метою покращення матеріального забезпечення громадян; контролі за рухом грошових коштів і діяльністю робочих органів фонду.

До 1991 р. система позабюджетних фондів у колишньому Союзі РСР не була достатньо мірою розвинутою. Адміністративно-командне управління передбачало концентрацію всіх фінансових ресурсів у єдиному централізованому фонді — бюджеті. У складі державного бюджету виокремлювався бюджет державного соціального страхування. Крім того, були добродієчні фонди (Дитячий фонд, Фонд миру тощо).

З проголошенням незалежності України почали запроваджуватися нові елементи фінансової системи, властиві для держав з ринковою економікою, у тому числі цільові фонди. Проте цей процес не мав достатніх теоретико-організаційних та правових засад. Органи законодавчої та виконавчої влади не визначили стратегії розвитку та місця позабюджетних фондів у системі державних фінансів. Численні зміни, які вносяться до порядку формування та використання фондів, їх співвідношення з бюджетом, не сприяють ефективному управлінню державними фінансовими ресурсами. Запровадження сучасної методики встановлення розміру страхових внесків та рівня соціальних виплат залежить від стану економіки, доходів суб'єктів господарювання та громадян, політики уряду тощо.

Ще однією особливістю вітчизняної системи позабюджетних фондів є надання переваги фондам соціального призначення. Це позитивно характеризує

роль держави у забезпеченні соціального захисту населення в умовах ринкових трансформацій. Однак не менша увага має приділятися й економічним проблемам, бо від обсягу валового внутрішнього продукту, стану економіки залежать наповнюваність дохідної частини бюджетів соціальних позабюджетних фондів та їх фінансова стабільність.

Найбільші зміни у складі соціальних позабюджетних фондів та їх взаємодії з державним бюджетом відбувалися з 1991 по 2001 р. У 1991—1992 рр. були сформовані: Пенсійний фонд, Фонд соціального страхування, Державний фонд сприяння зайнятості населення, Фонд для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення. Останній постійно знаходився у складі державного бюджету.

Згідно із Законом України “Про Державний бюджет України на 1994 рік” (ст. 8) до складу державного бюджету було включено бюджет Пенсійного фонду. У 1994 р. 80 % надходжень коштів від приватизації майна державних підприємств спрямовувались до бюджету, з яких 30 % зараховувалося до державного бюджету на фінансування витрат Пенсійного фонду на виплату пенсій.

У 1996 р. склад доходів і видатків державного бюджету поповнився ще одним цільовим фондом — Державним фондом сприяння зайнятості населення.

У 1997 р. у зв'язку зі значним зростанням розмірів виплат пенсіонерам, а отже, збільшенням обсягу видаткової частини бюджету Пенсійного фонду, він був виведений зі складу доходів і видатків державного бюджету і став самостійним позабюджетним фондом.

У 1999 р. були скасовані обов'язкові внески підприємств, організацій та установ до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення.

З 1 січня 1999 р. кошти усіх державних та місцевих позабюджетних фондів, крім Пенсійного та Фонду соціального страхування, повинні були зараховуватись до відповідних бюджетів і витрачатись на передбачені законодавством заходи.

У 2000 р. до складу доходів і видатків державного бюджету був введений Фонд соціального страхування, тобто всі державні цільові фонди, крім Пенсійного, знаходились у централізованому фонді держави з метою поповнення його доходів та збалансування з видатками.

Фінансування витрат у 2000 р. з Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення проводилось за рахунок коштів Державного бюджету України. Доходи, додатково отримані від погашення заборгованості із збору до цього фонду, спрямовувались на державні капітальні вкладення.

До 1 квітня 2000 р. будь-які цільові та позабюджетні фонди, створені Верховною Радою Автономної Республіки Крим та місцевими радами, повинні були зараховуватись до відповідних бюджетів.

У 2001 р. започатковано новий етап розвитку соціальних позабюджетних фондів. З цього часу вони функціонують як самостійні фінансові системи та не

включаються до складу Державного бюджету України. Державний фонд сприяння зайнятості населення трансформований у Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, а Фонд соціального страхування — у Фонд соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням. Створено новий Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України.

Згідно із Законом України “Про Державний бюджет України на 2003 рік” (ст. 65) вперше встановлено частку видатків на організацію роботи соціальних позабюджетних фондів (організаційно-управлінські видатки, видатки на інформатизацію, капітальні вкладення тощо) в їх доходах у таких розмірах: Пенсійний фонд України — 1,83 %; Фонд соціального страхування України з тимчасової втрати працездатності — 4,2; Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття — 14,9; Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України — 4,9 % від передбачених доходів без урахування залишку за попередній рік.

У законах про Державний бюджет України на кожний рік встановлюються зміни та доповнення до нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері соціальних позабюджетних фондів. Уточнюються розміри обов'язкових внесків юридичних і фізичних осіб до бюджетів фондів, змінюються співвідношення між соціальними фондами, підвищуються розміри соціальних виплат та граничних величин заробітку, на який нараховуються страхові внески. Вітчизняна практика свідчить про те, що впродовж поточного року можуть прийматися постанови Кабінету Міністрів України або правлінь фондів щодо внесення змін до порядку формування доходів та використання коштів бюджетів відповідних позабюджетних фондів. Зарубіжний досвід теж свідчить про тривалий процес розвитку спеціальних фондів соціального призначення.

Викликане науково-технічним прогресом незбігання інтересів різних соціальних груп суспільства, кількісне зростання безробіття, загальне старіння населення у багатьох країнах об'єктивно сприяли необхідності підвищення ролі соціальних фондів. Соціальні фонди часто створюються як фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування. Такі фонди формуються в основному за рахунок страхових внесків юридичних і фізичних осіб та субсидій держави. Страхові внески громадян у більшості країн світу встановлені у відсотках до валового заробітку. При цьому передбачена річна максимальна сума внеску або максимальний дохід, до якого застосовується ставка. У зарубіжних країнах діє або один внесок з фізичних осіб за всіма видами страхування (США), або декілька (Німеччина, Франція), сплата яких дає право на відповідні види соціальних послуг. Підприємства сплачують обов'язкові внески у відсотках, але не до загального фонду заробітної плати працюючих, а до наперед встановленої максимальної валової заробітної плати. Тому чим більшими є кількість кваліфікованих працівників на фірмі та їхня заробітна

плата, тим меншу частку становитимуть відрахування у соціальні фонди в загальній сумі фонду оплати праці.

У США діє велика кількість соціальних фондів, що знаходяться у різному адміністративному підпорядкуванні. Найбільшими з них є: фонд страхування зі старості, інвалідності і на випадок втрати годувальника; фонд страхування державних службовців; фонд допомоги незабезпеченим. Фонди соціального страхування Німеччини включають велику кількість автономних фондів, які охоплюють окремі види страхування: фонд пенсійного страхування робітників і службовців; фонд страхування на випадок хвороби; фонд страхування з безробіття тощо. У Великій Британії функціонують два основних соціальних фонди: фонд національного страхування і пенсійні фонди державних підприємств. У Японії нараховуються чотири великих фонди: фонд страхування здоров'я, фонд національних пенсій, фонд страхування від виробничого травматизму, фонд страхування від безробіття. У Франції найбільшими соціальними фондами є: фонд страхування на випадок хвороби, інвалідності, материнства, пенсійний фонд, національний фонд допомоги безробітним.

10.3. Загальна характеристика соціальних позабюджетних фондів

В Україні функціонують чотири державні позабюджетні фонди та велика кількість недержавних і добродійних фондів соціального призначення. Пріоритетний розвиток соціальних фондів пов'язаний з тривалим переходом до ринкової економіки, значним зниженням рівня матеріального забезпечення громадян, зростанням безробіття, демографічною ситуацією, дефіцитом бюджетних ресурсів. Такий соціально-економічний стан нашого суспільства вказав на необхідність виокремлення надзвичайно важливих соціальних видатків в особливу групу із забезпеченням їх самостійними джерелами доходів. Особливістю державних позабюджетних фондів соціального призначення є те, що вони вирішують завдання соціального захисту населення через механізм загальнообов'язкового державного соціального страхування. За рахунок бюджетних ресурсів забезпечуються утримання установ соціальної сфери та соціальний захист окремих категорій громадян, у тому числі незастрахованих осіб.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування — система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків, надання бюджетних коштів та інших джерел згідно з чинним законодавством України.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування здійснюється позабюджетними страховими фондами, які є страховиками з окремих видів соціального страхування. Вони беруть на себе зобов'язання формувати доходи і

надавати застрахованим особам матеріальне забезпечення та соціальні послуги у зв'язку з настанням страхових випадків.

Джерелами формування доходів бюджетів позабюджетних фондів можуть бути:

- обов'язкові внески та збори;
- добровільні внески і пожертвування;
- цільові надходження з бюджету;
- кредити;
- доходи від розміщення тимчасово вільних коштів;
- надходження з інших законодавчо визначених джерел.

Обов'язкові внески страхувальників-роботодавців і застрахованих осіб є основним джерелом доходів бюджету соціального фонду і становлять близько 80 % його обсягу. Розміри внесків визначаються залежно від того, що вони забезпечують:

- надання особам матеріального забезпечення та соціальних послуг;
- фінансування заходів, спрямованих на профілактику страхових випадків;
- створення резерву коштів для забезпечення виплат і надання послуг застрахованим особам;
- покриття витрат страхувальника, пов'язаних зі здійсненням страхування.

Розміри внесків та зборів на обов'язкове державне соціальне страхування щорічно встановлюються Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів відповідно для роботодавців і застрахованих осіб водночас із затвердженням державного бюджету на відповідний рік.

Страхові внески залежно від виду встановлюються на календарний рік у відсотках до сум фактичних витрат на оплату та інших виплат, які підлягають обкладенню податком з доходів фізичних осіб.

Чинним законодавством регламентується порядок формування доходів (розміри обов'язкових внесків, граничний розмір об'єкта оподаткування, строки сплати, звітність) та використання коштів (види виплат і послуг, окремі абсолютні розміри, перелік одержувачів та умови надання допомог).

Соціальні позабюджетні фонди здійснюють управління окремими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування: проводять планування доходів і видатків, реєстрацію та облік платників, збирання й облік страхових внесків, забезпечують фінансування соціальних виплат, контроль за рухом коштів та здійснюють інші функції згідно із затвердженим статутом. Соціальні страхові фонди є некомерційними самоврядними організаціями. Вони не можуть займатися іншою діяльністю крім тієї, для якої їх створено.

Управління соціальними позабюджетними фондами здійснюється на паритетній основі державою, представниками роботодавців та застрахованих осіб. Самоврядування в системі цих фондів полягає у виділенні органів управління соціальним страхуванням із органів безпосереднього державного управління. Органи соціального страхування мають юридичну самостійність, але держава

несе відповідальність за цю сферу суспільної діяльності — створює правову основу шляхом прийняття законодавчих та нормативних актів, здійснює нагляд і контроль, беручи участь на засадах партнерства в управлінні фондами.

Управління здійснюють правління та виконавчі дирекції соціальних позабюджетних фондів. Правління фонду має такі повноваження:

- затвердження документів, що регламентують внутрішню діяльність фонду, у тому числі виконавчої дирекції;
- затвердження проектів річних бюджетів фонду та звіту про їх виконання, порядок використання коштів;
- створення резервів коштів для забезпечення виплат і надання соціальних послуг застрахованим особам;
- спрямування і контроль діяльності виконавчої дирекції фонду та її робочих органів тощо.

Виконавча дирекція фонду має такі повноваження:

- забезпечення збирання та акумуляції обов'язкових внесків та інших доходів;
- здійснення оперативного розпорядження страховими коштами у межах затвердженого бюджету та забезпечення фінансування соціальних виплат;
- контролювання надходження коштів і їх цільове використання.

Нагляд за діяльністю соціальних позабюджетних фондів проводить Наглядова рада, до складу якої входять представники від застрахованих осіб, роботодавців і держави. Рада здійснює контроль за виконанням статутних завдань і цільовим використанням коштів. Державний нагляд проводить уповноважений Кабінетом Міністрів України центральний орган виконавчої влади. Держава контролює дотримання страховиками та страхувальниками чинних нормативно-правових актів й ефективно використання централізованих фінансових ресурсів, зосереджених у спеціальних фондах.

10.4. Вітчизняна практика функціонування соціальних позабюджетних фондів

В Україні, як державі, що вважає своїм пріоритетом формування соціально орієнтованої ринкової економіки, найбільшими за обсягом та найвагомішими за значенням є соціальні фонди, а саме фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування.

В Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування залежно від страхового випадку визначено такі його види:

- пенсійне страхування;
- страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням;

- медичне страхування;
- страхування на випадок безробіття;
- страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності.

Серед перелічених видів лише медичне страхування в Україні фактично ще не запроваджене як загальнообов'язкове на державному рівні. Інші види соціального страхування реалізуються через відповідні цільові страхові фонди, які є позабюджетними.

Пенсійний фонд України. Мабуть, найбільш важливим видом загальнообов'язкового державного соціального страхування є пенсійне. Необхідність пенсійного забезпечення громадян спричинила формування пенсійних фондів, які сьогодні функціонують практично у кожній державі. *Пенсійний фонд* — спеціалізована фінансова установа, що займається мобілізацією та розподілом коштів пенсійного призначення.

Пенсійний фонд України створений у 1991 р. як самостійна фінансова установа, що здійснює свою діяльність відповідно до законодавства України з метою управління системою державного пенсійного забезпечення. Пенсійний фонд не входить до складу Державного бюджету України.

Згідно із Законом України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” від 9 липня 2003 р. № 1058-IV у нашій державі запроваджена трирівнева система пенсійного забезпечення:

— перший рівень: солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, побудована на принципі “солідарності поколінь”. Солідарна відповідальність поколінь передбачає забезпечення заробленого громадянином рівня життєвих благ шляхом перерозподілу коштів у часі (сьогоднішні працівники утримують вчорашніх, завтрашні візьмуть на себе забезпечення сьогоднішніх) і просторі (незалежно від місця проживання громадянина, він своєю працею і сплаченими у минулому соціальними відрахуваннями гарантує собі певний прожитковий рівень у майбутньому);

— другий рівень: накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (внески обліковуються на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, які їх сплачують, і за досягнення пенсійного віку можуть ними скористатися);

— третій рівень: система недержавного пенсійного забезпечення, що передбачає можливість додаткового добровільного страхування осіб у недержавних пенсійних фондах.

На сьогодні в Україні ефективно функціонує лише перший рівень.

Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування здійснюється через Пенсійний фонд, до структури якого входять: Пенсійний фонд України (центральний рівень); головні управління Пенсійного фонду в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, управління Пенсійного фонду в районах, містах і районах у містах.

Органами управління Пенсійного фонду є правління (вищий орган управління) та виконавча дирекція. Правління Пенсійного фонду формується на основі паритетності представників держави, застрахованих осіб і роботодавців — по 5 осіб від кожної зазначеної представницької групи.

Основні завдання Пенсійного фонду України такі:

— участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері пенсійного забезпечення та соціального страхування;

— забезпечення збирання та акумулювання коштів, призначених для пенсійного забезпечення, повного і своєчасного фінансування витрат на виплату пенсій та інших соціальних виплат, що здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України;

— ефективне використання коштів Пенсійного фонду України, здійснення у межах своєї компетенції контрольних функцій, удосконалення методів фінансового планування, звітності та системи контролю за витрачанням коштів Пенсійного фонду України.

Джерела формування доходів бюджету Пенсійного фонду:

- 1) страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування;
- 2) внески добровільно застрахованих осіб;
- 3) обов'язкові збори на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій;
- 4) кошти Державного бюджету України та державних цільових фондів, що перераховуються до Пенсійного фонду України у випадках, передбачених законодавством;
- 5) інвестиційний дохід, який отримується від інвестування резерву коштів для покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду в майбутніх періодах;
- 6) суми фінансових санкцій, застосованих до юридичних та фізичних осіб за порушення встановленого порядку нарахування, обчислення і сплати страхових внесків та використання коштів Пенсійного фонду, а також суми адміністративних стягнень, накладених на посадових осіб та громадян за ці порушення;
- 7) благодійні внески юридичних та фізичних осіб;
- 8) інші надходження відповідно до законодавства.

Основне джерело формування доходів Пенсійного фонду України — страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, які сплачують страховальники та застраховані особи.

Страховальниками є роботодавці — суб'єкти підприємницької діяльності, незалежно від форм власності, їх об'єднання, філії, відділення, бюджетні, громадські та інші установи й організації, у тому числі фізичні особи, які використовують найману працю, самозайняті фізичні особи та фізичні особи, які займаються діяльністю, пов'язаною з одержанням доходу (приватні нотаріуси, адвокати) та ін.

Розмір страхових внесків у Пенсійний фонд станом на 1 січня 2007 р. для роботодавців становив 33,2 % від фактичних витрат на оплату праці. До скла-

ду нарахованої оплати праці входять витрати на виплату основної і додаткової заробітної плати та інших заохочувальних і компенсаційних виплат (у тому числі в натуральній формі), а також винагороди, що виплачуються громадянам за виконання робіт (послуг) за угодами цивільно-правового характеру. Не враховуються компенсація за невикористану відпустку, добові за відрядження, державні стипендії, державні премії, деякі інші виплати.

Для підприємств, установ і організацій, де працюють інваліди, внески в Пенсійний фонд визначаються окремо за ставкою 4 % від фактичних витрат на оплату праці для працюючих інвалідів та за основною ставкою (33,2 %) — для інших працівників підприємства.

Підприємства всеукраїнських громадських організацій інвалідів, де кількість інвалідів, які мають там основне місце роботи, становить не менше 50 % загальної чисельності працюючих, сплачують пенсійний внесок за ставкою 4 % від об'єкта оподаткування для всіх працівників цих підприємств.

Для платників, які використовують працю найманих працівників із числа осіб льотних екіпажів повітряних суден цивільної авіації (пілоти, штурмани, бортінженери, бортмеханіки, бортрадисти, льотчики-наглядачі) і бортоператорів, які виконують спеціальні роботи в польотах, розмір внесків на обов'язкове державне пенсійне страхування визначається окремо за ставкою 42 % від фактичних витрат на оплату праці для перелічених категорій працівників та за ставкою 33,2 % від об'єкта оподаткування для інших працівників.

У 2007 р. страхувальники — платники фіксованого сільськогосподарського податку — нараховують внески до Пенсійного фонду за ставкою 13,28 % від об'єкта оподаткування (тобто у розмірі 40 % від загальної ставки).

Для застрахованих осіб — громадян, які працюють на умовах трудового договору, а також виконують роботи згідно з цивільно-правовими договорами, об'єктом оподаткування є сукупний оподатковуваний дохід. Ставки внесків на обов'язкове державне пенсійне страхування для застрахованих осіб встановлено у розмірі 2 % до об'єкта оподаткування.

Для окремих категорій платників (осіб, які мають статус державного службовця, наукових працівників, народних депутатів та ін.) встановлено особливий порядок розрахунку страхових внесків до Пенсійного фонду України (табл. 10.1).

Обчислення страхових внесків до Пенсійного фонду всіма зазначеними категоріями платників здійснюється щомісячно за визначеними ставками.

Законодавством встановлено граничну максимальну величину сукупного оподаткованого доходу (заробітної плати), з якої справляються страхові внески до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування. З 1 січня 2007 р. таке обмеження дорівнює п'ятнадцяти розмірам прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб.

Крім того, законодавством встановлений порядок сплати зборів на обов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій, яким передбачено такі ставки зборів:

Таблиця 10.1. Розмір страхових внесків до Пенсійного фонду України для окремих категорій платників

Сукупний оподатковуваний дохід платника, грн	Розмір внеску
До 150	1 % від суми доходу
Від 151 до 250	1,5 грн + 2 % від суми, що перевищує 150 грн
Від 251 до 350	3,5 грн + 3 % від суми, що перевищує 250 грн
Від 351 до 500	6,5 грн + 4 % від суми, що перевищує 350 грн
Понад 501	12,5 грн + 5 % від суми, що перевищує 500 грн

- 1 % суми в гривнях, витраченої на купівлю безготівкової валюти;
- 5 % вартості реалізованих ювелірних виробів із золота (крім обручок), платини і дорогоцінного каміння;
- 3 % договірної вартості легкового автомобіля при відчуженні;
- 1 % вартості нерухомого майна з операцій купівлі-продажу;
- 7,5 % вартості послуг стільникового рухомого зв'язку з операцій щодо їх надання.

Кошти, акумульовані у бюджеті Пенсійного фонду України, спрямовуються на:

- виплату пенсій, яка згідно із законодавством здійснюється за рахунок коштів Фонду. *Пенсія* — гарантована щомісячна грошова виплата для забезпечення громадян у старості, а також у випадку втрати годувальника або працездатності. За рахунок коштів Пенсійного фонду України на сьогодні виплачуються такі види пенсій: за віком (пенсійний вік в Україні для жінок — 55 років, для чоловіків — 60); за вислугу років; по інвалідності в результаті загального захворювання, інвалідності з дитинства; у зв'язку із втратою годувальника;
- надання соціальних послуг, передбачених чинним законодавством (соціальна виплата — допомога на поховання непрацюючих пенсіонерів тощо);
- погашення банківських кредитів та відсотків за їх використання;
- фінансування адміністративних витрат, пов'язаних з виконанням функцій, покладених на органи Пенсійного фонду;
- оплату послуг з виплати та доставки пенсій;
- формування резерву коштів Пенсійного фонду.

Резерв коштів Пенсійного фонду України складається з резерву коштів для поточних потреб та резерву коштів для покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду в майбутніх періодах.

Чинне законодавство України забороняє використання коштів Пенсійного фонду не за цільовим призначенням.

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням, створений у 2001 р. відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням" від 18 січня 2001 р. № 2240-III і є правонаступником Фонду соціального страхування України.

Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності належить до цільових позабюджетних страхових фондів і є некомерційною самоврядною організацією. Він не може проводити будь-яку іншу діяльність, крім визначеної законодавством, та використовувати страхові кошти не за цільовим призначенням.

Управління Фондом соціального страхування з тимчасової втрати працездатності здійснюють правління та виконавча дирекція. В Автономній Республіці Крим, областях та містах Києві і Севастополі безпосереднє управління здійснюють правління та виконавча дирекції відповідних відділень Фонду.

Управління Фондом здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців, що передбачає формування правління Фонду у пропорційному співвідношенні від трьох вказаних груп — по 15 представників від кожної.

Основним завданням Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності є організація та здійснення відповідного виду страхування.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, пов'язане зі встановленням гарантій щодо захисту прав громадян на отримання матеріального забезпечення та соціальних послуг у разі тимчасової непрацездатності (включаючи догляд за хворою дитиною, дитиною-інвалідом, хворим членом сім'ї), вагітності та пологів, смерті громадянина або члена його сім'ї.

Джерела формування доходів бюджету Фонду соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності:

- страхові внески страхувальників-роботодавців і застрахованих осіб, що сплачуються на умовах і в порядку, передбачених законодавством;
- суми неприйнятих до зарахування витрат страхувальника за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, пені, штрафів та інших фінансових санкцій, застосованих до страхувальників та посадових осіб відповідно до чинного законодавства;
- благодійні внески підприємств, установ, організацій та фізичних осіб;
- асигнування з Державного бюджету України;
- прибуток, одержаний від тимчасово вільних коштів Фонду, в тому числі резерву страхових коштів Фонду, на депозитному рахунку;
- інші надходження відповідно до законодавства.

Основним джерелом формування доходів Фонду соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності є відповідні страхові внески, які сплачують страховальники (роботодавці) та застраховані особи.

Для роботодавців страхові внески до Фонду встановлено у розмірі 1,5 % суми фактичних витрат на оплату праці найманих працівників (станом на 1 січня 2007 р.).

Для роботодавців на підприємствах та в організаціях громадських організацій інвалідів, де кількість інвалідів становить не менше 50 % загальної чисельності працюючих і за умови, що фонд оплати праці таких інвалідів становить не менше 25 % суми витрат на оплату праці, страхові внески — окремо 0,7 % суми фактичних витрат на оплату праці найманих працівників-інвалідів та 1,5 % суми фактичних витрат на оплату праці інших працівників. На підприємствах та в організаціях Українського товариства глухих і глухонімих (УТОГ) і Українського товариства сліпих (УТОС) — 0,5 % суми фактичних витрат на оплату праці найманих працівників.

Ставки страхових внесків до Фонду соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності для застрахованих осіб — найманих працівників, встановлено у відсотках до суми оплати праці, яка підлягає обкладанню податком з доходів фізичних осіб, у таких розмірах:

- 0,5 % для найманих працівників, заробітна плата яких дорівнює або нижча за прожитковий мінімум, встановлений для працездатної особи;
- 1 % для найманих працівників, заробітна плата яких вища за прожитковий мінімум, встановлений для працездатної особи;
- 0,25 % для найманих працівників-інвалідів, які працюють на підприємствах та в організаціях товариств УТОГ і УТОС.

Ставки страхових внесків для осіб, застрахованих на добровільній основі станом на 1 січня 2007 р. становили 2 % суми оподаткованого доходу (прибутку).

З бюджету Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням, здійснюють видатки:

- 1) на виплату застрахованим особам передбачених законодавством допомог:
 - у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю (включаючи догляд за хворою дитиною, дитиною-інвалідом, хворим членом сім'ї);
 - у зв'язку з вагітністю і пологами;
 - на поховання (крім поховання пенсіонерів, безробітних та осіб, які померли від нещасного випадку на виробництві);
- 2) фінансування санаторно-курортного лікування та оздоровлення застрахованих осіб і членів їх сімей;
- 3) утворення резерву страхових коштів у сумі, необхідній для фінансування матеріального забезпечення застрахованих осіб у розрахунку на місяць;
- 4) забезпечення поточної діяльності та утримання органів Фонду, розвитку його матеріально-технічної бази.

Допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю виплачується застрахованим особам залежно від страхового стажу в таких розмірах:

— 60 % середньої заробітної плати (доходу) застрахованим особам, які мають страховий стаж до 5 років;

— 80 % середньої заробітної плати (доходу) застрахованим особам, які мають страховий стаж від 5 до 8 років;

— 100 % середньої заробітної плати (доходу) застрахованим особам, які мають стаж понад 8 років;

— 100 % середньої заробітної плати (доходу) застрахованим особам, які належать до 1—4-ї категорій осіб, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; ветеранам війни та іншим особам згідно з чинним законодавством.

Законодавством передбачено, що у 2007 р. допомога при народженні дитини та допомога у зв'язку з доглядом за дитиною до досягнення нею трирічного віку виплачується як незастрахованим, так і застрахованим особам за рахунок бюджетних коштів. Отже, у 2007 р. кошти Фонду соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності не спрямовувалися на виплату цих видів допомог.

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття був створений відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" від 2 березня 2000 р. № 1533-III і почав функціонувати у 2001 р.

Фонд соціального страхування на випадок безробіття є цільовим централізованим страховим фондом, некомерційною самоврядною організацією. Кошти Фонду не включаються до складу Державного бюджету України.

Управління Фондом соціального страхування на випадок безробіття здійснюють його правління, виконавча дирекція та її робочі органи. Управління здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців, що передбачає формування правління Фонду у пропорційному співвідношенні від трьох вказаних груп — по 15 осіб від кожної.

Забезпечення соціального захисту незайнятого населення в умовах соціального страхування на випадок безробіття здійснюють органи державної служби зайнятості. Функції виконавчої дирекції Фонду соціального страхування на випадок безробіття покладені на Державний центр зайнятості, а її робочих органів — на центр зайнятості Автономної Республіки Крим, обласні, Київський і Севастопольський міські, районні, міжрайонні, міські та районні в містах центри зайнятості.

Основне завдання Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття — організація та здійснення відповідного виду страхування.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття пов'язане з матеріальним забезпеченням на випадок безробіття з незалежних від застрахованих осіб обставин та наданням відповідних соціальних послуг за рахунок коштів Фонду.

Джерела формування доходів бюджету Фонду соціального страхування на випадок безробіття:

- страхові внески страхувальників-роботодавців і застрахованих осіб, що сплачуються на умовах і в порядку, передбачених законодавством;
- асигнування із Державного бюджету України;
- суми фінансових санкцій, застосованих згідно з чинним законодавством до підприємств, установ, організацій та фізичних осіб за порушення встановленого порядку сплати страхових внесків та використання коштів Фонду, недотримання законодавства про зайнятість населення, а також суми адміністративних штрафів, накладених на посадових осіб та громадян за такі порушення;
- прибуток, одержаний від тимчасово вільних коштів Фонду, у тому числі резерву коштів Фонду, на депозитному рахунку;
- благодійні внески підприємств, установ, організацій та фізичних осіб;
- інші надходження відповідно до законодавства України.

Основне джерело формування доходів Фонду соціального страхування на випадок безробіття — відповідні страхові внески, які сплачують страхувальники (роботодавці) та застраховані особи.

Страхованню на випадок безробіття не підлягають:

- працюючі пенсіонери та особи, які мають право на пенсію;
- іноземці та особи без громадянства, які тимчасово працюють за наймом в Україні, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України.

Від сплати страхових внесків звільнено:

- застрахованих осіб на період відпустки у зв'язку з доглядом за дитиною до досягнення нею трьохрічного віку та відпустки у зв'язку з доглядом за дитиною до досягнення нею шестирічного віку за медичним висновком;
- застрахованих осіб у частині отриманої допомоги по частковому безробіттю.

Для роботодавців страхові внески до Фонду соціального страхування на випадок безробіття встановлено у розмірі 1,3 % суми фактичних витрат на оплату праці найманих працівників (станом на 1 січня 2007 р.).

Для найманих працівників розмір страхових внесків до Фонду становить 0,5 % суми оплати праці, яка підлягає обкладанню податком з доходів фізичних осіб.

Ставки страхових внесків для осіб, застрахованих на добровільній основі, станом на 1 січня 2007 р. становили 1,8 % суми оподаткованого доходу (прибутку).

З бюджету Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття здійснюються видатки:

- на виплату матеріального забезпечення та надання соціальних послуг, фінансування яких законодавчо передбачене за рахунок коштів Фонду;
- відшкодування Пенсійному фонду України витрат, пов'язаних із достроковим виходом на пенсію певних категорій осіб;

— фінансування витрат на утримання та забезпечення діяльності виконавчої дирекції Фонду та її робочих органів, управління Фондом, розвиток його матеріальної та інформаційної бази;

— створення резерву коштів Фонду.

Види матеріального забезпечення:

— допомога у разі безробіття, у тому числі одноразова її виплата для організації безробітними підприємницької діяльності;

— допомога у разі часткового безробіття;

— матеріальна допомога у період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації безробітного;

— допомога на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні.

Види соціальних послуг у сфері зайнятості:

— професійна підготовка або перепідготовка, підвищення кваліфікації та профорієнтація;

— пошук підходящої роботи та сприяння у працевлаштуванні, у тому числі шляхом надання роботодавцю дотації на створення додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних та фінансування організації оплачуваних громадських робіт для безробітних;

— інформаційні та консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням.

Застрахованим особам, які втратили роботу з незалежних від них обставин і визнані в установленому порядку безробітними, а також упродовж 12 місяців, що передували початку безробіття, працювали на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) не менше 26 календарних тижнів та сплачували страхові внески, розмір допомоги з безробіття визначається у відсотках до їх заробітної плати (доходу) залежно від страхового стажу:

— до 2 років — 50 %;

— від 2 до 6 років — 55 %;

— від 6 до 10 років — 60 %;

— понад 10 років — 70 %.

Загальна тривалість виплати допомоги у разі безробіття не може перевищувати 360 календарних днів протягом двох років.

Допомога у разі безробіття виплачується залежно від тривалості безробіття у відсотках до визначеного розміру:

— перші 90 календарних днів — 100 %;

— упродовж наступних 90 календарних днів — 80 %;

— у подальшому — 70 %.

Видатки бюджету Фонду щодо виплати допомоги у разі безробіття є захищеними. Фінансування цих видатків проводиться у першочерговому порядку.

Допомога у разі безробіття не може бути вищою за середню заробітну плату, що склалася в галузях національної економіки відповідної області за минулий місяць, і нижчою за прожитковий мінімум, встановлений законом.

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України від нещасних випадків на виробництві. Фінансування заходів, пов'язаних із соціальним захистом, охороною життя та здоров'я громадян у процесі їх трудової діяльності, здійснюється за рахунок коштів Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, створеного у 2001 р. Одним з основних нормативних актів, що регламентують діяльність Фонду, є Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" від 23 вересня 1999 р. № 1105-XIV.

Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань — цільовий централізований страховий фонд, некомерційна самоврядна організація. Кошти Фонду не включаються до складу Державного бюджету України.

Управління Фондом соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців, що передбачає формування правління Фонду у пропорційному співвідношенні від кожної з трьох представницьких сторін — по 15 осіб з вирішальним голосом та по 5 їх дублерів.

Безпосереднє управління Фондом соціального страхування від нещасних випадків здійснюють його правління та виконавча дирекція. В Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі функціонують Управління виконавчої дирекції Фонду, а в районах та містах обласного значення — відповідні відділення.

Основним завданням Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, що спричинили втрату працездатності, є організація та здійснення відповідного виду страхування.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття пов'язане з матеріальним забезпеченням на випадок безробіття з незалежних від застрахованих осіб обставин та наданням відповідних соціальних послуг за рахунок коштів Фонду.

Завдання страхування від нещасних випадків на виробництві:

- проведення профілактичних заходів, спрямованих на усунення шкідливих і небезпечних виробничих факторів, запобігання нещасним випадкам на виробництві, професійним захворюванням та іншим випадкам загрози здоров'ю застрахованих, викликаним умовами праці;
- відновлення здоров'я та працездатності потерпілих на виробництві від нещасних випадків або професійних захворювань;
- відшкодування матеріальної та моральної шкоди застрахованим і членам їх сімей.

Доходи бюджету Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві формуються за рахунок таких джерел:

— внесків роботодавців: для підприємств — з віднесенням на валові витрати виробництва, для бюджетних установ та організацій — з асигнувань, виділених на їх утримання та забезпечення;

— капіталізованих платежів, що надійшли у випадках ліквідації страхувальників;

— доходу, отриманого від тимчасово вільних коштів Фонду на депозитних рахунках;

— коштів, отриманих від стягнення відповідно до законодавства штрафів і пені з підприємства, а також штрафів з працівників, винних у порушенні вимог нормативних актів з охорони праці;

— добровільних внесків та інших надходжень, отримання яких не суперечить законодавству.

Працівники не несуть ніяких витрат на страхування від нещасного випадку.

Розміри страхових внесків страхувальників обчислюють:

— для роботодавців — у відсотках до сум фактичних витрат на оплату праці найманих працівників, що включають витрати на виплату основної та додаткової заробітної плати, та інші заохочувальні і компенсаційні виплати, у тому числі в натуральній формі, що визначаються відповідно до Закону України “Про оплату праці”, які підлягають обкладанню податком з доходів фізичних осіб;

— для добровільно застрахованих осіб — у відсотках до мінімальної заробітної плати.

Страхові внески нараховуються у межах граничної суми заробітної плати (доходу), що встановлюється Кабінетом Міністрів України та є розрахунковою величиною при обчисленні страхових виплат.

Страхові тарифи для роботодавців диференційовані за галузями економіки і видами робіт за професійним ризиком виробництва та становлять від 0,66 до 13,6 %.

Суб'єкти господарської діяльності сплачують страхові внески за визначеними тарифами, якщо обсяг робіт (послуг) за вказаними галузями економіки перевищує 50 % загальних обсягів їх робіт (послуг).

Для підприємств і організацій, створених громадськими організаціями інвалідів, де чисельність інвалідів серед працівників становить не менше 50 %, а частка створюваного інвалідами фонду оплати праці перевищує 25 %, страхові тарифи встановлюються в розмірі 50 % страхових тарифів, передбачених законодавством.

Добровільно застрахована фізична особа сплачує внесок до Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань у розмірі однієї мінімальної заробітної плати, встановленої на день сплати страхового внеску.

При визначенні страхових тарифів підприємства сільського господарства, з обслуговування сільського господарства, видобутку вугілля відкритим спосо-

бом, збагачення вугілля, збагачення вугільних брикетів, підземного видобутку руд чорних металів, виробництва будівельних металовиробів, будівництва шахт, видобутку вугілля підземним способом, видобутку дорогоцінних металів дотуються Фондом соціального страхування від нещасних випадків на виробництві за рахунок страхових внесків.

За рахунок коштів бюджету Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві у разі настання страхового випадку здійснюються такі види виплат застрахованим особам:

- пенсії по інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;
- пенсії у зв'язку з втратою годувальника внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;
- допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, яка настала внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання, до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;
- одноразова допомога у разі стійкої втрати професійної працездатності потерпілого;
- щомісячна грошова виплата у разі часткової чи повної втрати працездатності, що компенсує відповідну частину втраченого заробітку потерпілого;
- грошова виплата за моральну шкоду за наявності факту заподіяння такої шкоди потерпілому;
- виплата потерпілому в розмірі його середньомісячного заробітку за тимчасового переведення його на легшу роботу;
- виплата потерпілому під час його професійної реабілітації;
- одноразова допомога у разі смерті потерпілого;
- щомісячна страхова виплата особам, які мають на неї право, у разі смерті потерпілого;
- надання допомоги на поховання осіб, які померли внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання.

У процесі функціонування соціальних позабюджетних фондів виявляються як переваги, так і недоліки. У цілому система позабюджетних фондів соціального спрямування охоплює основні напрями соціального захисту населення згідно з практикою країн з розвинутою ринковою економікою. Однак використання іноземного досвіду при вирішенні проблем соціального захисту населення не завжди є виправданим. В Україні є "тіньова економіка", що призводить до ненадходження значної частини валового внутрішнього продукту через офіційні канали перерозподілу в позабюджетні фонди. Демографічна ситуація, стан економіки, фінансові, бюджетні, політичні проблеми, менталітет громадян вносять корективи у формування доходів та використання коштів соціальних фондів. Тому позабюджетні фонди мають базувати свою діяльність на національному досвіді та особливостях відповідного етапу розвитку нашої країни із застосуванням окремих переваг із системи соціального захисту населення іноземних держав.

Важливими є повноцінне законодавче та нормативне регулювання діяльності органів соціальних позабюджетних фондів. На сьогодні вже прийняті базові закони, що регламентують відносини всіх учасників страхового захисту, однак часто приймаються зміни і доповнення до них, що створює нестабільність. Дії законодавчої і виконавчої влади бувають некоординованими й неспіввідповідними. Їхні рішення можуть стосуватися забезпечення соціальних гарантій без визначення достатніх джерел фінансування запланованих програм. Мають місце випереджаючі темпи зростання видатків перед доходами, що збільшує дефіцит бюджету фонду. Отже, виникає потреба у забезпеченні стабільності законодавства та його науковому обґрунтуванні.

Ще одна проблема функціонування соціальних позабюджетних фондів пов'язана з тим, що органи управління їхніми доходами і видатками належать до спеціальних органів державної виконавчої влади. Згідно з чинним законодавством такі органи фінансуються з державного бюджету. На противагу нормативним положенням, адміністративно-управлінські витрати покриваються з бюджету кожного соціального фонду, який порушує вимогу щодо цільового використання коштів на соціальні програми. Отже, у перспективі утримання органів соціальних позабюджетних фондів необхідно здійснювати за рахунок коштів державного бюджету.

Можливості здійснювати діяльність будь-якого позабюджетного фонду залежать від обсягу фінансових ресурсів, якими вони розпоряджаються. З метою збільшення коштів доцільно посилити державний вплив на виплату заробітної плати у "конвертах", поступово збільшувати розмір оплати праці громадян, змінювати співвідношення обов'язкових внесків роботодавців і застрахованих осіб до 50 : 50, встановити науково обґрунтовані тарифи страхових внесків у всі фонди, виключити з дохідної частини таке джерело, як дотації бюджету. Формування достатньої фінансової бази дасть змогу позабюджетним фондам вчасно та якісно виконувати свої повноваження.

У кожному соціальному позабюджетному фонді проводиться централізація коштів на загальнодержавному рівні з їх наступним адміністративним перерозподілом відповідно до потреб, що пов'язано з нерівномірністю економічного розвитку окремих регіонів і різними можливостями формування бюджетів за рахунок власних доходів. Очевидно, що перерозподіл грошових коштів між регіонами буде тривати ще певний час, однак потребує удосконалення механізм його здійснення, який має відповідати ринковим умовам господарювання. На ефективність використання коштів соціальних позабюджетних фондів впливає склад і структура їх видатків, порядок надання окремих соціальних виплат, значні адміністративні витрати. Так, виплата пенсій регулюється більше ніж 20 законодавчими актами, що означає перерозподіл коштів між окремими групами громадян. Уніфікація законодавства щодо пенсійного забезпечення створить рівні умови для одержувачів та поставить розмір пенсії у залежність від заробітної плати і страхового стажу.

Розміри соціальних виплат не мають бути меншими від прожиткового мінімуму, однак не можуть перевищувати суми, понад яку будуть втрачатися стимули до активної трудової діяльності.

У системі соціальних позабюджетних фондів потрібно запровадити більш досконалі, науково обґрунтовані методи планування доходів і видатків, створити єдину інформаційну базу про матеріальний стан і доходи громадян, впорядкувати облік і звітність, посилити результативність контролю за рухом фінансових ресурсів.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Державний цільовий фонд, позабюджетний соціальний фонд, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, страховий внесок, обов'язковий збір, солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, недержавне пенсійне забезпечення, пенсія, соціальна виплата.

Контрольні запитання і завдання

1. Чим зумовлена необхідність запровадження державних соціальних позабюджетних фондів?
2. У чому виявляється комплексний підхід до визначення соціальних позабюджетних фондів?
3. Як виявляється призначення соціальних позабюджетних фондів?
4. Яким чином відбувалося становлення і розвиток соціальних позабюджетних фондів?
5. Назвіть джерела формування доходів бюджетів соціальних позабюджетних фондів.
6. Чим характеризується видаткова частина бюджету соціального позабюджетного фонду?
7. Охарактеризуйте управління соціальними позабюджетними фондами.
8. Що таке пенсія?
9. З яких видів господарських операцій сплачуються збори до Пенсійного фонду України?

10. Які види пенсій виплачуються з Пенсійного фонду України?
11. У яких розмірах застрахованим особам виплачується допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю?
12. Які види соціальних послуг у сфері зайнятості фінансуються за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття?
13. У яких розмірах застрахованим особам виплачується допомога у разі безробіття?
14. Які види виплат здійснюються за рахунок коштів бюджету Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві застрахованим особам у разі настання страхового випадку?
15. Які є проблеми функціонування соціальних позабюджетних фондів та шляхи їх вирішення?

Рекомендована література

1. Закон України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” від 9 липня 2003 р. № 1058-IV (зі змінами і доповненнями) // Податки та бухгалтерський облік. — 2003. — № 70.
2. Закон України “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності” від 23 вересня 1999 р. № 1105-XII (зі змінами і доповненнями) // Все про бухгалтерський облік. — 2003. — № 35.
3. Закон України “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” від 2 березня 2000 р. № 2212-III (зі змінами і доповненнями) // Все про бухгалтерський облік. — 2001. — № 21.
4. Закон України “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням” від 18 січня 2001 р. № 2240-III (зі змінами і доповненнями) // Все про бухгалтерський облік. — 2003. — № 35.
5. *Клівіденко Л.* Проблеми формування системи соціального страхування населення в Україні // Вісник ТАНГ. — 2004. — № 6.
6. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 р. № 16/98-ВР (зі змінами і доповненнями) // Все про бухгалтерський облік. — 2001. — № 21.
7. *Плиса В.Й.* Загальнообов'язкове державне соціальне страхування в Україні: Навч. посіб. — Л.: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — 160 с.
8. *Рінна М.* Порівняльна характеристика світових систем пенсійного забезпечення і страхування // Світ фінансів. — 2007. — № 1.
9. *Шаварина М.* Соціальне страхування в умовах ринкових перетворень: практика та шляхи удосконалення // Вісник ТАНГ. — 2004. — № 6.

10. Шаманська Н.В. Фінансове забезпечення системи соціального страхування на випадок безробіття: реалії та пріоритети // Світ фінансів. — 2006. — № 2.

11. Юрій С.І., Шаварина М.П., Шаманська Н.В. Соціальне страхування: Підручник. — К.: Кондор, 2004. — 464 с.

Розділ 11

ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

11.1. Поняття суб'єкта господарювання, ознаки його ідентифікації. Класифікація суб'єктів господарювання

Різні види людської діяльності в ринкових умовах виявляються як сукупність економічних взаємовідносин і зв'язків між фізичними особами, суб'єктами підприємництва та державними інституціями. Ця діяльність людей, пов'язана зі створенням матеріальних і нематеріальних благ та послуг, координується у межах чинної економічної системи — сукупності наявних у країні принципів, правил, законодавчо закріплених норм, які визначають форму і зміст основних економічних відносин, котрі виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання економічного продукту.

Як організуюча сила ринкової економіки ця система потребує відповідної інфраструктури у вигляді державних та недержавних інститутів; виробників матеріальних і нематеріальних благ, продавців, покупців, споживачів із відповідним економічним та правовим статусом — суб'єктів ринкової економіки.

Економічна система як сукупність господарських (інституційних) одиниць містить такі сектори економіки:

1) державні й недержавні корпорації (суб'єкти господарювання сфери суспільного виробництва), які займаються ринковим виробництвом товарів та послуг для продажу за цінами, що покривають витрати виробництва і дають прибуток або досягають інших цілей, яких прагнуть його власники: державні, приватні, колективні, орендні, спільні підприємства, акціонерні товариства, товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю, кооперативи, а також добровільні об'єднання підприємств і галузеві органи господарського управління у формах асоціацій, консорціумів, корпорацій, концернів, організацій орендарів тощо;

2) фінансові корпорації, що займаються фінансово-посередницькою діяльністю, забезпечують рух грошової маси, формують кредитні та фінансові ресурси, необхідні для ефективного функціонування економіки, і мають на меті отримання доходу: кредитні установи, інвестиційні фонди, страхові організації, недержавні пенсійні фонди та ін.;

3) загальне державне управління, до якого належать органи управління центрального та місцевого рівнів та некомерційні (неприбуткові) організації, що утримуються за рахунок коштів бюджету: лікарні, загальноосвітні школи, вищі навчальні заклади, професійно-технічні училища, творчі спілки, театри, бібліотеки, музеї та ін.;

4) некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства, до яких належать суб'єкти економіки, що створили окремі групи домашніх господарств для забезпечення їх політичних, релігійних і професійних інтересів, а також для надання соціально-культурних послуг (соціально-культурні підрозділи нефінансових корпорацій), отримують доходи з метою забезпечення своєї життєдіяльності: творчі спілки, громадські організації, політичні партії та ін.;

5) домашні господарства, які об'єднують фізичних осіб як споживачів, а в деяких випадках — як суб'єктів некорпоративної виробничої діяльності, котрі отримують доходи з метою поліпшення свого матеріального становища.

Господарські (інституційні) одиниці поділяють на дві групи: юридичні особи та домашні господарства.

Юридичні особи. Корпоративні підприємства, створені з метою ринкового виробництва товарів та послуг, є джерелом прибутку чи іншої фінансової вигоди для своїх власників. Вони перебувають у колективній власності акціонерів-пайовиків, які діють окремо від підприємств, і їх відповідальність обмежена сумою капіталу, вкладеного в акції:

а) *господарське товариство* — підприємство або інші суб'єкти господарювання, які створили юридичні особи та/або громадяни шляхом об'єднання їх майна й участі в підприємницькій діяльності товариства з метою отримання прибутку: *акціонерне товариство* — господарське товариство, яке має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, й відповідає за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах вартості належних їм акцій; *товариство з обмеженою відповідальністю* — господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, розмір якого визначений в установчих документах, і відповідає за зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах своїх вкладів; *товариство з додатковою відповідальністю* — господарське товариство, статутний капітал якого поділений на частки, визначені установчими документами розмірів, і яке відповідає за зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відпові-

дальність у визначеному в установчих документах однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників; *повне товариство* — господарське товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном; *командитне товариство* — господарське товариство, в якому один або кілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладками (вкладники);

б) *кооперативи* — добровільні об'єднання громадян з метою спільного вирішення економічних, соціально-побутових та інших питань (виробничі, споживчі, житлові тощо);

в) *господарські об'єднання*. Об'єднанням підприємств є господарська організація, утворена з двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних і соціальних завдань.

Некорпоративні підприємства — підприємства, які належать одному власникові і в усьому іншому, крім форми власності, поведяться так, наче вони є корпораціями. Прикладами таких підприємств можуть бути: а) компанії (підприємства) у державній, одноосібній приватній чи іншій власності — самостійні суб'єкти господарювання, створені компетентними органами державної влади або органами місцевого самоврядування чи іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичної виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому Господарським кодексом України та іншими законами; б) резидентні філії іноземних фірм.

Некомерційні організації створюють з тією самою метою, що і корпорації, але їх організаційно-правовий статус не дає їм можливості бути джерелом доходу для суб'єктів, які їх контролюють та фінансують.

Органи державного управління: а) неринкові установи й організації покликані виконувати законодавчу, юридичну або виконавську владу над іншими інституційними одиницями; їхніми повноваженнями є збирання податків та інших обов'язкових платежів, а також витрачання їх відповідно до певної урядової політики; б) ринкові заклади органів державного управління та неринкові некомерційні організації (негоспрозрахункові друкарні, автоспоживачів тощо, які виконують платні роботи на замовлення фізичних і юридичних осіб); в) неприбуткові організації, що утримуються за рахунок коштів бюджету, які надають безкоштовні індивідуальні послуги громадянам у сфері освіти, культури і спорту, відпочинку, соціального забезпечення.

Домашні господарства як споживчі одиниці та учасники виробничої діяльності. Остання набирає форм: поставки робочої сили для різних типів інституційних одиниць; безпосередньої зайнятості на власних некомерційних під-

приємствах (в індивідуальних, сімейних, селянських, підсобних господарствах, котрі займаються підприємництвом без утворення юридичної особи).

Найбільш узагальненою характеристикою внутрішньої інституційної одиниці є поняття суб'єкта господарювання, що відображає його сутнісні ознаки та місце в економічній системі.

Суб'єкти господарювання — організована форма продуктивної діяльності окремих громадян, підприємств, організацій та державних інституцій, які відповідають вимогам економічної системи. До суб'єктів господарювання належать не лише юридичні чи фізичні особи, які займаються діяльністю з виробництва, реалізації, придбання товарів, іншою господарською діяльністю, а й будь-які юридичні або фізичні особи, котрі здійснюють контроль над суб'єктами, група суб'єктів господарювання, якщо один або кілька з них здійснюють контроль над іншими, та органи державної влади, місцевого самоврядування, адміністративно-господарського управління і контролю в частині їх діяльності з виробництва, реалізації, придбання товарів чи іншої господарської діяльності.

Найважливішими ознаками будь-яких суб'єктів господарювання, які визначають їх місце у господарських відносинах, є такі.

1. *Господарська компетенція* (сукупність господарських прав та обов'язків), властива суб'єктам господарювання в усій її повноті або така, якою їх наділяють відповідні державні інституції. Ступінь господарської компетенції залежить насамперед від участі суб'єктів у господарських відносинах, які здійснюються у формі організаційно-господарських і оперативно-господарських відносин. До організаційно-господарських відносин належать: організаційно-структурні, які виникають під час створення, реорганізації та ліквідації суб'єктів господарювання і характерні для всіх суб'єктів господарювання; організаційно-функціональні, які виникають у сфері управлінського впливу на суб'єкти господарювання та діяльності державних інститутів і характерні для органів виконавчої влади, державних установ, які репрезентують державу в економічній системі, для органів господарського управління.

2. *Майнова незалежність та відповідальність за зобов'язаннями* у межах належного їм майна, якщо інше не передбачено законодавством. Відповідно до законодавства, яке регламентує діяльність суб'єктів господарювання будь-якої галузі, вони відповідають за зобов'язаннями в межах належного їм майна. Однак залежно від інституту засновників і обраної організаційно-правової форми вони мають різний ступінь майнової відповідальності. Наприклад, за зобов'язаннями повну необмежену майнову відповідальність несуть приватні підприємства і підприємці; повну — державні комерційні підприємства і господарські товариства; обмежену майнову відповідальність — казенні підприємства, товариства з обмеженою чи додатковою відповідальністю. Державні (комунальні) організації та установи несуть майнову відповідальність у межах грошових коштів без її перекладання на рухоме і нерухоме майно засновників (вищі органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування); об'єднання громадян та інші громадські організації — повну майнову відповідальність без її перекладання на засновників (членів організації).

3. *Мета*, яка залежить від їх функціональної ролі в економічній системі. Метою суб'єктів підприємницької діяльності (у тому числі підприємців) є прибутковість, збільшення вартості капіталу; метою установ, що створили органи влади, і громадських утворень (некомерційних організацій) — соціально важлива діяльність і отримання вигоди.

4. *Організаційно-правова форма та юридичний статус*. Суб'єкти господарювання, метою яких є отримання прибутку (підприємство, господарське товариство, кооператив, корпорація, концерн, консорціум), а також некомерційні організації (установа, організація, членське товариство, місія, фонд та ін.) набувають статусу юридичної особи. Не набувають статусу юридичної особи об'єднання підприємств, що діють відповідно до договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів, промислово-фінансові групи, пайові інвестиційні фонди, страхові пули, технологічні парки та ін.

Особливий статус належить індивідуальним підприємцям — організованій формі продуктивної діяльності окремих громадян та громадян, об'єднаних у сім'ю, яка відповідає вимогам економічної системи. Ці суб'єкти економіки мають ті самі ознаки, що й окреслене вище коло суб'єктів господарювання (господарську компетенцію; майнову незалежність та відповідальність за своїми зобов'язаннями у межах належного їм майна; мету діяльності).

Отже, суб'єктами господарювання є власники майна і наділені майном незалежні учасники господарських відносин різних форм власності й організаційно-правових форм із властивою їм господарською компетенцією відповідно до функцій, які вони виконують у ринковій інфраструктурі, здатні нести майнову відповідальність за зобов'язаннями в рамках, передбачених суспільним господарським порядком, та мають на меті отримання вигоди або суспільно-корисну діяльність.

Отже, з урахуванням основних ознак суб'єктів господарювання, до них належать: суб'єкти підприємницької діяльності (підприємства і господарські товариства та їх об'єднання) реального сектору економіки; фінансові установи (кредитні установи, інвестиційні фонди, страхові компанії та ін); державні установи й організації, створені органами влади, що здійснюють господарські операції з метою одержання доходу; некомерційні організації, тобто організації, що обслуговують домашні господарства; підприємці.

11.2. Основи організації фінансів суб'єктів підприємництва (підприємств) реального сектору економіки

Фінансам суб'єктів підприємництва — складовій фінансової системи країни — належить визначальне місце у структурі фінансових відносин суспільства, які на всіх рівнях господарювання і у всіх сферах суспільної діяльності опосередковують створення і розподіл валового внутрішнього продукту. Фі-

нанси суб'єктів підприємництва — насамперед відносини розподілу, пов'язані з трансформацією ВВП та інших грошових надходжень (страхових відшкодувань, бюджетних коштів, коштів засновників тощо) у фінансові ресурси та їх використанням у процесі відтворення.

До фінансів суб'єктів підприємництва (підприємств) належать групи відносин розподілу, пов'язані з: формуванням та розподілом валового й чистого доходу і прибутку, отриманими від звичайної діяльності; формуванням та використанням амортизаційних відрахувань; організацією взаємовідносин із державою й місцевими органами самоврядування з приводу сплати податків, інших платежів та вилучення частини чистого прибутку до бюджетів усіх рівнів; відрахуваннями до державних цільових фондів; здійсненням дивідендної політики; бюджетним фінансуванням (отриманням підприємництва та фінансовими установами з приводу інвестування коштів у цінні папери й одержання доходів від фінансових інвестицій, отримання і погашення кредитів, емісії цінних паперів, зберігання коштів, страхування тощо).

Викладене вище свідчить про те, що формування фінансових ресурсів пов'язане не тільки з трансформацією створеного підприємством ВВП та інших грошових надходжень, а й фінансових відносин, що зазвичай виникають через потребу покриття трансакційних витрат: оплати послуг кредитних установ і страхових компаній, інвестиційних фондів, господарського суду; управлінських послуг, що надають вищі органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування у сфері охорони навколишнього середовища, метрології, отримання дозволів та ліцензій тощо.

Отже, можна констатувати, що *фінанси суб'єктів підприємництва* — економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів у процесі відтворення. Фінанси суб'єктів підприємництва як економічна категорія виражають свою сутність через виконувані ними функції.

Прийнято виокремлювати три основні функції фінансів суб'єктів підприємництва.

1. Формування фінансових ресурсів у процесі фінансово-господарської діяльності, тобто здійснення підприємством розподілу доходів від звичайної та надзвичайної діяльності з метою формування грошових резервів і фондів цільового призначення.

2. Розподіл та використання фінансових ресурсів для забезпечення поточної (операційної) та інвестиційної діяльності; виконання зобов'язань перед бюджетами всіх рівнів, фінансовими установами та іншими інститутами, що впорядковують та обслуговують економічну діяльність у сфері суспільного виробництва.

3. Контроль за дотриманням вартісних пропорцій, формуванням та використанням фінансових ресурсів у відтворювальному процесі, який перебуває у тісному зв'язку і взаємообумовленості з розподільчою функцією. Ця функція базована на контролі за рухом фінансових ресурсів.

Фінансові ресурси є матеріальною основою фінансів. Їх основна ознака — придатність до витрачання на статутні потреби підприємства, тобто їх спрямовують на збільшення основного і поповнення оборотного капіталів, а також для покриття витрат, пов'язаних із матеріальним заохоченням працівників і задоволенням їх соціально-культурних та інших потреб.

До фінансових ресурсів підприємства належать:

1) фінансові ресурси, утворені за рахунок доходів від звичайної діяльності:

— чистий прибуток (у тому числі з резервами і залишками невикористаного прибутку за попередні періоди) — частина прибутку від звичайної діяльності, що залишається підприємству після сплати податку на прибуток і формування резерву на виплату дивідендів (у господарських товариствах) та вилучення частини чистого прибутку підприємств державної і змішаної форм власності до бюджетів різних рівнів;

— амортизаційні відрахування (разом із залишками невикористаних сум амортизаційних відрахувань у попередні періоди), призначені для фінансування реальних капітальних вкладень і поповнення основного й оборотного капіталів. За економічною природою амортизаційні відрахування є відшкодованою частиною фінансових ресурсів, авансованих у попередні періоди в основні засоби і нематеріальні активи;

— частина витрат на капітальний ремонт і поліпшення основних засобів та нематеріальних активів, які відносять у встановлених законом розмірах до витрат підприємства (зменшення валового прибутку);

2) кошти акціонерних товариств, одержані від додаткової емісії акцій та емісійного доходу, призначені на фінансування витрат зі збільшення активів суб'єкта господарювання;

3) кошти державного (місцевого) бюджету, інвестовані у підприємство на безоплатній основі, що одержують зазвичай державні та комунальні підприємства.

Обмеженість власних фінансових ресурсів підприємств спонукає їх до залучення інших інвестиційних ресурсів. Йдеться, як правило, про боргове фінансування підприємств за рахунок:

— коштів мінімальної заборгованості із заробітної плати — “стійкі пасиви”. Ці кошти постійно перебувають у господарському обороті на безоплатній основі (до призупинення фінансово-господарської діяльності). Їх можна кваліфікувати як кошти (майно), отримані в довірче управління від працівників підприємства, оскільки в колективній або індивідуальних угодах немає застережень щодо заборони використання економічно-природної заборгованості з коштів у господарському обороті, призначених для виплати заробітної плати, в період її нагромадження до моменту виплати;

— коштів від продажу корпоративних облігацій, у тому числі конвертованих;

— позичених коштів, одержаних у вигляді комерційного і банківського кредитів;

- державного кредиту;
- допомоги від вищих органів (асоціацій) на умовах повернення.

Найприйнятніше ранжирування згаданих вище ресурсів за ступенем безпечності: 1) власні й прирівнені до власних фінансові ресурси (чистий прибуток, амортизаційні відрахування, стійкі пасиви); 2) реінвестовані дивіденди (емісія акцій); 3) зменшення власного портфеля фінансових інвестицій (вивільнення власних фінансових ресурсів); 4) доходи від продажу конвертованих облігацій, коли недоцільне або неможливе вивільнення коштів за рахунок зменшення власного портфеля фінансових інвестицій; 5) залучення позичених коштів; 6) додаткова емісія акцій.

Основні принципи організації фінансів суб'єктів підприємницької діяльності, тісно пов'язані з метою і завданнями та визначені статутними документами, такі.

1. Саморегулювання господарської та фінансової діяльності, суть якого полягає у наданні підприємствам (крім казенних) повної самостійності в прийнятті та реалізації заходів у сфері виробництва, інвестиційної діяльності, враховуючи наявні фінансові, трудові й матеріальні ресурси. Для виконання завдань підприємство планує діяльність за допомогою складання бізнес-плану і поточних виробничих, інвестиційних та фінансових планів залежно від попиту на свою продукцію, роботи й послуги. Оперативне фінансове планування підприємство здійснює за допомогою бюджетування — системи кошторисів, що складають на підставі контрактів зі споживачами продукції та постачальниками матеріальних ресурсів, зобов'язань перед бюджетом і державними цільовими фондами тощо. Усі фінансові плани підпорядковані гарантуванню фінансового забезпечення діяльності підприємства фінансовими ресурсами і виконанню зобов'язань, за якими підприємство відповідає майном і доходами, отриманими від звичайної діяльності.

2. Самоокупність і самофінансування. Цей принцип означає організацію фінансової діяльності таким чином, щоб окупити кошти, інвестовані у підприємство, за рахунок отриманого прибутку та інших власних фінансових ресурсів і повністю виконати зобов'язання перед постачальниками матеріальних ресурсів, фінансовими установами та бюджетом. Самофінансування, на відміну від самоокупності, передбачає фінансування не лише відтворення, а й розвитку підприємства за рахунок власних фінансових ресурсів.

3. Розмежування джерел формування капіталу на власні й позичені, що є важливим для підприємств, оскільки в окремі періоди діяльності (або постійно) виникає додаткова потреба в коштах, яку реалізують шляхом отримання коротко- і довгострокових кредитів. Поєднання власних та позичених коштів дає змогу раціональніше використовувати і зберігати власний оборотний капітал, своєчасно реалізовувати інвестиційні проекти.

4. Наявність фінансових резервів. Формування фінансових резервів — одна з важливих умов діяльності підприємств в умовах ринку. Сформовані резерви за рахунок власних фінансових ресурсів, котрі перебувають у формі висо-

коліквідних активів (грошові кошти, державні та інші високоліквідні цінні папери тощо), мають гарантувати стабільну діяльність підприємства в умовах мінливої ринкової кон'юнктури і виконання зобов'язань перед партнерами і державою.

На організацію фінансів також впливають організаційно-правові форми суб'єктів підприємницької діяльності, (підприємство, господарське товариство, виробничий кооператив, об'єднання підприємств: корпорація, концерн, консорціум, промислово-фінансова група, технопарк та ін.). Організаційно-правова форма підприємства визначає майнову та фінансову відповідальність і правомочність його засновників, структуру управління й способи формування капіталу тощо.

Матеріальною основою функціонування суб'єкта підприємництва і здійснення ним виробничої та інших видів діяльності є майно, яке визнають активами (тобто контрольованими ресурсами), використання яких, як очікують, приведе до економічних вигід у майбутньому. Отже, *капітал* — вкладення фінансових ресурсів у активи, які перебувають у розпорядженні підприємства (товариства) та є достатніми для виконання господарської й фінансової діяльності та отримання прибутків.

Виходячи з власних інтересів та умов ринку, інвестори (фізичні та юридичні особи) сподіваються мати у власності частину капіталу (активів) підприємств, який дасть їм очікувані доходи. Тому капітал слід вважати боргом суб'єкта підприємництва (підприємства, товариства) інвесторам і, відповідно, мірою його відповідальності перед ними.

На момент утворення суб'єкта підприємництва формується статутний капітал за рахунок майнових вкладень, котрі можуть складатися з вартості матеріальних цінностей, об'єктів права, фінансових активів та грошових коштів, які належали фізичним і юридичним особам, або грошових коштів, котрі одержали господарські товариства від продажу акцій акціонерам. На цьому етапі суб'єкт підприємництва ще не має зовнішньої заборгованості, тому його статутний капітал визнають відповідно до законодавства власним капіталом, який дорівнює вартості активів.

Власний капітал суб'єкта підприємництва, який здійснює фінансово-господарську діяльність, залежно від джерел формування поділяють на вкладений і нагромаджений.

Вкладений капітал — капітал, який внесли засновники (власники) підприємства. *Статутний капітал* — зафіксована в установчих документах загальна вартість активів, що є внеском власників (учасників) до капіталу підприємства. Мінімальний розмір статутного капіталу акціонерного товариства не може бути меншим за 1250 мінімальних заробітних плат, товариства з обмеженою відповідальністю — 100 мінімальних заробітних плат, товариства з додатковою відповідальністю — 100 мінімальних заробітних плат за умови, що за недостатності цієї суми учасники такого товариства відповідають за його борги додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників кратно-

му розмірі до внеска кожного з них. На підприємствах і в господарських товариствах, де не передбачена така фіксація капіталу, мінімальний розмір статутного капіталу дорівнює сумі фактичного внеску грошових коштів і майна власників до статутного капіталу. *Пайовий капітал* — пайові внески членів спілок та інших підприємств, якщо це передбачено засновницькими документами. *Додатковий вкладений капітал* — сума, на яку вартість реалізації випущених акцій перевищує їхню номінальну вартість (в акціонерних товариствах); сума капіталу, внесеного засновниками понад статутний капітал (на інших підприємствах).

Нагромаджений капітал — капітал, одержаний у процесі господарської та фінансової діяльності суб'єкта підприємництва. Розрізняють такі види: *інший додатковий капітал* — сума дооцінки необоротних активів, вартість необоротних активів, безкоштовно отриманих підприємством від інших юридичних або фізичних осіб, та інші види додаткового капіталу; *резервний капітал* — сума резервів, створених відповідно до законодавства або установчих документів за рахунок нерозподіленого прибутку підприємства (товариства); *нерозподілений прибуток* (непокритий збиток) — сума, встановлена при визначенні підсумку власного капіталу.

Під час господарської діяльності суб'єкт підприємництва використовує залучені кошти, спричинюючи боргові зобов'язання — вимоги кредиторів щодо його активів. Тому власний капітал підприємства (товариства) визначають як різницю між вартістю його майна і коротко- та довгостроковими зобов'язаннями. Отже, *власний капітал* — частина активів підприємства, що залишається після вирахування його зобов'язань.

Відповідно до фінансової концепції збереження капіталу в господарських товариствах, яким законодавець встановлює мінімальний розмір статутного капіталу (товариства з обмеженою відповідальністю та акціонерні товариства закритого й відкритого типу), вартість чистих активів має дорівнювати або перевищувати мінімальний розмір статутного капіталу. Якщо їх вартість менша від мінімального розміру статутного капіталу, товариство підлягає ліквідації.

У результаті вкладень у капітал формується дві частини: основний і оборотний капітали. У процесі функціонування основний капітал набуває форми необоротних активів, а оборотний — форми оборотних активів. Зазначимо, що оборотні активи поділяються на ті, що є оборотними коштами (забезпечують операційну діяльність), і ті, що сприяють отриманню фінансових доходів (розміщення вільних коштів на депозитних рахунках, у короткострокових фінансових інвестиціях тощо).

Основний капітал. До основного капіталу належать вкладення в необоротні активи у вигляді вартості матеріальних активів — основних засобів у робочому стані, незавершених капітальних вкладень, нематеріальних активів — об'єктів права і довгострокових фінансових інвестицій. Характерні ознаки необоротних активів: очікуваний строк їх корисного використання (експлуатації) — більше року або операційного циклу, довшого за рік (основні засоби, нема-

теріальні активи, довгострокові фінансові інвестиції); поступове зменшення їх вартості у зв'язку з фізичним або моральним зношенням (основні засоби і нематеріальні активи); відшкодування їх вартості (основні засоби, нематеріальні активи, довгострокові фінансові інвестиції).

Основними засобами прийнято вважати матеріальні активи, що утримуються підприємством з метою використання їх у процесі виробництва, надання послуг, здавання в оренду, очікуваний або встановлений строк корисного використання (експлуатації) яких більше року (або операційного циклу, якщо він довший за рік) та вартість яких перевищує 1000 грн і поступово зменшується у зв'язку з фізичним або моральним зносом. Основні засоби мають грошову оцінку і відображаються у балансі підприємства як основні активи.

Основними оцінками грошового вираження основних засобів є первісна і справедлива. *Первісна (балансова)* вартість основних засобів — історична (фактична) собівартість необоротних активів у сумі грошових коштів або справедливої вартості інших активів, сплачених (переданих) чи витрачених для їх придбання (створення). *Справедлива* вартість основних засобів — сума, за якою здійснюють обмін активу або сплачують зобов'язання в результаті операції між обізнаними, зацікавленими та незалежними сторонами: земля та будівлі, машини й устаткування — ринкова вартість. За відсутністю даних — відновлювальна вартість (сучасна собівартість придбання) за вирахуванням суми зносу на дату оцінки; інші основні активи — відновлювальна вартість (сучасна собівартість придбання) за вирахуванням суми зносу на дату оцінки.

Нематеріальні активи — об'єкти права, які не мають матеріальної форми, можуть бути ідентифікованими (відокремленими від підприємства) та утримуватися підприємством з метою використання протягом одного року (або одного операційного циклу, якщо він перевищує строк в один рік) для виробництва, торгівлі, з адміністративними потребами чи надання в оренду іншим особам. Нематеріальні активи поділяють на: права користування природними ресурсами (надрами, іншими ресурсами природного середовища, геологічною та іншою інформацією про природне середовище тощо); права користування майном (земельною ділянкою, будівлею, право на оренду приміщень тощо); права на знаки для товарів і послуг (товарні знаки, торгові марки, фірмові назви тощо); права на об'єкти промислової власності (винаходи, корисні моделі, промислові зразки, ноу-хау, захист від недобросовісної конкуренції тощо); гудвіл (ділова і комерційна репутація); авторські та суміжні з ними права (програмні продукти, бази даних); інші нематеріальні активи (право на провадження діяльності, використання економічних та інших привілеїв тощо).

Придбані нематеріальні активи повинні бути визнаними, тобто має існувати ймовірність отримання майбутніх економічних вигід від застосування таких активів, а їх вартість необхідно достовірно встановлювати.

Основними оцінками нематеріальних активів, як і основних засобів, є первісна і справедлива.

Довгострокові фінансові інвестиції — фінансові інвестиції на період більше року, а також інші фінансові інвестиції, що не можуть бути вільно реалізовані в будь-який час. До таких інвестицій належать придбання акцій, облігацій, депозитних сертифікатів, казначейських зобов'язань та інших цінних паперів, тобто активи, які утримує підприємство з метою одержання прибутку за рахунок відсотків, дивідендів, зростання вартості капіталу або отримання інших вигід.

Фінансові інвестиції за метою здійснення (придбання) поділяють на: а) інвестиції, що є у підприємства до моменту їх погашення; б) інвестиції, які обліковують за методом участі в капіталі інших підприємств (інвестиції в асоційовані підприємства, дочірні підприємства, у спільну діяльність зі створенням юридичної особи; інші довгострокові інвестиції); в) інші фінансові інвестиції.

Фінансові інвестиції оцінюють за первісною (балансовою) і справедливою вартістю.

Балансову вартість придбаної фінансової інвестиції встановлюють за її собівартістю, яка об'єднує всі витрати, пов'язані з її придбанням (виплату комісійних винагород та гонорарів, сплату мита, податків тощо). Якщо фінансова інвестиція придбана шляхом обміну на цінні папери власної емісії або інші активи, то первісну вартість (собівартість) такої інвестиції визначають за справедливою вартістю переданих цінних паперів або активів.

Справедливу вартість фінансових інвестицій (крім інвестицій, що утримують до їх погашення або обліковують за методом участі в капіталі) встановлюють: для цінних паперів — за поточною ринковою вартістю, що склалася на фондовому ринку (коли такої оцінки немає, застосовують експертну оцінку); довгострокових зобов'язань — за теперішньою (дисконтованою) вартістю, яку мають виплачувати при погашенні заборгованості, визначеної за відповідними поточними відсотковими ставками; фінансових інвестицій в асоційовані та дочірні підприємства і в спільну діяльність зі створенням юридичної особи, які придбали та утримують тільки для продажу протягом 12 місяців із дати придбання.

Фінансові інвестиції в асоційовані й дочірні підприємства та спільну діяльність зі створенням юридичної особи на дату балансу відображають за вартістю, визначеною за методом участі в капіталі. В основу оцінки за таким методом покладено концепцію про те, що інвестор отримав дохід від інвестиції, еквівалентний частці його власності в асоційованому підприємстві. Якщо, наприклад, асоційоване підприємство, в яке вкладено капітал, отримало прибуток у звітному періоді, то пропорційна частка цього прибутку збільшує суму інвестицій інвестора. Дивіденди визнає інвестор на момент їх оголошення, і вони зменшують суму інвестицій. Дивіденди визнають як повернення частини інвестицій інвесторові.

Інвестиції розрізняють за видами:

— капітальна інвестиція — господарська операція, що передбачає придбання будинків, споруд, інших об'єктів нерухомої власності, інших основних за-

собів та нематеріальних активів, які підлягають амортизації (нове будівництво, реконструкція або розширення суб'єкта підприємництва, будинків, споруд, призначених для виробництва нової продукції (послуг), виробництво нової продукції (послуг) на наявних виробничих площах у рамках діючих виробництв і організацій, впровадження нової техніки розроблення нових виробів);

— інтелектуальна інвестиція — господарська операція, яка передбачає придбання ліцензій, ноу-хау, патентів, підготовку і перепідготовку кадрів тощо;

— фінансова інвестиція — господарська операція, що передбачає придбання корпоративних прав, цінних паперів, деривативів та інших фінансових активів. Фінансові інвестиції прийнято поділяти на прямі та портфельні. Пряма фінансова інвестиція — господарська операція, що передбачає внесення коштів або майна до статутного капіталу юридичної особи в обмін на корпоративні права, котрі емітувала така юридична особа. Портфельна фінансова інвестиція — господарська операція, яка передбачає придбання цінних паперів, деривативів та інших фінансових активів на біржовому ринку.

Основні методи фінансування інвестицій підприємства: фінансування за рахунок власних фінансових ресурсів підприємства (самофінансування) і боргове фінансування.

Метод самофінансування передбачає використання у фінансовому забезпеченні інвестиційних процесів коштів власних і прирівняних до власних:

1) чистий прибуток — частина прибутку від звичайної діяльності підприємства, яка залишається у розпорядженні підприємства після сплати до бюджету податків та відрахувань, формування резерву на виплату дивідендів та резервних фондів;

2) кошти засновників, інвестовані у капітал підприємства; надходження від додаткової емісії акцій і емісійний дохід; бюджетні асигнування;

3) грошові нагромадження в будівництві, що здійснюють господарським способом (прибуток і економія від зниження собівартості будівельно-монтажних робіт);

4) амортизаційні відрахування, які визначають множенням норми амортизації на балансову (залишкову) вартість основних засобів, що амортизуються.

Боргове фінансування інвестицій.

1. Довгострокові банківські кредити для фінансування інвестиційних проєктів залежно від надійності їх забезпечення можна поділити на довгострокові кредити для придбання обладнання та інших необоротних активів (проєктні кредити) та іпотечні кредити. Надання довгострокового кредиту зумовлює укладання кредитної угоди, в якій зазначаються: величина (сума) кредиту; строк, на який надають грошові кошти; забезпеченість кредиту — майно або додаткові гарантії третіх осіб; спосіб погашення (повернення) кредиту; банківський відсоток. Іпотечні кредити — довгострокові кредити під заставу нерухомості та земельних ділянок.

2. Лізинг, який за своєю сутністю можна вважати комбінацією кредиту й оренди. Найпоширенішими є оперативний лізинг і фінансовий лізинг (капітальна оренда).

Оперативний лізинг (оренда) — господарська операція, що передбачає надання орендареві права користування основними фондами на строк, який не перевищує періоду їх повної амортизації, з обов'язковим поверненням таких фондів їх власнику після закінчення строку лізингової угоди. Після закінчення строку угоди лізингоотримувач може: повернути обладнання лізингодавцю; продовжити оренду, склавши нову угоду; викупити основні засоби за залишковою вартістю. До оперативного лізингу належать: рейтинг — короткострокова оренда майна від одного дня до року, хайринг — середньострокова оренда від одного до трьох років.

Фінансовий лізинг (оренда) — договір, у результаті укладення якого лізингоотримувач на своє замовлення отримує в платне користування від лізингодавця об'єкт лізингу на строк, не менший того, за який амортизують більшу частину вартості об'єкта лізингу, визначеної в день укладання договору. Після закінчення строку угоди про фінансовий лізинг об'єкт лізингу, переданий лізингоотримувачеві згідно з угодою, переходить у власність лізингоодержувача або викупується ним за залишковою вартістю. Враховуючи, що фінансовий лізинг передбачає передавання власності на обладнання від лізингодавця лізингоотримувачеві, останній сплачує орендні платежі. Кожний платіж має два елементи: зменшення зобов'язання з оренди і фінансові витрати — витрати на сплату лізингового відсотка. Джерелами сплати платежів за фінансовим лізингом є амортизаційні відрахування і чистий прибуток підприємства.

3. Франчайзинг (непряме фінансування) — надання одним підприємством іншому права на виробництво і продаж товарів під його товарним знаком або за його технологією. Надання франшизодавцем прав іншим підприємствам може набувати таких форм: передавання підприємству франшизодавцем необхідної технічної і комерційної інформації та документації, добір і навчання персоналу, надання інформації про обладнання, креслення тощо; надання франшизодавцем обладнання на умовах лізингу; надання франшизоотримувачу пільгового кредиту строком на 1—2 роки; франшизодавець може виступати гарантом за кредитами, що отримав франшизоотримувач. Взаємовідносини між франшизодавцем і франшизоотримувачем регулюють угодою франшизи (угода комерційної концесії), у якій міститься: встановлення строку угоди, як правило, від 3 до 15 років (середній термін — 7 років); встановлення розмірів квот (допустимих обсягів виробництва), обмежень території і місць проведення операцій; дотримання франшизоотримувачем політики франшизодавця у сфері ціноутворення, якості продукції, реклами тощо; встановлення плати за надані франшизодавцем послуги — платежі типу пашуальних (разові виплати на момент отримання технології, обладнання), платежі типу роялті (періодичні виплати після початку виробничої діяльності), комбінація пашуального платежу і роялті.

Оборотний капітал. Оборотний капітал суб'єкта підприємництва (підприємства) — грошові кошти і мобільні активи, що перетворюються на грошові кошти протягом одного виробничого циклу, які забезпечують неперервність процесу виробництва й обігу та отримання прибутку від звичайної діяльності.

Метою функціонування капіталу підприємства, й оборотного зокрема, є його самозростання в процесі кругообігу. Грошова форма, якої набирає оборотний капітал у процесі кругообігу, одночасно є початковою стадією наступного обороту капіталу, пов'язаного як зі створенням матеріальних благ, так і з нагромадженням фінансових ресурсів із метою розширеного відтворення та авансування коштів за іншими напрямками отримання прибутків. Це означає, що оборотний капітал за умови його самозростання набуває таких форм: оборотних коштів, які опосередковують створення і продаж матеріальних і нематеріальних благ, та коштів, не залучених до основної діяльності підприємства, які використовують на фінансовому ринку, забезпечуючи приріст доходів підприємства.

Найважливішою частиною оборотного капіталу підприємств реального сектору економіки, пов'язаною зі створенням і продажем матеріальних благ, є оборотні кошти, тобто грошові кошти, авансовані в оборотні виробничі фонди і фонди обігу, які забезпечують безперервність процесу виробництва та здійснення розрахунків.

Оборотні виробничі фонди у буквальному розумінні не є матеріальними цінностями, з яких створюються матеріальні блага. Це оборотні кошти, що у процесі кругообігу набирають форму оборотних фондів — грошових коштів, авансованих у виробничі запаси (сировину, основні й допоміжні матеріали, куповані напівфабрикати); паливо, тару; незавершене виробництво (незавершену виготовленням продукцію), витрати майбутніх періодів (витрати на освоєння нової продукції, вдосконалення технології). За матеріальним змістом оборотні виробничі фонди є предметами праці, які повністю переносять свою вартість на вартість готової продукції у процесі одного виробничого циклу.

Фонди обігу, хоча й не беруть безпосередньої участі в процесі виробництва, потрібні для забезпечення єдності виробництва й обігу — процесу реалізації продукції. Матеріальною основою фондів обігу є запаси продукції на складах, товари відвантажені, залишки грошових коштів на рахунках у банках і в касі підприємства, що забезпечують процес реалізації продукції.

Оборотні кошти суб'єкта підприємництва (підприємства) виконують виробничу і розрахункову функції. Суть виробничої функції полягає у забезпеченні безперервності процесу виробництва. Оборотні кошти, авансовані в оборотні виробничі фонди, підтримують безперервність процесу виробництва і переносять свою вартість на новостворений продукт. Після завершення виробництва обігові кошти переходять у сферу обігу, де виконують розрахункову функцію, тобто опосередкування завершення кругообігу коштів шляхом перетворення оборотних коштів із товарної форми на грошову.

Склад оборотних коштів — сукупність елементів, що становлять оборотні виробничі фонди (виробничі запаси, незавершене виробництво, витрати майбутніх періодів) і фонди обігу (готова продукція і товари на складах, товари відвантажені, грошові кошти в розрахунках і на рахунках). Такий поділ оборотних коштів зумовлений наявністю двох сфер індивідуального кругообігу: сфери виробництва та сфери обігу.

За принципами організації оборотні кошти поділяють на кошти, що потребують встановлення їх оптимального розміру, і такі, що не потребують цього.

Управління оборотними коштами передбачає встановлення оптимальних запасів товарно-матеріальних цінностей у грошовому вираженні, що забезпечують безперервність виробничого процесу. Це стосується насамперед запасів сировини, основних і допоміжних матеріалів, незавершеного виробництва, готової продукції на складі, тари тощо. Дотримання оптимального рівня виробничих запасів досягають шляхом нормування запасів матеріальних ресурсів — встановлення оптимального розміру коштів, постійно необхідних підприємству, що дає змогу максимально скоротити затрати на їх формування та зберігання і забезпечити потреби виробництва. Методи встановлення оптимальних запасів оборотних коштів підприємства обирають самостійно з урахуванням виконання угод із постачальниками матеріальних цінностей та покупцями продукції впродовж кількох останніх років.

Виділення оборотних коштів, які не потребують встановлення їх оптимального розміру, не означає, що елементи оборотних коштів змінюються довільно і безмежно і ніхто цього не контролює. Це стосується насамперед товарів відвантажених, строк оплати яких не настав, і товарів відвантажених та неоплачених у визначений строк; грошових коштів у касі підприємства.

За джерелами формування оборотні кошти поділяють на власні, позичені й залучені.

До власних джерел формування оборотних коштів на момент створення суб'єкта підприємництва (підприємства) належать частки майна (матеріальні активи) і грошові кошти (монетарні активи) засновників (акціонерів), спрямовані до статутного капіталу. Підприємства поповнюють оборотні кошти за рахунок: збільшення акціонерного капіталу (емісія цінних паперів); чистого прибутку, що залишається у розпорядженні підприємства; вільних амортизаційних коштів; залишків резервів, утворених за рахунок прибутку.

До позичених коштів належать: суми короткострокових позик банку; кошти міністерств (асоціацій), отримані за умови їх повернення; надходження від продажу облігацій тощо.

Джерелом формування оборотних коштів підприємств є залучені кошти — кошти, прирівнені до власних (стійки пасиви), асигнування з бюджету тощо.

Фінансовим результатом діяльності суб'єкта підприємництва (підприємства) є прибуток (збиток), який визначають шляхом зіставлення доходів і витрат. Прибутку властиві такі функції:

— оціночна — характеризує економічний ефект, отриманий у результаті звичайної і надзвичайної діяльності підприємства (прибуток відображає кінцевий фінансовий результат);

— стимулююча — полягає в тому, що прибуток одночасно є фінансовим результатом і основним елементом фінансових ресурсів підприємства, які необхідні для забезпечення розширення виробничої діяльності, науково-технічного і соціального розвитку підприємства, матеріального заохочення працівників, виплати дивідендів, формування резервів тощо;

— бюджетоутворююча — прибуток є одним із джерел формування дохідної бази бюджетів різних рівнів. Він надходить до бюджетів у вигляді податку на прибуток, податку з власників транспортних засобів, плати за землю тощо.

Загальний показник, що характеризує фінансовий результат від діяльності підприємства за будь-який період, — *прибуток від звичайної діяльності*, тобто прибутком є частина чистого доходу, що обраховується як різниця між чистим доходом, отриманим від продажу продукції (активів), обчисленої за відпускними цінами виробника без податку на додану вартість і акцизного збору, та витратами на її виробництво і реалізацію (залишковою вартістю активів).

Прибуток від звичайної діяльності містить прибутки, одержані від основної (операційної) діяльності, фінансові прибутки і прибуток, отриманий методом участі в капіталі, прибутки від інших операцій.

Прибуток від продажу товарної продукції, а також від інших видів діяльності підприємства, які не є інвестиційними чи фінансовими (операційний прибуток), визначають методом прямого рахунку. Послідовність визначення *прибутку від операційної діяльності* така:

1) *чистий дохід* визначають шляхом зменшення доходу від обсягу проданої продукції за відпускними цінами виробника на суми вирахування наданих знижок, повернення проданих товарів та непрямих податків (податку на додану вартість, акцизного збору тощо);

2) *валовий прибуток* одержують у вигляді різниці між чистим доходом і обсягом проданої продукції за її виробничою собівартістю, збільшеною на суми нерозподілених постійних загальновиробничих витрат, не списаних на виробничу собівартість продукції і понаднормативних виробничих витрат;

3) *операційний прибуток* визначають шляхом зменшення валового прибутку на суми адміністративних витрат (загальногосподарські витрати, пов'язані з управлінням та обслуговуванням суб'єкта підприємництва) і витрат на збут і рекламу (витрати, пов'язані з реалізацією продукції; утриманням підрозділів, що займаються збутом продукції, рекламою, доставкою продукції споживачам тощо).

Фінансові прибутки містять суми одержаних дивідендів, відсотки та інші доходи, одержані від фінансових інвестицій (крім доходів, які обліковуються за методом участі в капіталі), зменшені на суми витрат на виплату відсотків та інших витрат суб'єкта підприємництва, пов'язаних із залученням позикового капіталу.

Прибуток, одержаний методом участі в капіталі, визначають як різницю між доходом, одержаним від інвестицій в асоційовані, дочірні або спільні підприємства, облік яких ведеться методом участі в капіталі, і збитком, спричиненим інвестиціями у згадані підприємства.

Інші прибутки визначають як різницю між доходом від реалізації фінансових інвестицій, необоротних активів і майнових комплексів, неопераційних курсових різниць й інших доходів, які виникають у процесі звичайної діяльності, але не пов'язані з операційною діяльністю підприємства, і їх собівартістю.

Алгебраїчну суму прибутку (збитку) від операційної діяльності, фінансових та інших доходів (прибутків), фінансових та інших витрат (збитків) визнають *прибутком (збитком) від звичайної діяльності до оподаткування*.

Прибуток від звичайної діяльності визначають як різницю між прибутком від звичайної діяльності до оподаткування та сумою податку на прибуток за встановленою законодавцем ставкою у розмірі 25 %.

Надзвичайний прибуток — різниця між надзвичайними доходами (суми страхового відшкодування та покриття втрат від надзвичайних ситуацій за рахунок інших джерел; доходи від інших подій та операцій) і надзвичайними витратами (невідшкодовані втрати від надзвичайних подій: стихійного лиха, пожеж, техногенних аварій тощо, включаючи затрати на запобігання виникненню втрат від стихійного лиха та техногенних аварій і втрати від інших подій та операцій).

Розмір податку на надзвичайний прибуток визначають за встановленою законодавцем базовою ставкою у розмірі 25 %.

Чистий прибуток (збиток) розраховують як алгебраїчну суму прибутку (збитку) від звичайної діяльності і надзвичайного прибутку, надзвичайного збитку та податків з надзвичайного прибутку.

Розподіл і використання чистого прибутку суб'єктів підприємництва відрізняються залежно від набутої ними організаційно-правової форми і форми власності.

Чистий прибуток приватного підприємства зазвичай спрямовують на фінансування реальних і фінансових інвестицій, поповнення оборотного капіталу, утримання соціальної інфраструктури, заохочення членів трудового колективу, формування резервних фондів, проведення благодійних заходів тощо. Державні комерційні і казенні підприємства, окрім перерахованих напрямків використання прибутку, вносять до бюджету державні дивіденди, які розраховують на державну частку в розмірі, встановленому законодавством.

Розподіл і використання чистого прибутку в господарських товариствах усіх форм власності (на відміну від приватних підприємств) передбачає його розподіл на дві частини. Спочатку формують резерв на виплату дивідендів, а решту суми прибутку використовують за напрямками, згаданими вище. Господарські товариства з часткою держави у статутному капіталі додатково вносять до бюджету державні дивіденди на державну частку. Їх розмір законодавець встановлює у відсотках до чистого прибутку без урахування виплат з фонду дивідендів.

11.3. Основи організації фінансів суб'єктів підприємництва — фінансових установ

Особливості організації фінансів банківських установ. Основні функції банківських установ: надання кредитів та забезпечення потреб у ліквідності інших суб'єктів ринку; обслуговування комерційних угод та управління системою платежів; трансформація ризиків, строків та капіталів.

Управління фінансами банківських установ полягає у досягненні максимальної ринкової вартості *власного капіталу* та ринкової вартості акцій банку. Складові власного капіталу комерційного банку такі:

— *основний капітал* банку, який поєднує сплачений і зареєстрований акціонерний (пайовий) капітал та розкриті резерви, створені або збільшені за рахунок нерозподіленого прибутку, надбавок до курсу акцій, дивідендів і додаткових внесків акціонерів у капітал; загальний фонд покриття ризиків, що створюють під невизначений ризик за банківських операцій, зменшених на суму нематеріальних активів та суми несформованих резервів за активними операціями банків;

— *додатковий капітал*, до якого належать: нерозкриті резерви; резерви переоцінки основних засобів; гібридні (борг/капітал) капітальні інструменти тощо;

— *субординований капітал* (борг). До нього належать звичайні незабезпечені боргові капітальні інструменти, які за умовою контракту не можуть бути заборані з банку раніше 5 років, а у випадку банкрутства чи ліквідації їх використовують на сплату претензій інших кредиторів.

Фінансова діяльність банківської установи пов'язана з управлінням:

— основним капіталом, кредитним портфелем і портфелем цінних паперів та резервами;

— якістю активів, рівнем та структурою операційних витрат;

— грошовими потоками і банківськими ризиками, комісійними доходами та витратами, податками;

— зобов'язаннями, спрямоване на забезпечення кредитної установи ресурсами на вигідній основі, досягнення оптимального співвідношення залучених та власних коштів;

— відсотковим, кредитним, валютним ризиками та ризиком ліквідності;

— строками погашення й відсотковими ставками активів-пасивів.

Доходами банку є загальна сума коштів, отриманих від активних операцій: відсотки, доходи і комісія від наданих послуг, доходи від операцій з цінними паперами, валютою, банківськими металами та інші доходи. Валовий дохід банку включає відсоткові і невідсоткові доходи.

Основним джерелом доходів банку є відсоткові доходи (операційні доходи), що дають продуктивні активи. Найбільша частка доходів банків надходить у

вигляді відсотків від надання кредитів на різний строк у національній та іноземній валюті резидентам та нерезидентам для виробничих, торговельних, споживчих й інших цілей.

Розмір відсоткових ставок та порядок їх сплати встановлює банк. Вони зазначаються у кредитній угоді й залежать від кредитного ризику, наданого забезпечення, попиту і пропозиції, що склалися на кредитному ринку, строку користування кредитом, облікової ставки та інших факторів. У випадку зміни облікової ставки умови угоди переглядають і змінюють тільки на підставі взаємної згоди кредитора та позичальника (у більшості випадків банки укладають з підприємствами угоди на умовах плаваючої відсоткової ставки).

Значну частку доходів банк формує з надходжень від: дисконтних і заставних операцій з векселями; неоподатковуваних та оподатковуваних інвестиційних цінних паперів; процентних доходів за репо-угодами з цінними паперами (надання кредитів у вигляді продажу цінних паперів із подальшим викупом через визначений термін за наперед обумовленою ціною. Ціну викупу встановлюють меншою за їх ринкову вартість на певну величину, що характеризує відсоток за надану позичку); строкових депозитів, розміщених в інших банках, тощо.

До невідсоткових доходів банку належать:

- комісійні винагороди за розрахунково-касове обслуговування (оплата переказних операцій);
- ведення депозитних рахунків;
- касове обслуговування приймання платежів населення на користь інших організацій та підприємств);
- інкасація грошової виручки;
- інкасові операції (отримання грошей за дорученням своїх клієнтів);
- доходи з акредитивних операцій;
- оплата за відкриття чекової книжки тощо;
- доходи від інвестиційної діяльності (дивіденди за цінними паперами; доходи, отримані від участі у спільній господарській діяльності; доходи від підприємств банку, які працюють на комерційних засадах);
- доходи від валютних операцій, факторингу, лізингу;
- доходи від трастових (довірчих) операцій (послуг) фізичним особам: (розпорядження спадщиною, власністю, опікунство, збереження майна, надання посередницьких послуг); організаціям (розпорядження активами, агентські та представницькі послуги, послуги з фінансування капітальних вкладень, у зовнішньоекономічній діяльності, ліквідації підприємства тощо).

У банках не всі активи дають доходи. Це, зокрема, грошові кошти в касі; кошти на кореспондентських рахунках; кошти, що перебувають на резервних рахунках; вартість основних засобів; сума іммобілізованих власних коштів.

Затратами банків є витрати грошових коштів на виконання операцій та витрати на забезпечення їх функціонування. Ці затрати можна поділити на дві групи: а) відсоткові витрати: нараховані й сплачені відсотки у гривнях і валюті; б) невідсоткові витрати: операційні (поштові витрати та витрати на елек-

тронний зв'язок, сплачені комісійні за послуги і кореспондентські відносини, витрати на валютні операції та ін.); забезпечення функціонування банку (утримання апарату управління; господарські витрати (амортизаційні відрахування, орендна плата тощо); інші витрати (штрафи, пеня, неустойки сплачені; відсотки і комісійні минулих періодів тощо).

Прибуток банку — це фінансовий результат його діяльності у вигляді перевищення доходів над витратами.

Прибуток банку після сплати податку на прибуток розподіляють за напрямками:

1) капіталізований прибуток — прибуток, який спрямовують у капітал банку та на інші потреби: статутний капітал, резервний капітал, прибуток спеціального призначення (потреби кредитної установи);

2) прибуток, призначений для виплати дивідендів.

Із прибутку відшкодовують витрати працівників кредитної установи на добровільне медичне обслуговування, витрати на відрадження, котрі перевищили норми, що встановив уряд, тощо.

Банки є платниками податків до бюджету. Зокрема, вони сплачують податок на додану вартість (за винятком операцій, пов'язаних з основною діяльністю банків, тобто які є фінансовими або прирівняними до них: надання кредитів клієнтам, розрахунково-касового обслуговування страхових компаній як фінансових установ).

При виконанні інших операцій, непов'язаних з основною (фінансовою) діяльністю, кредитні установи сплачують ПДВ. До таких операцій належать: видача довідок про здійснення операцій або про наявність кореспондентського рахунку; встановлення системи "Банк — клієнт" та операції, пов'язані з її експлуатацією (повторна інсталяція, позапланова зміна ключів, шифрування); оформлення перепусток для клієнтів; експертиза банківських металів; реалізація ювілейних монет; продаж бланків векселів; продаж бланків суворої звітності, плombs тощо. Податкові зобов'язання з ПДВ виникають у разі виконання господарських операцій — продажу основних засобів або нематеріальних активів, надання транспорту в оперативну оренду тощо. Оскільки банки не є платниками ПДВ з операцій за основною діяльністю, вони не мають права відшкодовувати суму податкового кредиту, пов'язаного з виконанням господарських операцій.

Як і інші суб'єкти господарювання, банки сплачують податок на рухоме майно (податок з власників транспортних засобів), плату за землю та податок з прибутку. Ці податки сплачують банки в загальному порядку і в розмірах, визначених законодавством. Кредитні установи є платниками комунального податку.

Прибутки банківських установ оподатковують у порядку, передбаченому законодавством, тобто за базовою ставкою (25 %) оподатковують перевищення суми скоригованих валових доходів на суму валових витрат і нарахованих амортизаційних відрахувань.

Особливості організації фінансів інститутів спільного інвестування. Інститути спільного інвестування — фінансові установи, які обслуговують сферу спільного інвестування шляхом забезпечення гарантій прав власності на цінні папери та захист прав учасників фондового ринку. Основним призначенням інститутів спільного інвестування є залучення та об'єднання вільних ресурсів населення, підприємств і організацій та їх подальше розміщення.

Відповідно до законодавства України інститути спільного інвестування поділяють так.

Залежно від порядку здійснення їх діяльності:

— відкритого типу інститут спільного інвестування (або компанія з управління його активами), який бере на себе зобов'язання здійснювати у будь-який час на вимогу інвесторів викуп цінних паперів, емітованих цим інститутом (або компанією з управління його активами);

— інтервального типу інститут спільного інвестування (або компанія з управління його активами), який бере на себе зобов'язання здійснювати на вимогу інвесторів викуп цінних паперів, емітованих цим інститутом (або компанією з управління його активами) протягом обумовленого у проспекті емісії строку, але не рідше одного разу на рік.

Інститути спільного інвестування відкритого та інтервального типу можуть бути тільки диверсифікованими. Інститут спільного інвестування закритого типу (або компанія з управління його активами) не бере на себе зобов'язань щодо викупу цінних паперів, емітованих цим інститутом (або компанією з управління його активами) до моменту його реорганізації або ліквідації. Інститут закритого типу може бути лише строковим.

Залежно від строку функціонування: строковий інститут спільного інвестування (створюється на певний строк, встановлений у проспекті емісії, після закінчення якого зазначений інститут ліквідується або реорганізовується); безстроковий інститут спільного інвестування створюється на невизначений строк.

Залежно від розміщення активів.

1. Диверсифікований інститут спільного інвестування, якщо він одночасно відповідає таким вимогам: кількість цінних паперів одного емітента в активах інституту не перевищує 10 % загального обсягу їх емісії; сумарна вартість цінних паперів, що становлять активи інституту в кількості, більшій ніж 5 % загального обсягу їх емісії, на момент їх придбання не перевищує 40 % вартості чистих активів інституту; не менша ніж 80 % загальної вартості активів інституту становлять грошові кошти, ощадні сертифікати, облігації підприємств та облігації місцевих позик, державні цінні папери, а також цінні папери, допущені до торгів на фондовій біржі або у торговельно-інформаційній системі.

Диверсифікованим інститутам спільного інвестування (ІСІ) забороняється: — тримати у грошових коштах, на банківських депозитних рахунках, в ощадних сертифікатах та облігаціях, емітентами яких є комерційні банки, більше ніж 30 % загальної вартості активів;

— придбавати або додатково інвестувати: у державні цінні папери, доходи за якими гарантовано Кабінетом Міністрів України, більше ніж 25 % загальної вартості активів інституту (не менше ніж у три види державних цінних паперів); у цінні папери органів місцевого самоврядування, більше ніж 10 %; в облігації підприємств, емітентами яких є резиденти України (крім комерційних банків), більше ніж 20 %; в акції українських емітентів, більше ніж 40 %; в акції та облігації іноземних емітентів, які допущені до торгів на організованих фондових ринках іноземних держав, більше ніж 20 %; у цінні папери, доходи за якими гарантовано урядом однієї іноземної держави, більше ніж 10 %; у цінні папери, доходи за якими гарантовано урядами іноземних держав, більше ніж 20 %; в інші активи, дозволені законодавством України, більше ніж 5 % активів інституту;

— придбавати або обмінювати цінні папери, емітентами яких є пов'язані особи інституту, компанії з управління активами або зберігача.

2. Недиверсифікованими інститутами спільного інвестування є ті, які не мають усіх ознак диверсифікованих.

У випадку, якщо недиверсифікований інститут закритого типу здійснює виключно приватне розміщення цінних паперів власного випуску та активи якого більше ніж на 50 % складаються з корпоративних прав та цінних паперів, що не допущені до торгів на фондовій біржі або у торговельно-інформаційній системі, він вважається *венчурним фондом*. Учасниками такого фонду можуть бути тільки юридичні особи.

Дивіденди на цінні папери інституту спільного інвестування відкритого та інтервального типу не нараховуються і не сплачуються.

Корпоративний інвестиційний фонд — інститут спільного інвестування (відкритого, інтервального чи закритого типу, диверсифікований чи недиверсифікований), який створюється у формі відкритого акціонерного товариства і провадить виключно діяльність зі спільного інвестування. Корпоративний інвестиційний фонд не може бути заснований юридичними особами, у статутному фонді (капіталі) яких частка держави або органів місцевого самоврядування перевищує 25 %. Початковий статутний фонд (капітал) корпоративного інвестиційного фонду (тільки прості іменні акції) не може бути меншим від розміру, встановленого законодавством для відкритого акціонерного товариства, і формується він за рахунок: грошових коштів, державних цінних паперів, цінних паперів інших емітентів, допущених до торгів на фондовій біржі або в торговельно-інформаційній системі, об'єктів нерухомості, необхідних для забезпечення статутної діяльності. Збільшення статутного фонду (капіталу) корпоративного інвестиційного фонду здійснюється виключно за рахунок грошових коштів акціонерів, внесених шляхом придбання ними акцій. Неповна сплата розміщених акцій не дозволяється.

Активи диверсифікованого ІСІ складаються тільки з цінних паперів та грошових коштів, у тому числі в іноземній валюті.

Корпоративний інвестиційний фонд провадить свою діяльність, якщо 70 або більше відсотків середньорічної вартості активів, що належать йому на праві власності, вкладені у цінні папери.

Корпоративні інвестиційні фонди мають певні обмеження щодо проведення своєї діяльності. Так, фонди не мають права: емітувати та розміщувати цінні папери, крім акцій; залучати позики або кредит у розмірі, що перевищує 10 % його активів; надавати активи під заставу в інтересах третіх осіб; відмовитися від викупу власних акцій; розміщувати акції за ціною, нижчою від вартості чистих активів корпоративного інвестиційного фонду в розрахунку на одну акцію; розміщувати акції понад проголошену кількість; розміщувати акції за ціною, нижчою від номінальної вартості; створювати будь-які спеціальні або резервні фонди.

Управління активами корпоративного інвестиційного фонду на підставі відповідного договору здійснює компанія з управління активами.

Пайовий інвестиційний фонд — сукупність активів, що належать інвесторам на праві спільної часткової власності, перебувають в управлінні компанії з управління активами та обліковуються останньою окремо від результатів її господарської діяльності. Цей фонд не є юридичною особою. Мінімальний обсяг активів пайового інвестиційного фонду не може бути меншим, ніж розмір початкового статутного фонду (капіталу) корпоративного інвестиційного фонду. Ініціатором створення пайового інвестиційного фонду є компанія з управління активами.

Створюють такий фонд шляхом придбання інвесторами випущених компанією з управління активами інвестиційних сертифікатів. Управління активами похідних цінних паперів на основі інвестиційних сертифікатів пайового інвестиційного фонду, активами якого ця компанія управляє, не допускається.

Дивіденди за інвестиційними сертифікатами відкритого та інтервального пайового інвестиційного фонду не нараховуються і не сплачуються.

Компанія з управління активами інституту спільного інвестування може бути юридичною особою, яка створюється відповідно до законодавства України. Її діяльність обмежується тільки управлінням активами одного або кількох інститутів спільного інвестування (венчурних фондів). У статутному фонді (капіталі) таких компаній частка держави не може перевищувати 10 %.

Компанія з управління активами працює з певними обмеженнями. Вона не має права: набувати за рахунок активів інституту спільного інвестування майно та цінні папери тих видів, які не передбачені проспектом емісії цінних паперів; укладати угоди, що порушують (або наслідком яких є порушення) норми законодавства; здійснювати за власні кошти операції з цінними паперами, які є активами інституту; безоплатно відчужувати активи інституту (крім компанії з управління активами венчурного фонду); брати позику або кредит, що підлягає поверненню за рахунок активів інституту, обсягом більшим ніж 10 % вартості чистих активів інституту, на строк, довший ніж три місяці, та з метою іншою, ніж використання цих коштів для викупу цінних паперів інституту;

надавати позику або кредит за рахунок активів інституту; розміщувати цінні папери інших емітентів, крім цінних паперів інституту, активами яких вона управляє; придбавати векселі, похідні цінні папери, цінні папери інституту відкритого типу; укладати договори купівлі-продажу, позики або кредиту з пов'язаними особами, крім договорів з торговцями цінними паперами щодо розміщення та викупу цінних паперів інституту; продавати цінні папери інституту зберігачу, реєстратору, незалежному оцінювачу майна та аудиторю (аудиторській фірмі) цього інституту, а також органам державної влади та органам місцевого самоврядування; набувати у власність нерухоме майно, що становить активи відповідного інституту тощо.

Винагорода компанії з управління активами (крім компанії з управління активами венчурного фонду) встановлюється у співвідношенні до вартості чистих активів інституту спільного інвестування. Винагорода компанії з управління активами венчурного фонду встановлюється у співвідношенні до вартості розміщеної емісії інвестиційних сертифікатів за їх номінальною вартістю та різниці між витратами на придбання активів фонду та доходами від їх реалізації. Винагорода компанії з управління активами сплачується грошовими коштами.

Компанія з управління активами несе майнову відповідальність за збитки, завдані інституту спільного інвестування її діями (бездіяльністю). Вона відшкодовує втрати, понесені інститутом спільного інвестування, якщо протягом року вартість чистих активів інституту в розрахунку на один цінний папір інституту зменшилася нижче від його номінальної вартості більше ніж на 20 %. Відшкодування здійснюється за рахунок резервного фонду цієї компанії, який формують за рахунок прибутку компанії з управління активами, а в разі його недостатності — за рахунок додаткових внесків її засновників.

У випадку залучення інститутом спільного інвестування коштів фізичних осіб — інвесторів компанія з управління активами формує резервний фонд, який зберігається на окремому депозитному банківському рахунку, відкритому компанією з управління активами, або розміщується в державні цінні папери.

Незалежний оцінювач майна інституту спільного інвестування — суб'єкт підприємницької діяльності, який здійснює визначення вартості нерухомого майна інституту під час його придбання або відчуження. Оцінювачем майна інституту спільного інвестування не можуть бути пов'язані особи, компанія з управління активами, зберігач, аудитор (аудиторська фірма), їх пов'язані особи.

Діяльність незалежного оцінювача майна інституту спільного інвестування провадиться відповідно до договору, що укладається між ним та компанією з управління активами інституту. Винагорода незалежному оцінювачу майна інституту спільного інвестування виплачується за рахунок активів інституту спільного інвестування.

Зберігач цінних паперів інституту спільного інвестування може бути юридичною особою. Зберігачем цінних паперів інституту не можуть бути компанія з управління активами інституту спільного інвестування та незалежний оці-

нювач майна інституту, а також їх пов'язані особи. Кожен інвестиційний фонд повинен мати тільки одного зберігача.

Зберігачу заборонено використовувати активи інституту спільного інвестування для здійснення власних операцій.

Зберігач здійснює контроль за відповідністю операцій з випуску, продажу, викупу та анулювання цінних паперів інституту регламенту, проспекту емісії цінних паперів, чинному законодавству, а також контролює діяльність компанії з управління активами стосовно порядку розрахунку вартості чистих активів інституту, розміщення та викупу цінних паперів інституту, напрямів використання прибутків, отриманих на активи інституту.

Зберігач виконує функції обслуговування грошових коштів інституту спільного інвестування. Банк зобов'язаний зараховувати грошові кошти, що надходять на рахунок корпоративного інвестиційного фонду або компанії з управління активами пайового інвестиційного фонду, зберігати їх та перераховувати (видавати) згідно з вимогами законодавства України та договором про обслуговування інституту спільного інвестування. Банк, який виконує функцію зберігача, може здійснювати операції з поточного обслуговування рахунків фонду та збереження активів фонду в грошовій формі.

Податкове законодавство у сфері фондового ринку базується на таких принципах стабілізації та розвитку інвестиційного процесу:

- 1) емітенти отримують у своє розпорядження певні суми коштів, залучених ними шляхом випуску цінних паперів для здійснення господарської діяльності, як у власний капітал, так і на умовах позики;
- 2) інвестори мають право повертати інвестовані ними кошти шляхом продажу належних їм цінних паперів на фондовому ринку, що знижує рівень інвестиційних ризиків інвестора та стабілізує господарську діяльність підприємства-емітента;
- 3) оподаткуванню підлягають тільки реальні доходи від володіння цінними паперами або операцій з ними, при цьому не повинно виникати подвійного оподаткування доходів інвесторів від здійснення опосередкованих інвестицій у цінні папери через інститути спільного інвестування;
- 4) інвестори зацікавлені у реінвестуванні отриманих ними за цінними паперами доходів.

Пайові цінні папери засвідчують пайову участь їх власника у власному капіталі емітента. Особа, яка набуває такі цінні папери, стає співвласником усіх активів емітента і має право на отримання своєї частки у випадку ліквідації підприємства-емітента незалежно від фактичних витрат на придбання цих цінних паперів. Емітент, що випускає пайові цінні папери, формує власний капітал для здійснення своєї господарської діяльності й несе зобов'язання перед власником цінних паперів, які не обмежені лише номінальною вартістю таких цінних паперів. Відповідно до цього передбачається звільнення від оподаткування усіх коштів, отриманих емітентом від випуску пайових цінних паперів.

Формування власних коштів емітента відбувається не тільки за їх первинного розміщення, а й за розміщення пайових цінних паперів власного випуску, які вилучені ним раніше з обігу (наприклад, викуп та повторне розміщення акцій акціонерним товариством або продаж-викуп інвестиційних сертифікатів інвестиційним фондом). При здійсненні такої операції емітент фактично відновлює частину власного капіталу, вилучену попереднім інвестором під час викупу емітентом власних пайових цінних паперів. Зазначена умова є невід'ємною складовою діяльності окремих інститутів спільного інвестування (інвестиційних фондів та інвестиційних компаній), емісія цінних паперів яких збігається з їхнім обігом, оскільки такі цінні папери за законодавством і продаються, і викупуваються самим емітентом в обов'язковому порядку, тобто обертаються лише на первинному (емісійному) ринку.

При здійсненні наведених операцій дохід виникає лише у власника цих цінних паперів, а не в їх емітента. Проте, відповідно до норм закону про оподаткування прибутку підприємств неоподатковуваними доходами визнаються надходження тільки від операцій з продажу (розміщення) цінних паперів первинного випуску та операцій з їх кінцевого погашення.

Залежно від поточної інвестиційної привабливості емітента його пайові цінні папери первинного випуску можуть розміщуватися вище або нижче їхньої номінальної вартості. Перевищення отриманих емітентом коштів над номінальною вартістю випущених в обіг пайових цінних паперів (емісійний дохід) свідчить про високу інвестиційну привабливість пайової участі в капіталі цього емітента та є складовою цього капіталу. Розміщення пайових цінних паперів нижче їхньої номінальної вартості свідчить про зниження інвестиційної привабливості цього емітента. Отримані при цьому втрати не визнаються безпосередніми збитками від поточної господарської діяльності. Єдиним джерелом покриття таких збитків є накопичений раніше (або можливий у подальшому) емісійний дохід.

До оподатковуваних доходів за цінними паперами належать:

— дивіденди у вигляді неоподаткованих платежів на користь власників (довіrenих осіб власника) корпоративних прав, емітованих юридичною особою у зв'язку з розподілом частини її прибутку;

— відсотки за використання коштів, залучених у депозит;

— відсотки за облігаційними позиками;

— доходи від інвестицій у нерухомість тощо.

Оподаткуванню підлягають доходи, отримані від приросту активів фонду внаслідок зростання курсової вартості цінних паперів, які є в активах фонду; приросту номінальної вартості акцій (інших корпоративних прав) внаслідок збільшення статутного фонду акціонерного (господарського) товариства у зв'язку з індексацією основних засобів та нематеріальних активів; курсових різниць, що виникають у зв'язку з перерахуванням у національну валюту інвестицій (у тому числі в корпоративні права), які надходять в іноземній валюті.

Особливості організації фінансів страхових компаній. Основною діяльністю страхових компаній є надання страхових послуг як виду цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання страхових випадків, визначених угодою страхування або законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів. Страхові компанії для забезпечення власних потреб можуть проводити інші господарські операції.

За характером роботи страховиків (страхові компанії) поділяють на групи: 1) страхують життя; 2) здійснюють інші види страхування; 3) надають тільки перестраховальні послуги.

Капітал страхової компанії, незалежно від того, здійснює вона ризикове страхування чи страхування життя, включає три елементи:

— статутний капітал, сплачений тільки у грошовій формі, у тому числі в іноземній валюті. Дозволено формування статутного капіталу компанії цінними паперами, що випускає держава, за їх номінальною вартістю, але не більше 25 % його загального розміру;

— гарантійний фонд, до якого входять додатковий та резервний капітали, а також сума нерозподіленого прибутку;

— страхові резерви, які до настання страхових випадків перебувають у розпорядженні компанії, які використовують для поповнення робочого капіталу.

Для фінансів страхових компаній характерне формування страхових резервів для забезпечення майбутніх виплат страхових сум і страхового відшкодування залежно від видів страхування (перестраховання) у тих валютах, в яких вони відповідають за зобов'язаннями.

Склад страхових резервів залежить від діяльності страхової компанії — ризикове страхування чи страхування життя. Тому для одних компаній характерним є формування технічних резервів, а для інших — резервів зі страхування життя.

Страхові компанії формують і ведуть облік таких технічних резервів за видами страхування (крім страхування життя):

— незароблених премій (резерви премій), які включають частки від сум надходжень страхових платежів (страхових внесків, страхових премій), що відповідають страховим ризикам, які не минули на звітну дату;

— збитків, що включають зарезервовані несплачені страхові суми і страхові відшкодування за відомими вимогами страхувальників, і з яких не прийнято рішення щодо виплати або відмови у виплаті страхової суми чи страхового відшкодування.

За необхідності компанії приймають рішення про запровадження з початку календарного року формування таких резервів (за видами страхування іншими, ніж страхування життя): вільний резерв (25 % статутного капіталу); централізований страховий резервний фонд; резерв заявлених, але несплачених

збитків; резерв збитків, що виникли, але не заявлені; резерв катастроф; резерв коливань збитковості.

Страхові компанії зі страхування життя зобов'язані створювати і вести облік таких резервів: довгострокових зобов'язань (математичні резерви), належних виплат страхових сум.

Страховики за рахунок невикористаного прибутку додатково створюють такі резерви: вільний резерв (25 % статутного капіталу), централізований страховий резервний фонд.

Кошти страхових резервів розміщують з урахуванням безпечності, прибутковості, ліквідності, диверсифікованості. Вони мають бути представлені активами таких категорій: грошові кошти на розрахунковому рахунку; банківські вклади (депозити); валютні вклади згідно з валютою страхування; нерухоме майно; акції, облігації; цінні папери, що емітує держава; інвестиції в економіку України за напрямами, визначеними Кабінетом Міністрів України; кредити страхувальникам-громадянам, які уклали договори страхування життя, в межах викупної суми на момент видачі кредиту та під заставу викупної суми; права вимоги до перестраховиків; банківські метали; готівка у касі в обсягах лімітів залишків каси, які встановив Національний банк України.

Страхові організації займаються не лише страховою діяльністю, а й інвестиційно-фінансовою, використовуючи для цього тимчасово вільні кошти зі страхових резервів та інших нагромаджень. Внаслідок цього страхові організації отримують доходи: від страхової діяльності, які формуються з надходжень від страхової і перестраховальної діяльності; від інвестування і розміщення тимчасово вільних коштів як власних (статутний капітал, амортизація, прибуток) та вільних коштів страхових резервів у державні й інші цінні папери, акції, банківські вклади, нерухомість, валютні цінності; інші доходи, що не мають страхового або інвестиційного походження, але можуть бути в господарській діяльності страховиків (плата за здані в оренду приміщення, транспортні засоби та інші основні засоби, доходи від продажу комп'ютерних програм тощо).

Формування прибутку від звичайної діяльності компаніями з ризикового страхування передбачає розрахунок:

— операційного прибутку, що вводять у тарифну ставку в складі навантаження до нетто-ставки й обчислюють як різницю між доходами від страхової діяльності та витратами страховика на надання страхових послуг;

— фінансових (інвестиційних) прибутків, що отримала компанія від розміщення власних коштів і страхових резервів у кредитних та інших установах, які надходять у вигляді відсотків, дивідендів;

— інших прибутків компаній ризикового страхування — комісійних винагород за перестраховання, повернених сум технічних резервів інших, ніж резерв незароблених премій, страхових відшкодувань і страхових сум, сплачених перестраховиками.

Формування прибутку від звичайної діяльності компаніями зі страхування життя передбачає три етапи.

1. Формування прибутку від операцій зі страхування життя, який визначають як суму надлишку резервів довгострокових зобов'язань (математичних резервів) понад обсяги страхових зобов'язань, яку використовують у звітному періоді на власні потреби страховика.

Особливістю формування прибутку можна вважати й те, що страхові резерви створюють індивідуалізовано за кожною окремою угодою страхування і їх повністю використовують, оскільки вони завжди належать конкретному застрахованому. Тому в компаніях зі страхування життя основним джерелом прибутку є інвестиційний дохід, що залишається у їх розпорядженні.

2. Формування фінансових (інвестиційних) прибутків, які отримує компанія від розміщення власних коштів та вільних коштів математичних резервів у кредитних й інших установах, що надходять у вигляді відсотків, дивідендів тощо.

3. Формування інших прибутків компаній зі страхування життя.

Страхові компанії (страховики) сплачують такі самі податки й обов'язкові збори, що й інші суб'єкти господарювання.

Із непрямих податків страховики сплачують, як правило, податок на додану вартість. Податкові зобов'язання з податку на додану вартість виникають при виконанні господарських операцій: продажу основних засобів, нематеріальних активів тощо.

Страхові компанії є платниками прямих податків: податку на рухоме майно (податок із власників транспортних засобів); плати за землю; податку на прибуток (дохід). Ці податки компанії сплачують у загальному порядку і в розмірах, визначених законодавством. Страхові компанії є платниками комунального податку.

Оподаткування прибутку (доходу) страхових компаній відрізняється від оподаткування інших суб'єктів підприємництва. Своєрідний порядок формування прибутків страховиками і звільнення від оподаткування прибутків від окремих видів діяльності не дає змоги ефективно застосовувати загальноприйнятну методику оподаткування прибутку: (валові доходи – валові витрати – амортизаційні відрахування) · ставка оподаткування. Тому для оподаткування доходів (прибутків) страхових компаній приймають різні бази оподаткування і ставки податку — у відсотках від: валового доходу, отриманого від страхової діяльності (крім страхування життя); доходів, що отримав страховик у разі дострокового припинення угоди зі страхування життя, не пов'язаного зі смертю застрахованої особи; доходів, що отримав страховик від страхування і перестрахування життя; інвестиційних доходів і прибутків, отриманих від інших видів діяльності; сум, сплачених на користь нерезидентів, у тому числі податок на репатріацію доходів.

З метою оподаткування страхової діяльності валовий дохід від страхової діяльності визначають як загальну суму валових внесків (страхових внесків, страхових платежів і страхових премій), за винятком суми валових внесків, переданих у перестрахування, що отримали (нараховали) страховики протя-

гом звітнього періоду за угодами страхування і перестраховування ризиків на території України або за її межами.

Валові доходи від страхової діяльності (крім страхування ризиків життя) страховиків оподатковують за єдиною ставкою — 3 % від суми валового доходу, отриманого від страхової діяльності.

Операції зі страхування життя фізичних осіб страховики здійснюють окремо. Доходи, отримані страховиками у вигляді сум страхових внесків, страхових платежів чи страхових премій, нагромаджених протягом звітнього періоду за угодами страхування і перестраховування життя, оподатковують за ставкою 3 %. У випадку дострокового припинення угоди зі страхування життя, укладеної на 10 і більше років, не пов'язаного зі смертю застрахованої особи, доходи, отримані страховиком, підлягають оподаткуванню за ставкою 6 %.

Інші доходи страхових компаній, пов'язані з перестраховуванням життя, інвестиційною діяльністю та виконанням господарських операцій, оподатковують за базовою ставкою. Так, доходи, отримані страховиками від страхування і перестраховування життя, та інвестиційні доходи, зменшені на видатки, пов'язані з їх обслуговуванням, оподатковують податком за ставкою 25 %.

У випадку, коли страховик отримує доходи з інших джерел, ніж зазначені вище, такі доходи оподатковують у загальному порядку. При цьому до категорії валових витрат, пов'язаних з отриманням згаданих доходів, не долучають витрати страховика при операціях зі страхування (перестраховування).

11.4. Фінанси організацій і установ, створених органами виконавчої влади

До організацій, створених органами державної влади, і місцевого самоврядування належать організації та установи соціального забезпечення, охорони здоров'я, наукові організації та ін. Ці організації є юридичними особами, господарсько-фінансова діяльність яких здійснюється на основі кошторису доходів і видатків та надходжень від проведення господарських і фінансових операцій, необхідних для виконання завдань, передбачених їхніми установчими документами.

Залежно від джерел фінансового забезпечення згадані організації (суб'єкти господарювання) поділяються на такі: 1) фінансуються лише за рахунок коштів державного бюджету та місцевих бюджетів; 2) фінансуються за рахунок коштів, одержаних від надання послуг (робіт), що відповідають їх основному функціональному призначенню.

Бюджетні організації, які повністю або частково фінансуються із загального фонду бюджетів різних рівнів, складають кошторис доходів і видатків — основний планово-фінансовий документ. Кошторис доходів і видатків підтверджує повноваження щодо отримання доходів та здійснення видатків, визначає

обсяг і спрямування коштів для виконання бюджетною установою своїх функцій та досягнення цілей, визначених на рік відповідно до бюджетних призначень. Розпорядниками згаданих коштів є бюджетні установи та організації в особі їх керівників, уповноважених на одержання асигнувань, взяття зобов'язань та здійснення видатків з бюджету.

Одночасно з кошторисом складається зведення показників спеціального фонду кошторису установи у розрізі спеціальних коштів та інших власних надходжень.

Згідно з чинним законодавством України бюджетні організації та установи як суб'єкти господарювання наділені господарською компетенцією, мають право вільно займатися зазначеною в установчих документах підприємницькою діяльністю у межах переліку платних послуг відповідно до їх функціональних повноважень та послуг з провадження господарської (виробничої) діяльності. Доходи від підприємництва та інші надходження коштів кваліфікують як позабюджетні, що включаються до спеціального фонду кошторису. Їх поділяють на власні надходження, інші надходження та інші власні надходження.

Право мати згадані кошти надають організації за умов, якщо витрати, пов'язані зі здійсненням наведеної діяльності, повністю забезпечуються одержаними доходами.

У більшості випадків власні надходження державних організацій та установ пов'язані з:

- наданням платних послуг, які відповідають профілю організації (спрямовують на покриття витрат, пов'язаних з організацією та наданням зазначених послуг);
- орендною і квартирною платою та іншими надходженнями від експлуатації будівель і приміщень, основних засобів, що належать установі; надходженнями від орендарів (суборендарів) за спільне господарське обслуговування приміщень (паливо, освітлення тощо) (спрямовують на утримання обладнання і ремонт будівель (приміщень); покриття видатків зі спільного господарського обслуговування);
- наданням транспортних послуг із перевезення населення, вантажів, ремонту транспортних засобів, користування стоянками, що знаходяться на території установи або їй належать (спрямовують на проведення ремонту та обслуговування автотранспорту, інших механізмів, стоянок, придбання пально-мастильних матеріалів);
- надходженнями від господарсько-виробничої діяльності допоміжних підприємств і господарств, що відповідають профілю роботи установи і передбачені положенням про цю установу (спрямовують на видатки з організації виконання цих робіт та на утримання установи);
- коштами, отриманими від реалізації необоротних активів (крім будівель і споруд) та інших матеріальних цінностей, за здані у вигляді брухту і відходів чорні, кольорові метали, дорогоцінні метали (у тому числі відходи від вико-

ристання фотоматеріалів і кіноплівки) та ін., що згідно із законодавством залишаються у розпорядженні установи (спрямовують на покриття витрат, пов'язаних зі збиранням і транспортуванням зазначених матеріалів, на преміювання осіб, зайнятих збиранням металевого брухту й відходів, витрат на інші господарські потреби і на ремонт, модернізацію чи придбання нових необоротних активів та матеріальних цінностей, на інші видатки за кошторисом);

— сумами за дорученнями — коштами, які бюджетні установи та організації отримують від підприємств, установ, організацій, фізичних осіб і добродійних фондів для виконання певних доручень (спрямовують на придбання замовлених у централізованому порядку бланків документації з бухгалтерського обліку, звітності, статистики; інші кошти, отримані від підприємств, установ, організацій та приватних осіб для виконання окремих доручень). Добродійні внески та пожертви, отримані відповідно до чинного законодавства, мають супроводжуватися письмовим підтвердженням мети внесків (лист, заява або відповідні записи спонсора на розрахункових документах тощо).

До інших надходжень належать:

— депозитні суми — кошти, що надходять у тимчасове розпорядження установ та організацій, які мають право отримувати на тимчасове зберігання коштів фізичних та юридичних осіб і з настанням певних умов підлягають поверненню тим, хто їх вніс, або перерахуванню за призначенням. Їх надходження до установи не пов'язується з виконанням кошторису доходів і видатків. Наприклад, кошти хворих, які перебувають на лікуванні в лікарняних закладах;

— добродійна допомога підприємств, установ, організацій, громадських організацій та громадян у вигляді матеріальних і нематеріальних цінностей за умови, що особи, які зробили внески, не визначили їх цільового призначення;

— кошти, отримані в результаті задоволення судових позовів до підприємств, установ, організацій та окремих осіб щодо відшкодування нанесених збитків державній установі.

Залежно від сфери діяльності бюджетні організації та установи можуть мати й інші види коштів, інші надходження та надходження зі спеціальних фондів, наприклад:

— у середніх загальноосвітніх закладах за рахунок коштів бюджету та інших джерел утворюють фонд загального обов'язкового навчання;

— у вищих навчальних закладах — дотації місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, кредити та позики банків, дивіденди від цінних паперів і доходи від розміщення на депозитних вкладах вільних позабюджетних коштів, гранти та інші види надходжень від міжнародних організацій і фондів, штрафні санкції;

— у науково-дослідних організаціях — кошти державного інноваційного фонду; позабюджетного фонду впровадження фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт галузевого спрямування та ін.;

— у закладах охорони здоров'я — суми, які згідно з чинним законодавством отримують станції переливання крові за відпуск донорської крові та її компо-

ментів і виготовлених з них препаратів; кошти, які отримують медичні установи за виготовлення і реалізацію ретроплацентарної крові; плата за утримання підопічних у геріатричних пансіонатах, які мають працездатних дітей або родичів, зобов'язаних їх утримувати тощо.

До інших власних надходжень належать:

— кошти, що надходять від діяльності закладів громадського харчування, які належать державним установам та організаціям (спрямовуються на покриття витрат, пов'язаних з діяльністю цих закладів);

— кошти, які отримують установи від реалізації путівок на туристські та спортивні бази, в пансіонати, санаторно-курортні заклади та заклади відпочинку (спрямовуються на утримання туристських та спортивних баз, пансіонатів, санаторно-курортних закладів і закладів відпочинку);

— кошти працівників за харчування, отримане за місцем роботи (спрямовуються на покриття видатків, пов'язаних з організацією харчування).

Відповідно до законодавства перераховані доходи бюджетних організацій, що мають статус неприбуткових, звільняються від оподаткування.

Для встановлення ознак неприбутковості бюджетних організацій складають розрахунок, у якому фіксують суму нерозподілених загальних валових доходів за станом на кінець 1-го кварталу планового року з метою їх оподаткування. Складений розрахунок є підставою для введення організації до Реєстру неприбуткових організацій та установ.

Неоподатковувані доходи бюджетних організацій:

— доходи від надання послуг, що відповідають їх функціональному призначенню, і від проведення господарських або виробничих операцій, передбачених чинним законодавством;

— пасивні доходи (доходи, отримані у вигляді відсотків, страхових виплат і відшкодувань тощо), крім орендної плати, яка виключена з їх складу;

— кошти або майно, які надходять безоплатно або у вигляді безповоротної фінансової допомоги чи добровільних пожертвувань;

— кошти або майно, які надходять неприбутковим організаціям, у разі ліквідації активів іншої неприбуткової організації.

Окреслюючи коло доходів, які не підлягають оподаткуванню податком на прибуток, потрібно звернути увагу на операції, що проводять з необоротними активами:

1) перерозподіл майна між державними установами та організаціями за згодою власника. Такі операції не приносять доходу організації, яка передає його іншій, незважаючи на дооцінку його вартості до справедливої. Операція з передачі майна іншій організації є простим його вилученням власником, а можлива сума дооцінки майна до рівня справедливої вартості не оподатковується, оскільки відсутні об'єкт і база оподаткування;

2) продаж майна державними установами:

— доходи, отримані від продажу державного майна за згодою його власника, у повному обсязі перераховують до бюджету того рівня, за рахунок коштів якого воно було створене;

— прибутки, отримані від продажу майна, створеного за рахунок коштів спеціального фонду, підлягають оподаткуванню податком на прибуток за базовою ставкою. Доходи, отримані від продажу майна, оподатковують податком на додану вартість;

— доходи, отримані державними організаціями від надання в оренду необоротних активів, оподатковуються у встановленому порядку;

3) прибутки, отримані від продажу матеріальних цінностей (майна), придбаного за рахунок загального фонду, підлягають оподаткуванню податком на прибуток, тобто після сплати з отриманого доходу податку на додану вартість з отриманої суми сплачується податок на прибуток за базовою ставкою.

Від обкладання податком на додану вартість звільняють операції з надання благодійної допомоги, а саме — безоплатної передачі товарів (робіт, послуг) з метою їх безпосереднього використання у добродійних цілях, а також операції з безоплатної передачі таких товарів (робіт, послуг) одержувачам (суб'єктам) благодійної допомоги. Одержувач благодійної допомоги податок на додану вартість з отриманих засобів не сплачує, оскільки відсутній об'єкт і база оподаткування.

Від податку на додану вартість також звільнені такі господарські операції бюджетних організацій: науково-дослідні й дослідно-конструкторські роботи, що проводяться за рахунок державного бюджету; розробки, виконувані установами освіти, та інші науково-дослідні й проектно-конструкторські роботи; послуги установ культури і мистецтва, театральні-видовищні, спортивні, культурно-освітні, розважальні заходи, крім відеопоказу; послуги у сфері освіти, пов'язані з навчально-виробничим процесом, курси, гуртки, секції, студії або уроки, що оплачують безпосередньо учні; послуги з догляду за хворими і громадянами похилого віку та ін.

Державні організації є платниками податку за рухоме майно, плати за землю, комунального податку.

Податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин державні організації та установи сплачують у загальноприйнятому порядку.

Державні організації та установи є платниками плати за землю. Однак більшість з них, а саме вітчизняні заклади культури, науки, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, фізичної культури і спорту та інші заклади, установи й організації, які повністю утримуються за рахунок бюджету, звільнені від сплати земельного податку.

Якщо бюджетні організації, що користуються пільгами щодо земельного податку, мають у підпорядкуванні підприємства, що працюють на комерційних засадах або здають у тимчасове користування (оренду) земельні ділянки, окремі будівлі або їх частини, то податок за земельні ділянки, зайняті підприємствами, що працюють на комерційних засадах, або будівлями (їх частинами), переданими в тимчасове користування, сплачується у встановлених розмірах на загальних підставах.

Державні організації та установи звільняються від сплати комунального податку.

Державні організації та установи є платниками зборів до державних цільових фондів (збори на обов'язкове державне пенсійне страхування; загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням; загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття).

11.5. Фінанси некомерційних організацій — об'єднань громадян

До суб'єктів господарювання належать також некомерційні організації, які обслуговують домашні господарства — об'єднання громадян як добровільні громадські формування, створюють на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод, тобто для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національних, культурних, спортивних (громадські організації) та політичних (політичні партії) інтересів.

Створення та організація діяльності громадських формувань ґрунтуються на правомочності володіння, користування і розпорядження майном, господарській правоздатності, господарсько-правовій відповідальності, а також на фінансовому забезпеченні, що відповідає основному напрямку обраної діяльності (членські внески, пожертви, доходи від господарської діяльності тощо). Об'єднання громадян (громадські організації та політичні партії) як суб'єкти господарювання беруть участь у господарських відносинах, але не мають на меті отримання прибутку для розподілу між засновниками (учасниками). Для згаданих об'єднань важливим є наявність статусу неприбуткової організації. Цей статус вони отримують, як і державні організації та установи, після введення їх до Реєстру неприбуткових організацій і присвоєння в ідентифікаційному номері ознак неприбуткової організації.

Громадські організації визнають власними: кошти і майно, отримані від засновників, членів (учасників) або держави; надходження від вступних та членських внесків; пожертвування від громадян, підприємств та організацій; кошти від виконання господарської та іншої комерційної діяльності; частину прибутку унітарних підприємств, засновниками яких є громадські організації; бюджетні кошти (творчі спілки); кошти, отримані на інших підставах, не заборонених законом.

Політичні партії визнають власними кошти й інше майно, отримане від: надходжень від вступних та членських внесків; продажу суспільно-політичної літератури, інших агітаційно-пропагандистських матеріалів; реалізації виробів із власною символікою; проведення фестивалів, виставок, лекцій, інших політичних заходів; інші надходження (отримання на статутні потреби частини прибутків унітарних підприємств (засобів масової інформації), засновниками яких є політичні партії); державне фінансування. Політична партія має право на отримання державного фінансування її статутної діяльності, якщо на останніх чергових виборах народних депутатів України виборчий список кандидатів у депутати від цієї партії отримав три і більше відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. За рахунок коштів загального фонду Державного бюджету України фінансують статутну діяльність політичних партій, не пов'язану з їхньою участю у виборах до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також відшкодовують витрати політичних партій (у т. ч. тих, що належали до виборчих блоків політичних партій), пов'язані з фінансуванням їхньої передвиборної агітації під час чергових та позачергових виборів народних депутатів України.

Політичним партіям, їх установам та організаціям заборонено прямо або опосередковано отримувати кошти та інше майно від: благодійних та релігійних об'єднань і організацій; іноземних держав та організацій, міжнародних організацій, іноземних громадян і осіб без громадянства; державних органів та органів місцевого самоврядування, державних і комунальних підприємств, установ й організацій; підприємств, створених на основі змішаної форми власності, якщо частка держави або іноземного учасника у статутному капіталі перевищує 20 %; нелегалізованих об'єднань громадян; анонімних осіб або під псевдонімом; політичних партій, що не належать до виборчого блоку політичних партій.

Політичні партії не мають права отримувати доходи від акцій та інших цінних паперів, їм заборонено мати рахунки в іноземних банках та зберігати в них коштовності.

Не оподатковують податком на прибуток кошти і доходи, отримані від операцій громадськими організаціями, а саме: надходження від вступних та членських внесків; доходи, отримані від основної діяльності (від надання послуг для суспільного споживання та для інших потреб, передбачених статутними документами); кошти або майно, що надходять у вигляді міжнародної технічної допомоги; кошти або майно, які надійшли безоплатно або у вигляді безповоротної фінансової допомоги чи добровільних пожертвувань; вартість майна і кошти, що визнані як гуманітарна допомога; доходи у вигляді відсотків, страхових виплат та відшкодувань, роялті, дивіденди, а також приріст вартості майна підприємства, заснованого на праві власності об'єднань громадян при його ліквідації і розподілі між учасниками.

При оподаткуванні доходів громадських (неприбуткових) організацій потрібно враховувати, що проведення господарської діяльності через відокрем-

лені підрозділи (представництва, філії, відділення) без статусу юридичної особи, агентів або будь-яких інших осіб, котрі діють від імені й на користь організації, не визнають регулярною, постійною і безпосередньою участю у діяльності організації. Це означає, що отримання доходу за послуги, що надали підрозділи без статусу юридичної особи або агенти, може призвести до позбавлення організації статусу неприбуткової.

Доходи, отримані від проведення господарської діяльності через відокремлені підрозділи без статусу юридичної особи або агентів, підлягають оподаткуванню за ставкою 25 % з урахуванням сум витрат, пов'язаних з їх отриманням (без урахування сум перевищення витрат над доходами), а також амортизаційних відрахувань.

Слід зазначити, що доходи від оренди (оперативного лізингу) не вводять до пасивних доходів і не звільняють від оподаткування. Тому некомерційні організації для надання свого майна в оренду використовують унітарні підприємства, які вони створюють за рахунок своїх коштів та власного майна. Доходи підприємств, організацій та установ, заснованих на праві власності громадських організацій, оподатковують на загальних підставах. Ці суб'єкти господарювання мають право вибору схеми сплати єдиного податку.

Кошти об'єднань громадян (громадських організацій і політичних партій) використовують відповідно до напрямів, передбачених у статуті, що відображають у видатковій частині кошторису. За використання коштів, звільнених від оподаткування не за цільовим призначенням або не підтверджених документально, їх належить відображати у звіті про використання коштів неприбуткових організацій з метою їх оподаткування.

Громадські організації й політичні партії є платниками податку з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, комунального податку та плати за землю.

Органи місцевого самоврядування в рамках компетенції мають право вводити пільгові ставки, звільняти від сплати окремі категорії платників податків (наприклад, від комунального податку). Звільнення від сплати окремих податків (наприклад, плати за землю) або надання податкових пільг поширюється і на громадські організації інвалідів.

Якщо організації, які користуються пільгами щодо земельного податку, мають у підпорядкуванні комерційні підприємства або надають у тимчасове користування (оренду) земельні ділянки, окремі будівлі, то податок сплачують за земельні ділянки, зайняті цими підприємствами або будівлями, у встановлених розмірах на загальних підставах.

Від плати за землю звільнені підприємства та установи громадських організацій інвалідів, майно яких є їх повною власністю, і на яких кількість працюючих інвалідів становить не менше 50 % від загальної чисельності працівників, та за умови, що їх фонд оплати праці — не менше 25 % суми загальних витрат на оплату праці, що належать до валових витрат виробництва (обігу) плати.

Як й інші суб'єкти господарювання, громадські організації та політичні партії є платниками зборів до державних цільових фондів (збори на обов'язкове державне пенсійне забезпечення; на загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням; на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, що спричинили втрату працездатності; на загальнообов'язкове державне соціальне страхування України на випадок безробіття та ін.).

11.6. Фінансова діяльність підприємців — фізичних осіб

Підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи мають право займатися громадяни України та громадяни інших держав, не обмежені законом у правоздатності та дієздатності. Громадянина визнають суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації його як підприємця без статусу юридичної особи.

Відповідно до законодавства окремі види господарської діяльності в Україні підлягають ліцензуванню. Підприємець, який здійснює господарську діяльність, що підлягає обмеженню з боку держави, має отримати відповідну ліцензію і дотримуватися ліцензійних умов.

Патентуванню підлягають такі види підприємницької діяльності:

- 1) торговельна діяльність за готівкові кошти, а також із використанням інших форм розрахунків та кредитних карток на території України (роздрібна й оптова торговельна діяльність у торговельно-виробничій сфері);
- 2) діяльність з обміну готівкових валютних цінностей (включаючи операції з готівковими платіжними засобами, вираженими в іноземній валюті, та з кредитними картками);
- 3) діяльність із надання послуг у сфері грального бізнесу;
- 4) діяльність із надання побутових послуг (діяльність, пов'язана з наданням платних послуг для задоволення особистих потреб замовника за готівкові кошти, а також з використанням інших форм розрахунків, у тому числі кредитних карток).

З метою стимулювання активізації підприємницької діяльності, сприяння створенню нових робочих місць, а також підвищення конкуренції між виробниками товарів і послуг в Україні використовують спрощену систему оподаткування приватних підприємців. Нині є три системи оподаткування приватних підприємців: традиційна система оподаткування, оподаткування фіксованим податком, спрощена система оподаткування (єдиний податок).

Традиційна система оподаткування. За цієї системи з доходів підприємств обчислюють і сплачують податок з доходів фізичних осіб.

Приватні підприємці сплачують прибутковий податок протягом року, перераховуючи до бюджету авансові внески у розмірі 25 % річної суми прибуткового податку у встановлені строки. Для оподаткування визначають сукупний чистий дохід, з якого сплачують податок з доходів фізичних осіб за ставкою 15 %.

1-й спосіб розрахунку податку з доходів фізичних осіб:

Сукупний чистий дохід • ставка оподаткування.

Сукупний чистий дохід = Валові доходи (виручка в натуральному і грошовому вираженнях) – Валові витрати.

До валових витрат належать прямі валові витрати і витрати, які підлягають амортизації, що відповідають фактичній сумі отриманого в цьому періоді валового доходу в будь-якій формі: матеріальні витрати, пов'язані з виробництвом реалізованої продукції; вартість реалізованих купованих товарів; витрати на пакувальні матеріали, зберігання, транспортування реалізованої продукції; плата за банківські послуги, поштово-телеграфні та інші витрати; витрати на сертифікацію продукції, консультаційні послуги; інші господарські витрати; амортизаційні відрахування (амортизація основних фондів і нематеріальних активів) за встановленими законом нормами; придбання або виготовлення основних засобів і нематеріальних активів; поліпшення основних засобів за встановленими нормами; сума коштів або вартість майна, добровільно перерахована (передана) до бюджету або неприбутковим організаціям (від 2 до 5 % оподатковуваного прибутку попереднього звітного року); суми сплачених податків, зборів (обов'язкових платежів) мито; державне мито; плата за землю; податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів; збори за спеціальне використання природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища; обов'язкове соціальне страхування, розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства; акцизний збір; рентні платежі; податок на додану вартість, якщо підприємець не є платником податку на додану вартість (сплачений у ціні придбання товарів)).

2-й спосіб розрахунку податку з доходів фізичних осіб:

Сукупний чистий дохід • Ставка оподаткування.

Сукупний чистий дохід = Валові доходи (виручка в натуральному і грошовому вираженнях) – Валові витрати, визначені за нормами відповідно до Інструкції про оподаткування доходів фізичних осіб.

Фіксований податок (патент) — один із варіантів оподаткування доходів фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності. Обов'язковою умовою придбання патенту на право підприємницької діяльності є сплата фіксованого податку. Документ про сплату згаданого податку — підстава для видачі податковим органом патенту.

Підприємець сплачує фіксований податок за таких умов:

— здійснення підприємницької діяльності з продажу товарів і надання супутніх такому продажу послуг на ринках з обов'язковою сплатою ринкового збору (крім торгівлі лікєро-горілчаними і тютюновими виробами). Доходи підприємця, отримані від інших видів діяльності, обкладають прибутковим податком у загальному порядку;

— кількість осіб, що перебувають у трудових відносинах із таким підприємцем, включно з членами його сім'ї не перевищує п'яти осіб;

— валовий дохід підприємця від самостійної підприємницької діяльності або з використанням найманої праці за останніх 12 календарних місяців, що передують місяцю придбання патенту, не перевищує 7000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Ставки фіксованого податку визначають місцеві ради (міська, районна). Законодавчо встановлено максимальні та мінімальні розміри фіксованого податку (від 20 до 100 грн за календарний місяць). Критерієм при встановленні розміру фіксованого податку є місце розміщення об'єкта торгівлі. Якщо підприємницьку діяльність здійснюють із використанням найманої праці (або залученням членів сім'ї підприємця), розмір фіксованого податку збільшується на 50 % за кожен особу.

Приватні підприємці — платники фіксованого податку звільнені від обов'язкового обліку доходів і витрат.

Єдиний податок. Ставки єдиного податку встановлюють місцеві органи влади за місцем державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності залежно від виду і не можуть становити менше 20 грн і більше ніж 200 грн за календарний місяць.

Якщо підприємець здійснює кілька видів діяльності, для яких встановлено різні ставки єдиного податку, він придбаває одне свідоцтво і сплачує єдиний податок за цими видами діяльності за більшою ставкою. У випадку, коли підприємницьку діяльність здійснюють із використанням найманої праці (або залученням членів сім'ї підприємця), розмір фіксованого податку збільшується на 50 % за кожного працівника.

Сплата єдиного податку передбачає спрощену систему обліку та звітності, якщо: у трудових відносинах з ним упродовж року перебуває не більше 10 осіб, включно з членами його сім'ї; обсяг виручки від продажу продукції не перевищує 500 тис. грн; немає заборгованості зі сплати всіх податків і обов'язкових платежів за попередній звітний (податковий) період; підприємець не є суб'єктом особливого порядку оподаткування за допомогою сплати спеціального торговельного патенту; підприємець не торгує пально-мастильними матеріалами

та лікєро-горілчаними і тютюновими виробами (торгівля іншими підакцизними товарами не заборонена).

Платники єдиного податку звільнені від сплати: відрахувань до державних цільових фондів; зборів, пов'язаних із виплатою заробітної плати працівникам, які перебувають з ними у трудових відносинах; податку на додану вартість.

На платників єдиного податку, як і на інших фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності, покладено обов'язок утримувати податок із доходів фізичних осіб, виплачуваних найманим працівникам.

Підприємцям надано право зменшувати суму своїх податкових зобов'язань щодо податку з доходів на суму коштів, сплачених за торговий патент.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Суб'єкт господарювання, підприємство, господарське товариство, акціонерне товариство, корпорація, статутний капітал, основний капітал, оборотний капітал, амортизація, інвестиції, фінансові ресурси, цінні папери, звичайна діяльність підприємства, прибуток від звичайної діяльності, чистий прибуток, страхові резерви, об'єднання громадян, громадська організація, приватний підприємець.

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть організаційно-правові форми суб'єктів підприємництва і дайте їх коротку характеристику.
2. Охарактеризуйте поняття суб'єкта господарювання, назвіть його основні ознаки.
3. Дайте характеристику власних фінансових ресурсів суб'єктів підприємництва.
4. Що є статутним капіталом суб'єкта підприємництва?
5. Дайте характеристику основних засобів суб'єкта підприємництва та їх оцінку.
6. Охарактеризуйте нематеріальні активи (об'єкти права) суб'єкта підприємництва.
7. Наведіть приклади довгострокових фінансових інвестицій суб'єкта підприємництва.
8. Якою є роль оборотного капіталу в забезпеченні фінансово-господарської діяльності суб'єкта підприємництва?

9. Охарактеризуйте інвестиції суб'єкта підприємництва за видами та методи їх фінансування.
10. Що таке оборотні кошти суб'єкта підприємницької діяльності та які їх складові?
11. У чому полягає управління оборотними коштами суб'єкта підприємництва?
12. Назвіть джерела формування оборотного капіталу суб'єкта підприємництва.
13. Дайте характеристику прибутку від звичайної діяльності як показника фінансово-господарської діяльності суб'єкта підприємництва.
14. Охарактеризуйте прибуток від фінансових операцій.
15. Як визначають чистий прибуток суб'єкта підприємництва?
16. Охарактеризуйте фінансову діяльність банківської установи.
17. Розкрийте сутність капіталу страхової компанії.
18. Охарактеризуйте фінансово-господарську діяльність бюджетних установ і організацій.
19. Якими є особливості формування і використання доходів політичних партій?
20. Охарактеризуйте традиційну систему оподаткування приватного підприємця.

Рекомендована література

1. Господарський кодекс України. — К.: Київ. правда, 2003. — 194 с.
2. Закон України “Про об'єднання громадян” // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 34.
3. Закон України “Про страхування” // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 7.
4. Зятковський І.В. Фінанси суб'єктів господарювання в умовах інституціональних перетворень: Монографія. — Т.: Екон. думка, 2006. — 388 с.
5. Зятковський І.В. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання: Навч. посіб. — Т.: Екон. думка, 2003. — 356 с.
6. Зятковський І.В. Фінансове оздоровлення підприємств: теорія і практика: Монографія. — Т.: Екон. думка, 2003. — 344 с.
7. Фінанси підприємств: Навч. посіб. — К.: Центр навч. л-ри, 2004. — 460 с.
8. Фінанси підприємств: Навч. посіб. / Г.О. Партин, А.Г. Загородній. — 2-ге вид., перероб. і доопр. — К.: Знання, 2006. — 379 с.
9. Фінанси підприємств: Навч. посіб. / В.М. Гриньова, В.О. Коюда. — 3-тє вид. — К.: Знання, 2006. — 423 с.
10. Фінанси підприємств: Підручник / Кер. авт. колективу і наук. ред. проф. А.М. Поддєрьогін. — 4-тє вид., перероб. та доп. — К.: КНЕУ, 2002. — 571 с.
11. Фінансове право України: Підручник / Г.В. Бех, О.О. Дмитрик, В.Є. Криницький; За ред. М.П. Кучерявенка. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 320 с.
12. Цивільний кодекс України: Офіційний текст. — К.: Кондор, 2004. — 402 с.

Розділ 12

ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ

12.1. Домогосподарство як інституційна економічна одиниця та суб'єкт фінансових відносин

Однією з важливих проблем, що постали перед державою в умовах трансформаційних перетворень, є необхідність перегляду та зміни підходів щодо взаємодії держави і громадян. Саме відносини людини і суспільства визначають ступінь розвитку держави, рівень її демократизації та добробуту, оскільки розвиток людини як економічного суб'єкта зумовлюється еволюцією всієї економічної та фінансової теорії, а розвиток цивілізації є розвитком людини та її потреб.

Домогосподарство — унікальне соціально-економічне утворення, основа життєдіяльності будь-якого суспільства. У ньому концентруються всі аспекти людського життя: біологічні, соціальні, економічні; а основою завжди була, є та залишається сім'я — засноване на шлюбі і кровному зв'язку об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю. Принципова відмінність між поняттями “домогосподарство” і “сім'я” полягає в тому, що домогосподарство ширше за своїм складом за рахунок осіб, які ведуть загальне із сім'єю домашнє господарство, але не пов'язані з членами сім'ї відносинами спорідненості. З цих міркувань, одна людина, котра живе окремо, не вважається сім'єю, проте її діяльність із самостійної організації побуту є домогосподарством, яке може складатися з однієї або кількох сімей.

Є різноманітні визначення домогосподарств, проте найбільш вживане таке: *домогосподарство* — сукупність фізичних одиниць — резидентів, що мають спільні економічні інтереси, функції, поведінку і джерела фінансування. При проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 р. використовувалось визначення *домогосподарства* як сукупності осіб (або однієї особи), які спіль-

но проживають в одному житловому приміщенні (його частині), ведуть спільне господарство (мають спільні витрати на утримання житла, харчування тощо), повністю або частково об'єднують та витрачають кошти: ці особи можуть перебувати у родинних стосунках або не перебувати в них. З погляду системи національних рахунків, домогосподарства є одним є одним із п'яти інституційних секторів національної економіки (поряд з нефінансовими та фінансовими корпораціями, сектором загального державного управління та некомерційними організаціями). Система національних рахунків дає визначення домогосподарства як невеликої групи людей, що проживають в одному помешканні, повністю або частково об'єднують свої доходи і майно, спільно споживають певні види товарів і послуг. Загальним у всіх цих визначеннях є спільне проживання та спільний побут. Спільне проживання і ведення побуту передбачають спільні витрати, тобто члени домогосподарства повинні мати спільний бюджет для задоволення своїх потреб (при цьому наявність спорідненості або свояцтва не передбачається).

Сектор домашніх господарств у рамках його економічної діяльності поділяють на підсектори: наймані працівники; роботодавці; самостійно зайняті працівники; отримувачі доходу від власності та трансфертів.

Згідно з аналізом моделі кругообігу *домогосподарство* можна визначити як економічну одиницю, яка складається з однієї або кількох осіб, постачає економіку ресурсами і використовує отримані кошти для задоволення матеріальних та інших потреб (рис. 12.1).

З огляду на те, що у сім'ях живе близько 85 % людей і домогосподарство, на відміну від сім'ї, може складатися з однієї особи, можна стверджувати, що у домогосподарствах проживає фактично все населення країни.

В Україні налічується близько 17,5 млн домогосподарств, з яких більше 12 млн (понад дві третини) проживає у містах, 5,5 млн — у сільській місцевості. Цікавим є той факт, що, незважаючи на тривалий процес скорочення чисельності населення в Україні, кількість домашніх господарств збільшується. Ймовірно, це відображає тенденції до відокремлення молодих сімей, зростання кількості розлучень і, як наслідок, зменшення кількості осіб в одному домогосподарстві.

Роль домогосподарств в економіці України важко переоцінити. Скажімо, частка домогосподарств у виробництві продукції сільського та лісового господарства становить понад 60 %, торгівлі — 15, будівництва — 10, рибальства — 6 %. Частка домогосподарств у кінцевому використанні валового внутрішнього продукту становить близько 55 %.

Основна характеристика сектору домогосподарств в умовах ринкової економіки полягає в тому, що цей сектор є основним споживачем ринкових та неринкових продуктів і послуг, а також власником факторів виробництва (земля, праця, капітал). Він формує пропозицію робочої сили і попит на матеріальні блага та послуги, в обмін отримує дохід, одна частина якого споживається, а

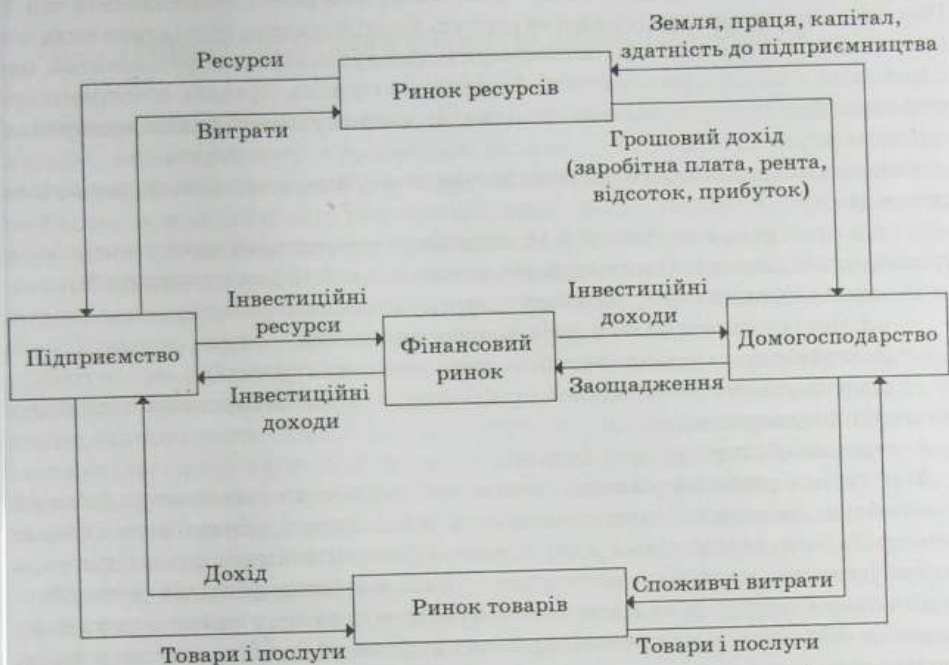

Рис. 12.1. Домогосподарства в економічному кругообігу ресурсів у секторах економіки

інша зберігається у формі заощаджень або може бути використана як інвестиції.

Загалом фахівці виокремлюють чотири основні функції домогосподарств:

- 1) постачальницьку, яка полягає у постачанні на відповідні ринки праці, капіталу та інших ресурсів;
- 2) виробничу, суть якої полягає у виробництві готової продукції та наданні послуг, забезпеченні ними ринку (сільськогосподарська продукція, ремонтні, ремісничі та інші послуги, сімейний бізнес);
- 3) споживчу, що зумовлена самою природою домогосподарства, яке є основним споживачем товарів і послуг на ринку;
- 4) заощаджувальну (інвестиційну), яка має місце за умови неповного використання поточних доходів на споживання.

Домогосподарство як специфічний суб'єкт господарювання має відповідну мету, яка за своєю значимістю поділяється на головну (стратегічну) і проміжну, підпорядковану головній (тактичну). Загальна мета ведення домогосподарства — досягнення високого рівня облаштування домашнього побуту і підвищення матеріального достатку. Інші цілі домогосподарства можуть від-

різнятися залежно від ціннісних орієнтацій, ресурсів і можливостей сім'ї. Головною метою домогосподарства можуть бути: розвиток будь-якого виду домогосподарської діяльності, організація індивідуального підприємництва, накопичення сімейних заощаджень, будівництво житла, купівля автотранспорту тощо. При цьому проміжна (тактична) мета ставиться задля досягнення головної (стратегічної).

Основними завданнями домогосподарств в умовах економіки ринкового типу є такі:

- прогнозування на близьку та віддалену перспективи змін у потребах з урахуванням демографічних зрушень у складі сімей та домогосподарств;
- прогнозування змін у бюджеті домогосподарства;
- планування діяльності членів домогосподарства;
- планування і контроль за змінами у сімейному бюджеті;
- відстежування економічної кон'юнктури у змінному навколишньому економічному середовищі;
- ведення обліку доходів і витрат.

У сучасних умовах розвитку вітчизняної економіки домогосподарство як економічна одиниця господарювання стає дедалі вагомішим суб'єктом фінансових відносин, взаємодіючи з державою, підприємствами і організаціями, а також інститутами фінансового ринку. Взаємозв'язок фінансів домогосподарств з державними фінансами виявляється перш за все у сплаті податків фізичними особами до бюджету та державних цільових фондів, а також у формі грошових виплат (пенсії, допомоги, фінансування послуг і пільг), що здійснюються з бюджету і відповідних фондів. Взаємозв'язок фінансів суб'єктів господарювання і домогосподарств реалізується з використанням цінних паперів як джерела фінансування розвитку підприємств. Однак невиплата дивідендів, яка уже стала звичною практикою останніх років в Україні, блокує участь домогосподарств в інвестиційному процесі і нівелює це джерело поповнення сімейного бюджету. Вплив фінансів домогосподарств на страхування в межах фінансової системи України характеризується великою часткою обов'язкового страхування і надзвичайно малою часткою добровільного страхування, а також низьким рівнем страхових премій і відшкодувань у бюджеті сім'ї.

Проте незважаючи на певні проблеми у сучасних економічних реаліях та погляди окремих вчених щодо недоцільності виділення фінансів домогосподарств в окрему сферу фінансової системи України, вважаємо, що фінанси домогосподарств посядуть гідне місце в її структурі і здійснюватимуть активний вплив на розвиток вітчизняної економіки. Це можливо лише за умови приділення належної уваги з боку держави проблемам та потребам людини як найвищої цінності суспільства, її інтересів та свобод.

12.2. Теоретичні основи фінансів домогосподарств

Кардинальні зміни в соціально-економічних процесах, що відбуваються в Україні, характеризуються докорінною зміною ролі людини у суспільстві, суттєво розширюють "людський" аспект фінансової науки і практики, зумовлюють необхідність перегляду всіх теоретичних уявлень про людину як громадянина, платника податків, отримувача суспільних благ та основної мети існування держави. Розуміння перебігу цих процесів спричинило необхідність виділення в окрему ланку фінансової системи фінансів домогосподарств, що пояснюється їх всезростаючою роллю і соціальним значенням у сучасних умовах.

Безумовно, фінанси домогосподарств — один із важливих елементів фінансової системи, оскільки формування і використання фінансових ресурсів населення безпосередньо пов'язане з розвитком інших складових фінансової системи (державних фінансів, фінансів підприємств і установ), розвитком банківської системи, страхування та ін. Фінанси домогосподарств відіграють у такій системі провідну роль, тому що розвиток суспільства у цілому багато в чому підпорядкований забезпеченню інтересів громадян, їх груп та об'єднань.

Фінанси домогосподарств в умовах розвинutih ринкових відносин беруть участь у кругообігу капіталу та охоплюють частину процесу виробництва. Проте, на відміну від фінансів комерційних підприємств і організацій, що мають вирішальне значення у створенні, первинному розподілі та використанні вартості валового внутрішнього продукту і національного доходу, фінанси домогосподарств у сучасних умовах вітчизняної економіки не є пріоритетною ланкою фінансової системи і відіграють епізодичну, хоча і важливу, роль у загальній сукупності фінансових відносин.

Виникнення фінансів домогосподарств відбувається на другій стадії відтворювального процесу — стадії розподілу вартості валового внутрішнього продукту. Члени домогосподарства отримують первинні доходи у вигляді заробітної плати, доходів від здійснення підприємницької діяльності, від особистого підсобного господарства, від власності. Участь домогосподарств у вторинному розподілі (перерозподілі) валового внутрішнього продукту і національного доходу реалізується при сплаті членами домогосподарств податків та інших обов'язкових платежів, завдяки чому вони набувають права отримувати вторинні доходи у вигляді пенсій, стипендій, допомог, інших трансфертних платежів (рис. 12.2).

Домогосподарства підтримують численні й різноманітні фінансові зв'язки з усіма секторами економіки, тому аналіз фінансового стану домогосподарств неможливо здійснювати ізольовано від фінансів інших секторів економіки, особливо від фінансів держави.

Отже, *фінанси домогосподарств* — сукупність економічних відносин, що виникають при утворенні, розподілі та використанні грошових доходів, за-

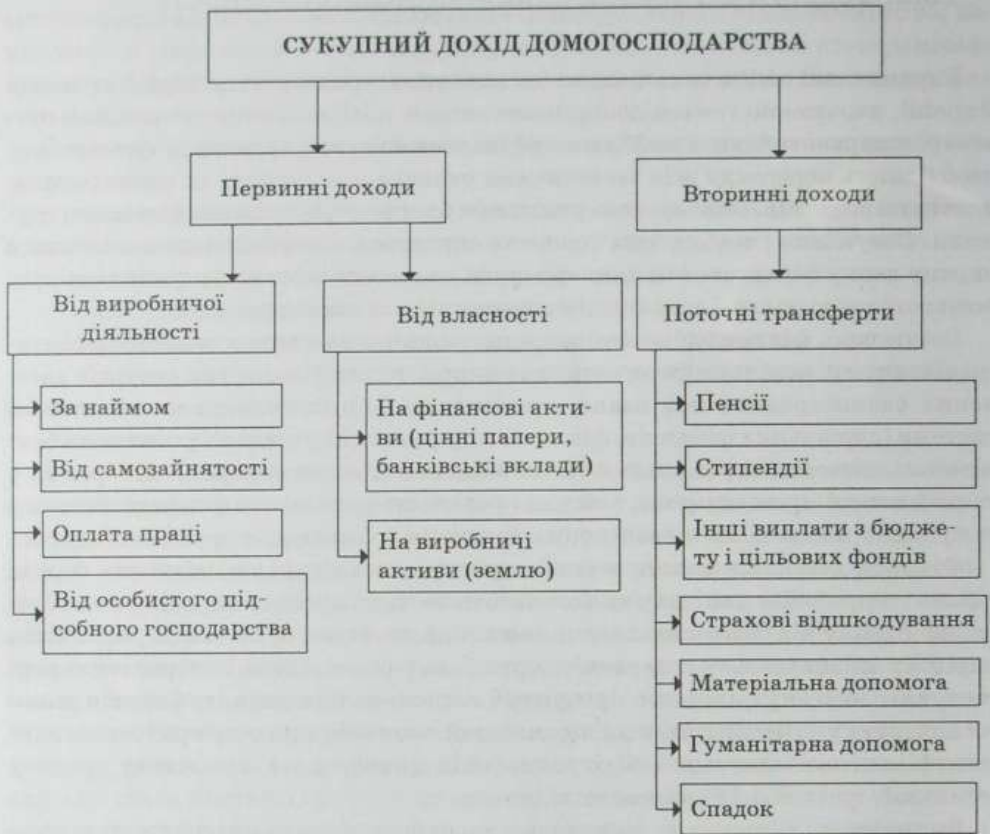

Рис. 12.2. Формування первинних і вторинних доходів домогосподарств

ощаджень і грошових фондів громадян та їх сімей з метою задоволення особистих потреб домогосподарств.

Фінанси домогосподарств функціонують у грошовій формі, тому що грошові доходи у вигляді заробітної плати, пенсій та допомог, а також натуральні доходи, оцінюються у національній грошовій одиниці. Оскільки розподіл та використання доходів домогосподарств здійснюються у грошовій формі з використанням фондів грошових коштів, то фінанси домогосподарств мають всі ознаки фінансових відносин.

Соціально-економічна сутність фінансів домогосподарств виявляється через розподільну, регулюючу, контрольну та інвестиційну функції. У більш загальному вигляді ці функції відповідають двом основним завданням: забезпеченню життєвих потреб сім'ї і розподілу.

Функція забезпечення життєвих потреб домогосподарства визначає реальні умови життя членів домогосподарства і залежно від типу економічної системи (адміністративно-командна, ринкова, змішана) володіє різними характеристиками.

Розподільна функція втілюється у тому, що національний дохід, який припадає на частку окремого домогосподарства, розподіляється між усіма його членами (як неповнолітніми, так і працюючими або непрацюючими), тим самим забезпечуючи безперервність процесу відтворення робочої сили як одного з факторів виробництва. При цьому суб'єктами є всі його члени, а об'єктом — наявний дохід домогосподарства — частина сукупного доходу, що залишається у розпорядженні після сплати податків та інших обов'язкових платежів. На практиці розподільна функція фінансів домогосподарств реалізується у відносинах між певним домогосподарством та іншими сферами або ланками фінансової системи (зокрема бюджетами, позабюджетними фондами, фінансами підприємств), утворюючи первинні і вторинні доходи; а також у межах одного домогосподарства у процесі розподілу сукупного доходу домогосподарства між його членами, формуючи таким чином відокремлені грошово-фінансові міні-фонди.

Домогосподарство є окремим суб'єктом господарювання, у якому рівень життя його членів повністю залежить від доходу, що під впливом певних факторів може збільшуватись або зменшуватись. Це зумовлює необхідність контролю як за зміною величини, так і цільовим використанням доходу в межах різних фондів, що є відображенням контрольної функції фінансів домогосподарств.

Узгодження економічних інтересів різних учасників домашнього господарства забезпечується їхнім регулюванням, під яким мається на увазі можлива зміна частини отриманого доходу, що припадає на одного члена домогосподарства. Отже, фінансам домашнього господарства властива ще одна важлива функція — регулююча, яка підтримує збалансований розвиток домогосподарства як економічної одиниці.

У країнах з розвинутою ринковою економікою важливою функцією фінансів домогосподарств є інвестиційна, яка зумовлена тим, що домогосподарства є одним із важливих постачальників фінансових ресурсів для економіки, де чверть національних заощаджень формується саме за рахунок заощаджень громадян. Участь фізичних осіб в інвестиційних процесах в Україні характеризується доволі низьким рівнем, незначні обсяги тимчасово вільних коштів (заощаджень) населення спричинені низьким рівнем доходів, який обумовлює незначну схильність до заощаджень та значну недовіру до інститутів заощадження (банків, інвестиційних компаній, недержавних пенсійних фондів, страхових компаній), низький рівень розвитку ощадних інституцій тощо.

Всі зазначені вище функції фінансів домогосподарств взаємозалежні і взаємопов'язані, діють одночасно, доповнюючи одна одну, і по-різному реалізуються кожним домогосподарством, маючи неповторну природу.

Домогосподарство, діючи як мікросистема всередині економічної системи держави, зіставляє безліч власних індивідуальних рішень з нагальними потребами, тому за таких умов особливо важливі кількісна та якісна оцінки наявних у розпорядженні домогосподарства фінансових ресурсів, що є визначальною складовою його автономії.

Фінансові ресурси домогосподарства — грошові кошти (власні і залучені), що перебувають у його розпорядженні та призначені для виконання фінансових зобов'язань і здійснення різного роду витрат (виробничих і споживчих). Вони включають грошові доходи, вартість продукції з особистого підсобного господарства, пільги та субсидії, а також інші надходження.

Як зазначалося вище, функціонування домогосподарства в умовах ринкової економіки неможливе без використання грошових коштів, рух яких здійснюється у формі грошових потоків.

Внутрішніми грошовими потоками домогосподарства є потоки, які виникають між його учасниками з приводу формування і використання сімейних грошових фондів, що мають різне цільове призначення. Система зовнішніх грошових потоків домогосподарства включає рух грошових коштів між домогосподарством та:

- іншими домогосподарствами з приводу формування і використання спільних грошових фондів;
- підприємствами — роботодавцями з приводу розподілу частини виробленого валового внутрішнього продукту в його вартісній формі;
- комерційними банками;
- страховими організаціями;
- державою з приводу формування і використання бюджетних та позабюджетних фондів.

Грошовий потік характеризує ступінь фінансової стійкості домогосподарства, його фінансову силу та фінансовий потенціал. Загалом фінансовий добробут домогосподарства багато в чому залежить від притоку грошових коштів, які забезпечують покриття його зобов'язань.

Брак мінімально необхідного запасу грошових коштів є індикатором фінансових негараздів домогосподарства, а надмірний їх надлишок може бути свідченням як інфляції, так і втраченої можливості ефективного вкладення коштів. Тому надзвичайно важливим завданням вдосконалення фінансів домогосподарств у сучасних умовах розвитку вітчизняної економіки стала необхідність використання в їхній діяльності планування основних грошових потоків. Об'єкти планування при цьому такі:

- доходи і витрати домогосподарства (включно з нагромадженнями), що утворюються у процесі взаємовідносин домогосподарства з державою, державним бюджетом та державними позабюджетними фондами;
- капіталовкладення та інші форми інвестування;
- кредити банків, одержані з метою здійснення інвестування;
- поточні потреби домогосподарства у власних оборотних коштах та джерела їх покриття.

Доцільність запровадження планування грошових потоків на рівні домогосподарств зумовлена такими основними причинами:

- 1) необхідністю інформованості про наявність у домогосподарства грошових коштів для здійснення поточної, господарської та інвестиційної діяльності;
- 2) можливістю синхронізувати наявні грошові потоки для забезпечення фінансової рівноваги домогосподарства;
- 3) здатністю забезпечення домогосподарства необхідними ресурсами;
- 4) спроможністю раціонального використання грошових ресурсів;
- 5) можливістю вирівнювання коливань грошових потоків з метою усунення ризику втрати платоспроможності;
- 6) здійсненням контролю за надходженням та використанням грошових коштів.

Особливо важливу роль відіграє планування грошових потоків у домогосподарствах, окремі члени яких займаються підприємницькою діяльністю, або домогосподарствах, повністю зайнятих у сфері сімейного бізнесу. Специфічні ознаки руху грошових потоків у сфері сімейного бізнесу такі:

- немає жорсткої диференціації економічних категорій “прибуток”, “підприємницький дохід”, “заробітна плата”;
- фактично немає чітких меж між фінансовими ресурсами підприємства і приватного домогосподарства;
- можливим є вирішення потенційно спірних питань у режимі особистісного спілкування, а не відповідно до вимог господарського законодавства, записаних у судових документах, внутрішньофірмових регламентів тощо.

Аналіз світового досвіду доводить, що практично в усіх розвинутих країнах держава бере активну участь у формуванні та розвитку підприємництва та сімейного бізнесу, підтримці найбільш доцільних і ефективних його напрямів. Навіть у країнах з віковими традиціями приватного підприємництва ця форма бізнесу потребує підтримки і сприяння з боку держави. В Україні на шляху розвитку вітчизняного підприємництва постають численні проблеми, зумовлені об'єктивними чинниками та суб'єктивними соціально-психологічними факторами (рис. 12.3). Їх вирішення на сучасному етапі розвитку вітчизняної економіки потребує посилення уваги держави до розвитку підприємницької діяльності, насамперед малого бізнесу, формування відповідної державної політики у цій сфері.

Фінанси домогосподарств виконують надзвичайно важливу роль як у функціонуванні фінансової системи, так і суспільства загалом. Фінанси домогосподарств забезпечують стабільність споживання у межах суспільства, а також допомагають зберегти належність домогосподарства до певного суспільного класу при ймовірних випадкових коливаннях його доходів.

Сприйняття населенням соціально-економічних перетворень і змін, що відбуваються у суспільстві, а також реакція на такі зміни та чинники, що впливають на їх оцінку, є стратегіями домогосподарств, які не обов'язково усвідом-

ПЕРЕШКОДИ РОЗВИТКУ СІМЕЙНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Неповнота, неоднозначність і суперечливість чинної нормативно-правової бази

Неенормована і високоінтенсивна праця

Нечітка ідеологія у проведенні необхідних реформ та системного підходу щодо становлення та розвитку прошарку підприємців

Висока частка банкрутств і розорень

Невизначеність податкового законодавства щодо фізичних осіб — суб'єктів підприємництва як специфічного сектору економіки

Брак позитивної громадської думки щодо суб'єктів підприємницької діяльності

Важкопрогнозовані та нестабільні доходи

Нерозвинена ринкова інфраструктура на загальнонаціональному, регіональному та місцевому рівнях

Нестійкий фінансовий стан через обмеженість ресурсів і капіталу

Практично немає ефективної системи фінансування та кредитування суб'єктів підприємницької діяльності

Брак внутрішніх стимулів для здійснення інвестицій та впровадження новітніх технологій

Недостатнє інформаційне та консультативне забезпечення малого підприємництва

Нечітка система в організації фінансово-економічного співробітництва з міжнародними фінансовими організаціями щодо залучення інвестицій, кредитів, грантів, міжнародної технічної допомоги для розвитку малого підприємництва

Рис. 12.3. Перешкоди розвитку сімейного підприємництва

люються і реалізуються людьми як заздалегідь сплановані варіанти дій. Значною мірою такі стратегії складаються стихійно, однак під впливом певних обставин у домогосподарствах формуються деякі типові форми адаптації (пристосування) до соціально-економічних змін. На сьогодні більшість людей в Україні не бачать для себе можливості впливати на події, що відбуваються, через брак необхідних знань або демократичних механізмів впливу на суспільно-політичне життя, в цьому контексті доцільніше вживати термін "адаптація". В Україні типові форми адаптації є "стратегіями виживання", адже за умов, коли мінімальна заробітна плата є нижчою за прожитковий мінімум, для значної кількості людей метою адаптації є саме виживання.

Вітчизняні вчені виділяють декілька основних моделей стратегій виживання, що фіксують діапазон можливих варіантів поведінки.

1. *Зменшення споживання.* Основна мета — заощаджувати на всьому, купувати лише дешеві продукти, дешеві або вживані речі, не купувати побутової техніки, книжок, відмова від відвідування кінотеатрів, поїздок на відпочинок. Тобто у таких умовах має місце відмова від усього, від чого можна відмовитися без серйозної загрози для здоров'я і життя. Як правило, це єдиноможлива стратегія для самотніх людей похилого віку.

2. *Перехід до самозабезпечення.* Головна мета — організувати своє життя і побут так, щоб мінімізувати потребу в грошах. Виробляти самостійно всі чи майже всі необхідні для життя продукти харчування, а їх надлишки обмінювати на інші продукти або продавати на ринку. У такий спосіб метою домогосподарства є не товарне виробництво (не виробництво товарів на продаж), а задоволення потреб сім'ї у конкретних продуктах. Таку стратегію обирають жителі сільської місцевості, а також жителі міст, які мають земельні ділянки.

3. *Пошук додаткової роботи.* Основна мета — мати кілька незалежних джерел доходу, щоб не так гостро відчувати наслідки затримок і невиплати заробітної плати. При цьому необхідно мати доволі високу кваліфікацію та можливість координувати витрату власного робочого часу. Таку стратегію обирають консультанти, експерти, викладачі, письменники, програмісти та фахівці інших аналогічних професій.

4. *Заснування власного бізнесу.* Основна мета — відкрити власне підприємство, зареєструвати його і розпочати діяльність. Однак така діяльність передбачає як фахову підготовку, так і відповідний тип характеру.

5. *Тіньова діяльність.* Основна мета — мати альтернативні джерела доходів, ніде незареєстровані і неоподатковані. Це може бути малий бізнес, дрібна торгівля, будівництво і ремонт будинків, нелегальна робота за кордоном, робота за наймом без контракту. Незареєстрованість дає змогу швидко як розпочинати, так і закінчувати діяльність.

6. *Використання соціальних зв'язків.* Основна мета — знайти можливість жити за рахунок допомоги родичів, знайомих, релігійних фондів, держави. До такої стратегії вдаються люди, які опинилися в скрутних життєвих обставинах, не мають ні роботи, ні доходів.

Наведений перелік стратегій фіксує діапазон можливих варіантів поведінки. Проте у чистому вигляді ці стратегії застосовуються досить рідко. Часто домогосподарство (і навіть одна людина) використовує декілька стратегій поведінки одночасно.

Отже, успішність адаптації домогосподарства до швидкозмінних умов ринку залежить від уміння обирати найдоцільнішу стратегію поведінки. Однак при цьому необхідно враховувати, що не завжди сім'я або людина має змогу зробити вільний вибір з усього окресленого спектра дій через брак або недостатність освіти, здоров'я, кваліфікації, досвіду та ін.

12.3. Бюджет домогосподарства, його структура. Сукупні ресурси і сукупні витрати домогосподарства

Бюджет домогосподарства — баланс фактичних доходів і витрат домогосподарства за визначений період часу (квартал, місяць, рік) та фінансова база життя, що надає домогосподарству власного стилю споживання та життєдіяльності.

За своїм матеріальним змістом *бюджет домогосподарства* — форма утворення і використання фондів грошових коштів, що об'єднує сукупні доходи і витрати, забезпечуючи особисті потреби домогосподарства.

Типовий бюджет домогосподарства має такий вигляд (табл. 12.1).

Таблиця 12.1. Доходи та витрати домогосподарства

Доходи	Витрати
Оплата праці	Придбання продовольчих товарів (харчування)
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	Придбання непродовольчих товарів
Доходи від продажу продукції та майна	Оплата житла і комунальних послуг
Доходи від власності	Оплата послуг культурно-побутового призначення
Пенсії, стипендії, допомоги	Сплата податків
Грошова допомога від родичів та інших осіб	Транспортні витрати
Вартість спожитої продукції від самозаготівель	Витрати на освіту, охорону здоров'я
Пільги та субсидії безготівкові	Витрати, пов'язані з веденням власного присадибного господарства
Вартість подарованого майна	Інвестиційні витрати
Заощадження, позики, повернені борги	Інші
Інші	

У межах бюджету домогосподарства, крім загальних, можуть формуватися і відокремлені грошові фонди (як індивідуальні чи спільні, так і фонди споживання або нагромадження). Індивідуальні грошові фонди, на відміну від спільних, призначених для купівлі предметів спільного вжитку, використовуються для придбання різних товарів, оплати медичних та освітніх послуг окремих членів домогосподарства. Грошові фонди нагромадження створюються з метою фінансування майбутніх капітальних та поточних витрат, включаючи купівлю об'єктів нерухомості, формування первинного капіталу для заняття підприємницькою діяльністю чи відпочинку, оплати медичних послуг або забезпечення гідного життя у старості.

У складі бюджету домогосподарства виділяють постійні та змінні доходи і витрати. Постійні доходи, як і постійні витрати, є як у теперішньому, так і майбутніх фінансових періодах. Прикладом постійного фінансового доходу може бути заробітна плата за основним місцем роботи, довічна рента тощо. Дохід або витрати, які у майбутньому можуть зникнути, є змінними доходами та витратами.

Формування і використання ресурсів домогосподарств залежить від двох основних видів чинників: зовнішніх і внутрішніх. Зовнішній вплив на формування ресурсів домогосподарств здійснюється державою та окремими юридичними особами через систему пенсійного забезпечення, виплату стипендій, безоплатне або пільгове навчання, медичне обслуговування, надання путівок тощо. Внутрішнім чинником, що впливає на доходи домогосподарств, є господарська діяльність домогосподарства, яка включає виконання домашньої роботи, роботу в особистому підсобному господарстві, роботу за межами домогосподарства і діяльність домогосподарства як самостійної одиниці на ринку товарів і послуг. Зовнішній вплив на використання ресурсів домогосподарств здійснює політика держави і місцевих органів влади щодо сплати податків, зборів та надання пільг і виплати допомог з відповідних фондів грошових коштів. Внутрішній вплив на використання ресурсів домогосподарств здійснюють пріоритети членів сім'ї у цей період часу.

Домогосподарства є важливою складовою фінансової системи країни, тому з метою самовідтворення і розвитку отримують певні доходи: від найманої праці, підприємницької діяльності, власності, трансферти та ін. Величина цих доходів є однією з найважливіших характеристик рівня життя населення. Сукупні доходи характеризують обсяг матеріальних та інших благ, які надходять у розпорядження домогосподарства в результаті розподілу та перерозподілу вального внутрішнього продукту. Водночас рівень доходів, а також обсяг і структура споживання слугують показником соціального статусу людини, її становища у суспільстві.

Грошові доходи домогосподарства складаються із суми грошових та натуральних (у грошовій оцінці) надходжень, одержаних членами домогосподарства у вигляді оплати праці (за винятком податку з доходів фізичних осіб та обов'язкових відрахувань у соціальні фонди); доходів від підприємницької

діяльності та самозайнятості; доходів від власності у вигляді відсотків, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів; надходжень від продажу нерухомості, особистого та домашнього майна, худоби, сільськогосподарської продукції з особистого підсобного господарства та продуктів, отриманих у порядку самозаготівель; пенсій, стипендій, соціальних допомог (включаючи пільги та субсидії готівкою на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, для відшкодування витрат населення на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого палива, компенсаційних виплат за невикористане право на санаторно-курортне лікування, за пільговий проїзд окремих категорій громадян тощо); грошових допомог від родичів та інших осіб; а також інших грошових доходів.

Загальні доходи домогосподарств включають грошові доходи, а також вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства (за мінусом матеріальних затрат на її виробництво), вартість подарованого майна від родичів чи інших осіб, суми безготівкових пільг та субсидій з оплати житлово-комунальних послуг, санаторно-курортних путівок, послуг міського транспорту та зв'язку.

Сукупні ресурси домогосподарств складаються із загальних доходів, а також використаних заощаджень, приросту позик, кредитів, боргів, узятих домогосподарством та повернутих домогосподарству. Цей показник відображає потенційні ресурси домогосподарств незалежно від джерел їхнього походження. Структура сукупних ресурсів міських та сільських домогосподарств в Україні має певні відмінності (табл. 12.2).

Таблиця 12.2. Структура сукупних ресурсів міських та сільських домогосподарств України, %

Сукупні ресурси домогосподарств	Міські поселення	Сільська місцевість
1. Оплата праці	54,0	27,1
2. Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	5,5	3,7
3. Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	0,8	13,6
4. Пенсії, стипендії, допомоги та субсидії, надані готівкою	22,4	27,5
5. Грошова допомога від родичів	6,9	7,0
6. Вартість спожитої продукції від самозаготівель	2,3	14,6
7. Пільги та субсидії безготівкові	0,6	0,4
8. Інші надходження	7,5	6,1
Всього	100	100

Основним первинним доходом домашніх господарств є заробітна плата — винагорода у грошовій або натуральній формі, яка виплачується роботодавцем найманому працівнику за виконану роботу. Номінальна заробітна плата — нарахування працівникам у грошовій та натуральній формі за відпрацьований час або виконану роботу (тарифні ставки (посадові оклади), премії, доплати, надбавки тощо). Вона включає обов'язкові відрахування із заробітної плати працівників: податок з доходів фізичних осіб, збори на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Індекс реальної заробітної плати характеризує зміну купівельної спроможності номінальної заробітної плати у звітному періоді порівняно з базисним під впливом зміни цін на споживчі товари та послуги і ставок податку з доходів фізичних осіб та обов'язкових відрахувань. Визначається діленням індексу нарахованої до виплати номінальної заробітної плати (без урахування податку з доходів фізичних осіб та відрахувань до фондів соціального страхування) на індекс споживчих цін за той самий період.

Доходи від власності — первинні доходи, які одержують власники фінансових та інших активів (землі, майнових прав та ін.) від надання їх у користування іншим інституційним одиницям. Вони включають: доходи, дивіденди на акції, відсотки згідно з внесками та договорами оренди земельних ділянок і майна, доходи населення від власності на землю, відсотки за вкладками, отримані від банківських установ фізичними особами.

Соціальні допомоги — один з основних видів поточних трансфертів, які домогосподарства одержують у грошовій формі для забезпечення потреб, що виникли у зв'язку з певними подіями або обставинами (наприклад, хворобою, безробіттям, виходом на пенсію, житловими умовами, здобуттям освіти або сімейними обставинами).

Соціальні трансферти у натуральній формі визначаються вартістю товарів та послуг, які надаються домашнім господарствам органами загального державного управління і некомерційними організаціями, що обслуговують домашні господарства.

Витрати домогосподарства — сукупність платежів, які здійснюються домогосподарством з метою забезпечення його життєдіяльності, що включають витрати на придбання продовольчих і непродовольчих товарів та оплату послуг, інвестиційні витрати, податки на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти (див. табл. 12.1 на с. 352). Сукупні витрати включають фактично сплачені грошові витрати домогосподарства, вартість натуральних надходжень, суми пільг та безготівкових субсидій. Оцінка натуральних надходжень здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів. Основними складовими сукупних витрат домогосподарств є споживчі і неспоживчі витрати. Загальна структура сукупних витрат домогосподарств України подана у табл. 12.3.

Споживчі сукупні витрати складаються з грошових витрат, а також вартості спожитих домогосподарством продуктів, отриманих з особистого підсобного господарства, суми пільг та безготівкових субсидій на оплату житла, комунальних послуг, суми безготівкових пільг на оплату послуг зв'язку, проїзд

Таблиця 12.3. Структура сукупних витрат міських та сільських домогосподарств України, %

Сукупні витрати домогосподарств	Міські поселення	Сільська місцевість
1. Харчування	59,7	64,5
2. Непродовольчі товари	20,0	19,0
3. Послуги	12,4	5,2
4. Неспоживчі сукупні витрати	7,9	11,3
Всього	100	100

у транспорті окремих категорій громадян, безготівкових пільг та дотацій на путівки для лікування, оздоровлення та відпочинку, на оплату ліків, медичних послуг тощо.

Неспоживчі сукупні витрати включають грошові та негрошові витрати домогосподарства на допомогу родичам та іншим особам, витрати на купівлю нерухомості, капітальний ремонт, будівництво житла та господарських будівель, придбання акцій, сертифікатів, валюти, відкриття вкладів у банківських установах, виплату аліментів, сплату податків та інших обов'язкових платежів, суми повернених домогосподарством боргів.

Основним видом витрат домогосподарств є витрати на придбання товарів та послуг, які визначаються як вартість продукції, придбаної населенням за рахунок власних коштів, одержаної в натуральній формі у результаті підприємницької діяльності або отриманої у вигляді соціальних трансфертів від органів державного управління. Найбільшу частку у витратах вітчизняних домогосподарств на придбання товарів і послуг займають витрати на харчування (близько двох третин сукупних витрат домогосподарств у 2005 р. і понад 85 % усіх витрат у 1999 р.). Згідно з класифікацією ООН 60 % витрат сімейного бюджету на харчування свідчать про рівень злиденності.

Поточні трансферти включають внески населення на соціальне страхування, які визначаються відповідно до встановленого законодавством відсотка утримань із суми нарахованої заробітної плати. Інші сплачені поточні трансферти включають страхові платежі, перекази, штрафи, членські внески у громадські організації тощо.

Отже, зважаючи на те, що грошові доходи домогосподарств формуються з трьох основних джерел (заробітна плата; доходи від підприємницької діяльності і фінансово-кредитних операцій; соціальні трансферти), а витрати домогосподарств загалом поділяють на споживчі, податки і добровільні платежі та заощадження, під час аналізу фінансів домогосподарств потрібно враховувати не лише обсяги фінансових ресурсів, а й їхній розподіл у часі, тобто існування у певних співвідношеннях “коротких грошей” і “довгих грошей” у бюджеті сім'ї. “Короткі гроші” у бюджеті сім'ї — заробітна плата, разові премії та інші кошти, що витрачаються переважно на поточне споживання. “Довгі гроші” у бю-

джеті сім'ї використовуються на фінансування народження дітей, довгострокових інвестицій, створення фонду самострахування, створення багатства та ін.

Рівень доходів і структура витрат домогосподарств тісно взаємопов'язані. Вперше це дослідив Е. Енгель, який стверджував, що зі зростанням доходу частка витрат на харчування зменшується; витрати на одяг, житло, опалення й освітлення змінюються порівняно менше, несуттєво; а частка витрат на задоволення культурних та інших нематеріальних потреб помітно збільшується. Потреби споживачів задовольняються від простіших (актуальних) до вищих залежно від доходів. Сім'ї з низькими доходами витрачають більшу частину своїх доходів на харчування, одяг, житло. Ця закономірність, яка отримала назву "закон Енгеля", визначає еластичність попиту щодо доходу.

В останні роки одним із важливих факторів збільшення доходів домогосподарств (особливо західних областей України) стала трудова міграція за кордон. Статистика свідчить, що у середньому один мігрант, який перебуває в Італії, щорічно пересилає додому близько 5 тис. дол. США, а по Карпатському регіону (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська і Чернівецька області) щорічні доходи тільки сільських домогосподарств від трудових мігрантів сягають 9 тис. дол. США. Якщо взяти до уваги той факт, що масштаби зовнішньої трудової міграції становлять 14—15 % від загальної чисельності населення, можна стверджувати, що доходи від трудової міграції у сучасних умовах є суттєвим джерелом формування сукупних доходів домогосподарств. Заробітки трудових мігрантів витрачаються насамперед на поліпшення житлових умов, освіти, медичне обслуговування, придбання автомобілів, складної побутової техніки, тобто кошти в основному витрачаються на споживання. Ринки житла, освітніх послуг, автомобілів відчують настільки сильний приплив коштів трудових мігрантів, що ціни на них стають невинувато високими. Проте, на жаль, інвестиційний потенціал величезних коштів, зароблених за кордоном, в Україні практично не використовується.

Фінансовий стан домогосподарств найдоцільніше було б оцінювати за розміром доходу на одного члена домогосподарства, адже саме цей показник є найбільш об'єктивним і доволі просто інтерпретується (чим вищим є рівень доходів на одного члена домогосподарства, тим кращим вважається його фінансовий стан). Проте, як показує світовий та вітчизняний досвід, для більш точної оцінки реального фінансового стану домогосподарства доцільніше використовувати не стільки рівень доходів (частину яких під час проведення обстеження можна приховати), скільки рівень грошових витрат. Статистика свідчить, що в середньому витрати населення України перевищують його доходи на 42 %, а величина тіньових доходів у розрахунку на одну особу становить 45 грн на місяць. Тобто за доволі скромними підрахунками, загальна сума таких доходів сягає близько 7 млрд грн на рік. Тому уряд повинен докласти якнайбільше зусиль для того, щоб максимально вивести з "тіні" доходи громадян і залучити їх до економічного обороту. Від таких дій у вигапі буде і держава, і населення.

12.4. Заощадження домогосподарств, їх класифікація, мотиви та чинники

В умовах ринкової економіки практично перед кожною людиною або домогосподарством постає проблема управління власними фінансами: витратити чи заощаджувати? Якщо інвестувати, то в яких обсягах і куди? На жаль, населення України через недостатній розвиток фінансових ринків має досить обмежений вибір інструментів капіталізації грошових заощаджень.

Заощадження — частина грошових доходів населення, яка витрачається на споживання і призначена для забезпечення потреб у майбутньому.

Виділяють *мотивовані* і *немотивовані* заощадження домогосподарств. Основні мотиви для здійснення заощаджень можна об'єднати в такі групи:

- придбання дорогих товарів;
- непередбачувані витрати;
- витрати майбутніх періодів (весілля, освіта та ін.);
- звичка заощаджувати кошти;
- заощадження з метою отримання прибутку.

Немотивовані заощадження домогосподарств виникають внаслідок перевищення платоспроможності над рівнем потреб. Це може відбуватися у таких випадках:

- рівень доходів досить великий, тобто домогосподарство має змогу задовольнити нинішні потреби;
- рівень пропозиції та якість пропонованих товарів або послуг не може задовольнити попит споживачів;
- у державі реалізується ефективна політика, спрямована на підвищення рівня заощаджень домогосподарств.

За характером мобілізації заощадження домогосподарств поділяють на організовані та неорганізовані. *Організовані* заощадження — заощадження населення, мобілізацію і розміщення яких здійснює банківська система або небанківські фінансово-кредитні установи. В Україні поки найдоступнішою формою організованих заощаджень населення є банківські депозити. Тому надзвичайно актуальним завданням у сучасних умовах є стимулювання організованих заощаджень громадян шляхом створення сприятливого економіко-правового середовища для розвитку небанківських фінансово-кредитних установ (страхових компаній, недержавних пенсійних фондів, інвестиційних фондів, кредитних спілок тощо). *Неорганізовані* грошові заощадження населення — заощадження, що зберігаються безпосередньо у населення готівкою у національній та іноземній валютах. До неорганізованих заощаджень належать також зберігання коштів у вигляді коштовностей, дорогоцінних металів, дорогих товарів тривалого користування тощо. Масове зберігання людьми грошей

у готівці (неорганізовані заощадження), незважаючи на всі звернення щодо використання раціональніших форм збереження заощаджень і підтримки національної економіки, значною мірою пояснюється природним суб'єктивним відчуттям ризику можливих збитків, яке посилюється вкрай негативним досвідом, набутим у часи гіперінфляції, сертифікаційної приватизації та фінансових пірамід.

Перед населенням постійно постає питання, в якому вигляді доцільніше зберігати кошти. Домогосподарство усвідомлює, що зберігання коштів у банківських установах буде обтяжене депозитним ризиком. Депозитний ризик — можливість повного чи часткового неповернення вкладів або затримка їхнього повернення через імовірне банкрутство банку. Цей ризик може бути спричинений неправильним оцінюванням та невдалим вибором банківської установи для здійснення депозитних операцій. Зниження депозитного ризику можна забезпечити низкою методів та інструментів, зокрема шляхом страхування депозитних вкладів, формуванням депозитного портфеля домогосподарства тощо.

Практика свідчить, що значна частина громадян переконана у потребі диверсифікації своїх вкладів на депозитних рахунках у кількох банках, і хоча роздрібнення вкладів населення створює певні незручності для вкладників, водночас воно дає змогу знизити ступінь депозитного ризику. У цьому контексті домогосподарство цікавлять в основному такі показники:

- ризик можливого банкрутства комерційних банків, у яких домогосподарство зберігає чи має намір розмістити свої кошти;
- публічний рейтинг банків, у яких домогосподарство розміщує свої заощаджені кошти;
- ставки відсотків за депозитами.

Однією з ключових проблем у цій сфері є обмежений доступ до інформації про поточний фінансовий стан банків, яким домогосподарства довірили чи могли б довірити на зберігання свої заощадження. Для України ця проблема особливо актуальна. У згаданому контексті необхідним є розвиток ефективної інфраструктури фінансових ринків, яка могла б слугувати додатковим стимулом до зростання обсягів організованих заощаджень населення. Україні потрібна система рейтингових агентств, яка б сприяла забезпеченню прозорості у процесі прийняття важливих фінансово-інвестиційних рішень. Актуальним також є завдання щодо створення широкої мережі державної та комерційної систем інформаційно-консультативного обслуговування населення (консалтингових фірм), чому активно має сприяти держава.

Серед різноманітних форм заощаджень домогосподарств, як стверджують фінансисти, на сьогодні найефективнішою є банківські метали, проте ця форма заощаджень має і певні недоліки. Банківські метали продаються тільки у формі злитків, які не кожне середнє українське домогосподарство може дозволити собі придбати. До того ж злитки металів не мають високої ліквідності. Позитивним фактором є те, що дорогоцінні метали цінувались завжди, і сьо-

годні їх вартість продовжує зростати. Заощадження на основі банківських металів підходять для отримання прибутку та у деяких випадках для забезпечення майбутніх планових витрат. Однак спираючись на світовий досвід, можна стверджувати, що ця форма заощаджень є найбільш ефективною у довгостроковій перспективі.

Перевага гривневих депозитів полягає у тому, що вони компенсують вплив інфляції, проте їх ліквідність, тобто здатність якнайшвидше перетворюватися на товари і послуги, на строковому депозиті різко знижується. Така форма може використовуватися домогосподарствами для отримання прибутку, забезпечення майбутніх потреб, купівлі дорогих товарів, а також іноді може діяти мотив звички домогосподарства до заощадження.

Депозити в іноземній валюті можуть принести як прибуток, так і збиток. Результат залежить від динаміки валютного курсу гривні. Ліквідність коштів у такій формі є дещо нижчою за попередню форму заощаджень.

Реальна вартість заощаджень національної валюти в готівковій формі має тенденцію до зниження під впливом інфляційного зростання цін в Україні. Істотною перевагою зберігання коштів у готівці є високий рівень їх ліквідності.

Заощадження у готівковій формі іноземної валюти мають досить високий рівень ліквідності. Водночас це є досить нестабільним фінансовим активом, що зумовлюється ймовірністю різкої ревальвації гривні (як це сталося у 2005 р., коли домогосподарства, які зберігали іноземну готівку, втратили кошти, незважаючи на те, що у попередні роки вони отримували прибутки). Така нестабільність є основним аргументом проти заощадження коштів в іноземній валюті. Навіть якщо курс іноземної валюти до гривні за період залишиться незмінним, домогосподарство все одно втрачає кошти, адже курс купівлі валюти завжди менший, ніж курс її продажу. Тобто щоб досягти своєрідного порогу рентабельності, потрібно, щоб наприкінці періоду курс купівлі іноземної валюти зріс до рівня курсу продажу на початку періоду.

Отже, залежно від мотивів заощадження домогосподарствам потрібно вибрати конкретну їх форму, яка буде максимально сприяти досягненню поставлених цілей. При прийнятті рішення про форму заощадження потрібно враховувати також інфляційний фон країни і те, що реальна вартість грошей буде змінюватись.

Основними чинниками, що впливають на оцядну активність домогосподарств в Україні, є такі.

1. *Очікування домогосподарств щодо динаміки цін і кількості товарів на ринку.* Якщо домогосподарство припускає збільшення цін на певні ресурси або їхній дефіцит на ринку, вважається, що воно збільшить поточне споживання, щоб придбати товари за нижчими цінами. Отже, заощадження зменшаться. І навпаки, якщо очікується зменшення цін на споживчі товари, домогосподарство втримається від поточного споживання, щоб придбати ці товари згодом за нижчими цінами.

2. *Очікування домогосподарств щодо змін у поточному доході та загальному фінансовому становищі у майбутньому.* Якщо домогосподарство очікує

збільшення свого поточного доходу в майбутньому, воно буде вільніше розпоряджатися своїм поточним доходом сьогодні і збільшуватиме поточне споживання, зменшуючи тим самим частку коштів на зберігання. Очікування зменшення свого поточного доходу в майбутньому здатне зменшити обсяги споживання і збільшити таким чином обсяги особистих заощаджень.

3. *Відсоткові ставки.* Окремі економісти вважають, що реальні процентні ставки не здійснюють значного впливу на динаміку заощаджень, проте деякі вчені відслідковують позитивний зв'язок між реальною відсотковою ставкою і обсягом заощаджень.

4. *Податкові ставки.* Збільшення податкових ставок зменшує дохід кінцевого використання домогосподарств і, як наслідок, скорочує їхнє споживання і заощадження.

5. *Розвиток системи державного соціального забезпечення.* Система соціального забезпечення знижує мотивацію домогосподарств до створення страхового запасу на випадок непередбачених подій (хвороби), а також подій, які воно може спрогнозувати (вихід на пенсію). Отже, її розвиток знижує частку доходу, яка зберігається.

6. *Розвиток страхування внесків.* Гарантії держави, як і збільшення фінансової стабільності банківської системи, підвищують привабливість інвестиційних інструментів для домогосподарств і призводять до збільшення обсягів заощаджень. З іншого боку, процентні ставки і ризик внесків перебувають у прямопропорційній залежності. Таким чином, при збільшенні надійності заощаджень банки звичайно знижують процентні ставки, що може нівелювати привабливість внесків. Отже, необхідно враховувати не стільки надійність фінансової системи країни і гарантії держави, скільки співвідношення ризиків і реальної відсоткової ставки.

7. *Розвиток ринків капіталу.* Ринок капіталу виконує подвійну функцію акумулювання заощаджень і видачі кредитів для домогосподарств. Якщо ринок пропонує різноманітні працездатні інструменти для здійснення заощаджень та інвестування, їхні обсяги в остаточному підсумку збільшуються. З іншого боку, доступність споживчого кредитування може зменшити потребу домогосподарств накопичувати з метою придбання дорогих товарів і послуг. Тобто заощадження можуть зменшитися. Отже, вплив розвиненості ринків капіталів можна визначити як неоднозначний.

8. *Демографічні чинники.* На мікрорівні можна виділити такі чинники, що суттєво впливають на ощадну активність окремого домогосподарства: вік, стать, соціальний стан, освіту особи, яка приймає рішення щодо фінансової поведінки домогосподарства в цілому. На макрорівні виділяють величини окремих вікових груп населення, груп, які відрізняються за освітою, кількістю дітей тощо. Відомо, що сім'ї беруть кредити у молодому віці, у середньому віці відпрацьовують отримані кредити і накопичують заощадження для забезпечення старості, а в літньому віці витрачають накопичені заощадження. Отже, відсоткове співвідношення домогосподарств за віковими групами багато в чому

визначає ощадну активність домогосподарств для національної економіки в цілому. Крім того, позитивний вплив на ощадну активність формує рівень освіченості домогосподарств. З підвищенням частки населення з вищою освітою частка доходу, який зберігається, в економіці збільшується.

На ощадну поведінку домогосподарств в умовах транзитивної економіки впливають також додаткові чинники, не відображені у стандартних класифікаціях.

1. *Рівень корупції в країні.* У результаті перерозподілу доходів усередині суспільства на користь домогосподарств, які володіють корупційними ресурсами, зменшуються доходи інших домогосподарств, що в короткостроковій перспективі знижує їхню ощадну активність. Водночас домогосподарства, які одержали незаконні доходи, схильні спрямовувати ці кошти або на поточне споживання, або на збільшення неорганізованих заощаджень. При цьому такі домогосподарства готові відмовитися від можливого додаткового інвестиційного доходу, а також понести інфляційні витрати для того, щоб приховати незаконно отриманий дохід. Отже, високий рівень корупції в країні знижує ощадний потенціал домогосподарств.

2. *Привабливість і можливість порушення податкового законодавства.* З одного боку, ухилення від сплати податків спричинює збільшення доходу кінцевого використання, що дає можливість у короткостроковому періоді збільшити обсяги і частку заощаджень. З іншого боку, такі домогосподарства — платники податків будуть прагнути офіційно не показувати реальні доходи, що призводить, так само як і корупція, до збільшення поточного споживання і обсягів неорганізованих заощаджень.

3. *Передбачуваність в економічній політиці і базових макроекономічних параметрах.* Будь-яка невизначеність майбутнього економічного розвитку збільшує частку доходу, який домогосподарства спрямовують на цілі заощадження у зв'язку з підвищенням необхідності страхування рівня свого споживчого стандарту. Якщо домогосподарство впевнене у майбутніх параметрах інфляції, курсу валют, економічній і соціальній політиці держави, необхідність у створенні додаткових страхових резервів зменшується.

4. *Довіра до фінансових інститутів і наявність зручних інструментів інвестування.* У разі наявності надійних інвестиційних інструментів, доступних для більшості домогосподарств, заощадження збільшуються. Внаслідок браку таких інвестиційних інструментів і високої недовіри до фінансових інститутів заощадження в економіці будуть нижчими потенційних. До того ж вони значною мірою матимуть неорганізовану форму.

5. *Досвід ефективної ощадної й інвестиційної діяльності.* За наявності такого досвіду обсяги заощаджень збільшуються. Не маючи позитивного досвіду заощаджень, у разі втрати заощаджень у минулому, домогосподарство втрамається від більших заощаджень і сконцентрує основну їхню частину в неорганізованій формі.

У підсумку, зазначимо, що вітчизняні домогосподарства, незважаючи на певні труднощі, намагаються поводитися раціонально. Формуючи поточні плани щодо споживання, вони орієнтуються не лише на поточний реальний використовуваний дохід, а й враховують рівень доходів у попередньому та майбутньому часових періодах. Тому саме в умовах економічного зростання розширюються можливості застосування основних інструментів раціоналізації міжчасового вибору споживача — заощаджень та позик.

12.5. Особисті фінанси, їх розвиток в умовах ринку

З переходом економіки України до ринкових засад господарювання перед вітчизняною фінансовою наукою постало завдання вироблення нових підходів до досягнення сучасних соціальних стандартів та максимізації добробуту населення. На жаль, для сучасної вітчизняної фінансової науки характерна певна фрагментарність у концептуальних підходах до розуміння ролі окремої особи як важливого суб'єкта фінансових відносин, у той час як західні вчені в епіцентрі знань про фінанси насамперед бачать не просто грошові потоки, доходи чи витрати, а людину як суб'єкта прийняття фінансових рішень та носія індивідуальних і суспільних інтересів. Вважаємо, що без урахування людських цінностей і пріоритетів як доміанти суспільного устрою в Україні неможливо побудувати демократичну державу із соціально орієнтованою ринковою економікою, забезпечити справедливий розподіл суспільних благ та задоволення як індивідуальних, так і загальнодержавних потреб та інтересів.

Саме тому нами зроблена спроба виокремити в самостійний напрямок *особисті (персональні) фінанси* як сукупність розподільних і перерозподільних відносин, у які вступає громадянин з приводу розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, формування і використання централізованих та децентралізованих грошових фондів суспільства з метою збереження чи підвищення свого соціального статусу, а також вирішення основних завдань поточного і перспективних етапів життєвого циклу. На кожному з цих етапів індивід має різні можливості для отримання доходів, а також у нього формуються і різноманітні потреби у процесі реалізації відповідних цим етапам завдань. Різноманітними також є ризики, яким піддається громадянин та особа на різних життєвих етапах.

Принагідно зазначимо, що грошові відносини найманого працівника з роботодавцем з приводу розподілу частини валового внутрішнього продукту, які передбачають виплату заробітної плати працівнику, до фінансових відносити не правомірно, оскільки заробітна плата — не фінансова категорія, а її можна розглядати лише як одне із джерел фінансових ресурсів громадян (хоча формування фонду заробітної плати належить до фінансових відносин). Отримані фізичною особою доходи будуть зараховуватися до фінансових відносин лише

тоді, коли їхній власник створить відповідний фонд і вкладе їх у цінні папери, надасть кредит іншій фізичній особі, покладе на депозит у банк або зробить інші дії, внаслідок чого матиме певний дохід. Аналогічно недоцільним є зарахування до фінансових відносин фізичної особи з комерційними банками з приводу залучення і погашення споживчих кредитів. Тобто особисті фінанси громадян відображають розподільні процеси, пов'язані, з одного боку, з формуванням доходів і нагромаджень, а з іншого — їхнім використанням.

При дослідженні особистих фінансів доцільно виділяти грошові відносини, пов'язані з виробничою діяльністю як однією з форм індивідуального або сімейного підприємництва, і відносини, пов'язані з діяльністю щодо відтворення самої людини як суб'єкта соціально-економічних відносин.

У процесі реалізації фінансових відносин відбувається перерозподіл власності між фізичними особами, їх взаємодія з бюджетом, участь у страхуванні, інвестиційна діяльність, а також перерозподіл коштів, спрямованих на задоволення особистих потреб.

Першоосновою фінансової діяльності громадян можна назвати розподіл доходу на податкові платежі, фонди споживання, нагромадження, самострахування. Фонд нагромадження, у свою чергу, може поділитися на фонди інвестицій у нерухомість, предмети довготривалого користування, антикваріат, банківські ощадні сертифікати, цінні папери, заощаджувальні види страхування. Названі вище фонди можуть поповнюватися за рахунок заробітної плати, дивідендів від інвестицій, застави, дарування, отримання спадщини, гононарів, авторських винагород тощо.

Доходи громадянина залежать від належності до певного класу, умов життя, здоров'я, працездатності, ризикової ситуації в практичній діяльності тощо. Належність до певного суспільного класу спонукає індивідуума вести властивий цьому класу спосіб життя. Для забезпечення можливості слідувати ціннісним уявленням і схемам поведінки, задовольняти свої інтереси і потреби необхідний певний рівень грошових доходів. Залишки коштів, що формуються у сприятливі роки, можуть розподілятися і спрямовуватися в конкретні інвестиції з наступним їх перерозподілом у менш сприятливі роки. У цьому процесі важливу роль відіграє страхування життя, майнове страхування, страхування відповідальності, страхування комерційних ризиків.

Головною турботою кожної людини є підтримання відчуття власної фінансової безпеки, тобто впевненості, що вона матиме достатні фінансові ресурси, які відповідатимуть її сьогодинішнім і майбутнім потребам, для забезпечення гідного та якісного рівня життя незалежно від впливу внутрішніх і зовнішніх загроз. Основними загрозами фінансовій безпеці громадян є зубожіння населення та падіння його реальних доходів, несвоєчасна виплата пенсій і заробітних плат, знецінення заощаджень громадян, посилення майнового розшарування і диференціації доходів та інші негативні фактори.

Одним із методів мінімізації економічних ризиків, які становлять найбіль-

шу загрозу життю, здоров'ю і добробуту громадян, є страхування. Послуги зі страхування фізичних осіб, які надаються страховими компаніями в Україні, поділяють на такі види:

- страхування життя, здоров'я та працездатності, пенсійне страхування, страхування від нещасних випадків;
- страхування майна;
- страхування відповідальності.

Страхування життя і здоров'я громадян є найпоширенішим видом страхування в усьому світі. Компанії, які здійснюють страхування життя, забезпечують внутрішні довгострокові інвестиції в розмірі до 5—7 % ВВП розвинених країн. До цього виду страхування належать насамперед страхування життя, пенсійні програми страхування, страхування від нещасних випадків, медичне страхування. На Заході не зустрінеш людину, яка б не мала принаймні цих полісів. Конкретними об'єктами страхування життя є саме життя і здоров'я людини, а також деякі події в її житті — повноліття, шлюб, народження дитини та ін. В Україні страхування життя тільки починає розвиватись і має доволі значні перспективи розвитку, проте його стримує не лише брак вільних коштів у населення, а й недовіра як до окремих компаній, які здійснюють такий вид страхування, так і до всієї сфери страхування загалом.

Боротьба за клієнтів (особливо фізичних осіб) змушує сьогодні провідні страхові компанії усвідомлювати необхідність надання фізичним особам комплексних програм зі страхування їхнього майна і транспортних засобів на досить привабливих умовах. Наприклад, договори страхування можуть не мати франшизи. Надаються знижки при страхуванні автомобіля за всіма ризиками при одночасному страхуванні автомобіля та іншого майна, а також можливість сплати страхового платежу частинами. Клієнтам надаються й безкоштовна юридична допомога, послуги з технічного асистансу. Одним із видів страхування, який сьогодні користується серед населення найбільшим попитом, є автомобільне страхування.

Страхування відповідальності забезпечує відшкодування фінансових збитків фізичної особи, спричинених претензіями з боку третіх осіб щодо майнового збитку або шкоди життю чи здоров'ю, завданих цим третім особам діяльністю фізичної особи. Головним видом страхування відповідальності є обов'язкове страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів.

Важливою складовою фінансової безпеки громадянина є гарантія належного матеріального забезпечення людей похилого віку. Економічно розвинені країни світу вже давно усвідомили необхідність реформування системи пенсійного забезпечення, частково перекинувши тягар відповідальності за гідний рівень життя людей, котрі вийшли на пенсію, з держави на самих громадян та ринкові інститути (насамперед фінансові).

Сьогодні є щонайменше чотири способи матеріального забезпечення людей похилого віку:

- продовження роботи поряд із молодими працівниками;

- утримання родиною;
- одержання пенсії по старості;
- життя за рахунок раніше зароблених заощаджень.

Але внаслідок низького рівня правової культури наші співвітчизники не завжди приділяють достатню увагу питанням свого пенсійного забезпечення, за традицією покладаючись на державу. Проте демографічна ситуація, щодо якої спеціалісти роблять невтішні прогнози, змушує багатьох людей замислитись над тим, чи справді держава спроможна забезпечити належний рівень життя своїм майбутнім пенсіонерам? У такій ситуації вбачається лише один вихід — формувати додаткові особисті накопичення.

Реалізацію системи добровільного недержавного пенсійного забезпечення покладено на три види фінансових установ: компанії зі страхування життя, недержавні пенсійні фонди (відкриті, корпоративні та професійні), банки. Найпоширеніші фінансові послуги у системі недержавного пенсійного забезпечення такі: пенсійний депозитний рахунок, пенсійні накопичення для виплати пенсій на визначений строк, довічне пенсійне страхування. Причому право пропонувати один із перелічених видів пенсійної послуги надано тій фінансовій установі, для якої саме цей вид послуги є основним видом діяльності: страхування — страховим компаніям, депозити — банкам, накопичувальні пенсії на визначений строк — пенсійним фондам. Лише споживач пенсійних послуг, зважаючи на шальках терезів їхній зміст, прибутковість, ризикованість, має визначати, кому і на яких умовах доручати свої пенсійні заощадження.

На стан персональних (особистих) фінансів опосередкований вплив здійснює держава, встановлюючи засади та норми оподаткування доходів, спадщини, дарувань, рухомого і нерухомого майна тощо.

Оподаткування фізичних осіб в Україні включає не лише податок на доходи, а й фіксований податок з громадян, єдиний податок, податок з власників транспортних засобів, земельний податок та податок на промисел.

Найбільшу частку в структурі оподаткування доходів фізичних осіб займає податок з доходів фізичних осіб, згідно з яким доходи громадян оподатковуються за єдиною ставкою — 15%. Головною метою впровадження пропорційного податку було зниження податкового навантаження на доходи фізичних осіб. Це мотивувалося тим, що плоска шкала оподаткування доходів, на відміну від прогресивної чи регресивної шкали, забезпечує рівні стимули для отримання доходів як для бідних, так і багатих верств населення, а тому сприяє активізації економічної діяльності у державі. Крім того, уніфікований підхід до кожного платника податку, незалежно від його соціального чи майнового стану, забезпечує горизонтальну справедливість оподаткування. Відмова від складної системи ставок та скасування численних податкових пільг і податкових кредитів роблять такий податок простішим та ефективнішим в адмініструванні. Проте вітчизняна практика засвідчує, що заміна прогресивної шкали ставок прибуткового податку з громадян, яка діяла до 1 січня 2004 р., на пропорційну спричинила зниження податкового навантаження і збільшення чис-

того доходу насамперед заможних верств населення, тобто порушився принцип вертикальної справедливості оподаткування. В умовах України максимальна ставка прибуткового податку з громадян застосовувалась до відносно незначної частки населення (за даними державної податкової служби, близько 15 % найманих працівників сплачували прибутковий податок за ставками 30 та 40 %), тому зменшення податкової ставки не зменшило податкового навантаження для основної маси платників.

Зважаючи на сказане вище, оподаткування доходів фізичних осіб в Україні повинне базуватися на таких основних принципах:

— оподаткування доходів громадян має бути прогресивним (що підтверджується як усією історією, так і сучасною світовою практикою), причому прогресія повинна враховувати реальний діапазон доходів громадян, а з доходу у вигляді податку може вилучатися тільки та частина, яка спрямовується на накопичення (інвестування), і в жодному разі не та, що витрачається на споживання;

— оподаткування доходів обов'язково має враховувати кількість непрацездатних членів сім'ї (дітей, інвалідів, інших утриманців) і відповідно зменшуватись;

— неоподатковуваний мінімум доходів громадян має встановлюватися на рівні мінімальної заробітної плати, яка не може бути меншою від законодавчо встановленого прожиткового мінімуму.

В Україні, як і в більшості розвинених країн світу, передбачено оподаткування спадщини та подарунків, проте не у вигляді окремого податку, а в складі системи оподаткування доходів фізичних осіб. Ставки диференціюються залежно від ступеня споріднення та виду об'єкта спадщини чи дарування, проте є значно нижчими, ніж у європейських країнах: 0 % (без оподаткування), 5, 15 та 30 %. Застосування неоподаткованого мінімуму при цьому не передбачено.

Доходи, отримані фізичною особою як відсотки на депозит у банку або небанківській фінансовій установі, обкладатимуться податком з доходів фізичних осіб за ставкою 5 % від об'єкта оподаткування з 1 січня 2010 р.

Оподаткування доходів фізичних осіб, включно з відрухуваннями із заробітної плати у державні цільові фонди (Пенсійний фонд, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд соціального страхування на випадок безробіття), справляє істотний вплив на структуру доходів і витрат населення. Беручи до уваги явище "перекладання" непрямих податків з підприємств на споживачів їхньої продукції, можна стверджувати, що рівень фактичного податкового навантаження на доходи населення в Україні є досить високим. Тому цілком природним бачиться бажання кожної людини, якою керує могутній власницький інстинкт, у міру можливості мінімізувати свої податкові зобов'язання (звичайно, не порушуючи при цьому норм чинного законодавства).

На Заході розібратися у власних фінансових справах людині допомагають спеціальні фінансові консультанти (аналітики), які надають кваліфіковані по-

ради стосовно того, як громадянину скористатися тими чи іншими нормами законодавства, щоб за можливості зменшити сплату своїх податкових зобов'язань, як ефективно розпорядитися власними доходами, у якій формі найвигідніше здійснювати заощадження, які перспективні види страхування обрати для себе, як найвигідніше оформити нерухомість та ін. В Україні, на жаль, спеціальні фінансові служби, які б консультували громадян з питань ефективного ведення їхніх фінансових справ, на сьогодні не набули належного рівня розвитку. Це пояснюється тим, що, по-перше, особисті (персональні) фінанси — досить новий, хоча й доволі перспективний, напрямок вітчизняної фінансової науки, який має великий потенціал розвитку саме в умовах ринку; по-друге, в Україні, незважаючи на декларативні заклики деяких політичних сил щодо необхідності становлення потужного середнього класу як основи фінансової стабільності суспільства, не створено реальних передумов для його формування і розвитку.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Домогосподарство, фінанси домогосподарств, функції фінансів домогосподарств, фінансові ресурси домогосподарств, грошові потоки домогосподарств, бюджет домогосподарства, сукупні ресурси домогосподарств, сукупні витрати домогосподарств, персональні (особисті) фінанси, фінансова безпека людини.

Контрольні запитання і завдання

1. Дайте визначення фінансів домогосподарств.
2. Обґрунтуйте роль домогосподарств у соціально-економічному розвитку суспільства.
3. Розгляньте основні функції фінансів домогосподарств. Наведіть конкретні приклади їх реалізації.
4. Що означає термін “бюджет домогосподарства”?
5. Якою є структура доходів і витрат домогосподарств в Україні?
6. Чим зумовлена необхідність управління грошовими потоками домогосподарств?
7. Охарактеризуйте стратегії адаптації домогосподарств до умов ринкового середовища.

8. Наведіть приклади мотивованих і немотивованих заощаджень домогосподарств.

9. Які чинники впливають на ощадну активність домогосподарств у сучасних умовах?

10. Якими ви бачите перспективи розвитку персональних (особистих) фінансів в Україні? Обґрунтуйте свою відповідь.

Рекомендована література

1. *Гладун О.М.* Домогосподарства: функції та проблеми дослідження // Демографія та соціальна економіка. — 2005. — № 1.

2. *Горбачик А.* Сприйняття економічних змін і стратегії виживання домогосподарств // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4.

3. *Кізіма Т.* Суспільний добробут та прагматика його оцінки в Україні // Світ фінансів. — 2006. — № 3.

4. *Кізіма Т.* Фінансова стабільність держави і середній клас: критеріальна ідентифікація та феноменологія взаємодії // Світ фінансів. — 2007. — № 3.

5. *Ковалюк О.М., Лех Г.А., Реверчук С.К.* Сімейні господарства України: принципи, механізми, перспективи: Навч. посіб. / За ред. д-ра екон. наук, проф. С.К. Реверчука. — К.: Атіка, 2000. — 173 с.

6. *Мірошниченко О.Ю.* Оцінка рівня матеріальної забезпеченості й особистого споживання міських і сільських домогосподарств України // Формування ринкових відносин в Україні. — 2007. — № 7.

7. *Петренко Я.В.* Чинники ощадної активності домогосподарств у довгостроковому періоді // Актуальні проблеми економіки. — 2006. — № 12.

8. *Янель Ю.А.* Заощадження домогосподарств України та їх мотивація // Економіка. Фінанси. Право. — 2006. — № 6.

Розділ 13

СТРАХУВАННЯ ТА СТРАХОВИЙ РИНОК

13.1. Об'єктивна необхідність і сутність страхового захисту. Страхові фонди як джерело забезпечення страхового захисту

В умовах розвитку ринкової економіки, ускладнення взаємовідносин між суб'єктами господарювання зростає ймовірність виникнення непередбачуваних подій, підвищується ступінь ризику в усіх сферах життя та господарської діяльності. Так, підприємницька сфера в ринковому середовищі пов'язана з певним ризиком: банкрутства, катастрофи, недоотримання прибутку, втрати капіталу. Крім того, життєдіяльність практично кожної людини також має ризиковий характер (травматизм, непрацездатність, смерть), що потребує непередбачених витрат. Наявність елементів ризику, які неодмінно супроводжують суспільне виробництво, а також підприємницьку діяльність та життя окремих громадян, породжує необхідність їхнього попередження, відшкодування, зменшення збиткових наслідків. Взаємовідносини між людьми з приводу забезпечення стійких гарантій захисту їх майнових інтересів формують зміст категорії "страховий захист".

Необхідність страхового захисту визначається кількома аспектами:

— з позиції природних інтересів людства страховий захист виник як засіб збереження матеріального добробуту в разі настання непередбачуваних ситуацій або випадків, які можна передбачити, але яких неможливо уникнути, з метою розподілу збитків, завданих окремим громадянам, між багатьма членами суспільства, задля зменшення втрат потерпілих;

— економічний аспект страхового захисту пояснюється необхідністю організації суспільних відносин, які базуються на мобілізації та використанні фінансових ресурсів на відшкодування збитків з метою забезпечення безперервного процесу суспільного відтворення;

— соціальна потреба страхового захисту зумовлена необхідністю вирішення соціальних питань у суспільстві з метою захисту особистих інтересів громадян;

— в юридичному аспекті організація страхового захисту як цивільно-правових відносин здійснюється відповідно до чинного страхового законодавства та договору страхування;

— міжнародний аспект страхового захисту зводиться до усунення національних відмінностей у законодавчих актах різних країн з метою забезпечення страховикам та страхувальникам достатніх фінансових гарантій.

Таким чином, *страховий захист* — сукупність економічних відносин, пов'язаних із попередженням, подоланням або зменшенням негативного впливу несприятливих подій (ризиків) і відшкодуванням їх наслідків з метою забезпечення безперервного і безперебійного суспільного виробництва, фінансової стабільності держави, її сталого економічного розвитку і загального добробуту.

Страховий захист як економічна категорія має такі *ознаки*:

- випадковий характер настання несприятливих подій;
- вираження збитку в натуральній і грошовій формах;
- нерівномірність нанесення збитку;
- проведення заходів для попередження і подолання наслідків конкретних подій;

— об'єктивна необхідність відшкодування збитків.

Страховий захист може бути забезпечений лише за наявності ресурсів, які зосереджуються для цих цілей у страховому фонді суспільства. Так, з'являється об'єктивна необхідність формування страхового фонду для збереження збалансованості пропорційного розвитку суспільного виробництва, зменшення збитків унаслідок виникнення ризикових ситуацій.

Страховий фонд як сукупність натуральних та грошових резервів, формується за рахунок частини валового внутрішнього продукту (ВВП), який у результаті розподілу та перерозподілу трансформується у фонди споживання і нагромадження. Страхові фонди створюються для відшкодування збитків і належать до фондів нагромадження.

У суспільній практиці розрізняють *три основні форми організації страхового фонду*:

- 1) централізований резервний страховий фонд;
- 2) фонд самострахування;
- 3) страховий фонд страховика.

Централізований резервний страховий фонд формується в натуральній і грошовій формах за рахунок загальнодержавних ресурсів. Цей фонд призначений для відшкодування збитків та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій — великомасштабних катастроф. Централізований резервний страховий фонд містить:

— стратегічні запаси держави у вигляді продукції, палива та інших матеріальних ресурсів, які знаходяться в підпорядкуванні спеціалізованого відомства Кабінету Міністрів — Державного матеріального резерву;

— резервний фонд державного бюджету та оборотну касову готівку Державного бюджету України, які перебувають у розпорядженні уряду;

— резервні фонди місцевих бюджетів, оборотну касову готівку та вільні залишки бюджетних коштів місцевих бюджетів, які перебувають у розпорядженні органів місцевого самоврядування.

З метою державного фінансового забезпечення системи соціального захисту як самостійної галузі страхування, досягнення соціальної стабільності держава формує грошові фонди цільового призначення. Такі страхові фонди організовують шляхом мобілізації обов'язкових страхових внесків фізичних та юридичних осіб з метою забезпечення їх у разі непрацездатності, старості, малозабезпеченості.

У період переходу до ринкових відносин принципових змін зазнали фонди страхового захисту суспільства. Система суспільного виробництва, яка базується на приватній власності на засоби виробництва і ринковому механізмі господарювання, передбачає певну майнову самостійність суб'єктів господарювання. Відповідно в умовах розвинутих ринкових стосунків відокремлених суб'єктів господарювання централізований метод формування страхового фонду для захисту їх майнових інтересів практично не застосовується, за винятком спеціальних програм державної допомоги, оскільки це призвело б до безпідставного перерозподілу коштів одних підприємств і платників податків на користь інших. Значний дефіцит державних фінансових ресурсів, зумовлений фінансовими труднощами, забезпечує все меншу частку централізованих грошових резервів держави в джерелах надання страхового захисту.

Ринкові умови господарювання розширюють межі самострахування, вимагають частішого прийняття рішень щодо подолання ризикових ситуацій на рівні підприємства.

Фонд самострахування формується децентралізованим методом за рахунок щорічних відрахувань чистого прибутку в розмірі, передбаченому в статутних документах суб'єкта господарювання, і використовується для подолання тимчасових труднощів, відшкодування втрат у процесі виробництва та забезпечення його стійкого становища на ринку в разі настання страхових випадків.

Основними недоліками самострахування є:

— нераціональна і дорога форма страхового захисту, оскільки суб'єкт господарювання повинен витратити кошти на створення фінансових резервів у повному обсязі можливих збитків, що звужує його фінансові можливості;

— відволікання значних фінансових ресурсів із виробничого процесу для формування страхового фонду, джерелом якого є чистий прибуток, що значно знижує рентабельність суб'єкта господарювання та суперечить основній меті ринкового виробництва;

— самострахування вимагає кваліфікованого управління резервними фондами.

Відповідно з обмеженими можливостями фінансового забезпечення страхового захисту за рахунок централізованих та децентралізованих ресурсів у рин-

ковому середовищі особливої ваги набувають страхові фонди, що формуються спеціалізованими установами — страховими компаніями. У таких умовах найбільш пріоритетною, економічною, ефективною формою страхового захисту суспільства є страхування, яке забезпечує можливість за відносно незначну плату страхових премій отримати страхове відшкодування за широким колом ризиків.

Страховий фонд страховика організовується в кожній страховій компанії у вигляді страхових резервів у грошовій формі за рахунок внесків страхувальників. Джерелом формування страхового фонду є також доходи від інвестиційної діяльності страховика, в управлінні якого перебувають тимчасово вільні кошти. Цільове призначення фонду — відшкодування збитків у разі настання страхових випадків. Збитки розкладаються серед усіх учасників страхового процесу, виникає перерозподіл коштів страхового фонду в просторі і часі та відбувається значне маневрування ними. Разом з тим, мобілізовані ресурси у страховому фонді страховика є суттєвим джерелом інвестицій в економіку. Організація відносин між учасниками страхового фонду здійснюється страховими компаніями. Страховий захист підприємницьких структур і окремої людини шляхом створення страхового фонду страховика забезпечується специфічними страховими відносинами.

13.2. Економічна природа і сутність страхування

Страхування є однією з найбільш давніх і складних економічних категорій, невід'ємною частиною людського життя. Страхові відносини виникли у суспільстві в процесі його історичного розвитку. Людство завжди прагнуло захистити себе від різного роду ризиків та було змушене вживати запобіжні заходи для забезпечення достатніх умов життєдіяльності та виробничого процесу.

Термін "страхування" походить від лат. "securus" і "sine cura", що означають "безтурботний". Поняття "страхування" досить часто пов'язують зі словом "страх", а тому вживають у значеннях "підтримка", "гарантія успіху", "захист".

Зародження страхових відносин відбулося ще за тисячі років до нашої ери. Так, окремі елементи страхування простежувалися в законах царя Хаммурапі у Вавилоні (близько 1800 р. до н. е.): розподіл між зацікавленими особами ризику можливих втрат (збитків), захист їх інтересів у разі настання певних подій. Найдавнішою формою страхового захисту було взаємне страхування. У XIII ст. воно поступово поширювалося в Італії, Англії, Німеччині, де значного розвитку набули торгівля, грошові розрахунки, морське судноплавство.

У XVII ст. у Західній Європі, а у XVIII ст. і на теренах сучасної України особливо активно розвивається класичне страхування за всіма видами ризи-

ків: морське та вогневе страхування, страхування життя та від нещасних випадків. Страхові платежі та внески стають регулярними, мобілізуються у відповідному страховому фонді з метою організації страхового захисту, з'являються страхові товариства, які здійснюють свою діяльність задля отримання прибутку. Такі зміни привели до нового розуміння суті страхування.

В умовах командно-адміністративної системи управління народним господарством та державної монополії в страховій галузі страхування не враховувало інтереси зацікавлених осіб.

Із розвитком ринкових відносин змінюється і посилюється роль страхування. Розвиток суспільних відносин, удосконалення засобів виробництва призводять до збільшення кількості ризиків та величини збитків від їх настання. Разом із необхідністю страхування класичних ризиків з'являється потреба у страхуванні підприємницьких, фінансових, кредитних, банківських, валютних та нових специфічних ризиків перехідного етапу. В умовах ринку страхування стає не тільки методом захисту страхувальників від руйнівних стихійних лих, а й засобом захисту від несприятливих змін ринкової кон'юнктури, що можуть негативно вплинути на життєдіяльність усіх суб'єктів ринкових відносин.

Розкриваючи сутність страхування, доцільно розглядати його поняття в таких аспектах:

- як гарантію захисту майнових інтересів юридичних і фізичних осіб;
- як економічну категорію;
- як вид діяльності (бізнесу);
- як форму фінансового посередництва;
- як метод нейтралізації ризиків.

Офіційне, законодавчо регламентоване нормами права, визначення терміна "страхування" наведене в Законі України "Про страхування" (зі змінами і доповненнями): *страхування* — вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення цих фондів. Відповідно рух грошових коштів між суб'єктами страхових правовідносин відбувається під впливом обов'язкових норм, законів, встановлених державою. Такі цивільно-правові договірні відносини передбачають обов'язок страховика здійснити страхові виплати у разі настання страхових подій згідно з договором страхування, а відтак *гарантують захист майнових інтересів громадян та підприємств.*

Згідно із Законом України "Про страхування" до *об'єктів страхування* належать майнові інтереси, пов'язані з:

- життям, здоров'ям, працездатністю та додатковою пенсією страхувальника або застрахованої особи (особисте страхування);
- володінням, користуванням і розпорядженням майном (майнове страхування);

— відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди застрахованій особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі (страховання відповідальності).

До суб'єктів страхування належать:

- страховики;
- страхувальники;
- застраховані;
- вигодонабувачі.

Страховики — фінансові установи, створені у формі акціонерних, повних, командитних товариств або товариств з додатковою відповідальністю згідно із Законом України “Про господарські товариства” та Господарським кодексом України з урахуванням особливостей, передбачених цими законодавчими актами, а також які одержали в установленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності. Тобто страховики — спеціалізовані організації, які за певну плату (страхову премію) беруть на себе зобов'язання відшкодувати збитки, завдані страховою подією, або виплатити страхову суму страхувальникам чи особам, яких вони зазначили у договорі страхування.

В окремих випадках, встановлених законодавством України, страховиками визнаються державні організації (з використанням слів “державна”, “національна”), що створені та діють відповідно до чинного законодавства, єдиним власником яких є держава. Слова “страховик”, “страхова компанія”, “страхова організація” та похідні від них можуть використовувати лише ті юридичні особи, які мають ліцензію на здійснення страхової діяльності. Страхова діяльність в Україні здійснюється виключно страховиками — резидентами України.

У страхових відносинах може брати участь декілька страховиків. Страхування об'єкта за одним спільним договором кількома страховиками називається співстрахуванням. Страховик може страхувати ризики з виконання всіх або частини своїх обов'язків перед страхувальником в іншого страховика. Такі дії страховиків називаються перестрахуванням. У таких відносинах виокремлюються два суб'єкти: *перестрахувальник* — страховик, що передає другому страховику договір страхування; *перестраховик* — страховик, який бере договір страхування і зобов'язання за ним.

Страхувальники — юридичні особи та дієздатні громадяни, які уклали зі страховиками договори страхування, сплачують страхові премії і мають право на отримання відшкодування у разі настання страхового випадку.

Застраховані — особи, що беруть участь в особистому страхуванні, об'єктом страхового захисту яких є життя, здоров'я і працездатність. Застрахована особа, яка сплачує страхові внески, є одночасно страхувальником.

Вигодонабувачі — особи, зазначені страхувальником у договорі страхування для отримання страхового відшкодування або страхової виплати у разі, якщо страхувальник чи застрахована особа не зможе скористатися належними сумами самостійно.

Страховання як економічна категорія є системою економічних (перерозподільних) відносин, що охоплює:

- формування спеціального грошового фонду за рахунок внесків фізичних та юридичних осіб;
- використання цього фонду для відшкодування збитків унаслідок несприятливих подій (ризиків).

З позиції цільового формування і використання страхового фонду страхування можна вважати фінансовими відносинами. Водночас страхування охоплює особливі фінансові відносини, які дають підстави відрізнити страхування від інших економічних категорій. Тому доцільно виокремити *ознаки*, що характеризують специфіку категорії страхування:

- перерозподільні відносини між учасниками формування страхового фонду;
- наявність страхового ризику, тобто страхуванню властивий імовірнісний характер відносин;
- солідарне розкладення збитку між учасниками страхування;
- поворотність страхових платежів, мобілізованих у страховому фонді.

Наведені ознаки вказують на те, що страхування тісно взаємодіє з такими економічними категоріями, як фінанси і кредит, проте має і принципові відмінності.

По-перше, страхування, як і фінанси, зумовлене рухом грошових коштів під час формування та використання відповідних цільових фондів у процесі розподілу та перерозподілу доходів і нагромаджень усіх суб'єктів господарювання. З одного боку, наявність такої ознаки наближує страхування до категорії фінансів, а з іншого — підкреслює його особливості.

По-друге, для страхування характерні економічні відносини, пов'язані лише з перерозподілом доходів і коштів для нагромадження з метою відшкодування збитків. Перерозподіл між учасниками страхових відносин має замкнений характер, пов'язаний із солідарним розкладенням нанесеного збитку. Замкненість полягає у тому, що використання страхового фонду обмежується суб'єктами, які брали участь у його формуванні. Тоді як однією з ознак фінансових відносин є нееквівалентний характер перерозподілу.

По-третьє, страхування базується на можливості настання страхового випадку, тобто страхуванню притаманний імовірнісний характер відносин. Відповідно рух грошових коштів у страхуванні залежить від ступеня ймовірності заподіяння збитку страховими подіями. Чим вищою є така ймовірність, тим більшим є страховий внесок і розмір відшкодування. Фінансування має плановий характер формування та використання грошових фондів.

По-четверте, замкнене розкладення збитків зумовлює таку специфічну ознаку страхування, як поверненість страхових платежів, унесених до страхового фонду. Внески кожного учасника страхового фонду призначені для страхових виплат, тобто повертаються у вигляді страхових сум або страхового відшкодування. Принцип повернення коштів характерний і для такої економічної категорії, як кредит, однак не можна сказати, що страхувальник кредитує

страховика, оскільки він купує страховий захист. Проте необхідно зауважити, що кредитний характер страхових відносин притаманний насамперед страхуванню життя, кошти за яким повертаються або платникові, або спадкоємцям, тоді як для ризикових видів страхування цей принцип має місце лише у разі настання страхових подій.

Отже, *страхування як економічна категорія* — сукупність перерозподільних відносин, які виникають між двома суб'єктами — страховиком і страхувальником — з приводу формування грошових фондів за рахунок сплати останнім страхових внесків з метою захисту майнових інтересів у разі настання страхових випадків та поповнення цих фондів у процесі ефективного розміщення тимчасово вільних коштів на фінансовому ринку.

У ринковій економіці страхування здійснюється на комерційних засадах (за винятком державного соціального страхування), виступаючи важливим напрямом підприємницької діяльності. Так, страхові компанії шляхом реалізації страхових послуг, з одного боку, забезпечують соціальний ефект у суспільстві — страховий захист добробуту людства, а з іншого — займаються комерційною діяльністю, яка дає прибуток. Джерелом прибутку страховика є доходи від страхової діяльності, від розміщення тимчасово вільних коштів в об'єкти виробничої та невиробничої сфер діяльності, банківські депозити, акції, облігації тощо. З цієї позиції страхування можна розглядати як *вид діяльності (бізнесу)*.

Страхові компанії відіграють велику роль у стимулюванні господарської активності учасників ринку, який створює конкурентне середовище, що викликає потужну психологічну мотивацію їх економічної діяльності. Страхування насамперед створює для всіх учасників рівні права, можливість отримати вигоду, надає впевненості в розвитку бізнесу. В такому аспекті страхування можна розглядати як *форму фінансового посередництва*, яка забезпечує формування та цільове використання спеціальних грошових фондів.

У ринкових умовах господарювання розширюється коло ризиків, посилюється їх вплив на підприємництво і життєдіяльність людини. При цьому кошти, мобілізовані у страхових фондах страхових компаній, є вагомим джерелом компенсації можливих фінансових втрат у випадку настання ризикових подій. Відповідно з позиції управління ризиками страхування є *методом нейтралізації ризиків* у всіх сферах життя та господарської діяльності.

13.3. Функції і принципи страхування

Економічній сутності страхування відповідають його функції, які конкретизують зміст цієї категорії. *Функції страхування* подано на рис. 13.1.

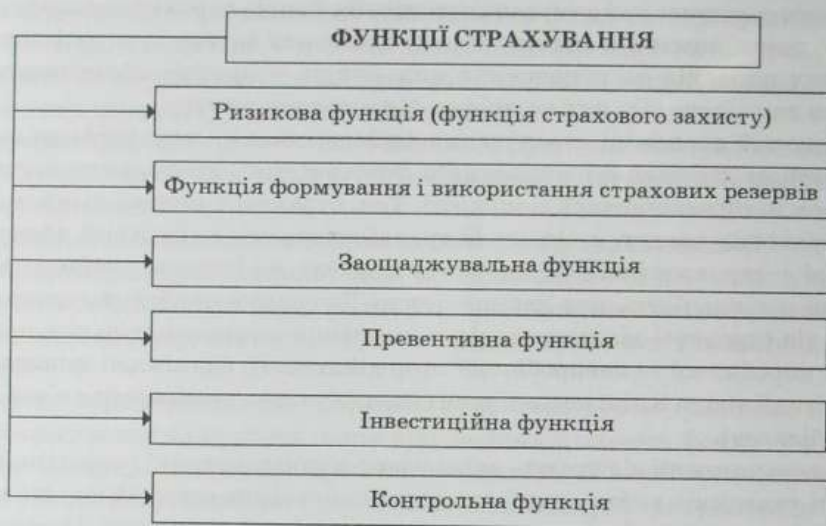

Рис. 13.1. Функції страхування

Ризикова функція (функція страхового захисту) полягає в переданні за певну плату страховику матеріальної відповідальності за наслідки ризику в разі настання страхових подій, передбачених чинним законодавством або договором страхування. Саме в рамках реалізації ризикової функції визначається об'єктивна необхідність страхового захисту.

Функція формування і використання страхових резервів визначає особливість страхування як економічної категорії. За допомогою створення достатнього обсягу страхових резервів у вигляді страхових внесків здійснюється відшкодування матеріального збитку в разі настання страхових випадків або виплата страхових сум по закінченні дії договору страхування життя. Право на покриття збитків та страхові виплати мають тільки ті фізичні та юридичні особи, які є безпосередніми учасниками формування страхового фонду. Реалізація фінансової функції страхування також відбувається в процесі управління страховими резервами з метою отримання доходів і прибутку.

Заощаджувальна функція дає змогу страхувальнику за рахунок страхових внесків накопичити певну страхову суму за умови відсутності страхового ви-

падку за час дії договору страхування. Така функція характерна лише для довгострокового страхування. Серед заощаджувальних видів виокремлюється особисте страхування, зокрема страхування життя.

Превентивна функція страхування спрямована на попередження можливих збитків та зменшення їх наслідків від несприятливих страхових подій. Здійснення такої функції передбачає широкий комплекс заходів, їх фінансування за рахунок частини коштів страхового фонду з метою зменшення страхового ризику. При цьому страховики та страхувальники об'єктивно зацікавлені у попередженні настання страхових випадків.

Інвестиційна функція страхування передбачає розміщення тимчасово вільних коштів страховика у різні активи на умовах безпечності, поворотності, прибутковості та диверсифікації. Специфіка договору страхування визначається особливістю перерозподілу коштів методом страхування та дає можливість страховику тимчасово, протягом дії договору, користуватися та розпоряджатися акумульованими у страхових резервах коштами страхувальників. При цьому забезпечуються умови для інвестування цих коштів в економіку у вигляді прямих інвестицій, через фондовий ринок, або за допомогою фінансових посередників з метою отримання прибутку.

Контрольна функція виявляється одночасно з іншими функціями у певних страхових взаємовідносинах. Відповідно до контрольної функції здійснюється фінансовий контроль за правильним проведенням страхових та інвестиційних операцій, оптимальним формуванням та цільовим використанням страхових капіталів.

Страховання характеризується не лише певними функціями, а й ґрунтується на основних, вихідних положеннях, що забезпечують його дію як економічного інструменту. У страхуванні виділяють *загальні і конкретні принципи* (рис. 13.2).

Вільний вибір страховика і виду страхування означає, що всім страхувальникам надається можливість обирати будь-якого страховика, що має ліцензію на проведення страхування. А страховикам держава гарантує вільний вибір видів добровільного страхування та рівні можливості у здійсненні діяльності. Водночас створюються сприятливі умови для розвитку страхового ринку, щоб забезпечити реалізацію права на ефективний страховий захист юридичних і фізичних осіб.

Страховий ризик — ймовірність настання страхової події, що виражає обсяг можливої відповідальності страховика за певним видом страхування. Конкретним проявом реалізації страхового ризику є страховий випадок, тобто фактичне настання непередбачуваної події.

Страховий інтерес. Будь-який договір страхування може бути укладений тільки за наявності у страхувальника інтересу до організації захисту на випадок втрати майна, здоров'я чи життя. Це гарантує отримання певних доходів у разі настання спеціально обумовлених подій. Зацікавленість у страховому захисті всіх суб'єктів ринку шляхом передання відповідальності за наслідки ризику спеціалізованим установам зростає з потребою відшкодування збитку в

Рис. 13.2. Принципи страхування

умовах дефіциту фінансових ресурсів держави та підприємств або з можливостями одержання визначених страхових сум по закінченні дії договору страхування.

Принцип максимальної сумлінності можна вважати принципом взаємної правдивості між страховиком та страхувальником. Страхувальник повинен надати страховику всю інформацію про об'єкт страхування для оцінки ризику і визначення ціни страхової послуги, а страховик зобов'язаний правильно визначити збиток і виплатити страхове відшкодування.

Принцип реальності страхового захисту передбачає виплату відшкодування в розмірах реального збитку. Реалізація такого принципу вимагає створення умов, за яких досягається мета страхування. Відповідно необхідно дотримуватися *конкретних принципів страхування*.

Принцип платності передбачає передачу ризику за плату від страхувальника до страховика. Це дає змогу страховику сформувати відповідні страхові резерви, забезпечити окупність та прибутковість його діяльності.

Принцип неперервності означає, що особі для отримання страхової виплати необхідно мати постійно діючий договір страхування, оскільки за його відсутності страхова виплата здійснюватися не буде.

Принцип поворотності передбачає повернення страхувальнику страхових платежів у вигляді страхового відшкодування в разі настання страхового випадку (при ризиковому страхуванні) або страхової суми (при страхуванні життя).

Принцип диверсифікації означає можливість здійснення діяльності страхових компаній поза межами основного бізнесу. Чинним законодавством чітко визначено, що предметами безпосередньої діяльності страховика може бути лише страхування, перестрахування і фінансова діяльність, пов'язані з формуванням і розміщенням страхових резервів та їх управлінням. Проте цей принцип проявляється в рамках основної діяльності страховика, коли йдеться про розпорошення взятих на страхування ризиків за територіальною та галузевою ознаками, а також інвестиційної діяльності страховика.

Принцип франшизи передбачає частину збитків, яка згідно з договором страхування не відшкодовується страховою компанією, тобто власну участь страхувальника у відшкодуванні збитків. Такий принцип застосовується з метою уникнення виплати за невеликими збитками, створення економічної зацікавленості у страхувальників, захисту страховиків від зловживань страхувальників.

Принцип суброгації означає передачу страховику, який виплатив страхове відшкодування, права вимоги до особи, відповідальної за заподіяний збиток. Інша назва — регресне право. На практиці таке право застосовується ще й до настання реальної виплати відшкодування.

Принцип контрибуції, відповідно до якого одна страхова компанія вимагає від іншої або інших компаній розподілити між собою виплату страхового відшкодування у випадку страхування одного і того ж об'єкта одночасно кількома компаніями від однакових ризиків. Для реалізації такого принципу на практиці необхідно перевірити достовірність інформації про наявність не менше двох полісів на відшкодування збитків за однаковими ризиками одних і тих самих предметів страхування.

З метою забезпечення надійного страхового захисту, платоспроможності та фінансової стійкості страховика у страхуванні застосовується *принцип співстрахування* (страхування об'єкта за одним спільним договором кількома страховиками) та *перестрахування* (передача однією страховою компанією іншій частини своїх зобов'язань згідно з укладеними договорами).

13.4. Класифікація страхування

Багатогранність і розгалуженість об'єктів страхування, широкий спектр страхових відносин передбачають необхідність класифікації страхування. Найбільш повною і поширеною у вітчизняній практиці є класифікація страхування, подана на рис. 13.3.

За формами проведення страхування поділяється на добровільне та обов'язкове.

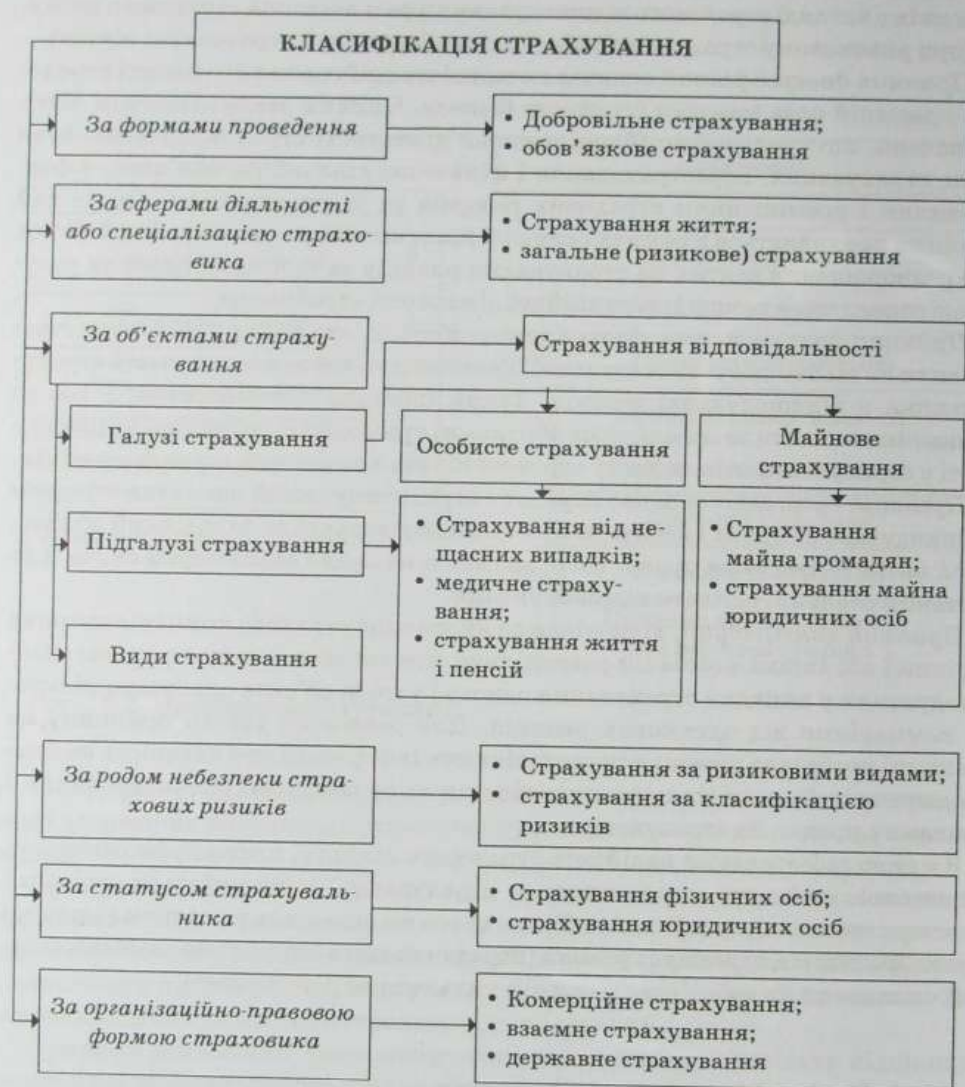

Рис. 13.3. Класифікація страхування

Добровільне страхування здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Загальні умови і порядок здійснення такого страхування визначаються правилами страхування, що встановлюються страховиком самостійно, відповідно до вимог чинного страхового законодавства. Характеристику та класифікаційні ознаки видів добровільного страхування визначає

уповноважений орган. Страховики мають право займатися тільки визначеними у ліцензії видами добровільного страхування. У ст. 6 Закону України "Про страхування" передбачено 22 види добровільного страхування.

Обов'язкове страхування встановлює держава з метою захисту інтересів не лише окремих страховальників, а й суспільства в цілому. Для здійснення обов'язкових видів страхування законодавчими актами визначаються перелік об'єктів страхування, обсяги страхової відповідальності, норми страхового забезпечення, порядок сплати страхових платежів, права й обов'язки учасників страхування. Принцип обов'язковості однаково поширюється і на страховальника, і на страховика. Перший має обов'язково застрахувати передбачений законом об'єкт, а другий не має права відмовити йому в цьому. У ст. 7 Закону України "Про страхування" визначено 34 види обов'язкового страхування.

Класифікація страхування *за сферами діяльності або спеціалізацією страховика* передбачає його поділ на страхування життя та загальне (ризикове) страхування. Зазначену класифікаційну ознаку покладено в основу виокремлення галузей страхування, які, у свою чергу, включають підгалузі та види відповідного страхування. При цьому всі ланки такої класифікації охоплюють і обов'язкову, і добровільну форми здійснення страхування.

Чинним страховим законодавством *за об'єктами страхування* визначено три його галузі:

- майнове страхування як сукупність видів страхування, об'єктом яких є майно юридичних і фізичних осіб;
- особисте страхування — галузь страхування, в якій об'єктом страхування є життя, здоров'я, працездатність громадян;
- страхування відповідальності — галузь страхування, в якій об'єктом страхування є відповідальність перед третіми особами, які можуть зазнати збитків унаслідок діяльності або бездіяльності страховальника.

Загальне страхування включає всі галузі, тоді як страхування життя є підгалуззю, видом особистого страхування, об'єкт страхових відносин в якому — майнові інтереси, пов'язані з життям і здоров'ям застрахованого.

Особисте страхування можна поділити на три підгалузі:

- страхування від нещасних випадків;
 - медичне страхування;
 - страхування життя і пенсій.
- У свою чергу, підгалуззями майнового страхування є:
- страхування майна громадян;
 - страхування майна юридичних осіб.

Класифікація страхування *за родом небезпеки страхових ризиків* передбачає виділення видів страхування за діяльністю страховика (морське, авіаційне, автотранспортне тощо) та за видами ризиків (фінансові, кредитні, екологічні тощо).

За *статусом страховальника* страхові послуги поділяють на такі, що надаються юридичним особам, а також такі, які обслуговують інтереси громадян. Ця класифікаційна ознака не поширюється на особисте страхування.

Класифікація страхування за організаційно-правовою формою страховика використовується з метою забезпечення державного регулювання страхової діяльності. Відповідно розрізняють:

- комерційне страхування (послуги надають страхові компанії, створені у формі акціонерних, повних, командитних товариств та товариств з додатковою відповідальністю);
- взаємне страхування (послуги надають товариства взаємного страхування);
- державне страхування (послуги надають державні страхові організації).

13.5. Поняття страхового ринку, його структура

В умовах утвердження ринкових засад господарювання важливою передумовою забезпечення фінансової стабільності держави, її сталого економічного розвитку та загального добробуту є ефективне функціонування страхового ринку.

Поняття “*страхового ринку*” можна розглядати з таких позицій:

- як сферу економічних відносин, де об’єктом купівлі-продажу є страховий захист та формується попит і пропозиція на нього;
- як форму організації фінансових відносин щодо формування та розподілу страхового фонду для забезпечення страхового захисту юридичних і фізичних осіб;
- як соціально-економічне середовище, в якому функціонують страхові компанії, страхувальники, посередники, що приймають участь в реалізації страхових послуг;
- як сукупність страхових організацій і страхових послуг;
- як механізм перерозподілу фінансових ресурсів страхувальників і страховиків.

Об’єктивними умовами функціонування страхового ринку є наявність:

- потреби в страхових послугах;
- об’єктів страхування, що мають споживчу вартість;
- суб’єктів страхування, що здатні задовольнити потреби або їх споживати.

Загальну організаційну структуру страхового ринку характеризують його суб’єкти та об’єкти (рис. 13.4).

До основних суб’єктів страхового ринку належать:

- страховики;
- страхувальники;
- страхові посередники.

За характером здійснюваних операцій страхові компанії поділяються на:

- спеціалізовані — такі, що спеціалізуються виключно на окремих видах страхування;
- універсальні, що виконують різні види страхування;

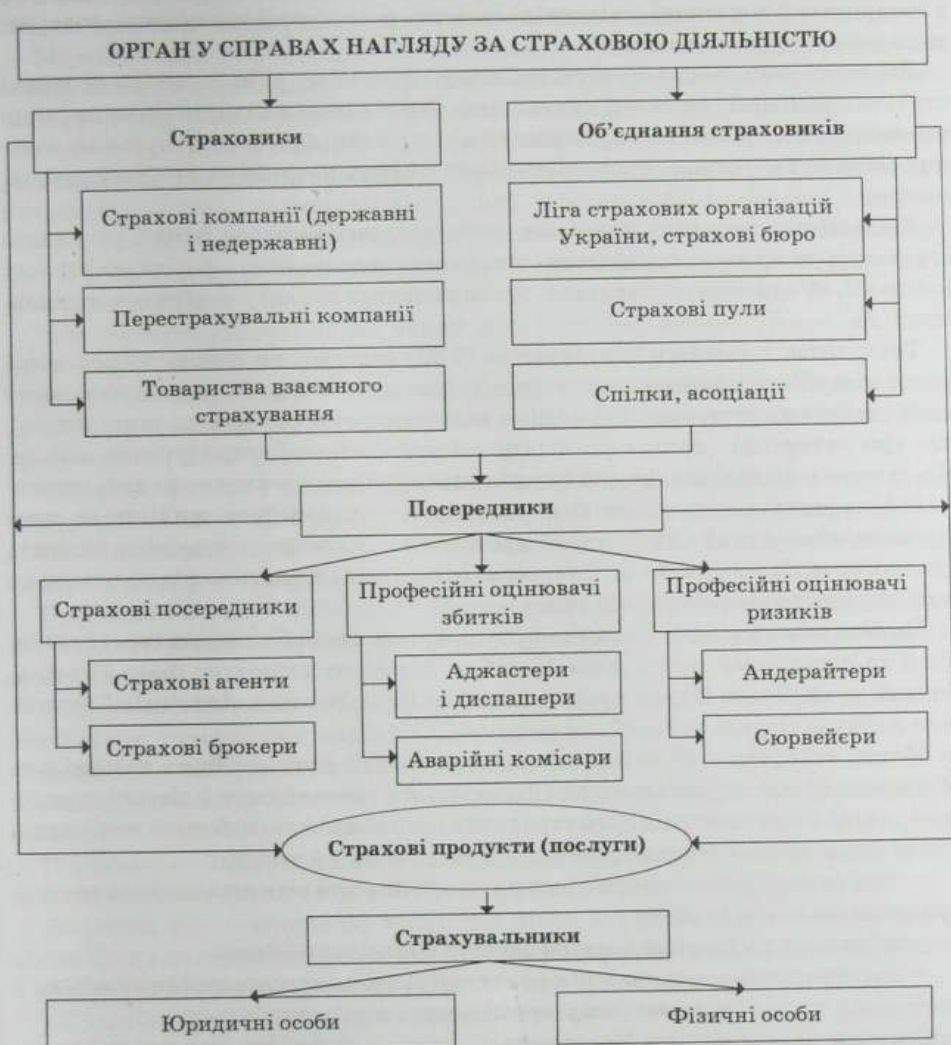

Рис. 13.4. Організаційна структура страхового ринку

— перестраховальні, які здійснюють страхування великих і небезпечних ризиків.

На страховому ринку України переважно працюють акціонерні товариства закритого типу, що пояснюється низькими вимогами до розміру статутного фонду страховика, відсутністю розвинуеного ринку цінних паперів, спрощеною

процедурою реєстрації тощо. Іншими формами організації страхових відносин є товариства з додатковою відповідальністю, командитні товариства, товариства з повною відповідальністю.

Значного поширення на вітчизняному страховому ринку набули кептивні страхові компанії, створені потужними виробничими підприємствами, корпораціями або фінансово-промисловими групами для обслуговування власних потреб. Такі страхові компанії обслуговують потреби та інтереси засновників.

Крім вищезазначених основних суб'єктів, виділяють й інших учасників страхових відносин: товариства взаємного страхування, перестраховальні компанії, об'єднання страховиків, орган у справах нагляду за страховою діяльністю.

Товариства взаємного страхування (ТВС) створені на основі добровільної угоди між об'єднаннями юридичних або фізичних осіб для страхового захисту своїх майнових інтересів. Специфіка взаємного страхування полягає в тому, що при створенні страхового фонду забезпечується безприбуткова основа. Предметом основної діяльності товариств взаємного страхування є забезпечення страхового захисту, однак обсяг ризиків, що можуть бути прийняті на страхування, обмежений. ТВС, окрім проведення страхової діяльності, надають фінансову підтримку його членам через інвестування коштів, видачу позик на потреби учасників товариства тощо.

На страховому ринку України функціонують такі об'єднання страховиків, як *Ліга страхових організацій України, Моторне страхове бюро України, Авіаційне страхове бюро України, Морське бюро України, Асоціація "Українське медичне страхове бюро"*.

Метою створення Ліги страхових організацій України було добровільне об'єднання зусиль страховиків для формування повноцінного і дієвого страхового ринку. Страховиками Ліги страхових організацій передбачено вирішення таких стратегічних завдань розвитку страхування в Україні:

- створення привабливого і доступного ринку для всіх страховиків та страхувальників нашої країни;
- подальше відтворення законодавчої і нормативної бази;
- перетворення страхування в ефективну складову ринкової економіки;
- розширення інвестиційних можливостей страховиків тощо.

Основними завданнями Моторного страхового бюро України є гарантування платоспроможності страховиків — членів Моторного транспортного страхового бюро щодо страхових зобов'язань; забезпечення розвитку страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів та організації співпраці з страховими організаціями інших держав у цій галузі.

Авіаційне страхове бюро організоване з метою координації діяльності національних страховиків у галузі авіаційних ризиків; співпраці із суб'єктами господарювання, які експлуатують або обслуговують засоби авіаційного транспорту; дослідження та прогнозування національного ринку страхових послуг

у галузі авіації; розроблення програм та методів страхування авіаційних ризиків, заходів щодо запобігання страховим випадкам тощо.

Морське страхове бюро створене для захисту і розвитку інтересів морського страхування, формування міжнародної політики страхування морської діяльності, узагальнення морського страхового законодавства.

Основною метою Асоціації "Українське медичне страхове бюро" є сприяння розвитку медичного страхування в Україні за допомогою впровадження єдиних правил, вимог і стандартів діяльності, забезпечення необхідної допомоги страховим компаніям у проведенні медичного страхування, організації юридичного захисту прав страховиків та страхувальників на ринку послуг медичного страхування.

Детальніше зупинимося на таких суб'єктах страхового ринку, як посередники.

Страхові посередники — страхові брокери чи агенти, через яких укладається договір страхування і вирішуються окремі питання щодо врегулювання претензій.

Страхові брокери — юридичні особи або громадяни, які офіційно зареєстровані в установленому порядку і за винагороду здійснюють посередницьку діяльність у страхуванні від свого імені на підставі брокерської угоди з особою, яка має потребу в страхуванні.

Страхові агенти — юридичні і фізичні особи, які є представниками страховика і діють у його інтересах за винагороду на підставі договору доручення із страховиком.

Аджастери (диспашери) — спеціалісти з розрахунків аварій та розподілу збитків між учасниками морського перевезення.

Аварійні комісари встановлюють причини настання страхового випадку, характер та розмір збитків, як правило, під час дорожньо-транспортних аварій.

Сюрвейєри — інспектори чи агенти страховика, що здійснюють огляд та оцінювання майна і визначають імовірність реалізації страхового ризику.

Андеррайтери — юридичні особи, які діють від імені страховика та мають право брати на страхування запропоновані ризики, визначати тарифні ставки й умови договорів страхування на основі норм страхового права.

Об'єктом страхового ринку є *страхові продукти* — специфічні страхові послуги, що надаються страхувальнику при виконанні договору страхування (пропонуються на страховому ринку). А перелік видів страхування, якими може користуватися страхувальник, відображає асортимент страхового ринку.

З метою наукового дослідження чи спостереження, вивчення умов функціонування та перспектив розвитку страхового ринку доцільно розглянути й інші ознаки його класифікації.

В основу *інституціональної структури* страхового ринку покладено приватну, комбіновану, публічну форми власності. За такою структурою розрізняють акціонерні, корпоративні, взаємні та державні страхові компанії, діяль-

ність яких регулюється Господарським кодексом України, законами України “Про господарські товариства” та “Про страхування”.

За *територіальною* ознакою розрізняють національний, регіональний та світовий страхові ринки.

За *галузеву* — страховий ринок поділяють на ринок страхування життя та ринок загальних (ризикових) видів страхування (майнового, особистого, відповідальності).

13.6. Державне регулювання у сфері страхування

Держава як учасник страхового ринку створює правові основи регламентування страхової діяльності, а в особі уповноваженого органу здійснює нагляд за дотриманням вимог чинного законодавства та ефективного розвитку страхових послуг з метою запобігання неплатоспроможності страховиків та захисту інтересів страхувальників.

Спеціальним уповноваженим державним органом виконавчої влади у сфері страхування є Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України, яка виконує такі функції.

1. *Нормативно-правове регулювання у сфері страхування:*

- розроблення нормативних та методичних документів з питань страхової діяльності, які належать до компетенції уповноваженого органу;
- узагальнення практики страхової діяльності на страховому ринку, розроблення і подання в установленому порядку пропозицій щодо розвитку й удосконалення законодавства України про страхову і посередницьку діяльність у страхуванні та перестрахованні;
- прийняття у межах своєї компетенції нормативно-правових актів з питань страхової і посередницької діяльності у страхуванні та перестрахованні;
- встановлення правил формування, обліку і розміщення резервів та показників звітності.

2. *Нагляд за учасниками страхового ринку:*

1) реєстрація:

- ведення єдиного державного реєстру страховиків (перестраховиків) та страхових і перестрахових брокерів;
- видача страховикам ліцензій на здійснення страхової діяльності та проведення перевірок їх відповідності виданій ліцензії;
- реєстрація правил (умов) добровільного страхування, на які видається ліцензія;
- реєстрація змін та (або) доповнень до правил добровільного страхування у разі запровадження страховиком нових правил страхування чи внесення змін та (або) доповнень;

2) ліцензування страхової діяльності;

3) контрольньо-наглядова функція:

- проведення перевірок щодо правильності застосування страховиками (перестраховиками) та страховими посередниками законодавства про страхову діяльність і достовірності їх звітності;
- проведення аналізу додержання законодавства об'єднаннями страховиків і страхових посередників;
- здійснення контролю за платоспроможністю страховиків відповідно до взятих ними страхових зобов'язань перед страхувальниками.

3. *Організаційне та методичне забезпечення діяльності у сфері страхування:*

- забезпечення проведення дослідницько-методологічної роботи з питань страхової і посередницької діяльності у страхуванні і перестраховуванні, підвищення ефективності державного нагляду за страховою діяльністю;
- проведення і координація у визначеному законодавством порядку навчання, підготовки і перепідготовки кадрів, організація нарад, семінарів, конференцій з питань страхової діяльності;
- участь у міжнародному співробітництві у сфері страхування і посередницькій діяльності у страхуванні та перестраховуванні, вивчення, узагальнення, поширення світового досвіду;
- здійснення організаційно-методичного забезпечення проведення актуарних розрахунків.

Основними напрямками вдосконалення державної політики в галузі страхування є:

- подальший розвиток законодавчої і нормативної баз;
- залучення страхового ринку до вирішення найважливіших питань соціального страхування;
- створення оптимального співвідношення між обов'язковим і добровільним страхуванням;
- формування комплексної системи висококваліфікованого кадрового забезпечення;
- створення конкурентного середовища між страховиками і страховими посередниками;
- підвищення рівня інформаційного забезпечення;
- посилення впливу держави на проведення інвестиційної політики з боку страховиків.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Страхування, ризик, страховий захист, страховий фонд, централізований страховий резервний фонд, фонд самострахування, страховик, страхувальник, застрахований, страховий ринок, страхові посередники, страхові агенти, страхові брокери, страхові продукти (послуги), перестраховування, державний орган у справах нагляду за страховою діяльністю.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягає необхідність страхового захисту?
2. Дайте визначення страхового захисту.
3. Які ознаки притаманні страховому захисту як економічній категорії?
4. Назвіть форми організації страхового фонду, охарактеризуйте їх.
5. У чому полягає сутність страхування?
6. Охарактеризуйте суб'єкти та об'єкти страхування.
7. З яких позицій можна розглядати поняття "страхування"?
8. Розкрийте взаємозв'язок страхування з іншими економічними категоріями.
9. Назвіть функції страхування.
10. Розкрийте зміст принципів страхування.
11. За якими ознаками класифікується страхування?
12. З яких позицій можна розглядати поняття "страховий ринок"?
13. Дайте характеристику суб'єктів і об'єктів страхового ринку.
14. За якими ознаками здійснюється класифікація страхового ринку?
15. Які функції виконує Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України?
16. Назвіть напрями вдосконалення державної політики у галузі страхування.

Рекомендована література

1. *Александрова М.М.* Страховання: Навч.-метод. посіб. — К.: ЦУЛ, 2002. — 280 с.
2. *Залєтов О.М.* Страховання: Навч. посіб. / За ред. д-ра екон. наук О.О. Слюсаренко. — К.: Міжнар. агенція “Бізон”, 2003. — 320 с.
3. *Залєтов О.М.* Убезпечення життя: Монографія. — К.: Міжнар. агенція “Бізон”, 2006. — 688 с.
4. Історія страховання: Підручник / С.К. Реверчук, Т.В. Сива, С.І. Кубів, О.Д. Вовчак; За ред. С.К. Реверчука. — К.: Знання, 2005. — 213 с.
5. *Мних М.В.* Страховання в Україні: сучасна теорія і практика: Підручник. — К.: Знання України, 2006. — 284 с.
6. *Ротова Т.А., Руденко Л.С.* Страховання: Навч. посіб. — К.: КДТЕУ, 2001. — 400 с.
7. Страховання: Підручник / Кер. авт. колективу і наук. ред. С.С. Осадець. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: КНЕУ, 2002. — 599 с.
8. *Хавтур О.В.* Моніторинг фінансового потенціалу вітчизняних страховиків // Вісник ТАНГ. — 2004. — № 6.
9. *Хавтур О.В.* Оптимізаційні моделі управління інвестиційними ризиками страхових компаній // Світ фінансів. — 2005. — № 2.
10. *Шумелда Я.* Страховання: Навч. посіб. для студ. екон. спец. — Т.: Джура, 2004. — 280 с.

Розділ 14

ФІНАНСОВИЙ РИНОК

14.1. Фінансовий ринок у системі економічних відносин

У фінансовій системі держави чільне місце займає фінансовий ринок як важлива сфера фінансових відносин, яка сприяє ефективному функціонуванню інших сфер і ланок фінансової системи країни.

За своєю економічною сутністю *фінансовий ринок* — сукупність економічних відносин, які виникають між його учасниками при формуванні попиту і пропозиції на специфічні фінансові послуги, пов'язані з купівлею-продажем фінансових активів, які знаходяться у власності економічних суб'єктів національної, регіональної та світової економіки. На ці відносини впливають об'єктивні економічні закони розвитку суспільства, а також фінансова політика держави та інших суб'єктів господарювання.

З організаційного погляду *фінансовий ринок* — сукупність фінансових інституцій, які спрямовують потік грошових коштів від власників до позичальників, і навпаки. До таких інституцій належать банківські установи, валютні та фондові біржі, інвестиційні фонди, недержавні пенсійні фонди, страхові компанії, позабіржові торговельні системи, розрахунково-клірингові організації, депозитарії тощо.

Отже, основною метою функціонування фінансового ринку є акумулювання та ефективне розміщення тимчасово вільних коштів від суб'єктів, які їх заощадили, до суб'єктів, які відчувають потребу в таких коштах. Як правило, кошти спрямовуються від тих, хто не має можливості їх ефективно використати, до тих, хто використовує їх продуктивно.

Оскільки передача в користування капіталу відбувається через продаж фінансових активів, які відображають права на отримання доходу на вкладений

капітал, то можна стверджувати, що *фінансовий ринок* — система економіко-правових відносин, пов'язаних із випуском та обігом (купівлею-продажем) фінансових активів. Обов'язковими атрибутами фінансового ринку є чіткі правила торгівлі, наявність професійних учасників ринку та розвинута інфраструктура, яка забезпечує мінімальні витрати і максимальну надійність укладення угод.

За адміністративно-командної системи управління економікою фінансового ринку не існувало, оскільки не було поняття ринку взагалі, приватної, індивідуальної та інших форм власності (крім загальнодержавної), фінансової інфраструктури тощо. Передумовами становлення фінансового ринку в Україні стали: ліквідація державної монополії на рух фінансових ресурсів, економічна самостійність суб'єктів господарювання, розвиток відповідної інфраструктури фінансового ринку тощо.

Фінансовий ринок може успішно розвиватися і функціонувати лише в ринкових умовах. Розвиток фінансового ринку значною мірою відображає гнучкість фінансової системи та швидкість, з якою вона може пристосовуватись до змін в економічному та політичному житті країни, а також до різноманітних процесів, що відбуваються за її межами. Розвинуті фінансові ринки стимулюють і посилюють фінансові потоки в економіці та зменшують суспільні витрати, у тому числі витрати кожного з учасників ринку.

Сутність фінансового ринку відображена у його функціях. У сучасних умовах фінансовий ринок виконує такі основні функції:

- активна мобілізація тимчасово вільного капіталу з різних джерел;
- ефективний розподіл акумульованого вільного капіталу між численними кінцевими його споживачами;
- визначення найефективніших напрямів розміщення капіталу з позицій забезпечення високого рівня його доходності;
- формування ринкових цін на окремі фінансові інструменти і послуги, які найоб'єктивніше відображають співвідношення між попитом і пропозицією;
- здійснення кваліфікованого посередництва між продавцями і покупцями фінансових інструментів;
- створення умов для мінімізації фінансових ризиків;
- прискорення обороту капіталу, що сприяє активізації економічних процесів у державі.

На фінансовому ринку важливу і доволі специфічну функцію регулювання виконує держава в особі уповноважених органів влади та управління.

Державне регулювання фінансового ринку полягає у здійсненні державою комплексних заходів щодо упорядкування, контролю, нагляду за ринком та запобігання зловживанням і порушенням у цій сфері. Незважаючи на те, що в процесі регулювання фінансового ринку державою реалізуються різні підходи до впорядкування діяльності професійних та інших учасників ринку, державне регулювання має забезпечувати однакові права й однаковий доступ до рин-

ку всіх його суб'єктів, максимальну прозорість ринку, конкурентне середовище, не допускаючи монополізації ринку.

До органів, що здійснюють регулювання фінансового ринку в Україні, належать Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг та Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку.

Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України здійснює державне регулювання і нагляд за діяльністю страхових компаній та страхових брокерів, установ накопичувального пенсійного забезпечення, довірчих товариств, кредитних спілок, лізингових та факторингових компаній, кредитно-гарантійних установ, ломбардів та інших учасників ринків фінансових послуг. Основні завдання Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг такі:

- проведення єдиної державної політики у сфері надання фінансових послуг;
- розроблення і реалізація стратегії розвитку ринків фінансових послуг;
- здійснення державного регулювання та нагляду за наданням фінансових послуг;
- захист прав споживачів фінансових послуг;
- сприяння інтеграції в європейський та світовий ринки фінансових послуг.

Основними завданнями Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку є:

- забезпечення реалізації єдиної державної політики щодо розвитку і функціонування ринку цінних паперів в Україні;
- сприяння адаптації українського ринку цінних паперів до міжнародних стандартів;
- координація діяльності органів державної виконавчої влади з питань функціонування фондового ринку;
- забезпечення державного контролю за дотриманням законодавства України з питань функціонування фондового ринку;
- упорядкування діяльності емітентів, торговців цінними паперами та інших фінансових посередників;
- створення умов для розвитку конкуренції між учасниками фондового ринку та здійснення контролю за їх реалізацією.

Як катализатор економічного зростання, фінансовий ринок істотно впливає на забезпечення суверенітету держави та реалізацію її національних інтересів.

Характерною особливістю сучасного економічного розвитку є посилення інтеграційних та глобалізаційних перетворень, активізація процесів трансформації фінансового середовища, зокрема стрімкий розвиток світового фінансового ринку, зміна його кон'юнктури та структурної розгалуженості. Процес інтеграції фінансових ринків, який нині триває у світі, пов'язаний з багатьма процесами, які відбуваються на національних та міжнародних ринках.

Україна — відносно невелика, проте невід'ємна частина світового господарства — продовжує взаємодіяти з міжнародними фінансовими ринками. Чітке знання структури кожного сегмента світового фінансового ринку, його інституційної будови та інструментарію допоможе створити підґрунтя та змоделювати власну структуру фінансового ринку відповідно до вимог загальносвітового розвитку, сприятиме ефективній роботі його суб'єктів на міжнародній фінансовій арені.

14.2. Сегментація фінансового ринку

Фінансовий ринок є, певною мірою, поняттям збірним, узагальненим. На практиці воно характеризує обширну систему окремих видів фінансових ринків з різноманітними сегментами. Кожен з цих видів і сегментів має певні зобов'язання, обслуговує різних клієнтів, діє у різних регіонах та сферах господарського життя. Цей ринок оперує різноманітними фінансовими інструментами, обслуговується специфічними фінансовими інститутами, має доволі розгалужену фінансову інфраструктуру.

Сегментація фінансового ринку — процес цілеспрямованого поділу його видів на індивідуальні сегменти залежно від характеру фінансових інструментів, які обертаються на ринку. Це пояснюється тим, що саме фінансовий актив визначає зміст поняття “фінансовий ринок”.

Зважаючи на зазначене вище, структура фінансового ринку матиме такий вигляд: кредитний ринок та ринок грошей, які можуть бути представлені як ринок позикового капіталу, ринок цінних паперів, валютний ринок, ринок дорогоцінних металів і каміння, ринок фінансових послуг. Кожен з виділених структурних сегментів фінансового ринку, у свою чергу, можна розбити на окремі сектори (мікросегменти) залежно від критерію, покладеного в основу такого поділу.

Кожний сегмент фінансового ринку має свою характерну специфіку та особливості функціонування, власні правила укладання угод із фінансовими активами тощо. Причому один і той самий актив може бути товаром на декількох ринках. Скажімо, кредит у доларах — об'єкт діяльності грошового, кредитного і валютного ринків.

Процес переливання фінансових ресурсів з одного виду фінансового ринку чи сегмента на інші називається *сек'юритизацією*. В останні роки процес сек'юритизації характеризується переміщенням операцій з ринку позикових капіталів на ринок цінних паперів (передусім, ринок облігацій) і забезпечує зниження витрат у залученні кредитів. Це сприяє тісній взаємозалежності між сегментами фінансового ринку.

Зважаючи на те, що торгівля фінансовими активами може здійснюватися у різних формах і різними методами, є велика розгалуженість і різноманітність

фінансового ринку. Відповідно є велика кількість ознак, за якими можна класифікувати фінансовий ринок. Найпоширеніші підходи до визначення структури фінансового ринку такі.

За видами фінансових активів фінансовий ринок поділяють на:

а) кредитний ринок (ринок банківських позик, позикового капіталу), тобто ринок, на якому об'єктом купівлі-продажу є вільні кредитні ресурси, обіг яких здійснюється на умовах повернення, строковості, платності і забезпеченості;

б) ринок цінних паперів (фондовий ринок), на якому об'єктом купівлі-продажу є усі види цінних паперів (фондових інструментів), емітованих підприємствами, різними фінансовими інститутами, державою;

в) валютний ринок, на якому об'єктом купівлі-продажу є іноземна валюта і фінансові інструменти, які обслуговують операції з нею;

г) ринок золота та інших дорогоцінних металів (срібла, платини тощо), на якому об'єктом купівлі-продажу є дорогоцінні метали. В Україні ринок золота — найменш розвинутий вид фінансового ринку через відсутність належного правового регламентування;

д) ринок фінансових послуг як сукупність різноманітних форм мобілізації й переміщення фондів фінансових ресурсів із вільного обігу в сфері інвестиційного прикладання. Фінансові послуги за своєю структурою є дуже різноманітними, можуть мати ознаки кредитних операцій, операцій оренди, страхування тощо.

За періодом обертання фінансових активів фінансовий ринок поділяють на:

а) ринок грошей, на якому здійснюються операції купівлі-продажу ринкових фінансових інструментів і фінансових послуг усіх розглянутих вище фінансових ринків зі строком обертання до одного року. Фінансові активи, що обертаються на ринку грошей, є найліквіднішими, їм притаманний найменший рівень фінансового ризику, а система формування цін на них є доволі простою;

б) ринок капіталів, на якому здійснюються операції купівлі-продажу ринкових фінансових інструментів і фінансових послуг зі строком обертання більше одного року. Фінансові активи, які обертаються на ринку капіталів, як правило, менш ліквідні, їм притаманний найбільший рівень фінансового ризику і досить високий рівень доходності.

Ці два види фінансового ринку тісно пов'язані між собою. Проте поділ фінансових ринків на ринок грошей і ринок капіталів у сучасних умовах функціонування цих ринків має дещо умовний характер, оскільки сучасні ринкові технології та умови емісії багатьох фінансових інструментів передбачають відносно простий і швидкий спосіб трансформації окремих короткострокових фінансових активів у довгострокові, і навпаки.

За організаційними формами функціонування фінансовий ринок поділяють на такі види.

1. Організований (біржовий) ринок, який представлено системою фондових і валютних бірж. На організованому фінансовому ринку забезпечуються:

— висока концентрація попиту і пропозиції в одному місці (встановлюється найбільш об'єктивна система цін на окремі фінансові інструменти);

— проводиться перевірка фінансового становища емітентів основних видів цінних паперів, допущених до торгів;

— процедура торгів має відкритий характер;

— гарантується виконання укладених угод.

Однак біржовий ринок має окремі слабкі сторони, зокрема:

— він більш суворо регулюється державою, що знижує його гнучкість;

— виконання всіх нормативно-правових актів щодо його функціонування збільшує витрати на здійснення операцій купівлі-продажу;

— великомасштабні угоди, які реалізуються окремими учасниками на ринку, практично неможливо зберегти в таємниці.

2. Неорганізований (позабіржовий, або "вуличний") ринок, на якому здійснюється купівля-продаж фінансових інструментів і послуг, угоди за якими не реєструються. Цей ринок характеризується:

— вищим рівнем фінансового ризику (оскільки багато фінансових інструментів і послуг, які котируються на ньому, не проходять процедури перевірки на біржах або були ними відхилені в процесі лістингу);

— більш низьким рівнем юридичної захищеності покупців;

— торгівлею цінних паперів більш низької якості;

— більш низьким рівнем поточної інформованості покупців тощо.

Разом з тим цей ринок:

— забезпечує обіг більш широкої номенклатури фінансових інструментів і послуг;

— задовольняє потреби окремих інвесторів у фінансових інструментах з високим рівнем ризику і, відповідно, більшим доходом;

— значною мірою забезпечує таємницю здійснення окремих угод.

За регіональною ознакою фінансовий ринок поділяють на:

а) місцевий фінансовий ринок, представлений в основному операціями комерційних банків, страхових компаній, неорганізованих торговців цінними паперами з їх контрагентами — місцевими суб'єктами господарювання і населенням;

б) регіональний фінансовий ринок, який функціонує в межах області (республіки) і поряд з місцевими неорганізованими ринками, включає систему регіональних фондових і валютних бірж;

в) національний фінансовий ринок, який включає всю систему фінансових ринків держави, їх видів і організаційних форм;

г) світовий фінансовий ринок як складову світової фінансової системи, в якій інтегровані національні фінансові ринки держав з відкритою економікою.

За швидкістю реалізації угод фінансовий ринок поділяють на:

а) ринок з негайною (терміною) реалізацією угод (ринок "spot"), на якому угоди здійснюються за короткий строк (як правило, до трьох днів);

б) ринок з реалізацією угод у майбутньому (строкові ринки: форвардний, ф'ючерсний, опціонний і ринок свопів). Предметом обігу на цьому ринку є, як правило, фондові, валютні і товарні деривативи (похідні цінні папери).

За умовами обігу фінансових інструментів (у цьому випадку йдеться виключно про фондові інструменти) фінансовий ринок поділяють на:

а) первинний ринок, що характеризує ринок перших та повторних емісій цінних паперів, на якому здійснюється їх початкове розміщення серед інвесторів;

б) вторинний ринок, де обертаються цінні папери, продані на первинному ринку. Однією з основних функцій вторинного ринку є встановлення реальної ринкової ціни (курсової вартості) окремих цінних паперів, яка відображає всю наявну інформацію про фінансовий стан емітентів і умов емісії.

Варто зазначити, що всі складові фінансового ринку перебувають у тісному взаємозв'язку. Насамперед збільшення обсягів грошових заощаджень населення і вільних коштів підприємств сприяє розширенню та активізації кредитного ринку і ринку цінних паперів. І навпаки, випуск цінних паперів знижує потребу у фінансуванні економіки за рахунок кредитів та акумулює тимчасово вільні грошові кошти інвесторів.

Практикою доведено, що фінансовий ринок досягає найбільшої ефективності лише тоді, коли у його функціонуванні задіяні всі складові: ринок грошей і валютний ринок, кредитний ринок і ринок цінних паперів, ринок фінансових послуг тощо.

14.3. Характеристика інструментів фінансового ринку

Операції на фінансовому ринку здійснюються за допомогою фінансових інструментів.

Фінансові інструменти — різноманітні фінансові активи, які обертаються на ринку, є законними вимогами власників цих активів на отримання певного (як правило, грошового) доходу в майбутньому і за допомогою яких реалізуються операції на фінансовому ринку. Основними інструментами на фінансовому ринку є готівкові гроші, банківські кредити, цінні папери.

Фінансові інструменти, які обертаються на окремих сегментах фінансового ринку, характеризуються значною різноманітністю, тому їх можна класифікувати за багатьма ознаками.

Інструменти, що обслуговують фінансовий ринок, класифікують так.

За видами фінансових ринків:

а) інструменти кредитного ринку (гроші і розрахункові документи, які обертаються на грошовому ринку);

б) інструменти фондового ринку (цінні папери, які обертаються на цьому ринку);

в) інструменти валютного ринку (іноземна валюта, розрахункові валютні документи, а також окремі види цінних паперів, які обслуговують цей ринок);

г) інструменти ринку фінансових послуг (фінансові послуги, які надаються фінансовими інституціями (банками і небанківськими кредитними установами, факторинговими і лізинговими компаніями, фондовими і валютними біржами, страховими компаніями тощо) суб'єктам фінансових відносин — підприємницьким структурам, державі та громадянам);

д) інструменти ринку золота (срібла, платини): названі види цінних металів, які використовують з метою формування фінансових резервів і тезаврації, а також цінні папери, які обслуговують цей ринок.

За періодом обертання:

а) короткострокові фінансові інструменти (з періодом обігу до одного року), що обслуговують операції на ринку грошей;

б) довгострокові фінансові інструменти (з періодом обігу більше одного року), що обслуговують операції на ринку капіталів. До цього виду фінансових інструментів належать і безстрокові фінансові інструменти, кінцевий строк погашення яких не встановлено (наприклад, акції).

За характером фінансових зобов'язань:

а) інструменти, додаткові фінансові зобов'язання за якими не виникають (валютні цінності, золото тощо);

б) боргові фінансові інструменти, які характеризують кредитні відносини між їх покупцем і продавцем та зобов'язують боржника погасити в передбачені строки їх номінальну вартість і заплатити винагороду у формі відсотка (облігації, векселі, чеки тощо);

в) пайові фінансові інструменти, які підтверджують право їх власника на частку в статутному капіталі емітента і на отримання відповідного доходу (акції, інвестиційні сертифікати тощо).

За пріоритетною значимістю:

а) первинні фінансові інструменти (фінансові інструменти першого порядку), які характеризуються їх випуском в обіг первинним емітентом і підтверджують прямі майнові права або відносини кредиту (акції, облігації, чеки, векселі тощо);

б) вторинні фінансові інструменти, або деривативи (фінансові інструменти другого порядку), які характеризують виключно цінні папери, що підтверджують право або зобов'язання їх власника купити чи продати первинні цінні папери, що обертаються на ринку, валюту, товари або нематеріальні активи на заздалегідь визначених умовах у майбутньому періоді. Такі фінансові інструменти використовують для проведення спекулятивних фінансових операцій і страхування цінового ризику (хеджування). Основними видами деривативів є опціони, свопи, ф'ючерсні і форвардні контракти. Залежно від складу первинних фінансових інструментів або активів, відповідно до яких вони випущені в обіг, деривативи бувають фондові, валютні, страхові, товарні.

За гарантованістю рівня дохідності:

- а) фінансові інструменти з фіксованим доходом, які характеризують фінансові інструменти з гарантованим рівнем дохідності при їх погашенні;
- б) фінансові інструменти з невизначеним доходом, рівень дохідності яких може змінюватися залежно від фінансового стану емітента або кон'юнктури фінансового ринку.

За рівнем ризику:

- а) безризикові фінансові інструменти: короткострокові цінні папери, короткострокові депозитні сертифікати найнадійніших банків, "тверда" іноземна валюта, золото та інші цінні метали, придбані на короткий період. Термін "безризикові" є певною мірою умовним, оскільки потенційний фінансовий ризик має будь-який із перерахованих видів фінансових інструментів;
- б) фінансові інструменти з низьким рівнем ризику: група короткострокових фінансових інструментів, які обслуговують ринок грошей і виконання зобов'язань, за якими гарантується стійким фінансовим станом та надійною репутацією позичальника;
- в) фінансові інструменти з помірним рівнем ризику, що характеризують групу фінансових інструментів, рівень ризику за якими приблизно відповідає середньоринковому;
- г) фінансові інструменти з високим рівнем ризику: рівень ризику за якими суттєво перевищує середньоринковий;
- д) фінансові інструменти з дуже високим рівнем ризику, які використовують для здійснення найризикованіших спекулятивних операцій на фінансових ринках.

Слід зазначити, що наведена класифікація відображає поділ фінансових інструментів лише за найбільш суттєвими загальними ознаками. Кожна з наведених груп фінансових інструментів, у свою чергу, класифікується за окремими специфічними ознаками, які відображають особливості їх випуску, обігу і погашення.

14. 4. Суб'єкти фінансового ринку

На фінансовому ринку діють різні суб'єкти (учасники ринку), функції яких визначаються метою їх діяльності та участю у здійсненні угод. Суб'єктами фінансового ринку можуть бути: фізичні особи, не обмежені законом у правосуб'єктності та дієздатності, групи громадян (партнерів), трудові колективи, юридичні особи усіх форм власності, держава.

Класифікація суб'єктів фінансового ринку є досить складною і не завжди точно визначеною. Вона ускладнюється в міру деталізації й розгляду в різних аспектах, зважаючи на різноманітність операцій з фінансовими активами і багатогранність функцій, які можуть виконувати різні учасники фінансового ринку.

Найбільш узагальнено суб'єктів фінансового ринку можна класифікувати за формою:

- домогосподарства (населення);
- суб'єкти господарювання (інститути позафінансової сфери);
- держава.

Домогосподарство є одним із надзвичайно важливих суб'єктів фінансового ринку, тому що частина доходу, що не використовується домогосподарством упродовж поточного періоду, перетворюється на заощадження і за наявності відповідного фінансового механізму може бути потужним джерелом економічного зростання країни.

Найбільш поширеною формою заощаджень населення є використання частини доходу для створення накопичень у вигляді готівкових грошей чи вкладів в ощадних банках або для придбання цінних паперів.

Проте варто зазначити, що не всі домашні господарства належать до категорії заощаджувачих. Наприклад, молоді сім'ї в основному витрачають набагато більше, ніж заробляють, щоб придбати деякі дорогі товари і послуги (наприклад, житло, транспортні засоби, оплата навчання у вищих навчальних закладах тощо). Ці покупки здійснюються за рахунок позик. Люди похилого віку, перебуваючи на пенсії, теж схильні витрачати більше коштів, але за рахунок їх вилучення з накопичених у минулому заощаджень. Однак від'ємна величина заощаджень домогосподарств такого типу перекривається позитивною величиною заощаджень сімей, що складаються з осіб з високими доходами і стабільною кар'єрою.

У країнах з розвинутою ринковою економікою до 70 % населення вкладають кошти у різноманітні фінансові активи. Значна частина населення отримує довгострокові кредити на придбання житла та інші цілі. В Україні тільки близько 5 % населення займається інвестуванням у цінні папери; практично немає довгострокового кредитування населення банківськими установами, що є наслідком тривалого перехідного періоду з нестабільним та недостатньо розвинутим фінансовим ринком.

Інститути позафінансової сфери (суб'єкти господарювання) — юридичні особи, резиденти певної держави, які займаються виробництвом товарів та наданням послуг. До інститутів позафінансової сфери належать промислові та сільськогосподарські підприємства, кооперативи, орендні підприємства, фермерські господарства, малі підприємства, корпорації, асоціації, консорціуми, спільні (змішані) підприємства, установи, організації тощо. Разом з іноземними учасниками ринку вони або є інвесторами, або емітують і розміщують на ринку власні фінансові активи.

Основним джерелом фінансування для нефінансових інститутів, як правило, є банківські кредити, інші види позик, облігації та акції. Корпорації з високим кредитним рейтингом залучають кошти як на внутрішньому, так і на зовнішньому фінансових ринках, надаючи перевагу ринку, де вартість капіталу менша. Вітчизняні підприємницькі структури мають обмежені можливості

щодо залучення коштів на міжнародному ринку. На національному ринку вони виступають переважно як позичальники на кредитному ринку, а також емітенти акцій та векселів, не використовуючи, на жаль, з об'єктивних причин таке потужне джерело фінансування, як корпоративні облігації.

Держава також є активним учасником фінансового ринку. Оскільки державні витрати, як правило, перевищують доходи, то виникає бюджетний дефіцит, який може покриватися за рахунок позик, що здійснюються на фінансовому ринку. Ці позики реалізуються шляхом продажу урядових облігацій та інших цінних паперів як фінансовим посередникам, так і безпосередньо підприємствам і домогосподарствам. Держава на фінансовому ринку є, в основному, позичальником, регулярно розміщуючи на зовнішньому і внутрішньому ринках свої боргові зобов'язання; вона також виконує специфічну і дуже важливу функцію — регулювання фінансового ринку. За допомогою законів та нормативних актів держава впливає на поведінку учасників ринку і певною мірою спрямовує розвиток ринку в заданому напрямі. Іноді держава може бути на фінансовому ринку інвестором, здійснюючи фінансову підтримку певних суб'єктів господарювання. Це відбувається у тому випадку, коли в державі виникає надлишок фінансових ресурсів. Тоді уряд стає постачальником грошових коштів на фінансовий ринок.

Суб'єктів (учасників) фінансового ринку класифікують також залежно від виконуваних ними функцій. З урахуванням принципових форм укладання угод на фінансовому ринку його професійних учасників поділяють на три групи:

- продавці і покупці фінансових активів (послуг);
- фінансові посередники;
- інститути інфраструктури фінансового ринку.

Продавці і покупці фінансових активів (послуг) становлять групу прямих учасників фінансового ринку, які здійснюють на ньому основні функції у проведених фінансових операціях.

На ринку позикових капіталів основними видами прямих учасників фінансових операцій є:

— *кредитори*. Вони характеризують суб'єктів фінансового ринку, які надають позику в тимчасове користування під певний відсоток. Основною функцією кредиторів є продаж грошових активів (як власних, так і залучених) для задоволення різноманітних потреб позикоотримувачів у фінансових ресурсах. Кредиторами на фінансовому ринку можуть бути: держава (здійснюючи цільове кредитування підприємств за рахунок загальнодержавного та місцевих бюджетів, а також державних цільових позабюджетних фондів); банківські установи, які здійснюють найбільший обсяг і найширший спектр кредитних операцій; небанківські кредитно-фінансові установи;

— *позичальники*. Вони характеризують суб'єктів фінансового ринку, які отримують позики від кредиторів під певні гарантії їх повернення і за певну плату у формі відсотка. Основними позичальниками грошових активів на фі-

нансовому ринку є держава (отримуючи кредити від міжнародних фінансових організацій і банків), банківські установи (отримуючи кредити на міжбанківському кредитному ринку), підприємства (для задоволення потреб у грошових активах з метою поповнення оборотних коштів і формування інвестиційних ресурсів); населення (у формі споживчого фінансового кредиту, який використовується в інвестиційних цілях).

На ринку цінних паперів основними прямими учасниками фінансових операцій є:

— *емітенти*, які залучають необхідні фінансові ресурси за рахунок випуску (емісії) цінних паперів. На фінансовому ринку емітенти є виключно продавцями цінних паперів із зобов'язанням виконувати всі вимоги, які випливають з умов їх випуску. Емітентами цінних паперів є держава (виконавчі органи державної влади та органи місцевого самоврядування), а також юридичні особи, створені, як правило, у формі акціонерних товариств. Крім того, на національному фінансовому ринку можуть обертатися цінні папери, емітовані нерезидентами;

— *інвестори*, які вкладають свої грошові кошти в різноманітні види цінних паперів з метою отримання доходу. Цей дохід формується за рахунок отримання інвесторами відсотків, дивідендів і приросту курсової вартості цінних паперів. Інвесторів, які здійснюють свою діяльність на фінансовому ринку, класифікують так: за статусом їх поділяють на індивідуальних (окремі підприємства, фізичні особи) й інституціональних інвесторів (представлені різними фінансово-інвестиційними інститутами); за метою інвестування виділяють стратегічних (купають контрольний пакет акцій для здійснення стратегічного управління підприємством) і портфельних інвесторів (купають окремі види цінних паперів виключно в цілях отримання доходу); за належністю до резидентів на національному фінансовому ринку розрізняють вітчизняних та іноземних інвесторів.

На валютному ринку основними учасниками валютних операцій є:

— *продавці валюти*, якими можуть бути: держава (реалізує на ринку через уповноважені органи частину валютних резервів), комерційні банки (мають ліцензію на здійснення валютних операцій), підприємства, які ведуть зовнішньоекономічну діяльність (реалізують на ринку свою валютну виручку за експортовану продукцію), фізичні особи (які реалізують наявну в них валюту через мережу обмінних валютних пунктів);

— *покупці валюти*, якими є ті самі суб'єкти, що й продавці.

На ринку золота (та інших дорогоцінних металів) і дорогоцінного каміння основними прямими учасниками фінансових операцій є:

— *продавці дорогоцінних металів та каміння*, якими можуть бути держава (реалізує частину свого золотого запасу); банківські установи (реалізують частину своїх золотих авуарів); юридичні та фізичні особи (за необхідності реінвестування коштів, які раніше були вкладені в цей вид активів (засобів тезаврації));

— покупці дорогоцінних металів і каміння, якими є ті самі суб'єкти, що і продавці (за відповідного нормативно-правового регулювання їх складу).

На розвиненому ринку діє величезна кількість *фінансових посередників*, які за певну плату надають різні види фінансових послуг. Ці послуги пов'язані як з емісією фінансових активів, так і з їх обігом на вторинному ринку. За емісії корпоративних цінних паперів та на кредитному ринку фінансові посередники сприяють інвестуванню коштів у різні галузі економіки. За емісії державних боргових зобов'язань та на ринку державного кредиту вони сприяють залученню коштів для забезпечення потреб державного бюджету.

На вторинному ринку фінансові посередники забезпечують стабільне функціонування ринку, а також задовольняють інтереси юридичних та фізичних осіб щодо інвестування коштів у фінансові активи та вилучення їх з процесу інвестування. При цьому інститути ринку не тільки задовольняють потреби інвесторів щодо купівлі-продажу фінансових активів на регулярній основі за ринковою ціною, а й надають інформаційні, консультаційні, управлінські послуги.

При обслуговуванні учасників ринку одні фінансові посередники надають лише окремі види послуг, який і визначає в цілому їхню роль на ринку (страхові, інвестиційні компанії, брокерські фірми), а інші — широкий спектр фінансових послуг (наприклад, банківські установи, які, крім основних банківських послуг щодо залучення коштів та розміщення їх на кредитному ринку, здійснюють велику кількість операцій від імені та за рахунок клієнтів як на ринку позикових капіталів, так і на фондовому та валютному ринках). Останнім часом у зв'язку з послабленням державного регулювання національних ринків та зростаючими потребами учасників фінансового ринку в якісних та різноманітних послугах фінансове посередництво набуває більш універсальних форм. Переважна більшість фінансових посередників, що діють на розвинених фінансових ринках, надають своїм клієнтам широкий спектр фінансових послуг.

Фінансові посередники (наприклад, банківські установи, інвестиційні, страхові компанії, недержавні пенсійні фонди тощо) водночас є й інститутами інфраструктури фінансового ринку.

Інфраструктура фінансового ринку — сукупність установ та організацій, які обслуговують учасників фінансового ринку з метою підвищення ефективності здійснюваних ними операцій і забезпечують процес безперервного функціонування фінансового ринку та вільний рух товарів і послуг на ньому.

До інститутів інфраструктури фінансового ринку належать такі структурні утворення: фондові та валютні біржі, банківські установи, брокерські компанії, інвестиційні дилери та андеррайтери, системи міжбіржових та міжброкерських зв'язків, інвестиційні компанії та фонди, трастові компанії, фінансово-промислові групи або фінансові холдингові компанії, страхові компанії, пенсійні фонди, національна депозитарна система, реєстратори цінних паперів, інформаційно-консультативні центри, розрахунково-клірингові установи та інші кредитно-фінансові й інвестиційні інститути.

14.5. Фінансові посередники: класифікація та функціональне призначення

Фінансовий ринок формується з різноманітних каналів, якими грошові кошти переміщуються від кредиторів (інвесторів) до позичальників. Такі канали поділяють на дві основні групи: прямого фінансування та непрямого фінансування.

При прямому фінансуванні кошти переміщуються безпосередньо від інвесторів до позичальників. Тобто при такому вкладенні коштів інвестори беруть на себе значну частину ризиків і зазнають іноді великих втрат, зумовлених цими ризиками. При непрямому фінансуванні важливу роль у переміщенні коштів від власників до позичальників відіграють фінансові посередники (банки, інвестиційні, страхові компанії, пенсійні фонди тощо), які забезпечують таке переміщення і зменшують ризики та втрати, пов'язані з інвестуванням.

Фінансові посередники становлять доволі численну групу учасників фінансового ринку. Як правило, це великі фінансові структури (фінансові установи), які допомагають юридичним і фізичним особам, що мають заощадження, диверсифікувати їх (тобто вкласти капітал у різні підприємства).

Фінансова установа — юридична особа, яка відповідно до чинного законодавства надає одну або декілька фінансових послуг і внесена до відповідного реєстру в порядку, встановленому законом. До фінансових установ належать банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії та інші юридичні особи, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг.

Фінансові посередники мають можливість отримувати прибуток за рахунок економії (зумовленої зростанням масштабу операцій), рівномірно розподіляючи ризики.

Фінансові установи, які функціонують на ринку, поділяють на дві основні категорії — депозитні та недепозитні.

До *депозитних фінансових інститутів* належать банківські установи (емісійні, інвестиційні, іпотечні, ощадні банки), ощадні та кредитні організації, кредитні спілки. Основною функцією депозитних інститутів на ринку є залучення коштів у вигляді депозитів та надання позик. Банківські установи здійснюють кредитування суб'єктів господарської діяльності та громадян за рахунок залучення коштів підприємств, установ, організацій, населення та інших кредитних ресурсів. Основними операціями банківських установ, крім залучення і розміщення грошових вкладів та кредитів, є розрахункове і касове обслуговування клієнтів, операції з цінними паперами, довірчі операції, видача поручительств, гарантій та інших зобов'язань, надання консультаційних послуг тощо. Кредитні спілки є наймолодшими серед депозитних інститутів.

Це неприбуткові організації, засновані фізичними особами, професійними спілками, їх об'єднаннями на кооперативних засадах з метою задоволення потреб їх членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових послуг за рахунок об'єднаних грошових внесків членів кредитної спілки. Діяльність кредитної спілки ґрунтується на таких основних принципах: добровільність вступу та свободи виходу з кредитної спілки, рівноправність членів кредитної спілки, самоврядування, гласність. Кредитна спілка створюється на підставі рішення установчих зборів.

До *недепозитних інститутів* належать спеціалізовані небанківські установи (інвестиційні компанії, недержавні пенсійні фонди, страхові компанії тощо). Пенсійні фонди забезпечують працівників доходом після виходу на пенсію у формі періодичних виплат. Засновниками пенсійного фонду є корпорації, приватні фірми, установи, спілки, фізичні особи. Кошти залучаються до фонду через надходження періодичних внесків як роботодавців, так і працівників. Частина пенсійних фондів наймає фінансових посередників для забезпечення професійного управління активами. Страхові компанії є фінансовими посередниками, що здійснюють виплати своїм клієнтам при настанні страхового випадку. Страхова премія є платою за страхування, яку власник поліса вносить страховій компанії згідно з договором страхування. Укладаючи договори страхування, страхові компанії беруть на себе ризики власників полісів, а отримуючи страхові внески, отримують плату за взяті на себе ризики. Страхові внески використовують для придбання облігацій, акцій, заставних та інших цінних паперів. Інвестиційні компанії є інститутами спільного інвестування, які залучають кошти інвесторів з метою отримання прибутку від вкладення їх у цінні папери інших емітентів, корпоративні права та нерухомість. Інвестиційні компанії вкладають кошти в цінні папери великої кількості емітентів для того, щоб у рамках обраної стратегії максимально диверсифікувати портфель і зменшити ризики інвестування.

Серед фінансових посередників особливу групу становлять професійні учасники фінансового ринку, до яких належать брокери та дилери.

Брокерська діяльність — діяльність щодо укладання угод з цінними паперами на основі договорів комісії або доручення. Брокер є посередником (агентом) інвестора, діє від імені клієнта та за його дорученням отримує винагороду у вигляді комісійних. Для здійснення брокерської діяльності брокер зобов'язаний відкрити окремий брокерський рахунок у банку з метою здійснення операцій з грошима, що належать клієнту брокера.

Брокерські контори суттєво відрізняються між собою як за спектром послуг, які вони надають своїм клієнтам, так і за розміром комісійних. Є брокерські контори з пониженою комісією, які надають обмежену кількість послуг за зниженою ціною. Інвестори, яким не потрібні консультації чи інші додаткові послуги, звернувшись до таких брокерських фірм, можуть заощадити кошти. Часто брокерські фірми є досить великими, і в них інвесторів обслуговують різні спеціалісти фірми.

Дилерська діяльність — укладання професійним учасником фондового ринку (дилером) договорів з купівлі-продажу цінних паперів від свого імені і за свій рахунок шляхом публічного оголошення цін купівлі або продажу визначених цінних паперів із зобов'язанням придбати або продати ці цінні папери за оголошеними цінами. Основний дохід дилерів — позитивна різниця між цінами продажу та купівлі цінних паперів. Різниця в цінах купівлі-продажу є платою дилерам за терміновість і врівноваження тимчасового дисбалансу між попитом і пропозицією на певні види цінних паперів, що перебувають в обігу.

Роль дилерів на фондовому ринку полягає в тому, що вони роблять значний внесок у забезпечення ліквідності та стабільності ринку. Надзвичайні цінові коливання, які могли б мати місце, пом'якшуються за допомогою операцій, що проводяться на ринку дилерами. Саме дилери завжди готові продати потрібні інвесторам цінні папери та викупити їх у разі потреби. Здійснюючи операції на ринку, вони зменшують коливання цін та забезпечують ліквідність ринкових цінних паперів. Дилери також можуть надавати інформаційні послуги учасникам ринку, а на деяких ринках бути ведучими аукціонів на біржах.

Тих, хто займається дилерською діяльністю на ринку, часто називають спекулянтами та маркет-мейкерами (ті, що формують ринок). Торговців цінними паперами, які проводять операції з великими пакетами цінних паперів як від свого імені, так і в інтересах клієнтів, називають *трейдерами*. Як правило, трейдери виконують і брокерські, і дилерські функції на ринку.

Отже, фінансові посередники, надаючи великий спектр послуг учасникам фінансового ринку, виконують такі важливі функції:

- здійснюють ефективний розподіл фінансових ресурсів інвесторів у часі, сприяючи зниженню вартості фінансових операцій за одночасного зростання їх кількості (так званий “ефект масштабу”);

- об'єднують заощадження своїх клієнтів для здійснення великих інвестицій на фінансовому ринку. Акумуляючи невеликі за розміром заощадження, фінансові посередники в значній мірі підвищують ефективність інвестиційного процесу;

- диверсифікують ринок, що важко зробити окремим власникам заощаджень;

- об'єднують та перерозподіляють фінансові ризики, акумулюючи великі обсяги фінансових ресурсів з метою зниження ризику інвестицій для окремих суб'єктів;

- сприяють збалансуванню попиту і пропозиції на фінансові активи з різною тривалістю дії, оскільки допомагають вирішити суперечності між схильністю інвесторів до короткострокових (тобто більш ліквідних) вкладень та потребами позичальників у залученні фінансових ресурсів на тривалі строки для здійснення своїх інвестиційних програм.

Фінансові посередники, акумулюючи великий обсяг фінансових ресурсів (навіть якщо більшість цих зобов'язань є короткостроковими), мають можливість придбання і довгострокових активів.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Фінансовий ринок, ринок грошей, ринок капіталів, кредитний ринок, ринок цінних паперів, валютний ринок, ринок золота, ринок фінансових послуг, організований (біржовий) ринок, неорганізований (позабіржовий) ринок, первинний ринок, вторинний ринок, інструменти фінансового ринку, суб'єкти фінансового ринку, фінансові посередники.

Контрольні запитання і завдання

1. Охарактеризуйте економічну сутність фінансового ринку.
2. Проаналізуйте чинники, що визначають сучасні тенденції розвитку фінансового ринку в Україні.
3. На чому базуються методологічні підходи до класифікації фінансового ринку?
4. Що таке сегментація фінансового ринку?
5. Як класифікують фінансовий ринок за видами фінансових активів?
6. Охарактеризуйте основні функції фінансового ринку.
7. Дайте характеристику фінансових інструментів з урахуванням особливостей класифікації фінансового ринку.
8. Яку роль виконують домогосподарства (населення) як суб'єкт фінансового ринку в сучасних умовах розвитку вітчизняної економіки?
9. Які аргументи можна навести "за" і "проти" втручання держави у функціонування фінансового ринку?
10. Які заходи здійснює Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України щодо вдосконалення інституціонально-нормативного забезпечення розвитку фінансового ринку?
11. Назвіть прямих учасників фінансових операцій на ринку цінних паперів України.
12. Назвіть основні чинники, які впливають на формування та функціонування валютного ринку.
13. Проаналізуйте діяльність страхових компаній на фінансовому ринку України.
14. Які структурні утворення належать до інфраструктури фінансового ринку?
15. Назвіть основні функції, які виконують фінансові посередники на фінансовому ринку України.

Рекомендована література

1. *Алексєєнко Л.М.* Вплив державного регулювання економіки на становлення інститутів ринку // *Світ фінансів.* — 2007. — № 2.
2. *Алексєєнко Л.М., Кузнецова Л.В.* Теоретичні та інституціональні засади функціонування ринку фінансового капіталу // *Світ фінансів.* — 2006. — № 3.
3. *Алексєєнко Л.М.* Ринок фінансового капіталу: становлення, проблеми та перспективи розвитку: Монографія. — К.: Видав. дім “Максимум”; Т.: Екон. думка, 2004. — 424 с.
4. *Бланк И.А.* Основы финансового менеджмента: В 2 т. — Т. 1. — К.: Ника-Центр: Эльга, 2001.
5. Закон України “Про банки і банківську діяльність” від 7 грудня 2000 р. № 2121-III // *Офіційний вісник України.* — 2000. — № 52.
6. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про цінні папери і фондову біржу” від 3 червня 1999 р. № 719-XIV // *Офіційний вісник України.* — 1999. — № 26.
7. Закон України “Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні” від 30 жовтня 1996 р. № 448/96-ВР // *Відомості Верховної Ради України.* — 1996. — № 51.
8. Закон України “Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)” від 15 березня 2001 р. № 2299-III // *Офіційний вісник України.* — 2001. — № 16.
9. Закон України “Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті” від 23 вересня 1994 р. № 185/94-ВР (зі змінами і доповненнями) // *Відомості Верховної Ради України.* — 2004. — № 40.
10. Закон України “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг” від 12 липня 2001 р. № 2664-III // *Офіційний вісник України.* — 2001. — № 32.
11. Закон України “Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб” від 20 вересня 2001 р. № 2740-III // *Офіційний вісник України.* 2001. — № 42.
12. *Лютій І.О., Алексєєнко М.Д., Алексєєнко Л.М.* Традиційно усталені та новітні засади діяльності фінансових посередників у конкурентному середовищі // *Вісник ТАНГ.* — Т., 2004. — Вип. 5/1.
13. Ринок фінансових послуг: Навч. посіб. / М.А. Коваленко, Л.М. Радванська, Н.В. Лобанова, Г.М. Швороб. — Херсон: Олді-плюс, 2005. — 572 с.
14. *Шелудько В.М.* Фінансовий ринок: Навч. посіб. — К.: Знання-Прес, 2002. — 535 с.
15. *Юрій С.І., Алексєєнко Л.М.* Інституціоналізація фінансового посередництва в економічній системі // *Економіка України.* — 2007. — № 10.

Розділ 15

ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

15.1. Сутність фінансового менеджменту

Фінансовий менеджмент як самостійний напрям наукових досліджень і вид управлінської діяльності сформувався внаслідок розвитку підприємництва, трансформацією власності з приватної в корпоративну, розмежування власності та управління, бурхливого розвитку фінансового ринку, вдосконалення фінансових технологій, зростаючих ризиками фінансових потрясінь.

Фінансовий менеджмент є одним із видів функціонального менеджменту і тісно пов'язаний із загальним та іншими видами функціонального менеджменту. Об'єктом фінансового менеджменту є фінансово-господарська діяльність суб'єктів господарювання.

Сучасна фінансова термінологія для позначення управління фінансами на мікрорівні використовує поняття:

- фінансове адміністрування;
- фінансовий менеджмент;
- фінансовий інжиніринг;
- корпоративне управління.

Наведений перелік, однак, не вичерпує всього розмаїття понять. Наприклад, вживається термін “управління фінансовою діяльністю підприємств”, що акцентує увагу на управлінні лише одним із видів його діяльності та лише одним суб'єктом господарювання.

Фінансове адміністрування ґрунтується на ієрархії, виконавській дисципліні, дотриманні законів, інструкцій, положень.

Фінансовий менеджмент, як і підприємництво, ґрунтується на принципах свободи економічного вибору:

- 1) вибір здійснюють люди;
- 2) завжди є багатоваріантність вибору управлінських рішень, проектів (субститутів);
- 3) будь-який варіант рішення, кожен проект оцінюється з позиції раціонального мислення за найкращим співвідношенням витрати/вигоди (доходи);
- 4) вибір здійснюється в умовах невизначеності, а отже, є ризиковим, тому кожен варіант рішення, проект оцінюється з позиції оптимальності за співвідношенням ризик/доходи;
- 5) персональна відповідальність за вибір;
- 6) контроль виконання рішення, реалізації проекту.

Фінансовий інжиніринг на відміну від фінансового менеджменту, який ґрунтується на визначених методиках, передбачає розробку інноваційних фінансових рішень та технологій.

У корпоративному управлінні поєднуються загальний та стратегічний менеджмент, менеджмент персоналу, фінансовий менеджмент, організаційний менеджмент, право, конфліктологія, корпоративна культура.

Важливою відмінністю вищезгаданих понять є мета, комплекс завдань, підходів та критеріїв оцінки ефективності управління.

Фінансовий менеджмент є складним комплексним поняттям, що включає такі його аспекти:

- 1) філософію;
- 2) мистецтво;
- 3) науку;
- 4) практику;
- 5) вид підприємницької діяльності;
- 6) організаційну форму (орган управління фінансами).

Філософія фінансового менеджменту ґрунтується на філософії людини, філософії господарювання, філософії держави та права, філософії бізнесу і управління теоріями управлінських рішень; є мистецтвом розроблення, відбору та реалізації фінансових рішень із врахуванням дії всіх можливих чинників, впливу внутрішнього та зовнішнього середовищ, прогнозування можливих загроз та ризиків, оцінки їх рівня та характеру впливу на фінансову безпеку бізнесу, суб'єкта господарювання, співвласників з метою досягнення визначених цілей та реалізації завдань.

Мистецтво як вид творчої діяльності ставить кваліфікаційні вимоги до фінансових менеджерів, зокрема вимагає вміння мислити творчо, креативно, стратегічно та просторово, мати здібності організатора, психолога, педагога, володіти професійними знаннями та навичками, мати високий рівень правових знань, культури управління, вміння працювати в команді.

Фінансовий менеджмент є наукою. Імена багатьох авторів наукових розробок назавжди закарбовані у світовій фінансовій науці в назвах моделей, фор-

мул, методик, підходів. Історія розвитку науки фінансового менеджменту, яка ледь перевищує 100 років, була відповіддю на вимогу часу: від наукового пошуку можливих варіантів антикризового фінансового управління, теорії портфеля — до застосування математичних моделей та комп'ютерних технологій.

Теоретичною основою фінансового менеджменту прийнято вважати корпоративні фінанси. Фінансовий менеджмент є логічним продовженням корпоративних фінансів, мистецтвом підготовки відбору, оптимізації, прийняття та реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності корпорацій.

Однак розвиток суб'єктів господарювання різних організаційно-правових типів та форм власності вимагав запровадження нових підходів до управління їхніми фінансами з метою забезпечення його ефективності. Тому фінансовий менеджмент сьогодні адаптований до суб'єктів господарювання у різних сферах, галузях, відомствах, малого, середнього та великого бізнесу, від приватних фірм до суб'єктів господарювання, заснованих на корпоративній, державно-корпоративній та комунально-корпоративній власності.

Фінансовий менеджмент розглядають також як вид підприємницької діяльності, що передбачає надання корпорацією платних фінансових управлінських послуг суб'єкта малого бізнесу, які не в змозі утримувати великий штат фінансових менеджерів, зокрема фінансових аналітиків, експертів та ін.

Фінансовий менеджмент є одночасно й організаційною формою, тобто органом управління. Від злагодженої роботи команди фінансових менеджерів залежить процес реалізації фінансової стратегії та політики суб'єкта господарювання, досягнення визначених цілей та розв'язання окреслених завдань. Чіткий розподіл обов'язків, організація роботи фінансової служби, формування інформаційної бази та своєчасне реагування на відхилення фактичних результатів від запланованих, недопущення зниження індикаторів фінансової безпеки, фінансового стану суб'єкта господарювання — це неповний перелік видів діяльності фінансової команди.

Отже, фінансовий менеджмент — система підходів, принципів та методів розробки, прийняття та реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання.

15.2. Фінансові рішення, їх розробка, прийняття та реалізація

Практичне вирішення питань, пов'язаних з організацією та здійсненням фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання, залежало, залежить і буде залежати у майбутньому від оволодіння сучасними методиками і прийомами прийняття та реалізації управлінських рішень.

Незалежно від форм власності, організаційно-правового типу, сфери та видів економічної діяльності, галузі та ін., усі суб'єкти господарювання розглядаються як організації. Сучасна господарська організація (підприємство, установа) визначає мету своєї діяльності та працює для її досягнення, підпорядковуючи та поєднуючи цій цілеспрямованій діяльності всіх своїх членів.

Діяльність організації є складним переплетенням внутрішнього та зовнішнього середовищ, параметри яких постійно змінюються. Зовнішнє середовище складається з безлічі активних елементів, які впливають на організацію та її діяльність, і хоча рівень його впливу не залишається незмінним у часовому діапазоні, проте часто є некерованим або непрогнозованим.

Швидкість, з якою відбуваються зміни в зовнішньому середовищі, характеризує його рухливість. Конкретна позиція організації на товарному ринку, зміна кон'юнктури товарних ринків та динаміка змін кон'юнктури фінансового ринку є визначальними у розробці управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності організації. Недостатність обсягу інформації або недостатня її вірогідність впливають на невизначеність зовнішнього середовища.

Важливими чинниками зовнішнього впливу, зміною зовнішнього середовища організації, що впливає на її фінансові рішення, є наміри на дії:

- держави (фінансова політика держави, законодавчо-нормативна база, державне фінансове регулювання);
- конкурентів;
- постачальників та споживачів;
- фінансових посередників;
- інвесторів.

Важливими змінними чинниками непрямого впливу є політична обстановка в країні, стан економіки, рівень соціально-культурного розвитку, соціальні, культурні та екологічні чинники.

Внутрішнє середовище організації визначається її виробничим, фінансовим та кадровим потенціалом, використовуваними технологіями, результатами та здобутками. Внутрішній вплив на організацію в цілому, на окремі її підрозділи та види діяльності виявляється в усвідомлених діях апарату управління, кожної людини, керівника, менеджера, залежить від їхніх особистих якостей. Основні зміни внутрішнього середовища організації показано на рис. 15.1.

Рис. 15.1. Основні змінні внутрішнього середовища організації

Фінансові рішення належать до управлінських рішень. Поняття управлінського рішення в загальному трактують як обміркований намір, потребу дії на основі усвідомлення та визначення мети і шляхів її досягнення у разі виникнення певної проблеми.

Фінансові рішення — це:

- 1) процес пошуку й обґрунтування рішення, що здійснюється в кілька етапів;
- 2) вибір особою, яка приймає рішення, за допомогою визначених методик, методів та правил єдиного варіанта з декількох можливих;
- 3) рішення як результат вибору (особою, яка приймає рішення) є обов'язковим до виконання колективом організації.

Керування передбачає здійснення суб'єктом керування низки послідовних операцій (рис. 15.2).

Рис. 15.2. Процес розробки та реалізації фінансових рішень

Фінансове рішення є творчим процесом, в якому поєднуються професійні знання, функціональні обов'язки керівника чи менеджера, математичний підхід, фінансові розрахунки, логіка, психологія, воля, мотивація, інтереси, емоції.

Теорії прийняття рішень описують закономірності процесу рішень, технології та методи прийняття рішень. Виокремлюють три концептуальні підходи до прийняття рішень:

- 1) концепція математичного вибору рішень (нормативний підхід);
- 2) якісно-предметна концепція (дискриптивний підхід);
- 3) комплексна (змішана) концепція.

В основу концепції математичного вибору покладено використання математичних розрахунків для максимізації очікуваних фінансових результатів.

В основу дискриптивного підходу покладено психологічні моделі, розроблені з урахуванням сил та процесів, що пояснюють реальну поведінку особи, яка приймає рішення, аргументацію, технологію ухвалення рішення, особисті якості особи.

Якісно-предметна концепція не завжди має на меті максимізацію очікуваного результату.

Комплексна (змішана) концепція прийняття рішень передбачає комплексне поєднання нормативних та дискриптивних моделей.

Відповідно до теорії систем організація розглядається як взаємозалежна система, що в однаковій мірі поєднує технічні та соціальні компоненти. Тому важливо враховувати вплив на розробку та реалізацію фінансових управлінських рішень усіх взаємопов'язаних елементів, залежностей від усіх учасників цього процесу — розробників, керівників, виконавців.

Відповідно до концепції людських відносин важливо враховувати економічні стимули, а не тільки соціально-психологічні потреби учасників процесу підготовки та реалізації рішень.

У системі управління соціотехнічними системами всі учасники цього процесу взаємопов'язані, взаємозалежні, незважаючи на чітке розмежування повноважень: одні працівники формують інформаційну базу, другі — розробляють рішення, інші — приймають їх, четверті — виконують. Зміст складових етапів процесу підготовки, прийняття та реалізації фінансових рішень наведені на рис. 15.3.

Відносини між учасниками процесу залежать від психологічної сутності індивідів, індивідуальностей, їх властивостей (рис особистості): характеру, інтелекту, спрямованості, саморегуляції, мотивації, новаторства, темпераменту, смаків і прихильностей, настроїв, емоцій та ін. Запорукою успіху менеджера є поєднання професійних знань, творчості, вмінь, таланту.

Основою успішного функціонування суб'єкта господарювання (організації як взаємозалежної системи) є робота керівника, яка складається з великої кількості послідовних процедур та операцій. Функції керівника фінансової служби суб'єкта господарювання, керівників відділів, центрів відповідальності такі:

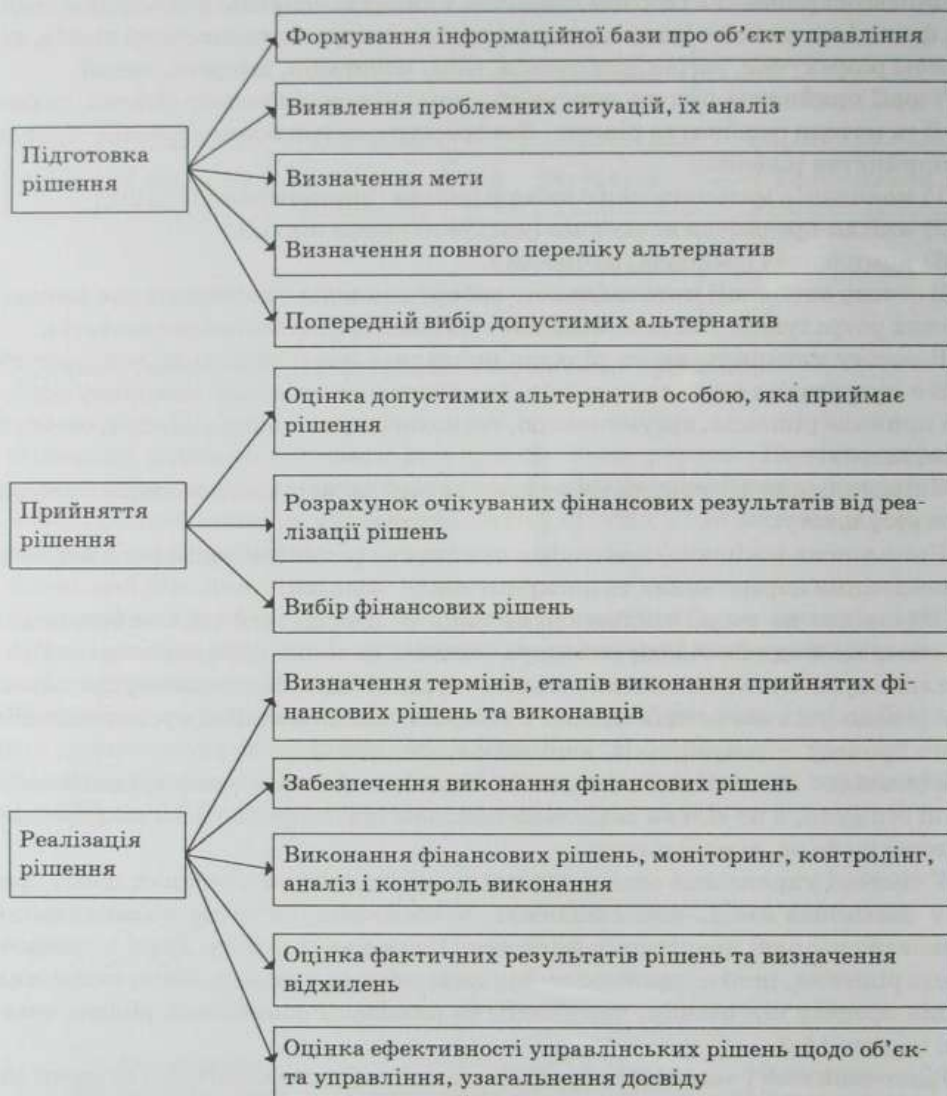

Рис. 15.3. Етапи та складові процесу підготовки, прийняття та реалізації фінансових рішень

- 1) керівництво процесом підготовки рішення;
- 2) визначення завдань фінансового менеджменту, їх конкретизація, набір оціночних показників для оцінки результатів виконання завдання;
- 3) визначення завдань фінансового менеджменту в складній та суперечливій ситуації;

- 4) персональна відповідальність за вибір рішення;
- 5) особисте прийняття рішення;
- 6) організація виконання рішення;
- 7) реалізація рішення, оцінка ефектів та ефективності.

Особливо складним завданням є вибір єдиного варіанта з маси альтернативних рішень. Фінансовий менеджмент, даючи змогу менеджерам проявити власні здібності та таланти, постійно вимагає максимально можливого виявлення варіантів фінансових рішень, вартісну оцінку кожного з них та вибір оптимального.

Фінансові рішення оцінюються за рівнем їхньої ефективності. Для цього визначається перелік контрольних показників та розраховується очікуване їх значення.

Виконання рішень передбачає оцінку досягнутих результатів за тим самим переліком контрольних показників та порівняння їх значення з прогнозним. Величина відхилень є індикатором ефективності процесу розробки, вибору та реалізації фінансових рішень, а отже, — ефективності фінансового менеджменту.

Фінансовий менеджмент має особливий об'єкт управління — фінанси суб'єкта господарювання, тобто його капітал, активи, доходи, видатки, ризики, прибуток, податки, інвестиції, грошові потоки. Для оцінки ефективності господарювання, ефектів та ефективності фінансового менеджменту застосовується значна кількість індикаторів — абсолютних та відносних показників.

15.3. Мета й основні завдання фінансового менеджменту

Політика управління окремими аспектами фінансової діяльності підприємств залежить від умов їх господарювання, масштабів і галузевих особливостей діяльності, кваліфікаційного рівня фінансових менеджерів, допустимого рівня ризику. Відповідно в процесі управління фінансами підприємства можуть ставити перед собою різну мету:

- виживання в конкурентному просторі;
- досягнення фінансової рівноваги;
- лідерство в боротьбі з конкурентами;
- максимізація ринкової вартості підприємства;
- зростання обсягу виробництва і реалізації продукції;
- максимізація прибутку і мінімізація витрат;
- забезпечення рентабельної діяльності;
- мінімізація фінансових ризиків.

В економічній літературі є різні підходи до визначення критеріїв пріоритетності мети фінансового менеджменту, що базуються на відповідних теоріях організації бізнесу (теорії максимізації прибутку, концепції зростання обсягу виробництва і збуту, теорії максимізації ціни фірми тощо).

Метою створення переважної більшості суб'єктів підприємництва в умовах ринкової економіки є отримання прибутку, що визначило на тривалий період часу основну мету фінансового менеджменту — максимізацію прибутку підприємства. Однак значний обсяг прибутку підприємства не завжди забезпечує нарощування його фінансового потенціалу, достатній рівень капіталізації. Неefективний розподіл і нераціональне використання прибутку можуть призвести до втрати фінансової рівноваги суб'єкта господарювання, а в кінцевому підсумку до зниження його конкурентних переваг та ринкової вартості. Тому найбільшого поширення набула “Теорія максимізації багатства (добробуту) акціонерів”, в основу якої було покладено вибір узагальнюючого критерію ефективності фінансових рішень, який повинен бути достатньо обґрунтованим та базуватися на прогнозуванні доходів власників підприємства. При цьому визнано, що таким умовам відповідає критерій максимізації вартості власного капіталу, тобто ринкової ціни акцій.

Отже, фінансовий менеджмент спрямований на задоволення інтересів власників капіталу підприємства, а тому *основною метою* фінансового менеджменту є максимізація ринкової вартості підприємства, що свідчить про його значний фінансовий потенціал, максимальну ефективність господарювання та досягнення високого рівня добробуту власників.

Для досягнення головної мети фінансового менеджменту необхідно вирішувати такі основні *завдання*.

1. Забезпечення формування достатнього обсягу фінансових ресурсів підприємства в процесі його розвитку. Це завдання реалізується шляхом формування ефективної політики фінансування господарської та інвестиційної діяльності підприємства (визначення загальної потреби у фінансових ресурсах на наступний період, підвищення рівня капіталізації, визначення доцільності залучення коштів за рахунок зовнішніх джерел, оптимізація структури капіталу).

2. Забезпечення найefективнішого використання фінансових ресурсів за основними напрямками діяльності підприємства. Оптимізація розподілу і використання фінансових ресурсів передбачає встановлення оптимальних пропорцій їх інвестування відповідно до поточних і перспективних планів господарської діяльності підприємства. Раціональне вкладення коштів забезпечує ефективне використання активів, що призводить до нарощування фінансового потенціалу, можливості його формування за рахунок внутрішніх джерел та максимізації достатку власників капіталу.

3. Оптимізація грошового обігу і підтримка постійної платоспроможності підприємства. Це завдання вирішується шляхом ефективного управління грошовими потоками підприємства в процесі кругообігу його грошових коштів, досягнення синхронізації обсягів надходження і витрат грошових коштів, підтримки їх ліквідності на рівні, що забезпечує постійну платоспроможність.

4. Забезпечення максимізації чистого прибутку шляхом ефективного управління активами підприємства, оптимізації їх складу і розміру, залучення в

господарський обіг необхідного обсягу позикових ресурсів, вибору найраціональніших напрямів операційної та фінансової діяльності, ефективної податкової, амортизаційної та дивідендної політики.

5. Забезпечення мінімізації фінансових ризиків за рахунок зменшення рівня їх концентрації, диверсифікації видів операційної та фінансової діяльності, використання методів уникнення та нейтралізації негативних наслідків господарювання, проведення ефективного внутрішнього та зовнішнього страхування.

6. Забезпечення фінансової рівноваги підприємства в процесі його розвитку. Для такої рівноваги характерним є високий рівень фінансової стійкості і платоспроможності підприємства, що забезпечується формуванням оптимальної структури фінансових ресурсів і активів, достатнім рівнем самофінансування інвестиційних потреб.

Однак вирішити ці завдання в повному обсязі неможливо. Компроміс досягається при збалансуванні всієї системи завдань, погодженні пріоритетної на певний момент мети з основними стратегічними і тактичними цілями підприємства. Таким чином, ефективність реалізації основної мети і вирішення поставлених завдань фінансового менеджменту визначаються обґрунтованістю його стратегії і тактики.

15.4. Стратегія і тактика фінансового менеджменту

Фінансова стратегія підприємства — формування системи довгострокових цілей фінансової діяльності підприємства і вибір найефективніших шляхів їх досягнення.

Фінансова стратегія є складовою загальної стратегії підприємства (рис. 15.4). Основна мета загальної стратегії — забезпечення стабільно високих темпів економічного розвитку та зміцнення конкурентної позиції підприємства.

Першочерговим завданням підприємства є розвиток здорової конкуренції, що визначається в процесі розроблення виробничої та маркетингової стратегій. Відповідно загальна стратегія ґрунтується на врахуванні можливостей збільшення конкурентних переваг підприємства. При цьому фінансова стратегія спрямовується на забезпечення самофінансування підприємства, що може досягатися в контексті ефективного управління капіталом, активами, прибутком, інвестиціями тощо. Таким чином, формування стратегічних цілей орієнтовано на нагромадження капіталу підприємства, достатнього для фінансування його розширеного відтворення.

Фінансова стратегія узгоджується із загальною стратегією підприємства та є чинником забезпечення його ефективного функціонування і фінансового розвитку в майбутньому. Процес розробки стратегії фінансового менеджменту включає декілька етапів (рис. 15.5).

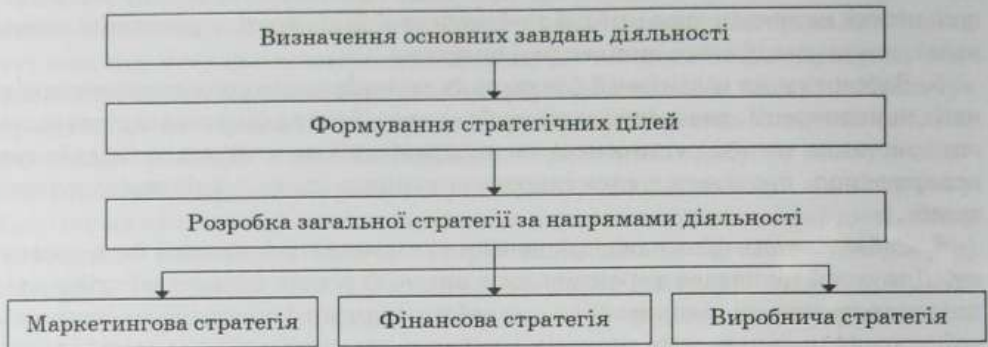

Рис. 15.4. Фінансова стратегія у загальній стратегії розвитку підприємства

1. *Визначення загального періоду формування стратегії фінансового менеджменту.* У процесі розробки стратегії фінансового менеджменту визначається тривалість періоду, який встановлюється для формування загальної стратегії економічного розвитку підприємства. При цьому стратегія фінансового управління як складова загальної стратегії може бути реалізована лише в часових межах цього періоду.

Тривалість періоду формування і реалізації фінансової стратегії залежить від низки чинників:

- тривалості періоду загальної стратегії розвитку підприємства;
- можливості прогнозування кон'юнктури фінансового ринку та розвитку економіки в цілому;
- галузевих особливостей, організаційно-правової форми суб'єкта господарювання та масштабів його діяльності;
- стадії життєвого циклу підприємства;
- визначення стратегічних цілей і завдань.

2. *Формування стратегічних цілей та завдань фінансового менеджменту.* Основною метою фінансового менеджменту, як уже зазначалося вище, є максимізація ринкової вартості підприємства. Разом з тим, головна мета конкретизується у контексті завдань фінансового розвитку підприємства.

Для формування стратегічних цілей підприємству необхідно:

- можливості досягнення мети узгодити із загрозою потенційного банкрутства;
- визначити умови реалізації мети:
 - 1) достатній обсяг капіталу і активів, їх оптимальну структуру, ефективно і раціональне використання;
 - 2) допустимий рівень фінансових ризиків у процесі господарювання.

Система стратегічних цілей формує стратегічну модель розвитку підприємства.

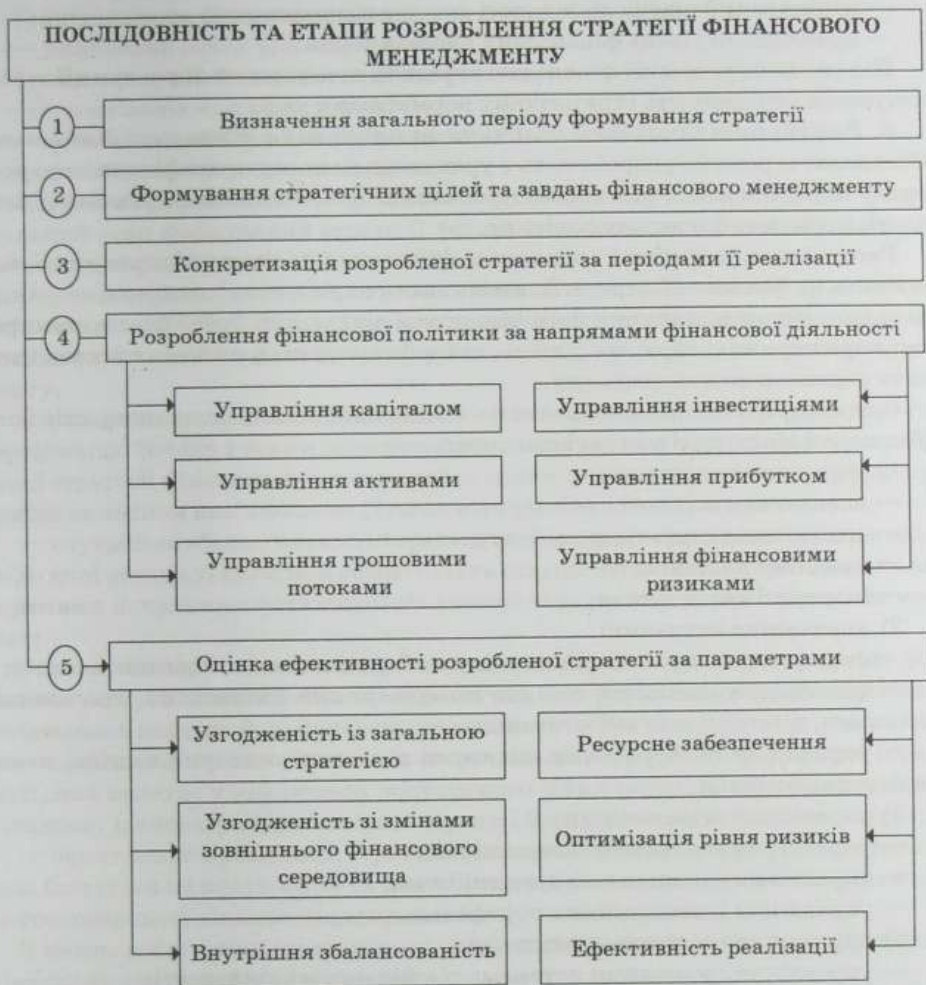

Рис. 15.5. Процес розроблення стратегії фінансового менеджменту

3. *Конкретизація розробленої стратегії за періодами її реалізації.* Розроблена стратегія фінансового менеджменту знаходить конкретне відображення у фінансових показниках — цільових стратегічних нормативах, зокрема таких:

- щорічний темп приросту власного капіталу підприємства;
- мінімальна частка власного капіталу в загальному обсязі використаного капіталу підприємства;

- рентабельність власного капіталу підприємства;
- мінімальний рівень ліквідності активів підприємства;
- прийнятний рівень фінансових ризиків тощо.

Під час конкретизації фінансової стратегії за періодами її реалізації забезпечується узгодженість стратегічних нормативів у часі.

4. *Розроблення фінансової політики за напрямками фінансової діяльності.* Фінансову стратегію розробляють з урахуванням перспектив фінансового розвитку підприємства і, відповідно до основних аспектів його фінансової діяльності, формують фінансову політику.

Разом з тим, розробка і проведення фінансової політики підприємства, базуючись на фінансовій стратегії, дають змогу вирішувати конкретні завдання за відповідними напрямками його фінансової діяльності. Тобто фінансова стратегія орієнтує на ті варіанти рішень, які забезпечують досягнення поставленої мети фінансового менеджменту.

Система формування фінансової політики підприємства щодо напрямків його фінансової діяльності має такі складові:

1) управління капіталом:

- визначення вартості капіталу;
- оптимізація структури капіталу;
- кредитна політика;
- інвестиційна політика;

2) управління активами:

- формування стратегії фінансування оборотних та необоротних активів;
- фінансове управління товарно-матеріальними цінностями, грошовими активами, дебіторською заборгованістю;

— управління необоротними активами в частині основних засобів, нематеріальних активів;

3) управління інвестиціями:

- управління реальними інвестиціями;
- управління фінансовими інвестиціями;
- управління інвестиційним портфелем.

4) управління грошовими потоками:

- управління грошовими потоками від фінансової діяльності;
- визначення вартості грошей у часі та її використання у фінансових розрахунках;

5) управління фінансовими ризиками:

- виявлення фінансових ризиків;
- встановлення основних факторів впливу на рівень фінансових ризиків;
- оцінка фінансових ризиків;
- розробка механізму нейтралізації фінансових ризиків;

6) управління прибутком підприємства:

- управління формуванням і розподілом прибутку;
- управління використанням чистого прибутку;

- дивідендна політика;
- 7) антикризове фінансове управління:
 - виявлення ознак кризового стану;
 - недопущення банкрутства підприємства;
 - локалізація кризових явищ;
 - фінансова стабілізація підприємства;
 - запобігання повторенню кризи.

5. *Оцінка ефективності розробленої стратегії за параметрами.* Цей завершальний етап формування стратегії фінансового менеджменту здійснюється за такими параметрами:

— узгодженість фінансової стратегії підприємства із загальною стратегією його розвитку. У процесі такої оцінки визначається ступінь узгодження цілей і завдань, етапів та часових меж у реалізації стратегії фінансового менеджменту;

— узгодженість фінансової стратегії зі змінами зовнішнього фінансового середовища. Згідно з таким параметром встановлюється відповідність розробленої стратегії фінансового менеджменту прогнозованому економічному розвитку країни та змінам кон'юнктури фінансового ринку;

— внутрішня збалансованість стратегії фінансового менеджменту, відповідно до якої узгоджуються між собою цілі та цільові стратегічні нормативи як за окремими напрямками фінансової діяльності підприємства, так і в часових межах;

— ресурсне забезпечення фінансової стратегії, яке характеризує наявні фінансові ресурси підприємства щодо досягнення стратегічної мети та вирішення основних завдань його фінансового розвитку;

— оптимізація рівня ризиків щодо реалізації розробленої фінансової стратегії, яка полягає у визначенні допустимого рівня ризиків, що забезпечують фінансову рівновагу підприємства в процесі його функціонування і розвитку;

— ефективність реалізації стратегії фінансового менеджменту, визначення якої базується на прогнозних та фактичних розрахунках результатів фінансово-господарської діяльності підприємства.

З метою досягнення стратегічних цілей підприємству необхідно розробити ефективну тактику фінансового менеджменту.

Фінансова тактика підприємства — конкретні фінансові прийоми і методи, які застосовує підприємство для вирішення стратегічних завдань. Завдання тактики фінансового менеджменту — вибір найбільш оптимального рішення і найбільш привабливих у конкретній господарській ситуації інструментів фінансового управління.

Тактичні цілі і завдання фінансового менеджменту:

- забезпечення відшкодування поточних витрат за рахунок отриманих доходів підприємства;
- регулювання розміру поточних грошових виплат підприємства;
- ефективне використання наявних фінансових ресурсів підприємства;

- оптимізація руху грошових потоків підприємства;
- забезпечення ліквідності балансу підприємства;
- підвищення ділової активності підприємства;
- зміцнення фінансової стійкості підприємства;
- підвищення платоспроможності підприємства тощо.

Тактика фінансового менеджменту є формою деталізації фінансової стратегії і формується відповідно до визначених раніше стратегічних цілей підприємства. При цьому розрізняють стратегічний і оперативно-тактичний фінансовий менеджмент.

Стратегічний фінансовий менеджмент полягає у прогнозуванні напрямів фінансової діяльності та моделюванні параметрів фінансового розвитку підприємства на перспективу з урахуванням змін факторів зовнішнього фінансового середовища та кон'юнктури фінансового ринку. Стратегічне управління фінансами спрямоване на досягнення стратегічних цілей.

Досить часто в економічній літературі під стратегічним менеджментом розуміють управління інвестиціями, основними завданнями якого є:

- фінансова оцінка проектів вкладення капіталу;
- вибір критеріїв прийняття інвестиційних рішень;
- вибір оптимальних варіантів укладення капіталу;
- визначення джерел фінансування.

Оперативно-тактичний менеджмент охоплює оперативне управління готівкою, яке спрямоване на забезпечення і підтримку постійної платоспроможності та ефективне використання грошових коштів у конкретний період часу. Разом з тим, тактичне управління фінансами орієнтується на внутрішні джерела фінансування з метою забезпечення самоокупності діяльності.

15.5. Принципи і функції фінансового менеджменту, їх характеристика

Ефективне функціонування фінансового менеджменту визначається низкою принципів, які тісно пов'язані з цілями і завданнями діяльності підприємства.

До основних принципів фінансового менеджменту належать такі (рис. 15.6).

1. *Інтегрування із загальною системою управління підприємством.* Фінансовий менеджмент тісно взаємодіє з іншими видами функціонального менеджменту (виробничим менеджментом, інноваційним менеджментом, менеджментом персоналу), оскільки прийняте управлінське рішення в будь-якій сфері діяльності підприємства впливає на формування грошових потоків і фінансові результати. Відповідно фінансовий менеджмент перебуває під впливом таких загальних принципів управління, як планування, цільова спрямованість, варіативність тощо.

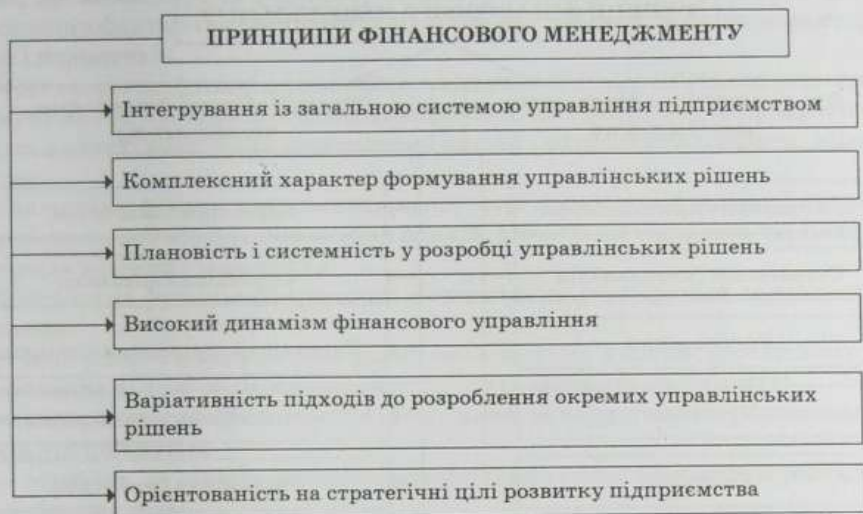

Рис. 15.6. Принципи фінансового менеджменту

2. *Комплексний характер формування управлінських рішень.* Фінансовий менеджмент є комплексною системою управління, яка забезпечує розробку взаємозалежних управлінських рішень, кожне з яких вносить свою частку в загальну результативність фінансової діяльності підприємства.

3. *Плановість і системність у розробленні управлінських рішень* — це планування матеріальних і фінансових ресурсів з метою забезпечення їх збалансованості, системність у розробці стратегії і тактики фінансового менеджменту.

4. *Високий динамізм фінансового управління*, який враховує зміни факторів зовнішнього середовища, ресурсного потенціалу, форм організації фінансової та виробничої діяльності, фінансового стану підприємства, кон'юнктури фінансового ринку.

5. *Варіативність підходів до розроблення окремих управлінських рішень* полягає у прогнозуванні варіантів фінансового розвитку підприємства, пошуку та обґрунтуванні альтернативних фінансових рішень.

6. *Орієнтованість на стратегічні цілі розвитку підприємства* — це орієнтація на стратегію довгострокового розвитку підприємства, досягнення стратегічної мети, забезпечення стабільного економічного розвитку в перспективі.

Основні мета і завдання фінансового менеджменту реалізуються через його функції. Умовно функції фінансового менеджменту класифікуються залежно від його об'єкта і суб'єкта (рис. 15.7).

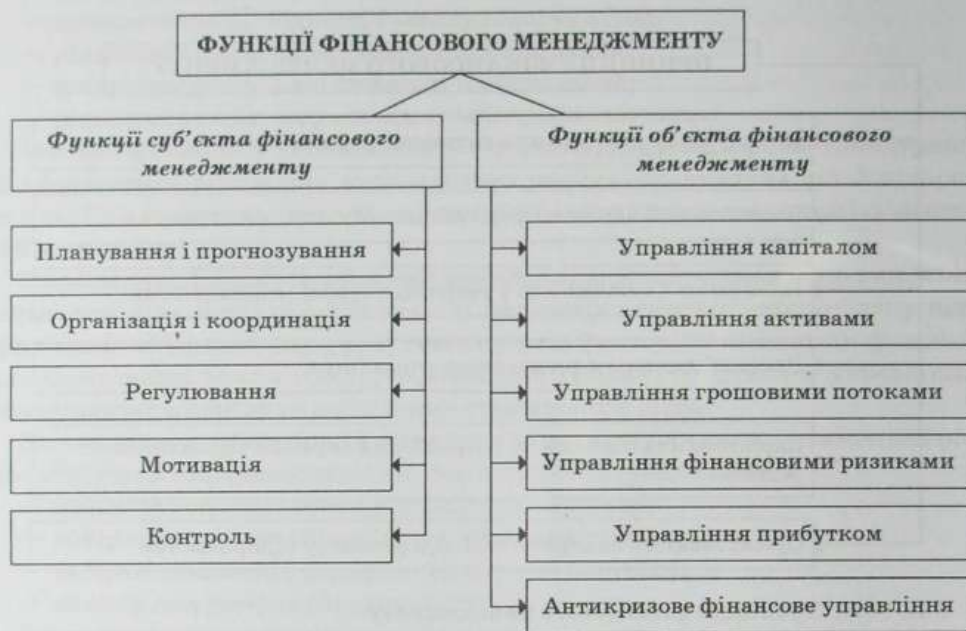

Рис. 15.7. Класифікація функцій фінансового менеджменту

Функції суб'єкта фінансового менеджменту — види управлінської діяльності, спрямовані на досягнення цілей та вирішення завдань фінансового управління підприємства.

Функція *планування* у фінансовому менеджменті є основою прийняття фінансових рішень. З одного боку, фінансове планування — комплекс заходів з розробки планових завдань і їх реалізації на практиці, з іншого — діяльність із формування і затвердження фінансових планів за основними напрямками фінансової діяльності підприємства. В основу фінансового планування покладено розроблену фінансову стратегію підприємства, що конкретизується на кожному етапі його розвитку.

Прогнозування у фінансовому менеджменті — розроблення можливих напрямів фінансової діяльності підприємства на тривалу перспективу, прогнозу змін його фінансового стану. Якщо мета планування — втілити у життя заплановані заходи, то для прогнозування характерним є передбачення відповідних змін фінансового розвитку підприємства.

Організація полягає у створенні органів управління, побудові структури апарату управління, підрозділів фінансової служби, встановленні взаємозв'язків між ними, розподілі обов'язків і повноважень. *Координація* у фінансовому менеджменті — узгодженість робіт усіх ланок системи управління, апарату управління і фахівців, єдність відносин між ними.

Регулювання у фінансовому менеджменті охоплює комплекс поточних заходів, що забезпечують фінансову стійкість підприємства в разі виникнення відхилення фактичних результатів від планових завдань, заданих параметрів, норм і нормативів.

Мотивація як функція фінансового менеджменту передбачає спонування і стимулювання працівників фінансової служби до ефективної та продуктивної роботи з метою виконання поставлених завдань фінансового розвитку підприємства.

Контроль у фінансовому менеджменті — це перевірка організації фінансової роботи та виконання фінансових планів, виявлення відхилень від плану та своєчасне внесення корективів.

Контрольна функція фінансового менеджменту реалізується за такими напрямками:

- контроль за формуванням фінансових ресурсів в обсязі, достатньому для задоволення потреб соціально-економічного розвитку підприємства;
- контроль за ефективним і раціональним використанням фінансових ресурсів підприємства;
- контроль за рівнем самофінансування, платоспроможності й рентабельності підприємства.

Залежно від об'єкта фінансового менеджменту розрізняють такі його функції.

1. *Управління капіталом*. Реалізація цієї функції фінансового менеджменту відбувається у процесі визначення загальної потреби у капіталі для фінансування активів підприємства; оптимізації структури капіталу з метою забезпечення ефективного його використання; розроблення комплексу заходів з рефінансування капіталу у найефективніші види активів.

2. *Управління активами*, відповідно до якого розраховується реальна потреба в окремих активах із врахуванням запланованих обсягів операційної діяльності підприємства, визначаються розмір і оптимальний їх склад з позиції раціонального використання, забезпечення ліквідності та ефективності.

3. *Управління грошовими потоками*. Фінансовий менеджмент виконує таку функцію при формуванні вхідних і вихідних потоків грошових коштів, їх синхронізації за обсягом і в часі з метою забезпечення фінансової рівноваги підприємства.

4. *Управління інвестиціями*. Функціональними завданнями такого управління є формування важливих напрямів інвестиційної діяльності підприємства, розроблення його інвестиційної політики; оцінка інвестиційної привабливості окремих реальних проектів і фінансових інструментів, відбір найефективніших з них; формування реальних інвестиційних програм і портфеля фінансових інвестицій; вибір раціональних форм фінансового інвестування.

5. *Управління фінансовими ризиками*. У процесі реалізації цієї функції визначається склад основних фінансових ризиків підприємства; здійснюється оцінка їх рівня і розмір можливих фінансових втрат у розрізі окремих операцій та господарської діяльності в цілому; формується комплекс заходів з профілактики, мінімізації та страхування фінансових ризиків.

6. *Управління прибутком.* Основними завданнями при виконанні фінансовим менеджментом цієї функції є виявлення резервів нарощування величини прибутку; забезпечення стабільності формування чистого прибутку за рахунок оптимізації постійних і змінних витрат; обґрунтування облікової, цінової та податкової політики підприємства; забезпечення оптимальних пропорцій та підвищення ефективності розподілу і використання прибутку з метою зміцнення конкурентних позицій підприємства та добробуту його власників.

7. *Антикризове фінансове управління.* Така функція фінансового менеджменту передбачає виявлення на основі постійного моніторингу фінансового стану підприємства ознак кризових явищ та масштабів фінансової кризи; формулювання цілей та розробку антикризової стратегії; вибір адекватних інструментів антикризового управління та заходів фінансової стабілізації підприємства; контроль за своєчасністю та ефективністю впроваджених антикризових заходів.

15.6. Механізм фінансового менеджменту, його сутність та складові

Механізм фінансового менеджменту — цілісна, взаємопов'язана та взаємодіюча система рівнів, систем забезпечення, методів, важелів та інструментів розроблення, прийняття та реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання.

Важливо підкреслити, що механізм фінансового менеджменту є не лише сумою його складових, а й цілісною системою, адекватною певному рівню, де всі складові взаємопов'язані, взаємодіють і перебувають у процесі розвитку та удосконалення (рис. 15.8).

У механізмі фінансового менеджменту розрізняють рівні:

1) міжнародний (механізм фінансового менеджменту транснаціональних корпорацій);

2) національний (стосується механізму фінансового менеджменту суб'єктів господарювання в межах фінансової системи національної держави, особливості якого зумовлені національною законодавчо-нормативною базою, зокрема національними стандартами обліку і звітності, законами про оподаткування та ін.);

3) ринковий (особливості фінансового менеджменту, зумовлені впливом ринкових регуляторів та механізмів, залежать від стану ринків, зміни кон'юнктури товарних та фінансових ринків);

4) галузевий (на механізм фінансового менеджменту впливає законодавчо-нормативна база, що регламентує діяльність суб'єктів господарювання певної галузі);

5) відомчий (кожне відомство, його суб'єкти керуються у своїй роботі відомчою нормативно-методичною базою);

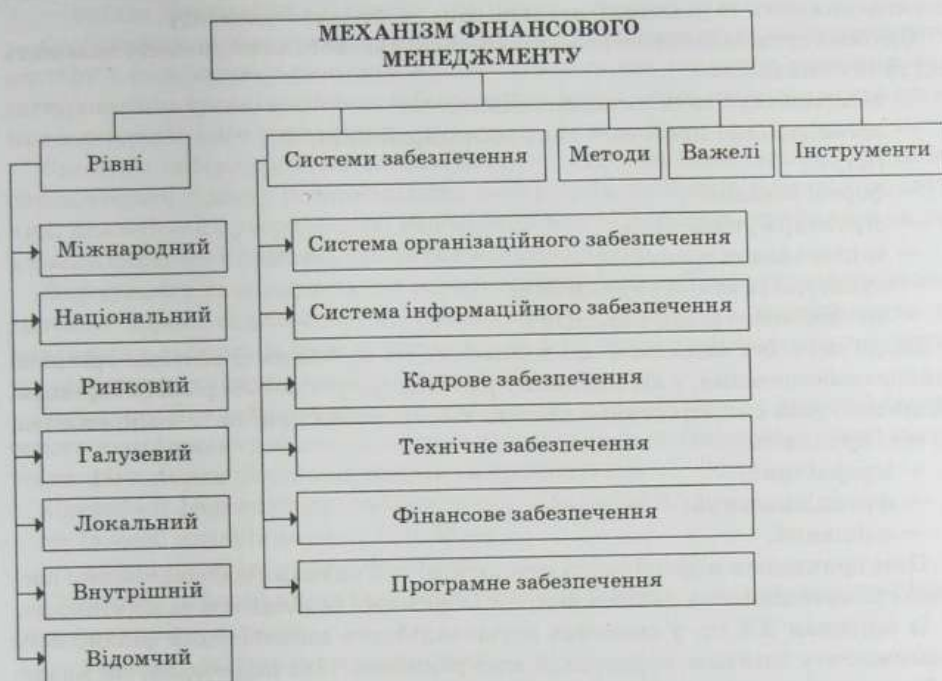

Рис. 15.8. Складові механізму фінансового менеджменту

б) внутрішній (специфіка механізму фінансового менеджменту на цьому рівні визначена в статуті та внутрішніх положеннях суб'єкта господарювання).

Важливою складовою механізму фінансового менеджменту є *системи забезпечення*, до складу яких входять:

- система організаційного забезпечення;
- система інформаційного забезпечення;
- система кадрового забезпечення;
- система технічного забезпечення;
- програмне забезпечення;
- фінансове забезпечення.

Кожна з перерахованих систем забезпечення є важливим компонентом механізмів підготовки, прийняття та реалізації фінансових рішень. Важлива не тільки їхня наявність, а й дотримання за її формування та функціонування вимоги ефективності системи.

Система організаційного забезпечення — взаємопов'язана система внутрішніх підрозділів, служб, керівників суб'єкта господарювання, які уповноважені здійснювати підготовку та прийняття фінансових рішень, несуть відповіді-

дальність за їх здійснення і результати фінансово-господарської діяльності, досягнення мети та реалізації завдань фінансового менеджменту.

Система організаційного забезпечення фінансового менеджменту залежить від таких чинників:

- величини суб'єкта господарювання;
- організаційно-правового типу господарювання;
- галузі;
- форми власності;
- структури управління;
- національних традицій;
- культури та етики управління;
- професійного рівня персоналу.

Щодо переліку чинників, що впливають на особливості системи організаційного забезпечення, у вітчизняній практиці зустрічаються різні їх варіанти. Щодо побудови систем організаційного забезпечення прийнято виокремлювати такі принципи:

- ієрархічний;
- функціональний;
- змішаний.

Цим принципам відповідають створювані суб'єктами господарювання системи організаційного забезпечення, що мають свої особливості та відмінності.

Із середини ХХ ст. у системах організаційного забезпечення фінансового менеджменту багатьох корпорацій виокремились такі підрозділи, як казначейство та бухгалтерія. Спільними завданнями обох служб було оперативне, поточне управління, фінансове регулювання, аналіз, планування та розробка фінансової стратегії, політики і тактики. Головними завданнями казначейської служби стало управління грошовими потоками, портфелем цінних паперів, фінансовими ризиками, капіталом, робота з фінансовими посередниками.

Бухгалтерія відповідає за облік, антикризове фінансове управління, звітність та здійснює управління доходами, витратами, прибутком, податками, займається бюджетуванням, контролем та внутрішнім аудитом.

Елементами системи організаційного забезпечення фінансового менеджменту є:

- структура (служби, підрозділи, виконавці);
- ієрархія, субординація, координація;
- комунікаційні зв'язки;
- централізація та децентралізація управління;
- функції, їх розмежування;
- обов'язки, права, відповідальність;
- підзвітність, підконтрольність;
- оцінка професіоналізму;
- оцінка якості та ефективності управління;

- оцінка креативності, оригінальності;
- оцінка інноваційності прийнятих рішень.

Особливістю сучасного стану розвитку та функціонування корпоративного сектору в економічних системах країн з розвинутою ринковою економікою є інтегрованість організаційного забезпечення фінансового менеджменту в органах корпоративного управління.

Система інформаційного забезпечення — система безперервного та цілеспрямованого підбору інформаційних показників, здійснення планових, звітних, аналітичних розрахунків, необхідних для підготовки, прийняття та реалізації фінансових рішень суб'єкта господарювання.

Формування та використання інформаційної бази суб'єкта господарювання значною мірою впливає як на ефективність фінансового менеджменту та управління окремими його об'єктами, так і на ефективність корпоративного управління, реалізацію місії та стратегії бізнесу.

Інформаційне забезпечення створює основу для здійснення функцій фінансового менеджменту відносно об'єкта та суб'єкта, є необхідною умовою підготовки фінансових рішень, їх оцінки та прийняття.

Система інформаційного забезпечення складається:

- із зовнішньої інформаційної бази;
- внутрішньої інформаційної бази.

Зовнішня інформаційна база формується шляхом цілеспрямованого підбору показників, зокрема:

- розвитку світового господарства;
- розвитку держави;
- розвитку регіону, території;
- галузі, виду економічної діяльності;
- діяльності, стану та перспектив розвитку конкурентів;
- стану та перспектив розвитку контрагентів;
- кон'юнктури фінансового ринку.

Внутрішня інформаційна база суб'єкта господарювання включає:

- 1) прогнози, планові показники;
- 2) дані обліку;
- 3) звітність та звітні показники;
- 4) експертні оцінки;
- 5) дані внутрішнього аудиту та контролю.

Серед необхідної для підготовки та реалізації фінансових рішень інформації виокремлюють такі види:

- 1) законодавча, нормативна, методична, інструктивна;
- 2) планово-прогнозна;
- 3) звітна;
- 4) аналітична;
- 5) довідкова;
- 6) експертні оцінки.

Особливе значення у фінансовому менеджменті має інформація, яка є результатом діяльності виконавців, служб та підрозділів фінансової служби суб'єкта господарювання. Якість прогнозних та планових показників, своєчасність, реальність, повнота оперативних та звітних даних, аналітичні розрахунки, оцінка відхилень фактичних показників від планових, прогнозних, результати внутрішнього контролю дають підстави для належного своєчасного реагування на зміни, зниження ризиків, уникнення загроз.

Система кадрового забезпечення — система відбору, навчання, атестації працівників фінансової служби суб'єкта господарювання.

Важливою умовою ефективного фінансового менеджменту є робота з персоналом, до якої належать комплекс робіт з відбору, анкетування, стажування майбутніх працівників та визначення вимог до їх кваліфікаційного рівня, досвіду роботи, вміння працювати в команді, людських якостей, культурного рівня та морально-етичних якостей. Важливими компонентами успіху є формування корпоративної культури, визначення правил поведінки, кодексу честі фінансового менеджера, запровадження системи безперервного навчання, підвищення кваліфікації фінансових менеджерів, використання теорій ігор, ситуаційних вправ та ін.

Фінансове забезпечення передбачає визначення обсягу фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення формування та функціонування всіх систем механізму фінансового менеджменту суб'єкта господарювання, їх використання, своєчасне реагування на зміни внутрішнього та зовнішнього середовища, оцінку якості та ефективності.

До складу механізму фінансового менеджменту належать такі *методи*:

- формування інформаційної бази;
- фінансове планування;
- фінансове прогнозування;
- бюджетування;
- фінансовий аналіз;
- оцінка інвестиційних проектів;
- оцінка ризиків;
- оптимізація;
- фінансове регулювання;
- амортизація, хеджування, рангування, диверсифікація.

У практиці фінансового менеджменту широко використовуються *важелі*, зокрема відомий в управлінні капіталом фінансовий важіль та розрахунки його рівня, сили та ефекту, використання їхніх розрахунків для прийняття фінансових рішень. В операційному аналізі застосовується поняття операційно-го важеля, розраховуються його коефіцієнт та сила.

Важелями як складовими механізму фінансового менеджменту є проценти, дисконти, ліцензії, сертифікати, стандарти, дивіденди, податки.

До *інструментів* фінансового менеджменту належать ставки податків, тарифи зборів, ціни, тарифи, пільги, санкції, стимули, дивіденди, фінансові показники та фінансові коефіцієнти.

Необхідними компонентами механізму фінансового менеджменту є технічне (ПК, мережі) та програмне забезпечення. Сучасні вимоги до роботи з персоналом, формування та використання інформаційної бази, здійснення комунікаційних зв'язків, інформаційних потоків, моделювання, прогнозування, бюджетування фінансових розрахунків можуть бути виконані лише за умови наявності сучасних технічних засобів, оргтехніки, мереж та програм продукту.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Фінансовий менеджмент, фінансові рішення, об'єкти фінансового менеджменту, суб'єкти фінансового менеджменту, фінансова стратегія, фінансова політика, фінансова тактика, функції фінансового менеджменту, принципи фінансового менеджменту, механізм фінансового менеджменту, системи забезпечення фінансового менеджменту, методи, важелі та інструменти фінансового менеджменту.

Контрольні запитання і завдання

1. Яка основна мета фінансового менеджменту?
2. Охарактеризуйте основні завдання фінансового менеджменту.
3. Що таке фінансова стратегія?
4. Яке місце фінансової стратегії у загальній стратегії розвитку підприємства?
5. Охарактеризуйте етапи розробки стратегії фінансового менеджменту.
6. Назвіть складові фінансової політики підприємства.
7. За якими параметрами здійснюється оцінка ефективності розробленої стратегії?
8. Дайте визначення фінансової тактики.
9. Назвіть тактичні цілі і завдання фінансового менеджменту.
10. У чому полягає сутність стратегічного фінансового менеджменту?
11. Розкрийте зміст основних принципів фінансового менеджменту.
12. За якими ознаками класифікуються функції фінансового менеджменту?
13. Розкрийте зміст функцій суб'єкта і об'єкта фінансового менеджменту.
14. Дайте визначення сутності фінансового менеджменту.

15. Сформулюйте визначення сутності поняття “фінансове рішення”.
16. Яка роль керівника фінансової служби підприємства у процесі підготовки, прийняття та реалізації фінансових рішень?
17. Назвіть системи забезпечення механізму фінансового менеджменту.
18. Охарактеризуйте складові формування та використання системи інформаційного забезпечення як складової механізму фінансового менеджменту.
19. Що ви розумієте під зовнішнім і внутрішнім середовищем організації та формами їх впливу на фінансові рішення?

Рекомендована література

1. Бланк И.А. Финансовый менеджмент: Учеб. курс. — К.: Ника-Центр, 2002. — 528 с.
2. Гончаров А.Б. Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. — Х.: Видав. дім “ІНЖЕК”, 2003. — 240 с.
3. Данилюк М.О., Савич В.І. Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. — К.: Центр навч. л-ри, 2004. — 204 с.
4. Кірейцев Г.Г. Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. — К.: Центр навч. л-ри, 2004. — 531 с.
5. Коваленко Л.О., Ремньова Л.М. Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2005. — 485 с.
6. Крамаренко Г.О., Чорна О.Є. Фінансовий менеджмент: Підручник. — К.: Центр навч. л-ри, 2006. — 520 с.
7. Салига С.Я., Дацій Н.В., Корецький С.О. та ін. Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. — К.: Центр навч. л-ри, 2006. — 274 с.
8. Фінансовий менеджмент: Підручник / Кер. кол. авт. і наук. ред. проф. А.М. Поддєрьогін. — К.: КНЕУ, 2005. — 536 с.
9. Шелудько В.М. Фінансовий менеджмент: Підручник. — К.: Знання, 2006. — 439 с.

Розділ 16

МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

16.1. Сутність та функціональне призначення міжнародних фінансів

Фінанси за своєю економічною природою виражають складну ієрархічну структуру, цілісність якої визначає субординацію окремих фінансових відносин і категорій, що відображають її багатоаспектну сутність. Обслуговуючи насамперед систему економічних взаємозв'язків як спосіб господарювання з властивими йому відносинами, формами й методами впливу на процес виробництва, розподілу і споживання, фінанси в ринкових відносинах є основою господарського механізму, що зумовлює економічні процеси як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Міжнародні фінанси — одна з основних форм міжнародних економічних відносин, функціонування і розвиток яких пов'язані з існуванням та обслуговуванням усього комплексу міжнародних зв'язків. Сучасне розуміння сутності міжнародних фінансів значно ширше, ніж розгляд лише міжнародних валютно-фінансових відносин чи функціонального призначення міжнародних фінансових інституцій або міжнародного перерозподілу фінансових ресурсів через світовий фінансовий ринок. Це визначає необхідність інтегрованого підходу до висвітлення цього питання, основу якого становить аналіз взаємодії багатьох елементів світової фінансової архітектури, які прямо чи опосередковано пов'язані з рухом глобальних валютно-фінансових потоків. Логіка викладу передбачає з'ясування сутності міжнародних фінансів як багатоаспектного поняття, розкриття основних категорій міжнародних фінансів, перехід від загальних питань концептуального характеру до конкретних механізмів і технологій вироблення й прийняття раціональних фінансових, економічних і політичних рішень на глобальному рівні.

У науковій літературі є різні погляди щодо розуміння сутності багатьох ключових понять, у тому числі щодо міжнародних фінансів. У цьому не важко переконатися, звернувшись до відповідних розділів підручників і навчальних посібників у сфері світової економіки і міжнародних економічних відносин. Зокрема зауважимо, що загальним правилом стало використання як ідентичних словосполучень “світова валютна система” і “світова фінансова система”, так і похідних термінів на зразок “світова грошово-фінансова система”, “світова валютно-фінансова система”, “світова кредитно-фінансова система”, “світова валютно-кредитна система” та ін. Проте насправді є чимало суперечностей у визначенні цих систем, що значною мірою пояснюється наявними внутрішніми змістовими відмінностями у самому методологічному підході до розуміння поняття світової фінансової системи. Методологічно і теоретично виправданим серед вищезазначених, є використання єдиного терміна “світова фінансова система”. Однак у багатьох підручниках і навчальних посібниках загальнотеоретичні та методологічні основи світової фінансової системи зводяться до звичайного розкриття іншого предмету — світової валютної системи, який, безумовно, є важливим аспектом, але, тим не менше, лише частиною загальної теорії у сфері світових фінансів, що мотивується такими міркуваннями.

Термін “світова фінансова система” включає змістовий аспект валютних відносин у повному обсязі, поглинаючи та інтегруючи їх. У цьому сенсі важливо усвідомлювати внутрішній зміст понять “валютна система” і “грошова система”, зрозуміти спільне і відмінне у них. Грошова система — перш за все національна система, в межах якої безпосередньо обертаються грошові знаки держави. Вона є складовою загальної фінансової системи держави. На відміну від грошової, не в усіх країнах діють “валютні системи” як інститути і складові фінансової системи, пов’язані із світовою валютною системою, що оперують конвертованими валютами. Більше того, поняття “валютна система” повністю відповідає поняттю “грошова система” лише в тих випадках, коли національна грошова одиниця є визнаною у світі як основна чи резервна валютна одиниця (такою найчастіше є національна валюта провідних країн світу, що накопичується центральними банками інших країн як резерв коштів для міжнародних розрахунків), що служить міжнародним платіжним засобом, базою для визначення валютного паритету і валютного курсу, використовується як інструмент для проведення валютних інтервенцій.

Із зазначеного вище очевидно, що не зовсім правильно використовувати терміни “гроші” і “валюта” як синоніми, а тому важливо розмежовувати:

- валютну систему, що забезпечує функціонування єдиного світового господарства з національними “валютними підсистемами”;
- грошову систему національних держав, що забезпечує відповідні потреби національних економік і населення.

При цьому необхідно зауважити таку особливість: у відкритій економіці з високим індексом інтернаціоналізації валютна система є досить розвинутою;

вона безпосередньо забезпечує зростаючі зовнішньоекономічні та інші міжнародні зв'язки країни; національна грошова одиниця таких країн набуває статусу резервної валюти. Натомість у замкнених, автаркічних національних економіках валютні системи як розвинуті інститути в цілому відсутні: зовнішньоекономічні операції, навіть якщо вони здійснюються на більш або менш інтенсивній і масштабній базі, здійснюються за принципом "разових угод", тому що немає "сполучної ланки" між національною і світовою економікою у формі інституційно-діючої внутрішньої валютної системи. Відповідно і національна грошова одиниця має замкнутий характер.

Не менш важливо чіткіше розмежовувати ті поняття, які об'єднуються у рамках усталених, зокрема таких як "міжнародні фінанси" і "світові фінанси". У науковій літературі є спроби, з одного боку, розширено трактувати поняття "світові фінанси" і розчинити в ньому предмет "міжнародних фінансів", тоді як насправді йдеться про два самостійні предмети вивчення, однаково важливі для системного розуміння сучасних глобальних процесів.

У сфері світових фінансів, крім національних суб'єктів — держави, підприємств, громадян, виокремлюють наднаціональні суб'єкти — міжнародні організації та міжнародні фінансові інституції. На основі такого умовного поділу до трактування міжнародних фінансів часто підходять дещо звужено, вважаючи, що вони відображають виключно діяльність міжнародних організацій і фінансових інститутів. Теорія і набутий досвід підтверджують, що в умовах глобалізаційних процесів фінанси реструктуризуються не тільки за простором їх функціонування, а й за походженням суб'єктів, які умовно можна поділити на національно-державні та міжнародні. Так, національно-державні, як правило, функціонують у межах території однієї держави, не залучаючи іноземних суб'єктів, на основі національного законодавства і є виключно внутрішньо-національними. Міжнародні фінанси охоплюють міждержавні та транснаціональні фінансові відносини, для яких характерний іноземний елемент. До того ж міжнародні фінанси є не лише результатом відносин держав як цілісних блоків. Вони передбачають співпрацю з метою раціонального розміщення внутрішніх ресурсів для вироблення й прийняття раціональних зовнішньоекономічних і політичних рішень. Міжнародні фінанси обслуговують, по-перше, економічні зв'язки між резидентами різних країн; по-друге, відносини країн світу з міжнародними та регіональними організаціями (ООН, ЄС); по-третє, операції урядів та резидентів різних країн на міжнародних фінансових ринках.

Таким чином, світові фінанси реалізуються у двох діалектичних формах: національно-державні й міжнародні фінанси. При цьому національно-державні фінанси завжди є складовою світових фінансів, проте не завжди елементом міжнародних фінансів (йдеться про замкнуті, автаркічні національні економіки та їх фінансові системи, що базуються виключно на національних грошових системах). Хоч національно-державна форма є первинною щодо міжнародної, останню можна розглядати як вищу, більш досконалу й найбільш

динамічно зростаючу. Динамізм саме цієї складової світової економіки і світових фінансів надає глобальних ознак усьому сучасному світовому господарству.

У цьому сенсі слід підкреслити, що міжнародні фінанси є самостійною економічною категорією, яка, будучи невід'ємною складовою фінансів у широкому розумінні, характеризується ознаками, притаманними фінансам в цілому, але одночасно має свої особливості, які вирізняють її як особливу систему фінансових відносин. Міжнародні фінанси мають як видиму зовнішню форму вияву, так і внутрішній економічний зміст. Розкриваючи внутрішню змістову сторону міжнародних фінансів, зазначимо, що це є надзвичайно складна і багатоаспектна економічна категорія. *Як економічна категорія міжнародні фінанси* — сукупність відносин, опосередкованих рухом валютно-фінансових потоків, що виникають у зв'язку з перерозподілом фінансових ресурсів і капіталу в системі світового господарства через дію ринкового і неринкового механізмів.

Система міжнародних фінансових відносин складається між різними суб'єктами. Суб'єктами міжнародних фінансів є:

- держави;
- міжнародні організації;
- міжнародні фінансові інституції;
- юридичні особи, серед яких особливе місце займають транснаціональні корпорації (ТНК), транснаціональні банки (ТНБ), фінансово-кредитні інститути, біржі;
- фізичні особи.

Таким чином, міжнародні фінансові відносини є досить складною і розгалуженою системою руху валютно-фінансових потоків, які можна згрупувати за такими напрямками:

- взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн;
- взаємовідносини держави з юридичними і фізичними особами інших країн;
- взаємовідносини держави з урядами інших країн та міжнародними фінансовими організаціями;
- взаємовідносини держави і суб'єктів господарювання з міжнародними фінансовими інституціями.

Від налагодженості цих відносин значною мірою залежить узгодження індивідуальних, корпоративних, національно-державних, регіональних та глобальних інтересів задоволення спільних потреб як на регіональному, міжнародному, так і глобальному рівнях.

Видимою зовнішньою формою вияву міжнародних фінансів є розгалужена система руху валютно-фінансових потоків, що виникають між суб'єктами фінансових відносин на міжнародному і глобальному рівнях. Фінансові ресурси і капітал нерівномірно розподілені у світовому масштабі між власниками — приватними особами, фірмами, транснаціональними банками і корпораціями,

міжнародними організаціями і міжнародними фінансовими інституціями, державами. Це приводить до постійного руху грошових і фінансових потоків у системі світового господарства між його суб'єктами. Частина фінансових ресурсів опосередковує міжнародний економічний обмін товарами і послугами, формуючи міжнародні валютно-розрахункові відносини. Відтак виникають відносини обміну, пов'язані з міжнародною торгівлею та опосередковані рухом грошових, а точніше валютних, потоків, оскільки у системі світового господарства і міжнародних відносин торгівля товарами, послугами і факторами виробництва здійснюється опосередковано через обмін іноземних валют. Вони характеризують валютні надходження та валютні платежі, які відображаються у торговельному балансі, стан якого характеризує відносини обміну та якісну сторону міжнародних грошових потоків. Позитивне сальдо відображає перевищення валютних надходжень над платежами, що є передумовою стабільності національної валюти, і навпаки. Інша частина фінансових ресурсів і капіталу не пов'язана безпосередньо з міжнародною торгівлею реальними активами й відносинами обміну, і в процесі свого перерозподілу між суб'єктами світової економіки створює суто міжнародний рух капіталу. При цьому перерозподіл фінансових ресурсів і капіталу в системі світового господарства відбувається через дію ринкового й неринкового механізмів. Найбільша частка фінансових активів купується і продається на глобальному (світовому) фінансовому ринку (світових ринках капіталів), частина — набуває форми офіційної міжнародної фінансової допомоги, ще частина потрапляє у золотовалютні резерви. Таким чином, відносини перерозподілу виникають у процесі формування і використання централізованих грошових фондів світових та регіональних міжнародних організацій і фінансових інституцій, а також у процесі перерозподілу фінансових активів на світовому фінансовому ринку, що є глобальною системою акумулювання тимчасово вільних фінансових ресурсів і капіталу та надання їх позичальникам, якими найчастіше є країни-реципієнти.

За матеріально-речовим втіленням міжнародні фінанси часто ототожнюють із фондами фінансових ресурсів, що утворюються у результаті перерозподільних відносин і використовуються для забезпечення безперервності суспільного відтворення на світовому рівні та задоволення спільних потреб, які мають міжнародне значення. Значною мірою це правильно, але дещо звужує розуміння міжнародних фінансів, обмежуючи їх виключно формуванням і використанням централізованих грошових фондів світових та регіональних міжнародних організацій і фінансових інституцій. Відповідно поза увагою залишаються каналний характер руху фінансових ресурсів, міжнародне перекидання капіталів та їх перерозподіл між різними учасниками міжнародних економічних відносин.

З інституційного погляду, міжнародні фінанси — сукупність банків, валютних та фондових бірж, міжнародних фінансових інституцій, регіональних фінансово-кредитних установ, міжнародних та регіональних економічних ор-

ганізацій і об'єднань, через які здійснюється рух світових фінансових потоків.

Міжнародні фінанси, як і будь-яка інша економічна категорія, виконують певні функції. Функції міжнародних фінансів — зовнішній вияв їхньої внутрішньої сутності, що розкриває їх функціональне суспільне призначення у системі міжнародних економічних відносин та у розвитку світового фінансового середовища. Передусім слід підкреслити, що міжнародні фінанси є самостійною економічною категорією. Їх функціонування й еволюція зумовлені розвитком усієї системи фінансових категорій. Міжнародні фінанси як логічне продовження і розвиток більш загальної категорії “фінанси”, характеризуються функціями, притаманними фінансам у цілому (нагадаємо фінанси виконують розподільну і контрольну функції), але одночасно мають свої особливості.

Сутність міжнародних фінансів як економічної категорії реалізується через перерозподільну, контрольну і регулюючо-координуючу функції. Зміст цих функцій, сфера та об'єкт їх дії характеризують специфіку міжнародних фінансів як економічної категорії. Через механізм міжнародних фінансів здійснюється перерозподіл фінансових ресурсів і капіталу між різними суб'єктами міжнародних економічних відносин. При цьому перерозподіл фінансових ресурсів і капіталу в системі міжнародних фінансових відносин визначається як *об'єктивними закономірностями* (капітал орієнтується на високу норму прибутковості, низький рівень ризиковості фінансових трансакцій, дію закону пропорційного розвитку), так і *політикою (інтересами) суб'єктів міжнародних відносин*. Відтак об'єктивною основою становлення і розвитку міжнародних фінансів є закономірності міжнародного кругообігу функціонуючого капіталу: на одному його полюсі виникають тимчасово вільні кошти, а на іншому — постійно з'являється попит на них. Іншими словами, джерела фінансових ресурсів зосереджені в країнах-донорах, до яких належать розвинуті економіки: саме в цих країнах акумулюється переважний обсяг фінансових ресурсів світу, їм належать найбільші розміри квот у фондах міжнародних організацій, що призначені для надання фінансової допомоги (такі фонди формуються в основному за рахунок внесків урядів країн-донорів); найбільша частка світових золотовалютних резервів є власністю приватних осіб, компаній, організацій та урядів розвинутих країн світу. Відтак розвинутий світ постійно шукає вигідні сфери вкладення заощаджень і намагається максимально диверсифікувати їх. З іншого боку, країни, традиційно зараховані до категорії “ринків, що формуються”, об'єднує характерна риса — вони відчувають гостру нестачу припливів довгострокових інвестицій. І саме сфера міжнародних фінансів дає змогу і розвинутих країнам, і тим, що розвиваються, задовольнити певною мірою свої об'єктивні потреби та економічні інтереси. При цьому інтереси суб'єктів міжнародних відносин та об'єктивні закономірності можуть як збігатися, так і суперечити один одному.

Фінанси на рівні кожної держави об'єктивно виконують контрольну функцію, сутність якої полягає в тому, що фінанси — не лише інструмент розподілу

і перерозподілу, але й інструмент контролю за діяльністю суб'єктів обмінно-розподільних відносин. Рух грошових потоків відображає обмін, розподіл і перерозподіл вартості, тому об'єктивно вимагає контролю. У процесі фінансових взаємовідносин різні суб'єкти контролюють один одного. Саме така підконтрольність забезпечує збереження фінансових ресурсів та формування доходів на законній основі.

Зважаючи на те, що за визначенням Дж. Менвіла Херріса міжнародні фінанси — економічна сукупність часу і невизначеності щодо рішень, які стосуються декількох різних країн з урахуванням того, що кожна суверенна держава має власну валюту, закони бізнесу і політичні системи, то контрольна функція фінансів у цьому випадку є свого роду інтегрованим поняттям, що передбачає:

— *валютний контроль* (забезпечення дотримання валютного законодавства, недопущення незаконного відпливу (“втечі”) капіталу, контроль за валютними позиціями банків, обов'язкове декларування зарубіжних авуарів і т. ін.);

— *митний контроль* (процедури з попередження та виявлення порушення митних правил, а також контроль за правомірністю застосування тарифних і нетарифних правил та механізмів захисту національних економічних інтересів в умовах лібералізації світової торгівлі товарами і послугами);

— *податковий контроль* (здійснення ефективного і дієвого контролю за дотриманням податкового законодавства у сфері міжнародних відносин, уникнення випадків незаконного ухилення від сплати податків);

— *адміністративний контроль* (встановлення валютних обмежень: ліцензування валютних операцій (є навіть повна заборона певних валютних операцій), обов'язкові повернення та продаж валютної виручки чи її частини експортерами-резидентами через центральний чи уповноважений банк, який має валютну ліцензію, обмеження на продаж іноземної валюти імпортерам, обмеження строків платежів за експортом та імпортом товарів і строків надходження імпортованих товарів у разі здійснення попередньої оплати);

— *інституційний контроль* у сфері міжнародних фінансових відносин (контроль з боку міжнародних інституцій: Світова організація торгівлі (СОТ), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням “брудних грошей” (ФАТФ), Базельський комітет банківського нагляду, Європейський центральний банк, міжнародні банки тощо).

Міжнародні фінанси — досить розгалужена структура з множинністю державних, приватних і власне міжнародних елементів, які є повноцінними учасниками глобального економічного простору. Сучасну систему світового господарства вирізняє розгалужений регулятивний механізм, що охоплює і сферу фінансових перерозподільних процесів. Цей механізм забезпечує координацію зусиль світової спільноти щодо регулювання міжнародних фінансових відносин, а отже, міжнародних валютно-фінансових потоків як приватного, так і офіційного походження. Тому без перебільшення можна стверджувати, що окрім перерозподільної і контрольної, міжнародні фінанси виконують регулюю-

чо-координуючу функцію. Практична реалізація цієї функції полягає у прийнятті узгоджених рішень щодо міжнародних фінансів, розробленні поточної та стратегічної міжнародної фінансової політики. Тим паче, що міжнародна фінансова сфера залишається найбільш вразливою підсистемою світового господарства внаслідок непорядкованої міграції “летючих” капіталів, офшоризації та гінізації фінансових ресурсів, зростання обсягів спекулятивних операцій, слабкої інституційної спроможності регулятивних механізмів. Саме тому у світлі недавніх фінансових криз увага до цієї функції міжнародних фінансів значно посилилася.

Отже, міжнародні фінанси є багаторівневою, проте ще ієрархічно непорядкованою, системою, яка водночас характеризується певною органічною цілісністю, взаємопов’язаністю складових та структурною єдністю функціональних елементів, кожен з яких міг би стати предметом окремого вивчення. У цьому не важко переконатися, звернувшись до відповідних розділів підручників і навчальних посібників з теорії фінансів. Пропонуємо спиратися на функціональне призначення міжнародних фінансів (через механізм міжнародних фінансів здійснюється перерозподіл фінансових ресурсів і капіталу між різними суб’єктами міжнародних економічних відносин; цей перерозподіл у системі світового господарства відбувається через дію ринкового й неринкового механізмів), і, відповідно, матеріал цієї теми структурувати таким чином: розкриття міжнародного ринкового механізму перерозподілу фінансових ресурсів і капіталу, з’ясування особливостей міжнародного неринкового перерозподілу фінансових ресурсів.

16.2. Міжнародний ринковий механізм перерозподілу фінансових ресурсів і капіталу

Найпотужнішою складовою у системі міжнародного перерозподілу фінансових ресурсів і капіталу, як за масштабністю операцій, так і багатоканальністю руху фінансових потоків, є світовий фінансовий ринок. Цей глобальний механізм, що забезпечує переливання грошово-кредитних ресурсів між країнами, регіонами, галузями та окремими суб’єктами бізнесу, збалансовує світовий попит і пропозицію на капітал (рис. 16.1).

Отже, з функціонального погляду, *світовий фінансовий ринок* — система ринкових відносин, що забезпечує акумуляцію та перерозподіл світових фінансових потоків і міжнародних потоків капіталу.

Світовий фінансовий ринок виник на основі інтеграційних процесів між національними фінансовими ринками. Інтеграція фінансових ринків окремих країн розпочалася приблизно в середині 60-х років ХХ ст. Активізація міжнародних потоків капіталу та конкуренція щодо його залучення сприяли зміцненню зв’язків, розширенню контактів між національними фінансовими рин-

Рис. 16.1. Міжнародний ринковий механізм перерозподілу фінансових ресурсів і капіталу

ками, їх динамічному розвитку і взаємозалежності, що прогресує. Згодом, з початку 80-х років ХХ ст., відбувається реструктуризація фінансового ринку під впливом процесів лібералізації, транснаціоналізації й глобалізації, у результаті чого зростає централізація і концентрація капіталу, особливо банківського. З середини 90-х років ХХ ст. відбувається модифікація світового фінансового ринку під впливом наростаючих процесів фінансової консолідації та розвитку інноваційних фінансових послуг, упровадження інформаційних технологій у банківській і фінансовій сферах, що дало значний поштовх глобалізації фінансових ринків. Таким чином, об'єктивною основою становлення і розвитку світового фінансового ринку стали: розвиток міжнародного поділу праці, інтернаціоналізація суспільного виробництва, концентрація і централізація фінансового капіталу, консолідація фінансових інституцій та інформаційна революція.

З інституціонального погляду, світовий фінансовий ринок — сукупність фінансово-кредитних інституцій (банків, спеціалізованих фінансово-кредит-

них установ, фондових бірж), які виконують посередницькі функції у перерозподілі фінансових активів між кредиторами та позичальниками, продавцями та покупцями фінансових ресурсів, забезпечують рух світових фінансових потоків.

За рівнем організації і функціонування світовий фінансовий ринок об'єднує національні фінансові ринки країн та міжнародний фінансовий ринок, що відрізняються як умовами емісії, так і механізмом обігу фінансових активів.

Міжнародний фінансовий ринок як складова світового фінансового ринку — надзвичайно розгалужена система акумулювання вільних фінансових ресурсів та надання їх позичальникам із різних країн на принципах ринкової конкуренції. Цей ринок набув величезних масштабів і перетворився в одне з найважливіших джерел фінансових ресурсів, став визначальним фактором господарського життя всіх без винятку країн світу. На відміну від національних, *міжнародні фінансові ринки* вирізняються масштабністю операцій (щоденні операції на міжнародних фінансових ринках у 50 разів перевищують операції світової торгівлі товарами), у них відсутні географічні кордони, операції проводяться цілодобово, їх учасники — переважно першокласні банки, корпорації, фінансово-кредитні інститути з високим рейтингом, надзвичайно диверсифікована сегментарна структура ринків, інструментів та операцій в умовах революції сфери фінансових послуг, забезпечуються стандартизація операцій та високий ступінь інформаційних технологій.

Головне призначення міжнародного фінансового ринку полягає у забезпеченні перерозподілу між країнами акумульованих вільних фінансових ресурсів для сталого економічного розвитку світового господарства й одержання від цих операцій певного доходу.

Функціональне призначення міжнародного фінансового ринку полягає у забезпеченні міжнародної ліквідності, тобто можливості швидко залучати достатню кількість фінансових ресурсів у різних формах на вигідних умовах на наднаціональному рівні.

Міжнародний фінансовий ринок становить складну, внутрішньоструктуровану систему. Незважаючи на майже столітню історію становлення і розвитку міжнародного фінансового ринку, донині не склалося єдиної, загальноприйнятої класифікації цієї системи. Це пояснюється тим, що між окремими структурними елементами міжнародного фінансового ринку не можна провести чіткої межі. Наприклад, міжнародний ринок облігацій є складовою міжнародного ринку боргових зобов'язань і водночас за логікою, елементом міжнародного ринку цінних паперів. Не меншу проблему становить і виокремлення такого відносно нового елемента міжнародного фінансового ринку, як міжнародний ринок похідних фінансових інструментів (деривативів). З одного боку, для нього характерні ознаки грошового ринку, а з іншого — похідні інструменти мають деякі елементи довгострокових боргових інструментів міжнародного ринку капіталу.

З урахуванням цього найчастіше у спеціалізованій науковій літературі виділяють такі головні елементи міжнародного фінансового ринку:

- міжнародний валютний ринок;
- міжнародний ринок боргових зобов'язань (у тому числі міжнародний ринок банківських кредитів та міжнародний ринок боргових цінних паперів);
- міжнародний ринок цінних паперів (у тому числі міжнародний ринок титулів (або прав) власності та міжнародний ринок боргових цінних паперів (міжнародні ринки облігацій));
- міжнародний ринок похідних фінансових інструментів (*деривативів*).

Валютний ринок у широкому розумінні — система економічних відносин, пов'язаних з операціями купівлі-продажу іноземних валют, платіжних документів у іноземних валютах та розміщення тимчасово вільних валютних коштів.

З інституційного погляду, валютний ринок — сукупність установ і організацій (банків, валютних бірж, інших фінансових інститутів), що забезпечують функціонування ринкових валютних механізмів. Відповідно можна виокремити чотири групи суб'єктів валютного ринку:

- державні установи, основне місце серед яких займають центральні банки (а також казначейства окремих країн);
- юридичні та фізичні особи, що працюють у різноманітних сферах зовнішньоекономічної діяльності;
- банківські установи (банки-дилери), які забезпечують валютне обслуговування зовнішніх зв'язків і, особливо, великі *транснаціональні банки*, які мають розгалужену мережу філіалів;
- валютні біржі та валютні відділи товарних і фондових бірж.

Міжнародні валютні ринки — міжнародна мережа офіційних центрів, де відбувається купівля-продаж іноземних валют. Міжнародні валютні ринки забезпечують своєчасність здійснення міжнародних платежів і розрахунків, страхування валютно-кредитних ризиків, диверсифікацію валютних резервів. Разом з тим значні коливання курсових співвідношень роблять міжнародний валютний ринок важливим місцем проведення спекулятивних операцій. Отже, функціональне призначення міжнародного валютного ринку полягає:

- у здійсненні міжнародних розрахунків;
- регулюванні валютних курсів;
- диверсифікації валютних резервів;
- хеджуванні валютних ризиків;
- отриманні учасниками валютного ринку прибутку у вигляді різниці курсів валют;
- узгодженні валютної політики в межах світового господарства.

За масштабами операцій валютний ринок багаторазово перевищує інші компоненти міжнародного фінансового ринку (за даними Банку міжнародних розрахунків, який проводить моніторинг діяльності на валютному ринку, обсяг щоденних операцій тут у середньому сягає 1,5 трлн дол. США і щорічно зростає на 10 %). Хоча на валютному ринку відбувається купівля-продаж усіх

видів валют, за кількістю провідне місце належить операціям з долларом. Трансакції на валютному ринку можуть здійснюватися як партнерами всередині однієї країни, так і партнерами, що перебувають у різних країнах. Основна частина міжнародних валютних операцій припадає всього на три світові фінансові центри — Лондон, Нью-Йорк, Токіо. Торгівля валютою опосередковується головним чином найбільшими банківськими установами, що працюють у провідних фінансових центрах (окрім Лондона, Нью-Йорка, Токіо, у Франкфурт-на-Майні, Сінгапурі, Гонконгу). У світових фінансових центрах 3/4 обсягу торгівлі валютою проводять 10—11 % банківських інституцій, що діють у різних секторах валютного ринку.

Організаційно валютні ринки є позабіржовими, вони цілодобово функціонують у всіх країнах світу. Фізична дія міжнародного валютного ринку тісно пов'язана з часовими поясами. Міжнародний валютний ринок — глобальна телекомунікаційно-комп'ютерна мережа, що з'єднує банки та брокерські компанії різних країн і через яку здійснюються операції купівлі-продажу іноземних валют та відбувається поступове пересування ділової активності зі Сходу на Захід. З одного боку, це означає неможливість здійснення операцій одночасно в усіх часових поясах, проте, з іншого — не дає змогу припинити функціонування валютних ринків ні на хвилину. З початком доби на Сході свою роботу починає валютний ринок Нової Зеландії. Рухаючись у західному напрямку і минаючи часові зони, до торгів на світовому валютному ринку долучаються ринки Сіднея, Токіо, Гонконгу, Сінгапуру, Пекіна, за ними ринки країн СНД, далі — ринки країн Східної та Західної Європи, і закінчується торговий день у Нью-Йорку та Лос-Анджелесі. Саме на цій основі відбувається швидкісна передача інформації про курси валют, попит та пропозицію, стан банків, новини в економіці та політиці, що забезпечує миттєві трансакції.

Міжнародний ринок боргових зобов'язань — сфера обігу боргових зобов'язань, що гарантують кредиторів право стягувати борг із боржника. *З інституційного погляду, міжнародний ринок кредитних ресурсів* — сукупність установ і організацій, за допомогою яких здійснюється рух позикового капіталу у сфері міжнародних економічних відносин. Кредиторами є приватні банки, фірми, небанківські фінансові інститути. Джерела міжнародного кредиту такі:

— тимчасово вивільнена у підприємств у процесі кругообігу частина капіталу в грошовій формі;

— грошові накопичення держави, мобілізовані банками;

— грошові заощадження населення, мобілізовані банками.

Міжнародний ринок боргових зобов'язань складається з двох головних сегментів: міжнародного ринку банківських кредитів та міжнародного ринку боргових цінних паперів (міжнародного ринку облігацій). Разом з тим важливо зауважити, що впродовж останніх років спостерігається тенденція до сек'юритизації боргових зобов'язань (переважання на міжнародному ринку кредитних ресурсів емісії боргових цінних паперів над звичайними банківсь-

кими кредитами — іноземними і синдикованими єврокредитами, оскільки останні менш привабливі для представників промислово розвинених країн).

Міжнародний ринок банківських кредитів — сфера ринкових відносин, де здійснюється рух позикового капіталу між країнами на умовах повернення та платності, формується попит і пропозиція кредитних ресурсів та позикового капіталу. Рух кредитних ресурсів на міжнародному ринку боргових зобов'язань здійснюється на загальновідомих принципах: обов'язкового повернення коштів, терміновості, платності і забезпеченості.

До основних суб'єктів міжнародного ринку банківських кредитів належать:

- Світовий банк та його організаційні структури;
- держави;
- корпоративні позичальники;
- банки і фінансові інституції;
- фізичні особи.

Місце і роль міжнародного ринку банківських кредитів у світовій економічній системі визначаються, насамперед, функціями міжнародного кредиту, які відображають особливості руху міжнародного позикового капіталу у сфері міжнародних економічних відносин. Міжнародний кредит виконує такі функції:

- забезпечує перерозподіл фінансових ресурсів;
- активізує процеси концентрації і централізації капіталу, його нагромадження у рамках світового господарства;
- забезпечує економію затрат обігу у сфері міжнародних розрахунків, прискорює процес реалізації товарів (робіт, послуг) і сприяє цим самим зростанню обсягів світової торгівлі;
- сприяє урядам в отриманні іноземної валюти для стабілізації економіки чи рефінансування зовнішньої заборгованості.

Міжнародний ринок банківських кредитів виник у 50-ті роки XX ст. Його основні сегменти такі:

- ринки традиційних коротко-, середньо- і довгострокових іноземних кредитів;

— ринок середньо- і довгострокових (від 1 до 15 років і більше) єврокредитів (синдикованих кредитів, що застосовуються у міжнародній практиці з 1968 р.).

У міжнародному кредитуванні широко застосовуються синдиковані кредити, які надаються переважно у формі єврокредитів міжнародними консорціумами (синдикатами) банків. Основними причинами, що зумовлюють об'єднання банків у синдикати, є: прагнення збільшити ресурсні фонди, розширити коло учасників за рахунок збільшення кількості банків, що розміщені в різних країнах, а головне — розподілити ризики між учасниками банківського консорціуму. Синдикований ринок єврокредитів характеризується високою активністю і низькою вартістю. Перший синдикований кредит був наданий Австрії наприкінці 1960-х років Банківським трастом (*Bankers Trust*). 3

1980-х років обсяги синдікованих банківських кредитів почали швидко збільшуватися і вже в середині 1990-х років становили 40—58 % євровалютних позик, випередивши за обсягами традиційні міжнародні банківські кредити.

Міжнародний ринок боргових цінних паперів — складова міжнародного ринку кредитних ресурсів і, водночас, сегмент міжнародного ринку цінних паперів, де обертаються фінансові інструменти — короткострокові (строк погашення — від 1 дня до 1 року) та довгострокові (строк погашення — понад 1 рік) боргові зобов'язання, що засвідчують боргові відносини між кредитором та позичальником.

Серед довгострокових боргових зобов'язань виокремлюють такі:

- боргові зобов'язання центральних або місцевих органів влади, що формують державний борг;
- боргові зобов'язання приватних фірм, гарантовані урядом, що формують гарантований державою борг;
- боргові зобов'язання приватних фірм, не гарантовані урядом, що формують приватний, негарантований державою борг.

Міжнародний ринок боргових цінних паперів є одним із найпотужніших джерел середньо- і довгострокового капіталу в міжнародній сфері. На міжнародному ринку облігацій обертаються два види цінних паперів.

1. *Іноземні облігації* — цінні папери, емітовані нерезидентом у національному фінансовому центрі та в національній валюті. Валюта їх емісії є іноземною для емітента. Емісія іноземних облігацій регламентується законодавством з цінних паперів країни-емітента, але на практиці їх обіг значною мірою відповідає принципам євrorинків. Розміщення іноземних облігацій здійснюється на одному з національних ринків і гарантується банківським синдикатом. На ринках іноземних облігацій інвесторами є переважно страхові компанії, ощадні банки та пенсійні фонди, тобто ті, що прагнуть максимального зниження ризикованості вкладень. У сучасних умовах емітентами іноземних облігацій залишилися тільки провідні країни, зокрема США, Японія та Швейцарія.

2. *Єврооблігації* — боргові цінні папери на пред'явника, що випускаються позичальником (як правило, в іноземній валюті) для отримання довгострокової позики на євrorинку. Дохід за єврооблігацією сплачується раз на рік, а погашення відбувається наприкінці строку разовим платежем або упродовж певного строку з фонду погашення. Основні особливості цього фінансового інструменту такі:

- єврооблігації розміщуються, як правило, одночасно на фінансових ринках кількох країн, на відміну від традиційних іноземних облігаційних позик;
- єврооблігації купуються інвесторами різних країн на базі котирування їх національних бірж;
- емісія єврооблігацій меншою мірою, ніж емісія іноземних облігацій, регулюється державою, не підпорядковується національним правилам проведення операцій з цінними паперами тієї країни, валюта якої є валютою позики;

— валюта єврооблігації не обов'язково має бути національною грошовою одиницею ні для емітента, ні для інвестора;

— єврооблігації, як правило, — цінний папір на пред'явника (*bearer bonds*) з фіксованою відсотковою ставкою;

— гарантійне розміщення єврооблігацій здійснюється емісійним транснаціональним синдикатом;

— випуск та обіг єврооблігацій відбуваються згідно з правилами та стандартами, що встановилися на ринку;

— утримувачам єврооблігацій дохід сплачується у повному обсязі, без податку на відсотковий дохід (*withholding tax*), що стягується в країні емітента.

Зазначені особливості зумовлюють специфічність функцій ринку єврооблігацій. Ринок єврооблігацій забезпечує відносно більшу міжнародну мобільність капіталу, оскільки сприяє залученню широкого кола позичальників та інвесторів. Прискорюючи диверсифікацію фінансових активів, єврооблігації допомагають інвесторам у швидкому формуванні портфелів з мінімальним ризиком.

Переважає більшість єврооблігацій випускається міжнародними корпораціями (приблизно 2/3 всіх єврооблігаційних позик), решта — приблизно однаковими частинами державними органами та міжнародними організаціями. Отже, ринок єврооблігацій — важливе джерело фінансування середньо- і довгострокових інвестицій транснаціональних корпорацій, тоді як держави використовують єврооблігаційні позики для покриття дефіциту держбюджету і рефінансування старих позик.

Облігації міжнародного фінансового ринку можна поділити на три великі категорії:

1) *облігації з фіксованою ставкою відсотка* (найпоширенішим інструментом цієї категорії є проста облігація — облігація з фіксованою відсотковою ставкою, без права дострокового погашення та конвертації в акції);

2) *облігації з плаваючою купонною ставкою* (найпоширенішим інструментом цієї категорії є нота з плаваючою ставкою — облігації, купонні платежі, за якими раз на шість місяців встановлюються на рівні найвідомішої та репрезентативної відсоткової ставки грошового ринку (зазвичай ЛІБОР) плюс/мінус певна маржа, що визначається ступенем ризику);

3) *облігації, що пов'язані з акціями емітента* (поділяються на конвертовані облігації, які за бажанням інвестора можуть бути конвертовані у прості акції того самого емітента; облігації з варантами на акції, що дають право на придбання/купівлю акцій).

Прагнення інвестиційних банків уникнути підвищених ризиків в умовах наростання нестабільності на фінансових ринках і глобальних кризових явищ призвело до виникнення програми випуску євро нот, що належать до короткострокових боргових цінних паперів євrorинку.

Євроноти — 1—6-місячні векселі або депозитні сертифікати (строком від 7 до 365 днів), що випускаються першокласними позичальниками за межами

країни походження валюти в рамках середньострокових кредитних програм з банківською гарантією (підтримкою) розміщення. Вони забезпечують позичальнику більшу ліквідність, більші гарантії надання кредиту, можливість отримання резервних кредитів та більший прибуток.

Однією з важливих умов функціонування міжнародного ринку кредитних ресурсів/боргових зобов'язань є захист від ризиків та визначення рейтингу країн і окремих господарських суб'єктів, що є позичальниками на міжнародному фінансовому ринку. Визначення кредитного рейтингу, що базується на оцінці економічного, політичного і трансфертного ризиків, має велике значення як для кредиторів, так і для позичальників, зокрема для кредиторів — дає змогу генерувати стратегії кредитування, що відповідають рівням ризику країн-позичальників; для країн-позичальників визначення рейтингу відкриває відповідні можливості щодо залучення коштів на міжнародному фінансовому ринку.

Кредитні рейтинги визначають відомі у світі рейтингові агентства "Mood's" та "Standard & Poor's".

Міжнародні ринки титулів (або прав) власності — сфера купівлі-продажу цінних паперів, що засвідчують участь інвестора в капіталі підприємств. До таких цінних паперів належать акції та депозитарні розписки.

На сьогодні глобалізація ринку титулів власності ще не досягла рівня, притаманного, наприклад, світовому ринку валют або міжнародному ринку боргових зобов'язань. Більшість акцій, що продаються на національних фондових ринках США та інших промислово розвинутих країн, емітовані місцевими корпораціями. Хоча схильність інвесторів купувати акції національних компаній виявляється ще досить виразно, проте нині почастишали випадки "глобальних" емісій акцій ТНК. Упродовж останніх десятиліть багатонаціональні корпорації активно включилися у процес емітування своїх акцій спеціально з метою їх поширення в інших країнах. Щоб вийти з такими емісіями на міжнародний ринок, вони вносять свої акції в курсові бюлетені на біржах різних країн. Деякі ТНК для емісії й одночасного розміщення акцій на зарубіжних ринках об'єднуються в синдикати.

Точних даних про обсяг міжнародного ринку титулів власності немає. За приблизними оцінками обсяг міжнародного переміщення капіталу, пов'язаного з купівлею акцій, досяг близько 200 млрд дол. США, з яких більше 60 млрд припадало на фондові ринки, що розвиваються. Процеси приватизації у країнах з перехідною економікою та країнах, що розвиваються, стимулюють зростання цього важливого сегмента міжнародного фінансового ринку. Водночас мобілізація фінансових ресурсів за допомогою акцій властива компаніям розвинутих країн (наприклад, із 42 404 компаній, що здійснили емісію акцій у 1996 р., частка розвинутих країн становила майже 46 %, тоді як країн, що розвиваються, — близько 21, країн з перехідною економікою — 2,4 %).

До цінних паперів, що обертаються на міжнародних ринках середньо- і довгострокового капіталу, належать євроакції. *Євроакції* — акції, які емітуються

міжнародними кредитно-фінансовими інститутами і розміщуються одночасно на різних ринках. Цей вид цінних паперів з'явився на початку 1980-х років на додаток до облігацій, конвертованих в акції, та іноземних акцій. Іноземні акції, котрі передували появі євроакцій, були двох видів: ті, що емітувалися та котирувалися в іноземному фінансовому центрі, й ті, що продавалися в різних країнах, але котирувалися тільки у країні емісії.

Євроакції продаються на євrorинках і котируються у будь-якому фінансовому центрі (переважно у Лондоні, а також у Люксембургу та Сінгапурі). Продаж здійснюється міжнародними банківськими синдикатами за євровалюти.

Національні ринки значно впливають на міжнародний ринок цінних паперів; ступінь впливу залежить від обсягу та розвиненості кожного з цих ринків. Одним із найважливіших показників ринку є його капіталізація. Капіталізація ринку — показник, що відображає ринкову вартість усіх компаній, які беруть участь в операціях на фондовому ринку. Ринкова вартість компаній визначається як добуток курсової вартості її акцій на кількість акцій, що перебувають в обігу. Найвищий показник капіталізації має ринок акцій США, друге місце займає ринок Японії, а три найбільших ринки світу (США, Японії і Великої Британії) мають спільний показник капіталізації, що становить 77 % світового ринку акцій. Капіталізація ринку США, наприклад, у 10 разів перевищує цей показник ринку Німеччини, а капіталізація ринку Японії більш як у 30 разів більша, ніж ринку Італії. Якщо порівняти показник капіталізації ринку з розміром ВВП, то Японія і Велика Британія мають найвищі показники капіталізації ринку, які сягають понад 100 % від ВВП, тоді як у США цей показник становить 42 % від ВВП і є досить близьким до аналогічних показників Канади, Австралії і Швейцарії. В Італії, Німеччині та Франції показники капіталізації ринків відносно ВВП найнижчі, оскільки тут компанії у процесі мобілізації коштів надають перевагу не випуску акцій, а залученню банківських кредитів.

Рейтингові місця у світовій класифікації розвинутих ринків цінних паперів розташовані у такій послідовності: США, Японія, Велика Британія, Німеччина, Франція, Канада, Швейцарія, Італія, Австралія. Щодо ринків, котрі виникають, розвиваються, то найбільш суттєві зміни на міжнародних фондових ринках, які відбуваються протягом останніх десятиліть, зумовлені саме швидким розвитком національних ринків країн Латинської Америки й Азії, окремі з яких досягають якісних і кількісних критеріїв розвинутих фондових ринків.

Майже за 50 років свого існування євrorинки створив фінансові інструменти, що сприяють не тільки ефективному розміщенню та мобілізації фінансових ресурсів, а й дають змогу управляти ризиками та здійснювати спекулятивні операції. Йдеться про міжнародні ринки похідних фінансових інструментів.

Міжнародні ринки похідних фінансових інструментів (деривативів) охоплюють обіг групи нових фінансових інструментів, що використовуються для передавання або нейтралізації ризиків.

Фінансові деривативи — інструменти торгівлі фінансовим ризиком, вартість яких прив'язана до ціни інших активів (ціни товарів або акцій, курсу валюти, відсоткової ставки). Розрізняють два механізми обігу фінансових деривативів:

- 1) торгівля деривативами на біржах;
- 2) торгівля деривативами поза біржами.

В операціях хеджування, як і в спекулятивних операціях, зазвичай використовуються різні модифікації трьох різновидів строкових угод:

- класичні строкові контракти (форварди та ф'ючерси);
- строкові угоди з правом відмови від їх виконання (опціони);
- строкові контракти, ускладнені зустрічними обмінними операціями, пов'язаними з негайною поставкою (валютні та боргові свопи).

Ф'ючерсний контракт — зобов'язання купити або продати визначену кількість фінансових інструментів або товару за узгодженою сторонами угоди ціною на строковій біржі.

Форвардний контракт — угода купівлі-продажу товару, іноземної валюти або фінансового інструменту з поставкою та розрахунком у майбутньому. Форвардний контракт укладається на гнучких умовах: може бути встановлено будь-які строки та суми операцій і не вимагається внесення гарантованого депозиту.

Опціон — різновид строкової угоди, котра надає його власнику (не зобов'язує, як форвард чи ф'ючерс) право купити (*Call Option*) або продати (*Put Option*) товар, валюту чи фінансовий інструмент протягом певного строку за обумовленою ціною в обмін на сплату визначеної суми (маржі, премії). Опціон не є обов'язковим до виконання, використовується для хеджування і спекуляції.

Розрізняють два види багаторівневих строкових угод, ускладнених зустрічними обмінними операціями, пов'язаними з негайною поставкою валюти:

— *валютні свопи* поєднують різноспрямовані обміни валют із негайною (спот) та терміною (форвард) поставкою;

— *боргові (купонні) свопи* забезпечують обмін валюти як основної суми боргу, так і доходів від позики у вигляді відсотків.

Отже, *строкові угоди* — операції купівлі-продажу валютних та фінансових ресурсів, у рамках яких платіж (поставка визначеної суми у конкретних грошових одиницях) здійснюється в обов'язковому порядку через установлений проміжок часу (зазвичай від одного тижня до півроку).

У середині 90-х років ХХ ст. загальний річний обсяг контрактів, укладених на торгівлю фінансовими деривативами, досяг 27 трлн дол. США. При цьому щоденний обсяг торгівлі на внутрішніх та міжнародному ринках перевищив 2 трлн дол. США. Нині ринок фінансових деривативів швидкими темпами глобалізується. Більша частина торгівлі цими фінансовими інструментами припадає на міжнародний фінансовий ринок.

16.3. Міжнародний неринковий перерозподіл фінансових ресурсів

Як уже зазначалося, національні за своїм походженням фінансові ресурси стають міжнародними та використовуються економічними агентами за власними потребами завдяки сучасній міжнародній системі перерозподілу фінансових ресурсів, яка складається з двох основних складових:

- міжнародного ринкового механізму;
- міжнародного неринкового (офіційного) механізму.

Позаринковий механізм склався в основному у повсенні роки і, подібно до ринкового механізму, відображав інтеграційні тенденції розвитку міжнародних валютно-фінансових відносин. У рамках офіційного перерозподілу рух фінансових ресурсів між позичальниками і кредиторами регулюється через міжнародні фінансові організації глобального та регіонального рівня. Тому наступною важливою складовою міжнародних фінансів є фінанси міжнародних організацій та міжнародних фінансових інституцій, роль яких у сучасних міжнародних відносинах безперервно зростає. Це зумовлено тим, що у результаті об'єктивних тенденцій розвитку людства збільшується кількість проблем, які одна держава не спроможна вирішити самостійно без постійної співпраці з іншими країнами через функціональну діяльність міжнародних організацій. Проте обмежувати роль міжнародних організацій тільки забезпеченням взаємозв'язків між країнами було б неправильно. Зміст їх роботи полягає у вирішенні наявних нині й стратегічних завдань співпраці. У рамках відповідних союзів, об'єднань та організацій, що об'єктивно формуються у світовій економіці і базуються на спільних інтересах, найінтенсивніше відбуваються процеси інтернаціоналізації і глобалізації економіки.

Для розкриття сутності міжнародної організації фахівці використовують два підходи. Відповідно до першого *міжнародна організація* — створене на основі міжнародного договору і статуту для виконання певних функцій об'єднання суверенних держав, яке має систему постійно діючих органів, володіє міжнародною правосуб'єктністю і засноване відповідно до міжнародного права. Міжнародні організації вступають у взаємовідносини з урядами окремих країн з приводу формування спільного бюджету чи цільових фондів. Отримані кошти використовуються на основі затвердженого бюджету на фінансування централізованих заходів, проектів і програм цих організацій, на утримання їхнього апарату та на фінансову допомогу окремим країнам. Відповідно, кожна країна може отримувати кошти від міжнародних організацій як у вигляді прямого фінансування (як правило, тільки в окремих випадках), так і в опосередкованій формі через різні централізовані заходи, проекти і програми, що стосуються її чи поширюються на неї. Таким чином, за своєю внут-

рішньою організаційною формою фінанси міжнародних організацій подібні до державних фінансів, проте їх головним суб'єктом є не держава, а міжнародна організація. Важлива ознака міжнародних організацій — існування постійних компетентних органів із відповідними функціями та порядком функціонування. Їх створюють, як правило, на основі багатостороннього міжнародного договору, доповненого низкою угод з певних питань, що визначають мету, завдання, структуру та концепцію органів, членство, права й обов'язки членів, процедуру роботи. Провідні міжнародні організації — ООН та ЄС.

Згідно з другим підходом *міжнародна організація (міжнародна фінансова інституція)* — стабільний інститут багатосторонніх міжнародних відносин, що у своїй діяльності виходить за межі однієї країни і має постійну структуру органів наднаціонального регулювання. Міжнародні фінансові інституції можуть мати взаємовідносини як з урядами, так і з суб'єктами господарювання окремих країн. Взаємовідносини з урядами формуються за двома напрямками: 1) відображення процесу формування статутного капіталу за рахунок внесків окремих країн; 2) характеристика кредитних взаємовідносин (надання кредитів урядам та їх погашення і сплата відсотків). Взаємовідносини з підприємствами мають двосторонній кредитний характер. Міжнародні фінансові інституції фінансово забезпечують певні проекти, надають кредити окремим підприємствам, як правило, на конкурсній основі. Важливе місце в системі інституціональних структур регулювання світової економіки та міжнародних зв'язків займають міждержавні валютно-кредитні організації. Процес розвитку міжнародних валютно-кредитних відносин історично та об'єктивно характеризувався створенням розгалуженої інституціональної структури, до складу якої входять глобальні (Міжнародний валютний фонд, Група Світового банку та Банк міжнародних розрахунків) і регіональні (Європейський банк реконструкції та розвитку, Азіатський банк розвитку, Африканський банк розвитку, Міжамериканський банк розвитку та ін.) валютно-фінансові установи.

Отже, суб'єктами міжнародних фінансів на наднаціональному рівні є, з одного боку, міжнародні економічні організації, з іншого — міжнародні фінансові інституції, які забезпечують централізацію певної частини міжнародних фінансових ресурсів для забезпечення потреб світового господарства. Фінанси міжнародних організацій та інституцій мають розвинену інституціональну структуру, межі функціонування частини з них охоплюють всю земну кулю, іншої частини — дещо географічно обмежені. Вони фінансують окремі проекти і програми, керуючись інтересами саме світового господарства в цілому, а не окремих країн (хоча інтереси окремих країн на стадії розгляду та затвердження таких проектів і програм обов'язково присутні).

Фінанси міжнародних організацій. Організація Об'єднаних Націй (ООН) була заснована наприкінці Другої світової війни. У 2005 р. світова громадськість широко відзначила 60-річний ювілей цієї організації, яка була і залишається головним світовим центром координації зусиль з підтримання миру,

зміцнення безпеки, розвитку міжнародного співробітництва. До сфер її діяльності згідно зі Статутом ООН входять також міжнародні проблеми економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру, заохочення й розвиток поваги до прав людини, охорона навколишнього природного середовища. Разом з тим аналіз практики діяльності цієї організації показує, що поряд із всебічним зростанням ролі світових політичних проблем, все більше значення в її діяльності відводиться вирішенню економічних і фінансових питань розвитку сучасного світу. Відповідно з плином часу предметом вивчення, аналізу, пошуку шляхів і засобів вирішення, вироблення відповідних рекомендацій ООН стають новітні сфери світового господарства, міжнародних економічних і фінансових відносин. Паралельно з цими процесами змінюється структура самої ООН, збільшується кількість економічних установ і країн, які беруть в них участь, розширюється поле діяльності цих установ, їх контакти з іншими міжнародними, а також національними організаціями та інститутами. Значення економічної діяльності ООН зростає у зв'язку з ускладненням процесів, які відбуваються у всесвітніх економічних взаємовідносинах і міжнародному поділі праці, різноманітністю проблем, що виникають у світовій економіці, динамізмом міжнародного господарського життя. Усе це викликає необхідність прийняття вчасних та ефективних рішень. Економічна діяльність ООН включає чотири головні напрями:

- 1) вирішення загальних для всіх країн глобальних економічних проблем;
- 2) сприяння економічному співробітництву держав з різними рівнями соціально-економічного розвитку;
- 3) сприяння господарському розвитку країн, що розвиваються;
- 4) вирішення проблем регіонального економічного розвитку.

Основними структурними підрозділами системи органів економічного і фінансового співробітництва в рамках ООН є три із шести головних органів, вказаних у Статуті: Генеральна Асамблея, Економічна і соціальна рада, Секретаріат. Крім цих трьох головних органів економічного і фінансового співробітництва, в рамках ООН успішно функціонують й інші організації ООН, діяльність яких у сфері економічних і фінансових відносин досить помітна. Серед них — Конференція з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД), Організація з промислового розвитку (ЮНІДО), Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) та регіональні економічні комісії (наприклад, Європейська економічна комісія) та ін.

Бюджет ООН формується за рахунок внесків країн-членів. Хартія ООН зобов'язує країни-члени регулярно сплачувати членські внески. Згідно з чинними правилами щорічні внески в основний (так званий регулярний) бюджет організації треба вносити до 31 грудня відповідного року. У ст. 19 Статуту ООН передбачено, що країни, які не сплачують внески, можуть бути позбавлені права голосу в Генеральній Асамблеї. Розмір внесків визначається Асамблеєю за рекомендацією комітету з внесків. Квоти внесків залежать від рівня економічного розвитку країни і розраховуються відповідно до ВВП і рівня доходів

на особу цієї країни. Тому приблизно 75 % коштів до бюджету ООН надходить від десяти найбагатших країн. Асамблея встановила максимум — 25 % бюджету, і мінімум — 0,01 %. Зокрема США сплачують у регулярний бюджет ООН 25 % його суми, Японія — 11,38, Німеччина — 8,9, Франція — 6,25, Велика Британія — 4,86, Італія — 3,39, Канада — 3,09 %. Додатковим джерелом доходів бюджету є добровільні внески. Крім відрхувань у регулярний бюджет, для держав-членів встановлюються також розміри внесків відповідно до модифікованого варіанта основної шкали покриття витрат тимчасових Збройних сил ООН.

За видатками бюджет ООН поділяється на дві частини: адміністративні та накладні витрати (38 %) і програмні видатки (62 %). Зважаючи на те, що на початку ХХ ст. ООН переживає дві взаємопов'язані кризи — фінансову (держави-члени не виконують своїх фінансових обов'язків згідно зі Статутом) і бюджетну (об'єктивна необхідність суттєвого скорочення бюджету) — було поставлено на порядок денний завдання скоротити адміністративні витрати до 25 %, що дасть можливість спрямувати вивільнені кошти на соціально-економічні програми. Видатки бюджету ООН плануються в розрізі окремих підрозділів та організацій. При цьому також виділяються адміністративні й накладні витрати та кошториси на окремі програми, що виконуються певним підрозділом. Фінансування з бюджету ООН окремих країн здійснюється через реалізацію на їх території відповідних програм, а не у формі прямого виділення коштів. Наприклад, в Україні реалізуються проекти за Програмою розвитку (ПРООН), Управління Верховного комісара у справах біженців, Дитячого фонду ЮНІСЕФ, Фонду народонаселення, Міжнародної організації праці, Міжнародного агентства з атомної енергії.

Регулярний бюджет за програмами ООН затверджується Генеральною Асамблеєю раз на два роки.

У цілому, незважаючи на докладені зусилля міжнародного співтовариства щодо розв'язання проблем розвитку економічного і фінансового співробітництва через систему і механізми ООН, на сьогодні залишається багато принципових питань, для успішного вирішення яких ще не знайдено відповідних підходів. Невирішеність багатьох проблем в економічній сфері, фінансова криза, що істотно звужує фінансові можливості ООН та ускладнює фінансування передбачених заходів, гостро ставлять питання про підвищення авторитету ООН і необхідність реформування цієї організації. Таким чином, питання, пов'язані з підвищенням ефективності діяльності економічних організацій ООН, вже гостро стоять на порядку денному. Тепер важливо те, наскільки швидко будуть вжиті заходи з метою усунення негативних факторів у їхній діяльності та максимального сприяння подальшому прогресу.

Міжнародні фінансові інституції. Наднаціональна координація міжнародних фінансів здійснюється міжнародними та регіональними валютно-фінансовими інституціями, які створюються на базі багатосторонніх угод між держа-

вами. Поява міжнародних фінансових інституцій була спричинена такими подіями у світовій економіці:

- посиленням інтернаціоналізації господарського життя, агресивним розвитком транснаціональних корпорацій і транснаціональних банків, діяльність яких вийшла за межі національних економік;
- розвитком міждержавних форм регулювання валютно-кредитних і фінансових зв'язків як складової регулювання міжнародних економічних відносин;
- посиленням нестабільності світової економіки, у тому числі валютної системи та світових ринків капіталів.

Загальні цілі діяльності міжнародних фінансових інституцій такі:

- стабілізація світового господарства й міжнародних фінансів на основі об'єднання зусиль світового співтовариства;
- здійснення міждержавного валютного і кредитно-фінансового регулювання;
- розроблення і координація стратегії і тактики міжнародної валютної і кредитно-фінансової політики.

Отже, мета діяльності міжнародних фінансових інституцій — сприяння розвитку зовнішньої торгівлі й міжнародного та регіонального валютно-фінансового співробітництва, підтримання рівноваги платіжних балансів країн, що входять до них, регулювання курсів їхніх валют, надання кредитів цим країнам та гарантування приватних позик за кордоном.

Найважливішу роль серед міжнародних фінансових інституцій відіграють так звані Бреттон-Вудські інститути — Міжнародний валютний фонд та Світовий банк, які є важливою ланкою сучасної інституціональної структури міжнародних валютних відносин. Свою назву вони отримали від назви американського містечка Бреттон-Вудс, де у 1944 р. проходила міжнародна валютно-фінансова конференція, на якій і було прийнято рішення про заснування цих двох установ.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) — міжнародна наднаціональна валютно-кредитна організація, що має статус спеціалізованої представницької установи ООН. Офіційну діяльність МВФ розпочав з березня 1947 р. У 1959 р. членами Фонду були 49 держав, у 1970 р. — 116, у 1992 р. — 157, а на початок 2001 р. — 181, у тому числі з вересня 1992 р. і Україна. Таким чином, Міжнародний валютний фонд — валютно-фінансова організація, діяльність якої набула універсального і глобального характеру.

Функціонування МВФ регулюється Статтями Угоди — документом, який виконує роль статуту. Статтями Угоди закріплено основні цілі створення МВФ:

- розвиток міжнародного співробітництва у валютній сфері через механізм консультацій з міжнародних валютно-фінансових проблем;
- сприяння розширенню та збалансованому зростанню міжнародної торгівлі, підтриманню високого рівня зайнятості та реальних доходів;
- забезпечення стабільності валютних курсів, недопущення конкурентного знецінення валют;

— допомога у створенні багатосторонньої системи платежів за поточними операціями між країнами-учасницями, усунення валютних обмежень, які гальмують розвиток світової торгівлі;

— надання кредитів країнам-учасницям в іноземній валюті для вирівнювання платіжних балансів.

Таким чином, метою створення МВФ було сприяння міжнародному валютному співробітництву та стабілізації валют, створення багатосторонньої системи платежів і розрахунків, підтримування рівноваги платіжних балансів країн — членів Фонду, вжиття системи заходів, спрямованих на регулювання валютних курсів, підвищення ступеня конвертованості валют, надання короткострокових кредитів країнам — членам Фонду для покриття тимчасового дефіциту їхніх платіжних балансів, на ліквідацію валютних обмежень, організацію консультативної допомоги з фінансових і валютних питань. Отже, МВФ у своїй діяльності поєднує функції регулювання, фінансування, нагляду та консультування держав-членів у сфері валютно-фінансових відносин.

Для виконання своїх функцій МВФ, як й інші організації, потребує коштів. Оскільки МВФ є організацією акціонерного типу, то його капітал утворюється за рахунок внесків країн — членів Фонду. Розмір внеску кожної країни залежить від двох чинників: загального обсягу емітованих “Спеціальних прав запозичення” (SDR) та частки (позиції) цієї країни у Фонді. Частка кожної країни залежить від рівня економічного розвитку та її місця у світовій торгівлі. Квота країн — членів МВФ під час Бреттон-Вудської валютної системи складалася з 25 % у золоті й 75 % у національній валюті цієї країни, а із введенням в дію Кінгстонської валютної системи — ця квота становить 22,7 % у вільно конвертованій валюті й 77,3 % у національній.

Як відомо, у 1992 р. Україна вступила до МВФ. На час вступу до Фонду Україні була визначена квота у сумі 665 млн одиниць SDR. З 1998 р. внаслідок збільшення розміру квот на 50 %, внесок України досягнув 997,3 млн SDR. На кінець 2006 р. частка України дорівнює 0,65 %, а її квота — 1,372 млрд SDR. За резолюцією ради керівників МВФ (№ 47-5) Україна сплачує 22,7 % її підписного внеску в SDR або у валютах інших держав-членів, що їх обрав директор-розпорядник МВФ, а залишок підписного внеску — у валюті України.

Статут МВФ передбачає періодичний (не менше одного разу на п'ять років) загальний перегляд квот. Це пов'язано зі зміною рівня розвитку окремих країн та їх місця у світовій торгівлі. Зазначимо, що спочатку основний капітал Фонду становив 7,7 млрд дол. США, а найбільші розміри квот належали Сполученим Штатам Америки, Великій Британії, Франції, Китаю та Індії. У 2002 р. сплачений статутний капітал сягнув 290 млрд дол. США (212 млрд SDR), з яких 2/3 (63 %) належить 25 промислово розвинутих країнам і лише 1/3 — країнам, що розвиваються, які становлять 4/5 членів Фонду.

За необхідності, крім власного капіталу, МВФ може використовувати позикові кошти. Джерелами залучених ресурсів Фонду є кредити урядів країн-членів або їх грошово-кредитних органів та кредитні лінії з низкою урядів і

банків, які відкриваються один раз на п'ять років з початку 60-х років ХХ ст. До 80-х років ХХ ст. МВФ активно вдавався до отримання таких кредитів, що спричинило зміни характеру діяльності Фонду — він почав діяти як звичайний банк. Тому за відповідним рішенням керівних органів Фонду у 1982 р. частку залучених коштів було обмежено до 60 % від загального обсягу квот. Це рішення засвідчило, що ресурси МВФ формуються переважно за рахунок квот.

Ресурси МВФ використовуються у межах певної політики та розроблених механізмів і відповідно до статутної діяльності, що охоплює три основні напрями.

1. *Кредитування* з метою надання фінансової допомоги окремим країнам, яке здійснюється з різними цілями, у різних формах та на різних умовах. Зокрема воно включає кредитування для потреб вирівнювання платіжного балансу, компенсаційне фінансування та допомогу найбіднішим країнам. Виділення кредитів залежить від трьох основних чинників: потреби в ресурсах для вирівнювання платіжного балансу, квоти країни та виконання вимог Фонду. Механізм кредитування полягає в тому, що МВФ продає необхідну країні валюту за її національну валюту. При цьому фінансові операції, які є основним напрямом діяльності, МВФ здійснює тільки з офіційними органами країн — членів Фонду (кошти надходять до центрального банку країни-позичальника і використовуються на формування валютних резервів). Надання кредиту Фондом має "обумовлений" характер: від країни, яка звернулася за кредитом, вимагається виконання певної стабілізаційної програми. Зокрема, наприклад, кількість вимог з боку МВФ стосовно параметрів економічної політики уряду України як умова надання кредитів постійно зростала: 1996 р. — 38, 1997 р. — 41, 1998—2001 рр. (до 31 червня) — 81 вимога. Кредит надається поетапно, що дає змогу Фонду контролювати ефективність його використання і дотримання відповідних вимог, проте спричиняє послаблення у певній мірі економічного суверенітету країни.

Загалом система кредитування, що використовується МВФ, включає чотири форми: безпосереднє (прямо пов'язане з квотою кожної країни і здійснюється в межах її резервної і кредитної часток), поетапне (здійснюється в межах граничних кредитних часток тієї чи іншої країни і включає механізми резервних кредитів (*stand-by*) та розширеного фінансування), пільгове (надання на пільгових умовах кредитів країнам, що розвиваються, та найбіднішим країнам за умов хронічної кризи платіжного балансу) та спеціальне фінансування (використовується в особливих умовах і включає компенсаційне фінансування і фінансування у разі непередбачуваних обставин, фінансування буферних (резервних) запасів, фінансування зі скорочення і обслуговування зовнішнього боргу та фінансування системних трансформацій).

2. *Регулювання міжнародних валютних відносин* з метою узгодження валютної політики країн — членів Фонду. МВФ встановлює певні валютні обмеження: країни — члени Фонду не можуть без його згоди вводити обмеження за

платежами і переказами з поточних міжнародних операцій, використовувати дискримінаційні валютні засоби, застосовувати систему кількох видів валютних курсів.

3. Постійний *нагляд* за світовою економікою з метою систематизації інформації як у цілому по світовій економіці, так і стосовно окремих країн. На підставі аналізу цієї інформації розробляються середньострокові економічні прогнози, які дають можливість координувати макроекономічну політику країн — членів Фонду. Зокрема МВФ детально аналізує податкову, грошово-кредитну і валютну політику та стан платіжних балансів країн. На основі цього аналізу готуються певні рекомендації країні щодо вироблення та коригування економічної, фінансової та валютної політики.

Володіючи значними грошовими ресурсами й відповідною інформацією, МВФ може впливати як на міжнародний, так і на національний економічний та фінансовий розвиток будь-якої країни.

Міжнародний валютний фонд підтримує тісні взаємозв'язки з іншими міжнародними фінансовими інституціями, зокрема з групою Світового банку.

Група Світового банку є другою за значенням фінансовою інституцією у системі міжнародних фінансів. Світовий банк — багатостороння кредитна організація, яка складається з п'яти тісно пов'язаних між собою установ, що входять у систему ООН, загальною метою яких є надання фінансової допомоги країнам, що розвиваються, і країнам з перехідною економікою за рахунок розвинутих країн. Групу Світового банку утворюють: Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) — головна складова групи (заснований у 1944 р.); Міжнародна фінансова корпорація (МФК) (заснована у 1956 р.); Міжнародна асоціація розвитку (МАР) (заснована у 1960 р.); Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій (БАГІ) (засноване у 1988 р.); Міжнародний центр розв'язання інвестиційних суперечок (МЦРІС) (заснований у 1966 р.). Юридично і фінансово незалежні, ці установи мають власні статuti, власний акціонерний капітал, окреме членство та окремі штати працівників. Проте вони мають спільне керівництво — президент МБРР одночасно є президентом МАР, МФК і БАГІ. Членства у МАР, БАГІ, МЦРІС або МФК набуває тільки країна — член МБРР.

Світовий банк як один зі спеціалізованих фінансових інститутів ООН має загалом сприяти виконанню стратегічного завдання: інтегрувати економіку всіх країн-членів із глобальною системою господарювання і таким чином сприяти економічному розвитку країн-членів шляхом залучення ресурсів з розвинутих країн до країн, що розвиваються, зменшенню бідності і підвищенню якості життя у країнах "третього світу". Разом з тим на кожен установу Світового банку покладено конкретні завдання. Наприклад, МБРР кредитує уряди країн з середнім рівнем доходу (країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою), а МАР кредитує найбідніші країни світу; МФК координує питання інвестування приватного сектору країн, що розвиваються, а БАГІ надає гарантії від некомерційних ризиків іноземним інвесторам, що вкладають кошти

у країни, що розвиваються, і є членами Світового банку. МЦРІС забезпечує сприяння потокам міжнародних інвестицій шляхом надання послуг з арбітражного розгляду та врегулювання спорів між урядами та іноземними інвесторами, здійснює консультування, наукові дослідження, збирає інформацію щодо інвестиційного законодавства у різних країнах.

Головною складовою групи Світового банку є Міжнародний банк реконструкції та розвитку, який на початку своєї діяльності мав згідно з його Статутом надавати потерпілим від війни країнам довгострокові кредити для відбудови їхньої економіки, а також гарантувати приватні інвестиції за кордоном. Основні напрями діяльності МБРР:

- створення сприятливих умов для виробничих інвестицій;
- стимулювання міжнародних довготермінових капіталовкладень;
- сприяння реконструкції та розвитку економіки, конверсії військової економіки в цивільну;
- гарантування приватних зарубіжних інвестицій.

До джерел фінансових ресурсів МБРР належать:

- *статутний капітал*, який формується шляхом підписки країн-членів на акції МБРР у межах встановлених квот. Квоти кожної країни визначаються відповідно до її економічного потенціалу та виходячи з її квоти у МВФ;
- *залучення коштів шляхом випуску облігаційних позик*, за рахунок яких формується більша частка фінансових ресурсів Банку. МБРР здійснює операції з продажу своїх облігацій у понад 100 країнах світу і є найбільшим позичальником на світових ринках капіталу;
- *резервний фонд*, який утворюється за рахунок банку.

Здійснення кредитної діяльності МБРР відбувається за принципами, зафіксованими у Статтях Угоди. Метою надання позик є стимулювання економічного зростання країни-позичальниці. Позики надаються на 15—20 років і мають п'ятирічний пільговий період. Відсоткова ставка за позиками змінюється кожні шість місяців і орієнтується на рівень відсоткових ставок міжнародних ринків позикового капіталу. Відсоткова ставка залежить також від наявних у Банку коштів, які надходять від продажу облігацій МБРР на світових ринках капіталу, від нерозподіленого прибутку, погашення раніше наданих позик та додаткових пожертвувань економічно розвинених країн.

Кредитування здійснюється у двох формах:

1) *системні позики*, що надаються урядам окремих країн під програми макроекономічної стабілізації та здійснення інституційних змін. Ці кошти не мають цільового призначення, надходять до бюджету країни-позичальниці і можуть використовуватися урядом на власний розсуд, у тому числі на фінансування дефіциту бюджету. Отримання позик обумовлюється виконанням певних вимог, невиконання яких може призвести до призупинення кредитування;

2) *інвестиційні кредити*, що надаються під конкретні інвестиційні проекти у галузі інфраструктури (енергетика, транспорт, зв'язок), на розвиток сільського господарства, охорону здоров'я та освіти, строком до 20 років під гаран-

тії урядів. Для виділення кредитів МБРР вимагає від країни, що позичає кошти, інформацію про її фінансовий стан та об'єкти кредитування. Кредити надаються на основі пайової участі Банку у фінансуванні певних об'єктів — до 30 % їх вартості.

Міжнародна асоціація розвитку була створена як філія МБРР у 1960 р. з метою зберегти вплив розвинутих західних держав на країни, що розвиваються. МАР надає безвідсоткові кредити найбільш бідним країнам світу строком до 35—40 років з десятирічним пільговим періодом. Кожен проект, що фінансується МАР, піддається політико-економічній експертизі, яка має на меті визначення найефективнішого використання кредитних коштів.

Основним джерелом формування фінансових ресурсів МАР є внески економічно розвинених країн, а також частково прибутки МБРР і повернені кредити. Таким чином, ця інституція фактично забезпечує прямий перерозподіл ресурсів на рівні світової економіки між економічно розвиненими країнами і найбільш бідними країнами “третього світу”.

Міжнародна фінансова корпорація надає кредити високорентабельним підприємствам країн, що розвиваються (причому, на відміну від МБРР, без гарантій урядів відповідних країн), строком від 5 до 15 років. Позики надаються на ринкових умовах, але більш пільгових, ніж, наприклад, банківськими установами. Кредитування здійснюється на засадах спільного фінансування — частка кредитів МФК не може перевищувати 25 % вартості проекту. Крім того, МФК може здійснювати прямі інвестиції шляхом придбання пакета акцій, а не більше 35 %.

Фінансові ресурси МФК формуються з різних джерел. Власними є статутний капітал, внески членів, відрахування від прибутків, кошти від повернутих кредитів. Проте найбільшу частку становлять ресурси, які формуються за рахунок запозичень на міжнародних фінансових ринках (до 80 %) та кредитів МБРР.

Банк міжнародних розрахунків (БМР) став першою в історії міжнародною фінансовою інституцією, яку створено у 1930 р. на основі міждержавної угоди шести країн (Бельгії, Великої Британії, Італії, Німеччини, Франції та Японії) і конвенції цих держав зі Швейцарією. Первинною метою створення Банку було врегулювання проблеми німецьких репарацій за результатами Першої світової війни. Нині Банк міжнародних розрахунків — спеціалізований міждержавний фінансовий інститут, який виконує функції центрального банку для більшості національних центральних банків європейських країн (надає їм допомогу в управлінні власними валютними резервами й інвестиціями) та об'єднує на акціонерній основі частину їхніх фінансових ресурсів.

На початку 90-х років ХХ ст. 29 центральних банків західних країн були співвласниками БМР, близько 90 центральних банків інших країн мали з ним або з його комітетами певну форму ділових відносин. БМР — найстаріша міжнародна організація в галузі міжнародного валютного співробітництва.

Банк міжнародних розрахунків здійснював розрахункові операції за угодами Європейської платіжної ради, Європейської валютної угоди, МВФ, інших міжнародних фінансово-кредитних установ; нині відіграє активну роль в операціях щодо компенсації негативних ефектів від міжнародних валютних спекулятивних угод.

Відповідно до статуту Банк виконує дві основні функції: сприяння співробітництву між центральними банками країн — членів Банку і забезпечення додаткових сприятливих умов для міжнародних фінансових операцій. Банк здійснює регулювання міжнародних розрахунків і розроблення нормативних документів з банківського нагляду за допомогою трьох комітетів, які працюють під егідою БМР і за підтримки його секретаріату:

— Базельського комітету з банківського нагляду, створеного в 1974 р. на основі Угоди між центральними банками Групи десяти (Бельгія, Канада, Франція, Італія, Німеччина, Японія, Нідерланди, Швеція, Швейцарія, Велика Британія, США);

— Базельського комітету 13 систем платежів і розрахунків, який періодично збирається з 1989 р. під егідою БМР і здійснює нагляд за міжнародними розрахунками, узагальнює статистику і розробляє нові механізми міжнародних розрахунків;

— Постійного комітету з євровалют — Комітету Групи десяти, який постійно функціонує з 1971 р. і дає рекомендації щодо вдосконалення банківського регулювання ринку євровалют.

Відповідно до статуту БМР має право здійснювати депозитні операції, операції на ринку євровалют, операції з цінними паперами (крім акцій), продає та обліковує першокласні короткострокові зобов'язання, зберігає, купує та продає золото за свій рахунок або за рахунок центральних банків країн-членів. Банк надає технічну допомогу центральним банкам Східної Європи і країнам пострадянського простору, деяким азіатським країнам та країнам Південної Америки.

Отже, міжнародні фінансові інституції відіграють важливу роль у світовій економіці: забезпечуючи концентрацію і перерозподіл фінансових ресурсів, вони сприяють надійному функціонуванню національних фінансових систем, а їх кредити є важливим джерелом фінансування країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою. Більше того наростання процесів інтеграції, інтернаціоналізації та глобалізації господарського життя зумовлює як посилення ролі наявних міжнародних організацій та фінансових інституцій, так і створення нових, що, у свою чергу, веде до підвищення рівня централізації фінансових ресурсів, збільшення як їхніх обсягів, так і багатовекторності міжнародних фінансових потоків.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Міжнародні фінанси, світовий фінансовий ринок, міжнародний фінансовий ринок, міжнародний валютний ринок, міжнародний ринок банківських кредитів, міжнародний ринок боргових цінних паперів, міжнародний ринок титулів власності, міжнародний ринок похідних фінансових деривативів, фінанси міжнародних організацій, бюджет ООН, міжнародні фінансові інституції, Міжнародний валютний фонд, група Світового банку, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародна фінансова корпорація, Міжнародна фінансова асоціація, Банк міжнародних розрахунків.

Контрольні запитання і завдання

1. Розкрийте суть міжнародних фінансів у широкому і вузькому розумінні.
2. Охарактеризуйте багатоаспектну сутність поняття “міжнародні фінанси” як економічної категорії (врахуйте функціональне призначення, зовнішню форму вияву, матеріально-речове втілення та інституційну структуру).
3. Які функції виконують міжнародні фінанси? Прокоментуйте вислів: “Функції міжнародних фінансів є зовнішнім проявом їх внутрішньої сутності”.
4. Що таке “міжнародний фінансовий ринок”? У чому полягає принципова відмінність міжнародного фінансового ринку від світового? Назвіть основні сегменти міжнародного фінансового ринку. У чому полягає суперечливість сегментарної структури міжнародного фінансового ринку?
5. Охарактеризуйте особливості організації та функціонування міжнародного валютного ринку. У чому полягає його функціональне призначення?
6. Розкрийте сутність та функціональне призначення міжнародного ринку кредитних ресурсів (боргових зобов’язань). Що таке синдиковані позики та які основні причини їх виникнення?
7. У чому полягають відмінності між іноземними облігаціями та єврооблігаціями? Що таке євроноти та які їх економічні переваги?
8. Охарактеризуйте функціональне призначення й особливості функціонування міжнародного ринку титулів власності та міжнародного ринку похідних фінансових інструментів. Що таке євроакції? Які різновиди строкових угод використовуються у спекулятивних операціях та операціях хеджування на міжнародних фінансових ринках?

9. Що таке міжнародні організації і міжнародні фінансові інституції? Що між ними спільного, а що відмінного?
10. Які основні напрями економічної діяльності ООН? Назвіть основні структурні підрозділи системи органів економічного і фінансового співробітництва в рамках ООН. Як формується бюджет ООН? На які цілі використовуються кошти бюджету ООН?
11. Чим зумовлена поява міжнародних фінансових інституцій?
12. Яка мета створення МВФ? Які його головні цілі та функції?
13. Як формується капітал МВФ? Як впливають організаційна форма і юридичний статус МВФ на формування його капіталу? У яких формах і за якими напрями здійснюється кредитування МВФ?
14. Що спільного і що відмінного у функціональному призначенні МВФ і Світового банку?
15. Які фінансові інституції входять до групи Світового банку? Які є особливості в організації і функціональному призначенні цих фінансових інституцій?
16. Які функції і напрями діяльності МБРР? Як формуються капітал і ресурси МБРР? Які особливості кредитної діяльності Банку?
17. Які завдання і функції покладено на МФК і МАР? Які особливості формування фінансових ресурсів цих інституцій?
18. Яка мета створення Банку міжнародних розрахунків? Які функції виконує БМР? Які комітети працюють під егідою БМР і яке їх функціональне призначення?

Рекомендована література

1. *Боринець С.Я.* Міжнародні фінанси: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2002. — 311 с.
2. *Козюк В.* Диверсифікація чи регіональна інтеграція як зовнішньоекономічні орієнтири країн: аналіз з позицій монетарних проблем глобалізації // Світ фінансів. — 2005. — № 3—4.
3. *Луцишин З.* Світові фінансові центри у глобальній фінансовій архітектурі // Світ фінансів. — 2006. — № 3.
4. Міжнародні фінанси: Навч. посіб. / О.М. Мозговий, Т.С. Оболенська, Т.В. Мусієць та ін.; За заг. ред. О.М. Мозгового. — К.: КНЕУ, 2005. — 504 с.
5. Міжнародні фінанси: Підручник / О.І. Рогач, А.С. Філіпенко, Т.С. Шемет та ін.; За ред. О.І. Рогача. — К.: Либідь, 2003. — 784 с.
6. *Опарін В.М.* Фінанси (Загальна теорія): Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2002. — 240 с.
7. *Рожок Л.* Регулювання міжнародних фінансових ринків в умовах глобалізації світової економіки // Світ фінансів. — 2005. — № 3—4.

8. *Юрій С.* Міжнародні фінанси в умовах глобалізаційних процесів // Світ фінансів. — 2006. — № 3.

9. *Юрій С.* Теоретичні постулати міжнародних фінансів // Журнал європейської економіки. — 2003. — Т. 2. — № 1.

Розділ 17

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ

17.1. Економічна безпека як багаторівнева система: поняття та базові елементи

Донедавна такі поняття як “економічна безпека” та “фінансова безпека” практично не використовувалися в економічній науці, а тим паче не привертали уваги вітчизняних науковців і практиків. Дослідження, що проводилися, характеризувалися безсистемністю, вибірковим і незваженим підходом до розкриття окремих аспектів цієї проблематики.

Історично і логічно проблема економічної безпеки пов’язана із становленням і розвитком державності, усвідомленням нацією своїх економічних інтересів. Ця проблема у різних країнах і в різні періоди поставала більш або менш актуально, однак ніколи не зникала з поля зору громадськості та лідерів держав. У дослідженні проблеми економічної безпеки певний інтерес становить досвід США. Як відомо, становлення і розвиток північноамериканської держави відбувалися у виняткових історичних умовах, сприятливих для досягнення найкращих результатів і в економіці, і в інших сферах. Однак уже на ранніх етапах свого існування федеральна влада США заявила про відстоювання національних інтересів і активний захист американських виробників. Так, перший міністр фінансів США О. Гамільтон у своїй доповіді Конгресу “Про заохочення мануфактур” у 1791 р. закликав провести широкомасштабні заходи щодо державної підтримки молодого американського промисловості в її боротьбі за зовнішні ринки.

Згодом проблема економічної безпеки знайшла своє практичне втілення у політиці президента США Ф. Рузвельта в період після економічної кризи 1929—1933 рр. 29 червня 1934 р. за рішенням президента Ф. Рузвельта був створений федеральний Комітет з економічної безпеки, який очолив міністр

праці Френсіс Перкінс. До складу Комітету входили міністри юстиції, фінансів, торгівлі і голова федеральної служби з надзвичайної допомоги. Було розроблено “новий курс”, який продемонстрував відхід від класичної теорії і практики невтручання держави в економічне життя. Нова економічна політика фактично ознаменувала переломний рубіж і перехід від принципу “чим менше держави, тим краще” до принципу “безпека суспільства — турбота держави”.

Майже до середини ХХ ст. проблема економічної безпеки як явища в науковій теорії не піднімалася. Не зустрічалося і самого поняття “економічна безпека”, хоча проблеми безпеки, що розглядалися переважно у зв’язку із зовнішньою загрозою, особливо військовою, існували завжди. Пік інтересу до проблеми наукового осмислення економічної безпеки на Заході припадає на кінець 80-х — початок 90-х років минулого століття. Це пояснюється валютною і структурною кризою 70-х років; борговою кризою 80-х років, і зрештою, розпадом РЕВ і СРСР на початку 90-х років ХХ ст., що привели до більшої відкритості національних економік, економічної інтеграції, що супроводжувалися зростанням не просто залежності, а взаємозалежності між державами, посиленням глобалізації світової економіки. У таких умовах одним із ключових завдань багатьох країн світу стало забезпечення національної економічної безпеки.

На сучасному етапі, що характеризується вченими як епоха глобалізації, питання економічної безпеки не втратило своєї гостроти, а навпаки, ще більше актуалізувалося. Це зумовлено діалектичною суперечністю, яка проявляється, з одного боку, у стрімкому розвитку процесів лібералізації та інтеграції, що призводять до відкритості та взаємозалежності національних економік, розвитку глобального ринку, в умовах якого політична замкнутість та економічний ізоляціонізм окремих держав не мають змісту; а з іншого — постає проблема самозбереження та розвитку окремих суверенних держав, їх політичного та економічного самоутвердження на міжнародній арені. На початку ХХІ ст. глобалізація фінансової сфери, що проявляється у розвитку ринку євровалют, системі транснаціональних банків, формуванні розгалуженої мережі офшорів і глобальних комп’ютерних мереж, які забезпечують миттєві переміщення капіталів, створює можливість руйнування навіть стійких економічних систем, зумовлюючи адекватні політичні зміни. Передчуття негативних наслідків глобалізації привело до розробки у багатьох країнах світу концепцій національної безпеки, базовими елементами яких стали економічна та фінансова безпека.

На пострадянському просторі і в Україні 90-ті роки ХХ ст. ознаменувалися вибухом інтересу з боку науковців, політичних та суспільних діячів до проблеми економічної безпеки. У практичному плані було досягнуто певних успіхів: поняття економічної безпеки увійшло до нормативної лексики законодавчих документів (табл. 17.1) і зайняло чітку позицію в політичних дискусіях з економічних питань. Зокрема, в Конституції України, прийнятій на п’ятій сесії

Верховної Ради України 28 червня 1996 р., чітко зазначено, що поряд із захистом суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу (ст. 17). Однак система економічної безпеки у нашій державі лише починає формуватися. Вперше її було окреслено у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України, схваленій Верховною Радою України у жовтні 1996 р. і розглянуто лише у розділі “Боротьба із злочинністю” (№ 412). Ґрунтовніше питання економічної безпеки були висвітлені у Концепції (основи державної політики) національної безпеки України, схваленій Верховною Радою України від 16 січня 1997 р. У ній було визначено національні інтереси, внутрішні і зовнішні загрози їх реалізації, основні напрями державної політики національної безпеки України в економічній сфері. У березні 1998 р. прийнято Закон України “Про Раду національної безпеки і оборони України”, яким визначені функції і повноваження головного, згідно з Конституцією України (ст. 107), координуючого органу в країні з питань національної безпеки. А 19 червня 2003 р. прийнято Закон України “Про основи національної безпеки України”, де закріплено правові основи національної безпеки та принципи її забезпечення, систематизовано загрози національним інтересам і національній безпеці, зокрема в економічній сфері.

Таблиця 17.1. Правове регламентування становлення та розвитку економічної безпеки в Україні за хронологією нормативних документів

Дата	Нормативний документ	Основні положення
28.06.1996	Конституція України	Запроваджено до нормативної лексики поняття “економічна безпека”; визначено, що забезпечення економічної безпеки (поряд із захистом суверенітету і територіальної цілісності України) є найважливішою функцією держави і справою всього українського народу
16.01.1997	Концепція (основи державної політики) національної безпеки України	Зазначено, що самозбереження і прогресивний розвиток України як суверенної держави залежать від здійснення цілеспрямованої політики щодо захисту її національних інтересів. Визначено сутність поняття “національна безпека”, основні об’єкти національної безпеки та принципи її забезпечення; окреслено сутність та пріоритетні національні інтереси України, визначено основні загрози національній безпеці України, в т. ч. в економічній сфері; окреслено основні напрями державної політики національної безпеки України

Дата	Нормативний документ	Основні положення
05.03.1998	Закон України "Про Раду національної безпеки і оборони України"	Визначено правові засади організації та діяльності Ради національної безпеки і оборони України, її склад, структуру, компетенцію і функції
19.06.2003	Закон України "Про основи національної безпеки України"	Визначено основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. Подано визначення термінів "національна безпека", "національні інтереси", "загрози національній безпеці"; визначено правову основу національної безпеки, об'єкти національної безпеки, суб'єкти, їх функції та принципи забезпечення національної безпеки; окреслено пріоритетні національні інтереси та загрози національним інтересам і національній безпеці України; визначено основні напрями державної політики з питань національної безпеки
12.02.2007	Стратегія національної безпеки України	Зазначено, що подальший розвиток і захист найвагоміших здобутків України потребує чіткої визначеності держави у стратегічних пріоритетах і цілях, які мають відповідати викликам і загрозам XXI ст., її взаємодії з сучасними системами міжнародної і регіональної безпеки. Визначено принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз; конкретизовано засади політики держави у сфері національної безпеки, у тому числі щодо забезпечення прийнятого рівня економічної безпеки
02.03.2007	Методика розрахунку рівня економічної безпеки України	Визначено специфічний понятійний апарат з використанням невластивих класичній економічній науці термінів: "економічна безпека", "загрози економічній безпеці", "критерії економічної безпеки", "індикатори економічної безпеки", "оптимальні значення індикаторів", "порогові значення індикаторів", "граничні

Дата	Нормативний документ	Основні положення
		значення індикаторів", "макроекономічна безпека", "фінансова безпека", "бюджетна безпека", "валютна безпека", "грошово-кредитна безпека", "боргова безпека", "безпека страхового ринку", "безпека фондового ринку", "зовнішньоекономічна безпека", "інвестиційна безпека", "соціальна безпека" та ін. Окреслено підходи до визначення інтегрального індексу економічної безпеки

Зважаючи на те, що проблематика безпеки традиційно має статус найвищого пріоритету в державній політиці, поняття економічної безпеки набуває виняткового значення як аргумент прийняття політичних рішень. Якщо основна мета економічної політики полягає у задоволенні різноманітних інтересів політичних суб'єктів у суспільстві через певні зміни в економічній сфері, то наука про економічну безпеку забезпечує формування відповідної політики щодо забезпечення економічної безпеки держави.

Поняття "економічна безпека" нещодавно увійшло до нормативної лексики і стало повноправним об'єктом дослідження економічної науки. Цей термін почав використовуватися у працях вітчизняних економістів лише на початку 90-х років минулого століття. Проте за цей, порівняно короткий, проміжок часу напрацьовано специфічний категоріальний апарат з використанням невластивих класичній економічній науці термінів ("загроза", "індикатор безпеки", "порогове значення" тощо), сформовано відповідний йому методологічний інструментарій аналізу, що свідчить про створення окремої підгалузі економічних досліджень — науки, яка займається вивченням теоретико-методологічних засад забезпечення економічної безпеки держави і має назву "екосестейт".

Однак, як і будь-якій молодій галузі науки, науці про економічну безпеку поки що притаманний значний методологічний еkleктизм. Вчені дотепер не дійшли згоди щодо засадничих категорій цієї науки, у тому числі й щодо її ключового визначення — поняття "економічна безпека". Водночас спроби виробити специфічний аналітичний інструментарій щодо оцінки економічної безпеки та аналізу ефективності поточних рішень у сфері економічної політики часто лише поглиблюють сумніви у коректності підходів, що мають місце у цій сфері.

Етимологічно термін "безпека" походить від грец. "володіти ситуацією". Методологічно поняття "економічна безпека" виводиться вченими насамперед з поняття "національна безпека". Останнє має формалізоване визначення у схваленому Верховною Радою України у червні 2003 р. Законі "Про основи національної безпеки України". Зокрема, у ст. 1 зазначеного Закону *національ-*

на безпека розглядається як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам і запобігання їм. Закон також визначає основні сфери національної безпеки, серед яких зовнішньополітична, сфера державної безпеки, військова сфера та сфера безпеки державного кордону України, внутрішньополітична, *економічна*, соціальна, гуманітарна, екологічна, інформаційна сфери. Відштовхуючись від цих міркувань, учені намагаються вивести визначення поняття “економічна безпека”. Про суттєві розбіжності відносно його дефініції свідчить такий перелік.

1. Економічна безпека — стан держави, за яким вона забезпечена можливістю створення умов для заможного життя її населення, перспективного розвитку її економіки у майбутньому та зростання добробуту її мешканців.

2. Економічна безпека — спроможність держави забезпечувати захист національних економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз, здійснювати поступальний розвиток економіки з метою підтримання стабільності суспільства і достатнього оборонного потенціалу за будь-яких умов і варіантів розвитку подій.

3. Економічна безпека — здатність економіки забезпечувати ефективно задоволення суспільних потреб на національному і міжнародному рівнях.

4. Економічна безпека — сукупність умов і чинників, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність та сталість, здатність до постійного оновлення і самовдосконалення.

5. Економічна безпека — спроможність держави самостійно виробляти й здійснювати власну економічну політику, а також визначати та реалізовувати власні національні інтереси.

6. Економічна безпека — здатність національної економіки до розширеного самовідтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення і держави, протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу нормальному розвитку країни, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання.

Таким чином, економічна безпека є складним і багатоплановим суспільним явищем, яке характеризується різними сутнісними ознаками та формами прояву. З позицій багатоаспектного підходу визначення поняття “економічна безпека” нерозривно пов’язане з такими поняттями, як:

— “*інтереси*” (національні, державні, індивідуальні, корпоративні, суспільні та ін.);

— “*стійкість*” (національної економіки, економічного розвитку, соціально-економічної системи тощо);

— “*незалежність*” (економіки від зовнішніх ринків, вироблення національної економічної стратегії без зовнішнього впливу);

— “*відтворення*” (головним життєво важливим інтересом в економічній сфері для суб’єкта будь-якого рівня — від особи до держави — є відтворення свого існування).

Дослідження цієї проблеми у такому контексті переконує, що економічна безпека — це не лише дієздатність самої держави, тобто її спроможність реалізувати власні владні рішення, а й можливість для економічних суб'єктів різних рівнів діяти відповідно до своїх базових інтересів, проте у загальному руслі зміцнення економічної безпеки країни. Зазначений підхід може бути застосований як до економічного відтворення індивідуума (відтворення робочої сили), суб'єктів господарської діяльності різного роду (відтворення капіталу) і держави (економічна сторона відтворення держави як інституту — забезпечення економічної основи для стабільного виконання покладених на неї функцій), так і до суспільного відтворення як такого, яке є інтегральним показником і свого роду підґрунтям економічної безпеки країни, що узагальнює поняття економічної безпеки індивідуума, суб'єктів господарської діяльності і держави. Беззаперечно, координаційна і керівна роль у процесі забезпечення економічної безпеки країни має належати державі, дії якої у цьому разі не узгоджуються з інтересами власної економічної безпеки. Проте така суперечність об'єктивно зумовлена функцією держави як гаранта національних інтересів. Така методологія відкриває шлях для дослідження одного з найбільш фундаментальних чинників впливу на стан економічної безпеки країни — способу та ступеня узгодженості індивідуальних, корпоративних та національних інтересів.

Таким чином, економічну безпеку необхідно розглядати як базову складову національної безпеки, її фундамент і матеріальну основу і, разом з тим, як взаємопов'язану систему певних рівнів (рис. 17.1). Це означає, що стан національної безпеки держави залежить від життєздатності економіки, її ефективності, мобільності, конкурентоспроможності. Забезпечення економічної безпеки є виключною прерогативою держави.

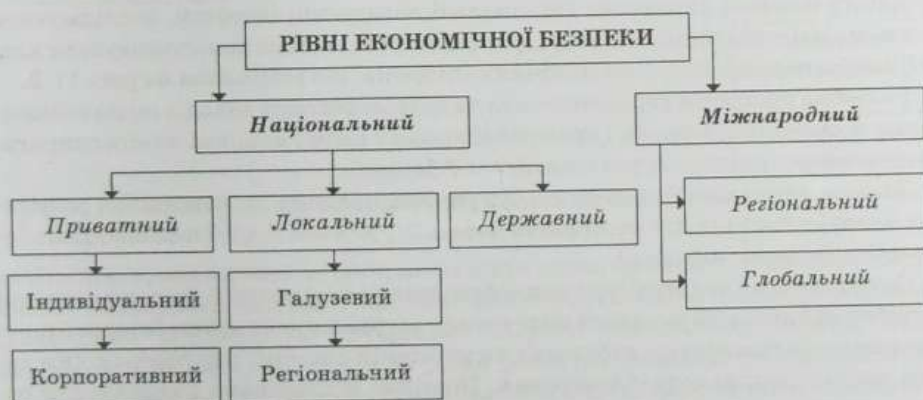

Рис. 17.1. Рівні економічної безпеки

Вивчення питання сутності економічної безпеки передбачає розгляд певних базових елементів.

Об'єкти економічної безпеки. Об'єктами національної економічної безпеки є держава, суспільство, домогосподарство, окремі громадяни, підприємства, установи, організації, окремі території, а також основні елементи економічної безпеки та економічна система в цілому.

Одночасно держава є не тільки об'єктом, а й основним *суб'єктом економічної безпеки* і здійснює свої функції у цій сфері через органи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Разом з тим, це не виключає участі громадян та їх об'єднань у підтриманні економічної безпеки. Більше того, такі дії мають всіляко заохочуватися державою. Нагадаємо, в Конституції України чітко зазначено, що забезпечення економічної безпеки є найважливішою функцією держави і справою всього українського народу. Однак активна участь громадянства у забезпеченні економічної безпеки неможлива без усвідомлення ним важливості цієї державної справи і прояву активної життєвої позиції.

Першочергове значення при створенні та забезпеченні системи економічної безпеки як складової цілісної системи національної безпеки держави має визначення національних економічних інтересів. Адже саме від цього залежить вироблення ефективних засобів їх реалізації і захисту, а розробка концепції і стратегії забезпечення економічної безпеки завжди спирається на довгострокові національні економічні інтереси.

Національні економічні інтереси — життєво важливі матеріальні, інтелектуальні цінності, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує економічний суверенітет держави, її незалежність у розробці економічної політики та реалізації управлінських рішень, стійкість національної економіки, її відтворення та прогресивний розвиток.

Для проведення аналітичної та прогностичної діяльності відповідні державні органи повинні визначати національні економічні інтереси, досліджувати їх взаємодію, співвідношення пріоритетності тощо. Можна застосовувати класифікацію національних економічних інтересів, що зображена на рис. 17.2.

Розробка програми першочергових та довгострокових заходів щодо забезпечення економічної безпеки і практичні кроки у цьому напрямі мають спиратися на чітке розуміння загроз економічній безпеці.

Загрози економічній безпеці — сукупність наявних та потенційно можливих явищ і чинників, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів у економічній сфері.

Для створення надійної системи забезпечення економічної безпеки держави потрібен ефективний механізм визначення загроз національним інтересам, що створюють безпосередню небезпеку економічній системі, порушуючи цим самим процес суспільного відтворення. Постійне відстеження і визначення основних загроз економічній безпеці значно полегшує її підтримання на належному рівні, а також дає можливість своєчасно розробляти і здійснювати практичні заходи щодо зниження негативного впливу загроз чи їх повної лікві-

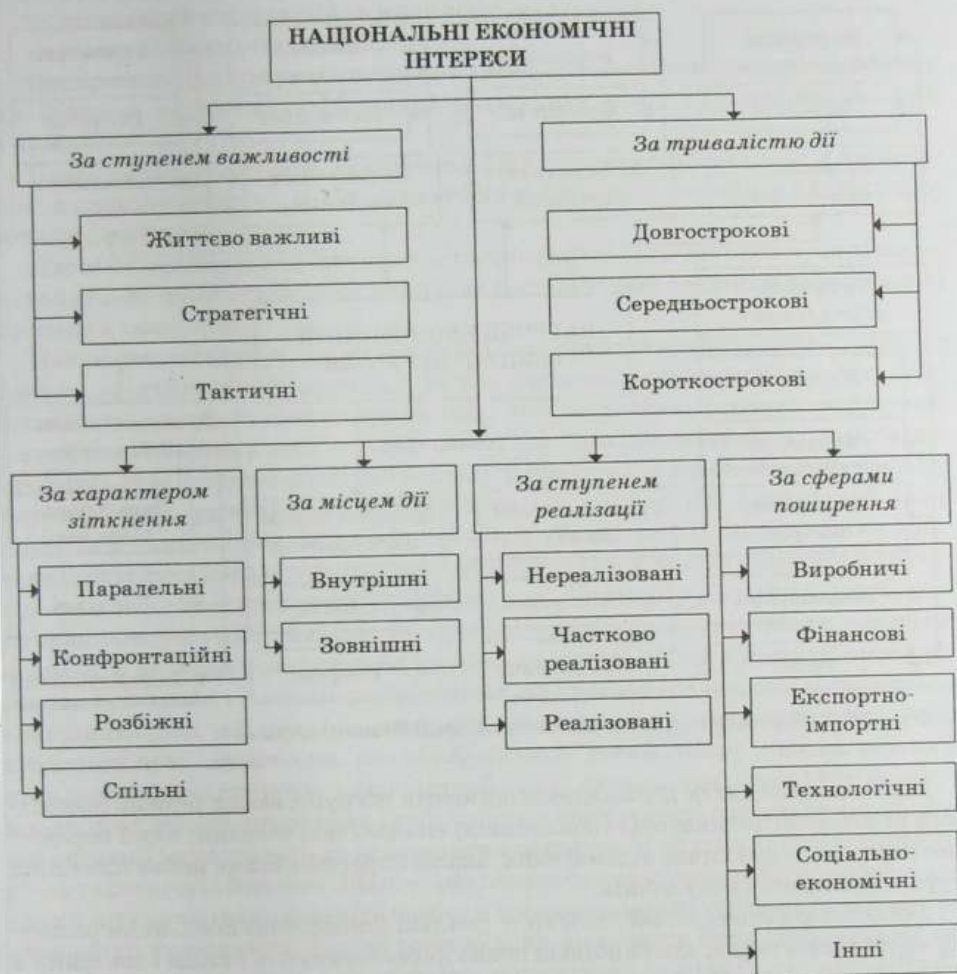

Рис. 17.2. Класифікація національних економічних інтересів

дації. Однак, аналогічно до того, як не існує єдино прийнятого визначення поняття "економічна безпека", так само немає визначеного переліку загроз національним економічним інтересам. Загрози економічній безпеці видозмінюються залежно від стану та рівня розвитку економічної системи і для кожної окремо взятої держави відрізняються характером та рівнем гостроти. В узагальненому вигляді класифікацію загроз економічній безпеці держави можна провести за такими параметрами (рис. 17.3).

Рис. 17.3. Класифікація загроз економічній безпеці держави

З метою прийняття державними органами обґрунтованих рішень необхідний моніторинг індикаторів (показників) економічної безпеки, який передбачає перш за все фактичне відстеження, аналіз і прогнозування найважливіших груп економічних показників.

Індикатори економічної безпеки — реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують явища і тенденції в економічній сфері. Особливу увагу слід зосередити на таких загальних індикаторах економічної безпеки:

- валовий внутрішній продукт (ВВП);
- темп інфляції;
- дефіцит бюджету;
- рівень безробіття;
- економічне зростання;
- рівень та якість життя;
- енергетична залежність;
- інтегрованість у світову економіку;
- сальдо експорту-імпорту;

- стан демографічних процесів;
- державний внутрішній та зовнішній борги;
- рівень тінізації економіки.

Конкретизований перелік основних індикаторів оцінки економічної безпеки України наведений у Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України.

Невід'ємною складовою визначення рівня економічної безпеки є встановлення не лише певного набору індикаторів економічної безпеки, а й їхніх порогових/граничних значень.

Порогові/граничні значення індикаторів економічної безпеки — це кількісні величини, порушення яких викликає несприятливі тенденції та загрози процеси в економіці.

Наближення індикаторів економічної безпеки до їх граничнодопустимої величини свідчить про наростання загроз соціально-економічній стабільності суспільства, а перевищення граничних, або порогових, значень — про входування суспільства в зону нестабільності і соціальних конфліктів, фактично, про реальну загрозу економічній безпеці. Зважаючи на це, економічну безпеку держави часто трактують як деякий стан, що задовольняє визначений набір порогових значень показників-індикаторів. Такий підхід має право на існування, оскільки він дає можливість зафіксувати деякий зріз економічної ситуації як основу для прийняття управлінських рішень. Проте економічну безпеку доцільно розуміти ширше, як прогресуюче і динамічне явище, оскільки економіка не може розглядатися як щось статичне. Якщо у державі спостерігаються розвиток і економічне зростання, то економічна безпека зміцнюється і закріплюється, а її порогові значення зміщуються у бік вищих значень, або вводяться нові індикатори, що відображають новий рівень і новий якісний стан економічної системи. Економічний спад і економічна криза супроводжуються, як правило, загрозами і небезпеками стабільності соціально-економічній ситуації і призводять до наближення показників до граничнодопустимого рівня індикаторів безпеки. Відповідно динамічність конкретних порогових величин індикаторів економічної безпеки породжує значні труднощі для їхнього апріорного визначення, відтак вони навряд чи можуть бути визначеними на певний тривалий термін, а тим більше, запозичені з досвіду інших країн. Тому розроблення системи порогових значень індикаторів економічної безпеки — одне з найбільш актуальних і важливих завдань економічної науки.

Отже, суперечливість багатьох теоретико-методологічних аспектів потребує теоретичного обґрунтування і розробки цілої низки нових категорій, критеріїв та індикаторів, що дадуть змогу описати і проаналізувати базисні тенденції економічної безпеки і систему заходів щодо її забезпечення. Лише поєднання теоретичних засад і концепцій з практичними діями дасть можливість створити надійний механізм забезпечення економічної безпеки.

17.2. Фінансова безпека: сутність і місце в системі економічної безпеки

Однією із найважливіших складових економічної безпеки є фінансова безпека, без якої практично неможливо вирішити жодне із завдань, що стоять перед державою. У цьому контексті доволі переконливим аргументом є слова М. Єрмошенка, який зазначає, що фінансова безпека є ґрунтовною складовою економічної безпеки держави, оскільки на фінансах базується будь-яка економіка, фінанси — кров економічної системи держави. Вчений обґрунтовує необхідність забезпечення і підтримки фінансової безпеки держави, тому що вона стосується не лише держави в цілому, а й усіх галузей національного господарства, приватних підприємств, усього суспільства. Нехтування станом фінансової безпеки може призвести до катастрофічних наслідків: занепаду галузей, банкрутства підприємств і, зрештою, підриву системи життєзабезпечення держави з подальшою втратою її суверенітету.

Формування і практична реалізація дієвого механізму забезпечення фінансової безпеки передбачають, перш за все, з'ясування суті цього поняття, визначення факторів, що впливають на стан фінансової безпеки, дослідження взаємопов'язаності окремих складових цієї складної за внутрішньою будовою та ієрархічною декомпозицією структури.

Поняття фінансової безпеки так само широке, як, власне, і тлумачення фінансів як економічної категорії. На сьогодні відсутнє єдине усталене визначення поняття "фінансова безпека". Найвні формулювання відображають лише окремі аспекти фінансової безпеки і не можуть претендувати на її однозначне та виключне трактування. Фінансова безпека як дефініція розглядається під різними кутами, зокрема:

— з позицій *ресурсно-функціонального підходу*, фінансова безпека — захищеність фінансових інтересів суб'єктів господарювання на усіх рівнях фінансових відносин; забезпеченість домашніх господарств, підприємств, організацій і установ, регіонів, галузей, секторів економіки держави фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення їх потреб і виконання відповідних зобов'язань;

— з погляду *статики*, фінансова безпека — такий стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової, інвестиційної, митно-тарифної і фондової систем, які характеризуються збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю попередити зовнішню фінансову експансію, забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи і економічне зростання;

— у контексті *нормативно-правового регламентування* фінансова безпека передбачає створення таких умов функціонування фінансової системи, за

яких, по-перше, фактично відсутня можливість спрямовувати фінансові потоки в незакріплені законодавчими нормативними актами сфери їх використання і, по-друге, до мінімуму знижена можливість зловживання фінансовими ресурсами.

Таким чином, з позицій різностороннього підходу *фінансова безпека* — захищеність фінансових інтересів на усіх рівнях фінансових відносин; певний рівень незалежності, стабільності і стійкості фінансової системи країни в умовах впливу на неї зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих факторів, що складають загрозу фінансовій безпеці; здатність фінансової системи держави забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та стале економічне зростання.

Фінансову безпеку будь-якої держави визначають такі фактори:

— рівень фінансової незалежності (при цьому велике значення має розмір зовнішньої фінансової допомоги з боку міжнародних фінансових інституцій, економічних угруповань, урядів окремих країн, обсяг іноземних інвестицій у національну економіку);

— характер фінансово-кредитної політики (як внутрішньої, так і зовнішньої), яку проводить держава;

— політичний клімат у країні;

— рівень законодавчого забезпечення функціонування фінансової сфери.

Фінансова безпека держави має як внутрішній, так і зовнішній аспекти. Щодо зовнішнього, то це, перш за все, фінансовий суверенітет країни, незалежність національної фінансової системи від впливу міжнародних фінансово-кредитних організацій і транснаціонального капіталу. Проте вести мову про абсолютну фінансову незалежність в умовах глобалізації некоректно. Адже на фінансовій безпеці України позначаються процеси фінансової глобалізації, що посилюються у світовому співтоваристві. Відтак проблема фінансової безпеки сьогодні виходить за національні межі. Зростає рівень інтеграції та консолідації фінансових ринків, зростають масштаби мобільності капіталу і посилюється інтенсивність його обігу. Як стверджують фахівці, “у світі сформувалися грандіозні потоки “світових грошей”, що не підпорядковуються ні національним урядам, ні будь-яким іншим політичним інституціям. Вони не утворилися як вияв потреб виробництва, торгівлі, інвестування чи споживання. Головним їх джерелом є переважно торгівля грішми”. Тому при розробці стратегії фінансової безпеки держави важливо скрупульозно аналізувати і враховувати поточну та ймовірну ситуацію на світових валютних ринках і ринках капіталу.

Безпека внутрішньої фінансової сфери України визначається досконалістю правової, організаційної та інституціональної бази, а також політичною стабільністю, рівнем ризиків ринкової кон'юнктури, масштабами тіньової економіки та рівнем корупції в державі.

Фінансова безпека є надзвичайно складною багаторівневою системою, яку утворюють ряд підсистем, кожна з яких має власну структуру і логіку розвитку. Фінансова безпека держави включає: бюджетну, податкову, боргову безпеку.

ку, фінансову безпеку банківської системи, валютну, грошово-кредитну, інвестиційну безпеку, фінансову безпеку страхового та фондового ринку.

Під поняттям *бюджетна безпека* слід розуміти стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів. У цілому бюджетна безпека держави зумовлюється розміром бюджету, рівнем перерозподілу ВВП через бюджет, розміром, характером та рівнем дефіциту бюджету, методами фінансування останнього, масштабами бюджетного фінансування, процесом бюджетотворення, своєчасністю прийняття та характером касового виконання бюджету, рівнем бюджетної дисципліни.

Податкова безпека держави визначається ефективністю податкової політики держави, яка має оптимально поєднувати фіскальні інтереси держави та індивідуальні, корпоративні інтереси платників податків. З позицій фіскальної достатності проблема податкової безпеки зводиться до забезпечення держави таким обсягом податкових надходжень, який є оптимально необхідним згідно з вимогами проголошеної економічної доктрини. При цьому варто пам'ятати, що на фіскальну безпеку держави впливають численні податкові, часто необґрунтовані, пільги. Разом з тим, податкова безпека держави передбачає оптимізацію рівня оподаткування, адже надмірне підвищення норми оподаткування призводить до збільшення тіньової економіки, згорання легального бізнесу, масового ухилення від сплати податків, а відтак — до скорочення податкової бази.

Боргова безпека держави — певний рівень державної внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для вирішення нагальних соціально-економічних потреб, який дає змогу зберегти стійкість фінансової системи країни до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечити відносну незалежність держави, зберігаючи при цьому економічну можливість країни здійснювати виплати на погашення основної суми і відсотків без загрози втратити суверенітет, одночасно підтримуючи належний рівень платоспроможності та кредитного рейтингу.

Фінансову безпеку банківської системи в цілому та її окремих складових слід розглядати у двох аспектах. По-перше, з погляду фінансових наслідків її (їх) діяльності для країни загалом та окремих клієнтів і контрагентів. По-друге, з точки зору недопущення та відвернення реальних і потенційних загроз фінансовому стану усєї банківської системи країни, Національного банку України та банківським установам. Загалом сутність фінансової безпеки банківської системи полягає у забезпеченні найефективнішого використання ресурсного потенціалу, створенні сприятливих умов для реалізації економічних інтересів банківських установ, попередженні внутрішніх і зовнішніх загроз банківській системі, створенні умов її стабільного й ефективного функціонування.

Валютна безпека держави — по-перше, ступінь забезпеченості держави валютними коштами, достатніми для дотримання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення необхідного обсягу валютних резервів, підтримання стабільності національної грошової одиниці; по-друге, стан курсоутворення, який максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках і створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту, широкомасштабного припливу в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи.

Грошово-кредитна безпека — такий стан грошово-кредитної системи, який характеризується стабільністю грошової одиниці, доступністю кредитних ресурсів та таким рівнем інфляції, що забезпечує економічне зростання та підвищення реальних доходів населення. При цьому величина позичкового процента має бути достатньою для насичення транзакційного попиту на гроші й переходу до політики “довгих грошей”, а розмір грошової маси повинен бути достатнім для обслуговування нею господарських оборотів.

Інвестиційна безпека — досягнення рівня інвестицій, що дає змогу оптимально задовольняти поточні потреби економіки у капітальних вкладеннях за обсягом і структурою з урахуванням ефективного використання і повернення коштів, які інвестуються, оптимального співвідношення між розмірами іноземних інвестицій у країну і вітчизняних за кордон, підтримання позитивного національного платіжного балансу. Водночас, з погляду забезпечення фінансової безпеки держави, формування системи інвестиційної безпеки в Україні обов'язково слід здійснювати з урахуванням необхідності дотримання виваженої антиінфляційної політики, досягнення скорочення бюджетного дефіциту.

Фінансова безпека фондового ринку — оптимальний обсяг його капіталізації (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їх структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів і держави загалом. Оцінюючи безпеку фондового ринку в цілому, треба вести мову про безпеку ринку державних цінних паперів і ринку корпоративних цінних паперів, а також решти його сегментів: ринків акцій, облігацій, векселів, казначейських зобов'язань, ощадних сертифікатів, біржового та позабіржового ринків.

Під *фінансовою безпекою страхового ринку* в цілому і конкретного страховика зокрема слід розуміти такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дав би їм можливість у разі потреби відшкодувати обумовлені у договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування. Фінансова безпека ринку страхових послуг, що залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх чинників, перш за все визначається станом його розвитку, фінансовою результативністю та ефективністю діяльності. Водночас вона зумовлена і реальним фінансовим станом суб'єктів господарювання.

Враховуючи багатоаспектність поняття фінансової безпеки, складність взаємозв'язків і взаємозалежності різних її елементів, а також необхідність консолідації економічних і фінансових інтересів громадян, підприємств, регіонів і держави у напрямі забезпечення стійкого економічного розвитку, до складу фінансової безпеки (окрім перелічених вище) доцільно включити такі структурні компоненти:

- фінансову безпеку людини/окремого громадянина і домогосподарства;
- фінансову безпеку підприємства;
- фінансову безпеку регіону.

У стратегічному плані рівні фінансової безпеки індивідуума, підприємства і держави неподільні, оскільки здійснення як індивідуальних відтворювальних процесів, так і процесу суспільного відтворення можливе лише за умови органічного об'єднання інтересів держави, суб'єктів господарювання та громадян. Зважаючи на те, що фінансовою основою існування держави як інституту є передусім надходження від податків і зборів до державного бюджету, то стає цілком очевидною зацікавленість держави у забезпеченні довгострокової фінансової безпеки підприємств і населення як платників податків.

Забезпечуючи фінансову безпеку держави, важливо, перш за все, акцентувати увагу на особистісній безпеці кожного громадянина. Згідно з теорією американського вченого А. Маслоу, потреба людей у безпеці (у тому числі фінансовій) посідає друге місце після простих фізіологічних потреб. Саме політика держави у забезпеченні цієї безпеки і відрізняє один тип держави від іншого. *Фінансова безпека людини* — такий стан життєдіяльності громадянина, при якому забезпечується правовий та економічний захист його життєвих інтересів, дотримуються конституційні права, забезпечується гідний і якісний рівень життя незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз. При цьому функцією держави є забезпечення певних соціальних стандартів і соціальних гарантій, зокрема мінімального розміру заробітної плати і пенсій на такому рівні, щоб працездатній людині достатньо було цих коштів на створення і утримання сім'ї, а пенсіонеру — на достойну старість. Найсуттєвішими загрозами фінансовій безпеці громадян і держави в цілому є порушення прав споживача, не виплата пенсій і заробітної плати, безробіття, знецінення заощаджень, падіння реальних доходів населення і зuboжіння, посилення диференціації доходів та майнового розшарування суспільства тощо. Фінансова безпека кожної людини багато в чому залежить від загального стану економіки та фінансової політики, що проводиться в державі.

Фінансова безпека підприємства — забезпечення умов збереження комерційної таємниці, інтелектуальної власності та інформації; захищеність підприємства від негативного впливу зовнішнього середовища, тобто здатність підприємства протистояти несприятливому зовнішньому впливові, а також здатність швидко реагувати на різноманітні зовнішні загрози. З позицій ресурсно-функціонального підходу фінансову безпеку підприємства розглядають як процес найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів

для уникнення загроз і забезпечення стабільного функціонування підприємства в поточному і майбутньому періоді. Фінансова безпека підприємства залежить від ефективності використання капіталу, якості корпоративного управління і фінансового менеджменту, оновлення технологій та інформаційної бази. Важливими умовами і елементами у забезпеченні нормального функціонування підприємства є оцінка і управління економічними ризиками та адаптація до змін ринкової кон'юнктури.

Стан фінансової безпеки держави в цілому визначається фінансовою безпекою окремих регіонів, їх тісною взаємозалежністю і забезпеченням стійкого розвитку усіх її регіонів. *Фінансова безпека регіону* — фінансова самостійність (автономія), яка у першу чергу проявляється у здійсненні контролю над ресурсами регіону і визначається можливостями найбільш повно використовувати конкурентні переваги регіону; це стабільність регіональної економіки, яка передбачає надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування впливу дестабілізуючих факторів; здатність до розвитку і прогресу, тобто самостійно реалізувати і захищати регіональні економічні інтереси, здійснювати модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал регіону.

У контексті вищезазначеного варто зауважити, що синхронний безпечний рівень життя громадян, функціонування підприємств, організацій і установ, розвиток регіонів і окремих секторів економіки, а також держави в цілому може бути забезпечений лише в ідеалі. Реально ж критеріальні вимоги до фінансової безпеки одних суб'єктів часто не збігаються з іншими. Тобто те, що на цей момент є вигідним і безпечним для пересічного громадянина, конкретного підприємства, регіону, сектору економіки, не завжди є таким для держави.

Фінансова безпека є не лише національною проблемою, а й визначальною детермінантою сучасної глобальної економіки, що формується шляхом поглиблення і взаємодії транснаціоналізації і міжнародної регіональної економічної інтеграції. Ще у 1996 р. в економічному комюніке Ліонської зустрічі зазначалося, що глобалізація фінансових ринків може призвести до нових ризиків нестабільності і потребує від усіх країн проведення розумної економічної політики та структурних реформ, що у свою чергу приведе до скорочення зовнішніх дисбалансів і тим самим сприятиме міжнародній фінансовій стабільності. Відтак комплексний концептуальний підхід до дослідження поняття фінансової безпеки потребує виокремлення такої складової, як міжнародна фінансова безпека.

Міжнародна фінансова безпека — комплекс міжнародних умов співіснування домовленостей та інституціональних структур, за яких кожній державі — члену світової спільноти забезпечується можливість вільно обирати і здійснювати свою стратегію соціального, економічного і фінансового розвитку, не зазнаючи зовнішнього тиску і розраховуючи на невтручання, розуміння та взаємоприй-

нятну і взаємовигідну співпрацю з іншими державами. Важливу роль у вирішенні цієї проблеми відіграють партнерські угоди про вільний рух капіталів, товарів і послуг, врахування взаємних економічних інтересів, відмова від силового тиску, рівноправні відносини з менш розвинутими в економічному плані країнами. Тобто міжнародна фінансова безпека — такий стан світової економіки, за якого забезпечується взаємовигідне співробітництво держав у вирішенні національних та інтернаціональних (глобальних) проблем господарювання, вільний вибір і реалізація ними своєї стратегії соціально-економічного розвитку і участі в міжнародному поділі праці. Тому основним питанням міжнародної економічної безпеки на сьогодні є створення умов для співпраці держав у розв'язанні не лише їхніх національних, а й глобальних проблем людства.

У цьому контексті зростає актуальність проблеми забезпечення фінансової безпеки як однієї з найважливіших складових національної економічної безпеки кожної держави та проблеми, що, долаючи національні кордони, прогресуючими темпами стає глобальною.

17.3. Механізм та системи забезпечення фінансової безпеки держави

Перш за все слід звернути увагу на необхідність розмежування понять “фінансова безпека держави”, що характеризує динамічний розвиток фінансової системи, та “забезпечення фінансової безпеки держави” як сукупності організаційно-правових відносин. Забезпечення фінансової безпеки держави базується на *механізмі забезпечення фінансової безпеки держави*, який є системою організаційних та інституційно-правових заходів впливу, спрямованих на своєчасне виявлення, попередження, нейтралізацію та ліквідацію загроз фінансовій безпеці держави.

Механізм забезпечення фінансової безпеки має реалізовуватися на основі розробки відповідних наукової теорії, концепції, стратегії і тактики, проведення адекватної фінансової політики, визначення об'єктів, наявності необхідних інститутів забезпечення безпеки (суб'єктів), визначення та конкретизації інтересів, систематизації загроз, застосування засобів, способів і методів забезпечення безпеки (рис. 17.4).

Фінансова безпека досягається шляхом проведення виваженої фінансової політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, інформаційній і власне *фінансовій* сферах. Концепція фінансової безпеки має містити пріоритетні цілі і завдання досягнення безпеки, шляхи та методи їх досягнення, які б адекватно відображали роль фінансів у соціально-економічному розвитку держави. Її зміст покликаний координувати загальнодержавні дії у сфері забезпечення безпеки на рівні окремих громадян, суб'єктів господарювання, галу-

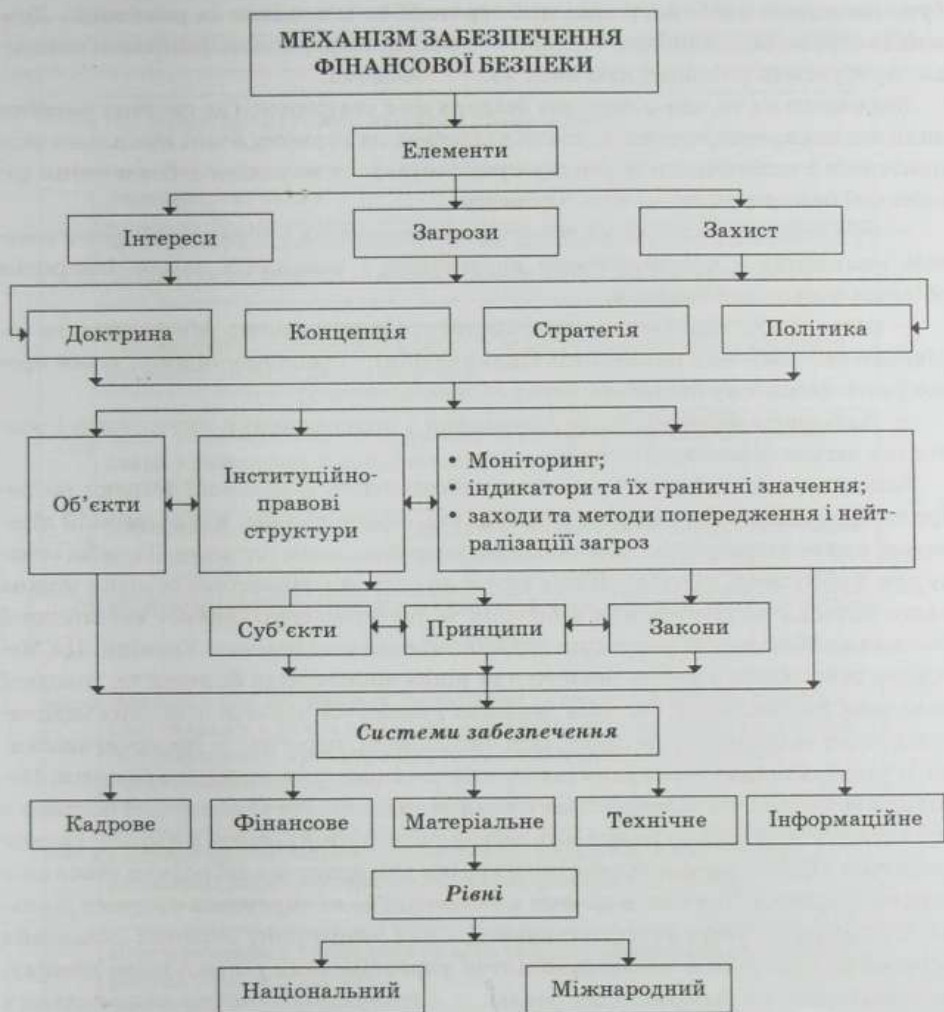

Рис. 17.4. Механізм забезпечення фінансової безпеки

зей, секторів економіки, а також на регіональному, національному та міжнародному рівнях. Без обґрунтованої концепції фінансової безпеки неможливо сподіватись на реалізацію ефективного соціально-економічного розвитку держави.

Стратегія фінансової безпеки має бути орієнтована на розробку і послідовне здійснення заходів щодо закріплення і розвитку позитивних процесів і подо-

лання негативних тенденцій у сфері фінансових відносин. При цьому мають бути визначені найближчі цілі цієї стратегії та механізми їх реалізації. Державна стратегія фінансової безпеки і комплексна державна фінансова політика перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємодії.

Зважаючи на те, що фінансова безпека не є статичною (на систему безпеки впливає конкретна ситуація, що складається на певному етапі соціально-економічного і політичного розвитку суспільства), то механізм забезпечення фінансової безпеки включає такі елементи:

— об'єктивний і всебічний *моніторинг* економіки і фінансової сфери з метою виявлення і прогнозування внутрішніх і зовнішніх загроз інтересам об'єктів фінансової безпеки;

— розрахунок *порогових*, граничнодопустимих значень фінансових та соціально-економічних показників (індикаторів), перевищення яких може проковувати фінансову нестабільність і фінансову кризу;

— *діяльність держави* щодо виявлення і попередження внутрішніх і зовнішніх загроз фінансовій безпеці.

Таким чином, побудова механізму забезпечення фінансової безпеки потребує визначення критеріальних вимог до неї. Проте дотепер в економічній літературі немає теоретичних комплексних розробок цього питання. Тому за основу при формуванні критеріальних вимог до системи фінансової безпеки можна взяти підходи до визначення критеріїв та інтегрального індексу економічної безпеки за Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України. Ця Методика розроблена з метою визначення рівня економічної безпеки як головної складової національної безпеки держави і визначає перелік основних індикаторів стану економічної безпеки, їхні оптимальні, порогові та граничні значення, а також методи розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки. Методика базується на комплексному аналізі індикаторів економічної безпеки з виявленням потенційно можливих загроз економічній безпеці в Україні і застосовується Міністерством економіки України для інтегральної оцінки рівня економічної безпеки України в цілому в економіці та за окремими сферами діяльності. Методика може використовуватися для моніторингу окремих складових економічної безпеки з метою прийняття управлінських рішень щодо аналізу, попередження та нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам у відповідній сфері, зокрема фінансовій. Індикатори та порогові значення індикаторів стану фінансової безпеки України подано в табл. 17.2.

Ефективність реалізації теоретичних наукових положень на практиці потребує не лише визначення критеріальних вимог до неї, а й окреслення принципів організації та забезпечення фінансової безпеки. Основні принципи забезпечення фінансової безпеки подано на рис. 17.5.

Вивчення питання про механізм і системи забезпечення фінансової безпеки передбачає розгляд таких ключових елементів: об'єкти, суб'єкти, інтереси, загрози, захист.

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

→ Пріоритет прав і свобод людини і громадянина

→ Верховенство права

→ Пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів

→ Свочасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам

→ Чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки

→ Використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки

СПЕЦИФІЧНІ ПРИНЦИПИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

→ Забезпечення державного суверенітету і територіальної цілісності, національної єдності на основі демократичного поступу суспільства та суверенності прав держави на використання економічного і фінансового потенціалу

→ Подолання фінансових суперечностей і збалансування індивідуальних, корпоративних і загальнодержавних інтересів

→ Демократизація прийняття та ефективність виконання державних рішень у фінансовій сфері

→ Захист прав власності і свободи економічного вибору

→ Забезпечення макрофінансової стабільності, динамічного зростання економіки та відносної фінансової незалежності держави

→ Забезпечення ефективності розподілу фінансових ресурсів і капіталу та державного контролю за їх використанням

Рис. 17.5. Принципи забезпечення фінансової безпеки

Таблиця 17.2. Індикатори та порогові значення індикаторів стану фінансової безпеки України*

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення
1. Бюджетна безпека		
1.1	Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет (без урахування доходів Пенсійного фонду), %	Не більше 30
1.2	Відношення дефіциту, профіциту державного бюджету до ВВП, %	Не більше 30
1.3	Покриття дефіциту зведеного бюджету за рахунок зовнішніх запозичень, %	Не більше 30
1.4	Відношення дефіциту, профіциту торговельного балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі, %	Не більше 5
1.5	Обсяг трансфертів з державного бюджету, % до ВВП	Не більше 15
1.6	Амплітуда коливань бюджетних видатків на одну особу між регіонами України, %	Не більше 30
2. Безпека грошового ринку та інфляційних процесів		
2.1	Відношення обсягу грошового агрегату М3 до ВВП (рівень монетизації), %	Не більше 50
2.2	Відношення ВВП до обсягу грошового агрегату М2 (швидкість обігу), кількість обертів	Не більше 2
2.3	Обсяг готівки, % до ВВП	Не більше 4
2.4	Рівень інфляції (до грудня попереднього року), %	Не більше 107
2.5	Частка довгострокових кредитів у загальному обсязі кредитів, наданих банківськими установами, %	Не менше 30
2.6	Рівень середньої процентної ставки кредитів банківських установ відносно інфляції, %	Не більше 5
3. Валютна безпека		
3.1	Темп зміни індексу офіційного курсу гривні до дол. США до показників попереднього періоду, %	Не більше 6
3.2	Відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів (рівень доларизації), %	Не більше 25
3.3	Валові міжнародні резерви України, місяці імпорту	Не менше 3
4. Боргова безпека		
4.1	Відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, %	Не більше 55
4.2	Відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, %	Не більше 25
4.3	Рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, дол. США	Не більше 200

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення
4.4	Відношення державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	Не більше 70
4.5	Відношення відсоткових платежів з обслуговування зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	Не більше 12
4.6	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходів державного бюджету, %	Не більше 20
4.7	Відношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП, %	Не більше 30
4.8	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів державного бюджету, %	Не більше 25
4.9	Відношення заборгованості уряду за державними цінними паперами до ВВП, %	Не більше 30
5. Безпека страхового ринку		
5.1	Показник проникнення страхування (страхові премії до ВВП), %	8—12
5.2	Показник щільності страхування (страхові премії на одну особу), дол. США	Не менше 140
5.3	Частка довгострокового страхування у загальному обсязі зібраних страхових премій, %	Не менше 30
5.4	Рівень страхових виплат, %	Не менше 30
5.5	Частка премій, що належать перестраховикам-нерезидентам, %	Не більше 25
5.6	Частка сукупного обсягу статутних капіталів страхових компаній, що належать нерезидентам у загальному їх обсязі, %	Не більше 30
6. Безпека фондового ринку		
6.1	Відношення обсягу номінальної капіталізації ринку акцій до ВВП, %	60—90
6.2	Дохідність облігацій внутрішньої державної позики, %	3—4
6.3	Частка покриття державними цінними паперами внутрішнього державного боргу, %	Не більше 30
7. Банківська безпека		
7.1	Частка іноземного банківського капіталу у загальному обсязі банківського капіталу, %	Не більше 30
7.2	Обсяг кредитування банками реального сектору економіки, % до ВВП	Не менше 30

* За Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України.

Враховуючи правові засади та концептуальні підходи щодо сутності фінансової безпеки, можна визначити, що об'єктом фінансової безпеки держави є фінансова система, а конкретніше — усі її сфери та ланки:

- людина і громадянин, домогосподарство;
- підприємства, установи, організації;
- окремі території та регіони;
- суспільство (його інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище, природні ресурси);
- держава.

У практичному плані усі заходи спрямовані на забезпечення фінансової безпеки, мають фокусуватись на конкретних об'єктах — правах, свободах, інтересах і пріоритетах людини і громадянина, суспільних цінностях, суверенітеті та територіальній цілісності держави.

Суб'єктами забезпечення фінансової безпеки держави є: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, суди загальної юрисдикції, прокуратура України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України, громадяни України та їх об'єднання.

Комплексний концептуальний підхід до дослідження поняття фінансової безпеки потребує окреслення *пріоритетних національних інтересів та основних загроз національним фінансовим інтересам*, а відтак, фінансовій безпеці України.

Пріоритетами національних інтересів України в економічній сфері є:

- створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;
- інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України.

Таким чином, концептуальне забезпечення економічної безпеки передбачає поєднання критеріїв підвищення добробуту нації і кожного громадянина та становлення в Україні конкурентоспроможної національної економіки, яка була б органічно включена у глобальні економічні процеси та посідала б в них гідне місце. Відтак поєднання цілей підтримки макроекономічної стабільності, економічного зростання та забезпечення соціальної спрямованості економічного розвитку — це пріоритетні національні економічні інтереси України в економічній сфері та головні вектори стратегії економічної політики.

Пріоритетними національними інтересами у фінансовій сфері є:

- посилення взаємозв'язку фінансово-бюджетної політики та основних напрямів соціально-економічного розвитку держави й адміністративно-територіальних одиниць;

- забезпечення бюджетної дієздатності держави;
- забезпечення монетарної та валютно-курсової стабільності;
- зміцнення банківської системи, збільшення національних заощаджень із одночасним підвищенням рівня монетизації та капіталізації української економіки;
- зміцнення національного інвестиційного потенціалу та підвищення інноваційної активності вітчизняних підприємств;
- реформування фінансового ринку та забезпечення незалежності національної економіки від кон'юнктури міжнародних фінансових ринків;
- мінімізація впливу світових фінансових криз на фінансову систему України;
- детінізація економіки та залучення некримінальних капіталів в інвестиційні процеси.

Створення дієвої системи фінансової безпеки передбачає чітке визначення джерел потенційної загрози у тій чи іншій сфері, а також наявних і необхідних ресурсів для їх нейтралізації. Перелік основних можливих загроз національній безпеці в економічній сфері в Україні наведено у табл. 17.3.

Таблиця 17.3. Систематизація загроз національній безпеці України в економічній сфері

Згідно із Законом України "Про основи національної безпеки України" (ст. 7)	Згідно зі Стратегією національної безпеки України (п. 2.2)
Істотне скорочення ВВП, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку	Збереження структурних деформацій у національній економіці, неефективність використання матеріальних ресурсів, зокрема енергетичних, переважання галузей з невеликою часткою доданої вартості, що спричиняє низьку конкурентоспроможність вітчизняної продукції
Послаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки	Нестійкість економічного зростання та його надмірна залежність від зовнішніх чинників
Нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, у тому числі фінансової (фіскальної) політики держави; відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам; зростання кредитних ризиків	Неефективність захисту права власності, відсутність умов для формування необхідного інвестиційного потенціалу в національній економіці, зокрема розвинутих фінансового і фондового ринків, несприятливий макроекономічний та політико-правовий клімат для залучення іноземних інвестицій та розвитку внутрішнього інвестиційного процесу

Згідно із Законом України "Про основи національної безпеки України" (ст. 7)	Згідно зі Стратегією національної безпеки України (п. 2.2)
Критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку	Недосконалість податкової системи, низька ефективність податкового адміністрування та контролю
Нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою часткою продукції з високою часткою доданої вартості	Недосконалість механізмів захисту внутрішнього ринку від несумлінної конкуренції з боку імпоротної продукції, неефективність боротьби з контрабандою
Велика боргова залежність держави, критичні обсяги державного зовнішнього і внутрішнього боргів	Низький рівень конкуренції та монополізація окремих галузей промисловості, постачання товарів та надання послуг
Небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки	Надмірна залежність від імпорту енергетичних ресурсів, недиверсифікованість джерел енергопостачання
Неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці	Монополізація іноземним капіталом стратегічно важливих галузей національної економіки, що загрожує стабільності окремих товарних ринків
Неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави	Високий рівень "тінізації" економіки, зумовлений поширенням тіньової зайнятості, поширенням напівлегальних методів ухилення від оподаткування, криміналізацією економічних відносин
"Тінізація" національної економіки	Поглиблення регіональної диференціації
Переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними	Деградація науково-технічного потенціалу, нерозвиненість національної інноваційної системи, низька інноваційна активність суб'єктів господарювання

Водночас на фінансову безпеку впливає дія численних внутрішніх і зовнішніх викликів і загроз. Тому забезпечення дієвої системи фінансової безпеки передбачає з'ясування і систематизацію явищ і подій, настання або здійснення яких прямо чи опосередковано може становити загрозу тому або іншому суб'єкту фінансової безпеки чи елементу фінансово-кредитної сфери. Узагальнюючи різні позиції щодо загроз фінансовій безпеці держави, а також аналізуючи норми вітчизняного законодавства у цій сфері, джерела потенційних і наявних загроз можна поділити на внутрішні і зовнішні. При цьому загрози

фінансовій безпеці слід розглядати як наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України у фінансовій та економічній сферах.

Наявність внутрішніх загроз слід пов'язувати з організаційно-правовою, адміністративною та інституційною незавершеністю реформування фінансово-кредитної сфери, політичною нестабільністю, проявами сепаратизму. Таким чином, основними *внутрішніми загрозами фінансовій безпеці* держави можуть бути:

- неефективне регулювання і низький рівень правової культури у фінансовій сфері;
- зниження інвестиційної та інноваційної активності;
- недостатній рівень золотовалютних резервів;
- неефективність податкової системи та масове ухилення від сплати податків;
- низький рівень бюджетної дисципліни і перманентний бюджетний дефіцит;
- високий рівень боргової залежності держави, критичний стан ринку державних цінних паперів;
- тінізація і криміналізація економіки, нелегальний відтік капіталів за кордон;
- нереальність (штучність) курсу національної валюти;
- високий рівень корупції у фінансово-кредитній сфері;
- стагнація фондового ринку;
- низький рівень капіталізації банківської сфери;
- низький рівень доходів населення.

Зовнішні виклики фінансовій безпеці можуть бути пов'язані:

- з невизначеністю держави у сучасному геополітичному просторі, непричетністю до інтеграційних процесів;
- обмеженістю доступу до зарубіжних фінансових ринків, безконтрольністю щодо накопичення зовнішньої заборгованості.

До активних факторів, що можуть формувати *загрози фінансовій безпеці держави*, також належать:

- динаміка сальдо торгового і платіжного балансу та значна залежність України від експортно-імпоротної діяльності;
- втручання міжнародних фінансових організацій у внутрішні справи держави;

— вплив світових фінансових криз на фінансову систему України.

Сучасна динаміка суспільних процесів в Україні й світі зумовлює необхідність формування адекватної, ефективної та економічно виправдані системи захисту національних інтересів та забезпечення національної (у тому числі економічної і фінансової) безпеки. Стратегічною метою політики національної безпеки України є забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності, національної єдності на основі демократичного поступу суспільства

і держави, дотримання прав і свобод людини й громадянина, створення умов для динамічного зростання економіки, забезпечення європейських соціальних стандартів і добробуту населення. Як зазначається у Стратегії національної безпеки України, забезпечення прийняттого рівня економічної безпеки не можливе без здійснення структурної перебудови і підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Для цього необхідно насамперед поліпшити інвестиційний клімат, зокрема шляхом забезпечення дієвого захисту права власності, удосконалення регуляторного і корпоративного законодавства, обмеження монополізму, розвитку фінансового і фондового ринків. Одним із найважливіших завдань у цьому контексті є реформування податкової системи, забезпечення спрямованості фіскальної політики держави на зменшення частки усіх складових матеріальних витрат в економіці. Необхідно підвищити ефективність використання державних коштів, забезпечити дієвий державний контроль за діяльністю суб'єктів природних монополій, прозорість використання ними фінансових ресурсів, ефективність тарифної та регуляторної політики. Заходи економічної політики держави слід спрямовувати також на зміцнення фінансового стану суб'єктів господарювання, забезпечення зростання їх рентабельності та капіталізації. Не менш важливо забезпечити подолання тінізації економіки та припинення відпливу капіталів за кордон; збалансований розвиток бюджетної сфери; внутрішню і зовнішню захищеність національної валюти, її стабільність, захист інтересів вкладників; здійснення виваженої політики внутрішніх і зовнішніх запозичень.

Таким чином, створення повноцінного механізму забезпечення фінансової безпеки держави передбачає перш за все вирішення широкого кола проблем, що стосуються формулювання критеріїв та принципів забезпечення фінансової безпеки, визначення пріоритетних національних інтересів у фінансовій сфері, здійснення постійного відстеження факторів, які викликають загрозу фінансовій безпеці країни, а також вживання заходів щодо їх попередження та подолання. Більше того, для створення механізму забезпечення фінансової безпеки необхідно вирішити цілий комплекс правових, структурно-організаційних, процедурних, кадрових, технологічних і ресурсних питань. Щодо систем забезпечення фінансової безпеки, то поки що поза належною структурною організацією залишається система відповідних інститутів і організаційно-управлінських структур, які мають займатися цією проблемою та концепція їх перспективної побудови. Додаткові труднощі у формуванні системи фінансової безпеки України пов'язані з відсутністю в країні координаційного центру, який, отримуючи інформацію з цієї проблематики від різних міністерств і відомств, мав би змогу узагальнити її і зробити відповідні висновки.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Національна безпека, економічна безпека, забезпечення економічної безпеки, екосистейт, критерії стану економічної безпеки, фінансова безпека, загроза безпеці, індикатор безпеки, порогове значення індикатора безпеки, механізм забезпечення фінансової безпеки, моніторинг соціально-економічних процесів, фінансова безпека людини і домогосподарства, фінансова безпека підприємств, бюджетна безпека, податкова безпека, боргова безпека, валютна безпека, безпека банківської системи, грошово-кредитна безпека, інвестиційна безпека, безпека страхового ринку, безпека фондового ринку, регіональна фінансова безпека, міжнародна фінансова безпека.

Контрольні запитання і завдання

1. Які передумови стали визначальними у підвищенні уваги до проблеми забезпечення економічної безпеки?
2. Проаналізуйте становлення і розвиток правового регламентування економічної безпеки в Україні. Які зміни відбулися у правовому забезпеченні і теоретико-методологічному розумінні економічної безпеки?
3. Розкрийте багатоаспектну сутність поняття “економічна безпека” та прокоментуйте еволюцію теоретичних підходів до трактування сутності цього терміна.
4. Назвіть основні складові національної безпеки. Чому фінансову безпеку вважають найважливішою складовою економічної безпеки держави?
5. Розкрийте багатоаспектну сутність поняття “фінансова безпека”, враховуючи відомі вам концептуальні підходи. Який, на вашу думку, підхід у найповнішій формі розкриває суть фінансової безпеки держави?
6. Які внутрішні і зовнішні фактори визначають стан фінансової безпеки держави?
7. Які складові формують ієрархічну декомпозицію фінансової безпеки держави як багаторівневої системи? Охарактеризуйте окремі з них.
8. Чи доцільно у структурі фінансової безпеки держави виділяти такі складові: фінансова безпека людини (громадянина), фінансова безпека підприємства, фінансова безпека регіону?
9. Що таке національні економічні інтереси? Наведіть приклад пріоритетних національних інтересів в економічній і фінансовій сферах.

10. Що таке загрози економічній безпеці держави? За якими ознаками їх класифікують? Назвіть основні загрози національній безпеці в економічній сфері.

11. Назвіть внутрішні загрози фінансовій безпеці держави. З якими процесами пов'язані зовнішні виклики фінансовій безпеці держави? Спробуйте класифікувати загрози фінансовій безпеці держави на потенційні та реальні.

12. Що таке індикатори економічної безпеки та їх порогові (граничні) значення? Наведіть приклади найбільш загальних індикаторів економічної безпеки держави.

13. Назвіть відомі вам індикатори оцінки стану фінансової безпеки України.

14. Що таке механізм забезпечення фінансової безпеки держави? Розкрийте функціональне призначення та охарактеризуйте основні елементи механізму забезпечення фінансової безпеки держави.

15. Назвіть пріоритетні національні інтереси у фінансовій сфері та охарактеризуйте принципи, завдання та механізми забезпечення цих життєво важливих інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Рекомендована література

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30.

2. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, схвалена Постановою Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. № 3/97-ВР.

3. Закон України “Про Раду національної безпеки і оборони України” від 5 березня 1998 р. № 183/98-ВР.

4. Закон України “Про основи національної безпеки України” від 19 червня 2003 р. № 964-IV.

5. Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007.

6. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України, прийнята Міністерством економіки України від 2 березня 2007 р.

7. Барановський О.І. Фінансова безпека: Монографія / Ін-т екон. прогнозування. — К.: Фенікс, 1999. — 338 с.

8. Концепція економічної безпеки України / За ред. В.М. Гейця. — К.: Ін-т екон. прогнозування НАН України, 1998.

9. Мунтіян В.І. Економічна безпека України: Монографія. — К.: КВІЦ, 1999. — 461 с.

10. Царук О. Концептуальні основи та статистичні індикатори оцінки боргової безпеки держави // Світ фінансів. — 2007. — № 1.

11. Шлемко В.Т., Білько І.Ф. Економічна безпека України: сутність і напрями забезпечення. — К.: НІСД, 1997. — 144 с.

Розділ 18

ФІНАНСИ КРАЇН З РОЗВИНЕНОЮ РИНКОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ

18.1. Еволюція та сучасні риси фінансових систем країн з розвиненою ринковою економікою

Як показує світова, а особливо європейська практика, сучасні фінансові системи високорозвинених держав значною мірою зумовлені особливостями державотворення, розвитком економіки, соціальними параметрами і навіть традиціями, менталітетом населення протягом багатьох століть. Наприклад, окремі елементи фінансової системи Великої Британії, організація бюджетного процесу, основні підходи до ведення державної діяльності були сформовані ще у XVII ст. При цьому досягнення в обмеженні прав монарха у сфері фінансів, які можна спостерігати у цій державі ще з XIII ст., тісно корелюють із роллю держави в економіці та масштабами перерозподілу ВВП сьогодні, рівень яких є нижчим від країн-сусідів, зокрема Франції та Німеччини.

Навпаки, у Франції впродовж довгого часу підтримувалися абсолютизм та жорстка централізація, що відобразилося на параметрах і структурі фінансової системи нині. Тривалі періоди відсутності єдиної державності, наявність великої кількості окремих князівств на території Німеччини зумовили у новітній час її федеративний устрій та наклали відбиток на архітектоніці фінансів. Особлива трудова та соціальна етика населення Скандинавських країн зробила можливим у XX ст. виникнення моделі держави загального добробуту, яка ґрунтується на принципах співучасті та солідарності, громадського контролю у сфері державних фінансів, що дає змогу без жодних негативних наслідків підтримувати найвищий у світі рівень оподаткування, разом із відповідними масштабами компенсаційних дій держави щодо надання суспільних благ і перерозподілу доходів. Подібних історичних закономірностей та зв'язків можна навести велику кількість. Однак саме вони переконують у необхідності погля-

ду в минуле з метою кращого розуміння сьогодення фінансової системи будь-якої держави.

Упродовж розвитку цивілізації функції, які виконує держава, досить суттєво еволюціонували. Так, у стародавньому світі коло завдань, що виконувала держава, було дуже обмеженим — головним чином, це видатки на управління (утримання системи влади), оборону країни, підтримку правопорядку та судочинство. Держава мала мінімальні економічні функції, переважно розвивалась інфраструктура — дороги, мости тощо. Тривалий час навіть військові витрати були не досить суттєвими, оскільки регулярних армій у повному розумінні не існувало; вони є винаходом лише кількох останніх століть. Наприклад, у Стародавній Греції кожен громадянин був воїном, і у випадку війни мав озброюватися за власний кошт. Видатки на такі звичні сьогодні напрямки, як освіта, охорона здоров'я, а особливо на програми перерозподілу доходів, соціальний захист, пенсійне забезпечення державою практично не проводились аж до початку ХХ ст.

Причини такого становища полягають, з одного боку, у нездатності тогочасної економічної системи забезпечити формування достатньої додаткової вартості внаслідок низької продуктивності суспільного виробництва та нерозвиненості грошових відносин. Саме тому тривалий час не складалося передумов для залучення певної частини створеної вартості до державної скарбниці. З іншого боку, значні обсяги перерозподілу унеможливлювалися характером суспільно-політичних відносин, адже контрольованість над суспільними фінансами абсолютно не забезпечувалась. Практично до ХVІІІ ст. державні фінанси будь-якої європейської країни були невіддільними від королівської казни, що не гарантувало платнику податків подальше суспільно-корисне витрачання коштів.

На найбільш ранніх етапах держава використовувала переважно негрошові механізми — примусову працю рабів і селян-общинників, які повинні були віддавати різні продукти й предмети вжитку (у Стародавньому Єгипті ще у ІІІ тис. до н. е.). Іншим важливим джерелом формування ресурсів держави було проведення загарбницьких воєн і експлуатація ресурсів колоній, що особливо характерно для Стародавньої Греції та Риму, які застосовували такого роду фінансове насилля до підкорених і поневолених народів.

Зародження феодалізму на території Європи привело до поступової переорієнтації державної скарбниці на внутрішньодержавні джерела доходів. З V та практично до ХІV ст. значну частку доходів забезпечувала експлуатація земель, лісів, надр — ресурсів, які перебували у власності самого короля. Одним із важливих джерел доходів у цей час також виступали дарування та пожертви, які спочатку мали добровільний і тимчасовий характер. Коли королю не вистачало доходів від власності (з причини надзвичайних обставин, наприклад воєн), він звертався до суспільних прошарків з пропозицією збору додаткових коштів — субсидій. Такі заходи спочатку мали тимчасовий характер та формально вважались добровільними, а далі трансформувались у примусові збори — податки.

Лише у XIX ст. деякі чинники економічного, соціального та політичного характеру зумовили необхідність і забезпечили можливість істотного зростання ролі держави у суспільному житті, що паралельно призвело до збільшення акумульованих нею ресурсів та, відповідно, державних витрат. Зокрема, після промислової революції суттєво посилилась економічна роль держави, її участь у фінансуванні різноманітних проектів (наприклад, будівництво залізних доріг, флоту). За мету ставилося стимулювання економічного зростання та отримання переваг у міжнародній конкурентній боротьбі, яка загострилась у цей період.

Унаслідок посилення інтегрованості суспільства, зростання міст, щільності проживання населення, коли рівень освіти, добробуту, стан здоров'я однієї людини почали суттєво впливати на усіх інших, з'явилась необхідність забезпечення мінімального рівня суспільних благ для кожного з метою недопущення епідемій, злочинності, суспільних конфліктів. Це сприяло поступовому збільшенню державних витрат на освіту, охорону здоров'я, заходи перерозподілу доходів від багатих до бідних. У кінці XIX та на початку XX ст. відбулось колосальне збільшення державних витрат на військові цілі під впливом боротьби за переділ світу та намагання захоплення колоній. Особливо гостро це проявилось у період Першої світової війни.

Змінились також політичні умови формування державної фінансової політики. На початку XX ст. було повністю скасовано майновий виборчий ценз, за якого право обирати і бути обраним до парламенту мали лише багаті. Це призвело до виходу на політичну арену нових суспільних сил, сприяло зростанню впливовості партій лівого спрямування, які пропагували більшу соціальну спрямованість державної політики, що кардинально відобразилось на бюджетах європейських країн. У зазначений період державні видатки починають спрямовуватись не тільки на виконання традиційних державних функцій, а й на соціальний захист населення: страхування робітників від нещасних випадків на виробництві, встановлення пенсій у зв'язку зі старістю, допомоги у зв'язку з безробіттям, страхування на випадок захворювань. Все це зумовлювало необхідність збільшення видатків бюджету, надавало йому більшої соціальної спрямованості. Саме на період кінця XIX — початку XX ст. припадає запровадження переважної більшості програм соціального характеру (табл. 18.1).

З розвитком господарства, диференціацією об'єктів оподаткування (більш чітким виділенням доходів від праці, капіталу, ренти) набули розвитку і нові форми оподаткування. Кардинальні зміни у податкових системах розвинутих держав відбулися на зламі XIX та XX століть. У США — це введення федеральних податків на прибуток корпорацій (1908 р.), на особисті доходи (1913 р.), на спадщину (1916 р.); у Великій Британії — прогресивного оподаткування доходів і спадщини (1911 р.), податку з обороту (1916 р.); у Франції — податку на автомобілі (1893 р.), прибуткового податку (1916 р.), податку з обороту (1920 р.); у Канаді — податків на прибуток корпорацій (1916 р.), на індивідуальний дохід (1917 р.), податку з продажу (1920 р.).

Таблиця 18.1. Запровадження окремих соціальних програм у законодавстві розвинутих держав*

Країна	Страхування від нещасних випадків на виробництві	Допомога при захворюваннях	Пенсійне забезпечення	Страхування з безробіття	Допомога сім'ям	Медичне страхування або надання безплатної медичної допомоги
Німеччина	1884	1883	1889	1927	1954	1880
Велика Британія	1906	1911	1908	1911	1945	1948
Швеція	1901	1910	1913	1934	1947	1962
Франція	1946	1930	1910	1967	1932	1945
Італія	1898	1943	1919	1919	1936	1945
США	1930	—	1935	1935	—	—
Канада	1930	1971	1927	1940	1944	1972

* У таблиці вказано роки, коли у названих країнах запроваджувалися певні соціальні програми.

Якщо в середньому у 10 найрозвинутіших країнах у 1870 р. загальні видатки держави відносно ВВП становили лише 10 %, то на початку ХХІ ст. вони збільшилися до 47 % від ВВП. Ця тенденція зростання частки державного сектору відносно ВВП протягом більше ніж 100 останніх років є характерною рисою для всіх розвинутих держав. Загалом можна виділити два етапи різкого збільшення державних витрат — на початку ХХ ст. та у другій його половині. Якщо в середньому з 1870 до 1913 р. збільшення відбулося лише на 3 %, то за наступні сім років, з 1913 до 1920 р., — на цілих 7 % (що можна пояснювати Першою світовою війною). Однак особливо різке зростання припадає на другу половину ХХ ст. і характерне практично для всіх держав з деяким зниженням темпів зростання в 90-х роках. Якщо ще у 1960 р. середній показник централізації ВВП становив 29 % і відхилення від середнього значення в цілому було незначним, то у 1980 р. він становив 43 %, а на зламі тисячоліть — 47 %. Цікаво, що у Швеції, яка сьогодні є світовим лідером щодо параметрів перерозподілу ВВП через систему державних фінансів, на початку ХХ ст. цей показник був чи не найнижчим — 6 % у 1870 р. та 10 % у 1913 р.

Сьогодні навіть серед високорозвинених ринкових держав можна зазначити наявність значних відмінностей у ролі держави в перерозподілі ВВП. Цей показник може коливатися від 1 : 3 до 2 : 3, тому прийнято навіть виділяти три типи моделей за рівнем централізації ВВП: американська (30—35 %), західноєвропейська (40—50 %) та скандинавська (50—60 %). Питання про причини настільки істотних відмінностей у масштабах державного втручання в еко-

номічні процеси у різних державах є досить цікавим. Особливо воно актуальне з поглядів вітчизняної практики, адже в Україні протягом лише одного десятиліття з моменту здобуття незалежності мала місце значна динамічність розвитку державних фінансів із суттєвим зниженням їх перерозподільної ролі.

Як державні фінанси загалом, так і бюджети розвинутих демократичних країн мають чітко виражений перерозподільний та соціальний і меншою мірою “виробничий” характер: частка трансфертів у видатках державного бюджету становить 55—70 %, а витрат на товари і послуги, витрат на постачання суспільних благ — 15—30 %. Державні видатки в Україні, навпаки, все ще більшою мірою спрямовуються на утримання та забезпечення діяльності бюджетних установ (витрати на товари і послуги становлять від близько 50 % усіх видатків бюджету). Для високорозвинутих держав переважно характерний не надто високий рівень участі держави у видатках капітального характеру. Цю функцію найбільш ефективно може виконувати лише ринок. Натомість аналіз структурних особливостей державних видатків вказує на чітко виражену їх соціальну спрямованість.

Характерною ознакою фінансової політики високорозвинутих держав є її інкременталістський, тобто стабільний, виважений характер. Так, обсяги фінансування видаткових програм змінюються з року в рік лише на незначний відсоток, і тенденція до зміни пропорцій є чіткою та прогнозованою. До питання змін у податковій системі також підходять виважено — ставки податків коригуються поступово лише на незначний відсоток, для запобігання негативно-му впливу на стан державних фінансів, ринкову та соціальну структуру. В Україні потреби швидкої трансформації привели до обрання іншого шляху — радикального реформування, що виявилось у динамічних, навіть хаотичних щорічних зрушеннях структури бюджетів.

Важливі питання функціонування державних фінансів пов'язані із розмежуванням їх між різними рівнями державного управління. Порівняти пропорції розмежування функцій між рівнями фінансової системи у різних країнах дає змогу показник централізації, який характеризує частку видатків центрального уряду в повному обсязі витрат бюджетної системи. Розвинуті держави мають різні моделі централізації фінансової системи. В унітарних державах загалом спостерігається дещо вищий рівень централізації, а у федеративних, де фінансова система є трирівневою, дещо менший. Так, у США цей показник становить 57 %, у Франції — 71 %, у Канаді — 40 %. В Україні показник централізації коливається на рівні 65—70 %.

Загальною тенденцією останніх двох десятиліть у сфері управління державним сектором високорозвинутих держав є зниження кількості державних підприємств. Державна власність переважно зосереджена у ключових галузях, які забезпечують національну безпеку. Навіть для країн із традиційно високим рівнем державної власності, наприклад, Фінляндії, Франції, у 90-х роках характерними були приватизаційні процеси. При цьому завдання ставились досить різноманітні — від забезпечення конкурентоспроможності економіки,

економії бюджетних витрат до спроб поліпшити стан державних фінансів та зменшити державний борг.

Важливий вплив на функціонування державних фінансів здійснюють політичні чинники. Політичні інститути та конституційне право з моменту виникнення сучасної демократичної моделі державних фінансів стали виконувати функцію активного коригування перерозподільних процесів. Тісний зв'язок політичних і фінансових процесів спостерігався і впродовж усього ХХ ст., коли найбільші зміни фінансової політики розвинутих держав відбувались саме після виборів, з приходом до влади нових політичних сил. Яскравими прикладами цього є політика Ф. Рузвельта та Р. Рейгана у США, М. Тетчер у Великій Британії, Ш. де Голля у Франції, Л. Ерхарда у Німеччині. Прикладами негативного впливу політики на фінанси є політичні кризи, які нерідко супроводжуються зміною уряду. Проте як показує практика останніх десятиліть, у державах з розвинутою демократією наслідки таких потрясінь для державних фінансів не є кардинальними. Завдяки стратегічному плануванню вдається забезпечити спадковість фінансової політики незалежно від того, яка політична сила перебуває при владі, а механізми громадського контролю та прозорість бюджетної процедури забезпечують ефективність державних фінансів за будь-якої політичної кон'юнктури.

18.2. Фінансова система Сполучених Штатів Америки

Формування фінансової системи США пов'язане з особливостями їх історії, яка, порівняно з окремими європейськими країнами, є доволі нетривалою. Так, саме виникнення США як незалежної держави частково можна вважати результатом конфлікту фіскальних інтересів Великої Британії та її американських колоній. Колоністи вважались британськими підданими та платили лише непрямі податки. У 1764 та 1767 рр. британський парламент підвищив непрямі податки на товари, що вводились у Північноамериканські колонії, а спроби запровадження прямого оподаткування, зокрема гербового збору (збір з ділових паперів, судових документів, шлюбних контрактів), стали поштовхом до масових виступів. Незважаючи на незначне фіскальне значення, заходи метрополії підкреслювали право англійського парламенту обкладати податками колонії. Колонії висунули гасло, яке раніше англійська буржуазія протиставляла абсолютизму монархії: “Жодних податків без представництва”, яке вимагало права в обмін на сплату податків делегувати представників колоній до британського парламенту. Саме під цим гаслом почалась Війна за незалежність 1776—1783 рр. З метою недопущення можливості фіскальної тиранії центру над суб'єктами федерації Конституцією США 1787 р. за федеральним урядом були закріплені лише непрямі податки (мито та акцизи). Лише на початку ХХ ст. була введена знаменита 16-та поправка до конститу-

ції, згідно з якою федеральний уряд одержав право на запровадження податків на доходи.

У середині XIX ст. фінансові питання стали однією з причин Громадянської війни Півночі та Півдня 1861—1865 рр. У США розгорнулася боротьба між прихильниками вільної торгівлі та протекціоністами (за проведення політики фритредерства виступали південні штати, а за протекціонізм — північні). У результаті перемоги північних штатів у Громадянській війні було запроваджено високий протекціоністський тариф проти європейських товарів.

Після Першої світової війни найпомітніший слід в історії США залишив президент Ф. Рузвельт. У 1932 р. для подолання економічної кризи Ф. Рузвельт проголосив політику “нового курсу”, суть якої полягала в тому, що методами фіскальної і бюджетної політики американська держава почала інтенсивно втручатись в економічні процеси з метою їх регулювання. Зокрема держава почала фінансувати допомогу безробітним, житлове будівництво, суспільні роботи, скорочення сільськогосподарського виробництва.

На сьогодні Сполучені Штати Америки — федеративна республіка у складі 50 штатів і федерального округу Колумбія, низки островів. Федеральна влада складається з трьох гілок — законодавчої, виконавчої та судової. Кожен штат як суб'єкт федерації наділений республіканськими повноваженнями, а тому також має власну законодавчу, виконавчу та судову владу. Штати мають широкі повноваження в проведенні соціально-економічної політики. На території штату діють власні закони та конституція штату, які не повинні суперечити Конституції та законам США. Лише в питаннях зовнішніх відносин, у військовій та митній сфері, деяких інших загальнодержавних справ права штатів є обмеженими.

Рішення у сфері державних фінансів у першу чергу приймаються законодавчою та виконавчою владою. Законодавча влада представлена Конгресом, який складається з двох палат: сенату та палати представників. Найзначнішими представниками законодавчої влади в управлінні державними фінансами є Головна контрольна служба (ГКС) та Бюджетна служба Конгресу (БСК). ГКС здійснює зовнішню ревізію урядових агентств; БСК — експертний орган парламенту для аналізу проекту бюджету та законодавства стосовно бюджетної сфери з метою здійснення парламентом більш раціонального бюджетного вибору. БСК засновано у ході бюджетної реформи 1974 р.

Виконавча влада зосереджена у руках президента. Посади прем'єр-міністра в США немає, а роль уряду виконує Адміністрація президента. Серед органів виконавчої влади головними повноваженнями у сфері державних фінансів наділене Адміністративно-бюджетне управління (АБУ), яке відповідає за розроблення бюджету і є складовою Адміністрації президента. При президенті також діє Рада економічних консультантів — дорадчий орган, який допомагає формувати засади економічної політики. Важливу роль відіграє також Міністерство фінансів, повноваження якого головним чином стосуються етапу виконання та контролю у сфері бюджету.

Судова влада представлена федеральними судами, судами штатів та місцевими судами. Федеральна судова система включає також низку спеціальних судів — митний, податковий, військовий.

Штати копіюють федеральну систему влади, мають власну конституцію, парламент. Виконавча влада у штаті представлена губернатором. У графствах, до яких прирівнюються великі міста, обирається рада і мер. В окремих містах діє комісійна система, де населення обирає невелику комісію, яка управляє містом. Застосовується також система найманого управління, яка діє під контролем обраної ради.

Фінансова система США складається з таких елементів:

1) фінанси федерації, які включають федеральний бюджет, бюджет округу Колумбія (столичний), спеціальні фонди федерального рівня, фінанси державних підприємств;

2) фінанси 50 штатів, кожен з яких має власний бюджет, спеціальні фонди та фінанси підприємств, що знаходяться у власності штату;

3) місцеві фінанси, до яких входять місцеві бюджети (графств та інших місцевих адміністративних одиниць, серед яких — округи, муніципалітети, міста), фінанси комунального господарства, різноманітні фонди.

Організація фінансової системи в США характеризується високим рівнем автономності — кожен з рівнів державного управління самостійно проводить бюджету та податкову політику. Загалом через державні фінанси перерозподіляється близько третини ВВП.

Всі урядові видатки розподіляються між рівнями фінансової системи приблизно у таких пропорціях: на федеральні фінанси припадає 60 %, на фінанси штатів — 15 і на місцеві фінанси — 25 %. Із загальнодержавного рівня забезпечується національна оборона, деякі програми соціального захисту, видатки на обслуговування державного боргу, на розвиток економіки, на зовнішні зв'язки, фінансування загальнодержавної влади.

Оскільки США є федеративною державою, то існує три бюджетні рівні — федеральний, бюджети штатів та місцеві бюджети (загалом більше 12 тисяч). Бюджетна історія США налічує два століття. За цей час бюджетні відносини трансформувались у чітку злагоджену систему, що дає змогу ефективно вирішувати масштабні зовнішні та внутрішні проблеми.

Бюджетний рік у США починається 1 жовтня і закінчується 30 вересня. Бюджетний процес складається з трьох основних стадій, тісно пов'язаних між собою:

- 1) вироблення президентського варіанту проекту бюджету;
- 2) робота Конгресу над бюджетом;
- 3) виконання бюджету.

Вироблення президентського варіанту проекту бюджету розпочинається весною кожного року, приблизно за 9 місяців до його подання на розгляд Конгресові та щонайменше за 18 місяців до початку фінансового року. Головні напрями бюджетної та фінансової політики визначає Президент. Розроблення

проекту федерального бюджету здійснює Міністерство фінансів та Адміністративно-бюджетне управління. При формуванні проекту враховуються наслідки виконання бюджету у попередні роки включно з тим роком, виконання бюджету в якому ще не завершено, а також відгуки на проект бюджету, розгляд якого триває у Конгресі. Беруться до уваги й економічні прогнози, підготовлені спільно Радою економічних консультантів, Адміністративно-бюджетним управлінням та Міністерством фінансів. Агентства подають на розгляд Адміністративно-бюджетного управління свої вимоги про надання коштів із бюджету. Процес прийняття рішень зазвичай завершується до кінця грудня. Потім настає заключний етап, під час якого відбувається деталізація бюджетних даних і розпочинається підготовка бюджетної документації.

Президент подає свій варіант проекту бюджету на розгляд Конгресові на початку календарного року. При розгляді бюджетних пропозицій президента Конгрес володіє широкими повноваженнями — може бути змінено обсяги фінансування, скорочено цілі програми або додано такі, яких у проекті немає, Конгрес може скасувати податки і ввести нові, відмовитися від використання певних джерел надходжень або запровадити додаткові, запропонувати інші зміни.

За результатами розгляду проекту в комітетах бюджетні комітети обох палат створюють спільну бюджетну резолюцію, у якій зазначаються загальні суми надходжень, витрат, а також обсяги бюджетних повноважень — як загалом для цілого бюджету, так і для окремих його статей. У межах кожної статті бюджетної резолюції розподіляються бюджетні повноваження та витрати між окремими комітетами, котрі мають розглядати державні програми, пов'язані з певною статтею бюджету. Бюджетна резолюція не є законом і не затверджується президентом.

Затвердженню бюджету передує важливий етап бюджетного процесу — санкціонування. На цьому етапі мають бути ухвалені законодавчі акти, якими на певне агентство покладається обов'язок виконувати конкретну державну програму. Часом ці документи містять положення, якими встановлюються граничні суми, що можуть бути надані для виконання тієї чи іншої програми. Одні державні програми потребують щорічного ухвалення законів, що санкціонують їхнє здійснення, інші — одного закону на кілька років, а решта може бути санкціонована без обмеження строку чинності. Наступним є етап ухвалення законів про асигнування. Особливість американського бюджетного процесу полягає в тому, що Конгрес безпосередньо не надає чинності державному бюджету. Шляхом щорічного ухвалення законів про асигнування (зазвичай їх 13) він лише наділяє державні установи правом витрачання коштів.

Після затвердження бюджету Конгресом розпочинається його виконання Міністерством фінансів та міністерствами і відомствами. Розподілом бюджетних коштів відповідно до періодів серед відомств займається АБУ. Кожне агентство повинне мати систему внутрішнього контролю, яка забезпечує належне використання коштів. Контрольні функції на цьому етапі також здійснює Головна контрольна служба — орган контролю Конгресу.

Федеральний (державний) бюджет США як фінансовий документ складається з кількох томів — власне бюджет, пояснення до нього, історичні дані, добірка економічного аналізу та брошури, що пояснюють процедури бюджетного процесу, обсягом загалом близько 3000 сторінок.

Приблизна структура видатків федерального бюджету така: 15 % спрямовується на оборону, приблизно 2 — на освіту, 20 — на охорону здоров'я, 20 — на обслуговування державного боргу, 20 % — на соціальне забезпечення. Освіта переважно фінансується з місцевих бюджетів та бюджетів штатів. Близько 40—60 % доходів регіональних бюджетів штатів та територіальних одиниць формуються за рахунок трансфертів.

Фінансова політика США тісно пов'язана з політичними процесами. У період діяльності адміністрації В. Клінтона, лідера демократів, пріоритетною була соціальна сфера — видатки на охорону здоров'я, освіту, перепідготовку робочої сили, найбільша увага приділялась реформуванню системи пенсійного забезпечення і медичного обслуговування незаможних. Відповідно, частка соціальних статей швидко збільшувалася. Поряд із цим, важливим завданням бюджетної політики у США того періоду було зменшення державного боргу та економія бюджетних витрат. У подоланні державного боргу та боротьбі із бюджетним дефіцитом було досягнуто значних успіхів — лише за 1998—2000 рр. державний борг США зменшився з 3,8 до 3,4 трлн дол. (сягнувши приблизно 1 : 3 ВВП). До 2011 р. планувалося привести розміри державного боргу до рівня 7 % від ВВП.

Бюджет на 2002 р. виконувався уже адміністрацією Дж. Буша. Для республіканців традиційно притаманна підтримка менш значного втручання держави в економіку. Однак, за адміністрації Дж. Буша видатки уряду суттєво збільшилися. Це пов'язано насамперед із військовими діями в Іраку. На думку президента США, найбільш важливими для країни завданнями сьогодення повинні вважатись оборона та боротьба з тероризмом, які з кожним роком набувають все більшого розмаху. Тому при підготовці проекту бюджету на 2007/2008 фінансовий рік адміністрація Дж. Буша запропонувала збільшити видатки на оборону на 10 %, довівши загальний їх обсяг до 481 млрд дол. США.

Передбачається, що загалом видатки бюджету в 2007/2008 р. становитимуть 2,9 трлн дол., а доходи — 2,66 трлн дол. Тобто у проекті бюджету закладається дефіцит приблизно у 239 млрд дол. — дещо менше, ніж у попередньому році. За результатами виконання бюджету у 2006/2007 фінансовому році дефіцит прогнозується в обсязі 244 млрд дол.

Сума зовнішнього боргу США станом на 2005 р. — 8,84 трлн дол. Зовнішній борг США особливо збільшився в останні роки і продовжує зростати швидкими темпами. Загальний розмір державного боргу сягає сьогодні 65 % від ВВП.

При формуванні бюджету на 2007/2008 фінансовий рік заплановано заходи щодо економії бюджетних коштів. Зокрема пропонується скоротити 141 державну програму для економії 12 млрд дол. Новий бюджет передбачає суттєве скорочення статей витрат на науку й освіту, а також у ньому немає деяких прог-

рам, що фінансуються з державного бюджету в поточному році. Скорочення державних видатків на освіту є найбільш помітним — у проекті бюджету їх пропонується зменшити на 8 %, аналогічно скороченню підлягають бюджети служби зайнятості населення і соціального забезпечення. Позитивним є незначне зростання державних видатків на охорону здоров'я, які пропонується збільшити з 208,9 млрд до 219 млрд дол.

Особливістю справляння податків у США є те, що один податок може стягуватися до різних бюджетів. Податки поділяються на федеральні, рівня штату і місцеві. Систему федеральних податків складають: податок на доходи фізичних осіб, відрахування до фондів соціального страхування, податок на прибуток корпорацій, акцизи, податки на подарунки і спадок, мито та ін. За рахунок податку на доходи формується приблизно 43 % доходів федерального бюджету, 39 % доходів дають надходження в рамках системи соціального страхування. Податок на прибуток забезпечує лише 10 % доходів федерального бюджету США.

Податок на доходи фізичних осіб справляється як на федеральному, так і на рівні штатів. На федеральному рівні застосовується прогресивна шкала за ставкою від 10 до 35 %. Додатково практично кожен штат справляє свій податок — за різними ставками від 0,5 до 9,5 %. Податок на прибуток корпорацій вноситься за певною шкалою: за перші 50 тис. дол. — 15 %, за подальші 25 тис. дол. — 25, і лише на суму, що перевищує 75 тис. дол., становить 34 %. Цей вид податку має ту особливість, що із загальної суми податку вираховуються суми податку на прибуток, вже внесені у бюджети штату і місцеві бюджети. Крім того, суми, витрачені з прибутку на інвестиції, науково-технічні розробки, оподатковуються за зниженими ставками.

Історично склалося, що економіка США початково орієнтувалася на переважання саме приватного сектору. У зв'язку з цим державний сектор економіки в США є традиційно одним із найменших серед розвинутих держав. Державна власність представлена головним чином у таких сферах, як наука, освіта, охорона здоров'я, енергетика, транспорт, пошта, більшою мірою у сфері послуг і меншою у промисловості.

Незважаючи на це, приватизація мала місце і в США. Особливо активно цей процес відбувався у 1981—1989 рр. за президентства Р. Рейгана. Адміністрація президента запропонувала приватизацію національних парків і природних територій, національної служби прогнозів погоди разом із супутниками, що їй належали, морських родовищ нафти, а також двох залізничних компаній. Не всі ініціативи були доведені до кінця. Наприклад, національні парки внаслідок протестів широкої громадськості й екологів все-таки залишилися в державній федеральній власності. Не завершилися успіхом і експерименти щодо передачі до приватних рук контролю над в'язницями. Навіть з радикальною зміною влади у Білому домі і з приходом до влади представника Демократичної партії В. Клінтона загальна спрямованість політики у цьому напрямі не змінилася.

18.3. Фінансова система Федеративної Республіки Німеччини

Сучасні особливості фінансової системи Німеччини пов'язані з політичним та соціально-економічним становленням держави у минулому. Економічна і політична роздробленість території сучасної Німеччини зберігалась аж до середини XIX ст. Розвитку економіки перешкоджали внутрішні митні бар'єри, наприклад, на початку XIX ст. при перевезенні товарів з Дрездена в Магдебург митні збори доводилось платити 16 разів. Лише у 1833 р. на чолі з Пруссією було створено митний союз для захисту внутрішнього ринку від торгової експансії з боку Великої Британії. Після 1871 р. відбулось остаточне об'єднання, у результаті чого утворилась Німецька імперія. Важливу роль у цьому відіграв О. фон Бісмарк (перший рейхсканцлер імперії).

У Німеччині, одній з перших держав світу, під впливом робітничого руху і профспілкових організацій було запроваджено закони соціального характеру (страхування на випадок захворювань, втрати працездатності, пенсійне забезпечення робітників), покладено обмеження на застосування дитячої праці.

Економіка та фінанси країни зазнали суттєвих руйнувань у період світових воєн. За роки Першої світової війни державний борг збільшився з 5 млрд до 160 млрд німецьких марок (у 32 рази). Репараційні платежі, які необхідно було сплатити на користь переможців, становили 132 млрд марок. Наслідки Другої світової війни були ще більш руйнівними: у 1945 р. державний борг у п'ять разів перевищував національний дохід 1938 р. (довоєнний рівень). Практично всю економіку держави було зруйновано, а інфляція досягла 600 %.

Внаслідок капітуляції Німеччини перед союзними державами її було розділено на чотири окупаційні зони. Пізніше з трьох західних зон утворилася Федеративна Республіка Німеччина, а на території радянської окупаційної зони було створено Німецьку Демократичну Республіку. Отже, з 1949 до 1990 р. на німецькій землі існували дві держави.

Для відродження післявоєнної економіки ФРН і розв'язання соціальних проблем було розроблено план допомоги Маршалла (1948—1951 рр.). Уже в перший рік Німеччина отримала 2,4 млрд дол. допомоги. Реалізація плану "Економічний розвиток" частково завдяки "плану Маршалла" була настільки бурхливою, що отримала назву "німецького дива". Його автором був Л. Ерхард (1897—1977 рр.).

Після об'єднання двох частин Німеччини у 1990 р. територія та населення суттєво збільшились, однак з'явилися і додаткові проблеми економічного та соціального характеру. Темпи економічного зростання є нижчими середньоєвропейських. За останні 15 років у Німеччині спад ВВП спостерігався двічі: у 2003 р., а також у 1993 р., коли зниження становило 0,2 %. За попередніми

даними Федерального статистичного бюро за результатами 2006 р. валовий внутрішній продукт країни зріс на 2,5 %. Це найбільший рівень економічного зростання економіки ФРН за десять останніх років. Досі, протягом уже три-валого періоду, не вдається подолати проблему високого рівня безробіття. У 2003 р. рівень безробіття в країні становив 9,9 %, а у 2004 р. — 10,3 % від загальної чисельності робочої сили.

Розвиток економіки безпосередньо позначився на функціонуванні державних фінансів. Фінансовий стан держави протягом другої половини 90-х років характеризувався постійним дефіцитом. У 2001 р. дефіцит бюджетів усіх рівнів становив 2 % від ВВП. Показники за 2002—2003 рр. становили відповідно 1,4 та 1,1 %. У 2005 р. дефіцит бюджету збільшився і становив 3,2 % від ВВП. У 2007 р. очікувалося, що він становитиме 1,4 % від ВВП. Частка державного боргу в річному ВВП також є досить значною і сягає 60 % ВВП. Тому основні зусилля уряду спрямовані на оздоровлення державних фінансів. Для покращення фінансового стану держави приймаються заходи щодо раціонального використання бюджетних коштів.

Загалом у найближчому майбутньому фінансова політика буде більш жорсткою порівняно з 90-ми роками. Частку державних видатків у ВВП, яка у попередні роки становила приблизно 50 % ВВП, планується поступово скорочувати, оскільки високе податкове навантаження перешкоджає просуванню товарів в умовах єдиного ринку. Проте, хоча і є потреба скорочення перерозподільної ролі держави, деякі чинники, зокрема демографічна ситуація (старіння населення) і необхідність підтримання високих соціальних стандартів, не дають змогу кардинально змінити параметри фінансової системи. Тому модифікація бюджетної політики пов'язується скоріше зі зміною підходів: адресною допомогою незабезпеченим і поступовим переходом до добровільного соціального страхування замість системи соціальної допомоги.

Фінансова система ФРН складається з таких елементів: фінанси федерації (федеральний бюджет, спеціальні фонди, фінанси державних підприємств); фінанси земель у складі відповідного бюджету, спеціальних фондів, фінансів підприємств; місцеві фінанси (місцеві бюджети та фінанси комунальних підприємств).

ФРН є федеративною республікою, країною парламентської демократії. Німецький бундестаг, нижня палата парламенту, яка обирається всенародно, має у ФРН вирішальне право законотворення. У процесі законотворення бере участь і бундесрат (Федеральна рада), верхня палата парламенту, в якій зібрано представників земель. Федеральна рада складається з членів земельних урядів і не є виборним органом. Під час голосування голоси представників земель подаються єдиним блоком. Бундесрат має право оскаржувати всі закони, схвалені в бундестазі. Закони, що зачіпають основні принципи федерації або інтереси земель, потребують згоди верхньої палати парламенту.

Глава держави — федеральний президент, але він є "слабкою" фігурою, порівняно з федеральним канцлером — головою федерального уряду. Федераль-

ний президент не входить до складу ні уряду, ні законодавчих органів. Тому ключова фігура виконавчої влади — федеральний канцлер, який очолює уряд.

Адміністративно Німеччина поділена на землі, округи та общини. Всі землі мають широкі права автономії, зокрема кожна з них має конституцію, парламент, прем'єр-міністра, котрий є головою виконавчої влади і главою землі, загальні вищі суди, суди першої та другої інстанцій, Конституційний суд. Землі мають самостійний бюджет, а в Баварії навіть проголошено власне громадянство. Землі мають право укладати державні договори з іншими державами.

У ФРН фінансовий рік для всіх суб'єктів державного права збігається з календарним. У бюджетному процесі головну роль відіграють такі органи влади та їхні структурні підрозділи: уряд і міністерство фінансів; представницькі органи — бундестаг (бюджетний комітет (традиційно голова цього комітету обирається від представників опозиційних партій), підкомітет з перевірки звітності (бере участь у перевірці виконання бюджету), незначна кількість власних співробітників з бюджетних питань, Федеральна рахункова палата) і бундесрат (затверджує закон про бюджет як верхня палата парламенту); Федеральний казначейський двір. Крім цього, забезпечується широка участь науковців і громадськості.

Федеральний казначейський двір є незалежним державним закладом, який діє згідно з федеральною і земельними конституціями. До його функцій входить контроль за економічною і фінансовою діяльністю; він може перевіряти роботу Міністерства фінансів.

На рівні федерації проект бюджету готує Міністерство фінансів. Уряд подає цей проект на розгляд парламенту, який при розгляді бюджету може вимагати від уряду будь-яку необхідну інформацію. Реалізується це право через письмові й усні звернення, депутатські запити, запрошення на секційні та пленарні засідання відповідних урядових осіб.

У Німеччині протягом тривалого періоду склалася традиція подання науково-дослідними організаціями експертних доповідей щодо бюджетного процесу. Особливою довірою користуються аргументовані висновки Експертної ради, які містять оцінку загальноекономічного розвитку і публікуються у пресі в листопаді кожного року. Процес обговорення бюджету, як і його виконання, широко висвітлюються в засобах масової інформації, що сприяє контрольованості бюджетного процесу. При обговоренні бюджету на засідання уряду зазвичай запрошуються провідні політики — члени парламенту. Основна роль у бюджетному процесі відводиться бюджетному комітету бундестагу. Члени бюджетного комітету є доповідачами з певних розділів бюджету, оскільки володіють необхідною інформацією й узгоджують свої позиції з урядом. Процес обговорення у двох палатах парламенту доволі тривалий — від трьох до трьох з половиною місяців.

Прийняття бюджету є суверенним правом парламенту — спочатку він має бути прийнятий бундестагом, а потім отримати схвалення бундесрату. Після затвердження бюджету діє принцип розподілу влади, згідно з яким виконання

бюджету — абсолютна компетенція уряду, і парламент не має права вимагати від уряду, щоб він у повному обсязі виконував окремі статті — контролюються лише основні цифрові показники. Згідно з німецьким бюджетним правом міністр фінансів може здійснювати додаткові витрати лише в тому разі, коли є економія за іншими статтями витрат, не виходячи за затвержені контрольні цифри. Виконання бюджету покладено на міністерство фінансів, касове виконання — на Бундесбанк.

Виконання бюджету контролюють органи виконавчої, законодавчої влади, а також громадські інституції. Міністерства мають власні контрольні підрозділи. Контроль за окремими напрямками виконання бюджету здійснює Федеральна контрольна рахункова палата. З боку громадських інститутів контроль можуть здійснювати різні асоціації, інститути та громадські організації. Наприклад, "Союз платників податків" відстежує оптимальність використання бюджетних коштів. За результатами перевірок контрольних органів проводиться регулярне інформування громадськості. Закінчується бюджетний процес затвердженням звіту про виконання бюджету. Період між закінченням бюджетного року і затвердженням звіту про виконання бюджету досить довгий — два з половиною роки. Бюджетна система ФРН у її сучасному вигляді почала формуватися у 20-х роках ХХ ст., на початку 90-х років суттєво доповнилася приєднаними землями колишньої НДР. Сучасний бюджетний устрій ФРН також має три рівні — федеративний, земельний і общинний.

В урядовому проекті державного бюджету на 2007 р. видатки заплановано в обсязі 267,6 млрд євро, що на 2,3 % більше, ніж у минулому році. Проект відповідає критеріям бюджетної політики ЄС: передбачені заходи щодо зниження дефіциту до 2,5 % від ВВП. Прогнозується зростання податкових надходжень, у тому числі за рахунок підвищення ставки оподаткування ПДВ, яку з початку 2007 року збільшено на 3 % — тепер вона становитиме 19 %. Уряд у рамках стратегічного бюджетного планування, що застосовується у ФРН, розробив фінансовий план розвитку до 2010 р. Особливою ознакою бюджетів наступних років буде значна частка інвестиційної складової. Інвестиції у 2007 р. мали становити 23,5 млрд євро. Їх пріоритетними напрямками визначались наукові дослідження, освіта, видатки розвитку.

Істотно збільшилося фінансування міністерств освіти, у справах сім'ї, літніх людей, жінок і молоді, закордонних справ, економічного розвитку і співпраці та ін. Це пов'язано насамперед з реалізацією нових програм. Передбачається реалізація програми щодо покращення регіональної економічної структури. На сприяння підвищенню продуктивності і конкурентоспроможності малих і середніх підприємств виділено 700 млн євро. Не залишилося поза увагою питання містобудування — вирішення енергетичних і структурних проблем міст, сприяння їх економічному розвитку і, разом з тим, захисту навколишнього середовища. Ця сфера отримає близько 1,5 млрд євро. Витрати на оборону збільшилися майже на 2 %, вони будуть покриті в основному за рахунок засобів, отриманих від продажу рухомого і нерухомого майна.

Найбільшу групу витрат становлять соціальні виплати, особливо такі статті витрат, як пенсії (78,4 млрд євро), виплати допомог із безробіття, перенавчання безробітних і фінансування бірж праці. Ключовим пунктом соціальної політики є збільшення “батьківських грошей” — допомоги при народженні та догляду за дитиною. Витрати у цій сфері становитимуть 3,5 млрд євро і будуть збільшуватися з кожним роком. Знижено обсяги фінансування Міністерства охорони здоров'я. Це пов'язано з проведенням реформи охорони здоров'я у ФРН, згідно з якою буде створено Фонд охорони здоров'я, з якого фінансуватимуться каси медичного страхування. Остаточо реалізовано ці плани буде лише у 2009 р.

Податкова система Німеччини базується на принципах, сформованих свого часу ще Л. Ерхардом, другим федеральним канцлером ФРН, який займав цю посаду в 1963—1966 рр. На сьогодні Німеччина — одна з небагатьох країн, де застосовується не тільки вертикальне, а й горизонтальне вирівнювання доходів. Високодохідні землі, наприклад, Баварія, Вюртемберг, Північний Рейн-Вестфалія, перераховують частину своїх фінансових ресурсів менш розвиненим землям, таким як Саксонія. Це стало підсумком багаторічного розвитку податкової системи.

З 2001 р. податкова система ФРН поступово реформується у напрямі зниження податкового тягаря для бізнесу та фізичних осіб. Так, якщо у 2002 р. ставка корпоративного податку сягала 36 %, то в 2005 р. використовувалась базова ставка 25 %. У 2002 р. податок на доходи фізичних осіб справлявся за прогресивною шкалою від 19 до 53 %, у 2005 р. діапазон шкали змінено від мінімальної ставки 15 % до максимальної в 42 %. Доходи в розмірі до 7664 євро в рік податком не обкладаються взагалі, у розмірі до 52 152 євро в рік — обкладаються за ставкою в 15 %, далі — за ставкою в 42 %.

Податкові надходження у 2007 р. мають становити 210,2 млрд євро. Серед нововведень — запровадження податків за використання комп'ютерів і мобільних телефонів з можливістю доступу до телебачення і радіо через Інтернет. Крім того, введений новий податок “на багатих”, який припускає підвищену відсоткову ставку для громадян з надприбутками. Підвищено також ПДВ до 19 %.

У Німеччині налічується 40 видів податків. Найбільш важливі податкові джерела формують відразу два або три рівні бюджету — федеральний, земельний і місцевий. Спільними є податок на доходи, податок на корпорації, ПДВ. Федеральні податки такі: доходи від фінансових монополій, митні збори, податок з вантажного автотранспорту, разовий податок на майно. Земельними є податок на майно, податок на спадок, податок на автомашини, податок на пиво тощо. У державних доходах податок на додану вартість становить приблизно 28 %. Але основні продовольчі товари, а також книжкова продукція оподатковуються за ставкою 7 %. Взагалі не обкладаються податком медичні і страхові послуги.

Розвиток державного сектору економіки у Німеччині протягом двох останніх десятиліть мав певні специфічні риси. У 1990-х роках швидкими темпами й у великих масштабах здійснювалась приватизація в колишніх східних землях Німеччини. Спочатку планувалось за допомогою доходів від приватизації східнонімецьких об'єктів покрити витрати на відновлення рівня економічного розвитку цих земель. Але стало зрозуміло, що це абсолютно нереально, бо їх велика частина знаходилася в такому стані, що просто не могла зацікавити потенційного інвестора. Довелося спершу вкласти 53 млрд євро, перш ніж вони були доведені до рівня, який міг би зацікавити приватних власників. Якщо на початку 1991 р. у нових федеральних землях приватними були лише близько 14 % усіх підприємств, то до початку 1994 р. вже 66 % знаходилися у приватній власності, а до початку 1998 р. приватизація була практично завершена. У приватні руки були передані практично всі підприємства, які раніше були державними. Всього на початок 2004 р., коли було офіційно оголошено про завершення цих процесів, було реалізовано приблизно 44,7 тис. приватизаційних контрактів.

У Західній Німеччині процеси роздержавлення власності розвивалися традиційними для демократичних країн Європи шляхами й охопили сектор телекомунікацій, авіаперевезень, поштову мережу. Останнім часом уряд Німеччини за допомогою доходів від приватизації намагається виправити ситуацію з державними фінансами, зокрема подолати дефіцит державного бюджету та зменшити державний борг.

Сьогодні неприватизованими у Німеччині залишилися практично тільки об'єкти транспортної інфраструктури, а також швидкісні автодороги. Восени 2005 р. можливість їх приватизації почала активно обговорюватися в урядових колах. Федеральна служба державної статистики Німеччині оцінює вартість усієї системи приблизно у 55—57 млрд євро. Проте, на думку незалежних приватних фінансових аналітиків, ця цифра є не меншою ніж 110—120 млрд євро.

18.4. Фінансова система Великої Британії

Велика Британія — одна з найстаріших у світі країн з ринковою економікою та парламентсько-конституційною політичною системою. Формування її фінансової системи почалося у XI ст., під час утворення феодальної держави у результаті об'єднання багатьох розрізнених країн. У 1086 р. було вперше проведено перепис населення та складено земельний і податковий кадастри, що повинно було сприяти отриманню повних відомостей про можливі об'єкти оподаткування. На початку XIII ст. важливого значення набув королівський орган — казначейство, яке відало наповненням доходів казни. У 1215 р. відбулось ухвалення Великої хартії вольностей, що заклала основи конституційного ладу. Її також вважають першим документом, що обмежував право королів-

ської влади вводити податки і надавав фіскальні гарантії суспільним станам. З метою контролю за дотриманням положень хартії було створено спеціальний політичний орган, який формувався з представників різних суспільних прошарків (прообраз парламенту).

На початку XVII ст. значно збільшилися витрати військового характеру і на утримання королівського двору. Держава вдавалася до позик шляхом випуску облігацій. У результаті істотно збільшився державний борг, досягнувши розмірів, яких ще не знала Європа. Закономірним наслідком цього стало підвищення оподаткування, що викликало антиподаткові виступи, а пізніше спричинило буржуазну революцію та становлення конституційного устрою, закріпленого у Біллі про права (1688 р.). З цього часу парламент отримав повні права у сфері державних фінансів — право затвердження як доходів, так і видатків держави, казну короля було відокремлено від державного бюджету. З тих пір глибинні принципи функціонування фінансової системи не зазнали суттєвих змін.

У 1830—1840 рр. виник рух чартистів, які вимагали від парламенту обмеження тривалості робочого дня, підвищення заробітної плати і запровадження загального виборчого права. Пізніше чартизм переріс у тред-юніонізм — профспілковий рух. На початку XX ст. у результаті такої політичної боротьби неможливих за свої права було досягнуто позитивних здобутків: запровадження страхування робітників від нещасних випадків на виробництві (за рахунок підприємств), обмеження тривалості робочого дня, встановлення пенсій у старості (з 70 років), допомоги по безробіттю (15 тижнів), страхування на випадок захворювань. Все це привело до збільшення видатків бюджету та їх більшої соціальної спрямованості.

У митній політиці Великої Британії можна спостерігати почергове застосування як протекціонізму, так і фритредерства. Так, у середині XIX ст. було скасовано жорсткі митні збори на імпортовані товари, застосовувався режим вільної торгівлі. У кінці XIX ст. на фоні торговельних воєн між провідними державами світу знову починає переважати політика протекціонізму. Новий виток загострення світової конкуренції припадає на 1931—1932 рр., що змусило Англію повністю відмовитись від політики фритредерства.

Державні фінанси зазнали негативних наслідків світових воєн. Так, якщо у 1914 р. військові витрати становили лише 14 % від національного доходу, то в 1916 р. — 56,3 %; фактично все господарство держави було переорієнтовано на військові потреби. У результаті війни внутрішній державний борг збільшився більше ніж у 12 разів, порівняно з довоєнним рівнем. Відбулась також втрата позицій Великої Британії як світового фінансового лідера на користь США.

У перші роки після Другої світової війни Велика Британія значно відставала в темпах розвитку від інших держав, особливо від США. Це зумовило необхідність активного втручання держави в економічні процеси з метою відродження галузей народного господарства. У результаті проведення масової націоналізації сформувався потужний державний сектор економіки. Саме за

рахунок державних ресурсів відбувалось відновлення та реконструкція галузей промисловості. У руках держави зосереджувалася військова промисловість, атомна промисловість, організації та заклади, пов'язані з розвитком фундаментальної науки, дослідженнями космосу тощо. Частково державі належали сировинні галузі, транспорт, зв'язок. При цьому зростання масштабів державного сектору не було самоціллю — це був вимушений крок урядової підтримки національної економіки, яка сильно постраждала у воєнні роки.

Однак у середині 70-х років далися ознаки недоліки управління державними підприємствами, більшість з них були збитковими та постійно вимагали дотацій з державного бюджету. Уряд М. Тетчер, який прийшов до влади у 1979 р., почав радикально обмежувати регулюючу функцію держави шляхом масштабної приватизації державних підприємств, зниженням податків, стимулюванням розвитку підприємництва та приватної ініціативи. Попри це і сьогодні на державу припадає 20 % споживчих витрат і 9 % інвестицій в основний капітал. Держава забезпечує роботою половину зайнятих у сфері охорони здоров'я та дві третини у сфері освіти.

Починаючи з 1993 р., в економіці Великої Британії спостерігається стабільне зростання ВВП, у середньому на рівні 2—3 % щорічно. Досить характерним явищем для державних фінансів Великої Британії є їх дефіцитність. В останні десятиліття ХХ ст. лише кілька років спостерігалася збалансованість, або профіцитність, державних фінансів (так, з 1970 по 1995 р. лише три роки спостерігався профіцит державних фінансів). Для подолання бюджетного дефіциту у 1997 р. було складено п'ятирічний план раціонального використання коштів як центральним, так і місцевими, органами влади. Запроваджено принцип пріоритетності статей бюджетних видатків. Головними пріоритетами бюджетних видатків визначено освіту, професійну підготовку молоді, створення нових робочих місць і охорону здоров'я. Це сприятливо відобразилось на стані державних фінансів. Бюджети на 1999—2001 рр. було виконано з профіцитом. Відкрились можливості для подальшого проведення політики зниження податкового пресу і проведення певних соціальних програм, суть яких полягала у забезпеченні соціальної справедливості, сприянні зайнятості та підтримки найбільш незахищених прошарків населення, розширення середнього класу суспільства. Для стимулювання зростання зайнятості проводилося субсидування створення додаткових робочих місць, зазнала реформування сама служба зайнятості, активно проводилися заходи щодо професійної підготовки та перепідготовки.

Після 2000 р. ситуація зі збалансованістю державних фінансів дещо погіршилася. Загальна незбалансованість державних фінансів у 2002 р. становила 1,3 % від ВВП; у 2004 р. дефіцит державного бюджету становив більше 6 %.

Загалом перерозподіл фінансових ресурсів через державні фінанси відносно ВВП у Великій Британії становили приблизно 40 %, у 2005 р. загальні видатки держави сягали 41,9 % ВВП. Державні витрати у 2005/2006 фінансовому році становили 519 млрд фунтів стерлінгів. При цьому майже три чверті ви-

трат припадає на соціальні потреби — 169 млрд фунтів на проекти у сфері соціального захисту населення, 90 млрд фунтів на охорону здоров'я, 68 млрд фунтів на освіту; витрати на національну оборону в бюджеті становили всього 28 млрд фунтів (5,4 % всіх державних видатків).

У 2006/2007 і 2007/2008 фінансових роках планується збільшення бюджетних витрат до 549 і 580 млрд фунтів відповідно, причому основне зростання знову припадає на статті витрат на соціальні програми. Це є пріоритетом уряду лейбористів. Для порівняння, у минулому, під час правління партії консерваторів, соціальні статті також становили основну частину видатків бюджету (у сукупності на всі соціальні потреби спрямовувалося приблизно 40—45 % витрат бюджету), але не були такими значними, як при лейбористах, за яких ці статті становили 63 % (2005 р.).

Для стимулювання економічного зростання систематично проводиться політика зниження податкових ставок. Так, ставка оподаткування податком на доходи громадян у 2000 р. встановлена у розмірі 22 %, у 1995 — 25, а у 1979 р. — 33 %. Ставка податку з корпорацій також суттєво знижена — до 30 %. Ще кілька десятиліть тому вона становила 50 %. Одночасно податкову базу вдалось розширити за допомогою ліквідації деяких податкових пільг.

У сфері управління державним боргом політика Великої Британії є дуже виваженою. Впродовж десятиліть на практиці застосовується два важливих принципи стосовно державних запозичень:

1) розмір державного боргу повинен кожного року залишатись приблизно на одному рівні (близько 30 % від ВВП). Практика це підтверджує — державний борг у 2002/2003 фінансовому році становив 37,9 % від ВВП. Станом на середину 2007 р. загальна заборгованість держави становила 504,5 млрд фунтів стерлінгів (37,2 % ВВП);

2) дотримання “золотого правила” державних фінансів, згідно з яким розмір позик, які бере уряд, має відповідати його витратам на інвестиційні програми, тобто масштабам фінансування проектів, котрі у майбутньому дадуть змогу розрахуватись за зобов'язаннями держави.

Особливістю управління державним боргом є і те, що більшу частку становить саме внутрішній державний борг, що дає можливість мінімізувати залежність держави від зовнішніх позичальників.

Фінансова система Великої Британії складається:

- з державного бюджету;
- місцевих бюджетів;
- спеціальних позабюджетних фондів;
- фінансів державних підприємств та корпорацій.

Кожна ланка бюджетної системи є незалежною та функціонує автономно. Головну роль у фінансовій системі відіграє бюджет центрального уряду (державний бюджет Великої Британії). Державний бюджет складається з двох частин: звичайного бюджету (або Консолідованого фонду) та Національного фонду позик.

Зі звичайного бюджету здійснюються переважно видатки поточного характеру. Вони поділяються на:

— видатки, які щорічно затверджуються парламентом (приблизно 96 % загального обсягу);

— витрати постійного обслуговування, які не затверджуються парламентом. До них зараховуються кошти, що спрямовуються у Національний фонд позик для сплати відсотків за державним боргом та витрати за Цивільним листом (видатки на утримання королеви).

Національний фонд позик відображає операції держави інвестиційного характеру щодо отримання позик та надання кредитів. Він формується за рахунок перевищення доходів над видатками за звичайним бюджетом (якщо має місце його профіцит), отриманих відсотків за наданими довгостроковими кредитами, прибутку Банку Англії, коштів зі звичайного бюджету, спрямованих на обслуговування державного боргу. Головними напрямками його витрат є погашення державного боргу та сплата відсотків за ним, надання кредитів органам місцевої влади, здійснення інвестиційних проєктів (переважно капіталовкладення у державні корпорації).

Серед позабюджетних фондів найбільшу роль відіграє фонд національного страхування, який забезпечує цілий спектр програм соціального характеру: з нього фінансуються пенсії по старості, інвалідності, допомоги безробітним, допомоги у випадку захворювань. Джерелами формування доходів фонду є внески працюючих, внески роботодавців, асигнування з бюджету, доходи від інвестиційної діяльності самого фонду.

Частка місцевих бюджетів у бюджетній системі коливається на рівні 30 %. Видатки місцевих бюджетів поділяються на поточні та капітальні (капітальні покриваються за рахунок позик, а джерелом фінансування поточних, головним чином, є податки). Основні напрямки спрямування коштів місцевих бюджетів такі: житлове та шляхове господарство, освіта, місцева влада та самоврядування, судова система, заходи з охорони навколишнього середовища, поліція. Головне джерело місцевих бюджетів — муніципальний податок (справляється залежно від вартості майна та кількості дорослих членів сім'ї).

Сучасна система оподаткування формувалася ще в кінці XIX ст., але суттєвих змін зазнала у 1965 р., 1973 р. та в середині 90-х років. Податки у Великій Британії поділяються на загальнодержавні й місцеві. Загальнодержавні податки становлять близько 90 % усіх податкових надходжень. Основний місцевий податок — муніципальний, але місцеві органи влади можуть вводити додаткові збори на конкретні місцеві потреби.

Велика Британія — унітарна держава. Її офіційна назва — Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії. До її складу входять Англія, Шотландія, Уельс і Північна Ірландія та кілька островів. Складові Великої Британії мають широкі права щодо автономії. Адміністративно країна поділена на графства та райони. Головою держави формально є монарх. Однак реальна влада знаходиться у руках уряду (кабінет) та парламенту. Центральний

уряд складається приблизно з 20 міністрів, очолює його прем'єр-міністр — ключова фігура виконавчої гілки влади. Більшість членів кабінету відповідає за роботу одного чи декількох урядових відомств, які самі надають послуги або впливають на їхнє надання іншими владними структурами.

Парламент складається з двох палат — палати громад (нижня палата) та палати лордів (верхня палата). Нижню палату формують на основі загального виборчого права депутати (кількістю 650 осіб), які обираються строком на 5 років. Верхня палата формується на основі дворянської ознаки, як правило з довічним призначенням. Ключовими повноваженнями у сфері державних фінансів наділена нижня палата, оскільки її депутати є представниками народу.

У центральному уряді головною фігурою в питаннях державних фінансів є міністр фінансів (канцлер казначейства). Міністерство, яким він керує, займається одночасно:

- визначенням економічної та фінансової політики держави;
- питаннями формування доходів бюджету;
- здійсненням видаткової політики держави.

Бюджетний рік починається з 1 квітня і завершується 31 березня наступного року. Проект державного бюджету складає казначейство (міністерство фінансів). При розробленні бюджету враховують такі економічні показники: прогнози темпи зростання ВВП, рівень безробіття, норми відсоткових ставок, динаміку цін, ситуацію на фондовому ринку, рівень податкових ставок та ін. Планування здійснюється на п'ятирічний період у цінах поточного року з відповідним щорічним коригуванням. За такий досить тривалий період часу (п'ять років) можливі помилки у прогнозних розрахунках, але, як свідчить практика, середня помилка не перевищує 1 % від валового національного продукту.

Проект бюджету складається з двох окремих частин — розрахунок доходів та витрат. Після розгляду та затвердження кабінетом проект подається в парламент. У жовтні — листопаді кожного року канцлер казначейства виступає у парламенті з бюджетним посланням, у якому викладаються поточний стан в економіці та державних фінансах і прогнози розвитку на середньострокову та довгострокову перспективу. Уряд також готує щорічну збірку офіційних документів про державні видатки — “Білу книгу”, у якій викладає свої плани на наступні три роки. Спеціальний постійний комітет палати громад вивчає “Білу книгу” і доповідає про неї перед дебатами, під час яких парламент висловлює свої зауваження. Бюджетне послання та “Біла книга” обговорюються у парламенті.

Для вотування (розгляду-затвердження) бюджету парламент збирається на спеціальну сесію. Бюджетні права парламенту стосовно бюджетної ініціативи (можливості вносити зміни в поданий проект) є обмеженими. На практиці тільки виконавча влада може збільшити видатки державного бюджету. Проте парламент для розширення обсягів видатків може чинити політичний тиск з метою внесення необхідних поправок, а також пропонувати скорочення ви-

трат. Головну роботу над проектом виконує нижня палата. Тут діє два комітети — із розглядів видатків і доходів. Верхня палата затверджує бюджет у цілому. Затверджений бюджет підписує королева Великої Британії (це її єдина та формальна функція у бюджетному процесі).

Особливість бюджетного процесу полягає в тому, що незначну частину видатків бюджету (близько 4 % від загальної їх кількості) парламент не затверджує. Головним чином, це видатки капітального характеру.

Виконанням державного бюджету займаються казначейство, міністерства та Банк Англії — орган його касового виконання (заснований у 1694 р.).

Для Великої Британії характерним є жорсткий контроль за здійсненням бюджетних витрат (з метою їх раціональності та відповідності бюджетним призначенням). Основна мета уряду — контролювати зростання державних видатків, тому головний наголос робиться на ефективності використання бюджетних коштів. Усі відомства самостійно ретельно аналізують виконання конкретних завдань з погляду результативності.

18.5. Фінансова система Франції

Фінансова система Франції як унітарної держави — дворівнева, включаючи загальнодержавні та місцеві фінанси. До складу фінансової системи входять такі ланки: центральний (державний) бюджет, місцеві бюджети, спеціальні фонди та фінанси державних підприємств. Особливістю фінансової системи Франції є створення та функціонування цілої системи фондів спеціального призначення, спеціальних рахунків та приєднаних бюджетів, окремі з яких знаходяться у складі бюджету, а інші — позабюджетні. Всі вони певною мірою юридично та організаційно є самостійними і мають власні джерела формування доходів.

У Франції традиційно високі соціальні гарантії населенню з боку держави. Разом із проблемою зростання кількості пенсіонерів, незважаючи на досить високий рівень оподаткування, це спричинювало дефіцитність державних фінансів. У результаті сумарний державний борг збільшився з 40 % ВВП у 1980-х роках до 70 % ВВП у 2004 р., тоді як за правилами ЄС заборонено перевищувати 60-відсотковий бар'єр.

Державний бюджет Франції складається з двох складових:

1) фінансові ресурси, операції з якими є остаточними. До них належить усе фінансування, яке за своїм економічним змістом має безповоротний характер і здійснюється в межах даного бюджетного року. Такі видатки можуть бути як поточними, так і капітальними. Ця частина охоплює більше 90 % бюджетних ресурсів;

2) операції кредитного характеру, які передбачають повернення коштів і за строками реалізації можуть виходити за межі даного бюджетного року. Такі операції займають менше 10 % у загальній сумі бюджету.

Головною посадовою особою держави є президент. Владні позиції президента Франції — одні з найсильніших у світі серед інших країн, що мають інститут президентства. Законодавча влада представлена двома палатами парламенту — Національними зборами (нижня палата) і Сенатом. Депутати Національних зборів обираються прямим голосуванням, а Сенат — непрямым голосуванням. У Сенаті представлені територіальні складові республіки.

У бюджетних відносинах головну роль відіграють президент, уряд, парламент, а також спеціальні державні установи — Міністерство економіки і фінансів, Національна кредитна рада, Банківська контрольна комісія, Економічна і соціальна рада. Бюджетний процес у Франції регулюється Конституцією, а також численними законами, декретами, що регламентують функції центральних і регіональних органів влади, причетних до бюджетного процесу. Період від початку підготовки проекту бюджету до складання звіту про виконання бюджету у Франції займає більше трьох років, а сам бюджетний рік збігається з календарним.

Перший етап французького бюджетного процесу — складання проекту бюджету — контролюється Міністерством економіки і фінансів. При цьому використовуються переваги програмно-цільового методу, який у Франції називають процедурами раціоналізації бюджетного вибору. Протягом дев'яти місяців кожне міністерство і відомство формують власний кошторис, які потім узгоджуються у єдиному проекті.

Другий етап бюджетного процесу — ухвалення бюджету — триває близько трьох місяців. Проект бюджету розглядається у фінансовій комісії кожної палати парламенту. Спочатку проходить обговорення проекту в нижній палаті, після чого проект передається у верхню палату. Якщо проект бюджету після двох сумісних обговорень в обох палатах парламенту не отримає схвалення, президент має право своїм указом оголосити бюджет законом.

Третій етап — виконання бюджету. Касове виконання здійснюється через систему казначейських кас, які мають рахунки в Банку Франції і проводять розрахунково-касові бюджетні операції. На всій території країни діє мережа спеціальних агентств казначейства (бухгалтерій). Узагальнені дані про виконання бюджету за рік надаються в Рахункову палату для аналізу і складання декларації про відповідність даних центрального обліку в окремих організаціях.

Контроль за виконанням бюджету поділяється на три види: адміністративний, судовий і парламентський. Адміністративний ведеться за ієрархічною структурою, коли бухгалтери вищого рівня контролюють бухгалтерів нижчого рівня. Судовий контроль здійснюється Рахунковою палатою, яка перевіряє правильність ведення обліку і звітності у певній організації. Юрисдикція Рахункової палати поширюється на головні бухгалтерії основних розпорядників кредитів. Відповідальність за неповноту або невірогідність звітів несуть керівники, що представили звітну документацію. Парламентський контроль здійснюється в ході обговорення й ухвалення закону про виконання бюджету на

підставі звітних документів, доповіді Рахункової палати і загальної декларації про рахунки окремих міністерств, що виконували бюджет.

Остання, четверта, стадія бюджетного процесу — складання Міністерством економіки і фінансів звіту про виконання бюджету.

Податкова частка відносно ВВП на рівні 44 % дає змогу зарахувати Францію до країн з порівняно високим рівнем оподаткування (в середньому для 15 країн "старих" членів ЄС таке співвідношення становить менше 41 %). Це пояснюється, зокрема, системою соціального забезпечення і тим, що фінансування більшої частини населення пенсійного віку відбувається саме за рахунок державного сектору. Державою фінансуються значною мірою системи охорони здоров'я країни. Іншою характерною рисою французької системи оподаткування є її високий ступінь складності — є багато різних податків, ставок та задіяних у справі підрахунку і справлянні податків інститутів. Всього у Франції близько ста різних податків і зборів (прямі, непрямі, а також реєстраційні збори).

У структурі податків переважають внески на соціальні потреби, які становлять до 37 % всіх податків (у середньому по ЄС — 28 %). На другому місці — надходження від ПДВ та інших податків на товари і послуги — 25,4 % (у середньому по ЄС — 30,8 %). Третє місце займає податок на доходи фізичних осіб — 17,3 % (у середньому по ЄС — 25,8 %).

Податок на прибуток стягується з річного прибутку юридичних осіб. Стандартна ставка податку — 33,3 %. Для невеликих компаній, у яких річна виручка не перевищує 7,63 млн євро, а більше 75 % акцій належать безпосередньо або побічно приватним особам, податок стягується за зниженою ставкою. Додатково стягується щорічно встановлюваний податок за прогресивною шкалою, яким обкладаються всі юридичні особи, котрі сплачують податок на прибуток. За обороту менше 76 тис. євро в рік ставка цього податку нульова, за обороту від 76 до 150 тис. євро в рік ставка мінімальна на рівні 750 євро, максимальна ставка — за обороту компанії більше ніж 75 млн євро — податок становить 30 тис. євро.

Податок на доходи фізичних осіб у Франції стягується за прогресивною ставкою, що варіюється від 0 до 52,75 % залежно від доходів і сімейного стану платника податку. Податок стягується щорічно з доходу, який декларується платником податків на початку року за підсумками попереднього фінансового року. Оподаткуванню підлягає фіскальна одиниця у вигляді сім'ї, що складається з подружжя й осіб, які утримуються ними. Для самотніх громадян такою фіскальною одиницею є одна людина. Доходами з метою оподаткування вважаються всі грошові надходження, отримані протягом звітного року (заробітна плата, премії і винагороди, пенсія, рента, доходи від рухомого майна, прибуток від операцій з цінними паперами). Деякі види юридичних осіб, наприклад невеликі підприємства, мають право вибирати режим свого оподаткування і платити на власний розсуд або податок на прибуток, або податок на доходи.

Стягуються також різні збори для забезпечення участі підприємців у конкретних сферах економічного і соціального життя країни. Стягується також багато місцевих прямих податків (земельний, професійний та ін.)

У Франції було розроблено і у 1954 р. вперше впроваджено податок на додану вартість, що став основним непрямим податком у багатьох країнах. ПДВ обкладаються практично всі товари і послуги, які можна отримати або купити у Франції, незалежно від їх походження. Від сплати ПДВ звільнені послуги адвокатів, лікарів, освітні послуги. Стандартна ставка ПДВ — 19,6 % (середній рівень для країн ЄС), знижена — 5,5 % (за нею, зокрема, оподатковуються основні продукти харчування, послуги пасажирського транспорту, послуги електро- і газопостачання, книги, квитки в театри, музеї, кіно тощо).

Місцеві бюджети є основним фінансовим інструментом адміністративних одиниць. Франція поділена на 22 регіони, 96 департаментів і близько 36 тис. комун. Адміністративно-територіальні одиниці мають власну систему виборчих органів самоврядування: регіональних, генеральних і муніципальних рад, які затверджують відповідні бюджети. Бюджетна політика департаменту є компетенцією Генеральної ради, а в окремих випадках — комісара Республіки і регіональної рахункової палати. Безпосереднє бюджетне управління здійснює казначей департаменту, який призначається міністром економіки і фінансів за рекомендацією представника Генеральної ради.

Місцеві бюджети в частині видатків складаються з двох основних розділів: бюджети поточної діяльності (функціональний) та бюджети нового будівництва (інвестування). Джерела доходів поділяються на внутрішні (доходи від муніципальної власності, місцевого господарства, податкові) та зовнішні (дотації, кредити, як державні, так і приватні).

У країні більше третини всіх поточних витрат місцевих органів влади доводиться на утримання адміністративно-силового апарату (поліція, цивільна оборона, пожежна охорона, управління), третина — на освіту, культуру; важливою статтею витрат є розвиток інфраструктури. Місцеві органи влади здійснюють великі капіталовкладення — понад 52 % всіх капітальних державних витрат. Частка податків у місцевому бюджеті — 40 %, субсидій — 30, власні надходження і позики 30 %. Місцеві бюджети, як правило, дефіцитні і потребують додаткових ресурсів для фінансування власних програм.

До спеціальних фондів у Франції належать численні спеціальні рахунки казначейства, приєднані бюджети, різні фонди фінансово-кредитних установ і соціальний бюджет. Організаційно вони відділені від бюджетів і є відносно самостійними. Спеціальні фонди можна поділити на дві основні групи:

- 1) фонди доходів і витрат, які включаються до бюджету;
- 2) позабюджетні фонди.

Найбільші з фондів пов'язані з соціальною сферою. Сукупність таких фондів називають соціальним бюджетом Франції. Ресурси соціальних спеціальних фондів формуються із внесків підприємців (60 %), внесків за страхуванням (18 %), надходжень з бюджету (20 %), інших доходів (2 %). До фондів

належать пенсійний фонд, фонд страхування по хворобі, інвалідності, материнству, фонд допомоги сім'ям, національний фонд допомоги безробітним. Найважливіші спеціальні фонди знаходяться у розпорядженні центрального уряду. Серед спеціальних фондів, що створюються місцевими органами влади, найбільше значення мають позикові фонди, ресурси яких використовуються для інвестицій, а в окремих випадках — для покриття, касових розривів у місцевих бюджетах. Це численні спеціальні рахунки казначейства, приєднані бюджети, фонди фінансово-кредитних установ.

Однією зі складних проблем, що стоять сьогодні перед системою соціального страхування Франції — необхідність повноцінної пенсійної реформи. Реформи цієї сфери були розпочаті ще у 90-х роках, оскільки тенденція до старіння населення поступово вимагає все більших ресурсів для забезпечення виплат пенсій. За прогнозами до 2040 р. число громадян віком більше 60 років може досягнути 70 % населення країни. Якщо у 2000 р. видатки на пенсійне забезпечення становили 12,5 % ВВП, то в 2020 р. ця сума може сягнути 14,5, а у 2040 р. — 16,5—17 %.

Можливим джерелом ресурсів розглядають надходження від приватизації, за рахунок яких планується до 2020 р. додатково отримати 152 млрд євро. Кошти, що надходять від приватизації кількох державних підприємств, будуть використовуватися для виплати пенсій у період з 2020 по 2040 р. Однак навіть за реалізації таких планів причини проблеми остаточно вирішеними не будуть, адже цих ресурсів вистачить лише на певний час. Тому на часі системна реформа, яку закликають робити за британським зразком, підвищуючи особисту відповідальність працівників за власні пенсійні накопичення.

Спеціальні рахунки казначейства відкриваються державним організаціям, які не мають права юридичної особи і фінансової автономії. Ці рахунки затверджуються парламентом. Ресурси спеціальних рахунків відображені як у дохідній, так і у видатковій частинах бюджету. Найбільшим є Фонд економічного і соціального розвитку країни, який надає кредити строком від трьох до п'яти років державним та приватним підприємствам, які здійснюють інвестиції відповідно до загальнодержавної програми розвитку. Окремі рахунки відкриваються на військові цілі.

Приєднані бюджети складають організації, які не є юридичними особами, але користуються певною фінансовою автономією. Всього налічується сім приєднаних бюджетів — один військовий (виробництво пального) і шість цивільних: бюджети пошти, телеграфу, телефону; соціальної сільськогосподарської допомоги; національної друкарні; монетного двору; ордену Почесного легіону; ордену Визволення. Витрати кожного приєданого бюджету покриваються власними доходами організації.

Франція займає одне з перших місць серед розвинених країн за величиною державного сектору, що отримав розвиток у післявоєнні роки у результаті буржуазної націоналізації. На нього припадає близько 10 % ВВП, більше чверті всіх інвестицій, тут працюють близько 15 % зайнятого населення. Державні

підприємства зосереджені в енергетиці (вугільній, нафтовій, газовій промисловості), майже у всіх видах транспорту, а також у найбільш динамічних і нових галузях (аеронавтика, електроніка, хімія).

Процеси націоналізації і приватизації послідовно змінювали один одного залежно від того, хто перебував при владі. Ідея передачі державі основних засобів виробництва існувала у Франції з давніх часів. У 1936 р. були націоналізовані п'ять найбільших авіакомпаній. Відразу після війни націоналізували чотири великих банки, аеропорт Парижа і компанію "Рено", а також 35 страхових компаній і шість вугільних басейнів. Остання великомасштабна націоналізація відбулася на початку 80-х років. Були націоналізовані великі комерційні банки і багато промислових підприємств.

Проте в роки правління президента Ф. Міттерана французька економіка уже зазнавала труднощів через високу частку державних підприємств, які були малоефективними. За президентства Ж. Ширака в кінці 1990-х років почалися процеси приватизації державних підприємств. Одним із найпоширеніших у країні варіантів приватизації став викуп компаній її керівництвом і співробітниками. Лише за перші чотири роки здійснення програми приватизації 1989—1992 рр. у такий спосіб були передані до приватних рук близько 25 % всіх компаній. Персоналу підприємств у період приватизації надавалися значні пільги. Так, 5 % акцій компанії продавалися співробітникам компанії за пільговою ціною, при цьому оплату свого пакета можна було розтягнути строком на два роки, тобто фактично купити частку підприємства "в кредит".

Специфічними рисами французької приватизації стало поєднання централізованого регулювання з ринковими важелями, а також використання принципу сегментації пропозиції акцій між різними групами акціонерів. Це було викликано намаганням забезпечити стабільність контролю над управлінням приватизованим підприємством і зберегти середньострокову стратегію його розвитку, а також захистити від безконтрольного скуповування акцій зовнішніми інвесторами. Решта активів реалізовувалася на французькому фінансовому ринку.

Хвиля приватизації у Франції в середині 1990-х років не досить успішно виконала одне з поставлених перед нею завдань — наповнення бюджету. Так, у результаті приватизації десяти великих державних компаній уряд отримав лише 1,7 млрд дол. Проте згодом приватизаційні процеси проходили все з більшим успіхом. У цілому поточний етап приватизації у Франції, що почався у 2005 р. і включає продаж пакетів акцій трьох енергетичних компаній, а також в одному з найбільших операторів платних автодоріг, має вирішити такі завдання, як наповнення державних фінансів, скорочення державного боргу й оптимізація бюджету, щоб привести їх у відповідність з вимогами ЄС.

18.6. Фінансова система Японії

З початку 1990-х років економіка Японії перебувала в стані тривалої рецесії, виходити з якої країна почала тільки останніми роками. З 1997 р. до проблем неповернення кредитів, банкрутства підприємств і дефіциту бюджету додалася проблема наростаючої дефляції. У перші роки XXI ст. держава продовжила вживати заходи щодо оздоровлення економіки, стимулювання промислового розвитку шляхом податкової політики, впровадження нових технологій, сприяння розширення внутрішнього попиту. Додатково японський уряд йде по шляху зниження державної ролі в економіці, зменшення державних витрат та посилення ролі приватного сектору. У 2005 р. розпочалася реформа державної поштової служби, було ухвалено рішення про перебудову державних дорожніх корпорацій, а також оголошено про реорганізацію бюджетних установ. У рамках цих заходів планувалося скорочення чисельності державних службовців на 5 % протягом наступних п'яти років.

Були здійснені плани стосовно реорганізації і вдосконалення державних підприємств, 163 з них були реформовані, а 136 приватизовані. У результаті структурної реформи японська економіка значно оздоровилась. Попередні оцінки річного зростання ВВП у 2006 р. переглянуті з первинних 0,8 до 2 %. У 2007 фінансовому році очікується зростання валового внутрішнього продукту на 2 %. Проте сьогодні виявилися і побічні результати політики, що проводилася. На початок 2006 р. державний борг перевищив 800 трлн єн, що вище за суму ВВП.

Основні завдання економіки і фінансової політики сьогодні — досягнення тривалого і стабільного економічного зростання. Для цього планується прийняти нову стратегічну програму “Інновація 25”, яка включатиме плани до 2025 р. у сфері медицини, інжинірингу, інформаційних технологій та ін. Перед країною стоять також завдання соціальної сфери — проблемою є старіння суспільства і зменшення населення. Старіння населення — один із чинників, який обмежує зростання економіки і створює фінансове напруження для соціальної безпеки.

Фінансова система Японії складається з бюджету центрального уряду, місцевих бюджетів і спеціальних фондів і фінансів підприємств, корпорацій, що належать центральним і місцевим органам влади. Особливість державних фінансів Японії полягає в тому, що показник частки державних витрат у ВВП є одним із найменших серед відповідних показників розвинених країн.

Бюджетна система Японії — дворівнева; вона складається з державного та місцевих бюджетів. Обсяг державного бюджету на 2007 р. відповідно до урядового проекту становить 82,9 трлн єн, збільшившись на 4,0 %, порівняно з 2006 фінансовим роком. Це близько 700 млрд дол. за поточним курсом. Зростання пов'язане з підвищенням витрат на соціальні потреби, особливо пенсійних ви-

датків, та розміру допомоги за доглядом за дітьми, що має сприяти подоланню негативної тенденції до зниження народжуваності. Водночас бюджетні витрати за низкою позицій скорочуються, наприклад, асигнування на оборону будуть зменшені на 0,3 % (до 4,8 трлн єн).

Уряд розраховує, що завдяки покращенню економічної ситуації в Японії податкові надходження збільшаться відразу на 16,5 % — до 53,47 трлн єн. Це дасть можливість скоротити випуск державних облігацій на 15,2 %, внаслідок чого дефіцит бюджету скоротиться з 11,21 трлн до 4,43 трлн єн.

Особливу увагу уряд Японії приділяє розвитку науки і освіти, які розглядає як головний чинник економічного зростання. У складі витрат на науку більше 15 % становлять асигнування на соціальні науки, а на природничі та технічні науки виділяються близько 85 % видатків. За рахунок державного бюджету фінансуються: дорожнє будівництво, роботи з розвитку авіаційного і залізничного транспорту, системи зв'язку, витрати з ліквідації наслідків стихійних лих та ін. Щодо військових витрат, то їх рівень у Японії, порівняно з іншими розвиненими країнами, досить низький: вони не перевищують 1 % ВВП.

Величезну частину витрат державного бюджету становлять соціальні витрати, серед них — пенсії. Японський уряд звертає значну увагу на створення гідного рівня життя особам літнього віку. Це пов'язано з тим, що чисельність цієї категорії постійно зростає. Крім того, через зростання тривалості життя і збільшення періоду трудової активності цієї категорії населення, а також браку молоді робочої сили, літні люди стають важливою складовою ринку праці. Пенсійна система Японії досить складна і багатопарова. Засобами державного бюджету забезпечується 1 : 3 виплати базової пенсії, решта виплачується за рахунок різних пенсійних фондів. Основним завданням пенсійної реформи є зниження пенсійного навантаження на бюджет і одночасне збереження виплат пенсіонерам на високому рівні — не менше 50 % від середнього рівня оплати праці в країні.

За рахунок бюджету фінансується також так звана суспільна взаємодопомога, що охоплює ту категорію населення, яка сама не може забезпечити мінімальний рівень життя. Така допомога виплачується на повсякденні потреби, освіту, житло, медичне обслуговування, материнство, по безробіттю, на похорони.

Японія — унітарна держава з конституційною монархією. Символом держави є імператор, однак дії імператора стосовно державних справ можуть здійснюватися лише за згодою уряду або кабінету. Вищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом є парламент, який складається з двох палат — палати представників і палати радників. Обидві палати складаються з депутатів, які обираються народом. Виконавча влада здійснюється кабінетом. Очолює кабінет прем'єр-міністр, котрий призначає міністрів, при цьому більшість міністрів має бути обраною із членів парламенту. Загальне управління фінансами країни здійснює міністерство фінансів через власні управління та секретаріат.

Бюджетний рік для всіх ланок фінансової системи починається у Японії з 1 квітня і закінчується 31 березня наступного календарного року.

У бюджетному процесі беруть участь: парламент, кабінет, Міністерство фінансів, міністерства й урядові агенції, Аудиторська палата, а також науковці, журналісти, які беруть участь у процесі обговорення бюджету. Бюджетний процес охоплює декілька стадій.

Підготовка проекту бюджету здійснюється Міністерством фінансів. Інші міністерства і відомства готують пропозиції щодо обсягу і структури своїх бюджетів, а також з деяких інших фінансових питань і направляють відповідні документи до бюджетного департаменту Міністерства фінансів.

Проект бюджету направляється для узгодження в Управління економічного планування, а потім — на розгляд Кабінету міністрів. Після внесення поправок уряд представляє проект бюджету на розгляд парламенту. Після обговорення в бюджетній комісії парламент затверджує бюджет у вигляді закону. Згідно з Конституцією Японії парламент має виняткове право розпоряджатися державними фінансами. Виконання бюджету здійснюється Міністерством фінансів й іншими міністерствами і відомствами. Касове обслуговування бюджету проводять Японський банк і його відділення. Міністерства і відомства в межах встановлених ним витрат представляють в Міністерство фінансів свої платіжні кошториси, які розглядаються ним і затверджуються. Далі копії кошторисів направляють у Японський банк, який здійснює відповідні операції.

Контроль за витрачанням затверджених асигнувань проводиться кожного кварталу у вигляді звітів міністерств і відомств. Інспектори Міністерства фінансів вивчають отримані звіти, перевіряють дані і складають загальний звіт про виконання бюджету за доходами і витратами. Загальний звіт направляється на розгляд уряду країни, який, у свою чергу, відправляє його в ревізійне бюро. Тільки після того, як ревізійне бюро дасть свій висновок, звіт затверджується урядом і передається на розгляд і затвердження до парламенту.

Дохідна частина бюджету Японії складається з податкових і неподаткових надходжень. Порівняно з іншими країнами, частка неподаткових надходжень у Японії достить висока. До них належать доходи від орендної плати, продажу земельних ділянок й іншої нерухомості, пені, штрафи, доходи від лотерей, пошки та ін.

Податкова система Японії характеризується множинністю податків. Стягувати їх має право кожен орган територіального управління. Основні прямі податки — податок на доходи фізичних осіб і податок на прибуток компаній. Податок на доходи фізичних осіб стягується за прогресивною шкалою, за ставкою від 10 до 37 %. За ставкою 10 % оподатковуються доходи до 3,3 млн єн (27,6 тис. дол.) у рік, за ставкою 37 % — доходи понад 18 млн єн (150,5 тис. дол.) у рік. Додатково доходи оподатковуються на муніципальному рівні (від 3 до 10 %), ще 2—3 % стягується на рівні префектур. З урахуванням цього за цим податком ставки в Японії є одними з найвищих у світі і можуть у сукупності досягати 50 % від доходу індивіда.

Базова ставка податку на прибуток компаній становить 30 %; для підприємств малого бізнесу (з капіталом до 850 тис. дол. і з прибутком до 67 тис. дол. у рік) — 22 %. Дивіденди обкладаються 20-відсотковим податком. Додатково здійснюються відрахування до системи соціального страхування, які становлять близько 11 % від доходу. Стосовно непрямих податків, то замість ПДВ у Японії справляється податок на споживання, який стягується за ставкою 5 % і яким не обкладаються медичні послуги, послуги у сфері освіти, продажу або оренди нерухомості та ін.

Всього у Японії налічується 47 префектур, що об'єднують 3045 міст, селищ, районів, кожен з яких має самостійний бюджет. За рахунок ресурсів місцевих органів влади в Японії фінансується розвиток виробничої інфраструктури, заходи, пов'язані з ліквідацією наслідків стихійних лих. Видатки місцевих органів влади складаються з адміністративних видатків, платежів за державним боргом, видатків на поліцію, на освіту, протипожежну оборону та економічний розвиток. Високу частку видатків місцевих бюджетів становлять саме видатки на різні громадські роботи та підприємницьку діяльність держави (до 40 %). На соціальні потреби спрямовується близько 30 % загального обсягу витрат.

Особливістю фінансової системи Японії є розвинута система спеціальних фондів. Нинішня система соціального страхування була створена в Японії у 1946 р. Доходи фондів соціального страхування формуються за рахунок внесків застрахованих осіб і роботодавців. Видатки складаються з виплат пенсій та допомог різних видів.

Інвестиції у промисловість здійснюються з фонду промислових інвестицій і фонду фінансування міського будівництва. Суспільні роботи зі створення і розширення інфраструктури фінансуються в Японії з фондів державного будівництва — шляхового, портового, гідротехнічного, аеродромного, електроенергетичного. У роки економічної депресії уряд, щоб допомогти економіці вийти із застою, виділяв значні бюджетні асигнування на розвиток транспортної інфраструктури у провінціях. Ці асигнування направлялися на “спеціальні рахунки”, що привело до зростання державних видатків. Саме ці ресурси допомогли японській економіці і підтримували економічну активність у провінціях. Проте сьогодні фінанси Японії більше не мають змоги витримувати тяжкість такого тягаря. Передбачається об'єднання окремих асигнувань на громадські роботи (будівництво доріг, облаштування річок, спорудження аеродромів і морських портів) у єдиний рахунок. Фінансування за вісьмома “спеціальними рахунками” передається в приватні руки або в розпорядження незалежних адміністративних агентств. Консолідується в окремі рядки бюджету засоби, призначені для виплати пенсій і різних видів соціального страхування. Така реструктуризація витратної частини бюджету дасть можливість навести порядок у бюджеті за рахунок скорочення загальної суми витрат.

Державна власність у Японії становить незначну частку її національного багатства і представлена капіталомісткими об'єктами інфраструктури. Як і в

США, в Японії державний сектор доволі невеликий і представлений в основному підприємствами інфраструктури, а не промисловості, як у Західній Європі.

У Японії три групи підприємств державного сектору — казенні підприємства, корпорації, в яких держава володіє 100 % акцій, і змішані компанії з пайовою участю держави. До першої групи належать державне підприємство з карбування монет і друкування банкнот, державне книжне видавництво, державні лісництва, поштова служба, зокрема ощадні каси при поштових відділеннях. Казенні підприємства в Японії є не тільки на рівні країни в цілому, а й на рівні муніципалітетів. Наприклад, діє мережа підприємств водопостачання і каналізації. На місцевому рівні державі належать підприємства зі збору й утилізації сміття, міський транспорт, школи, лікарні, декілька тисяч компаній, зайнятих будівництвом і експлуатацією муніципального житла.

У Японії нараховується всього 163 корпорації, які перебувають у 100-відсотковій державній власності. Всі вони формально були створені для задоволення суспільних потреб. До них належать: Корпорація урядових житлових позик, Корпорація національних швидкісних доріг, Національна нафтова корпорація, Японський банк міжнародної співпраці, Японська сільськогосподарська палата та ін.

Змішані компанії працюють у двох галузях — у секторі телекомунікацій і у секторі залізничного транспорту. Національні залізниці були приватизовані і розділені у 1987 р., але принцип організації інтегрованої залізничної системи було збережено в кожній із семи регіональних компаній, що з'явилися. До 1987 р. Корпорація державних залізниць Японії 115 років належала виключно державі, а необхідність її приватизації була продиктована величезними збитками компанії, які до 1987 р. досягли 120 млрд дол. У вказаних семи змішаних залізничних компаніях (шість пасажирських і одна вантажна) державі належить від 12 до 45 % акцій, і останнім часом держава йде шляхом скорочення своєї частки.

18.7. Загальна характеристика фінансів Скандинавських країн

Скандинавськими країнами називають п'ять держав, які розташовані на території Скандинавського півострова. Три з них — Швеція, Норвегія та Фінляндія — становлять особливо значний інтерес у плані організації фінансів, оскільки тут сформовано модель загального добробуту із найвищими соціальними стандартами та гарантіями з боку держави. В окрему групу ці країни об'єднують не лише фінансові, а й економічні, соціальні, політичні, а також історичні національні ознаки.

Передусім для усіх країн характерною є значна перерозподільна роль держави — 55—65 % ВВП. Саме за часткою державних витрат у ВВП Швеція,

Норвегія і Фінляндія займають перші три місця серед усіх країн (нині цей показник дорівнює відповідно 66, 61 і 56 %). Рівень оподаткування у Скандинавських країнах традиційно один із найвищих серед промислово розвинутих держав. Наприклад, частка податків у ВВП Швеції на початку 90-х років становила 61 %, що є максимальним загальносвітовим показником.

Соціальна сфера є пріоритетом фінансової політики. Крім того, що велика частка соціальних послуг у Скандинавських країнах є безкоштовними, вони дуже різноманітні за формами і доступні всім громадянам. У державному секторі економіки та у бюджетній сфері зайнята значна частина працездатного населення. Приблизно кожен третій швед, норвежець, датчанин, і кожен четвертий фін належать до державних службовців або працюють на підприємствах, що знаходяться у державній власності. Цей показник становить у Швеції — 32 %, у Норвегії і Данії — близько 30, у Фінляндії — 25 %. Це найбільші масштаби зайнятості у державному секторі економіки серед розвинутих країн. Відповідно, соціально-економічна активність держави стосовно постачання суспільних благ та перерозподілу доходів відображається в унікальних пропорціях державних фінансів та ознаках фінансової політики. Приведемо коротку характеристику окремих з них.

Швеція. У 2004 р. у країні розпочався черговий економічний підйом, який продовжувався і в 2007 р. У 2006 р. приріст ВВП становив 4,4 % — це найбільші темпи зростання, починаючи з 1970-х років, і одні з найвищих серед країн ЄС. Збереження сприятливої економічної кон'юнктури дало змогу укріпити стан державних фінансів, проводити ефективну політику доходів та державних витрат. З 1998 р. державний бюджет зводиться з позитивним сальдо. У 2006 р. було отримано профіцит державного бюджету, який за розмірами наблизився до 18 млрд крон. Це посприяло також швидкому скороченню державного боргу.

У країні досить низький, як для європейської держави, рівень оподаткування податком на прибуток корпорацій і одночасно чи не найвищі ставки оподаткування особистих доходів громадян. Однак ці платежі повертаються громадянам через розгалужену систему програм соціальної підтримки, що не викликає у платників відчуття надмірного податкового тягара. Підтвердженням цього є досить незначний за європейськими мірками обсяг тіньової економіки. Тобто у Швеції на практиці впроваджена модель фіскального обміну, в якій значну частку благ, які споживає особа, разом із товарами ринкового характеру, становлять блага, забезпечувані державою.

Податки на доходи стягуються за трьома категоріями. Перша — податок на доходи від трудової діяльності (у першу чергу, зарплати і пенсії). Місцева частина цього податку стягується за ставкою 26—35 % залежно від муніципалітету (найнижчі ставки зазвичай у передмістях великих міст, а найвищі — у сільській місцевості на півночі країни), а загальнонаціональна — за ставкою 20 % при сумі доходу від 292 до 441 тис. крон у рік і за ставкою 25 % при сумі доходу

більше 441 тис. крон у рік. Друга — податок на доходи від капіталу. Тут діє базова ставка 30 %. Третя категорія — податки з бізнесу, або податки на прибуток корпорацій, які сплачуються за ставкою 28 %.

Крім того, всі працівники, або їх роботодавці, платять багато внесків у різні системи соціального страхування, зокрема 7-відсотковий податок до пенсійного фонду. Серед непрямих податків основне місце займають податок на додану вартість (ПДВ) і акцизи.

Пенсійна система країни до 1994 р. окремими рисами нагадувала радянський варіант. Обов'язковий для отримання пенсії трудовий стаж становив 30 років, перевищення стажу не враховувалося, рівень зарплати конкретного пенсіонера до виходу на пенсію теж у розрахунок не брався. Пропрацювавши 30 років, кожен, незалежно від роду занять, міг розраховувати на отримання від держави пенсії у розмірі близько 60 % від середньої зарплати по країні.

Зменшення рівня народжуваності і скорочення чисельності працездатного населення змусили розпочати у 1994 р. реформу пенсійної моделі й у Швеції. У 1999 р. у країні була остаточно розроблена нова пенсійна система, до якої були включені всі громадяни країни, які народилися після 1953 р. Система почала складатися з трьох рівнів — розподільного, накопичувального і добровільного. Для вкладників з'явилась можливість вибирати, де зберігати гроші — у державному пенсійному фонді, або в приватних. При цьому, якщо спочатку таких приватних фондів було всього п'ять, то вже через чотири роки їх кількість збільшилася у сто разів. Зараз у Швеції нараховується близько 700 пенсійних фондів. Власні кошти у них накопичують близько 65 % майбутніх пенсіонерів, а 35 % залишають накопичення у державному пенсійному фонді. Це вважається цілком високим показником, адже навіть у США, де чи не найбільш поширена система приватних пенсійних фондів, не ризикувати і довіряти гроші державі віддають перевагу лише 28 % потенційних пенсіонерів.

Державний сектор економіки зараз порівняно невеликий, більше 9 : 10 продукції промисловості Швеції проводиться приватними компаніями. Деяко інша ситуація у сфері послуг: держава зосередилася на соціальних питаннях — сфері освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення. На відміну від більшості європейських країн, 95 % установ, що надають медичні послуги у Швеції, — державні.

Приватизація підприємств державного сектору у Швеції просувається досить повільно через різні причини. По-перше, немає особливої необхідності в отриманні коштів від приватизації, бо бюджет є традиційно профіцитним. По-друге, немає необхідності збільшувати конкурентоспроможність державних компаній, оскільки вони цілком конкурентоспроможні і рентабельні. Більш того, багато державних підприємств є прибутковими структурами комерційного типу, а їхні акції виведені на біржу; лише власником більшості цих акцій є держава.

Норвегія — північна країна, багата природними ресурсами. Економіка країни розвивається як завдяки високотехнологічним галузям господарства, так і за рахунок добре розвинутої експортно орієнтованої нафтової і газової

промисловості. Постачанням нафти Норвегія забезпечує вельми відчутний обсяг у загальносвітовому видобутку, поступаючись в обсягах лише Росії і Саудівській Аравії. Норвегія належить до країн, залежних від зовнішньої торгівлі, частка якої у ВВП становить близько 70 %. У 2004 р. ВВП Норвегії становив 183 млрд дол. за паритетом купівельної спроможності. У перерахунку на одну особу це 40 тис. дол., що є одним із найбільших показників у світі. Зростання ВВП у 2004 було зафіксоване на рівні 3,3 %.

Особливістю фінансів держави є те, що зовнішнього боргу у країни немає. Норвегія є чистим зовнішнім кредитором, надаючи значні фінансові ресурси у борг іншим країнам. Потреби у запозиченнях також немає — вистачає власних постійних джерел доходів. Якщо у 1994 р. зовнішній борг Норвегії становив 39 млрд дол., то вже у 2003 р. країна не мала зовнішнього боргу.

Проблеми бюджетного дефіциту сьогодні в країні немає навіть попри традиційно високий рівень державних витрат та соціальних зобов'язань уряду. При цьому бюджет вдається виконувати з профіцитом навіть без урахування надприбутків від експорту нафти. У 2004 р. профіцит державного бюджету становив 17,2 млрд дол. за доходів на рівні 134 млрд дол. У 2005 р. профіцит становив 26 млрд дол.

Основні прямі податки у Норвегії — податок на прибуток корпорацій і податок на доходи фізичних осіб. Базова ставка податку на прибуток корпорацій — 28 %. Особливі умови діють для нафтових компаній. Там частина прибутку обкладається стандартним податком на прибуток у розмірі 28 %, а інша частина — спеціальним нафтовим податком у розмірі 50 %. Це пояснюється високим рівнем прибутковості нафтового бізнесу. Податок на доходи фізичних осіб стягується за прогресивною шкалою залежно від рівня доходів, мінімальна ставка з 2005 р. — 12 %. Серед непрямих податків основним є ПДВ, ставка якого з 1 січня 2005 р. — 25 %. Є ще дві знижені ставки: 11 % на продукти харчування і 7 % на послуги пасажирського транспорту і послуги у сфері кіно і телебачення. До 1 січня 2005 р. ставки ПДВ становили відповідно 24 (базова), 12 і 6 %.

У бюджеті основними джерелами доходів були відрахування на соціальне страхування (19 %), податки на доходи і на майно (33 %), акцизні збори і податок на додану вартість (31 %). Основні витрати спрямовувалися на соціальне забезпечення і житлове будівництво (39 %), освіту (13 %) і охорону здоров'я (14 %). У 2004 р. доходи державного бюджету сягали 134 млрд дол., а витратні — 117 млрд дол.

Нафта становить майже третину від усього норвезького експорту і саме завдяки цьому в Норвегії створено особливий державний фінансовий інститут, який консолідує нафтові доходи з метою їх використання у далекому майбутньому. Ця структура схожа на відомий російський стабілізаційний фонд. Її було створено за рахунок надприбутків від продажу нафти, як резерв на той час, коли нафтові родовища виснажаться. Більша частина ресурсів фонду розміщена за кордоном. Спочатку фонд називався Норвезьким нафтовим фондом. Його створили у 1990 р. з метою запобігання негативному впливові різноманітних коливань

світової ціни нафти на економіку та державні фінанси країни. З січня 2006 р. фонд став норвезьким урядовим пенсійним фондом, пройшовши деяке реформування. На консолідований банківський рахунок фонду надходять податки, що збираються з нафтовидобувних і частково з нафтопереробних компаній, платежі за державні ліцензії на право освоєння нафтових надр Норвегії.

Серед основних завдань Пенсійного фонду — страхове забезпечення пенсійних виплат і соціальних витрат. Доречно зауважити, що цими витратами розпоряджається спеціальна урядова структура, а не сам Пенсійний фонд. З 2007 р. заявлена вартість Фонду становила майже півтора трильйони норвезьких крон (це приблизно 240 млрд дол.). Якби накопичення фонду можна було конвертувати в наявну валюту та одноразово видати населенню, то кожному дісталось б більше 50 тис. дол.

Фінансові ресурси норвезького урядового Пенсійного фонду передані урядом в управління центральному Норвезькому банку, який інвестує основну їх масу виключно за кордон, подалі від норвезького внутрішнього ринку. В уряді Норвегії небезпідставно вважають, що така політика оберігає національну економіку від надмірного споживчого тиску та зайвої інфляції, при цьому абсолютно не заважаючи накопичувати засоби для майбутніх поколінь або на випадок яких-небудь надзвичайних обставин у майбутньому. Частина отримуваного фондом прибутку (лише декілька відсотків) надходить до бюджету Норвегії, формуючи відчутну його частину (до 9 %), яка спрямовується на соціальні програми та страхове забезпечення пенсій. Але основні зароблені на умілих інвестиціях засоби зараховуються до самого фонду, який за прогнозами має збільшитися до 2010 р. майже вдвічі.

Виникнення державної власності у Норвегії в минулому було пов'язане з наданням інфраструктурних і соціальних послуг. Після Другої світової війни відновлені за бюджетні кошти активи перейшли у власність держави. Найважливіші сфери діяльності норвезьких державних підприємств такі: телевізійні послуги, пошта, залізничний транспорт, авіація, виробництво і розподіл електроенергії, металургія, добувна промисловість, перш за все нафтова. Хоча у Норвегії здійснена часткова приватизація, державний сектор, як і раніше, залишається дуже значним. Навіть у галузях, де уряд пішов на роздержавлення з метою поживлення ринку і зростання конкуренції, він, як і раніше, продовжує відігравати важливу роль. За 1980—1997 рр. було реформовано 50 державних підприємств, зокрема шляхом перетворення повністю державних підприємств у частково державні. У 1999—2001 рр. у країні було приватизовано повністю або частково ще 19 підприємств, головним чином в обробній промисловості. Серед акцій, з якими здійснюються операції на фондовій біржі в Осло, зараз 40 % доводиться на акції державних компаній.

Фінляндія — одна з найбільш економічно розвинених європейських держав, член Євросоюзу з 1995 р. Менше двох століть тому Фінляндія входила до складу Російської імперії і здобула незалежність лише після Жовтневої революції 1917 р.

З 1994 р. фінська економіка переживала період швидкого і стійкого економічного зростання після подолання глибокої кризи початку 1990-х років. Накопичений потенціал позитивних тенденцій, сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура і внутрішня соціально-економічна стабільність надали можливість країні зберегти позитивну динаміку найважливіших макроекономічних показників. Проте одним із серйозних наслідків реформ є високий рівень зовнішньої заборгованості країни, яка збільшилася після кризи початку 1990-х років і з того часу практично не знижується.

У 2004 р. ВВП країни становив 151,2 млрд дол. за паритетом купівельної спроможності. У перерахунку на одну особу це 29 тис. дол. Зростання ВВП у 2004 р. було зафіксоване на рівні 3 %. Сума зовнішнього боргу в 2005 р. сягала 175 млрд євро.

Із середини 1990-х років одним із пріоритетів державних витрат є розвиток науки. Рівень видатків на науково-дослідні роботи у відсотках відносно ВВП є одним з найвищих у світі (1999 р. — 3,19 %, 2000 р. — 3,29 %). Значна частина асигнувань з державного бюджету на науково-дослідні роботи розподіляється через Фінське національне агентство з розвитку технологій та Академію Фінляндії, яка функціонує під егідою міністерства освіти.

Встановлені у Фінляндії податки є дещо меншими, ніж у сусідніх країнах — Швеції, Данії і Норвегії. Корпоративний податок (податок на прибуток підприємств) справляється за ставкою 29 %, причому ним обкладаються не всі підприємства, а тільки юридичні особи, що мають статус окремого платника податків (акціонерне товариство, кооператив, фонд). Податок на доходи індивідів — прогресивний податок, який підлягає сплаті державі й обчислюється із сукупних трудових доходів фізичних осіб. Закон про шкалу оподаткування доходів приймається щорічно. Мінімальна ставка становить 13 %, а максимальна — 36 %.

Найважливіший із непрямих податків — податок на додану вартість, базова ставка якого — 22 %. За ставкою 8 % обкладаються продаж ліків, книг, а також кінопрокат, фізкультурні заходи, послуги пасажирського транспорту. Деякі види діяльності, такі як експортні операції, продаж періодичних друкованих видань і банківські послуги, ПДВ не обкладаються. До встановлюваних парламентом комунальних податків належать: податок на доходи, на нерухомість, а також церковний (на утримання євангельсько-лютеранської або православної церков).

Сільське господарство, перш за все рослинництво, у Фінляндії, як і в багатьох інших країнах, збиткове. Тому тут прийнято закони про субсидування цієї галузі народного господарства. Субсидування може застосовуватися і відносно деяких інших галузей, наприклад промисловості, що працює на експорт. Проведення такої політики, а також політики митних зборів після вступу Фінляндії до Європейського Союзу значною мірою почало залежати від рішень цієї організації.

Більшість державних компаній Фінляндії діють у різних галузях — від гірничодобувної промисловості до банківської справи. Переважно вони були ство-

рені після Другої світової війни. Державний сектор у Фінляндії в післявоєнний час розвивався в умовах недостатнього розвитку ринку капіталу, внаслідок чого варіант створення державної власності став єдиним виходом для підйому промисловості й економіки взагалі. Уряд не націоналізував підприємства, а створював нові.

Незважаючи на орієнтацію на ринкові відносини, у 1980-х роках у Фінляндії ідея приватизації ще розглядалася як радикальний крок. Проте з початку 1990-х років рішення про продаж державних підприємств все більше втілюються в життя. Уряд почав переглядати свою політику у сфері державної власності і приватизувати найбільші компанії, що раніше знаходилися в повній власності держави. У більшості приватизаційних операцій держава зберегла за собою мінімальний пакет акцій. За період 1978—2000 рр. у країні пройшло 26 приватизаційних процесів, які принесли фінському уряду 10,4 млрд дол. доходів (у цінах 1996 р.). Ці ресурси були спрямовані на фінансування освіти, зокрема університетів, на зменшення державного боргу. Водночас отримання доходів від продажу активів не було головним завданням приватизації. Завданням ставилося створення процвітаючої ринкової моделі економіки, максимально наближеної до західноєвропейських стандартів.

Загальної програми приватизації у Фінляндії немає, справи з кожним конкретним підприємством вирішуються індивідуально. У цілому виділяються три групи підприємств:

- 1) спеціального призначення, які можуть бути лише частково приватизовані, залишаючись у цілому під контролем держави (сфера повітряного транспорту, телерадіомовлення, національні лотереї і стадіони);
- 2) стратегічно важливі, частка держави в яких може знижуватися нижче 50 % (в основному хімічна і металообробна промисловість);
- 3) які можуть бути повністю передані в руки приватного власника (паперова промисловість, інженерні компанії, банківський сектор).

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Американська, західноєвропейська та скандинавська моделі перерозподілу ВВП державою, фінансова система США, фінансова система Німеччини, фінансова система Великої Британії, фінансова система Франції, фінансова система Японії.

Контрольні запитання і завдання

1. Коротко розкрийте еволюцію ролі держави та вкажіть основні причини зростання обсягів державних фінансів у ХХ ст.
2. Дайте характеристику загальних рис фінансових систем країн з розвинутою ринковою економікою.
3. Опишіть структуру фінансової системи США та особливості бюджетного процесу в цій державі.
4. Охарактеризуйте стан державних фінансів та пріоритети сучасної фінансової політики США.
5. Які є загальні риси федерального бюджету та податкової системи ФРН?
6. Поясніть особливості та проблеми фінансової політики ФРН після приєднання східних земель.
7. Розкрийте склад фінансової системи Великої Британії та дайте коротку характеристику її складових.
8. Які принципи управління державним боргом у Великої Британії?
9. Опишіть особливості системи спеціальних фондів у Франції.
10. Охарактеризуйте сучасну політику Франції у сфері управління державною власністю.
11. Окресліть проблеми державних фінансів Японії у контексті кризових явищ 90-х років.
12. Дайте характеристику складових фінансової системи Японії.
13. У чому полягає специфіка моделі державних фінансів у Скандинавських державах?
14. Опишіть особливості державних фінансів Швеції.
15. Поясніть завдання та призначення стабілізаційного фонду у Норвегії.
16. Коротко охарактеризуйте риси сучасної фінансової політики Фінляндії.

Рекомендована література

1. Карлін М.І. Фінанси зарубіжних країн: Навч. посіб. — К.: Кондор, 2004. — 384 с.
2. Лютий І., Рожко О. Сучасні тенденції та використання державного кредиту у розвинутих зарубіжних країнах // Світ фінансів. — 2006. — № 4.
3. Миргородська Л.О. Фінансові системи зарубіжних країн: Навч. посіб. — К.: Центр навч. л-ри, 2003. — 240 с.
4. Пасічник Ю.В. Бюджетна система України та зарубіжних країн: Навч. посіб. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання-Прес, 2003. — 523 с.
5. Рудий К.В. Финансовые, денежные и кредитные системы зарубежных стран: Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Новое знание, 2004. — 400 с.
6. Суторміна В.М. та ін. Держава — податки — бізнес (зі світового досвіду фіскального регулювання ринкової економіки): Монографія / В.М. Суторміна, В.М. Федосов, В.Л. Андрущенко. — К.: Либідь, 1992. — 328 с.
7. Суторміна В.М. Фінанси зарубіжних корпорацій: Підручник. — К.: КНЕУ, 2004. — 566 с.

Розділ 19

ФІНАНСИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

19.1. Етапи економічної інтеграції в Європі. Фінансова політика у контексті поглиблення європейської інтеграції

Фінанси Європейського Союзу є багаторівневою, проте ще не повною мірою ієрархічно впорядкованою, системою, яка водночас характеризується певною органічною цілісністю, взаємопов'язаністю її складових та структурною єдністю її функціональних елементів. За своєю організацією та функціональним призначенням фінанси ЄС значною мірою подібні до державних фінансів. Функціонування ЄС, як і окремої держави, пов'язане з виконанням певних функцій, фінансове забезпечення виконання яких здійснюється через централізований міждержавний фонд грошових коштів країн-членів — Євробюджет. Проте головним суб'єктом фінансових відносин у цьому випадку є не держава, а багатонаціональне інтеграційне об'єднання, що відповідає якісно іншому рівню організації фінансової системи.

Для того щоб зрозуміти всю складність проблем організації фінансів ЄС та перспектив розвитку цього інтеграційного об'єднання, слід розглянути проблематику розширення Євросоюзу в органічному зв'язку з поглибленням його інтеграційних процесів, які пройшли у своєму розвитку кілька етапів. У цьому контексті особливої уваги заслуговують питання щодо основних напрямів західноєвропейських об'єднувачих процесів, розкриття взаємозв'язків між процесами розширення ЄС, з одного боку, а також формами та стадіями його політичної, економічної та валютно-фінансової інтеграції, з іншого. Йдеться про етапи поглиблення західноєвропейської інтеграції: від Європейських Співтовариств до економічного, валютного і політичного союзу.

Початком процесу інтеграції країн Західної Європи вважається 9 травня 1950 р., коли міністр закордонних справ Франції Р. Шуман запропонував ство-

рити спільний ринок вугільної і сталеливарної продукції Франції, ФРН та інших західноєвропейських країн. Ця пропозиція була реалізована в результаті підписання у 1951 р. Паризького договору про створення Європейського співтовариства вугілля та сталі (ЄСВС), до якого увійшли шість країн: Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина і Франція ("європейська шістка").

Згодом на основі досягнутого позитивного досвіду ЄСВС об'єднавчий процес поширився на економіку в цілому. Так, у 1957 р. було підписано Римський договір про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Європейського співтовариства з атомної енергії (Євратому). Метою ЄЕС визначалися створення митного союзу, усунення внутрішніх торговельних бар'єрів усередині Співтовариства (забезпечення вільної торгівлі) і врешті — створення спільного ринку. Водночас ідея створення Євратому полягала у налагодженні співпраці у використанні ядерної енергії у мирних цілях. У 1967 р. відбулося злиття виконавчих органів названих трьох співтовариств. У результаті була створена єдина структура інститутів, що забезпечують розвиток європейської інтеграції, основними серед яких були Європейська Комісія, Рада ЄС, Європейський Парламент і Суд Європейських Співтовариств. Практично одночасно у 1968 р. завершується створення митного союзу ЄС.

Отже, з кінця 1950-х років до кінця 1969 р. відбувався інтенсивний процес розвитку спільного ринку ЄС, а досягнення первісних цілей, визначених Римським договором 1957 р., об'єктивно підвело до порушення питання про подальший розвиток інтеграції. Етапним у цьому стало підписання в 1986 р. Єдиного європейського акта, що поставив завдання створити до 1 січня 1993 р. єдиний внутрішній ринок, запровадив спільну політику в соціальній сфері й галузі науково-технологічного розвитку, щодо охорони навколишнього середовища. Договір не лише вніс зміни до раніше укладених угод про утворення Європейських Співтовариств, а й поширив інтеграційний процес на сферу зовнішньої політики, поставив питання про створення Європейського Союзу як не лише економічного, а й політичного інституту.

Наступним кроком у процесі європейської інтеграції стало підписання в лютому 1992 р. Маастрихтського договору про Європейський Союз, що в економічному сенсі фактично означало курс на форсоване завершення формування єдиного внутрішнього ринку та перехід до реалізації ідеї економічного та валютного союзу. Новим кроком посилення взаємодії стало підписання у червні 1997 р. Амстердамського договору, що вніс істотні зміни в установчі угоди про Європейське Економічне Співтовариство та Європейський Союз. Прийняття Амстердамського договору привело інституційні механізми ЄС у відповідність до цілей, визначених Маастрихтським договором. Особливу роль у цьому відіграло укладення в 1997 р. Шенгенської угоди про вільне пересування громадян у межах Євросоюзу.

Додаткові зміни в чинні механізми інституційного розвитку ЄС були внесені на засіданні Європейської Ради 7—9 грудня 2000 р. ухваленням Ніццько-

го договору. Ці зміни, що мають набути чинності після ратифікації Договору всіма членами ЄС, спрямовані одночасно і на цілі поглиблення інтеграції ЄС.

Отже, у своєму розвитку Європейський Союз пройшов кілька етапів економічної інтеграції (табл. 19.1).

Таблиця 19.1. Етапи економічної інтеграції ЄС

Форма економічної інтеграції	Скасування тарифів і квот між учасниками	Єдина торговельна політика щодо третіх країн	Скасування обмежень на рух факторів виробництва (послуги, робоча сила, капітал)	Гармонізація економічної політики та інституцій	Єдина валюта, єдина валютна політика
Зона вільної торгівлі (з 1959 до 1968 р.)	+	-	-	-	-
Митний союз (з 1968 до 1976 р.)	+	+	-	-	-
Спільний ринок (з 1977 до кінця 1984 р.)	+	+	+	-	-
Єдиний внутрішній ринок (з 1985 до кінця 1992 р.)	+	+	+	+	-
Економічний та валютний союз (з 1993 р.)	+	+	+	+	+

Етап зони вільної торгівлі (1959—1968 рр.). Для цього періоду економічної інтеграції характерні особливості фінансової політики, що формується у рамках зони вільної торгівлі: відповідно до Римського договору було поступово скасовано митні збори і кількісні обмеження на внутрішню торгівлю, що стало передумовою встановлення єдиного митного тарифу. У міру того як відбувалася лібералізація двосторонньої торгівлі, між країнами-членами формувалися зони вільної торгівлі, причому кожна з них зберігала свій митний тариф щодо третіх країн. З 1962 р. було введено в дію єдину сільськогосподарську політику. У 1965 р. три європейських співтовариства прийняли рішення про злиття своїх виконавчих органів.

Етап митного союзу (1968—1976 рр.) — етап багатонаціональної економічної інтеграції та активного розвитку переваг митного союзу і зовнішньоторговельної політики щодо третіх країн, спочатку в рамках шести країн-засновниць, а згодом — у рамках перманентного розширення ЄС. Держави — члени такого утворення скасовують будь-які митні збори, а також погоджуються узгодити спільний зовнішній тариф стосовно третіх країн. Єдиний митний тариф передбачає не лише спільну митну політику, а й спільну політику у сфері

зовнішньої торгівлі. Більше того, свобода руху поширюється на всі товари в межах митного союзу, незалежно від країни-виробника. Отже, скасовується митний контроль на внутрішніх кордонах. У результаті в державах — членах митного союзу обсяг торгівлі збільшився до безпрецедентно високого рівня, зміцнивши фундамент усієї європейської конструкції.

Цілеспрямована єдина сільськогосподарська політика доповнюється в цей період єдиною політикою у сфері охорони навколишнього середовища й у сфері досліджень та технічного розвитку. На основі угоди 1971 р. між ЄС і Європейською асоціацією вільної торгівлі (ЄАВТ) кордони внутрішньої інтеграційної зони вільної торгівлі поширюються на сім країн, що були на той час членами ЄАВТ (Австрія, Данія, Норвегія, Португалія, Швеція, Швейцарія і Велика Британія). З цим етапом пов'язаний початок інтеграції у валютно-фінансовій сфері: у 1972 р. було введено спільне плавання валют окремих країн — членів ЄС у певних межах ("валютна змія").

Етап спільного ринку (1977—1984 рр.). Як відомо, ще Римський договір визначив як стратегічну мету створення єдиного Європейського економічного простору, який би ґрунтувався на спільному ринку. У статті 2 Договору цю мету визначено так: "Спільнота через створення спільного ринку та поступове узгодження економічної політики держав-членів має забезпечити гармонійний розвиток економічної діяльності на всій своїй території, постійний і збалансований розвиток, зміцнення стабільності, швидке зростання рівня життя та поглиблення стосунків між державами, що входять до неї".

Перш ніж аналізувати особливості фінансової політики на цьому етапі європейської інтеграції, слід визначити поняття "спільний ринок", "єдиний ринок" і "внутрішній ринок", які використовують майже як синоніми, але мають важливі суттєві відмінності. *Спільний ринок* — етап економічної інтеграції, спрямований згідно з висновком Суду ЄС на скасування всіх торговельних перешкод у межах Співтовариства задля об'єднання національних ринків у єдиний ринок, створюючи таким чином умови, якнайбільше наближені до справжнього внутрішнього ринку.

Варто зазначити, що в Договорі про заснування Європейського Співтовариства жодного разу не згадано поняття "єдиного ринку". У Договорі переважно йдеться про спільний ринок і кінцевий результат його існування — *внутрішній ринок*. Згідно зі статтею 14 Договору це "простір без внутрішніх кордонів, де вільний рух товарів, послуг, капіталу, а також вільне пересування людей забезпечуються відповідно до положень цього Договору". Отже, створення спільного ринку, подібного до внутрішнього, потребує не лише лібералізації торговельних відносин між державами — учасниками процесу; для цього також потрібний вільний рух факторів виробництва — праці, послуг і капіталу. Таким чином, забезпечення вільного руху робочої сили, послуг і капіталу в межах ЄС, разом з вільним рухом товарів, є чотирма основними свободами спільного ринку.

Вільний рух капіталу та лібералізація платіжних операцій у рамках спільного ринку стали важливою передумовою запровадження у 1979 р. Європейсь-

кої валютної системи — специфічної організаційно-економічної форми відносин країн ЄС у валютній сфері, спрямованої на стимулювання інтеграційних процесів, зменшення амплітуди коливань курсів національних валют та їх взаємну ув'язку. Стратегічними цілями створення Європейської валютної системи були досягнення валютної стабільності та створення єдиної валюти, яка б оберталася в ЄС, вирівнювання основних економічних показників та уніфікація економічної політики, розроблення та впровадження засобів колективного регулювання валютної сфери, стабілізація економічного становища країн — членів Європейської валютної системи.

Етап єдиного внутрішнього ринку (1985—1992 рр.). На основі Єдиного європейського акта, а також поданої у червні 1985 р. Європейською Комісією програми створення внутрішнього ринку (відома як “біла книга”) країни ЄС приступили до завершення формування єдиного внутрішнього ринку, ліквідовуючи решту бар’єрів на шляху пересування товарів і факторів виробництва. Європейська Комісія, яку очолював Ж. Делор, висунула більше 300 законодавчих ініціатив, спрямованих на забезпечення вільного міждержавного руху товарів, послуг, капіталів і робочої сили, а також визначила три основні групи бар’єрів, які необхідно було усунути. Серед них — фізичні бар’єри (прикордонні митні пости і паспортний контроль), технічні бар’єри (відмінності у стандартах, невизнання освітніх сертифікатів, пріоритет національним виробникам при державних закупівлях) і фіскальні бар’єри (відмінності в оподаткуванні). У цей самий період країни ЄС перейшли до реалізації вже не просто узгодженої, а єдиної політики в окремих галузях — енергетиці, транспорті, питаннях соціального і регіонального розвитку.

Завершення формування єдиного внутрішнього ринку сприяло інтенсифікації європейської інтеграції в цілому. Формування єдиного внутрішнього ринку прискорило процес фіскальної гармонізації, ліквідовуючи в такий спосіб фіскальні кордони. Єдиний ринок сформував потребу в посиленні економічного й соціального гуртування, що сприяло поживленню регіональної та соціальної політики Співтоварства. Внутрішній ринок прискорив формування європейських ринків енергетики, транспорту та телекомунікацій. У рамках єдиного внутрішнього ринку дедалі більше розвивалися правові засади політики захисту прав споживачів та довкілля, політики з питань науково-дослідної діяльності й розвитку. І, нарешті, одним із найважливіших наслідків є той факт, що консолідація в рамках єдиного внутрішнього ринку стала рушійною силою для Маастрихтських домовленостей, спрямованих на розбудову економічного й валютного, а також політичного союзу.

Етап економічного і валютного союзу (з 1993 р.). Економічний і валютний союз (ЕВС) уособлює високий рівень багатонаціональної інтеграції, який передбачає запровадження спільної монетарної політики та тісну координацію економічної політики держав — членів Союзу. На етапі формування економічного та валютного союзу відбувається зміцнення політичної інтеграції і форсований розвиток валютної інтеграції на основі підписаного на початку 1992 р.

Маастрихтського договору про Європейський Союз. Його створення базується як на попередніх досягненнях узгодженої валютної політики, так і на нових ініціативах. На першому етапі (1990—1993 рр.) в рамках Європейської валютної системи було запроваджено допустимі межі коливань валютних курсів, розпочато реалізацію узгоджувальної валютної політики, що передбачала: 1) узгоджену підтримку змін ринкових валютних курсів в обумовлених кількісних межах з допомогою валютного втручання центральних банків; 2) забезпечення валютних інтервенцій у ситуації, коли ринковий валютний курс досягає інтервенційної точки (коли Центральний банк зобов'язаний вдатися до інтервенції на валютних ринках, спрямованої на зближення зі встановленими курсовими співвідношеннями). Окрім цього, було усунуто валютні обмеження — систему законодавчих або адміністративних правил, спрямованих на обмеження операцій з іноземною валютою. На другому етапі (1994—1998 рр.) створюється Європейський валютний інститут і посилюється координація макроекономічної політики. На третьому етапі (з 1999 р.) спочатку взаємно фіксуються курси валют, а згодом створюється єдиний Європейський центральний банк, що пов'язано, зокрема, із запровадженням у готівковий обіг спільної європейської валюти — євро. 12 країн-членів беруть участь у третій, заключній, стадії створення економічного та валютного союзу, що почалася 1 січня 1999 р.

З підписанням Маастрихтського договору про Європейський Союз поряд із формуванням економічного і валютного союзу активізувалися інші складові співробітництва, зокрема спільна зовнішня політика та політика безпеки (СЗППБ), політика у сфері юстиції і внутрішніх справ. Тому головними цілями політичної інтеграції стали: захист спільних цінностей, основних інтересів і незалежності Союзу, посилення безпеки Союзу та країн-членів, збереження миру та зміцнення міжнародної безпеки, сприяння міжнародному співробітництву, розвиток та утвердження демократії і верховенства права за безумовного дотримання прав і свобод людини.

Перші етапи поглиблення європейської інтеграції відбувалися на відносно обмеженій території, яка охоплювала лише шість країн. В економічному сенсі ці країни керувалися принципами політики колективного протекціонізму, який протягом певного періоду сприяв становленню Європейських Співтовариств як одного з найбільш потужних центрів глобальної економічної системи, перетворенню підприємств цих країн на конкурентоспроможних суб'єктів господарювання, здатних протистояти потужним американським транснаціональним корпораціям. Економічний розвиток ЄС створював передумови і для зміцнення політичних позицій країн-членів, які значно посилилися із започаткуванням формування спільних політичних інститутів, а згодом — і формуванням спільної зовнішньої політики та політики безпеки.

Отже, прогресуючий процес поглиблення європейської інтеграції, що передбачає досягнення її первісних цілей, створив передумови для територіального розширення Європейських Співтовариств, а згодом — і Європейського Союзу.

Ця мета обумовлена геополітичними та гео економічними інтересами зміцнення позицій європейських країн в епоху формування нових ознак світової економіки, які зараз прийнято характеризувати як процес глобалізації.

Вперше рішення про необхідність одночасного поглиблення європейської інтеграції та приєднання нових членів було прийнято в Гаазі у грудні 1969 р., тобто практично одночасно із формуванням митного союзу "шістки". З того часу вже відбулося чотири етапи розширення ЄС: у 1973 р. до "шістки" приєдналися Велика Британія, Данія та Ірландія; у 1981 р. — Греція; у 1986 р. — Іспанія і Португалія; у 1995 р. — Австрія, Фінляндія і Швеція; на часі незавершеними залишаються п'ятий і шостий етапи розширення ЄС: у 2004 р. до ЄС приєдналися Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія; у 2007 р. — Болгарія, Румунія (табл. 19.2).

Таблиця 19.2. Етапи розширення Європейського Союзу

Рік	Кількість країн-членів	Країни, що приєдналися до ЄС
1951	6	Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Франція
1973	9	Велика Британія, Данія, Ірландія
1981	10	Греція
1986	12	Іспанія, Португалія
1995	15	Австрія, Фінляндія, Швеція
2004	10	Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія
2007	2	Болгарія, Румунія

Кожен етап розширення збільшував територію, чисельність населення та сукупний економічний потенціал Європейського Союзу, але водночас зменшував економічні показники в розрахунку на одну особу. Тобто, здійснюючи стратегію, спрямовану на розширення свого соціально-економічного та політичного простору, ЄС жертвує поточними інтересами забезпечення максимально високого життєвого рівня країн-членів. Ця стратегія, очевидно, виходить з того, що завдяки ширшому інтеграційному простору, в перспективі вдасться отримати істотні гео економічні та геополітичні переваги.

Проте з поглибленням інтеграційного процесу та розширенням ЄС на Схід об'єктивно виникають проблеми із забезпеченням однорідності європейського простору. Ця особливість пов'язана з включенням до інтеграційного об'єднання нових членів, які за рівнем соціально-економічного розвитку є менш підготовленими до участі у вищих формах об'єднувачого процесу. Правомірність такого висновку ілюструє, зокрема, та обставина, що лише 12 із 15 членів ЄС є учасни-

ками зони євро. Ця неоднорідність поглибилася після приєднання до складу ЄС у 2004 та 2007 рр. нових членів, більшість з яких знаходяться на нижчому рівні економічного розвитку, порівняно з країнами-членами (ЄС-15).

У результаті характерною ознакою цього інтеграційного блоку є взаємна обумовленість процесів регіональної дивергенції та розширення ЄС на Схід. Відтак, незважаючи на те, що диференціація країн ЄС за основними показниками соціально-економічного розвитку і раніше була притаманна цьому інтеграційному угрупованню, включення в орбіту європейської інтеграції 12 країн Центрально-Східної Європи (які, з одного боку, за національними параметрами соціального та технологічного розвитку істотно відставали від своїх західноєвропейських сусідів, а з другого, характеризувалися вищим рівнем внутрішньої соціально-економічної неоднорідності) істотно поглибило соціальну поляризацію та асиметрію соціально-економічного розвитку в ЄС. Про це, зокрема, свідчать дані табл. 19.3, згідно з якими розширення Євросоюзу до 27 країн-членів (порівняно з ЄС-15) лише на 11 % збільшило валовий внутрішній продукт об'єднання на фоні 33 % збільшення території та на 27 % зростання чисельності населення. Така непропорційність у динаміці вищезазначених показників зумовила падіння показника валового внутрішнього продукту на одну особу на 16 %, а щодо ЄС-6, то середній обсяг ВВП на одну особу становив лише 75 %.

Таблиця 19.3. Результати поетапного розширення Європейського Союзу

Етапи розширення	Збільшення території, %	Збільшення чисельності населення, %	Зростання ВВП, %	Зміни ВВП на одну особу, %	Середній обсяг ВВП на одну особу (ЄС-6=100 %)
ЄС-9/ЄС-6	31	32	29	-3	97
ЄС-12/ЄС-9	48	22	15	-6	91
ЄС-15/ЄС-12	43	11	8	-3	89
ЄС-27/ЄС-15	34	29	9	-16	75

Окрім цього, розподіл реальних доходів на одну особу переконливо довів, що мешканці “багатих країн” суттєво “переплачують” за спеціальні послуги, надані державою, однією з причин чого було проведення монетарної політики без прогнозування фіскальних наслідків. Така стратегія призвела до значних суперечностей на міждержавному рівні, пов'язаних із подальшою гомогенізацією економічного простору Європи. Її соціальними наслідками стали: істотна диференціація цін та виникнення пов'язаних з цим диспропорцій на ринку праці; порушення вимог “Паكتу стабільності і зростання” фундаторами ЄС — Німеччиною та Францією, зниження темпів економічного зростання тощо.

Слід також зазначити, що в минулому розширення ЄС відбувалося на більш низьких етапах інтеграції: перший і другий — на стадії спільного ринку, за

відсутності елементів політичного союзу; третій — на початку переходу до формування єдиного внутрішнього ринку, за поставлених цілей формування спільної зовнішньої політики; четвертий — вже після утворення єдиного внутрішнього ринку, за відсутності економічного та валютного союзу, остаточно сформованих спільної зовнішньої політики та політики безпеки, співробітництва у сфері юстиції і внутрішніх справ. Новий етап розширення відбувається безпосередньо на стадії завершення формування економічного та валютного союзу, значного прогресу на шляху формування політичного союзу, поглиблення співпраці у сфері безпеки. І це робить питання такого розширення особливо складним — як у політичному, економічному, так і в правовому та процедурному аспектах.

Отже, Європейський Союз, який бере свій початок від створеного у 1957 р. з метою економічної співпраці Європейського Економічного Співтовариства, підійшов до нового етапу розширення, перебуваючи фактично на завершальній стадії економічної інтеграції (створення економічного та валютного союзу), а також значною мірою здійснивши цілі політичного союзу. Такий результат було досягнуто протягом понад 50 років через складний і поступовий процес інтеграції, формування правової бази та механізмів співпраці. Країни, що приєднувалися до ЄС на попередніх чотирьох етапах його розширення, входили до об'єднання на проміжних етапах розвитку Союзу й могли брати участь у формуванні його стратегії та інституційної структури. Вступ нових членів здійснювався через компроміси при зустрічних корективах з боку ЄС, тобто за сценарієм, який навряд чи можна повторити на новому етапі розширення.

Незважаючи на те, що ЄС є найбільш розвинутим інтеграційним угрупованням у світі (з моменту свого створення ЄС пройшов усі етапи інтеграційного процесу), на сучасному етапі Європейський Союз переживає новий етап розширення — безпрецедентного як з погляду кількості країн, що приєдналися до ЄС упродовж останніх років (за 2004 і 2007 рр. — 12 країн), так і з погляду глибини перетворень, які необхідно ще здійснити для того, щоб цей етап став так само успішним, як і попередні.

19.2. Валютно-фінансова конвергенція та особливості організації фінансів Європейського Союзу

У результаті поглиблення інтеграційних процесів у Європі — від заснування зони вільної торгівлі наприкінці 50-х років ХХ ст. поетапно було сформовано спільний ринок капіталів, товарів і послуг, скасовано митні бар'єри, досягнуто значного прогресу свободи переміщення робочої сили й мобільності капіталів, створено європейську валютну систему і запроваджено єдину валюту — євро, реалізуються спроби узгодити єдину податкову і цінову політику, тобто домогтися повної економічної інтеграції. Економічна інтеграція супро-

воджується соціальною і політичною інтеграцією, формуванням узгодженого законодавства та єдиної інституційної структури у сфері надбудови. Разом з тим, економічна інтеграція супроводжується й чималими економічними втратами на кшталт високого рівня безробіття, а розширення ЄС загострило характерні для його функціонування проблеми і розбіжності. Йдеться перш за все про здійснення єдиної сільськогосподарської політики, проблеми формування і витрати бюджету, розвитку відсталих районів країн-учасниць. Спроби їх розв'язання завершилися визначальною подією у розвитку європейської валютно-фінансової інтеграції — підписанням Маастрихтської угоди у лютому 1992 р. Відтоді економічні, політичні, правові, національні та інші відносини між країнами ЄС визначаються передусім положеннями цієї угоди. Найважливіші положення Маастрихтської угоди такі:

— *поглиблення інтеграційних економічних процесів* у результаті утворення економічного і валютного союзу країн-учасниць. З цією метою країни ЄС здійснюють координацію найважливіших напрямів економічної політики (фінансової, бюджетної, кредитної, податкової, структурної, промислової, інвестиційної, зовнішньоекономічної, регіональної, науково-технічної), визначають головні критерії участі в економічному та валютному союзі;

— *поглиблення та уніфікація єдиної соціальної політики*, що передбачає скорочення соціально-економічних відмінностей між країнами та регіонами, зокрема вирівнювання рівнів реальної заробітної плати, уніфікація соціальних витрат на розвиток освіти, охорону здоров'я, соціальне страхування, допомоги безробітним, професійної підготовки, захисту споживачів та ін.;

— *посилення та розширення наднаціонального регулювання макроекономічних процесів* у країнах ЄС, зокрема розширення повноважень наднаціональних органів (Ради міністрів, Комісії ЄС, Європарламенту та ін.), формування цілісної економічної (транспорт, енергопостачання та ін.) і соціальної (освіта, охорона здоров'я, захист навколишнього середовища тощо) інфраструктури, здійснення єдиної промислової політики, спрямованої на посилення конкурентоспроможності промислової продукції;

— *посилення ролі наднаціонального законодавства* передусім у сфері розвитку і поглиблення внутрішнього ринку (товарів, послуг та ін.), культури, судочинства тощо;

— *зміцнення політичного союзу*, що передбачає проведення єдиної зовнішньої (у тому числі оборонної) політики, контролю за озброєнням у Європі, єдиної імміграційної політики, боротьби з організованою злочинністю.

В основу стабільності Європейського валютного союзу Маастрихтською угодою закладено рамкові умови правового та інституційного характеру. Головною передумовою вступу до Європейського валютного союзу є виконання країнами-претендентами жорстких стабілізаційних вимог, які відповідають філософії Маастрихтського договору і передбачають дотримання так званих макроекономічних критеріїв валютно-фінансової конвергенції. Йдеться про те, що країни, які передають компетенцію з проведення грошової політики Єв-

ропейському центральному банкові, повинні насамперед бути здатними забезпечити тривалу економічну стабільність у спільному грошово-валютному просторі.

З економічного погляду, *конвергенція* — зближення економічної політики країн, зменшення розриву в показниках економічного розвитку між національними державами, вирівнювання соціально-економічного розвитку країн у рамках інтеграційного об'єднання. *Критерії конвергенції* — макроекономічні та інституціональні умови, дотримання яких надає право вступу до інтеграційного об'єднання (зокрема Європейського валютного союзу).

Маастрихтський договір визначає п'ять так званих критеріїв валютно-фінансової конвергенції, виконання яких дає країнам право вступу до економічного та валютного союзу:

1) *досягнення належного рівня цінової стабільності*, що передбачає стабільність цін і середніх темпів інфляції. Рівень інфляції в країні — потенційній учасниці ЄВС не повинен перевищувати більше ніж на 1,5 % середній показник інфляції у трьох країнах ЄС з найнижчими показниками інфляції;

2) *запобігання надмірному бюджетному дефіциту*, що передбачає встановлення максимально допустимої його величини. Відношення дефіциту бюджету країни має становити не більше 3 % ВВП;

3) *забезпечення довгострокової фінансової стабільності*, що регламентується обмеженням рівня державної заборгованості. Відношення державного боргу до ВВП не повинно перевищувати 60 %;

4) *уніфікація довгострокових відсоткових ставок*. Довгострокова номінальна відсоткова ставка (наприклад, за довгостроковими державними облігаціями) не повинна перевищувати більше ніж на 2 % середню ставку трьох країн, де вона найменша;

5) *дотримання протягом останніх щонайменше двох років діапазону коливань валютних курсів у межах, визначених Механізмом валютних курсів без девальвації валют щодо валют інших членів*. Відхилення величини обмінного курсу національної валюти не повинне виходити за граничні значення, передбачені Механізмом валютних курсів країн — членів ЄС (згаданий діапазон дорівнює 15 %).

Отже, підписання Маастрихтської угоди, порівняно з умовами Римської угоди, символізувало якісно новий етап валютно-фінансової інтеграції у Європі. Ця угода, яка мала сприяти вирішенню найактуальніших проблем соціально-економічного розвитку ЄС, насправді виявилася “жорстким корсетом” для фінансової політики країн євросони. За висловлюванням Нобелівського лауреата авторитетного економіста Дж. Стігліца, ця ключова угода поставила Європу в умови жорстких обмежень на проведення економічної політики.

Розкриваючи особливості організації фінансів ЄС у контексті вищезазначеного, необхідно враховувати певні аспекти. Європейський Союз — більшою мірою конфедеративне утворення (щоправда, зі значними елементами федерації) суверенних держав. Як і кожна суверенна держава, країни — члени ЄС

наділені суверенними правами: здійснювати самостійну економічну та соціальну політику, формувати національний бюджет і податкову систему. Проте загалом еволюція ЄС відображає закономірну тенденцію переростання цим інтеграційним об'єднанням меж державного суверенітету, в переданні окремими національними країнами все більшої кількості повноважень і прав наднаціональним органам. Отже, відбувається процес поступової трансформації конфедеративного типу наднаціонального економічного угруповання у федеративний, що має безпосередній вплив як на формування єдиної фінансової політики країн ЄС, так і на реальну можливість урядів країн-учасниць безпосередньо впливати на економічну кон'юнктуру за допомогою бюджетно-податкових та грошово-кредитних інструментів. Про це свідчать такі факти.

По-перше, однією з найхарактерніших особливостей функціонування фінансової системи Європейського Союзу є те, що, на відміну від інших міжнародних економічних організацій, ЄС має самостійний бюджет, який об'єднує переважну частину спільних фінансових фондів. Бюджет ЄС — основна фінансова база інтеграційних заходів у межах Союзу, проте він ще не перетворився в інструмент повноцінної фінансової політики Євросоюзу і лише частково є важелем наднаціонального регулювання економік країн-учасниць.

Стосовно національних бюджетів країн — учасниць ЄС, то ще на початку його функціонування було поставлено завдання гармонізації й уніфікації національних бюджетів, зокрема щодо зближення й уніфікації бюджетної документації та статистичних показників, вирівнювання частки бюджетних доходів у ВВП, гармонізації структур бюджету, координації бюджетної політики, гармонізації податків і податкової політики.

Складність вирішення поставлених завдань вимагала їх поетапної реалізації. Уже на початку 1960-х років Комісія ЄС розробила Програму гармонізації національних бюджетів, що передбачала відповідні дії: вироблення рекомендацій з уніфікації бюджетної статистики, зіставлення й аналіз бюджетів, вироблення методики гармонізації бюджетної політики тощо. Передбачалося також запровадити єдину бюджетну класифікацію центральних і місцевих бюджетів, уніфікувати бюджетний період, скласти прогнозовані багаторічні бюджети на три — п'ять років, щоб на цій основі координувати фінансування об'єктів соціальної інфраструктури. У 1980-ті роки перед економікою ЄС постали інші завдання: зниження рівня інфляції, досягнення стійких темпів економічного зростання, зменшення безробіття, стабілізація платіжних балансів. Відповідно до цих завдань Комісія ЄС визначила основні напрями в бюджетній політиці: скорочення дефіцитів держбюджетів, збільшення частки бюджетних коштів, які спрямовуються на інвестиції, перекваліфікація робочої сили та зниження виробничих витрат, підвищення рівня контролю за використанням коштів на соціальні заходи.

Слід зауважити, що завдання гармонізації бюджетної політики виявилось досить складним процесом із певними внутрішніми суперечностями. З одного боку, формально зменшився рівень самостійності окремих держав у бюджетному регулюванні, країни зобов'язалися подавати керівництву ЄС проекти

своїх бюджетів і звітів про їх виконання, інформувати органи ЄС про проведення відповідних бюджетних заходів. З іншого боку, господарські механізми країн-учасниць залишаються автономними, хоча зростає рівень їх взаємозалежності; держави мають різний рівень економічного розвитку, неоднакову соціально-політичну ситуацію всередині країни, що відповідно зумовлює суперечливість інтересів як у бюджетній, так і загалом в економічній політиці.

По-друге, не менш важливим аспектом, з погляду організації фінансів ЄС, є синхронізація податкових систем та гармонізація податкової політики країн-учасниць. Ще Римський договір 1957 р., який став правовою й організаційною основою європейської економічної інтеграції, поставив завдання поступової гармонізації всіх податків, заклавши концептуальні засади міждержавної податкової уніфікації. У цілому синхронізація податкових систем країн ЄС передбачає не лише зближення податкової структури, механізму стягнення, величини основних податкових ставок, а й проведення країнами-учасницями узгодженої податкової політики при вирішенні як кон'юнктурних, так і довгострокових структурних проблем. Гармонізована податкова політика означає, що автономне використання податкових інструментів окремими країнами ЄС має перебувати під контролем наднаціональних керівних органів Євросоюзу, які, ґрунтуючись на загальних інтересах усіх партнерів, визначають податкову політику кожного учасника ЄС.

Проте процес уніфікації і гармонізації податкових систем держав ЄС виявився набагато складнішим, ніж очікували, оскільки кожна суверенна держава намагається максимально повністю реалізувати своє право встановлювати і збирати податки, вдаючись при цьому до використання різноманітних податкових технологій. Саме це зумовлює значні відмінності у податковій політиці країн — членів ЄС, у кожній з яких вона традиційно проводиться з урахуванням національних інтересів. З огляду на це ЄС відмовився від створення єдиної податкової системи, натомість було вирішено привести законодавства країн — членів співтовариства у відповідність, а також підпорядкувати національні податкові системи спільним завданням європейської інтеграції. Отже, податкова уніфікація в ЄС — тривалий і незавершений процес, метою якого є досягнення таких цілей: усунення перешкод для вільного руху товарів, послуг, капіталів та робочої сили, створення однакових конкурентних умов для суб'єктів господарювання, об'єднання й уніфікація внутрішнього ринку ЄС як рушійного чинника інтеграційних процесів у певному регіоні, приведення до єдиної структури податкових систем, порядку справляння основних видів податків у всіх країнах співтовариства.

По-третє, вироблення механізму реалізації спільної валютної політики і запровадження єдиної валюти — євро, яка покликана стати потужним фактором поглиблення фінансової інтеграції шляхом створення єдиного економічного простору, загострили проблему координації економічної політики країн еврозони. Адже у результаті прийняття у 1997 р. Пакту стабільності і зростання

уряди країн євросони позбулися права безпосередньо впливати на економічну кон'юнктуру за допомогою грошово-кредитних інструментів, які тепер є прерогативою Європейського центрального банку — наднаціонального органу ЄС.

По-четверте, поряд із гармонізацією бюджетної, податкової та валютної політики в Європейському Союзі триває активний процес уніфікації діяльності банківської сфери, створення єдиного ринку банківських послуг. Зокрема перша (1977 р.) та друга (1993 р.) банківські директиви містять узгоджені правила захисту інтересів вкладників, інвесторів і споживачів фінансових послуг, регулюють проблеми платоспроможності банків, встановлюють співвідношення власних і запозичених активів, ступінь покриття ризику банківських операцій, принципи захисту банківської таємниці, правила фінансової звітності, рекомендації щодо прозорості міжнародних фінансових операцій з метою попередження відмивання "брудних грошей".

Разом з тим, уніфікація процедур ліцензування банківської діяльності спрощує доступ на національні ринки фінансових послуг іноземних банків, загострюючи цим самим конкуренцію між національними та іноземними банками. Закономірним наслідком цих процесів є зниження національних відсоткових ставок за банківськими операціями до середньоєвропейського рівня.

По-п'яте, вживаються заходи щодо полегшення організації операцій з мобілізації капіталів на фондових біржах і ринках капіталу, введені й діють єдині правила, які регулюють питання емісії та обігу цінних паперів, у тому числі боргових. Упродовж останніх років ринок цінних паперів ЄС суттєво розширився за рахунок впровадження великої кількості нових видів фінансових зобов'язань. Завдяки цьому, з одного боку, промислові компанії отримали нові можливості одержання кредитів із банківських джерел, з іншого — це зумовило розширення спектра й більшу доступність для клієнтів різного роду фінансових послуг та значне зниження їхніх затрат.

По-шосте, як було зазначено вище, еволюція ЄС відображає закономірну тенденцію переростання цим інтеграційним об'єднанням меж державного суверенітету, безпосереднім наслідком чого є передача більшої кількості повноважень і прав наднаціональним органам та поглиблення інтеграції у сфері інституційної надбудови. До керівних органів Європейського Союзу належать: Європейська рада міністрів (Рада ЄС), Європейська Комісія (Комісія ЄС), Європейський парламент і Європейський суд, а також Економічний і соціальний комітет, Комітет регіонів, Рахункова палата, Європейський інвестиційний банк, Європейський центральний банк. Наднаціональні органи приймають закони у межах функцій і повноважень, добровільно переданих їм національними державами, тому закони окремих країн не можуть суперечити законам співтовариства. Отже, з прийняттям Єдиного європейського акта у випадку конфлікту національного права і права співтовариства пріоритет надається останньому.

Заходи, які реалізуються у фінансовій сфері наднаціональними інституційними органами ЄС, ведуть до скасування обмежень і бар'єрів на шляху пере-

міщення капіталів і послуг, перегляду цілої низки національних стандартів діяльності фінансових інститутів і введення єдиних правил контролю за їхньою діяльністю, встановлення основних принципів гармонізації контрольних стандартів та інших правил.

Отже, фінанси ЄС є досить розгалуженою структурою, характер та тенденції функціонування якої значною мірою визначаються, з одного боку, особливостями організації національних фінансових систем окремих держав-членів, а з іншого — якісно іншим рівнем організації, який відповідає фінансовій системі багатонаціонального інтеграційного об'єднання. Фінанси ЄС можна розглядати у широкому і вузькому розумінні. Якщо *у вузькому розумінні* фінанси ЄС асоціюються лише з централізацією коштів і фінансових ресурсів на регіональному рівні, то *у широкому розумінні* вони характеризують усю сукупність економічних відносин між країнами — членами ЄС, опосередкованих рухом грошових потоків і формуванням централізованих грошових фондів на рівні інтеграційного об'єднання, а також функціонуванням розгалуженої інституційної структури. У широкому розумінні сучасну фінансову систему ЄС вирізняє розгалужений регулятивний механізм, який охоплює бюджетну, податкову і валютну політику. Цей механізм забезпечує координацію зусиль європейської спільноти щодо регулювання фінансових відносин і, разом з тим, валютно-фінансовій конвергенції в рамках інтеграційного об'єднання. Через спільний бюджет, який є фінансовою базою інтеграційних заходів у межах Союзу, здійснюється не лише перерозподіл фінансових ресурсів між країнами — членами ЄС, а й реалізується єдина соціальна й регіональна політика. Проведення країнами-учасницями узгодженої податкової політики сприяє вирішенню як кон'юнктурних, так і довгострокових структурних проблем. Запровадження єдиної валюти — євро та реалізація спільної валютної політики є потужним фактором поглиблення фінансової інтеграції та формування єдиного економічного простору.

19.3. Бюджет Європейського Союзу. Бюджетна стратегія і бюджетний процес

Згідно зі ст. 199 Римського договору ЄС повинен мати спільний бюджет, оскільки це — головна фінансова база інтеграційних заходів. Бюджет ЄС є централізованим фондом грошових коштів країн-членів та водночас фінансовим планом формування та використання фінансових ресурсів Європейського Союзу. Специфікою бюджету ЄС є те, що він не може виконувати роль інструменту макроекономічної політики, тобто впливати на стабілізацію економіки держав-членів. Його доходи та витрати мають зрівноважуватись, тобто не можна використовувати бюджетний дефіцит як інструмент поживлення сукупного попиту й інвестицій або зменшення безробіття.

Бюджет ЄС базується на дотриманні таких принципів:

— *принцип єдності та принцип бюджетної точності* означають, що доходи й видатки ЄС мають бути зведені в єдиному документі з метою ефективного обліку та контролю за витрачанням спільних коштів. Практика бюджетних відносин Євросоюзу еволюціонувала відповідно до цього принципу, забезпечивши на сучасному етапі об'єднання всіх статей доходів і видатків у єдиний бюджет;

— *принцип щорічності* передбачає розроблення бюджету строком на один рік, а також те, що операції за зобов'язаннями та платежами бюджету мають бути завершені упродовж поточного року;

— *принцип рівноваги* вимагає, щоб доходи відповідали видаткам бюджету. Тобто не допускається дефіцитність бюджету, а також забороняється здійснення позик для покриття видатків. У випадку виникнення дефіциту (що є винятком із правил у європейській практиці) його розмір зараховується у видаткову частину бюджету наступного року. Як правило, бюджет зводиться із профіцитом і його активне сальдо переноситься в дохід бюджету наступного року;

— *принцип єдиної одиниці обліку* полягає у тому, що бюджет складається, виконується та обліковується у єдиній одиниці — євро;

— *принцип універсальності* передбачає незакріплення доходів бюджету за окремими статтями видатків. Усі доходи та видатки повною мірою включаються до бюджету ЄС без будь-якої прив'язки між собою;

— *принцип цільового характеру видатків* потребує, щоб кожна сума асигнувань мала власне конкретне призначення й обґрунтування;

— *принцип ефективного фінансового управління* полягає у врахуванні закономірностей функціонування економіки з метою досягнення ефективності формування та використання ресурсів бюджету ЄС;

— *принцип прозорості*, відповідно до якого гарантується надання повної та точної інформації про складання й виконання бюджету.

Бюджет Європейського Союзу є певною мірою відображенням як завдань ЄС, так і можливостей щодо формування доходів. З огляду на це, бюджет покликааний, перш за все, сприяти реалізації політики й стратегії розвитку ЄС у таких ключових напрямках:

— забезпечення високих темпів економічного зростання;

— вирівнювання рівнів соціального й культурного розвитку різних регіонів;

— підтримка валютної стабільності;

— стимулювання розробки та впровадження нових технологій.

У процесі попередніх етапів розширення ЄС та поглиблення європейської інтеграції видатки бюджету значно збільшилися і, разом з тим, розширилися напрями використання бюджетних коштів. Основними видатковими статтями бюджету ЄС є такі: фінансування сільського господарства, соціальних і регіональних програм розвитку, проведення науково-дослідних і дослідно-кон-

структорських робіт, забезпечення зовнішніх політичних та економічних зв'язків, видатки на управління.

Політика бюджетних видатків у ЄС підпорядкована таким ідеям: бюджетне фінансування має сприяти вирівнюванню економічного становища країн-членів та подоланню соціальних диспропорцій; оптимально представляти як інтереси найбідніших держав, так і право розвинутих країн на частку фінансових ресурсів бюджету ЄС; у сфері використання коштів має дотримуватись бюджетна дисципліна та забезпечуватись економічна ефективність і публічність.

Бюджет ЄС на 2007 р. (у сумі 126,5 млрд євро, що становить 1,08 % від валового національного доходу Європейського Співтовариства, — перший бюджет для розширеного Європейського Союзу, що налічує 27 країн-членів) уперше побудовано відповідно до нової фінансової стратегії Європейського Союзу, розрахованої на період до 2013 р. У бюджеті 2007 р. закладено нові пріоритети та стратегічні програми, які зосереджують увагу на вирішенні ключових завдань сьогодення — підтримці економічного зростання та зайнятості.

Видатки бюджету ЄС об'єднуються у шість груп, які відображені у відповідних розділах цього фінансового плану.

1. Відповідно до нової бюджетної стратегії першочерговим пріоритетом, починаючи з 2007 р., для Європейського Союзу є *сприяння економічному зростанню, підтримці конкурентоспроможності та зайнятості*, що вплинуло і на бюджетні показники. На ці програми у бюджеті 2007 р. виділено 43 % від загальної суми видатків. До найважливіших складових цієї групи видатків належать:

- видатки на економічну підтримку найменш розвинутих регіонів Союзу;
- видатки на розвиток підприємництва та інновацій у різних регіонах Європи;
- видатки на підтримку наукових досліджень та їх впровадження у практику (програми навчання студентів, допомоги).

2. *Програми Євросоюзу, спрямовані на охорону та управління природними ресурсами*, покликані забезпечити чистоту навколишнього природного середовища, якісну та екологічно чисту їжу для населення Європи. У бюджеті на 2007 р. цей розділ становить у сукупності 45 % від загальної суми. У цій групі видатків найбільш значними є традиційне для ЄС спрямування коштів на пряму допомогу фермерам та програми розвитку сільської місцевості.

У минулі роки видатки ЄС на сільське господарство становили найбільшу за обсягом статтю. Аграрна політика ЄС передбачає: забезпечення прийняттого рівня життя сільського населення, стабілізацію ринків, забезпечення прийнятних споживчих цін, модернізацію сільськогосподарської інфраструктури. Реалізація цих завдань відбувається за допомогою різноманітних інструментів: надання експортних субсидій, закупівель частини продукції, субсидій виробникам на вдосконалення та раціоналізацію методів сільськогосподарського виробництва тощо.

3. Ще однією складовою бюджету ЄС є видатки за розділом *“Громадянство, свобода, безпека та правосуддя”* (близько 1 % загальних видатків). Ці видат-

ки пов'язані з фінансуванням програм гарантування громадянських свобод, захисту прав споживачів, підтримки демократії та свободи слова, контролю за кордонами ЄС і міграційними процесами загалом.

4. Іншу групу видатків становлять *видатки на фінансування зовнішніх програм* і, зокрема, щодо кооперації з іншими державами, у тому числі країнами, що розвиваються (Азія, Південна Африка, Центральна й Східна Європа). У 2007 р. вони мають становити 5,3 % від загального обсягу. У межах цього розділу підтримка потенційним членом ЄС становитиме 1,3 млрд євро, а гуманітарна допомога іншим державам — 1,4 млрд євро.

5. *Адміністративні витрати* становлять у бюджеті 2007 р. близько 6 % бюджету. Видатки на утримання адміністративного апарату ЄС є порівняно високими. Крім основних видатків, вони містять витрати на виплату пенсій.

6. Останнім розділом бюджету Євросоюзу є *зрівняльні платежі*, які будуть спрямовані у вигляді допомоги новим країнам — членам ЄС.

Основними принципами формування доходів бюджету ЄС є принцип спільної фінансової відповідальності, який передбачає, що всі держави — члени ЄС зобов'язані брати участь у формуванні доходів бюджету і принцип фінансової солідарності держав — членів ЄС, який вимагає приведення внесків держав — членів ЄС у відповідність до їх фінансових можливостей.

Спершу бюджет ЄС формувався із внесків країн-членів, але на початку 1970-х років була створена система власних доходів бюджету ЄС. Сьогодні власні ресурси бюджету ЄС об'єднуються у три основні групи:

1) традиційно до власних коштів належать *мито* (на товари, імпортовані у ЄС з держав, які не є членами Союзу); *сільськогосподарські збори*; *податки на виробництво і зберігання цукру та глюкозозмісткої продукції*, що справляються з метою регулювання ринку цукру в ЄС. Ця група доходів забезпечує у бюджеті 2007 р. 15 % надходжень;

2) країни-члени відраховують до бюджету ЄС *певний відсоток від бази оподаткування податком на додану вартість*. У бюджеті 2007 р. ця стаття доходів становить 15 %. Розмір платежів розраховується згідно з єдиною методикою. За першооснову розрахунку береться база оподаткування ПДВ у кожній країні; для попереднього визначення розміру платежів використовується єдина для всіх країн норма (з 1988 р. ця норма становила 1,4 % від бази оподаткування ПДВ, нині вона знижена до 1 %). Однак остаточний обсяг платежів окремої держави залежить від розмірів скоригованої бази (на що впливає рівень економічного розвитку кожної держави) та єдиної для усіх ставки, яка застосовується до скоригованої бази і не може перевищувати 50 % скоригованої бази, а на практиці є значно меншою;

3) найважливішу роль серед власних ресурсів бюджету ЄС відіграють *відрахування певної частки валового національного доходу*. Цей додатковий ресурс бюджету покликаний збалансувати бюджет, покриваючи всі видатки ЄС, на які не вистачає коштів із двох перших джерел. За основу розрахунку береться 1 % ВВП кожної держави, який перемножується на єдиний для усіх країн ко-

ефіцієнт, визначений відповідно до потреб поточного року (наприклад, у 2007 р. цей показник становив 0,67 і за рахунок вказаного джерела у цьому році сформовано 69 % дохідної частини бюджету ЄС).

Крім власних ресурсів, до бюджету зараховують й інші доходи, роль яких є незначною (приблизно 1 % від загальних обсягів бюджету): відсотки за наданими кредитами; внески країн, які не є членами ЄС, до певних програм Союзу (наприклад, науково-дослідних); невикористані суми за результатами виконання бюджету в минулому році тощо.

Склад доходів та видатків бюджету ЄС подано на рис. 19.1.

У функціонуванні ЄС сьогодні окреслились певні проблеми, які впливатимуть на розвиток бюджетної політики Євросоюзу й у майбутньому. *По-перше*, це певний конкурентний характер взаємозв'язків членів Союзу щодо розподілу видатків та сплати внесків. Кожна держава намагається вплинути на розподіл коштів з користю для себе. Тому досить часто процес прийняття рішень щодо формування бюджетної політики ЄС можна охарактеризувати як "перетягування канату".

По-друге, однією з проблем, що визначають характер видаткової частини бюджету ЄС, є високі адміністративні витрати з бюджету на утримання бюрократичного апарату (причому ця стаття видатків з кожним роком динамічно зростає).

По-третє, відповідно до діючого механізму розподілу видатків на програми підтримки села, країни, у яких більша кількість фермерів і більше бідних регіонів, одержують непропорційно більше ресурсів з бюджету ЄС. Держави, у яких практично немає регіонів з низьким рівнем розвитку і малий сільськогосподарський сектор (Велика Британія, Німеччина, Голландія і Швеція), сплачують більше в бюджет ЄС, ніж отримують ресурсів з нього. Тому зберігаються передумови для загострення суперечностей між нетто-платниками й нетто-реципієнтами бюджету ЄС як з приводу розмірів бюджету, так і стосовно того, на які заходи, у яких розмірах має здійснюватись фінансування. Саме цим пояснюється те, що упродовж багатьох років розмір бюджету ЄС був значно меншим від погодженого максимального ліміту в 1,24 % створюваного у ЄС ВВП.

З огляду на зазначені проблеми дедалі частіше політики, чиновники й економісти порушують питання про зміну структури видаткової частини бюджету ЄС. Пропонується кардинальна реформа бюджетної політики, стратегічною метою якої є стимулювання економічного зростання й конкурентоспроможності, а не підтримка фермерів і малорозвинених регіонів. Саме в руслі такої тенденції поступових трансформацій розроблена нова бюджетна стратегія та сформовано бюджет на 2007 р.

Починаючи з 1998 р., бюджетне планування в ЄС тісно пов'язується з попередньо встановленими середньостроковими фінансовими прогнозами — фінансовими перспективами, які покликані надати бюджетній політиці певної прогнозованості і деякою мірою обмежують річні витрати. На Берлінському

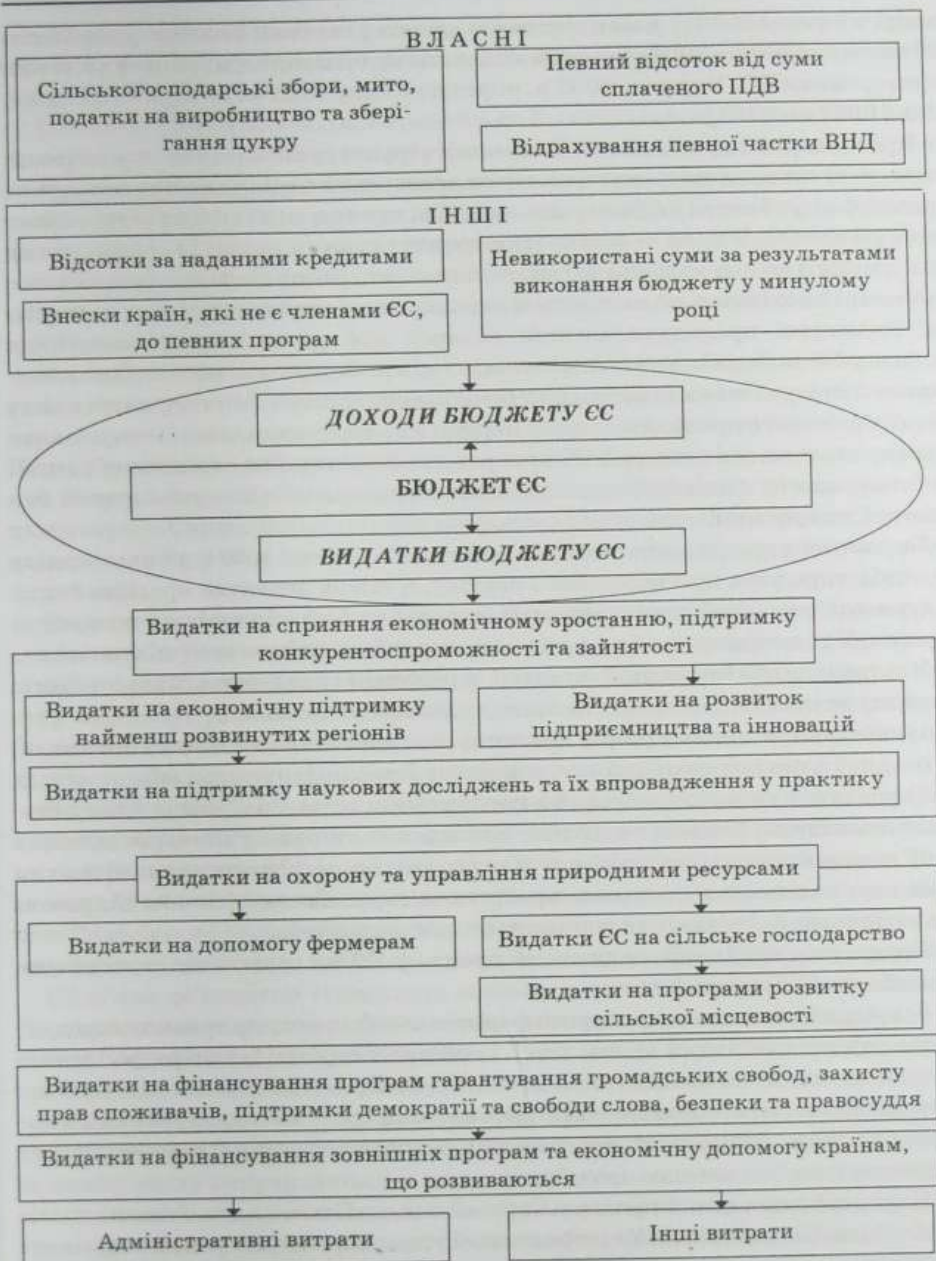

Рис. 19.1. Склад доходів та видатків бюджету Європейського Союзу

саміті в березні 1999 р. глави держав та урядів ухвалили бюджетну стратегію ЄС на період 2000—2006 рр., яка в подальшому була відкоригована у зв'язку з розширенням ЄС. У грудні 2006 р. окреслено нову бюджетну стратегію на період з 2007 по 2013 р.

Проте закріплену в бюджетній стратегії структуру видатків не можна розцінювати як остаточний план видатків на зазначений період, оскільки щорічна процедура прийняття бюджету залишається єдиним механізмом затвердження бюджету ЄС. Її мета — встановити граничні рамки видатків за основними напрямками з метою надання бюджетній політиці ЄС прогнозованості та виваженості. Необхідність такого механізму полягає у складності в межах щорічної бюджетної процедури досягти балансу між джерелами фінансування бюджету ЄС та бюджетними витратами, з одного боку, а з іншого — багатовекторними пріоритетами щодо цього з боку різних держав. Саме перманентність криз бюджетного процесу в попередні роки з приводу складності пошуку компромісу спонукала інституції ЄС наперед домовлятися про стратегічні рамки, щоб покращити дієвість бюджетної процедури при збереженні гарантії бюджетної дисципліни.

Бюджетна структура встановлює максимальні межі для кожного розділу видатків упродовж прогнозованого періоду, а також визначає правила й процедури для того, щоб управляти структурою на підставі щорічної процедури перегляду для спрощення бюджетного процесу й зниження конфліктності.

У затвердженій бюджетній стратегії передбачено концентрацію пріоритетів бюджету за наступні сім років на трьох головних напрямках:

- 1) об'єднання єдиного ринку в систему, що динамічно зростає та оптимально поєднує й реалізує економічну, соціальну й екологічну складові;
- 2) розвиток концепції європейського громадянства, підтримка прав і свобод громадянина, безпеки та доступу до основних суспільних товарів і послуг;
- 3) посилення ролі Європейського Союзу в загальносвітових економічних та суспільно-політичних процесах, просування європейських цінностей, розвиток регіональних зв'язків та допомоги іншим державам.

Відповідно, щорічний бюджетний процес у ЄС на сучасному етапі визнається двома складовими:

— пріоритетами щодо пропорцій формування бюджету на тривалу перспективу в рамках загальних прогнозів та бюджетної стратегії, попередньо досягнутих політичних та процедурних домовленостей;

— безпосередніми процедурами щорічного бюджетного планування та погодження щодо конкретних програм та показників у рамках етапів щорічно здійснюваного бюджетного процесу.

Щорічний бюджетний процес у Європейському Союзі включає певні послідовні етапи. Відповідно до Маастрихтської угоди він відбувається у результаті взаємодії органів управління ЄС, головним чином Європейської Комісії, Ради міністрів ЄС і Європарламенту. У найбільш загальному вимірі функції та повноваження інститутів ЄС у рамках бюджетного процесу розподілені у такий

спосіб: Європейська Комісія пропонує проект бюджету, Європарламент здійснює його розгляд, вносить поправки та спільно з Радою ЄС виносить остаточне рішення.

Проект бюджету розробляє Європейська Комісія відповідно до економічних реалій та затвердженої бюджетної стратегії ЄС. Рішення Європейської Комісії приймаються більшістю голосів, а її члени голосують персонально. Після цього проект бюджету ЄС подається в Раду міністрів ЄС для розгляду й затвердження. Рада ЄС щодо бюджету збирається, як правило, два рази на рік, щоб розглянути проект бюджету, представлений Європейською Комісією, у частині обов'язкових видатків і після затвердження направляє його в Європейський Парламент.

Європарламент розглядає проект протягом 45 днів. Повноваження щодо ухвалення остаточного рішення спільно розподіляються між Радою ЄС і Європарламентом; оскільки всі видатки поділяються на обов'язкові й необов'язкові. Якщо Європейський Парламент схвалює проект бюджету або не вносить жодних виправлень, то бюджет вважається остаточно прийнятим. Якщо протягом цього строку Європарламент внесе виправлення, то змінений проект бюджету передається Раді ЄС з метою здійснення досить складної процедури узгодження позицій.

Бюджет проходить у Європейському Парламенті два читання. Проект розглядається не тільки в бюджетному комітеті, а й в інших комітетах. На першій стадії кожний депутат може висунути пропозиції щодо внесення змін до проекту бюджету. Для цього потрібно отримати підтримку більшості голосів. Особливість полягає у тому, що поправки, які передбачають перевищення видатків, приймаються кваліфікованою більшістю (3/5 голосів).

Європейський Парламент має вирішальне право при розгляді необов'язкових видатків, які прямо не затверджені законодавством ЄС. Він може не тільки перерозподіляти фінансові ресурси, а й у певних межах збільшувати їхній загальний обсяг. Максимальна норма збільшення розраховується Європейською Комісією на основі різних макроекономічних показників і може бути перевищена, тільки якщо з цією пропозицією погоджується Рада міністрів ЄС.

Обов'язкові видатки становлять основну частину бюджету. Європейський Парламент може пропонувати зміни цієї категорії видатків без збільшення загальної суми видатків. Вони приймаються, якщо Рада ЄС не відхиляє їх кваліфікованою більшістю.

Друга стадія розгляду бюджету в Європейському Парламенті проходить так. Якщо Рада ЄС протягом 15 днів змінює яку-небудь пропозицію, то проект бюджету знову направляється у відповідний спеціалізований комітет. Одночасно кожний депутат і кожний комітет можуть також пропонувати виправлення до проекту бюджету, представленого Радою ЄС. Як і на першій стадії, загальна доповідь готується відповідним спеціалізованим комітетом, а Європейський Парламент приймає рішення кваліфікованою більшістю. Якщо виправлення Ради ЄС приймаються, то відповідна частина бюджету в редакції

Ради ЄС вважається прийнятою, в іншому випадку — відхиленою. Європейський Парламент кваліфікованою більшістю може відхилити проект бюджету в цілому. Він декілька разів використовував це право.

Бюджетний рік у Європейському Союзі починається 1 січня і закінчується 31 грудня, тобто збігається із календарним роком. Безпосереднім виконанням бюджету займається Європейська Комісія. Контрольна функція Європейської Комісії проявляється в тому, що вона аналізує стан справ у ЄС, для чого збирає інформацію та проводить перевірки, у тому числі перевірки виконання бюджету. Її огляди й доповіді, систематизовані у звіті про виконання бюджету, направляються до Європейського Парламенту, Ради міністрів ЄС, інших інститутів ЄС і урядів держав — членів ЄС.

Рада міністрів ЄС також наділена важливими контрольними функціями, які виконує як самостійно, так і співрацюючи з іншими інститутами. Рада міністрів ЄС направляє Європарламенту свої рекомендації щодо виконання бюджету й разом із цим перевіряє рахунки й фінансові декларації, щорічний звіт і будь-які інші спеціальні доповіді Палати аудиторів. За пропозицією Європейської Комісії й після консультацій з Європарламентом, а також одержання висновку Палати аудиторів Рада міністрів ЄС вчиняє такі дії:

- розробляє фінансові регламенти, визначаючи процедури складання й виконання бюджету, а також подання й перевірки звітності;

- визначає методи й процедури надання доходів бюджету (передбачених домовленостями про власні ресурси ЄС) у розпорядження Європейської комісії й визначає заходи, до яких необхідно буде вдатися, щоб задовольнити її потреби в наявних коштах;

- визначає правила стосовно відповідальності фінансових контролерів, розпорядників кредитів, бухгалтерів, а також належної організації інспекцій.

Європейський Парламент контролює і розглядає проблеми, що виникають у процесі виконання бюджету. За його дорученням цим займається Комітет з контролю за бюджетом, а в окремих випадках й інші комітети. Зовнішні ревізії використання ресурсів бюджету ЄС проводяться Палатою аудиторів і Європейським Парламентом. Палата аудиторів перевіряє дотримання порядку одержання бюджетних ресурсів і їхнього використання, дає висновки про стан управління фінансовими ресурсами. Європейський Парламент контролює реалізацію політики ЄС Європейською Комісією, орієнтуючись у питаннях виконання бюджету на доповіді, підготовлені Палатою аудиторів. Після вивчення доповідей Палати аудиторів Європейський Парламент, керуючись рекомендаціями Ради ЄС, робить висновок про роботу Європейської Комісії щодо реалізації бюджету.

Європейський Парламент використовує можливості Палати аудиторів проводити розслідування, давати висновки й робити щорічні доповіді для посилення парламентського контролю над видатками ЄС, приділяючи особливу увагу щорічно прийнятому рішення про виконання бюджету.

19.4. Гармонізація та уніфікація податкової політики в межах Європейського Союзу

Однією з найважливіших передумов, що дасть можливість говорити про становлення дійсно єдиної Європи (крім спільного бюджету ЄС та запровадження єдиної валюти), є гармонізація податкових систем країн — членів Європейського Союзу. Вже на початку 1990-х років стало зрозуміло, що невідповідності в системах оподаткування країн — членів ЄС створюють перешкоди на шляху формування єдиного ринку, оскільки вони не сприяють конвергенції цін. На фоні запровадження євро, збільшення прозорості ринку та жорсткішої конкуренції негативний вплив податкових бар'єрів став ще більш очевидним.

При проведенні спільної політики у сфері оподаткування у межах ЄС, з одного боку, важливе значення має максимально можлива гармонізація та координація податкових систем країн — членів ЄС у контексті формування спільної інтеграційної стратегії, а з іншого — вимога врахування інтересів країн-членів з огляду на те, що податкова політика з часів Вестфальського миру 1648 р. є символом національного суверенітету і невід'ємною складовою загальної економічної політики кожної держави. Одним із принципів правосуб'єктності держав і символом національного суверенітету є право кожної суверенної держави встановлювати і стягувати на своїй території податки. Саме тому в межах Європейського Союзу країни-члени здебільшого самі несуть відповідальність за проведення податкової політики.

Водночас розвиток європейської економічної інтеграції закономірно зумовив розвиток концепції міждержавної податкової уніфікації та гармонізації. **Податкова уніфікація** (зведення до єдиної форми, системи, єдиних нормативів) — введення обов'язкових однакових юридичних норм і правил у сфері оподаткування і формування на цій основі єдиної податкової системи. Натомість **податкова гармонізація** (приведення в стан відповідності, злагожденості) — вироблення загальної стратегії держав у сфері податкових правовідносин на відповідному етапі інтеграційної взаємодії, що передбачає координацію податкової політики, систематизацію та уніфікацію окремих податків і податкових систем країн, які входять до міжнародних регіональних угруповань. Відповідно податкова гармонізація передбачає приведення у відповідність структури податкових систем, порядку стягнення основних видів податків у всіх країнах співтовариства, а не повну їх уніфікацію, і базується на таких принципах:

— забезпечення нейтральності податків з позицій умов конкуренції на єдиному ринку, іншими словами, недискримінаційний податковий режим для всіх його учасників;

— усунення податкового (митного) контролю на внутрішніх кордонах співтовариства;

- виключення можливості подвійного оподаткування прибутку компаній, які здійснюють діяльність у двох або більше країнах ЄС;
- зведення до мінімуму можливості ухилення від сплати податків;
- існування гарантії надходження відповідних доходів у бюджету країни-учасниці.

Для створення ЄС власне вимагалось усунути всі перешкоди, у тому числі податкові, для вільного руху товарів, послуг, капіталів та робочої сили. Вже у період створення ЄС пропонувалися різні механізми здійснення податкової уніфікації та гармонізації. Були полярні думки: від координації податкової політики шляхом взаємних консультацій і неофіційних домовленостей між країнами-членами щодо ставок окремих податків до переходу до єдиної податкової системи і передачі повноважень з визначення бази і ставок основних податків наднаціональним органам Співтовариства. Проте враховуючи, що податкова політика кожної країни традиційно проводиться з урахуванням національних інтересів, у ЄС відмовилися від створення єдиної уніфікованої податкової системи. Замість цього було вирішено привести законодавства країн — членів співтовариства у відповідність, а також підпорядкувати національні податкові системи спільним завданням європейської інтеграції.

У нормативних актах ЄС поняття податкової системи не визначається, проте відповідно до ст. 269 Маастрихтської угоди бюджет ЄС має повністю фінансуватись із “власних ресурсів” (*own resources*), основним джерелом яких є податки. Таким чином, за період економічної еволюції країни ЄС виробили певні уніфіковані підходи у сфері оподаткування у контексті спільної бюджетної політики і фінансування бюджету ЄС.

Як показує історія, Європейські Співтовариства (ЄЕС і Євратом) фінансувалися, як і будь-яка міжнародна організація, за рахунок внесків держав-членів, що визначалося в ст. 200 Римського договору про ЄЕС. Будь-яких автономних податкових джерел формування бюджетів ЄЕС і Євратому угоди 1957 р. не передбачали. Деяко іншим був стан справ з Європейським об'єднанням вугілля і сталі (ЄОВС), договір про заснування якого (1951 р.) встановлював два власних джерела формування бюджету: позики, які розміщувалися на ринку, та податок на продаж (*sales tax*) вугілля і сталі, а також їхніх похідних у державах — членах ЄОВС. На підставі ст. 50 (2) Договору про ЄОВС зазначений податок щорічно стягувався з продажу вугілля і сталі відповідно до їх середньої вартості за ставкою не вище 1 %, якщо вища ставка спеціально не встановлена Радою.

Система фінансування бюджету Європейського Союзу принципово змінилася після схвалення концепції “власних ресурсів” і прийняття інститутами ЄС низки правових актів. Першим і основним серед цих актів стало Рішення Ради 1970 р., яке встановило структуру системи власних фінансових ресурсів Євробюджету: сільськогосподарські податки, що стягуються в ЄС; мита, що стягуються на зовнішніх кордонах ЄС; відсоткові відрахування від ПДВ, що збираються державами-членами.

Концепція “власних ресурсів” і відповідне її відображення у правових актах ЄС передбачали закріплення фінансової самостійності і посилення наднаціонального характеру Союзу. Частиною цих заходів стала відмова від внесків держав-членів у бюджет ЄС. Це повинно було допомогти розв’язати деякі політичні й економічні проблеми у відносинах між тими державами, які вважали, що їхні фінансові переваги від участі в ЄС незмірно менші (порівняно з іншими учасниками), ніж їхні грошові внески у бюджет Союзу. Однак рішення про відмову від внесків держав-членів не надавало можливості ЄС витримувати один зі своїх основних принципів бюджетної системи — заборону дефіциту бюджету Союзу. І вже у 1985 р. Рішенням Ради, що доповнює і змінює Рішення 1970 р., було встановлено четверте джерело “власних ресурсів” — фіксований відсоток (не більше 1,335) від ВВП (GNP) держав-членів, що перераховується в бюджет ЄС.

Отже, уніфіковану наднаціональну квазіподаткову систему ЄС можна представити у вигляді такої класифікації платежів, що стали основним джерелом фінансування спільного бюджету співтовариства.

1. *Сільськогосподарські податки*, які охоплюють такі види обов’язкових платежів: податок на імпорتنу й експортну сільськогосподарську продукцію в (з) державу (и), що не входить у ЄС; податок на цукор, що сплачується компаніями, які виробляють цукор у державах — членах ЄС; податок на ізоглюкозу (*isoglucose*), що сплачується разом з податком на цукор.

Серед цих трьох обов’язкових платежів податки на імпорتنу й експортну сільськогосподарську продукцію історично були першими. Вони розглядалися як засіб проведення єдиної сільськогосподарської політики і власне джерело бюджету Європейського Союзу. Такий підхід було закріплено у рішеннях Ради про фінансування загальної сільськогосподарської політики ЄЕС. Податок на експортну сільськогосподарську продукцію має на меті, крім забезпечення прямих надходжень у бюджет ЄС, утримувати держави-члени в рамках єдиної аграрної політики Європейського Союзу. Сума, стягнута як податок, є різницею між світовими цінами (які в цьому випадку нижчі, ніж ціни ЄС) і рівнем цін, встановлених на цю продукцію в Європейському Союзі. Особливість податків на імпорتنу й експортну сільськогосподарську продукцію полягає в тому, що сфера їхнього застосування і ставки визначаються в рамках механізму єдиної аграрної політики, а порядок їхнього розрахунку і сплати регулюється Митним кодексом ЄС. За своєю суттю ці податки — мита на продовольчі товари. Сільськогосподарські податки можуть використовуватися і для введення обмежень на виробництво визначених видів продукції.

2. *Мита*, стягнуті в ЄС, які виконують переважно протекціоністську функцію і мають дві основні форми: антидемпінгові та компенсаційні мита. Антидемпінгові мита, порівняно з компенсаційними, застосовуються частіше, регулярніше. Мита встановлюються на зовнішніх кордонах ЄС щодо імпорتنих та експортних товарів і визначаються з урахуванням таких характеристик: тарифікація товарів, походження товарів, кількість товарів, митна вартість товарів, тарифна ставка.

Тарифікація товарів здійснюється на основі комбінованої номенклатури товарів, де кожен вид товару має відповідний код. Походження і митна вартість товарів визначаються Митним кодексом ЄС. Тарифні ставки встановлюються відповідно до реєстру ЄС Єдиним митним тарифом (ЄМТ). Правову основу застосування митних зборів становлять законодавство ЄС, міжнародні угоди ЄС про вільну торгівлю та Генеральна угода з тарифів та торгівлі (ГАТТ), учасником якого є Європейський Союз.

Оскільки створення митного союзу було одним з перших і найважливіших завдань інтеграції європейських держав, що підписали установчі договори, протягом минулих десятиліть було створено митне право ЄС, основою якого є: Договір про ЄС; Митний кодекс, прийнятий у формі Регламенту Ради ЄС; Регламент Комісії, що встановлює порядок застосування Митного кодексу і, по суті, доповнює Регламент Ради; рішення Суду ЄС щодо митних питань (інтеграційне право, що регулює митні відносини і визначає поняття митного права ЄС), представлене значним масивом актів Ради, Комісії і рішень Суду.

3. *Податок на додану вартість (відсоткові відрахування)*, який є найбільш перспективним з погляду фінансування діяльності ЄС. Найявність ПДВ у податковій системі держави — обов'язкова умова її приєднання до Європейського Союзу, оскільки надходження від податку на додану вартість є одним з основних джерел формування спільного бюджету ЄС. ПДВ застосовується в державах — членах ЄС, що й визначають розмір його податкової ставки у межах, запропонованих спільним законодавством. Доходи, що надходять у бюджет ЄС від податку на додану вартість, є свого роду встановленою рішенням Ради єдиною відсотковою надбавкою до ставки ПДВ у державах-членах.

4. *Прибутковий податок з фізичних осіб*, які працюють в апараті ЄС. Цей податок був заснований Протоколом про привілеї та імунітети ЄС від 8 квітня 1965 р. і передбачає, що посадові особи й інші службовці Союзу “підлягають оподаткуванню на користь Союзу податком на заробітну плату і винагороди, які сплачуються їм Союзом”. Механізм і порядок стягування прибуткового податку визначається Регламентом Ради. Податок обчислюється за прогресивною шкалою в розмірі від 5 до 45 % і надходить у дохід Європейського Союзу. Відповідно до ст. 13 Протоколу про привілеї та імунітети ЄС посадові особи і службовці Союзу звільняються від сплати національних податків з винагород та інших виплат, що здійснюються в рамках ЄС. Аналогічне положення було закріплене в окремих протоколах, раніше прийнятих до договорів про ЄОВС, ЄЕС і Євратом. Це положення підтверджене і рішенням Європейського Суду. З метою усунення суперечок відповідно до положень Протоколу до Договору про ЄОВС Суд ухвалив, що якщо податкові органи держав-членів, визначаючи податкову ставку, що розраховується за прогресивною шкалою, включають у загальний дохід кошти, отримані посадовою особою ЄС у формі зарплати або іншої винагороди, то такі рішення національних державних органів порушують ст. 11 Протоколу і мають бути скасовані.

Отже, лише теоретично можна вести мову про уніфікацію і формування єдиної наднаціональної податкової системи ЄС у контексті “власних джерел” фі-

нансування бюджету Союзу. Говорити про реально сформовану уніфіковану податкову систему ЄС недоречно. На практиці у рамках регіональної економічної інтеграції дедалі частіше ставиться питання податкової гармонізації. Практичне втілення поняття гармонізації реалізувало себе на практиці при створенні Європейського Союзу. Економістам — засновникам цього Союзу справедливо належить першість у визначенні гармонізації національних економік. Ст. 100 Римського договору про ЄС лише в певних межах визначила податкову гармонізацію як “зближення законодавчих положень, розпоряджень і адміністративних дій держав-членів, які прямо стосуються створення або функціонування спільного ринку”. Прийняттю конкретного рішення щодо реалізації механізму податкової гармонізації передувала експертна робота провідних європейських фахівців, що суттєво впливала на визначення принципів податкової політики, як одного із векторів податкової гармонізації ЄС. У доповіді Д. Ньюмарка, голови Комітету з питань фінансів і податків, було сформульовано загальні рекомендації, покладені в основу політики податкової гармонізації ЄС:

1) серйозні відмінності податкових систем держав-членів не дають змоги повністю їх уніфікувати і централізувати в межах Співтовариства, тому з метою створення єдиного ринку достатньо гармонізувати (привести в стан відповідності) податкове законодавство держав-членів так, щоб відмінності не перешкождали досягненню кінцевої мети ЄС;

2) гармонізація законодавства має охоплювати перш за все прибуткове оподаткування населення, податок з обороту, податки на споживання, проблеми подвійного оподаткування, проблеми рівномірного розподілу податкового тягаря в межах об'єднаної Європи.

Взагалі податкова гармонізація охоплює не тільки приведення систем оподаткування до єдиного знаменника, тобто зближення податкової структури, механізму стягнення, розміру основних податкових ставок, а й погоджену податкову політику країн під час розв'язання як кон'юнктурних, так і довгострокових структурних проблем. Гармонізована податкова політика означає, що автономне застосування податкових важелів окремими країнами ЄС має перебувати під контролем керівництва Європейського Союзу, яке відповідно до інтересів усіх партнерів визначає податкову політику кожного учасника ЄС. Іншими словами, метою ЄС є не повна стандартизація національних систем оподаткування, а забезпечення гармонійного паралельного функціонування цих систем не лише між собою, а також відповідно до цілей Маастрихтської угоди 1992 р., що становить основу створення Європейського Союзу.

Отже, податкова гармонізація в ЄС ставить перед собою такі основні цілі:

- усунення податкових кордонів з метою забезпечення рівних конкурентних умов для суб'єктів господарювання;
- об'єднання й уніфікація внутрішнього ринку ЄС як основної рушійної сили інтеграційних процесів у регіоні;
- приведення у відповідність структури податкових систем, порядку стягнення основних видів податків у всіх країнах — членах ЄС.

З огляду на зазначене вище, доводиться констатувати, що фактично в ЄС донині не створено єдиного податкового простору, що безумовно ускладнює функціонування єдиного внутрішнього ринку. Разом з тим важливо підкреслити, що за півстолітню історію практики гармонізації національних систем оподаткування країн-учасниць у контексті розвитку ЄС встановлено такі загальні принципи податкової гармонізації:

- узгодження правового регулювання;
- синхронність прийняття гармонізованих законодавчих актів;
- послідовність етапів гармонізації;
- пріоритетність міжнародних угод над національним законодавством.

Ці принципи, у свою чергу, зумовлюють необхідність системного підходу до гармонізації національних податкових систем, основними напрямками якої в ЄС стали:

- гармонізація стягнення непрямих податків (ПДВ і акцизів);
- уніфікація оподаткування компаній.

Гармонізація стягнення непрямих податків. Серед непрямих податків особливо поширеним у країнах ЄС є ПДВ, який було вперше запроваджено у Франції в 1954 р. Він вважався просто ще одним податком з обігу або податком на споживання і не привернув уваги інших країн. Лише у 1967 р. ПДВ замінив цілу низку інших непрямих податків. 11 квітня 1967 р. Рада прийняла дві Директиви з гармонізації законодавства країн-членів стосовно податку з обігу, які заклали основу для єдиної системи податку на додану вартість. Проте ці Директиви не вирішили проблеми ПДВ, оскільки залишилися значні відмінності у розмірі податку, невизначеність стосовно платника податку, операцій, які підлягають оподаткуванню тощо.

Шоста Директива ЄС, прийнята у 1977 р., анулювала дію попередніх і встановила пакет єдиних правил та детальних процедур щодо об'єкта оподаткування, бази оподаткування, ставок, схем звільнення від податку та спеціальних схем. На мові Співтовариства всі ці правила відомі як "єдина основа оподаткування ПДВ". З метою покращення функціонування внутрішнього ринку та спрощення оподаткування багатьох операцій ця Директива доповнювалася та виправлялася у 1991—1997 рр.

З метою зближення ставок ПДВ з 1 січня 1993 р. у ЄС введено в дію мінімальну стандартну ставку в розмірі 15 %. Крім того, можна встановлювати одну або дві зменшені ставки для окремих видів товарів та послуг на рівні 5 %. Фактично стандартний тариф ПДВ коливається в діапазоні 15—25 % у країнах-членах.

Сучасна система стягнення ПДВ ґрунтується на принципі оподаткування товарів у країні призначення (за товарами, які експортуються, вхідний ПДВ повертається). Тобто ПДВ сплачує кінцевий споживач, і кінцеву суму ПДВ стягує країна-член, у якій відбувається кінцева поставка. ПДВ є нейтральним з погляду міжнародної конкуренції. Імпорт оподатковується в країні споживання так само, як і подібна вітчизняна продукція, а експорт вилучається з

оподаткування шляхом податкових кредитів або повернення податку експортерам, який сплачувався з урахуванням всіх елементів ціни експортованої продукції. Отже, експорт з ЄС у треті країни та експорт із однієї країни — члена ЄС в іншу звільняється від оподаткування ПДВ.

Уніфікація акцизів усередині ЄС тісно пов'язана з уніфікацією ПДВ. Першим поштовхом до об'єктивної необхідності гармонізації акцизів слугували вражаючі розміри бюджетних втрат окремих країн — членів ЄС, у яких був досить високий рівень акцизного оподаткування. Втрати надходжень до бюджету від сплати акцизів були спричинені шопінгом громадян тих країн, де ставки акцизного збору були високими, у країнах з досить низькими ставками акцизів і відповідно цінами на підакцизні товари.

У рамках ЄС було зроблено декілька спроб гармонізувати акцизи, проте жодна з них не була повністю успішною. Тому уніфікація акцизів і надалі залишається актуальною в усьому співтоваристві, оскільки цілковито усунути фіскальні межі й уніфікувати податкові ставки акцизного збору на практиці досить складно. Проте стабілізації щодо адміністрування акцизів можна досягти, утримавшись від запровадження нових і підвищення ставок діючих акцизів (зокрема, не варто змінювати ставки акцизів на бензин, алкогольні напої та тютюнові вироби, оскільки в ЄС спеціальними Директивами узгоджено структуру акцизних зборів з виробництва тютюну, на спирт та алкогольні напої, на нафтопродукти, а також регламентовано мінімальні акцизні ставки на окремі види перелічених груп підакцизних товарів).

Отже, гармонізація непрямих податків у ЄС здійснюється за такими напрямками:

- уникнення подвійного оподаткування у результаті переходу на стягнення податків за принципом “країна призначення”;
- вирівнювання ставок акцизного податку на імпорту продукцію;
- удосконалення податкового і митного адміністрування;
- уніфікація методики розрахунку і переліку підакцизних товарів.

Уніфікація оподаткування компаній (гармонізація прямих податків).

Уніфікація оподаткування компаній передбачає створення рівних умов для всіх платників, що функціонують у ЄС, полегшення їм доступу на внутрішній інтегрований ринок, а також активніше залучення в ЄС іноземних інвестицій у формі створення дочірніх компаній і філіалів ТНК. Основними векторами гармонізації прямих податків є:

- уникнення подвійного оподаткування і мінімізація умов ухилення від сплати податків на дохід, майно і капітал;
- формування раціональних систем оподаткування, спрямованих на стимулювання ефективного розвитку економіки, зниження податкового тягаря для товаровиробників, заохочення інвестицій у виробничий сектор, формування узгодженої системи податкового адміністрування, скорочення податкових пільг, спрощення оподаткування малого підприємства.

Уніфікація оподаткування прибутку та доходів (за винятком укладених угод про уникнення їх подвійного оподаткування) у світовій практиці не набула масштабного поширення, оскільки надзвичайно складно створити однакові умови для всіх платників податків, полегшити їм доступ на внутрішній інтегрований ринок. Положення про прямі податки в ЄС досить тривалий час не узгоджувалися й особливо не координувалися. Заходи у цій сфері обмежувалися окремими рішеннями для певних випадків подвійного оподаткування і порушення транскордонної діяльності. Римський договір не передбачав узгодження прямого оподаткування. Отже, якщо у сфері непрямого оподаткування процес гармонізації набув уже значного розвитку, то у сфері прямого оподаткування гармонізація лише починається.

Найпоследовнішими лобістами цього процесу є найбільш розвинуті держави — Франція та Німеччина. Підвищений інтерес до зазначеного питання з їхнього боку цілком виправданий, оскільки ці держави є свого роду “локомотивами” економічного розвитку ЄС і водночас мають один з найвищих рівнів податкового навантаження на підприємства і громадян у Європі. Так, за даними дослідження, проведеного аудиторською компанією “Ernst&Young” навесні 2004 р., ефективна ставка прямих податків, що стягуються з доходів підприємств у цих країнах, становила 35,4 % у Франції та 38,7 % у Німеччині (тоді як середня по країнах ЄС до його розширення — 29,4 %). Отже, з боку урядовців Франції та Німеччини найчастіше звучать заклики про уніфікацію норм прямого оподаткування з метою уникнення такого явища, як згубна податкова конкуренція, наслідком якої, перш за все, є відплив капіталу з країн з високим рівнем оподаткування.

Передусім слід згадати про дві директиви, які діють з 1990 р. і впливають на пряме оподаткування в Європейському Союзі: директива щодо об'єднання підприємств (*Merger Directive*) та директива про уникнення подвійного оподаткування доходів, що отримуються материнською компанією в ЄС від дочірніх компаній в інших країнах ЄС (*Parent-subsidiary directive*). Останньою передбачено звільнення від оподаткування доходів, отриманих у вигляді дивідендів материнською компанією в країні ЄС від дочірньої компанії, у статутному капіталі якої частка материнської компанії становить не менше 25 %, або надання податкового кредиту на суму сплаченого за кордоном податку на дивіденди.

З метою врегулювання взаємовідносин між державами ЄС у сфері обмеження податкової конкуренції та узгодження законодавства з прямого оподаткування Європейська Комісія в 1997 р. ухвалила Кодекс поведінки з прямого оподаткування бізнесу (*Code of Conduct on Direct Business Taxation*). У Кодексі було систематизовано такі основні ознаки згубних податкових режимів: нульова або незначна (порівняно з іншими) ефективна ставка корпоративного оподаткування; податкові пільги для галузей, що не є властивими для внутрішньої економіки, а тому не роблять жодного внеску до національної бази оподаткування; надання податкових пільг навіть у тому випадку, коли

відсутні зовнішні ознаки провадження підприємницької діяльності підприємством тощо. Кодекс забороняє країнам — учасницям ЄС впроваджувати у майбутньому будь-які заходи, що можуть сприяти розвитку згубної податкової конкуренції.

Отже, у сфері оподаткування прибутку корпорацій європейська податкова гармонізація передбачає:

- вирівнювання податкових ставок;
- уніфікацію податкової бази;
- усунення подвійного оподаткування;
- застосування спеціального статусу європейської компанії;
- взаємодопомогу країн — членів ЄС щодо оподаткування прибутку корпорацій.

Як показує практика ЄС, створення єдиного податкового простору державами чіткіше простежується у непрямому оподаткуванні (податках на споживання), тобто спочатку гармонізуються податки, які безпосередньо впливають на ціноутворення товарних потоків. Щодо фінансових потоків (капіталів), то тут механізм уніфікації прямих податків перебуває тільки на первинній стадії. Процес їх гармонізації проходить значно важче, оскільки прямі податки, особливо податок на прибуток, є одним із головних регулюючих податків, за допомогою якого формується конкурентоспроможність національної податкової системи.

Однак запровадження норм “податкового пакета” та інших директив з прямого оподаткування дають можливість вирішити декілька важливих завдань загальноєвропейської економічної політики, зокрема таких:

— дотримання державами — членами Кодексу поведінки у сфері боротьби проти згубної податкової конкуренції сприяють ліквідації вузьких місць у чинних податкових системах країн ЄС, які уможлилювали у 90-х роках ХХ ст. значні уникнення податків європейськими компаніями;

— впровадження гнучких схем оподаткування трансакцій між загальноєвропейськими холдингами активізує заохочення інвестицій у підприємства в країнах — членах ЄС, що є особливо актуальним з огляду на розширення Союзу (йдеться про капіталовкладення у нові країни-члени, інвестиційні можливості яких ще повною мірою не використані).

Як наслідок, у сфері прямого оподаткування спостерігається чітко окреслена тенденція на посилення економічних зв'язків між країнами-членами, заохочення регіонального розвитку на противагу інвестуванню за межами Союзу. Разом з тим, створюються все більші перепони для уникнення оподаткування європейськими компаніями і громадянами. Все це сприяє господарській і політичній консолідації країн у межах ЄС, досягненню єдиного рівня соціального розвитку держав.

Отже, еволюція оподаткування в Європі, яка, починаючи з 90-х років ХХ ст., супроводжувалась хвилею податкових реформ (цей процес почався в Іспанії, де реформи набирали обертів вже у 1995 р., і поширився на більшість інших

держав-членів, у тому числі Німеччину, що започаткувала блок реформ влітку 2000 р.), лише частково привела до узгодження реформаторських курсів нинішніх країн — учасниць Євросоюзу, що, зокрема, простежується:

1) у зростанні (причому в більшій мірі, ніж у США та Японії) частки перерозподілу їх ВВП. Так, частина податків у ВВП коливається від 30,5 % в Іспанії до 46,5 у Люксембурзі й 51,4 % у Данії. У різних країнах цей процес відбувається під впливом різних чинників. Проте загальним правилом серед країн ЄС стало те, що ринкова економіка потребує втручання держави у процеси перерозподілу створеного валового внутрішнього продукту для прискорення темпів економічного розвитку і соціального захисту різних верств населення;

2) гармонізації непрямого оподаткування загалом та ПДВ зокрема. Країни — учасниці Євросоюзу домовилися про введення обмежень на ставки цього податку в межах своїх територій, впорядкували та узгодили механізми його збору і контролю. Проте актуальними залишаються питання про пошук оптимального балансу між специфічними та універсальними податками, зокрема податком на додану вартість, акцизним збором, з погляду їхнього фіскального та ринково-коригуючого значення. Загалом процес гармонізації ПДВ і акцизів чітко прослідковується у зменшенні середнього відхилення за непрямыми податками у ЄС. Найменші відхилення в зоні євро практично за всіма видами непрямих податків, з одного боку, є певним відображенням високого ступеня інтеграції економік цих країн, а з іншого, дають змогу зробити висновок про те, що процес бюджетної конвергенції не має безпосередньо на меті вирівнювання податкових структур, проте робить на них вплив не менший, ніж цілеспрямована гармонізація;

3) існуванні більш помітних відмінностей у структурі прямих податків. Частка прямих податків у загальній сумі доходів становить від 15,5 % у Греції до 38,6 % у Великій Британії. Більше, порівняно з іншими групами країн, середнє відхилення за податком на прибуток корпорацій у зоні євро свідчить про необхідність подальшої податкової гармонізації з метою зниження конкуренції між країнами за залучення інвестицій і забезпечення ефективності податкової і бюджетної політики.

Разом з тим, незважаючи на посилення інтеграційних тенденцій, податкова політика країн Євросоюзу досі характеризується суттєвими національними особливостями, що не дає підстав сподіватися на проведення повної уніфікації європейського оподаткування навіть у дуже віддаленій перспективі. Донині залишається відкритим питання щодо формування єдиного оптимального європейського оподаткування, яке б і надалі було передумовою стабільно високих темпів економічного зростання всіх інтегрованих національних економік. Ці проблеми щодо фундаментальних, наріжних каменів податкової політики ЄС залишаються відкритими і для більшості нових країн-членів.

19.5. Валютна інтеграція. Спільна валютна політика та запровадження євро

Валютну інтеграцію як невід'ємний елемент економічної інтеграції варто розглядати у контексті послідовності кількох основних стадій організації валютних відносин:

- *гармонізації*, тобто зближення та взаємного пристосування національних господарств і валютних систем;
- *координації*, тобто узгодження цілей валютної політики;
- *уніфікації*, тобто проведення єдиної валютної політики.

Як правило, перехід до кожного наступного етапу інтеграції супроводжується формуванням наднаціонального механізму валютного регулювання і створенням інституціональної інфраструктури — міждержавних валютно-кредитних і фінансових організацій.

Отже, валютна інтеграція передбачає створення регіональних зон, у межах яких забезпечується відносно стійке співвідношення курсів національних валют або поступова заміна їх регіональною валютою, а також спільне регулювання валютних відносин та єдина валютна політика щодо інших країн. Складовими валютної інтеграції найрозвиненіших валютних об'єднань є:

- підтримання ринкового курсу власної валюти в межах узгодженого паритету;
- використання як паритету валюти країн-учасниць найсильнішої національної валюти або міжнародної розрахункової одиниці;
- створення спільного фонду для надання кредитів країнам-учасникам для підтримання курсу власної валюти;
- заснування міждержавного органу для грошово-кредитного та валютного регулювання.

Процес валютної інтеграції відбувається через дію механізму валютної інтеграції. *Механізм валютної інтеграції* — сукупність валютно-кредитних методів регулювання, спрямованих на поступовий перехід до вищого ступеня інтеграції. Як правило, зрілі форми економічної інтеграції вимагають адекватного ступеня інтеграції валютних відносин. Так, уніфікація валютної політики країн — учасниць інтеграційного об'єднання може мати місце за умов вільного руху товарів, послуг, капіталу між ними, що, у свою чергу, передбачає досягнення економічного і валютного союзу.

Валютний союз — один із типів міжнародних валютних систем, представлений групою країн, які встановили межі взаємних коливань курсів своїх національних валют і використовують однакові засоби валютного регулювання. Розрізняють дві головні складові валютного союзу між двома і більше країнами:

- 1) *валютно-курсний союз* — угода країн-учасниць щодо постійного фіксування їх обмінних курсів за відсутності курсових коливань (запровадження єдиної валюти є логічним завершенням такої ситуації);

2) *повна фінансова інтеграція*, що означає скасування будь-яких перешкод щодо руху фінансового капіталу між учасниками валютного союзу.

Повна фінансова інтеграція має супроводжуватися певними заходами: по-перше, *узгодженням грошової політики у країнах-учасницях*, оскільки різниця у темпах зростання грошової маси спричинятиме різницю відсоткових ставок, що загрожуватиме встановленим валютним паритетами; по-друге, *запровадження єдиної валюти* потребує створення *центрального банку союзу* для контролю грошової пропозиції та регулювання курсу єдиної валюти відносно валют інших (третіх) країн. Для цього необхідним є створення *резервного фонду* центрального банку валютного союзу з валют третіх країн.

Отже, характерними ознаками валютного союзу як одного з типів міжнародних валютних систем є: постійне фіксування валютних курсів, логічним завершенням якої є запровадження єдиної валюти; наявність розвинутої інституціональної інфраструктури і єдиного центрального банку союзу; вільний рух фінансового капіталу між країнами — учасницями валютного союзу.

Валютна система сучасного Європейського Союзу мала декілька етапів розвитку (Механізм валютних курсів, план Делора, Маастрихтський договір), ставши міжнародною валютною системою типу “валютний союз”, що має назву Європейський валютний союз.

Гармонізація валютної політики у рамках формування валютного союзу проводилася у три етапи (рис. 19.2, 19.3):

1) 1 липня 1990 р. — 31 грудня 1993 р. — лібералізація ринків капіталів і посилення координації та співробітництва в рамках Комітету керуючих центральних банків; досягнення стабільності цін і валютних курсів; посилення координації економічної політики держав-членів;

2) 1 січня 1994 р. — 1 січня 1999 р. — створення Європейського валютного інституту на базі Комітету керуючих центральних банків, підготовка до створення Європейського центрального банку;

3) з 1 січня 1999 р. введення в обіг єдиної грошової одиниці — євро:

— з 1 січня 1999 р. до 1 січня 2002 р. — євро використовували тільки в безготівковому обігу паралельно з національними валютами. За господарськими суб'єктами зберігалось право вибору між євро та національними грошовими знаками. Лише в євро з 1 січня 1999 р. обов'язково проводилися міжбанківські розрахунки, здійснювалися операції на фінансових ринках, емісія державних цінних паперів;

— з 1 січня до 1 липня 2002 р. — національні валюти країн — учасниць ЄВС повністю замінюються на євро в усіх сферах безготівкових розрахунків. Банкноти та монети в євро надходять у готівковий обіг і використовуються паралельно з національними грошовими знаками, а останні з 1 липня 2002 р. втрачають статус законного засобу платежу;

— з 1 липня 2002 р. — євро — єдиний законний платіжний і розрахунковий засіб у ЄВС. Емітент євро — Європейський центральний банк.

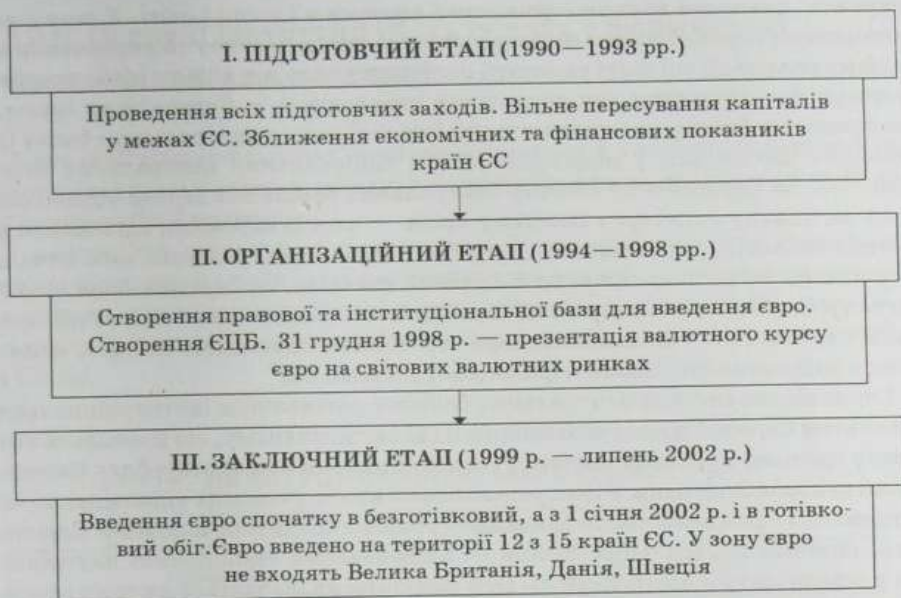

Рис. 19.2. Етапи переходу країн ЄС на єдину європейську валюту — євро

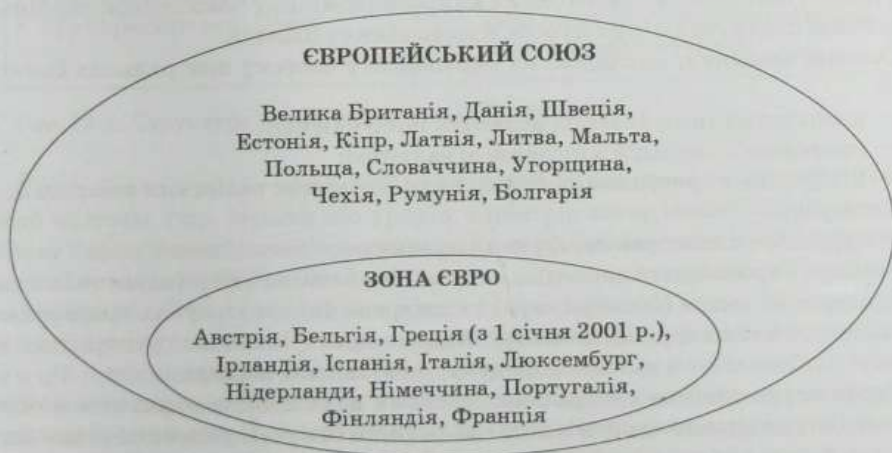

Рис. 19.3. Склад країн — учасниць ЄС та зони євро

Маастрихтська угода передбачила створення потужного організаційного “каркаса” для нової валютно-фінансової системи в Європі і світі. У результаті формування Європейського економічного і валютного союзу та вироблення механізму реалізації спільної валютної політики впродовж 1990-х років утворено інституційну структуру для управління цим союзом — *Європейську систему центральних банків*, яка складається з Європейського центрального банку (детальніше про це див. у підрозділі 19.6) і національних центральних банків країн ЄС. На Європейську систему центральних банків покладено відповідальність за спільну монетарну політику країн — членів євросони, здійснення валютних операцій, управління та підтримання валютних резервів, забезпечення безперебійного функціонування платіжної системи, здійснення банківського нагляду. Європейська центральна система банків має не лише виключне право емісії євробанкнот у межах зони євро, а й сприяє здійсненню заходів, змістом яких є зміцнення стабільності фінансової системи ЄС.

Європейська система центральних банків є незалежним інституціональним елементом Європейського економічного і валютного союзу, що проводить незалежну грошово-кредитну політику, основні напрями якої розробляє Європейський центральний банк, а центральні банки країн-учасниць відповідають за її дотримання. Найважливіше завдання грошово-кредитної політики Європейської системи центральних банків — забезпечення стабільності внутрішніх цін у середньостроковому періоді. Цей показник визначається як темп приросту гармонізованого індексу споживчих цін, який не перевищує 2 % від аналогічного періоду попереднього року. Цінова стабільність у Європейському економічному і валютному союзі спирається на моніторинг, аналіз і прогнозування динаміки цін, визначення факторів ризику їх дестабілізації. Аналітичну базу для цього становить динаміка таких макроекономічних показників: середньої заробітної плати, валютних курсів, курсів цінних паперів.

Основні завдання, покладені на Європейську систему центральних банків, такі:

- визначення та здійснення валютної політики ЄС;
- проведення операцій з іноземною валютою;
- підтримка та регулювання офіційних іноземних валютних резервів держав-членів;
- сприяння злагодженому функціонуванню системи платежів.

Капітал Європейської системи центральних банків (5 млрд євро) та іноземний резервний актив (50 млрд євро) як джерела використовують національні банківські системи держав зони євро згідно з критеріями, що ґрунтуються на розмірі національного валового продукту та кількості населення.

Європейська система центральних банків є надзвичайно важливим компонентом Європейського економічного і валютного союзу. Її рішення і діяльність роблять багато для того, щоб забезпечити успіх валютної інтеграції та спільної монетарної і валютної політики ЄС. Це, у свою чергу, є запорукою фінансової стабільності, важливою умовою довіри до системи економічного регулювання та невід’ємною складовою формування єдиної фінансової політики в рамках ЄС.

19.6. Основні інституції ЄС та їх роль у формуванні єдиної фінансової політики

Інституції Європейського Союзу утворювалися й удосконалювалися з перспективою дедалі тіснішого об'єднання країн Європи та проведення ними єдиної інтеграційної політики.

Інституційна структура Європейського Союзу побудована за схемою, яка суттєво відрізняється від схем державного управління. Розглянемо детальніше роль та функціональне призначення основних інституцій ЄС (рис. 19.4), які мають безпосередню причетність до формування єдиної фінансової політики Союзу.

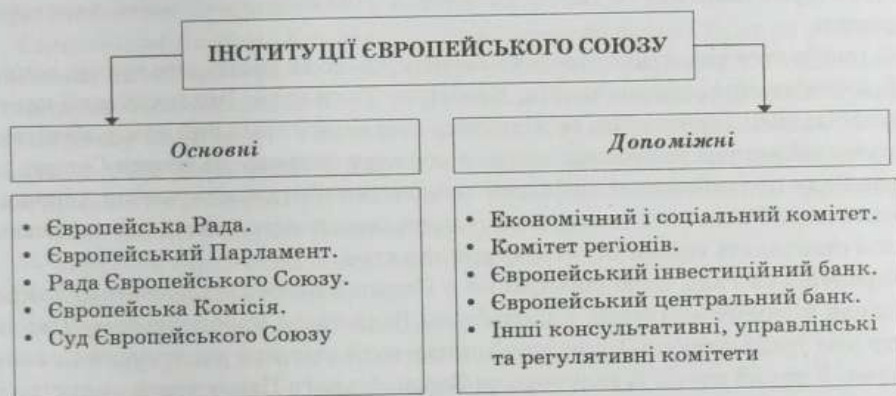

Рис. 19.4. Структура інституційної системи ЄС

Європейська Рада — керівний політичний орган, що заснований 1974 р., який включає глав держав або урядів, міністрів закордонних справ, а також голову Європейської Комісії разом з одним зі своїх заступників. На відміну від інших інституцій, Європейська Рада діє без будь-яких правил внутрішнього розпорядку (цей формальний недолік є характеристикою вищого органу, скликаного державою-членом, що головує в ЄС, його засідання зазвичай проводяться в цій країні, порядок денний готує ця ж країна).

Рішення Європейської Ради не мають обов'язкового характеру, але дають потужні політичні імпульси та накреслюють магістральні напрями подальшого розвитку ЄС. Маастрихтська угода 1992 р. наголошує на провідній ролі Європейської Ради як органу, який має забезпечити Союз необхідним імпульсом для його розвитку і визначити загальнополітичні керівні принципи цього. Згідно зі ст. 13 Договору про ЄС Європейська Рада визначає принципи й за-

гальні напрями спільної зовнішньої та безпекової політики, зокрема й питання захисту, які держави-члени мають виконувати на основі втілення рішень Ради в життя. Європейська Рада має право обмежувати коло питань у сфері зовнішньої й безпекової політики, а також залучається до узгодження економічної політики держав-членів.

Порядок денний кожного засідання Європейської Ради відображає діапазон найважливіших щоденних проблем, з якими зіткнувся ЄС. Можна стверджувати, що Європейська Рада переймається внутрішніми й зовнішніми аспектами економічного та політичного характеру європейської інтеграції. Разом з тим, Європейська Рада відіграє роль “вдосконалювача” економічної й соціальної інтеграції. Наприклад, висновки держави-члена, що головувала, з нагоди прийняття Амстердамської угоди зачепили такі загальноекономічні проблеми:

1) розширення Співтовариства відповідно до історичного рішення, прийнятого в 2000 р. з огляду на політику Союзу, враховуючи сільськогосподарську та структурну політику, а також майбутній фінансовий потенціал через розширення;

2) прийняття резолюції стосовно Економічного та валютного союзу, зокрема й зобов'язання держав-членів, Комісії та Ради щодо імплементації пакту про стабільність і зростання, засвідчуючи цим самим спільний намір зберігати питання зайнятості найголовнішими в порядку денному політики Союзу; рішення Ради про забезпечення бюджетної дисципліни держав-членів, рішення Європейської Ради, що підтверджують принципи нового механізму оцінювання, які становлять юридичну структуру для євро.

Європейська Рада тісно співпрацює з Європейським Парламентом. Зокрема, після кожного засідання Європейська Рада надає Європейському Парламенту звіт своїх слухань і щорічний письмовий звіт про досягнутий Союзом прогрес. У такий спосіб із залученням Європейського Парламенту до систематичного огляду справ Союзу створено додатковий демократичний елемент дебатів стосовно майбутнього європейської інтеграції.

Рада ЄС (Європейська Рада міністрів) — переважно політичний орган ухвалення рішень у ЄС, що затверджує або коригує пропозиції Європейської Комісії, якій доручено виконання рішень Ради міністрів. Рада ЄС характеризується двома основними ознаками: 1) її засідання відбуваються не на постійній основі; 2) склад Ради та її назва змінюються залежно від порядку денного її роботи, із залученням різних представників урядів держав-членів (на рівні міністрів) до участі в засіданнях. Наприклад, залежно від порядку денного збираються міністри закордонних справ (Рада із загальних справ та зовнішніх відносин), економіки й фінансів (ЕКОФІН), сільського господарства тощо, формуючи загалом дев'ять конфігурацій Ради. Кількість засідань протягом року залежить від масштабів та інтенсивності законодавчого процесу в ЄС і впливу політичних чинників у розв'язанні певного питання. Незважаючи на змінність складу Ради міністрів, вона залишається єдиною інституцією.

Керівництво в Раді здійснює країна-президент, яка змінюється кожні півроку. Рішення Ради готують близько 250 робочих груп і комітетів; вони виконують технічну роботу і передають документи в Комітет постійних представників, котрий здійснює політичну підготовку рішень. Рішення в Раді ухвалюються голосуванням міністрів з держав-членів. Залежно від питання, що розглядається, застосовується один з трьох видів голосування: проста більшість для процедурних питань; кваліфікована більшість (коли кожна країна має визначену "вагу" голосу) для питань внутрішнього ринку, економічних справ і торгівлі; одностайне рішення для питань про вступ нових членів, оподаткування, проблем спільної зовнішньої та безпекової політики, питань правосуддя та внутрішніх справ.

Прийняті законодавчі акти ЄС мають форму постанов і директив. Постанови є обов'язковими для виконання і стають частинами національних законодавств. Директиви також обов'язкові, але залишають за державами право вибору методів виконання.

Європейська Комісія (Комісія ЄС) — виконавчий орган ЄС, який має досить обмежені повноваження та можливості втілювати політику ЄС. Вважається "двигуном європейської інтеграції", оскільки має майже виняткове право на законодавчу ініціативу. Саме до її компетенції належить переважна більшість ініціатив у сфері фінансів. Крім того, Комісія забезпечує нагляд за виконанням прийнятих рішень. Відповідно до своїх повноважень Комісія повинна:

- розробляти й пропонувати законодавчі акти;
- керувати запровадженням політики ЄС;
- розпоряджатися бюджетом;
- підтримувати зовнішні відносини;
- забезпечувати нагляд та контроль за дотриманням законів ЄС;
- вказувати шляхи та перспективи розвитку.

Отже, завдання Комісії ЄС стисло можна сформулювати так: ініціатива (підготовка законодавчих ініціатив, які після прийняття стають постановами та директивами, необхідних для досягнення певних цілей, виконання (забезпечує виконання положень договорів про ЄС) і контроль (гарантує виконання затверджених законопроектів). Відповідно до договору про ЄС Комісія несе відповідальність щодо управління фондами Співтовариства, що становлять частину його бюджету.

Комісія складається з двадцяти незалежних членів разом з президентом і п'ятьма віце-президентами. Як член колективного органу кожен член комісії керує одним або кількома напрямками діяльності (аналогічно міністру уряду) і відповідає за роботу певного адміністративного департаменту — генерального директорату, що працює з відповідною галуззю. Комісію призначають на п'ятирічний строк за згодою країн-членів, рішення про її призначення ухвалює Європейський Парламент. Комісії у її діяльності допомагає власний адміністративний апарат.

Європейський Парламент — одна з п'яти інституцій Європейського Союзу; пройшла шлях від спостерігача за органами найвищої влади до повноцінного парламенту демократичної держави. Сучасні повноваження Європейського Парламенту передбачають участь у законодавчому процесі, бюджетні процедури, участь у виборах Комісії і в процесі вироблення й ухвалення рішень, зокрема й надання згоди на асоціацію чи приєднання нових держав.

Починаючи з 1979 р., Європейський Парламент обирають прямим загальним голосуванням. Місця в ньому (626 до останнього розширення і 732 після) розподілені між країнами-членами відповідно до чисельності населення. Маастрихтська та Амстердамська угоди значно розширили права Європарламенту, який виконує такі основні функції:

- разом із Радою бере участь у законодавчому процесі через численні процедури (процедура спільного ухвалювання рішень, процедура співпраці, узгодження, консультативний висновок тощо);

- контролює діяльність інституцій Союзу, затверджуючи склад Комісії (та через право висловлювати їй вотум недовіри), а також через письмові й усні запити, які він може адресувати Комісії та Раді;

- поділяє з Радою бюджетні повноваження, а саме: ухвалює річний бюджет та контролює його виконання.

Наразі Європарламент складається з 17 постійних комітетів, які спеціалізуються в конкретній сфері політики ЄС: Комітет з питань закордонних справ, прав людини, спільної політики безпеки та оборони; Комітет з питань бюджету; Комітет з бюджетного контролю; Комітет з питань прав і свобод громадян, юстиції та внутрішніх справ; Комітет з питань економіки та грошово-кредитних справ; Комітет з питань права та внутрішнього ринку; Комітет з питань промисловості, зовнішньої торгівлі, досліджень та енергетики; Комітет з питань зайнятості та соціальної сфери; Комітет з питань екології, охорони здоров'я та споживчої політики; Комітет з питань сільського господарства та розвитку села; Комітет з питань рибальства; Комітет з питань регіональної політики, транспорту і туризму; Комітет з питань культури, молоді, освіти, засобів масової інформації та спорту; Комітет з питань розвитку та співробітництва; Комітет з питань конституційної сфери; Комітет з питань прав жінок і рівних можливостей; Комітет з питань звернень.

У назвах комітетів загалом відображаються їхні специфічні інтереси і в цілому визначаються обов'язки відповідно до положень угод і міжінституційних відносин. Наприклад, Комітет з питань бюджету забезпечує: здійснення Європарламентом бюджетних повноважень; обговорення проекту бюджету з витрат; співробітництво з Комітетом бюджетного контролю; бюджетне виконання, управління та контроль. На Комітет з бюджетного контролю покладено: зобов'язання щодо контролю за фінансовими, бюджетними й адміністративними заходами здійснення стосовно спільного бюджету ЄС; фінансові інструкції; закриття, презентація та перевірка рахунків і балансових звітів Співтовариств; контроль виконання поточних бюджетів; підготовка законодавчих

пропозицій щодо регулювання бюджетної процедури, перевірка випадків шахрайства і порушень; розгляд повідомлень і пропозицій Суду аудиторів і виконання цих обов'язків у співробітництві з Комітетом з бюджетних питань. Комітет з питань економіки та грошово-кредитних справ здійснює контроль щодо функціонування внутрішнього ринку; забезпечує вирішення питань монетарної політики, платіжного балансу (регулювання руху капіталу), реформи світової грошово-кредитної системи.

Отже, Комісія, Рада та Парламент утворюють "інституційний трикутник", що відіграє ключову роль у прийнятті фінансових рішень у ЄС. Процес прийняття рішень у ЄС на перший погляд здається занадто ускладненим, проте закладений у ньому механізм перевірок і противаг є суттєвим для демократичного процесу, котрий має ґрунтуватися на відкритій дискусії, консультаціях і консенсусі.

Розроблення законопроектів починає Європейська Комісія з власної ініціативи або на прохання Європарламенту чи Європейської Ради міністрів, яка не може прийняти рішення без офіційної пропозиції з боку Комісії ЄС. Пропозиції надходять до Ради міністрів, а далі передаються до відповідних комітетів Європарламенту. У комітетах Європарламенту до проектів вносяться поправки і вони проходять попереднє обговорення перед тим, як про них буде повідомлено на черговому засіданні Парламенту. Водночас проекти передаються до економічного та соціального комітету, або комітету регіонів. Позиції парламенту та названих вище комітетів повідомляються Комісії ЄС, яка на їх основі вносить поправки до законопроекту. Далі проект рішення знову потрапляє до Європейської Ради міністрів і Європарламенту для другого читання, але попередньо розглядається на рівні комітетів, голосується на щомісячній пленарній сесії парламенту і повертається до Ради міністрів, яка і приймає остаточне рішення. У ході цього процесу Комісія ЄС може внести зміни або поправки до своєї пропозиції. Після прийняття рішення саме Європейська Комісія організовує контроль за виконанням.

"Інституційний трикутник" доповнюється ще двома важливими інституціями — Судом Європейського Союзу та Палатою аудиторів.

Суд Європейського Союзу — орган, створений у 1952 р. Договором про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі, який забезпечує дотримання права в ЄС. Оскільки Суд ЄС має надзвичайно великий обсяг обов'язків, Єдиний європейський акт (1987 р.) передбачив створення Суду першої інстанції — додаткового судового органу, покликаного "розвантажити" і максимально допомогти Суду ЄС виконувати його основну функцію. Отже, Суд ЄС та Суд першої інстанції втілюють судову гілку влади Євросоюзу.

Суд розглядає суперечки між державами-членами, між Союзом і країнами ЄС, між інститутами, фізичними особами або спільними органами і Союзом; готує експертні висновки і відповідає за попередні рішення (за клопотанням національного суду); висловлює свою думку щодо міжнародних угод. Хоча суд не наділений примусовими повноваженнями, в переважній більшості випад-

ків сторони виконують рішення суду, спираючись на концепцію дотримання спільних інтересів.

Рахункова палата (Палата аудиторів) — колегіальний орган, заснований 1975 р., який забезпечує зовнішній контроль спільних європейських фінансів і консультативний розгляд бюджетних проектів ЄС.

У сфері бюджетного планування значну роль відіграють дорадчі органи ЄС — Європейський економічний і соціальний комітет (виражає позиції громадянського суспільства з соціальних та економічних питань) та Комітет регіонів (виражає позицію регіональних та місцевих органів влади).

Європейський економічний і соціальний комітет — інституція, що представляє інтереси держав — членів ЄС в економічній і соціальній сферах і здійснює дорадчі функції. Функція Комітету полягає у наданні Комісії та Раді своїх висновків щодо запланованих до ухвалення правових актів у випадках, передбачених договором, тобто тоді, коли консультації з ним є необхідною передумовою законності ухваленого правового акта, але не мають обов'язкової юридичної сили. Крім того, Комісія і Рада можуть ухвалювати рішення про додаткові консультації з Економічним і соціальним комітетом, що виходять за межі потреб, зазначених у Договорі. Європейський Парламент також може консультиватись із комітетом. Економічний і соціальний комітет має повноваження надавати висновки з власної ініціативи, які проте не можуть набувати правової чинності. На вимогу Європарламенту, Комісії і Президії Ради Комітет здійснює постійний контроль за внутрішнім ринком з метою виявлення порушень. Двічі на рік він організовує форум Спільного ринку країн-членів для аналізу поточного стану.

Членів комітету пропонують національні уряди і формально призначає Рада міністрів. Склад комітету має забезпечити належне представництво всіх держав — членів різних груп, які діють в економічній і соціальній сферах суспільного життя. На практиці для забезпечення широкого спектра представлених інтересів члени комітету поділяються на три групи, що є приблизно однаковими за чисельністю:

- 1) підприємці, з яких лише менша половина є представниками промисловості; інші — переважно від державних підприємств, комерційних організацій, банків, страхових компаній тощо;
- 2) наймані працівники; переважна більшість у цій групі є членами національних профспілок;
- 3) різноманітні організації, що здійснюють представництво за інтересами (спілки споживачів, торгові палати, об'єднання сільськогосподарських виробників тощо).

Групи працюють дещо подібно до політичних груп у Європарламенті: проводять регулярні зустрічі (приблизно 90 засідань щорічно), на яких розглядаються питання спільних інтересів, обговорюється щоденна робота Комітету, погоджуються позиції під час голосування стосовно пропозицій і проблем, що мають розглядатися на пленарних засіданнях.

Основна робота Комітету зводиться до надання фахових висновків з питань економічного і соціального розвитку ЄС у розрізі таких напрямів:

- сільське господарство та його розвиток у розрізі регіонів;
- економічний та грошово-кредитний розвиток;
- зайнятість, соціальна політика і громадянство;
- зовнішні відносини;
- формування єдиного ринку, виробництво та споживання;
- розвиток транспорту, енергетики, інфраструктури й інформаційного суспільства.

Пленарні засідання проводяться в Брюсселі впродовж двох днів приблизно дев'ять або десять разів на рік.

Комітет регіонів — консультативний орган, створений у 1993 р. у рамках Маастрихтського договору, який забезпечує представництво регіональних та місцевих спільнот у процесі прийняття рішень ЄС. Завдяки створенню Комітету регіонів регіональні та місцеві органи отримали можливість брати участь у діяльності ЄС, щоб просувати спільні інтереси та за необхідності представляти і лобіювати їх врахування на рівні Союзу.

Комітет регіонів, який є за своєю суттю дорадчою інституцією, здійснює систематизацію та концентроване представництво регіональних і місцевих інтересів у законотворчому процесі ЄС. Комітет регіонів функціонує як допоміжна інституція, з якою мають консультуватись Рада, Комісія та Європейський Парламент насамперед з питань, які безпосередньо зачіпають інтереси регіонів. Без консультацій з комітетом не вирішуються питання освіти, культури, охорони здоров'я, фондів регіонального розвитку, проектування транс'європейських мереж. Консультативні повноваження Комітету регіонів було поширено на подальші напрями політики Співтовариства, зокрема питання, пов'язані із забезпеченням зайнятості, а також на соціальну й екологічну політику після укладення Амстердамського договору.

Роботу комітету забезпечують вісім постійних комісій і чотири підкомісії.

Комісія 1: Регіональний розвиток, економічний розвиток, місцеві та регіональні фінанси (підкомісія 1: Місцеві та регіональні фінанси).

Комісія 2: Просторове планування, сільське господарство, полювання, рибальство, лісництво, морське навколишнє середовище та гірські райони (підкомісія 2: Туризм і сільські райони).

Комісія 3: Транспорт і системи комунікацій (підкомісія 3: Телезв'язок).

Комісія 4: Міська політика.

Комісія 5: Планування та використання землі, довкілля й енергетики.

Комісія 6: Навчання й виховання.

Комісія 7: Громадянство Європи, дослідження, культура, молодь і споживачі (підкомісія 7: Молодь і спорт).

Комісія 8: Економічна і соціальна єдність, соціальна політика й охорона здоров'я.

Висновки Комітету обговорюються на засіданнях зазначених восьми фахових комісій, після чого виносяться на пленарне засідання для їх остаточного ухвалення.

Важливу роль у реалізації фінансової та монетарної політики ЄС відіграють фінансові інституції — Європейський інвестиційний банк і Європейський центральний банк.

Європейський інвестиційний банк створено у 1958 р. відповідно до Договору про Європейське економічне співтовариство. Відповідно до ст. 267 Договору основне завдання Банку полягає у сприянні за допомогою своїх власних ресурсів і доступу на ринок капіталу збалансованому та стійкому розвитку спільного ринку. Це означає, що Банк переважно має діяти як джерело інвестиційних ресурсів для проектів, які сприяють досягненню певних цілей ЄС. Банк працює на некомерційній основі, уповноважений давати позики та гарантії для полегшення фінансування трьох типів проектів у всіх секторах економіки:

- 1) проектів для розвитку найменш розвинутих регіонів ЄС;
- 2) проектів для модернізації або конверсії підприємств, розвитку підприємницької діяльності в нових галузях, які є пріоритетними з огляду на прогресивне функціонування спільного ринку;
- 3) проектів, що мають спільний інтерес для декількох країн-членів (підтримка проектів загальноєвропейського масштабу в галузях транспорту, зв'язку, охорони навколишнього середовища, енергетики).

Фінансові ресурси Банку складаються з оплаченої частини статутного капіталу, накопичених резервів, а також запозичених коштів. Проекти, в які Банк вкладає гроші, мають відповідати певним критеріям, а саме:

- сприяти виконанню завдань ЄС, зокрема підвищувати конкурентоспроможність європейської промисловості та малих підприємств, стимулювати розвиток інформаційних технологій;
- здійснюватись переважно на користь найвідсталіших регіонів;
- залучати інші джерела фінансування.

Приблизно 90 % від банківських позик Європейського інвестиційного банку призначаються для реалізації проектів у межах держав-членів, а решта — для проектів поза їх межами. За межами Європейського Союзу Банк здійснює фінансові операції як за рахунок власних коштів, так і (за умови одержання відповідних повноважень) за рахунок бюджетних коштів ЄС або окремих країн — учасниць Союзу. Крім країн — членів ЄС, Банк надає кредити країнам, які підписали з Європейським Союзом угоди: учасникам Ломейської конвенції; країнам, що підписали угоди про співробітництво, а також перебувають в асоціації з ЄС (наприклад, країнам — членам Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ)). Із країн, які не входять до складу ЄС, найбільш численною є група з країн, що розвиваються (зокрема Африки, Карибського басейну і Тихого океану, які свого часу в місті Ломе (Тоголезька Республіка) підписали відповідні конвенції, що передбачають досить широку кооперацію між цими країнами і ЄС, у тому числі надання учасникам Ломейської конвенції фінансової допомоги і кредитів).

Банк надає кредити як державним, так і приватним позичальникам у промисловості, сільському господарстві, екологічній та енергетичній інфраструктурі, сфері послуг, комунікацій. Кредити надаються для особливих типів проєктів, що мають особливе значення для ЄС.

Банк може здійснювати фінансування інвестиційних програм спільно зі структурними фондами, що функціонують під керівництвом Європейської Комісії (Європейським фондом розвитку, Європейським соціальним фондом, Європейським фондом сільськогосподарської орієнтації і гарантій). Європейський інвестиційний банк фінансує не більше 50 % вкладених у проєкт коштів (строк надання кредитів: 7—12 років для проєктів у сфері промисловості; 20 і більше років для проєктів з розвитку інфраструктури).

У рамках Європейського інвестиційного банку з 1994 р. діє *Європейський інвестиційний фонд*, який надає довгострокові гарантії для фінансування транс'європейських транспортних та комунікаційних і енергетичних сіток, а також для розвитку малих і середніх підприємств.

Європейський центральний банк (офіційна дата створення — 1 червня 1998 р.) розпочав роботу на початку липня 1998 р. у Франкфурті-на-Майні у результаті прийняття рішення главами держав та урядів ЄС про перехід до третього етапу Економічного та валютного союзу. Його було створено на базі Європейського валютного інституту, який функціонував з 1994 р. і підготував запровадження спільної валюти на другому етапі розвитку Економічного валютного союзу.

Органами Європейського центрального банку, які ухвалюють рішення, є Рада директорів банку, Рада Європейського центрального банку та Розширена рада банку. Європейський центральний банк разом із національними центральними банками країн — членів ЄС входить до складу Європейської системи центральних банків. Керівні органи Європейського центрального банку, що ухвалюють рішення, здійснюють керівництво Європейською системою центральних банків. Зокрема, Рада директорів банку відповідає за провадження грошової політики відповідно до директив і рішень. Рада Європейського центрального банку є найвищим органом Європейської системи банків, уповноваженим ухвалювати рішення. До складу Ради банку входять члени Ради директорів банку, голови національних центральних банків тих країн-членів, які увійшли до зони євро, а також, без права голосу, Голова Ради ЄС з питань економіки й фінансів та член Комісії. Рада Європейського центрального банку видає важливі директиви та постанови, ухвалює рішення і вживає необхідних заходів задля виконання завдань, покладених договором на Європейську систему центральних банків.

Вирішальним кроком у діяльності Європейського центрального банку стала жорстка фіксація обмінних курсів євровалют щодо євро 31 грудня 1998 р. Завдяки цьому з 1 січня 1999 р. 11 із тоді ще 15 країн — членів ЄС ввели нову грошову одиницю — євро. Отже, з 1 січня 1999 р. Європейський центральний

банк взяв на себе відповідальність за стабільність нової валюти (євро), а також за політику відсоткових ставок і грошової маси у зоні євро.

Крім того, Європейський центральний банк має право:

— на висловлення своєї думки стосовно всіх пропозицій про ухвалення правових актів ЄС та щодо всіх проектів законів національних офіційних органів влади, які стосуються його сфери повноважень;

— звернення із запитом про надання статистичних даних, необхідних для його роботи, представництво у сфері міжнародного співробітництва, участь у діяльності міжнародних валютних установ.

Таким чином, Європейський центральний банк займає чільне місце у Європейській системі центральних банків, а його основним завданням є розроблення основних напрямів грошово-кредитної політики Європейського економічного і валютного союзу.

Отже, ЄС поступово трансформується з міжнародної організації, з економічного та політичного союзу західноєвропейських країн в об'єднання держав з єдиною валютою, громадянством, кордонами, єдиною зовнішньою і внутрішньою політикою.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Спільний ринок, внутрішній ринок, конвергенція, критерії конвергенції, євробюджет, податкова уніфікація, податкова гармонізація, валютна інтеграція, механізм валютної інтеграції, валютний союз, Європейська система центральних банків, Рада ЄС (Європейська Рада міністрів), Європейська Комісія, Економічний і соціальний комітет ЄС, Комітет регіонів ЄС, Європейський інвестиційний банк.

Контрольні запитання і завдання

1. Які етапи економічної інтеграції у своєму розвитку пройшов ЄС? Чому ЄС є найбільш розвинутим інтеграційним угрупованням у світі?
2. Проаналізуйте та порівняйте (на ваш вибір) два етапи економічної інтеграції в Європі. У чому полягають особливості фінансової політики на кожному із них?
3. У чому полягають особливості економічної інтеграції та фінансової політики на етапі формування спільного ринку та єдиного внутрішнього ринку ЄС?

4. Які переваги та недоліки економічної інтеграції в ЄС?
5. У чому полягає історична роль підписання Маастрихтської угоди? Назвіть її найважливіші положення.
6. Що варто розуміти під поняттям “валютно-фінансова конвергенція”? Які критерії валютно-фінансової конвергенції визначає Маастрихтський договір?
7. Охарактеризуйте особливості організації фінансів ЄС.
8. Які особливості бюджету ЄС? На яких принципах він базується і які завдання покликаний вирішувати?
9. На яких принципах і за рахунок яких джерел формуються доходи бюджету ЄС? Охарактеризуйте власні ресурси бюджету ЄС.
10. Охарактеризуйте видатки бюджету ЄС. На які цілі використовуються кошти бюджету ЄС?
11. Які проблеми бюджетної політики ЄС стали передумовою формування бюджетної стратегії? Які цілі і завдання бюджетної стратегії ЄС на 2007—2013 рр.?
12. Охарактеризуйте особливості бюджетного процесу в ЄС. Назвіть функції та повноваження інститутів ЄС у рамках бюджетного процесу.
13. Що передбачає уніфікація і гармонізація податкових систем країн ЄС? Назвіть основні цілі та принципи податкової гармонізації в ЄС.
14. Розкрийте особливості та напрями гармонізації непрямих податків у ЄС.
15. У чому полягають особливості, завдання та проблеми уніфікації оподаткування компаній (гармонізація прямих податків) у ЄС?
16. Розкрийте суть валютної інтеграції та назвіть основні стадії організації валютних відносин у рамках такої інтеграції. Що таке механізм валютної інтеграції?
17. Охарактеризуйте основні етапи гармонізації валютної політики ЄС. Розкрийте взаємозв'язок валютної і бюджетної політики в рамках ЄС.
18. Охарактеризуйте інституційну структуру ЄС. Розкрийте роль та функціональне призначення керівних органів, що утворюють “інституційний трикутник” і відіграють ключову роль у прийнятті фінансових рішень у ЄС.
19. У чому полягають особливості функціонування та призначення Економічного і соціального комітету та Комітету регіонів ЄС. Розкрийте їх роль у прийнятті фінансових рішень та формуванні єдиної фінансової політики ЄС.
20. Розкрийте роль та функціональне призначення фінансових інституцій ЄС — Європейського інвестиційного банку та Європейського центрального банку.

Рекомендована література

1. *Грицяк І.А.* Право та інституції Європейського Союзу: Навч. посіб. — К.: К.І.С., 2004. — 260 с.
2. *Карлін М.І.* Фінанси зарубіжних країн: Навч. посіб. — К.: Кондор, 2004. — 384 с.
3. *Киреев А.П.* Международная экономика: Учеб. пособие для вузов: В 2 ч. — Ч. 1: Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства. — М., 1999. — 416 с.
4. *Кириленко О., Лучка А.* Зміцнення фінансових основ місцевого самоврядування в Болгарії та Польщі: досвід реформ та висновки для України // Світ фінансів. — 2007. — № 3.
5. *Козюк В.* Фіскальна політика країн Центрально-Східної Європи: проблеми функціональної та номінальної конвергенції // Світ фінансів. — 2007. — № 2.
6. *Миргородська Л.О.* Фінансові системи зарубіжних країн: Навч. посіб. — К.: Центр навч. л-ри, 2003. — 240 с.
7. *Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Устенко О.А., Юрїї С.І.* Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. / За ред. С.В. Мочерного. — Т. 1. — Л.: Світ, 2005. — 616 с.
8. *Мрочковська Б.* Використання коштів бюджетів місцевого самоврядування Польщі: сутнісно-теоретичні та класифікаційні аспекти // Світ фінансів. — 2005. — № 3—4.
9. *Мусис Н.* Усе про спільні політики Європейського Союзу: Пер. з англ. — К.: К.І.С., 2005. — 466 с.

ГЛОСАРІЙ

Акціонерне товариство — господарське товариство, яке має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і відповідає за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах вартості належних їм акцій.

Андерайтери — юридичні особи, які діють від імені страховика та мають право брати на страхування запропоновані ризики, визначати тарифні ставки, умови договорів страхування на основі норм страхового права.

Аудит — перевірка публічної бухгалтерської звітності, обліку та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству.

База оподаткування — законодавчо закріплена частина доходів або майна платника податків (за вирахуванням пільг), яка враховується при розрахунку суми податку.

Баланс бюджету — рівність дохідної і видаткової частин бюджету.

Банк міжнародних розрахунків — перша міжнародна фінансова інституція, створена у 1930 р. на основі міжурядової угоди шести країн (Бельгії, Великої Британії, Італії, Німеччини, Франції та Японії) і конвенції цих держав зі Швейцарією.

Борг, гарантований державою — боргові зобов'язання резидентів в особі державних органів та державних підприємств і організацій, а також сукупність боргів приватних фірм, погашення яких гарантовано державою.

Боргова безпека держави — певний рівень державної внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для вирішення нагальних соціально-економічних потреб, за допомогою якого зберігається стійкість фінансової системи країни до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечується певний рівень відносної незалежності держави, зберігаючи при цьому економічну можливість країни здійснювати виплати на погашення основної суми і відсотків, не загрожуючи втратою суверенітету, підтримуючи належний рівень платоспроможності та кредитного рейтингу.

Боргова стратегія — система дій і заходів щодо уникнення (або врегулювання) боргових проблем держави та забезпечення (або відновлення) її платоспроможності.

Брокерська діяльність — укладення торговцем цінними паперами цивільно-правових договорів (зокрема, договорів комісії, доручення) щодо цінних паперів від свого імені (або від імені іншої особи), за дорученням і за рахунок іншої особи.

Бюджет держави — 1) за сутністю, як об'єктивна економічна категорія — сукупність грошових відносин, пов'язаних з розподілом та перерозподілом ВВП і національного багатства, з метою формування та використання основного централізованого фонду грошових коштів, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій; 2) за змістом — основний централізований фонд грошових коштів держави; 3) за формою — основний фінансовий план держави; 4) за організаційною побудовою — центральна ланка фінансової системи суспільства, основна ланка державних фінансів, яка має власну структуру, відображену у бюджетній системі; 5) за правовим характером — юридичний акт, що містить правові норми, які визначають напрями реалізації фінансової політики держави та зміст і основи її фінансової діяльності протягом бюджетного року.

Бюджет домогосподарства — форма утворення і використання фондів грошових коштів домогосподарства, що об'єднує сукупні доходи і витрати домогосподарства, забезпечуючи їх особисті потреби.

Бюджетна безпека держави — стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів.

Бюджетна дотація — бюджетні кошти, які передаються з бюджету вищого рівня до бюджетів нижчого рівня на безоплатній та безповоротній основі для покриття їхнього дефіциту в частині поточних видатків.

Бюджетна звітність — система упорядкованих взаємопов'язаних даних, які відображають умови, кількість, якість та результати виконання бюджетів.

Бюджетна ініціатива — право членів законодавчого органу, народних депутатів і Президента вносити зміни у представлений виконавчою владою проект бюджету.

Бюджетна класифікація — єдине систематизоване групування доходів і видатків бюджету за певними ознаками організаційного устрою, яке забезпечує загальнодержавне і міжнародне зіставлення бюджетних даних.

Бюджетна політика — діяльність органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування, спрямована на визначення стратегічної мети, напрямів, завдань і пріоритетів розвитку бюджетних відносин, засобів бюджетної тактики для їхнього досягнення, а також застосування цих засобів.

Бюджетна система — 1) за сутністю — сукупність самостійних відокремлених взаємопов'язаних ланок, у яких функціонують бюджетні відносини; 2) за змістом — сукупність державного та місцевих бюджетів, яка побудована з урахуванням економічних відносин, державного й адміністративно-територіального устроїв і врегульована нормами права.

Бюджетна стратегія — цілісна система дій держави, спрямована на реалізацію мети, завдань та пріоритетів довготривалого курсу бюджетної політики, розрахованого на тривалу перспективу, що передбачає вирішення глобальних завдань, визначених економічною стратегією.

Бюджетна тактика — форма реалізації бюджетної стратегії, комплекс адаптивних заходів впливу держави на стан функціонування конкретних бюджетних взаємовідносин з метою надання їм параметрів, визначених завданнями бюджетної стратегії.

Бюджетне планування — 1) за сутністю — науково обґрунтований процес визначення обсягів і джерел формування та напрямів використання централізованого фонду грошових коштів держави; 2) за змістом — особлива сфера фінансової діяльності держави, пов'язана з обґрунтуванням певних управлінських рішень стосовно її фінансового забезпечення; 3) за формою — процес складання, розгляду і затвердження основного фінансового плану — державного бюджету.

Бюджетне прогнозування — передбачення майбутніх бюджетних доходів і видатків у багаторічному часовому інтервалі між прийняттям рішення і початком дій.

Бюджетне регулювання — діяльність органів законодавчої і виконавчої влади вищого рівня щодо розподілу і перерозподілу доходів та нормування видатків, які здійснюються з метою збалансування бюджетів нижчого рівня.

Бюджетне фінансування — 1) за сутністю — сукупність грошових відносин, пов'язаних з наданням і використанням коштів централізованого грошового фонду держави, які реалізуються шляхом безповоротного і безоплатного надання бюджетних коштів юридичним і фізичним особам на проведення заходів, передбачених бюджетом; 2) за змістом — надання з бюджету у безповоротному порядку коштів на видатки, пов'язані зі здійсненням державних заходів, виконання державних програм, утримання державних і комунальних установ та організацій.

Бюджетний дефіцит — фінансовий результат за бюджетними операціями у розмірі перевищення видатків бюджету над його звичайними доходами.

Бюджетний механізм — сукупність підсистем, форм, методів, важелів, інструментів, стимулів і санкцій, за допомогою яких забезпечується здійснення широкої системи розподільних процесів, формування і використання основного централізованого фонду держави та функціонування бюджетної системи.

Бюджетний профіцит — перевищення доходів бюджету над видатками.

Бюджетний процес — регламентована нормами права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням і виконанням бюджетів, контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що складають бюджетну систему України.

Бюджетний регламент — документ, у якому встановлюються порядок, строки складання, розгляду та затвердження бюджету, а також організація його виконання.

Бюджетний розпис — документ, у якому встановлюється розподіл доходів та фінансування бюджету, бюджетних асигнувань розпорядникам бюджетних коштів за певними періодами року відповідно до бюджетної класифікації.

Бюджетний устрій — організація і принципи побудови бюджетної системи, її структури, розподіл доходів і видатків між окремими ланками, правові основи функціонування бюджетів, встановлення характеру взаємовідносин між бюджетами, взаємозв'язок між окремими ланками бюджетної системи.

Бюджетні права — сукупність юридичних норм, які визнають бюджетний устрій країни, права органів державної влади, державного управління і місцевого самоврядування у процесі складання, розгляду, затвердження і виконання бюджетів, а також складання і затвердження звітів про виконання бюджетів.

Валютна безпека держави — 1) ступінь забезпеченості держави валютними коштами, достатніми для дотримання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення необхідного обсягу валютних резервів, підтримання стабільності національної грошової одиниці; 2) стан курсоутворення, який максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках і створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту, широкомасштабного припливу в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи.

Валютна інтеграція — створення регіональних зон, у межах яких забезпечується відносно стійке співвідношення курсів національних валют або поступова заміна їх регіональною валютою, а також спільне регулювання валютних відносин та єдина валютна політика щодо інших країн. Складовими валютної інтеграції найрозвиненіших валютних об'єднань є: підтримання ринкового курсу власної валюти в межах узгодженого паритету; використання як паритету валюти країн-учасниць найсильнішої національної валюти або міжнародної розрахункової одиниці; створення спільного фонду для надання кредитів країнам-учасникам для підтримання курсу власної валюти; заснування міждержавного органу для грошово-кредитного та валютного регулювання.

Валютний ринок — 1) у широкому розумінні — система економічних відносин, пов'язаних з операціями купівлі-продажу іноземних валют, платіжних документів у іноземних валютах та розміщення тимчасово вільних валютних коштів; 2) з інституційного погляду — сукупність установ і організацій (банків, валютних бірж, інших фінансових інститутів), що забезпечують функціонування ринкових валютних механізмів.

Валютний союз — один з видів міжнародних валютних систем, представлений групою країн, які встановили межі взаємних коливань курсів своїх національних валют і використовують однакові засоби валютного регулювання.

Видатки бюджету — 1) за сутністю — сукупність грошових відносин, пов'язаних з розподілом і цільовим спрямуванням коштів основного централізованого грошового фонду держави; 2) за змістом — кошти, що спрямовуються на здійснення програм та заходів, передбачених бюджетом.

Видатки розвитку (капітальні видатки) — фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності.

Виконання бюджету — забезпечення своєчасного і повного надходження запланованих доходів, а також повного і безперервного фінансування передбачених бюджетом заходів.

Викуп боргу із дисконтом на вторинному ринку — скорочення обсягу державного боргу через викуп власних боргів із дисконтом (знижкою) на вторинному ринку.

Відкритий пенсійний фонд — недержавний пенсійний фонд, учасниками якого можуть бути фізичні особи незалежно від місця та характеру їх роботи.

Внутрішній борг — зобов'язання, що виникають перед внутрішніми кредиторами (резидентами).

Внутрішній ринок Європейського Союзу — простір без внутрішніх кордонів, де вільний рух товарів, послуг, капіталу, а також вільне пересування людей забезпечуються відповідно до положень Договору про заснування Європейського Союзу.

Вчення про фінанси — сукупність теоретичних положень щодо фінансів, система поглядів на фінанси.

Господарські товариства — підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна та участі в підприємницькій діяльності товариства з метою отримання прибутку.

Грошові доходи домогосподарств — доходи, які складаються із суми грошових та натуральних (у грошовій оцінці) надходжень, отриманих членами домогосподарства у вигляді оплати праці (за винятком податку з доходів та обов'язкових відрахувань), доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості, доходів від власності у вигляді відсотків, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів, надходжень від продажу нерухомості, особистого та домашнього майна, худоби, сільськогосподарської продукції з особистого підсобного господарства та продуктів, отриманих у порядку самозаготівель,

пенсій, стипендій, соціальних допомог (включно із пільгами та субсидіями готівкою на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, для відшкодування витрат населення на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого палива, компенсаційних виплат за невикористане право на санаторно-курортне лікування, за пільговий проїзд окремих категорій громадян тощо), грошових допомог від родичів та інших осіб.

Грошово-кредитна безпека — стан грошово-кредитної системи, який характеризується стабільністю грошової одиниці, доступністю кредитних ресурсів та таким рівнем інфляції, що забезпечує економічне зростання та підвищення реальних доходів населення.

Державна дотація — кошти, що виділяються з бюджету підприємствам на покриття їхніх збитків.

Державна субвенція — цільове виділення коштів з бюджету суб'єктам підприємницької діяльності на фінансування певних програм і проектів на умовах пайової участі бюджету та отримувача коштів.

Державний цільовий фонд — форма перерозподілу і використання фінансових ресурсів, залучених державою для фінансування суспільних потреб.

Державний борг — 1) сума прямих договірних зобов'язань органів державного управління перед економічними суб'єктами інших секторів економіки (резидентами) і зарубіжними кредиторами; 2) сума всіх випущених і непогашених боргових зобов'язань держави перед внутрішніми і зовнішніми кредиторами, а також відсотків за ними (включно із гарантіями за кредитами, що надаються іноземними позичальниками державним підприємствам).

Державний кредит — сукупність економічних відносин між державою в особі її органів влади та управління, з одного боку, і резидентами (фізичними та юридичними особами) та нерезидентами (у тому числі іноземними державами й міжнародними фінансовими інституціями) — з іншого, при яких держава традиційно є позичальником (рідше кредитором і гарантом). Розрізняють внутрішній державний кредит і міжнародний державний кредит. Внутрішній державний кредит може мати такі форми: державні позики, використання частини вкладів населення в ощадних установах, грошово-речові лотереї, використання коштів державного позичкового фонду. У випадку міжнародного державного кредиту однією зі сторін кредитної угоди є держава, яка може бути і боржником, і кредитором, або боржником і кредитором одночасно. Найбільш типовими формами такого кредиту є зовнішні державні позики, забезпечені випуском цінних паперів, позики, що надаються на підставі угод на двосторонній та багатосторонній основі, державна гарантія.

Державні інвестиції — вкладення за рахунок коштів бюджету чи цільових фондів в інвестиційні проекти чи соціально-економічні програми.

Державні трансферти — невідплатні і безповоротні платежі з бюджету юридичним і фізичним особам, не призначені для придбання товарів чи послуг, надання кредиту або виплати непогашеного боргу.

Дефіцитне фінансування — забезпечення видатків бюджету за рахунок державних позик або емісії грошей в умовах дефіциту бюджету.

Дилерська діяльність — укладення професійним учасником фондового ринку (дилером) договорів з купівлі-продажу цінних паперів від свого імені та за власний кошт шляхом публічного оголошення цін купівлі або продажу визначених цінних паперів із зобов'язанням придбати або продати ці цінні папери за оголошеними цінами. Основним доходом дилерів є позитивна різниця між цінами продажу та купівлі цінних паперів.

Діяльність з організації торгівлі на фондовому ринку — діяльність професійного учасника фондового ринку (організатора торгівлі), яка полягає у створенні організаційних, технологічних, інформаційних, правових та інших умов для збирання та поширення інформації стосовно попиту і пропозицій, проведенні регулярних торгів фінансовими інструментами за встановленими правилами, централізованому укладенні і виконанні договорів щодо фінансових інструментів, у тому числі здійсненні клірингу та розрахунків за ними, та розв'язанні спорів між членами торгівлі.

Діяльність з управління цінними паперами — діяльність, яка провадиться торговцем цінними паперами від свого імені за винагороду протягом визначеного строку на підставі договору про управління переданими йому цінними паперами та грошовими коштами, призначеними для інвестування в цінні папери, а також отриманими в процесі цього управління цінними паперами та грошовими коштами, які належать на праві власності установнику управління, в його інтересах або в інтересах визначених ним третіх осіб.

Діяльність страхових компаній — надання страхових послуг як виду цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання страхових випадків, визначених угодою страхування або законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів.

Дохід банку — загальна сума коштів, отриманих від активних операцій (відсотки, доходи і комісія від наданих послуг, доходи від операцій із цінними паперами, валютою, банківськими металами та інші доходи).

Доходи бюджету — 1) за сутністю — об'єктивне економічне явище, пов'язане з сукупністю економічних відносин з приводу розподілу та перерозподілу ВВП з метою формування основного централізованого фонду грошових коштів держави; 2) за змістом — усі надходження відповідного бюджету на безповоротній основі у вигляді податкових і неподаткових платежів, доходів від операцій з капіталом, офіційних трансфертів і доходів державних цільових фондів, включених до бюджету.

Доходи від операцій з капіталом — доходи бюджету у вигляді надходжень від продажу основного капіталу, державних запасів товарів, землі та нематеріальних активів.

Економічна безпека — сукупність умов і чинників, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність та сталість, здатність до по-

стійного оновлення і самовдосконалення; спроможність держави самостійно виробляти і здійснювати власну економічну політику, а також визначати та реалізовувати власні національні інтереси.

Економічний і соціальний комітет Європейського Союзу — інституція, що представляє інтереси держав — членів ЄС в економічній і соціальній сферах і здійснює дорадчі функції; надає Комісії та Раді свої висновки щодо запланованих до ухвалення правових актів у випадках, коли консультації з ним є необхідною передумовою законності ухваленого правового акта. Крім того, Комісія і Рада можуть ухвалювати рішення про додаткові консультації з Економічним і соціальним комітетом, що виходять за межі потреб, зазначених у Договорі. Основна робота Комітету зводиться до надання фахових висновків з питань економічного і соціального розвитку ЄС у розрізі таких напрямів: сільське господарство та його розвиток у розрізі регіонів; економічний та грошово-кредитний розвиток; зайнятість, соціальна політика і громадянство; зовнішні відносини; формування єдиного ринку, виробництво та споживання; розвиток транспорту, енергетики, інфраструктури й інформаційного суспільства.

Екосестейт — наука, яка вивчає теоретико-методологічні засади забезпечення економічної безпеки держави.

Євроакції — акції, які емітуються міжнародними кредитно-фінансовими інститутами і розміщуються одночасно на різних ринках.

Євробюджет — сукупність економічних відносин з приводу формування і використання централізованого міждержавного фонду грошових коштів країн — членів ЄС.

Єврооблігації — боргові цінні папери на пред'явника, що випускаються позичальником (як правило, в іноземній валюті) для отримання довгострокової позики на євrorинку. Дохід за єврооблігацією сплачується один раз на рік, а погашення відбувається наприкінці строку разовим платежем або упродовж певного строку із фонду погашення.

Європейська Комісія (Комісія Європейського Союзу) — виконавчий орган ЄС, до компетенції якого належить переважна більшість ініціатив у сфері фінансів. Відповідно до своїх повноважень Комісія розробляє і пропонує законодавчі акти, керує запровадженням політики ЄС, розпоряджається бюджетом, підтримує зовнішні відносини, забезпечує нагляд та контроль за дотриманням законів ЄС, вказує шляхи та перспективи розвитку.

Європейська система центральних банків — система, до якої входять Європейський центральний банк та центральні банки країн ЄС, створена згідно з умовами Маастрихтського договору для забезпечення стабільності цін, проведення узгодженої валютної політики країн-учасниць та закордонних валютних операцій, розрахункових операцій у межах платіжного балансу та ін. Діяльність Європейської системи центральних банків ґрунтується на ринкових принципах саморегулювання (співвідношенні попиту і пропозиції на валютні ресурси, дотриманні вимог вільної конкуренції тощо) і державного та наддержавного регулювання економіки.

Європейський інвестиційний банк — установа, створена у 1958 р. відповідно до Договору про Європейське економічне співтовариство, основне завдання якої полягає у сприянні за допомогою власних ресурсів і доступу на ринок капіталу збалансованому та стійкому розвитку спільного ринку.

Європейський центральний банк — головний елемент Європейської системи центральних банків. Як юридична особа виконує базові функції, надає консультації національним державам і наднаціональним органам щодо економічної оцінки законів та інших юридичних норм ЄС, а також щодо валютної, цінової політики відповідним органам; його діяльність базується на принципі незалежності від національних держав та наднаціональних органів у прийнятті рішень.

Загальнодержавні податки — обов'язкові платежі, які встановлюються найвищими органами влади в державі і є обов'язковими до сплати за єдиними ставками на всій території України.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування — система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків, надання бюджетних коштів та інших джерел згідно з чинним законодавством України.

Загрози економічній безпеці — сукупність наявних та потенційно можливих явищ і чинників, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів в економічній сфері.

Застраховані особи — особи, що беруть участь в особистому страхуванні. Об'єкт їхнього страхового захисту — життя, здоров'я і працездатність. Застрахована особа, яка сплачує страхові внески, є одночасно страхувальником.

Зберігач цінних паперів інституту спільного інвестування — банк або торговець цінними паперами, що отримав дозвіл на депозитарну діяльність із цінними паперами, які він зберігає від імені та за розпорядженням власника згідно з депозитарним чи іншим договором.

Зовнішній борг — зобов'язання, які виникають перед іноземними кредиторами (нерезидентами).

Інвестиційна безпека держави — 1) рівень національних та іноземних інвестицій (за умови оптимального їх співвідношення), здатний забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку при належному рівні фінансування науково-технічної сфери, створення інноваційної інфраструктури та адекватних інноваційних механізмів; 2) досягнення рівня інвестицій, що дає змогу оптимально задовольняти поточні потреби економіки в капітальних вкладеннях за обсягом і структурою з урахуванням ефективного використання і повернення коштів, які інвестуються, оптимального співвідношення між розмірами іноземних інвестицій у країну і вітчизняних за кордон, підтримання позитивного національного платіжного балансу.

Індикатори економічної безпеки — реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують явища і тенденції в економічній сфері.

Іноземні облигації — цінні папери, емітовані нерезидентом у національному фінансовому центрі та в національній валюті.

Інститут спільного інвестування — фінансова установа, яка обслуговує сферу спільного інвестування шляхом забезпечення гарантій прав власності на цінні папери та захист прав учасників фондового ринку.

Інтелектуальна інвестиція — господарська операція, що передбачає придбання ліцензій, ноу-хау, патентів, підготовку і перепідготовку кадрів тощо.

Інфраструктура фінансового ринку — сукупність установ та організацій, які обслуговують учасників фінансового ринку з метою підвищення ефективності здійснюваних ними операцій і забезпечують процес безперервного функціонування фінансового ринку та вільний рух товарів і послуг на ньому.

Капітальна інвестиція — господарська операція, що передбачає придбання будинків, споруд, інших об'єктів нерухомої власності, основних засобів та нематеріальних активів, які підлягають амортизації (нове будівництво, реконструкція або розширення підприємства, будинків, споруд, призначених для виробництва нової продукції (послуг), виробництво нової продукції (послуг) на наявних виробничих площах у рамках діючих виробництв і організацій, впровадження нової техніки та діючого виробництва, розроблення нових виробів).

Капітальний борг — загальна сума боргу і відсотків, що мають бути сплачені за позиками.

Касове виконання бюджету — приймання та зарахування доходів на рахунки бюджету, зберігання і перерахування коштів з цих рахунків на фінансування видатків бюджету.

Командитне товариство — господарське товариство, в якому один або декілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники (вкладники) — лише своїми внесками.

Комітет регіонів ЄС — консультативний орган, створений у 1993 р., у рамках Маастрихтського договору, який забезпечує представництво регіональних та місцевих спільнот у процесі прийняття рішень ЄС (без консультацій з комітетом не вирішуються питання освіти, культури, охорони здоров'я, фондів регіонального розвитку, проектування транс'європейських мереж). Комітет регіонів ЄС є дорадчою інституцією, яка здійснює систематизацію та концентроване представництво регіональних і місцевих інтересів у законодавчому процесі ЄС. Завдяки створенню Комітету регіонів регіональні та місцеві органи отримали можливість просувати спільні інтереси та за потреби представляти і лобювати їх врахування на рівні Союзу.

Компанія з управління активами інституту спільного інвестування — як правило, юридична особа, що створюється відповідно до законодавства України, діяльність якої обмежується тільки управлінням активами одного або декількох інститутів спільного інвестування (венчурних фондів) і провадиться активами на підставі ліцензії.

Конвергенція — зближення економічної політики країн, зменшення розриву в показниках економічного розвитку між національними державами, вирівнювання соціально-економічного розвитку країн у рамках інтеграційного об'єднання.

Конверсія боргу — зміна початкових умов державної позики, зокрема зміна строків позики, часу виплати, способу погашення позики, а найчастіше — зміна величини позикового відсотка (зміна дохідності позик).

Консолідація боргу — зміна умов позики щодо часу її чинності (тривалості) з можливою зміною величини позикового відсотка, зокрема перетворення короткострокових державних позик у довгострокові або об'єднання кількох державних позик попередніх років в одну позику.

Кооператив — добровільне об'єднання громадян з метою спільного вирішення економічних, соціально-побутових та інших питань (виробничі, споживчі, житлові тощо).

Кошторис бюджетної установи — основний плановий документ, який надає повноваження бюджетній установі щодо отримання доходів і здійснення видатків, визначає обсяг і спрямування коштів для виконання бюджетною установою своїх функцій та досягнення цілей, визначених на рік відповідно до бюджетних призначень.

Кошторисне фінансування — виділення державою бюджетних коштів відповідно до затверджених бюджетів та бюджетних розписів суб'єктам господарювання (бюджетним установам) на цілі, передбачені їхніми основними фінансовими планами — кошторисами.

Кредитна спілка — неприбуткова організація, заснована фізичними особами, професійними спілками, їх об'єднаннями на кооперативних засадах з метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових послуг за рахунок об'єднаних грошових внесків членів кредитної спілки.

Критерії конвергенції — макроекономічні та інституціональні умови, дотримання яких надає право вступу до інтеграційного об'єднання (наприклад, Європейського валютного союзу).

Ломбард — фінансова установа, виключним видом діяльності якої є надання на власний ризик фінансових кредитів фізичним особам за рахунок власних або залучених коштів, під заставу майна на визначений строк і під відсоток та надання супутніх послуг ломбарду.

Майнове страхування — сукупність видів страхування, об'єктом яких є майно юридичних і фізичних осіб.

Майнові податки — обов'язкові платежі, які справляються внаслідок наявності конкретного виду майна, що перебуває в приватній, колективній та державній формах власності.

Методологія фінансової науки — система наукових принципів, на основі яких базується фінансове дослідження, вибираються мета, зміст, сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження, що забезпечують отри-

мання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про фінансові процеси та явища.

Механізм валютної інтеграції — сукупність валютно-кредитних методів регулювання, спрямованих на поступовий перехід до вищого ступеня інтеграції.

Механізм забезпечення фінансової безпеки держави — система організаційних та інституційно-правових заходів впливу, спрямованих на своєчасне виявлення, попередження, нейтралізацію та ліквідацію загроз фінансовій безпеці держави.

Механізм фінансового менеджменту — цілісна, взаємопов'язана та взаємодіюча система рівнів, систем забезпечення, методів, важелів та інструментів розроблення, прийняття та реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання.

Міжнародна організація — створене на основі міжнародного договору і статуту для виконання певних функцій об'єднання суверенних держав, яке має систему постійно діючих органів, володіє міжнародною правосуб'єктністю і засноване відповідно до міжнародного права.

Міжнародна фінансова інституція — стабільний інститут багатосторонніх міжнародних відносин, що у своїй діяльності виходить за межі однієї країни і має постійну структуру органів наднаціонального регулювання.

Міжнародна фінансова безпека — комплекс міжнародних умов співіснування домовленостей та інституціональних структур, за яких кожна держава — член світової спільноти має можливість вільно обирати і здійснювати свою стратегію соціального, економічного і фінансового розвитку, не зазнаючи зовнішнього тиску і розраховуючи на неутручання, розуміння та взаємоприйнятну і взаємовигідну співпрацю з боку інших держав.

Міжнародний валютний фонд — міжнародна наднаціональна валютно-кредитна організація, що має статус спеціалізованої представницької установи ООН.

Міжнародний ринок банківських кредитів — сфера ринкових відносин, де здійснюється рух позикового капіталу між країнами на умовах повернення та платності, формується попит і пропозиція кредитних ресурсів та позикового капіталу.

Міжнародний ринок боргових цінних паперів — складова міжнародного ринку кредитних ресурсів і водночас сегмент міжнародного ринку цінних паперів, де обертаються фінансові інструменти — коротко- та довгострокові боргові зобов'язання, що засвідчують боргові відносини між кредитором та позичальником.

Міжнародний фінансовий ринок — складова світового фінансового ринку, надзвичайно розгалужена система акумулювання вільних фінансових ресурсів та надання їх позичальникам із різних країн на принципах ринкової конкуренції.

Міжнародні валютні ринки — міжнародна мережа офіційних центрів, де відбувається купівля-продаж іноземних валют.

Міжнародні ринки титулів (або прав) власності — сфера, де відбувається купівля-продаж цінних паперів, що засвідчують участь інвестора в капіталі підприємств.

Міжнародні фінанси — 1) як економічна категорія — сукупність економічних відносин, опосередкованих рухом валютно-фінансових потоків, що виникають у зв'язку з перерозподілом фінансових ресурсів і капіталу у системі світового господарства через дію ринкового і неринкового механізмів; 2) за зовнішньою формою вияву — розгалужена система руху валютно-фінансових потоків, що виникають між суб'єктами фінансових відносин на міжнародному і глобальному рівнях; 3) за матеріально-речовим втіленням — сукупність фондів фінансових ресурсів, що утворюються у результаті перерозподільних відносин і використовуються для забезпечення безперервності суспільного відтворення на світовому рівні та задоволення спільних потреб, які мають міжнародне значення; 4) з інституційного погляду — сукупність банків, валютних та фондових бірж, міжнародних фінансових інституцій, регіональних фінансово-кредитних установ, міжнародних та регіональних економічних організацій і об'єднань, через які здійснюється рух світових фінансових потоків.

Місцеві податки і збори — податки та обов'язкові збори, які встановлюються органами влади базового рівня управління згідно з чинним законодавством України та є обов'язковими до сплати на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць і зараховуються в їх бюджети.

Національна безпека — захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасні виявлення, нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам і запобігання їм.

Національні економічні інтереси — життєво важливі матеріальні, інтелектуальні цінності, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує економічний суверенітет держави, її незалежність у розробленні економічної політики та реалізації управлінських рішень, стійкість національної економіки, її відтворення та прогресивний розвиток.

Незалежний оцінювач майна інституту спільного інвестування — суб'єкт підприємницької діяльності, який здійснює визначення вартості нерухомого майна інституту спільного інвестування під час його придбання або відчуження.

Нематеріальні активи — об'єкти права, які не мають матеріальної форми, можуть бути ідентифікованими (відокремленими від підприємства) та утримуватися підприємством з метою використання протягом більше ніж один рік (або одного операційного циклу, якщо він перевищує строк в один рік) для виробництва, торгівлі, з адміністративною метою чи надання в оренду іншим особам.

Неподаткові надходження — доходи бюджету у вигляді надходжень від власності та підприємницької діяльності, адміністративних зборів і платежів, некомерційного та побічного продажу, надходжень від штрафів і фінансових санкцій, інших неподаткових надходжень.

Непрямі податки — обов'язкові платежі, які сплачуються платниками опосередковано через цінові механізми, причому сума податку не зменшує об'єкта оподаткування, а збільшує ціну товару.

Об'єднання підприємств — господарська організація, утворена з двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань.

Об'єкт оподаткування — явище, предмет чи процес, внаслідок наявності яких сплачується податок.

Оборотний капітал підприємства — грошові кошти і мобільні активи, що перетворюються на грошові кошти протягом одного виробничого циклу, які забезпечують неперервність процесу виробництва й обігу та отримання прибутку від звичайної діяльності.

Обслуговування боргу — комплекс заходів держави з погашення позик, виплати відсотків за ними (доходу, що сплачується на користь кредитора згідно з умовами угоди про позику або про випуск державних цінних паперів), уточнення і змін умов погашення позик.

Одиниця оподаткування — частина об'єкта оподаткування, стосовно якої відбувається встановлення нормативів і ставок обкладення, тобто та одиниця, яка покладається в основу виміру об'єкта оподаткування.

Оперативне управління фінансами — діяльність, пов'язана з необхідністю втручання в розподільні процеси з метою ліквідації диспропорцій, подолання недоліків, своєчасного перерозподілу коштів, забезпечення досягнення запланованих результатів.

Оперативний лізинг (оренда) — господарська операція, що передбачає надання орендарові права користування основними фондами на строк, який не перевищує періоду їх повної амортизації, з обов'язковим поверненням таких фондів їх власнику після закінчення строку лізингової угоди.

Основні засоби підприємства — матеріальні активи, котрі утримує підприємство з метою використання у процесі виробництва, надання послуг, здавання в оренду, очікуваний або встановлений строк корисного використання (експлуатації) яких більше року (або операційного циклу, якщо він довший за рік) та вартість яких перевищує 1000 грн і поступово зменшується внаслідок фізичного або морального зносу.

Особисте страхування — галузь страхування, в якій об'єктом страхування є життя, здоров'я, працездатність громадян.

Пенсійний фонд — спеціалізована фінансова установа, що займається мобілізацією та розподілом коштів пенсійного призначення.

Пенсія — гарантована щомісячна грошова виплата для забезпечення громадян у старості, а також у випадку втрати годувальника або працездатності.

Пеня — вид фінансової санкції, що застосовується за несвочасного виконання грошових зобов'язань і нараховується за кожен день прострочення. Розмір пені встановлюється у відсотках від суми простроченого платежу.

Первісна (балансова) вартість основних засобів — історична (фактична) собівартість необігових активів у сумі грошових коштів або справедливої вартості інших активів, сплачених (переданих) чи витрачених для їх придбання (створення).

Перевірка — обстеження окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємств або їх підрозділів на основі документації та видаткових документів і визначення можливості виправлення виявлених порушень. Наслідки перевірки оформляються довідкою або доповідною запискою.

Перестраховик — страховик, який приймає договір страхування і бере зобов'язання за ним.

Перестраховальник — страховик, що передає другому страховику договір страхування.

Перестрахування — операція між двома страховиками, згідно з якою один страховик передає від свого імені за певну плату частину ризику з виконанням всіх або частини своїх зобов'язань перед страхувальником іншому страховику.

Повне товариство — господарське товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном.

Погашення боргу — виконання боргових зобов'язань перед кредиторами щодо сплати основної суми боргу, тобто суми позики, визначеної угодою про позики або номінальної вартості державних цінних паперів.

Податки — зобов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами у процесі розподілу та перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Податки на споживання — зобов'язкові платежі, які справляються у процесі споживання товарів, робіт та послуг, сплата яких залежить не від результатів фінансово-господарської діяльності, а від розміру споживання.

Податкова безпека держави — забезпечення оптимального поєднання фіскальних інтересів держави та індивідуальних, корпоративних інтересів платників податків.

Податкова гармонізація (приведення у стан відповідності, злагоженості) — вироблення загальної стратегії держав у сфері податкових правовідносин на відповідному етапі інтеграційної взаємодії, що передбачає координацію податкової політики, систематизацію та уніфікацію окремих податків і податкових систем країн, які входять до міжнародних регіональних угруповань.

Податкова політика — діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави.

Податкова робота — діяльність держави, її органів, а також платників податків у процесі правового регламентування, нарахування, сплати та зара-

ування податків і податкових платежів, а також контролю за своєчасністю та повнотою їх надходження до бюджету.

Податкова система — сукупність податків і зборів, механізмів і способів їх розрахунку та сплати, а також суб'єктів податкової роботи, які забезпечують адміністрування і надходження податків і зборів до бюджету та інших державних цільових фондів.

Податкова уніфікація (зведення до єдиної форми, системи, єдиних нормативів) — введення обов'язкових однакових юридичних норм і правил у сфері оподаткування і формування на цій основі єдиної податкової системи.

Податковий звіт — документ, що подається до податкової інспекції зі звітними даними про розрахунки з бюджетом.

Податковий період — строк, протягом якого завершується процес формування податкової бази, остаточно визначається розмір податкового зобов'язання.

Податкові пільги — законодавчо встановлені винятки з загальних правил оподаткування, які надають платникові можливість зменшити суму податку (збору), що підлягає сплаті, або звільняють його від виконання окремих обов'язків та правил, пов'язаних з оподаткуванням.

Порогові (граничні) значення індикаторів економічної безпеки — кількісні величини, порушення яких викликає несприятливі тенденції та загрозові процеси в економіці. Наближення індикаторів економічної безпеки до їх граничнодопустимої величини свідчить про наростання загроз соціально-економічній стабільності суспільства, а перевищення граничних (порогових) значень — про вступ суспільства в зону нестабільності та соціальних конфліктів, фактично про реальну загрозу економічній безпеці.

Поточний борг — сума основного боргу, що підлягає погашенню в поточному році, і належних до сплати в цей період відсотків за всіма випущеними на певний момент позиками.

Поточні видатки — видатки бюджетів на утримання мережі підприємств, установ, організацій та органів, що діє на початок бюджетного року та набуває чинності у цьому році, а також на фінансування заходів соціального захисту населення та інших заходів, які не належать до тих, що фінансуються за видатками розвитку.

Прибуток від звичайної діяльності суб'єкта підприємництва — прибуток, який містить отримані від основної (операційної) діяльності прибутки, фінансові прибутки, прибутки від інших операцій і прибуток, отриманий методом участі в капіталі.

Пролонгація боргу — форма добровільної згоди кредиторів на відстрочення виплат за зобов'язаннями боржника.

Прямі податки — обов'язкові платежі, які сплачуються платником безпосередньо до бюджету держави залежно від розміру об'єкта оподаткування. Сплата такого податку спричинює вартісне зменшення об'єкта оподаткування.

Рада Європейського Союзу (Європейська Рада міністрів) — політичний орган ухвалення рішень в ЄС, що затверджує або корегує пропозиції Європей-

ської Комісії, якій доручено виконання рішень Ради міністрів; характеризується двома основними ознаками: її засідання відбуваються не на постійній основі; склад Ради та її назва змінюються залежно від порядку денного її роботи, із залученням різних представників урядів держав-членів (на рівні міністрів) до участі в засіданнях.

Ревізія — метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи чи організації на предмет дотримання законодавства з фінансових питань, достовірності обліку і звітності, а також спосіб документального викриття недостач, витрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, попередження фінансових зловживань.

Реструктуризація боргу — угода кредитора з позичальником, який має труднощі з погашенням своїх фінансових зобов'язань, про нову схему їх погашення.

Розподіл видатків між бюджетами — законодавчий розподіл видатків, котрі фінансуються з бюджету, між ланками бюджетної системи відповідно до розподілу функцій держави між рівнями державної влади й управління.

Розподіл доходів між бюджетами — законодавчий розподіл установлених загальнодержавних податків та обов'язкових платежів між ланками бюджетної системи з метою забезпечення надійності фінансової бази кожного бюджету.

Розпорядники бюджетних коштів — керівники бюджетних установ, уповноважені на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань та здійснення видатків бюджету.

Розпорядники бюджетних коштів головні — керівники міністерств, відомств, центральних установ, управлінь та відділів місцевих рад, які мають право використовувати бюджетні кошти.

Розпорядники бюджетних коштів другого ступеня — керівники установ, які підпорядковуються головному розпоряднику і водночас мають у своєму підпорядкуванні розпорядників нижчого рівня.

Розпорядники бюджетних коштів третього ступеня — керівники низових ланок, бюджетних установ базового рівня, які не мають у підпорядкуванні суб'єктів господарювання нижчого рівня.

Світовий банк — багатостороння кредитна організація, яка складається з п'яти тісно пов'язаних між собою установ, що входять у систему ООН, загальною метою яких є надання фінансової допомоги країнам, що розвиваються, і країнам з перехідною економікою за рахунок розвинутих країн.

Світовий фінансовий ринок — 1) система ринкових відносин, що забезпечує акумуляцію та перерозподіл світових фінансових потоків і міжнародних потоків капіталу; 2) з інституційного погляду — сукупність фінансово-кредитних інституцій (банків, спеціалізованих фінансово-кредитних установ, фондів бірж), які виконують посередницькі функції у перерозподілі фінансових активів між кредиторами та позичальниками, продавцями та покупцями фінансових ресурсів, забезпечують рух світових фінансових потоків; 3) за рівнем

організації і функціонування — національні фінансові ринки країн та міжнародний фінансовий ринок, що відрізняються як умовами емісії, так і механізмом обігу фінансових активів.

Сегментація фінансового ринку — процес цілеспрямованого поділу видів фінансового ринку на індивідуальні сегменти залежно від характеру фінансових інструментів, що обертаються на ринку.

Секвестр бюджету — пропорційне скорочення видатків за всіма статтями бюджету, крім захищених, протягом часу, що залишається до закінчення поточного бюджетного року.

Сеньйораж — дохід від емісії грошей, який виникає в умовах перевищення приросту грошової маси над приростом реального ВВП, наслідком чого є зростання середнього рівня цін.

Система інформаційного забезпечення — система безперервного та цілеспрямованого підбору інформаційних показників, здійснення планових, звітних, аналітичних розрахунків, необхідних для підготовки, прийняття та реалізації фінансових рішень суб'єкта господарювання.

Система кадрового забезпечення — система відбору, навчання, атестації працівників фінансової служби суб'єкта господарювання.

Система оподаткування — сукупність встановлених чинним законодавством держави податків і зборів, а також механізмів і способів їх розрахунку і сплати до бюджету та інших державних цільових фондів.

Система організаційного забезпечення — взаємопов'язана система внутрішніх підрозділів, служб, керівників суб'єкта господарювання, які уповноважені здійснювати підготовку та прийняття фінансових рішень, несуть відповідальність за їх здійснення і результати фінансово-господарської діяльності, досягнення мети та реалізації завдань фінансового менеджменту.

Склад оборотних коштів — сукупність елементів, що становлять оборотні виробничі фонди (виробничі запаси, незавершене виробництво, витрати майбутніх періодів) і фонди обігу (готова продукція й товари на складах, товари відвантажені, грошові кошти в розрахунках і на рахунках).

Соціальні позабюджетні фонди — особливе явище товарно-грошових відносин, форма перерозподілу валового внутрішнього продукту в грошовому вираженні з метою формування централізованих фондів грошових коштів та їх використання на соціальні програми.

Списання (анулювання) частини боргу — відмова уряду від погашення боргу внаслідок фінансової неспроможності держави, її банкрутства або політичних умов. Найчастіше подібний механізм застосовується відносно найменш розвинутих країн, не здатних погасити свої зобов'язання навіть у віддаленій перспективі.

Співстрахування — страхування об'єкта за одним спільним договором кількома страховиками.

Спільний ринок Європейського Союзу — етап економічної інтеграції, спрямований згідно з висновком Суду ЄС на скасування всіх торговельних пере-

шкод у межах спільноти задля об'єднання національних ринків у єдиний ринок, створюючи таким чином умови, якнайбільше наближені до справжнього внутрішнього ринку.

Справедлива вартість основних засобів — сума, за якою здійснюють обмін активи або оплачують зобов'язання у результаті операції між обізнаними, зацікавленими та незалежними сторонами.

Ставка податку — законодавчо встановлений залежно від об'єкту, або одиниці, оподаткування розмір податку або збору.

Страховий захист — сукупність економічних відносин, пов'язаних з попередженням, подоланням або зменшенням негативного впливу несприятливих подій (ризиків) і відшкодуванням їх наслідків з метою забезпечення безперервного і безперебійного суспільного виробництва, фінансової стабільності держави, її сталого економічного розвитку і загального добробуту.

Страховий ризик — імовірність настання страхової події, що виражає обсяг можливої відповідальності страховика за тим або іншим видом страхування. Конкретним виявом реалізації страхового ризику є страховий випадок, тобто фактичне настання небезпечної події.

Страховий ринок — 1) сфера економічних відносин, де об'єктом купівлі-продажу є страховий захист та формується попит і пропозиція на нього; 2) форма організації фінансових відносин щодо формування та розподілу страхового фонду для забезпечення страхового захисту юридичних і фізичних осіб; 3) соціально-економічне середовище, у якому функціонують страхові компанії, страхувальники, посередники, які беруть участь у реалізації страхових послуг; 4) сукупність страхових організацій і страхових послуг; 5) механізм перерозподілу фінансових ресурсів страхувальників і страховиків.

Страховий фонд — сукупність натуральних та грошових резервів, що формуються у результаті розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту для збереження збалансованості пропорційного розвитку суспільного виробництва, зменшення збитків внаслідок виникнення ризикових ситуацій.

Страховики — спеціалізовані організації, які за певну плату (страхову премію) беруть на себе зобов'язання відшкодувати збитки, завдані страховою подією, або виплатити страхову суму страхувальникам чи особам, зазначеним у договорі страхування.

Страхові агенти — юридичні і фізичні особи, які є представниками страховика і діють у його інтересах за винагороду на підставі договору доручення із страховиком.

Страхові брокери — юридичні особи або громадяни, які офіційно зареєстровані у встановленому порядку і здійснюють за винагороду посередницьку діяльність у страхуванні від свого імені на підставі брокерської угоди з особою, яка має потребу у страхуванні.

Страхові посередники — страхові брокери чи агенти, через яких укладається договір страхування і вирішуються окремі питання щодо врегулювання претензій.

Страхові продукти — специфічні страхові послуги, що надаються страховальнику при виконанні договору страхування (пропонуються на страховому ринку).

Страховальники — юридичні особи та дієздатні громадяни, які уклали зі страховиками договори страхування, сплачують страхові премії і мають право на отримання відшкодування у разі настання страхового випадку.

Страхування — вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення цих фондів.

Страхування відповідальності — галузь страхування, в якій об'єктом страхування є відповідальність перед третіми особами, які можуть зазнати збитків внаслідок діяльності або бездіяльності страховальника.

Суб'єкт податку — учасник процесу справляння податку (платник, держава, державні органи).

Суб'єкти господарювання — юридичні і фізичні особи, які займаються діяльністю з виробництва, реалізації, придбання товарів, іншою господарською діяльністю, а також будь-які юридичні або фізичні особи, котрі здійснюють контроль над суб'єктами, або група суб'єктів господарювання, якщо один або декілька з них здійснюють контроль над іншими, та органи державної влади, місцевого самоврядування, адміністративно-господарського управління і контролю в частині їх діяльності з виробництва, реалізації, придбання товарів або іншої господарської діяльності.

Сукупні ресурси домогосподарств — потенційні ресурси домогосподарства, отримані незалежно від джерел їх надходження. Вони складаються з фактично отриманих грошових доходів, вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства (за винятком матеріальних витрат на її виробництво), у порядку самозаготівель та вартості подарованих родичами чи іншими особами продуктів харчування, суми пільг та безготівкових субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива, а також суми безготівкових пільг на проїзд у транспорті, на оплату телефону, путівок до санаторно-курортних закладів, на купівлю ліків, лікування, зубопротезування тощо, суми використаних заощаджень, приросту позик, кредитів, боргів, узятих домогосподарством, а також боргів йому повернутих.

Тимчасовий мораторій на виплату відсотків або частини основного боргу — відстрочення сплати внутрішніх або зовнішніх боргових зобов'язань, що оголошується спеціальними актами державної влади на певний строк чи до закінчення якихось надзвичайних подій.

Товариство з додатковою відповідальністю — господарське товариство, статутний капітал якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів і яке відповідає за зобов'язаннями власним майном, а в разі

його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному в установчих документах однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників.

Товариство з обмеженою відповідальністю — господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, розмір якого визначений в установчих документах, і відповідає за зобов'язаннями тільки своїм майном.

Управління державним боргом — комплекс заходів, що здійснюються державою в особі її уповноважених органів щодо визначення обсягів та умов залучення коштів, їх розміщення і погашення, а також забезпечення платоспроможності держави.

Управління фінансами — система методів і форм організації фінансових відносин, які застосовує фінансовий апарат для ефективного формування, розподілу і використання фінансових ресурсів суб'єктів економічної діяльності з метою досягнення поставлених цілей та запланованих результатів.

Фінансова інвестиція — господарська операція, що передбачає придбання корпоративних прав, цінних паперів, деривативів та інших фінансових активів.

Фінансовий лізинг (оренда) — договір, у результаті укладення якого лізингоотримувач на своє замовлення отримує в платне користування від лізингодавця об'єкт лізингу на строк, не менший від того, за який амортизують більшу частину вартості об'єкта лізингу, визначеної в день укладання договору.

Фідуціарні позики — позики, що випускаються одними суб'єктами (переважно іноземними комерційними банками), а відповідальність за ними несе інший суб'єкт (Україна в особі Міністерства фінансів).

Фінанси домогосподарств — фінансові відносини, виражені в грошовій формі, що виникають при утворенні, розподілі та використанні грошових доходів і заощаджень у процесі виробництва і реалізації товарів, виконання робіт і надання послуг, які відрізняються за характером і спрямованістю.

Фінанси зовнішньоекономічних зв'язків — сукупність економічних відносин та грошових потоків з приводу створення, розподілу та перерозподілу частини валових національних продуктів, отриманих у результаті зовнішньоекономічної діяльності з метою формування та використання фінансових ресурсів держав, органів управління, суб'єктів господарювання, формування та інвестування капіталу.

Фінансова безпека банківської системи — забезпечення найефективнішого використання ресурсного потенціалу, створення сприятливих умов для реалізації економічних інтересів банківських установ, попередження внутрішніх і зовнішніх загроз банківській системі, створення умов її стабільного й ефективного функціонування.

Фінансова безпека держави — захищеність фінансових інтересів на всіх рівнях фінансових відносин; певний рівень фінансової незалежності, стабільності і стійкості фінансової системи країни в умовах впливу на неї зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих факторів, що становлять загрозу фінансовій безпеці; здатність фінансової системи держави забезпечити ефективне

функціонування національної економічної системи та стале економічне зростання.

Фінансова безпека людини — стан життєдіяльності громадянина, за якого забезпечується правовий та економічний захист його життєвих інтересів, дотримуються конституційні права, забезпечується гідний і якісний рівень життя незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз.

Фінансова безпека підприємства — забезпечення умов збереження комерційної таємниці, інтелектуальної власності та інформації; захищеність підприємства від негативного впливу зовнішнього середовища, тобто здатність підприємства протистояти несприятливому зовнішньому впливу, а також здатність швидко реагувати на різноманітні зовнішні загрози.

Фінансова безпека регіону — 1) забезпечення певного рівня фінансової самостійності (автономії), яка насамперед виявляється у здійсненні контролю над ресурсами регіону і визначається можливостями найбільш повно використовувати конкурентні переваги регіону; 2) забезпечення стабільності регіональної економіки, яка передбачає надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування впливу дестабілізуючих факторів; 3) здатність до розвитку і прогресу, можливість самостійно реалізувати і захищати регіональні економічні інтереси, здійснювати модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціали регіону.

Фінансова безпека страхового ринку — рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дає їм змогу у разі потреби відшкодувати обумовлені у договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування.

Фінансова безпека фондового ринку — оптимальний обсяг капіталізації фондового ринку (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їх структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів і держави в цілому.

Фінансова доктрина — систематизоване вчення про фінанси, цілісна концепція, сукупність принципів з відтінком схоластичності та догматизму (впливу суб'єктивного чинника).

Фінансова думка — інтелектуальний процес у будь-якій стадії пізнання фінансових явищ та з будь-яким результатом (від гіпотези до достовірного знання).

Фінансова концепція — певний спосіб розуміння, тлумачення, інтерпретації фінансових положень, ідей, явищ, процесів, головний погляд на них, сукупність ідей їх системного висвітлення.

Фінансова наука — спеціалізована галузь наукових знань, наукова діяльність, спрямована на вивчення фінансів у теоретичному і практичному аспектах, а також форм організації їхніх окремих інститутів; упорядкований процес

отримання знань, їхньої організації та систематизації у контексті певної парадигми, а також сума знань про явища міжнародних, державних та приватних фінансів і достовірно встановлені закономірності їх функціонування.

Фінансова політика — цілеспрямована діяльність держави та інших суб'єктів господарювання у сфері формування, розподілу і використання фінансових ресурсів задля досягнення визначеної мети.

Фінансова політика держави — сукупність розподільних і перерозподільних заходів, які держава здійснює через фінансову систему, щодо організації та використання фінансових відносин з метою забезпечення зростання валового внутрішнього продукту країни і підвищення добробуту всіх членів суспільства.

Фінансова політика домогосподарств — діяльність громадянина або його сім'ї, що ґрунтується на створенні і використанні фондів фінансових ресурсів з метою задоволення особистих потреб.

Фінансова політика суб'єктів господарювання — система заходів, форм і методів, які використовуються для фінансового забезпечення їхньої діяльності та досягнення поставлених завдань.

Фінансова політика у сфері міжнародних фінансів — політика, пов'язана із налагодженням фінансових відносин держави з міжнародними організаціями та фінансовими інституціями через участь держави у формуванні доходів (фінансових ресурсів) міжнародних організацій та отриманні державою коштів від цих суб'єктів на фінансування проектів.

Фінансова система — система відокремлених самостійних та взаємодіючих сфер і ланок фінансових відносин та грошових, фінансових потоків, ними зумовлених.

Фінансова стратегія — основні напрями використання фінансів на тривалу перспективу.

Фінансова стратегія підприємства — формування системи довгострокових цілей фінансової діяльності підприємства і вибір найефективніших шляхів їх досягнення.

Фінансова тактика — вид фінансової політики, спрямований на вирішення завдань окремого етапу розвитку країни.

Фінансова тактика підприємства — конкретні фінансові прийоми і методи, які застосовує підприємство для вирішення стратегічних завдань.

Фінансова теорія — об'єднаний єдиною внутрішньою пізнавальною логікою, взаємозв'язаний у його частинах, закінчений на певний момент комплекс пояснень фактів і осмислень фінансової діяльності.

Фінансова установа — юридична особа, яка відповідно до чинного законодавства надає одну або декілька фінансових послуг і внесена до відповідного реєстру у порядку, встановленому законом.

Фінансове законодавство — система всіх упорядкованих відповідним чином нормативно-правових актів, що регулюють фінансові відносини у державі.

Фінансове планування — діяльність зі складання планів формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарювання, їхніх об'єднань, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць та країни в цілому, спрямована на досягнення поставлених цілей і вирішення певних завдань.

Фінансове право — самостійна галузь публічного права, яка містить сукупність юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, котрі виникають у процесі створення, розподілу і використання фондів грошових коштів держави та органів місцевого самоврядування, необхідних для реалізації їхніх завдань та функцій.

Фінансовий контроль — цілеспрямована діяльність уповноважених органів щодо забезпечення законності і доцільності виконання фінансових операцій та реалізації на цій основі завдань фінансової політики.

Фінансовий менеджмент — система підходів, принципів та методів розроблення, прийняття та реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання.

Фінансовий механізм — 1) у вузькому розумінні — сукупність конкретних фінансових важелів та методів створення і використання фінансових ресурсів з метою забезпечення функціонування й розвитку державних структур, суб'єктів господарювання і населення; 2) у широкому розумінні — комплекс фінансових методів, форм і важелів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

Фінансовий ринок — 1) за економічною сутністю — сукупність економічних відносин, що виникають між учасниками такого ринку при формуванні попиту і пропозиції на специфічні фінансові послуги, пов'язані з купівлею-продажем фінансових активів, які знаходяться у власності економічних суб'єктів національної, регіональної та світової економіки; 2) з організаційного погляду — сукупність фінансових інституцій, які спрямовують потік грошових коштів від власників до позичальників і навпаки. До таких інституцій належать банківські установи, валютні та фондові біржі, інвестиційні недержавні пенсійні фонди, страхові компанії, позабіржові торговельні системи, розрахунково-клірингові організації, депозитарії тощо.

Фінансові інструменти — різноманітні фінансові активи, які обертаються на фінансовому ринку, є законними вимогами власників цих активів на отримання певного (як правило, грошового) доходу в майбутньому і за допомогою яких реалізуються операції на фінансовому ринку. Основними інструментами на фінансовому ринку є готівкові гроші, банківські кредити, цінні папери.

Фінансові категорії — поняття і терміни, які є граничними за рівнем узагальнення і відображають об'єктивні фундаментальні абстрактні найсуттєвіші поняття фінансової теорії.

Фінансові методи — спосіб впливу фінансових відносин на господарський процес.

Фінансові прибутки суб'єкта підприємництва — прибутки, що містять суми дивідендів від управління корпоративними правами, відсотки та інші доходи, отримані від фінансових інвестицій (крім доходів, які обліковуються за методом участі в капіталі) і зменшені на суми витрат на відсотки та інші витрати підприємства, пов'язані із залученням позикового капіталу.

Фінансові ресурси домогосподарств — грошові кошти (власні і залучені), що знаходяться у розпорядженні домогосподарств і призначені для виконання фінансових зобов'язань і здійснення різного виду витрат (виробничих і споживчих).

Фінансування бюджету — надходження та витрати, пов'язані зі зміною обсягу боргу, а також зміною залишку готівкових коштів із бюджету, які використовуються для покриття перевищення видатків бюджету над постійними доходами.

Фонд — конкретний обсяг грошових коштів, які мають чітко визначене джерело та ціль використання.

Форми бюджетного фінансування — способи надання бюджетних коштів на заходи, передбачені у бюджеті відповідно до наукових принципів.

Франчайзинг (непряме фінансування) — надання одним підприємством іншому права на виробництво і продаж товарів під його товарним знаком або за його технологією.

Функції суб'єкта фінансового менеджменту — види управлінської діяльності, спрямовані на досягнення цілей та вирішення завдань фінансового управління підприємства.

Функції фінансів підприємств — формування фінансових ресурсів у процесі господарсько-фінансової діяльності, тобто здійснення підприємством розподілу доходів від звичайної та надзвичайної діяльності з метою формування грошових резервів і фондів цільового спрямування; розподіл та використання фінансових ресурсів для забезпечення поточної (операційної) та інвестиційної діяльності; виконання зобов'язань перед бюджетами всіх рівнів, фінансовими установами та іншими інститутами, що впорядковують та обслуговують економічну діяльність у сфері суспільного виробництва; контроль за формуванням та використанням фінансових ресурсів у відтворювальному процесі, який перебуває у тісному зв'язку і взаємообумовленості з розподільною функцією, тобто контролем за дотриманням вартісних пропорцій при утворенні й використанні матеріальної основи фінансів — фінансових ресурсів.

Штраф — міра матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, угод або чинних правил. Накладається, як правило, у твердій грошовій сумі.

Навчальне видання

ЮРІЙ Сергій Ілліч,
ФЕДОСОВ Віктор Михайлович,
АЛЕКСЕЄНКО Людмила Михайлівна,
ЗЯТКОВСЬКИЙ Ігор Володимирович,
КИРИЛЕНКО Ольга Павлівна,
КРИСОВАТИЙ Андрій Ігорович,
БЕЗГУБЕНКО Людмила Михайлівна,
БЕСКИД Йосип Миронович,
ДЕМ'ЯНИШИН Василь Григорович,
ДЕРЛИЦЯ Андрій Юрійович,
ДЕСЯТНЮК Оксана МIRONІВНА,
ЗЛЕПКО Надія Петрівна,
КІЗИМА Тетяна Олексіївна,
КНЕЙСЛЕР Ольга Володимирівна,
КРАВЧУК Наталія Ярославівна,
СИДОРОВИЧ Олена Юрївна,
ТРІПАК Мар'ян Миколайович,
ШАВАРИНА Марія Петрівна

ФІНАНСИ

Підручник

Підп. до друку 17.05.2008. Формат 70×100 1/16.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 49,4. Обл.-вид. арк. 52.
Зам. № 8-290.

Видавництво "Знання"
01034, м. Київ, вул. Стрілецька, 28.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1591 від 03.12.2003.
Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36
E-mail: sales@znannia.com.ua
<http://www.znannia.com.ua>

Віддруковано на ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика",
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. "Наукова думка", тел. (044) 278-06-96;
- м. Київ, вул. Хрещатик, 44, маг. "Знання", тел. (044) 234-22-91;
- м. Київ, просп. Московський, 6, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (044) 464-49-70;
- м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1, маг. "Кобзар", тел. (0432) 61-77-44;
- м. Дніпропетровськ, Театральний б-р, 7, маг. "Світ книжок", тел. (0562)33-77-85;
- м. Донецьк, вул. Артема, 147А, "Будинок книги", тел. (062)343-89-00;
- м. Житомир, вул. Київська, 17/1, маг. "Знання", тел. (0412)47-27-52;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 142, маг. "Спеціальна книга", тел. (0612) 13-85-53;
- м. Івано-Франківськ, Вічковий майдан, 3, маг. "Сучасна українська книга", тел. (03422) 3-04-60;
- м. Кіровоград, вул. Набережна, 13, маг. "Книжковий світ", тел. (0522) 24-94-64;
- м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, маг. "Букініст", тел. (0564) 92-37-32;
- м. Луганськ, вул. Радянська, 58, маг. "Глобус-книга", тел. (0642) 53-62-30;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. "Знання", тел. (0332) 77-00-46;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. "Ноти", тел. (0322) 61-19-64;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, маг. "Українська книгарня", тел. (0322) 72-16-30;
- м. Миколаїв, просп. Леніна, 122, маг. "Кобзар", тел. (0512) 55-20-51;
- м. Одеса, вул. Буніна, 33, маг. "Будинок книги", тел. (0482) 32-17-97;
- м. Одеса, вул. Дерибасівська, 27, маг. "Дім книги", тел. (048) 728-40-13;
- м. Полтава, вул. Шевченка, 29, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (0532) 61-26-76;
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. "Слово", тел. (0362) 26-94-17;
- м. Тернопіль, вул. Й. Сліпого, 1, маг. "Дім книги", тел. (0352) 43-03-71;
- м. Тернопіль, вул. Чорновола, 14, маг. "Книжкова хата", тел. (0352) 52-24-33;
- м. Ужгород, пл. Корятовича, 1, маг. "Кобзар", тел. (03122) 3-35-16;
- м. Харків, вул. Пушкінська, 74, маг. "Лексика", тел. (057) 717-60-16;
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. "Books", тел. (057) 714-04-70, 714-04-71;
- м. Херсон, вул. Леніна, 14/16, маг. "Книжковий ряд", тел. (0552) 22-14-56;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. "Книжковий світ", тел. (0382) 79-25-59;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. "Світоч", тел. (0472) 36-03-37;
- м. Чернівці, просп. Незалежності, 90, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (03722) 3-42-70;
- м. Чернігів, просп. Миру, 45, маг. "Будинок книги", тел. (04626) 9-92-62.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62; факс: 235-00-44.
E-mail: sales@znannia.com.ua